

*Sfântrăposatului înaintaş şi strămoş al nostru,
binecredinciosului şi de Hristos iubitorului,
Io Ştefan voievod,
domn a toată Ţara Moldovlahiei,
smerită închinare.*

ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT. ATLET AL CREDINȚEI CREȘTINE

Carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului PIMEN,
Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților

SFÂNTA MĂNĂSTIRE PUTNA
2004

Calde mulțumiri aducem:

- *Consiliului Județean Suceava, domnului președinte Gavril Mîrza,*
- *Consiliului Local Rădăuți, domnului primar Mihai Frunză,*
- *S.C. Assist Software S.R.L. Suceava,*
- *S.C. Mușatinii S.A. Suceava,*
- *S.C. Bermas S.A. Suceava,*
- *S.C. Mopan S.A. Suceava,*

pentru sprijinul financiar ce a făcut posibilă apariția acestei cărți.

Coperta I *Cavalcada Sfântului Împărat Constantin*
(frescă din biserica de la Pătrăuți, 1487)

Coperta IV Steagul de luptă al lui Ștefan cel Mare și Sfânt,
închinat mănăstirii Zografu, 1500

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT. ATLET AL CREDINȚEI
CREȘTINE. SIMPOZION (2004; Putna)

Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine:
simpozion: Putna, 2004. - Suceava: Mușatinii, 2004
ISBN 973-8122-77-5

94(498.3)"14" Ștefan cel Mare (063)
929 Ștefan cel Mare

© Sfânta Mănăstire Putna, 2004
Editura Mușatinii
ISBN 973-8122-77-5

CUVÂNT ÎNAINTE

Despre Binecredinciosul Voievod Ștefan cel Mare și Sfânt s-a scris mult și chiar foarte mult, dar, cum spun specialiștii în domeniu, nu s-a scris îndeajuns; sunt încă multe documente și biblioteci de cercetat. În anul 2004, închinat Slăvitului Voievod, comemorând 500 de ani de la strămutarea sa la locașul de veci, s-a scris mai mult ca oricând; s-a scris cu inima și mintea, stăpânite de conștiința faptelor mărețe ale Slăvitului Voievod.

Numele lui are încărcătura faptelor sale, închinat apărării întregii creștinătăți și hotarelor țării, închinat binelui celor săraci și neajutorați.

Numele și mormântul de la Putna îmbogățesc și limpezesc icoana sufletului său: bun, mare și sfânt. Dar, desigur, depinde de felul pământului pe care cade sămânța cuvântului despre Ștefan cel Mare, despre faptele sale de apărare a credinței creștine și a hotarelor țării, despre faptele dragostei creștine și ale smereniei, despre ctitorirea numărului mare de biserici și mănăstiri.

Scrie Sfântul Apostol Pavel: *„Toate sunt curate pentru cei curați; iar pentru cei întinați și necredincioși nimic nu este curat, ci li s-au întinat lor și mintea și cugetul. Ei mărturisesc că Îl cunosc pe Dumnezeu, dar cu faptele lor Îl tăgăduiesc, urăcioși fiind, nesupuși și la orice lucru bun, netrebnici”* (Tit, 71, 15-16).

Cât de frumos a rodit sămânța cuvintelor despre Ștefan cel Mare și Sfânt, semănată de cronicari; iar sămânța faptelor sale o vedem și din lectura paginilor care urmează, datorate unor inimi curate ca picăturile de rouă.

Doamne, binecuvintează cu bucuria mântuirii pe cei care deslușesc în faptele nemuritoare ale Sfântului Voievod Ștefan cel Mare puterea Ta și purtarea Ta de grijă arătată neamului nostru românesc.

† PIMEN

ARHIEPISCOP AL SUCEVEI ȘI RĂDĂUȚILOR

PREFAȚĂ

Acest volum s-a născut dintr-o idee îndrăzneată, dintr-o colaborare exemplară și dintr-o solidaritate remarcabilă.

În cadrul ceremoniilor prilejuite de prăznuirea a 500 de ani de la strămutarea la veșnicele locașuri a Binecredinciosului Voievod Ștefan cel Mare și Sfânt, Mănăstirea Putna a inițiat, organizat și găzduit, cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, în perioada 18-25 aprilie 2004, simpozionul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*. Dorința vie și stăruitoare a obștii putnene și a Prea Cuviosului Arhimandrit Melchisedec, starețul mănăstirii, a chemat la Putna specialiști cu preocupări, mai vechi sau mai noi, dar recunoscute și rodnice, închinată cunoașterii lui Ștefan, a țării și a epocii sale. Însă ceea ce fusese gândit inițial ca un *seminar de lucru* s-a transformat, datorită numărului mare de participanți din țară și din afara hotarelor țării, într-un adevărat *simpozion internațional*. Istorici din Franța, din Grecia, din Rusia, din Ucraina și, bineînțeles, din România s-au adunat la Putna pentru a-și prezenta cercetările și descoperirile legate de personalitatea și epoca principelui moldav.

Pentru prima dată, o reuniune științifică de acest gen și de o asemenea amploare s-a desfășurat într-un așezământ monahal. Pentru prima dată, obștea monahală a fost gazda obștii istoricilor. Cu grijă caldă, atentă și discretă, cu dragoste și înțelegere, gazdele au asigurat oaspeților condițiile perfecte pentru buna desfășurare a muncii. Prezența la lucrări, alături de istorici, a ierarhilor locului – Înalț Prea Sfințitul Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților și Prea Sfințitul Gherasim, Episcop Vicar al Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților –, a Părintelui Stareț și a monahilor a făcut ca simpozionul să fie nu doar o realizare științifică importantă, ci și un model de colaborare pe terenul cunoașterii, între slujitorii altarului și slujitorii adevărului istoric. S-a putut vedea, cu acest prilej, că știința și credința nu numai că nu sunt incompatibile, dar că nu pot exista una în afara celeilalte. Lectura comunicărilor și discuțiile pe marginea lor au fost fericit completate cu două excursii de studii, care s-au dovedit folositoare tuturor, îngăduind ca unele probleme controversate să fie clarificate pe loc și sub impresia dezbaterilor abia încheiate. Întreaga activitate desfășurată, în acea

săptămână, la Putna, a vădit încă o dată o veche vocație a așezământului ctitorit de Ștefan vodă: în mănăstirea lui a fost, atunci, o adevărată *academie*.

*

Comunicările prezentate în luna aprilie văd azi lumina tiparului. Față de programul simpozionului, sumarul volumului prezintă unele deosebiri. Lipsesc acele texte care fie nu au fost citite, fie nu au fost remise în timp util, fie au fost predate într-o formă nepublicabilă. S-au adăugat, în schimb, două articole, care, necuprinse în program, n-au fost înfățișate auditoriului, dar care întregesc în chip fericit conținutul volumului.

Fiecare studiu constituie rodul muncii, al efortului de adunare și interpretare a izvoarelor istorice de către un cercetător. Ca atare, întreaga responsabilitate pentru punctele de vedere exprimate, pentru ipotezele formulate și pentru reconstituirile propuse revine, în chip firesc, autorilor.

Volumul este bogat ilustrat, cu imagini puse la dispoziția editorilor de către autori sau reproduse direct din albume, monografii, culegeri de studii ori reviste. Un număr mare de fotografii a fost făcut chiar în mănăstire.

Coperta cărții reproduce întocmai pe aceea a programului simpozionului din aprilie 2004, gândită, concepută și realizată în întregime în Mănăstirea Putna. Între timp, Institutul Cultural Român a preluat imaginea de pe această copertă și, fără nici o prevenire, permisiune ori precizare, a utilizat-o – pentru volumul *Stephen the Great Prince of Moldavia (1457-1504). Historical Bibliography*, București, 2004 – cu următoarea explicație: „Cover by: Floarea Țuțuianu. Cover illustration: *The Cavalcade of the Holy Cross. Fresco from Pătrăuți Church (1487)*”.

Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine este cel de-al șaselea volum pe care obștea Mănăstirii Putna îl închină ctitorului ei. El va deveni, cu siguranță, un punct de referință, un etalon și un model. Și poate, în scurt timp, temelia unei noi monografii consacrate domnului Moldovei.

Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei

Iași, la Înălțarea Sfintei Cruci 2004

COMORI DE ARTĂ DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Anul 1487¹. La Pătrăuți, nu departe de Suceava, din porunca și cu sprijinul material al domnului țării, Ștefan cel Mare, se începe construirea unei biserici care avea să ocupe un loc de seamă în istoria artei românești. Nu numai pentru rolul jucat în formarea stilului arhitectonic moldovenesc, dar și pentru superba „Cavalcadă a Împăratului Constantin”, pictată în pronaos, deasupra ușii, scenă în care specialiștii în istoria artei au descifrat un sens politic – anume izbânda viteazului voievod Ștefan cel Mare împotriva vrăjmașilor Moldovei. Biserica avea să fie bogat înzestrată în anii imediat următori. Potrivit obiceiului timpului, construirea unui asemenea așezământ era însoțită de importante donații – proprietăți și odoare, obiecte de cult și cărți cu caracter liturgic, între care un *Tetraevanghel*. Caligrafiate pe pergament sau hârtie de bună calitate, împodobite cu viniete și inițiale, cu motive vegetale și geometrice, adeseori cu portretele Evangheliștilor, în culori și aur, ferecate în argint auriu cu gravuri pe coperti, asemenea cărți erau extrem de rare și de prețioase, încât dăruirea lor echivala cu o acțiune ctitorie a întemeietorului respectivului așezământ. Așa se explică portretul lui Ștefan cel Mare din celebrul *Evangheliar* de la Humor, din 1473, înfățișându-l pe domn cu obiectul donației sale: cartea oferită mănăstirii.

În aceeași categorie de cărți se înscria și manuscrisul de la Pătrăuți. La 30 septembrie 1493, la Suceava, diacul Toader, fiul prezbiterului Gavriil, îl încheia de copiat, din porunca doamnei Maria, soția voievodului Moldovei,

¹ Textul de față reprezintă o variantă a articolului apărut în revista „Magazin Istoric”, XX, 1986, 1(226), p.20-22, sub titlul *La Pierpont Morgan Library din New York. Comori de artă românească din vremea lui Ștefan cel Mare*. El este însoțit aici de reproduceri ale unor pagini din prețioasele manuscrise prezentate, care intră, astfel, pentru prima oară, în circuitul științific. Mulțumim, și de data aceasta, conducerii Bibliotecii Pierpont Morgan, pentru permisiunea de a le publica, precum și d-lor Adrian Petrescu și Aurelian Paraipan de la Biblioteca Română și arhitectului Constantin Marinescu din New York, care ne-au procurat, cu deosebită bunăvoință, reproducerile.

pentru mănăstirea Pătrăuți. Manuscris domnesc, vrednic, cum vom vedea, de donatoarea lui și de ctitoria căreia îi era destinat.

Aidoma multor monumente din țara noastră, mănăstirea Pătrăuți a căzut, de-a lungul timpului, pradă frecventelor incursiuni tătarăști și căzăcești din Țara Moldovei.

În aceste împrejurări, prețiosul manuscris își va fi pierdut ferecătura originală de argint, după cum se poate înțelege din faptul că actuala legătură în piele, de factură rusească, datează din secolul XVII. În 1684, mănăstirea a fost jefuită de oastea polonă a regelui Jan Sobieski (eliberatorul Vienei !) și, căzută în paragină, n-a fost reparată decât după 1709. Timp de cinci veacuri, manuscrisul amintit a urmat și el soarta lăcașului căruia îi fusese dăruit. Până în veacul XVIII, când introducerea limbii românești în cult l-a făcut nefolositor, *Tetraevanghelul* a servit la hramuri și la slujbe împărătești, nu foarte des, după cum mărturisește starea lui bună. A fost păstrat apoi în tezaurul mănăstirii, pentru a ajunge ulterior în posesia bisericii din Fântâna Albă (azi Belaia Krinița, Ucraina). Nu știm pe ce cale, dar vom vedea din ce motiv.

Dintotdeauna, manuscrisele copiate și împodobite în scriptoriile românești au fost prețuite și căutate pentru frumusețea lor. De înstrăinarea multor opere de acest fel s-au făcut vinovați clerici pelerini în Țările Române, ostași în căutare de pradă bogată, câteodată chiar învățați – unii renumiți – din alte țări. În 1784, pe pământul ospitalier al Moldovei afla refugiu comunitatea lipovenilor – persecutați în Rusia țaristă – care și-a avut episcopia la Fântâna Albă. Manuscrisul de la Pătrăuți a ajuns în posesia acestei comunități, care folosea limba slavonă în cult. Acolo l-a cercetat vrednicul folclorist și istoric al culturii românești vechi, Simion Florea Marian, care, în 1900, i-a transcris colofonul.

După cum rezultă din colofon, cartea a fost scrisă în zilele lui Ștefan voievod și ale doamnei sale, Maria. Inițiativa a fost a doamnei, care a dăruit manuscrisul mănăstirii Pătrăuți.

Păstrată în Condica bisericii din Pătrăuți, transcrierea inscripției dedicatorii alcătuia tot ce se știa la noi despre acest *Tetraevanghel*; în împrejurări necunoscute, cartea a dispărut fără urmă. În *Repertoriul manuscriselor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, alcătuit în 1958, pentru manuscrisul dăruit de doamna Maria nu se consemnează decât însemnarea transcrisă de Simion Florea Marian, cu mențiunea „bibliotecă necunoscută”, ceea ce zădărnicea cunoașterea și studierea lui. Colofonul manuscrisului a fost reprodus și de Emil Turdeanu în studiul său

despre manuscrisele din epoca lui Ștefan cel Mare². Dar atât lui Emil Turdeanu, cât și autorilor *Repertoriului* le-a rămas necunoscută o mențiune, ce e drept sumară – din *Catalogul manuscriselor medievale și din epoca Renașterii din S.U.A. și Canada*, publicat la New York în 1937³ – care le-ar fi dezvăluit soarta *Tetraevanghelului* de la Pătrăuți. Pe urmele acestei informații, am avut privilegiul de a-l examina, la 3 octombrie 1984, în colecțiile Bibliotecii Pierpont Morgan din New York⁴, celebră prin colecția ei de manuscrise de artă. Astfel, *Tetraevanghelul*, care părea sortit să rămână necunoscut istoricilor artei românești, a intrat în circuitul cercetării științifice.

Tetraevanghelul doamnei Maria este scris în slavonă, pe hârtie lustruită, de dimensiunile 30,8 x 21 cm pe 2 + 287 file, a câte 20 de rânduri pe pagină și poartă, în Biblioteca Pierpont Morgan, cota M 694.

Cuprinsul este acela obișnuit Tetraevanghelilor din Orientul creștin: cele patru Evanghelii, precedate, fiecare, de sumarul capitolelor și de predoslovii, concordanța celor patru scrieri, sumarul, tablele canonice și colofonul.

Scrisă cu slovele semi-unciale, caracteristice scriitorilor medievale românești, repute pentru claritatea și eleganța lor, cartea este împodobită cu frontispicii mari și inițiale bogate la începutul celor patru Evanghelii și cu frontispicii mai mici (de lățimea unei jumătăți de pagină), la începutul sumarelor, predosloviilor și celorlalte părți menționate mai sus.

Analiza scrisului și a podoabelor *Tetraevanghelului* de la Pătrăuți conduce la concluzia evidentă că acesta, exceptând portretele Evangheliștilor (care lipsesc din manuscrisul nostru) este cea mai fidelă copie cunoscută până acum a capodoperei artei miniaturii din Moldova, *Tetraevanghelul* lui Gavriil Uric, scris la mănăstirea Neamț, în 1429, și păstrat azi în Biblioteca Bodleiana din Oxford. În ceea ce privește caligrafia,

² Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand (1457-1504)*, în „Revue des Études Roumaines”, 5-6, 1956-1958, Paris, 1960, p.39-40.

³ Seymour de Ricci and W. J. Wilson, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, II, New York, 1937, p.1483.

⁴ John Pierpont Morgan (1837-1913), cunoscut financiar și industriaș din Statele Unite, dinainte de primul război mondial; a fost una dintre principalele personalități în domeniul automobilelor și petrolului. Reputat colecționar de artă, J. P. Morgan a fondat mai multe instituții de cultură, între care biblioteca din New York ce-i poartă numele și a donat numeroase opere la Metropolitan Museum of Arts.

ea vădește preocuparea de a depăși modelul, prin finețea literelor, mai subțiri și mai zvelte. Cu mici variații – pe care le vom întâlni și în decorație – textul este dispus la fel: 7 rânduri (în afară de titlu) la începutul primelor trei Evanghelii (la Marcu numai 6), 11 la Ioan, apoi 20 de rânduri pe pagină, ca și în arhetipul lui Gavriil Uric. Frontispiciile sunt identice, atât în ce privește motivele (cercuri înlănțuite sau cercuri înlănțuite și îmbinate, întrețesute cu rețele simple sau duble în X-uri), cât și numărul lor (cu excepția frontispiciului Evangheliei lui Matei, unde, la manuscrisul copiat de Toader, apar, pe primele rânduri, 6 cercuri, iar la acel copiat de Gavriil – numai 5). Preocuparea pentru respectarea cu fidelitate a modelului se observă, deopotrivă, și la frontispiciile mici (aceleași motive vegetale stilizate, palmete închise în inimă, vrejuri șerpuite, frânghii în trei și patru ițe). Intenția copierii „fotografice” este ilustrată și de frumoasa vinieta care încheie Evanghelia lui Luca, terminată cu un ornament antropomorf (un picior de om legat cu fireturi de aur, încălțat cu o cizmă scurtă cu carâmbul despicat și cu pinten în formă de stea) și de pagina finală, cu ultimele 9 rânduri ale tablelor canonice și colofonul, identice în ambele manuscrise, ca poziție a rândurilor, corpuri de literă și chenar.

Câteva cuvinte despre copistul cărții. „Toader diac” este un nume frecvent în hrisoavele cancelariei domnești din Suceava anilor 1484-1503. Diacul, pisarul sau grămăticul Toader se bucura de prețuirea lui Ștefan voievod: domnul îi întărește, în mai multe rânduri, proprietăți importante, numindu-l, în documente, „sluga noastră credincioasă, pan Toader, pisarul nostru credincios”, sau „adevărata și credincioasa slugă și boier al nostru, Toader, pisarul nostru”. Se păstrează în arhive numeroase hrisoave scrise de el. Cercetări ulterioare vor putea stabili dacă semnăturile „Toader diac”, „Toader fratele dascălului Ioan” și „Toader diac, fiul prezviterului Gavriil” aparțin aceluiași personaj din Suceava, scriitor de hrisoave, dar deopotrivă artist, cum dovedește caligrafia remarcabilă a *Tetraevanghelului* de la Pătrăuți⁵. El nu poate fi însă Theodor Mărișescul, „cel mai bun caligraf al acelor ani și un diacon de talent”, cum a propus Emil Turdeanu; nu numai semnătura (Toader diac – Theodor diacon) este deosebită, dar *Tetraevanghelul* de la München, scris de Mărișescul, poartă o dată prea apropiată (26 octombrie 1493) de aceea a manuscrisului de la Pătrăuți (30

⁵ V., pentru aceasta, Maria Magdalena Székely, *Sfeticii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p.42-48.

septembrie 1493), pentru a putea fi atribuit aceluiași copist. Copierea și, mai ales, minierea unor lucrări de asemenea întindere erau lucrări care necesitau luni, uneori, ani de muncă.

În depărtările de peste Ocean, *Tetraevanghelul* diacului Toader are mângâierea de a nu fi singur. În Biblioteca Pierpont Morgan, la cota următoare (M 695), se găsește un alt manuscris moldovenesc, o *Psaltire cu tâlc*, tot în limba slavonă. Filele lipsă de la sfârșit (inclusiv colofonul) nu ne permit să cunoaștem numele copistului, data și locul scrierii. Dar caligrafia și ornamentația sunt neîndoiește acelea ale manuscriselor domnești din Moldova secolului XV sau de la începutul veacului următor – „epoca de aur” a acestei arte în trecutul românesc.

Manuscrisul, de 34 x 26 cm, are 219 file și o legătură în piele cu coperte de lemn. Podoabele (frontispicii pe filele 1 și 110, adică la începutul și mijlocul cărții, cu inițiale ornate) ar putea părea puține, dar nu trebuie să uităm că, în concepția timpului, principalul merit al unui manuscris îl constituia caligrafia însăși. Frontispiciile, alcătuite din 5 cercuri înălțuite pe fila 1 și din 4 cercuri tangente pe fila 110, dovedesc preocuparea pentru efecte somptuoase. Motive decorative identice sau asemănătoare întâlnim și în manuscrise moldovenești din colecțiile de la noi. Pe copertele interioare ale *Psaltirii*, însemnări vechi în slavonă (sec. XVII), dar și în română, fac dovada că manuscrisul a aparținut colecțiilor mănăstirii Putna.

Două manuscrise românești de mare artă – prin decorație și caligrafie –, descoperite în Statele Unite; două manuscrise românești, vechi de cinci secole. Care este importanța acestor descoperiri ?

În primul rând, ele ne îngăduie îmbogățirea patrimoniului cultural-național – patrimoniu alcătuit nu numai din operele păstrate în țară, dar și din acelea create la noi, de înaintașii noștri, și păstrate azi în străinătate – cu două opere de excepțională măiestrie artistică. În al doilea rând, ele completează informația noastră despre arta epocii lui Ștefan cel Mare: știm acum unde a ajuns *Tetraevanghelul* alcătuit din inițiativa doamnei Maria pentru mănăstirea Pătrăuți și o *Psaltire*, deocamdată anonimă, scrisă și împodobită în Moldova. În al treilea rând, prezența lor în prestigioase colecții – așa cum este și cea de la Pierpont Morgan Library – constituie o dovadă a mării prețuri acordate pretutindeni în lume creațiilor culturii noastre. Am înțeles aceasta la New York, în sala de lectură de la Pierpont Morgan Library, unde mi s-a îngăduit – după ce am semnat un angajament formal că voi respecta severe norme – să ating, să citesc, să studiez cele două manuscrise create de cultura țării mele.

Evident, întrebarea pe care mi-o pun este: cum au ajuns aceste două giuvaeruri ale artei românești la New York ? În fișele Bibliotecii Pierpont Morgan, pentru ambele manuscrise, se precizează că au fost achiziționate în octombrie 1925, de la doamna J. M. Makohin. Cine este doamna J. M. Makohin ? Cum a ajuns d-sa în posesia acestor opere ? De ce le-a achiziționat ? De ce le-a dat Bibliotecii Pierpont Morgan ? Sunt întrebări la care sperăm să putem răspunde cândva.

*

NOTĂ

Tetraevanghel (M 694)

Pe fila 308 r a *Tetraevanghelului* se află inscripția de danie. În lipsa manuscrisului, dispărut din țară în condiții neclare, editorii *Repertoriului monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* au preluat transcrierea și traducerea acestor rânduri după o „însemnare din 1900 în condica bisericii din Pătrăuți, «după informația lui S. Fl. Marian»”; la acea vreme, *Tetraevanghelul* „se afla la biserica din Fântâna Albă”⁶.

Redăm transcrierea integrală, făcută după diapozitiv, și traducerea însemnării dedicatorii a acestui manuscris.

Бл(а)гоизволеніємъ W(т)ца и наѡченіємъ С(ы)на и
сѡврѡшеніємъ) С(вѣ)т(а)го Д(оу)ха, ѡчинисъ) сін
Тетраев(аг)г(е)лъ въ д(ь)ни бл(а)гочьстиваго и
Х(рист)олюбиваго г(осподи)на, Іw Стефана воеводы,
г(о)сп(о)д(а)ръ Земли Молдавской, и бл(а)гочьстивои его
г(о)с(по)джи, Маріи, еже она желаніємъ въ жделѣвши любви
Х(ристо)вѣ словесъ) рачителница, потѣщателно даде и
исписа то в(ъ) л(ѣ)то 73̄а и сѡврѡши сѡ м(ѣ)с(е)ца
септе(м)врїа въ 1̄ д(ь)н(и) и даде ег(о) въ мѡлѡж себе, въ
цр(ь)кви въ монастыри wт(ь) Пѣтрѡѡци, иде(же) ес(ть)
храмъ) Вѡздвиженіе Ч(и)стнаг(о) Крста.

⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, redactor M. Berza, București, 1958, p.403, nr.155.

И испи(са) сѧ въ градѣ Бочавстѣм, потрѣждением(ь) мног(о)грѣшнаг(о) Твадер(а) діак(а), с(ы)на Гавріила презвитера.

„Cu bunăvoia Tatălui și învățatura Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, s-a făcut acest *Tetraevanghel* în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului domn, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, și ale binecinstitoarei sale doamne, Maria, care, ea, arzând de dragoste și fiind iubitoare a cuvintelor lui Hristos, cu râvnă a dat și s-a scris acesta în anul 7001 (1493) și s-a săvârșit în luna septembrie în 30 de zile și l-a dat într-o rugă sieși, în biserica din mănăstirea de la Pătrăuți, unde este hramul Înălțării Cinstitei Cruci.

Și s-a scris în cetatea Sucevei, cu osteneala mult greșitului Toader diac, fiul lui Gavril prezviterul”.

Psaltire (M 695)

Pe suprafața interioară a ultimei scoarțe, din lemn, a acestui manuscris, se mai pot citi încă o seamă de încercări de condei, constând fie în grupuri de litere, fie în cuvinte, fie în diverse formule:

сѣиѣтос

земли

„Bine cistite dumeata frate, să fii sănătos. Alta pohstescu pe dumete să-mi faci atâ(t) bine se să ne ții...”.

„Cinstătă dumneta frate copile, pintru ce înbli după copile de nu înveți carte”.

Există, însă, și o însemnare care dovedește că manuscrisul a aparținut cândva mănăstirii Putna:

ГНА книга Псалтырь сгоръ из Монастыря Пѣтнова.

Cu totul remarcabilă este o altă însemnare, de lectură, cu numele cititorului și cu un an:

Еромонах Савѧ клисархѧл ѡт Пѡтна, прѡчитѡхъ сы
 Псалтир(ь) тѡлковни в(ъ) л(ѣ)т(о) зрѡи.

† Sava eromonah <m. p.>

„Ieromonahul Sava, eclesiarhul de la Putna, a citit această *Psaltire cu tâlc* în anul 7178 <1669 septembrie 1 – 1670 august 31>”.

Acest *Sava* este atestat ca egumen al Putnei la 4 noiembrie 1682, când scrie o scrisoare către bistrițeni⁷. A fost episcop de Roman între 1685 și 1689 și apoi mitropolit al Moldovei până la 1701/1702⁸. A trăit încă multă vreme după ce s-a retras din scaun. În tezaurul mănăstirii Putna, se păstrează două cruci făcute de el: una, datată 8 ianuarie 1695 (7203), a fost dăruită Putnei⁹, iar cealaltă, datată iunie 1698 (7206), a fost hărăzită schitului de la Sinești¹⁰, ctitorit de Sava însuși (cu hramul Bunei Vestiri), ca metoh al mănăstirii Putna¹¹.

(Șt. S. G., M. M. Sz.)

TRÉSORS ARTISTIQUES DU TEMPS D'ÉTIENNE LE GRAND

En 1984 l'auteur a découvert dans les collections de la Bibliothèque Pierpont Morgan de New York deux manuscrits du temps d'Étienne le Grand.

Le premier (M 694) est un *Tetraévangile* copié en 1493 pour la princesse Marie – l'épouse d'Étienne – qui l'a offert au monastère de Pătrăuți. Après 1900, le manuscrit a été considéré perdu.

Le second (M 695) est un *Psautier*. Malheureusement, les feuilles qui contenaient l'inscription, avec la date, le nom du donateur et le nom du copiste, manquent. Mais les caractères généraux, la calligraphie et l'ornementation permettent de le ranger parmi les manuscrits de l'époque d'Étienne le Grand.

⁷ N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, II, București, 1900, p.36, nr.CCXXV.

⁸ Preot Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, II, ediția a II-a, București, 1994, p.115 și 109.

⁹ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p.51, nr.5; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.562, nr.139.

¹⁰ Dimitrie Dan, *op.cit.*, p.52, nr.18; Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.563, nr.141.

¹¹ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p.757 și 824, nota 50.

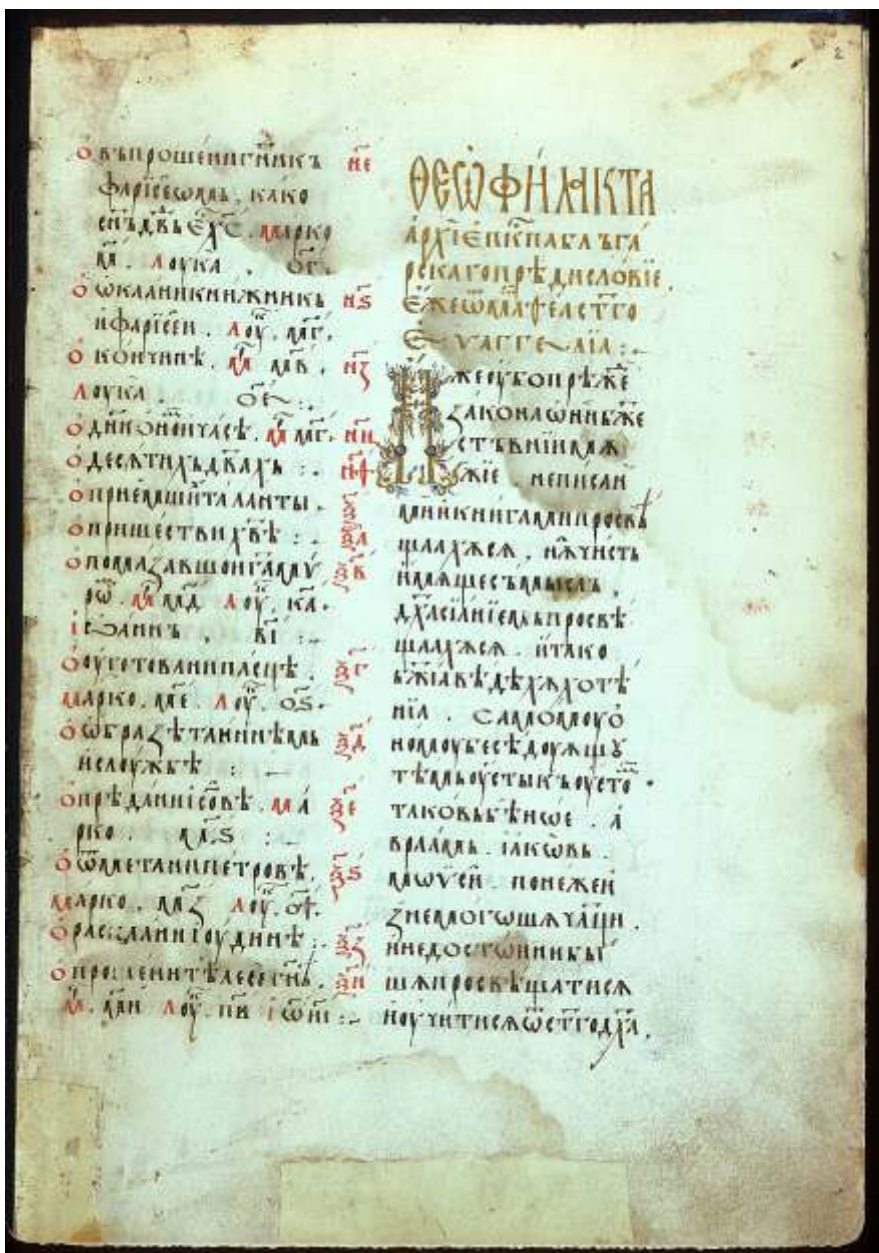

Fig. 2. Tetraevanghel (M 694), f. 2

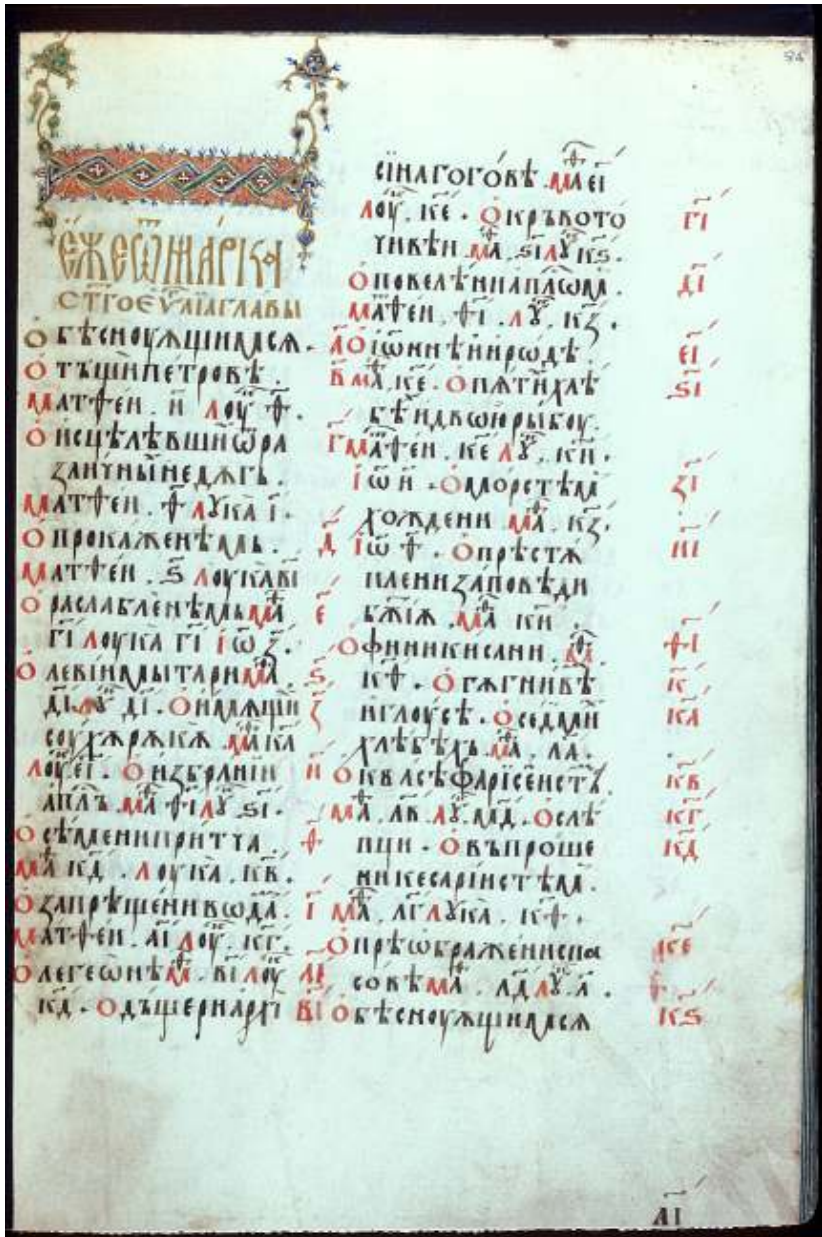

Fig. 3. Tetraevangelhel (M 694), f. 84

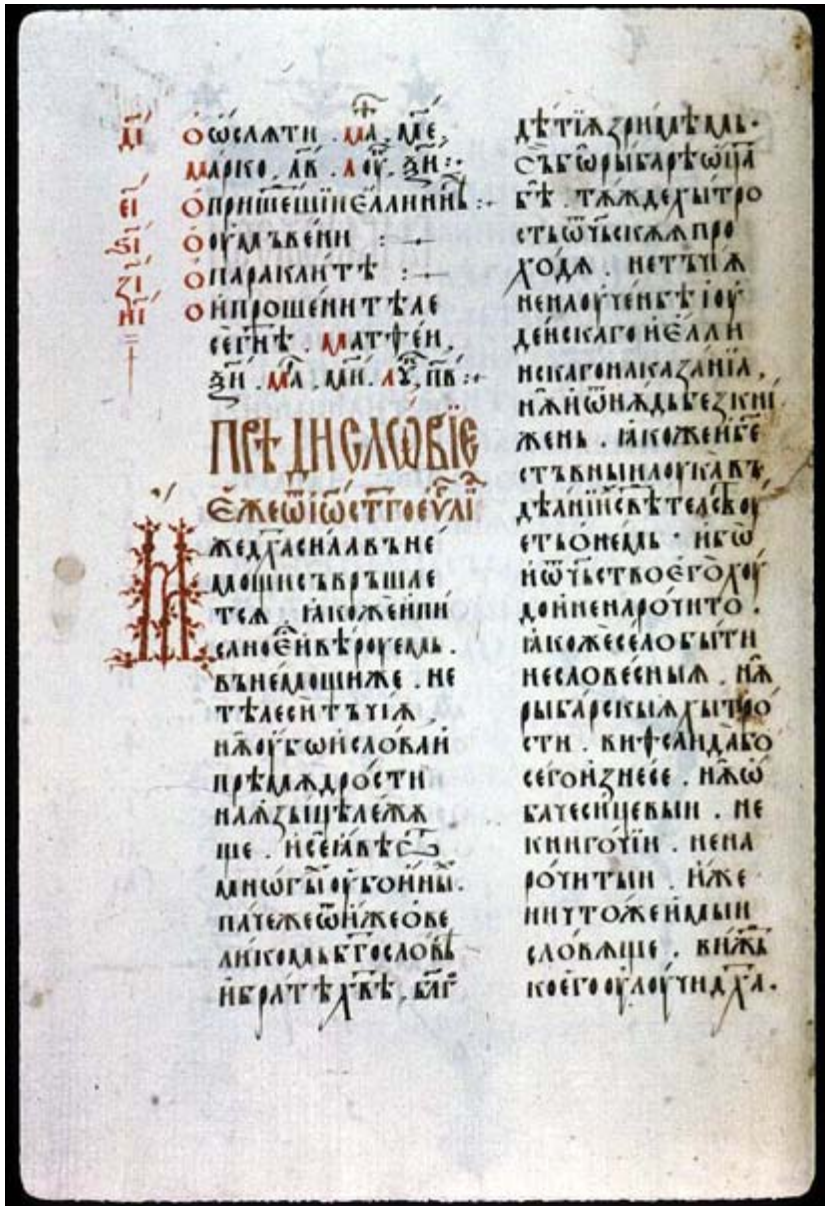
Fig. 5. Tetraevangel (M 694), f. 87

Fig. 8. Tetraevanghel (M 694), f. 142

Fig. 9. Tetraevangel (M 694), f. 229

ДИ
 Е
 СИ
 ЗИ
 НИ

О ѿсѣлѣти . МА . МѢ
 МАРИКО . А К . А ОУ . ЗИ .
 О пришешии еслниини .
 О ѿмѣзени .
 О паракантѣ .
 О и прошенитѣ е
 сегнѣ . МАТФѢН .
 ЗИ . МА . АН . АС . ПБ .

ПРЕДНЕСЛОВІЕ

МѢЖЕ ѿ ѿсѣтїи
 же дѣла а вѣ не
 мочи не вѣршае
 тѣм . ꙗкоже ни
 сано еи въ роу едѣ .
 вѣ не адоши же . не
 тѣ еи тѣ уи
 ни а оу гѣ ѿ слован
 прѣла адрости
 ни а дѣ шѣ леж
 ше . не сеи а вѣ сѣ
 а ни ѿ гѣ ѿ бонны .
 пате же ѿи же ове
 а ни ко да кто слово
 не ратѣ дѣ кѣ . еи

дѣ тїа зрѣ дѣ а вѣ
 сѣ гѣ ѿ рыкарѣ ѿи
 кѣ тѣ ж дѣ хитро
 стѣ ѿ тѣ ека про
 хода . не тѣ а
 не а доу теи кѣ і оу
 дене каго не а ни
 не са ро на ка за нїа .
 ни а ѿи а дѣ без ки
 же нь . ꙗкоже не вѣ
 стѣ кы ни а оу ка кѣ
 дѣ а ни и сѣ кѣ тѣ е а оу
 стѣ ко не дѣ . не ѿ
 ни ѿ тѣ ст во е го ху
 до ни не а ро ти то .
 ꙗкоже се сло во бы ти
 не сло ве ны а . на
 ры ка ре ка а дѣ тѣ о
 стѣ . ки фѣ а ни да го
 се го н з не се . ни а ѿ
 ба те си че выи . не
 ки ни го ти . не а
 ро ти тыи . ни же
 ни то же ни а выи
 сло ва шѣ . вни а
 ко е го ѿ лоу ти дѣ а .

Fig. 10. Tetraevangel (M 694), f. 229v

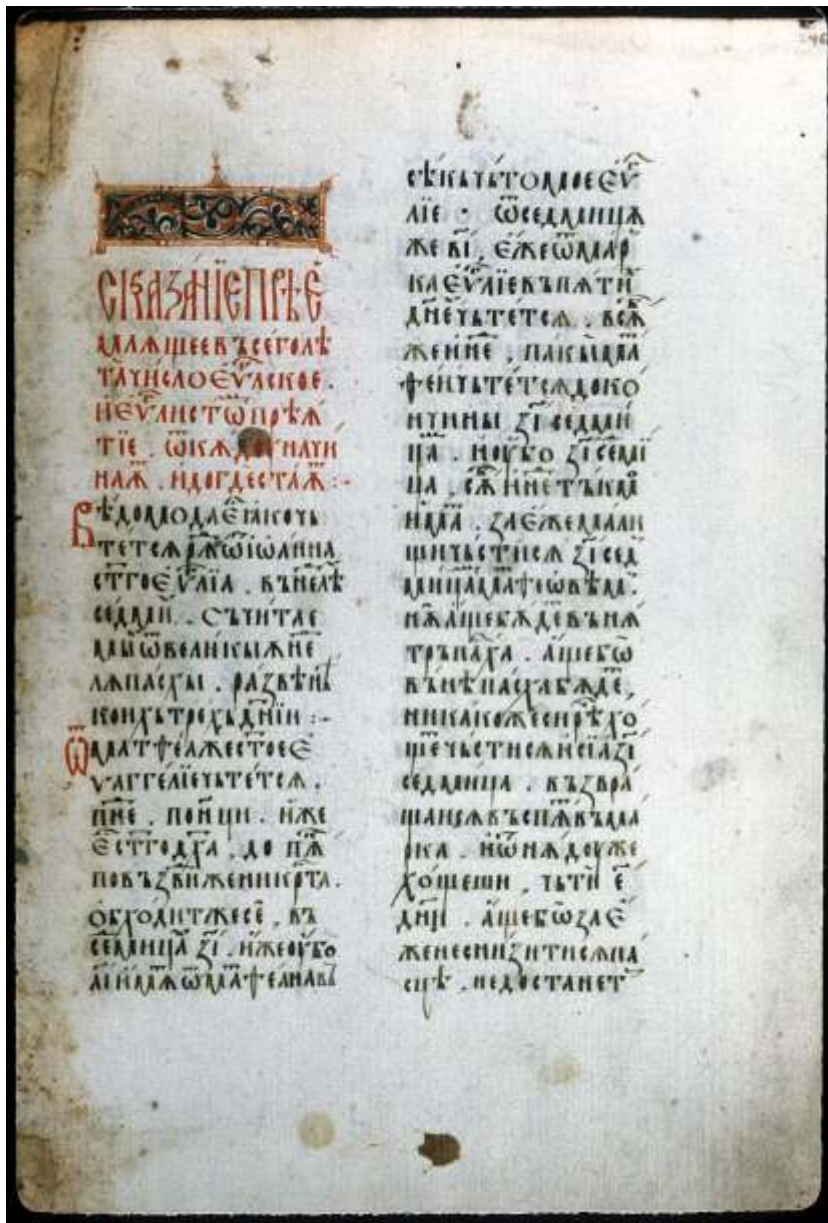

Fig. 12. Tetraevangel (M 694), f. 296

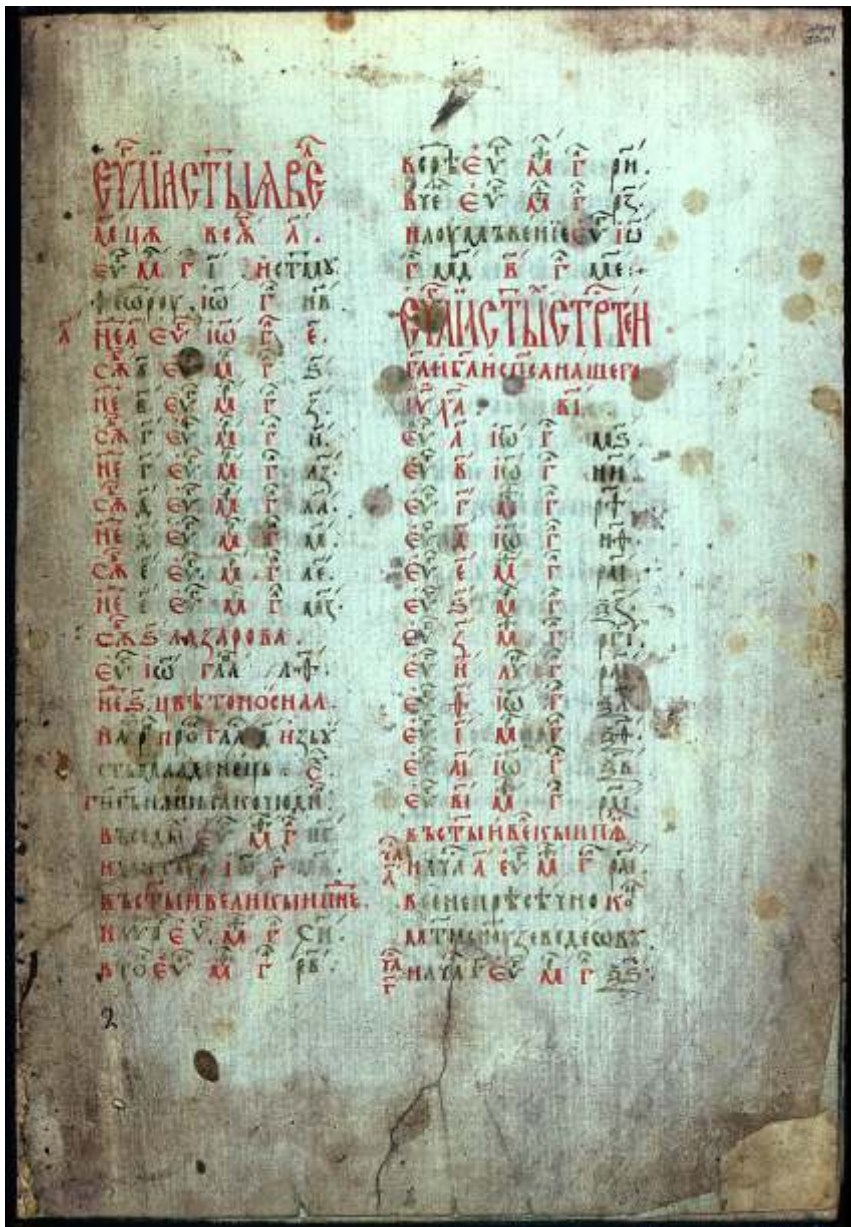

Fig. 13. Tetraevanghel (M 694), f. 300

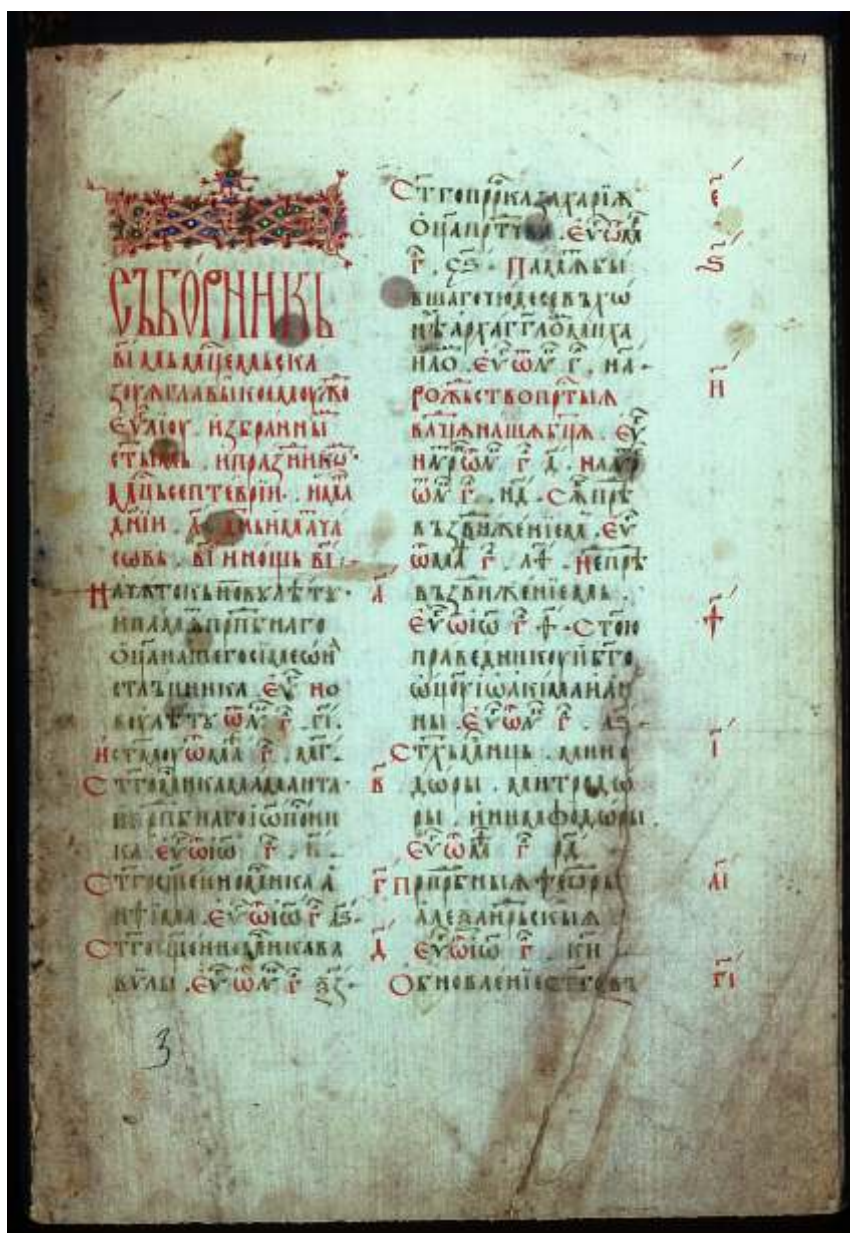

Fig. 14. Tetraevangel (M 694), f. 301

Fig. 17. Tetraevangelhel (M 694), f. 308

Fig. 18. Tetraevangel (M 694), f. 308
(detaliu: însemnarea copistului)

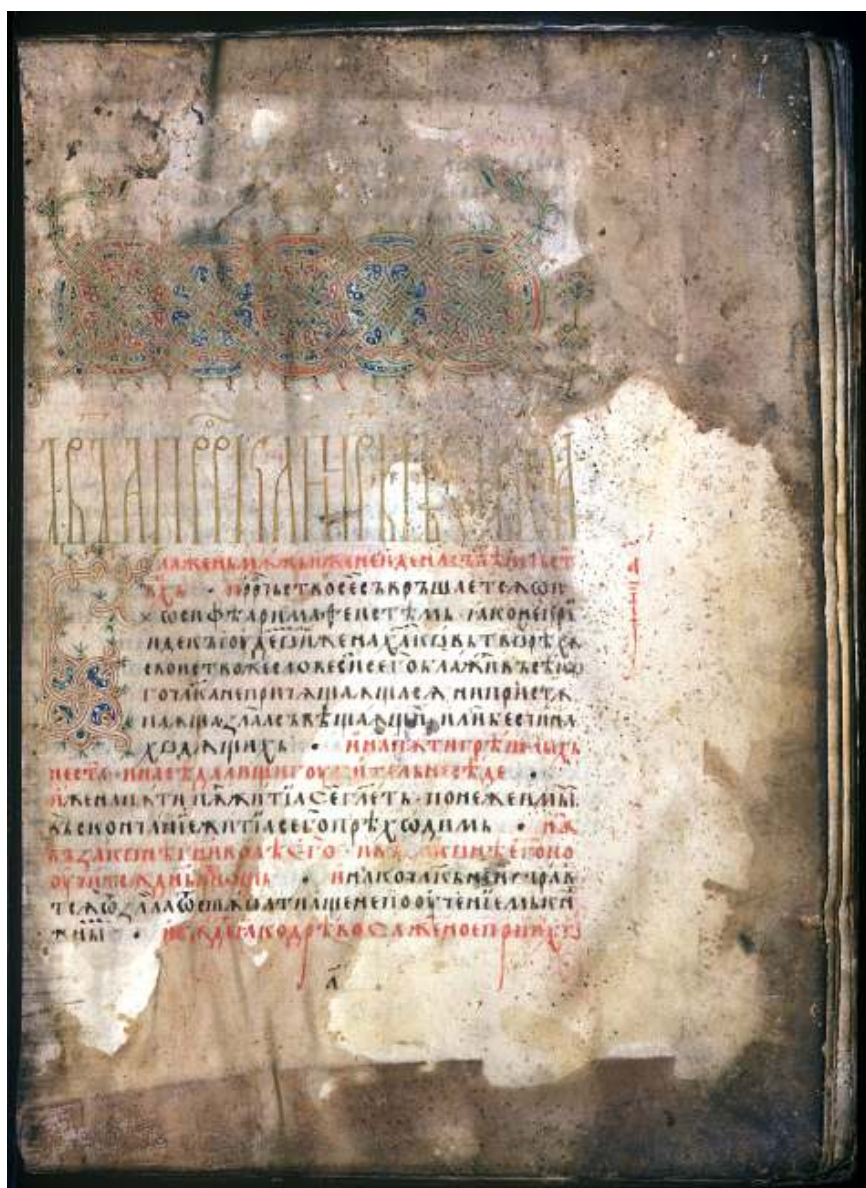

Fig. 19. Psalter (M 695), f. 1

Fig. 20. Psalter (M 695), f. 110

NICOLAE N. PUȘCAȘU (†)
VOICA MARIA PUȘCAȘU

MORMINTELE PUTNEI

Fundată ca așezământ de viață monahală și ca ansamblu de arhitectură mănăstirească de zid în anii 1466-1469¹, de către voievodul Ștefan cel Mare, Mănăstirea Putna a constituit obiectul unor ample lucrări de edificare și fortificare pe toată durata unui șantier de construcții, menționat de izvoarele vremii încă în plină desfășurare în anul 1481² și, apoi, după anul 1484³.

Biserica mănăstirii – ca centru de greutate spirituală și reprezentativă al întregului așezământ – a fost destinată, de la bun început, să devină necropola voievodului ctitor și a membrilor familiei sale. Anvergura și complexitatea întregului ansamblu mănăstiresc – menit, cel puțin, să egaleze

¹ În acest sens, cronicarul Grigore Ureche relatează: „*Jară în (al) zecilea an a domniei sale, în anii 6974 (1466), iulie 10, au început a zidi mănăstirea Putna, spre slava lui Dumnezeu și a Preacuratei Maicii Fecioarei Mariei*” și, mai apoi: „*Deacă se întoarse Ștefan vodă de la acel război (după lupta cu tătarii de la Lipiți – n.n.) ... mulțămind lui Dumnezeu, au sfințit mănăstirea Putna care era zidită de dânsul, septemvrie 3 zile*” (*Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p.84 și, respectiv, p.87.

² Pisania plasată pe actualul turn de poartă al mănăstirii consemnează că: „*Binecinstitorul domn a toată Țara Moldovei, marele Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, a zidit și a făcut mănăstirea aceasta întru numele Sfintei Născătoare de Dumnezeu, în timpul arhimandritului Ioasaf în anul 6989*” (1481). O altă pisanie – montată, de această dată, deasupra ușii de acces în turnul tezaur, confirmă – la rândul său – același lucru: „*Dreptcredinciosul domn a toată Țara Moldovei, Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, a făcut și a zidit acest turn și zidul împrejurul mănăstirii în anul 6989 (1481), luna mai I*”. Prima dintre cele două pisanii a fost evident reamplasată pe actualul turn de intrare. Discutarea eventualului său loc inițial de amplasare, dimpreună cu compararea textelor celor două pisanii și a semnificației acestora, depășește cadrul acestei prezentări. Cert este că ambele pisanii confirmă continuarea lucrărilor de construcție până în anul 1481.

³ Stricăciunile produse de puternicul incendiu din anul 1484 (*Cronicile slavo-române*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1959, în special p.51) au impus reparații pe măsură. Credem că tocmai după acest incendiu, pe lângă alte intervenții atunci necesare, să fi fost montată învelitoarea din tablă de plumb. Vezi și Ștefan Andreescu, *Data primului incendiu la Putna*, în *MMS*, 1966, 1-2, p.15-22 (care consideră că acesta a avut loc în anul 1480); anumite date arheologice par să susțină această ipoteză.

singurul lăcaș anterior zidit comparabil, Mănăstirea Bistrița – ca și funcția de necropolă voievodală pe care urma să o îndeplinească biserica sa au polarizat atât atenția voievodului ctitor, cât și forța sa economică. Amintitele preocupări s-au materializat prin elaborarea și punerea în operă a unui ansamblu de arhitectură fără egal până la acea dată – prin însăși calitatea actului de construcție – și, apoi, prin daniile și privilegiile⁴ acordate mănăstirii. Toate acestea au determinat – chiar din primii ani ai existenței sale – afirmarea de netăgăduit a prestigiului Mănăstirii Putna și o ascensiune rapidă a potențialului său economic, situând-o – pentru multă vreme de acum încolo – în fruntea tuturor mănăstirilor moldovenești.

Informațiile documentare atestă că, spre mijlocul secolului XVII, biserica inițială a fost demolată și refăcută, fapt certificat și de pisania încă păstrată, care confirmă terminarea lucrărilor de reconstrucție în anul 1662⁵. Această informație – ca și analiza edificiului acum existent, din punctul de vedere al alcătuirii și al înfățișării sale, a determinat acceptul specialiștilor în acest sens, opiniile lor diferind doar în privința măsurii în care biserica refăcută în secolul XVII reedita sau nu dispoziția de plan și tipul structural caracteristice edificiului inițial.

Investigațiile arheologice de la interiorul bisericii Mănăstirii Putna au fost determinate de începerea lucrărilor de restaurare a întregului ansamblu de arhitectură medievală⁶ și au reprezentat, la acea dată, primul demers de cercetare sistematică întreprins după anii '50 ai secolului trecut⁷, demers ale cărui rezultate erau pe cât de așteptate în rândul specialiștilor, pe atât de împovărătoare ca responsabilitate pentru cel în sarcina căruia cădea răspunderea științifică a efectuării lor.

⁴ Pentru daniile acordate de Ștefan cel Mare mănăstirii sale de la Putna vezi **DRH**, A, II, doc. 141, 155, 166, 175, 184, 192, 205, 207, 208, 211, 214, 221, 225 și *ibidem*, III, doc. 35, 36, 38, 54, 75-78, 118, 261, 281, 283, 285 și 290.

⁵ Textul pisaniei dăltuit în limba slavonă pe lintoul ancadramentului ușii de intrare în pronaosul bisericii actuale, în traducere, este următorul: „*Această biserică a înnoit-o Io Gheorghe Ștefan voievod și s-a săvârșit în zilele lui Io Istratie Dabița voievod, în anul 7170*” (1662).

⁶ Inițial, lucrările de restaurare au fost conduse de arh. Ioana Grigorescu, în calitatea de șef de proiect.

⁷ Reamintim acum faptul că lucrările de cercetare de la Mănăstirea Bistrița-Neamț, cele de la Rădăuți, Probota Veche etc., au fost efectuate la o dată ulterioară cercetării bisericii Mănăstirii Putna.

Problemele principale ce reveneau spre rezolvare lucrărilor de cercetare erau reprezentate de identificarea vestigiilor păstrate din planimetria bisericii ctitorite de Ștefan cel Mare⁸ (vestigii pe care le vom denumi în continuare fie *biserica 1*, fie *biserica inițială*), de reperare și – eventual – de identificare a mormintelor voievodale, ca și de efectuare a tuturor observațiilor posibile privind tehnica de construcție a edificiului inițial și nu numai. În strânsă relație cu cele de mai sus, se urmărea și studierea sistemului de construire al actualei biserici (pe care o vom denumi în continuare fie *biserica 2*, fie *biserica actuală*), ridicată în secolul XVII⁹, ca și surprinderea modalităților și raportului de suprapunere a zidărilor acesteia peste zidările edificiului inițial. Planul de săpătură necesar abordării unui atare demers (**Pl. I**) a fost pus în practică în etape succesive, în desfășurare continuă, timp de două campanii de cercetare¹⁰, executarea lucrărilor conducând la rezultate științifice substanțiale.

⁸ În istoriografia de specialitate, s-au purtat ample discuții privind planimetria bisericii ctitorite de Ștefan cel Mare la Mănăstirea Putna. Fără a epuiza seria autorilor care s-au preocupat de această chestiune, încă de la sfârșitul secolului XIX, amintim doar câteva dintre principalele opinii exprimate în acest sens. Gheorghe Balș susține – atât în 1925, cât și în 1933 – opinia conform căreia, din fosta alcătuire a bisericii inițiale, nu s-a mai păstrat nimic în elevațiile actualului edificiu, sens în care se abține de la orice comentariu privind alcătuirea planimetrică și structurală a primei biserici. În opoziție cu această opinie, Virgil Vătășianu consideră că biserica construită în secolul XVII, și acum în ființă, a preluat tipul de plan folosit de construcția ridicată de Ștefan cel Mare. La rândul său, Sorin Ulea consideră că planul bisericii inițiale a Putnei reedita pe cel al primei necropole voievodale a Moldovei, biserica Sf. Nicolae de la Rădăuți.

⁹ Dărâmarea bisericii inițiale a fost atribuită de Ion Neculce sfârșitului domniei lui Vasile Lupu: „*Vasile vodă, aproape de mazilie, au greșit lui Dumnezeu că i s-au întunecat mintea spre lăcomie, de au stricat mănăstirea Putna, gândind că va găsi bani și n-au găsit. Și s-au apucat să o facă de-nou iarăși precum au fost ... Și pre urmă, au gătit mănăstirea Putna Gheorghe Ștefan vodă, după ce au luat domnia, de este zidită precum se vede acum*” (*Letopisețul Țării Moldovei*, ediția Iorgu Iordan, București, 1955, *O samă de cuvinte*, XXVII, p.115). Pisania păstrată până astăzi consemnează, așa cum am văzut, terminarea refacerii Putnei în vremea lui Eustratie Dabija voievod.

¹⁰ Ținem să aducem – măcar și acum – mulțumirile noastre celor care ne-au sprijinit pe toată durata desfășurării acestor prime două campanii de cercetare: în primul rând, P. S. Gherasim Cocoșel, starețul Mănăstirii Putna la acea vreme (acum Gherasim Putneanul, episcop de Rădăuți), Sfinților Lor, Pimen Zainea (acum Pimen Suceveanul, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților) și Iachint Unciuleac (fost, la rândul lui, stareț al mănăstirii, strămutat la cele veșnice în anul 1998), ca și tuturor monahilor obștii de atunci, o adevărată elită monahală. Toți ne-au înconjurat cu o înduioșătoare afecțiune paternă și au constituit pentru

Este momentul să atragem atenția că prezentarea de față se bazează exclusiv pe observațiile, notele de șantier, documentația grafică și fotografică întocmite de arheologul Nicolae N. Pușcașu, pe timpul execuției lucrărilor de cercetare. Din păcate, titularul acestor lucrări nu a revenit asupra documentației, în sensul finalizării acesteia pentru o eventuală publicare. Interdicția de epuizare a lucrărilor de cercetare la interiorul bisericii și stoparea numitelor lucrări – într-un stadiu avansat, ce e drept, dar nu final – a constituit premisa principală pentru care Nicolae N. Pușcașu a manifestat întotdeauna rezerve, atât în ceea ce privește comunicarea rezultatelor obținute, cât și în ceea ce privește prelucrarea întregului material informativ rezultat din cercetările proprii. Trebuie să recunosc că – de abia acum – nevoită, prin forța împrejurărilor, să întreprind acest demers, am înțeles pe deplin sentimentele de profundă amărăciune încercate atunci de autorul cercetării. Sentimente ale căror amploare și profunzime a avut puterea să le ascundă, în bună măsură, chiar și celor apropiați.

Cât privește interpretările ce decurg din fondul documentar al cercetării, lucrurile stau diferit. Îndelungatele discuții purtate împreună, asupra realităților arheologice de la Putna, mă pun în imposibilitatea – astăzi – de a discerne net contribuția efectivă avută de fiecare dintre noi la elaborarea lor.

*

Observațiile de ordin stratigrafic, analiza tipologică a fundațiilor și urmărirea desfășurării lor în teren, materialele arheologice semnificative din punct de vedere arheologic recuperate, ne-au furnizat dovezi ferme – toate – că biserica actuală a Mănăstirii Putna, cu întreaga sa alcătuire de plan, este o construcție unitară, fundată și zidită pe parcursul uneia și aceleiași etape de construcție, în cea de a doua jumătate a secolului XVII, peste zidăriile încă păstrate în teren și aparținând bisericii inițiale a mănăstirii.

Operațiunile necesare fundării bisericii ctitorite de Ștefan cel Mare intervin aici cu calitatea primei urme de activitate omenească în zonă. Din

noi un real sprijin moral în momentele de cumpănă. De asemenea, mulțumirile noastre tuturor celor care ne-au acordat sprijinul și girul științific în soluționarea problemelor ivite pe parcursul cercetării, în special prof. dr. Ion Nestor și prof. dr. Vasile Drăguț.

motive pe care azi le mai putem doar intui¹¹, într-o primă etapă, după fundarea întregului edificiu, s-a continuat cu ridicarea elevațiilor altarului, naosului, gropniței și pronaosului, etapă finalizată, „*de roșu*”, cel puțin până la data sfințirii bisericii, în anul 1470; terminarea zidirii exonartexului s-a încheiat într-o a doua etapă, oricum înainte de incendiul survenit în anul 1484¹². Trotuarul din lespezi de râu amenajat la exteriorul edificiului, după momentul construirii exonartexului și dispus în fața intrărilor acestuia, primește la fața sa, în strat continuu, urmele distincte și lesne reperabile ale incendiului din anul 1484, constând din zone cu ardere *in situ*, cenușă, praf și granule de cărbune (și chiar fragmente de lemn carbonizate parțial).

Atât cât ni s-au păstrat în teren și atât cât au fost accesibile cercetării, vestigiile zidărilor primei biserici marchează cu claritate planul monumentului, așa cum s-a constituit el prin însumarea celor două etape de construcție menționate. Fără a insista asupra elementelor dimensionale caracteristice fiecăreia dintre încăperile alcătuitoare – elemente perfect vizibile, de altfel, în planul de ansamblu al bisericii inițiale (**Pl. II**) – atragem atenția asupra câtorva aspecte importante, de natură să înlesnească urmărirea prezentării de față.

1. Biserica inițială a avut plan de tip triconc, cuprinzând, în alcătuirea sa, următoarele încăperi distincte, despărțite prin ziduri pline: altar, naos, gropniță, pronaos și exonartex.

2. Fundațiile edificiului impostează pe depuneri geologice de consistență diferită, compresibile încă, situație care a generat adoptarea unor măsuri speciale prin pilotarea bazei șanțurilor de fundație.

3. Zidăriile de fundare ale întregului edificiu se arată a fi fost rezultatul unei acțiuni unitare de construcție, desfășurată simultan: în toate punctele de racord observate la interiorul bisericii inițiale, zidăriile de fundație se arată omogene și organic legate.

4. Prezența a câte două arcade oarbe înscrise în grosimea zidurilor de sud și de nord ale pronaosului ne sugerează amplasarea simetrică a golurilor

¹¹ Un astfel de motiv ar fi putut să fie, în opinia constructorilor, necesitatea asigurării unității structurale a boltirilor ce acopereau altarul, naosul, gropnița și pronaosul ca încăperi ce alcătuiau un edificiu de cult unitar, în vreme ce – pentru început – exonartexul era socotit drept spațiu introductiv.

¹² Vom sublinia – ceva mai târziu – că un mormânt din anul 1477 se aliniază tocmai fundației nordice a exonartexului, deci la acea dată preexistentă.

de iluminat pentru această încăpere. Prezența unui contrafort¹³ dispus la mijlocul zidului sudic al pronaosului, exact în dreptul zonei dintre arcadele oarbe amintite, demonstrează sistemul de boltire în două travee al încăperii. Mai mult, prezența contraforturilor ne sugerează – la un calcul fără doar și poate estimativ, dar doar aici posibil – grosimea reală a zidurilor longitudinale ale bisericii care par să fi fost de 200 cm.

5. Elevațiile exonartexului, zidite într-o a doua etapă de construcție, intervenită înainte de anul 1484, configurează un spațiu cu 120 cm mai larg decât lărgimea avută de pronaosul, gropnița și partea vestică a naosului, așa cum acestea se conturează în planul bisericii inițiale.

6. Interiorul edificiului a fost pardosit cu lespezi rectangulare de piatră, montate pe un strat suport de mortar (**Fig. 1**).

7. Imediat după construirea bisericii inițiale, interiorul încăperilor acesteia a fost tencuit și apoi finisat prin pictare cu culoare roșie și albastră, imitând apareiajul zidăriei de cărămidă. După o vreme, a intervenit decorarea edificiului prin pictare în frescă, bogat împodobită cu foiță de aur.

8. La exterior, fațadele au fost – la rândul lor – decorate cu discuri smălțuite; înainte de demantelarea edificiului, fațadele inițiale au primit (parțial ?, total ?) un strat de frescă cu reprezentări iconografice, strat care suprapune fețele smălțuite ale unora dintre fragmentele de discuri ceramice decorative recuperate.

9. Incendiul din anul 1484 a generat la sol un strat care – atât cât s-a mai păstrat în imediata vecinătate a bisericii – conține numeroase cuie de draniță. Faptul pare să indice că, cel puțin până la acea dată, biserica avusese o astfel de învelitoare. Pe de altă parte, imediat sub lentila ce marchează momentul demolării edificiului, au fost recuperate numeroase cuie cu floare rotundă și aplatizată, care confirmă informația conform căreia biserica inițială fusese – cel puțin în preziua dărâmării ei – acoperită cu tablă de plumb¹⁴.

¹³ Aparent, de sub fundațiile bisericii actuale, pe o porțiune redusă – dar perfect distinctă – contrafortul sudic a avut, cu siguranță, un pandant pe mijlocul laturii nordice a pronaosului. Urmele acestuia au fost însă total înglobate de zidăriile de consolidare a edificiului, intervenite acolo după anul 1739.

¹⁴ Ion Neculce, *op.cit.*, referindu-se însă la circumstanțele clădirii celei de-a doua biserici, scrie că Vasile Lupu – după demantelarea bisericii inițiale – „... s-au apucat să o facă de-nou iarăși precum au fost și nu l-au agiutat Dumnedzeu să o facă. Că au zidit-o numai din temelie din pământ până la ferestri și i-au luat Dumnedzeu domnia. Că s-au

Biserica ctitorită de Ștefan cel Mare în Mănăstirea Putna a primit la interiorul său – așa cum se dorise de la bun început – o serie de morminte.

Informațiile documentare și pietrele funerare aflate la interiorul bisericii actuale menționează și, respectiv, arată că în biserica inițială se practicase înmormântarea a cel puțin 14 personaje, a căror moarte a fost consemnată în cronica țării sau este cunoscută din textele respectivelor pietre funerare (**Tabel I**).

Lucrările de cercetare destinate observațiilor privind strict necropola interioară și, în speță, surprinderea dinamicii sale, au avut însă de întâmpinat neajunsuri obiective și subiective. Condițiile obiective fuseseră determinate de succesivele intervenții în profunzimea solului, făcute, în timp, în diverse etape. Drept certe sunt atestate documentar intervențiile la mormintele voievodale efectuate în timpul păstoriei Mitropolitului Iacob Putneanul și, apoi, cele făcute inițial din inițiativa starețului Artimon Bortnic, extinse apoi, prin aprobarea oficialităților vremii, și desfășurate în prezența unei comisii *ad-hoc* constituite, în luna noiembrie a anului 1856¹⁵.

Cele subiective, însă, au prejudiciat rezultatele procesului de cercetare. Ne exprimăm, și cu acest prilej, regretul că investigațiile în cauză nu au putut fi duse până la capăt prin interdicția deschiderii mormintelor¹⁶ și – mai ales – prin oprirea definitivă a cercetărilor la interiorul bisericii¹⁷. În sensul

sculat Gheorghie Ștefan logofătul cu oaste asupra lui și l-au scos din domnie. Iar plumbul cu careli au fost acoperită mănăstirea Putna l-au luat cazacii lui Timuș, a ginerelui Vasiliei vodă, de l-au dus la cetate la Suceavă, de-au făcut glonțuri de pușcă să apere cetatea Sucevii despre Gheorghie Ștefan vodă”. Se pare, deci, că fostul material al învelitorii bisericii inițiale fusese recuperat, dar nu ajunsese să fie repus în operă și că și alte construcții ale incintei avuseseră o asemenea învelitoare din tablă de plumb.

¹⁵ *Deschiderea mormintelor voievodale din mănăstirea Putna efectuată în 1856. Proces verbal și acte publicate de K. A. Romstorfer, în Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.139-165.*

¹⁶ Interdicția a fost justificată la acea vreme prin criteriile care nu aveau nimic în comun cu cele științifice. De înțeles – poate – în ceea ce privește spațiul gropniței, interdicția nu a avut, după părerea noastră, nici un fel de teme rațional pentru celelalte încăperi, în condiția în care era bine cunoscut faptul că mormintele fuseseră deja violate și inventarul lor funerar în bună parte luat.

¹⁷ Opiniile divergente apărute privind existența sau nu a exonartexului în alcătuirea bisericii inițiale, între arheologul N. N. Pușcașu (bazate pe rezultatele arheologice deja obținute) și arhitectul șef de proiect, Ioana Grigorescu (bazate pe observații de alt ordin) au condus la blocarea totală a lucrărilor de cercetare. Reluarea acestora s-a făcut numai după ce săpăturile de la interiorul bisericii fuseseră deja astupate.

celor de mai sus, rezultatele pe care le vom prezenta nu epuizează problematica de soluționat prin demersul în cauză.

Necropola de la interiorul bisericii a folosit încăperile gropniței, pronaosului și exonartexului, însumând un număr total de 24 de înmormântări (pentru amplasarea și caracteristicile proprii fiecăreia dintre înmormântări, vezi **Pl. II și Tabel II**).

Cu excepția înmormântărilor practicate în încăperea gropniței – a cărei situație specială din acest punct de vedere o vom defini imediat – mormintele amenajate în pronaos și pridvor s-au dovedit a fi fost violate în repetate rânduri și înainte de intervențiile amintite mai sus, executate în secolele XVIII-XIX. De la caz la caz, acestea au fost umblate atât într-o etapă ținând de funcționarea necropolei, până în anul 1653, atât în etapa demantelării bisericii inițiale și construirii bisericii 2, cât și prin amenajarea mormintelor în aria bisericii și acum în ființă.

Cu prilejul săpăturilor din anul 1856 s-a ajuns în mod cert până la fața amenajărilor funerare din gropniță. Groapa făcută în acel scop a fost reperată cu claritate în aria casetelor de cercetare (**Fig. 2**). În pronaos, gradul de adâncire a fost pe alocuri mai mare, unora dintre morminte fiindu-le desfăcută partea superioară a amenajării de zidărie. În toate aceste situații, rezultatul nefast a fost acela că majoritatea mormintelor au fost definitiv și iremediabil scoase din contextul lor stratigrafic (**Fig. 7**). Șansa ca aria gropilor săpate în anul 1856 să nu acopere în toate cazurile extinderea gropilor săpate pentru amenajarea inițială a mormintelor, a permis reperarea unor mici tronsoane stratigrafice nederanjate, care au îngăduit încadrarea certă a câtorva înmormântări ca aparținând necropolei organizate la interiorul bisericii inițiale (**Fig. 3, 4**). Pornind de la aceste constatări, deosebit de clare și valoroase în același timp, și judecând relațiile de cronologie relativă – reperabile doar pe grupuri mici de morminte – s-a ajuns la o înțelegere satisfăcătoare a fiecăreia dintre situațiile interceptate.

În aria gropniței au fost identificate 5 înmormântări (**Pl. II**), care – în nici un caz – nu se deranjează unele pe altele, toate fiind prevăzute cu amenajări din zidărie. Spațiul limitat al încăperii a determinat alăturarea nemijlocită între mormintele ce alcătuiesc două grupuri distincte – cu prezervarea unei fâșii înguste, dispusă median pe direcția est-vest și care nu a fost deranjată de înmormântări. Situația de mai sus a permis ca, în cadrul acestor două grupuri de înmormântări, să se poată face concludente observații privind cronologia lor relativă.

În partea nordică a gropniței și imediat lângă fundația zidului său nordic, se află o criptă boltită, construită din cărămidă legată cu mortar, ce se arată – luând în considerare lungimea amenajării – a fi adăpostit un personaj adult. Extradosul boltirii criptei a fost tratat în mod special, fiind acoperit omogen cu un strat de mortar de 5-7 cm grosime (**Fig. 3, 4**).

În imediata sa vecinătate, spre sud, se află două cripte de mici dimensiuni, dispuse una în prelungirea celeilalte, pe direcția est-vest, dar realizate în momente distincte, tot din cărămidă legată cu mortar și boltite, în condiția în care cripta 3 (spre vest) intervine prima după cripta 1, iar cripta 2 (spre est) este făcută după momentul amenajării criptei 3. Mai mult, spre extremitatea estică a criptei 2 se observă cum boltirea acesteia este omogen acoperită de stratificări ținând de nivelarea inițială intervenită în aria bisericii 2 (**Fig. 3, 4**).

Cel de-al doilea grup – dispus spre sud de amintita fâșie despărțitoare – este, de departe, dominat de un sarcofag construit din blocuri de piatră albă (cripta 4), atent prelucrată și de dimensiuni apreciabile (**Fig. 5, 6**). Lângă aceasta, tot spre sud, intervine o criptă (5) lucrată din bolovani de piatră în așa fel încât boltirea ce o acoperă folosește drept sprijin, spre sud, chiar fundația zidului sudic al gropniței.

Este, desigur, vorba despre mormintele voievodale și anume, spre nord, al Mariei de Mangop și ale fiilor lui Ștefan cel Mare, morți în copilărie, Petru și Bogdan; spre sud, detașat tronează sarcofagul ce adăpostește rămășițele pământești ale lui Ștefan cel Mare, pentru ca alături și folosind cu cerbicie tot spațiul încă disponibil, să se afle cripta amenajată fără prea multă osteneală pentru Maria Voichița. Credem că identificările ce decurg aproape de la sine din observațiile noastre privind ordinea în care au intervenit cele 5 înmormântări nu fac decât să confirme – fără puțință de tăgadă – ordinea de amplasare actuală a lespezilor din gropniță, fără însă ca această ordine să mai respecte locul efectiv de înmormântare a amintitelor personaje.

În momentul de față, putem face doar modeste presupuneri – care să aibă la bază observații arheologice – privind fosta existență a unor socluri de susținere a pietrelor de mormânt până astăzi păstrate. Peste criptele 1, 2 și 3 (anume acolo unde stratigrafia nu a fost deranjată de groapa săpată în anul 1856 pentru reperarea mormintelor), existau câteva pietre plate, așezate în așa fel încât să compenseze boltirea criptelor și să creeze un plan orizontal mai ferm decât simpla umplere și nivelare cu pământ (**Pl. II**). Ele pot fi considerate, pe drept cuvânt, ca urme ale unei foste platforme rigide, peste

care să se ridice soclurile. Acestor observații le mai putem adăuga și singurul element descriptiv interpretabil ca probă în sprijinul fostei existențe a soclului pietrei de mormânt a lui Ștefan cel Mare, furnizat de procesul-verbal întocmit în anul 1856, anume: „*La 18 țoli sub pardoseala de piatră erau așezate în mijlocul naosului trei bucăți plăci de piatră (subl.n.) de 22 de țoli pătrați, lucrate regulat, așezate pe chilă, care închideau o spărtură aflată sub ele*”¹⁸. Din cât se poate înțelege, este vorba aci despre baza construcției soclului, alcătuită din trei dale, a căror amprență de tasare poate fi citită încă pe lespedea monolitică ce acoperă sarcofagul marelui voievod (**Fig. 5**).

În ansamblu discutând problema soclurilor, putem avea în vedere cel puțin două exemple notorii, mai târzii, ce e drept, dar realizate într-o epocă în care prima biserică a Mănăstirii Putna exista încă în forma sa inițială, constituind astfel un puternic și prestigios exemplu pentru soluțiile de adoptat în cazul altor necropole voievodale. În speță, ne referim la mormintele voievodale din gropnițele de la Probotă și, apoi, de cele de la Sucevița¹⁹. Astfel privite lucrurile, s-ar părea că non-existența soclurilor inițiale pentru mormintele voievodale – cel puțin pentru intervalul secolelor XV și XVI – nici măcar nu mai poate fi pusă în discuție.

În cazul pronaosului, cu două excepții, când înmormântările s-au făcut în groapă simplă, celelalte 11 înmormântări au fost amenajate în cripte zidite, boltite în leagăn, acoperite în două pante sau cu lespezi de piatră așezate orizontal. În general, mormintele sunt dispuse aerat și numai în câteva cazuri se constată intersectarea sau deranjarea amenajărilor funerare preexistente și anume:

1) în zona nord-estică a pronaosului, cripta 12 (**Pl. II**) anulează practic cripta 11, clar amenajată la o dată anterioară, în vreme ce atât cripta 12, cât

¹⁸ *Deschiderea mormintelor voievodale ...*, p.156.

¹⁹ Elemente clare care să conducă spre o astfel de concluzie au fost găsite atât în gropnița de la Dobrovăț, pentru mormântul Nastasiei, doamna lui Bogdan III (Nicolae N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu, cercetări inedite). Cât privește amenajările, în speță știute, de la biserica Arbore (pentru portarul de Suceava Luca Arbore și membrii familiei sale) și cele de la Humorul Nou (pentru logofătul Toader Bubuioș și pentru soția sa, Anastasia), cărora li se adaugă observații recente pentru mormântul logofătului Ion Tăutu din biserica sa de la Bălinești, considerăm că acestea reprezintă cazuri speciale, a căror discutare separată se impune de la sine. Vom stăruii cu alt prilej.

și cripta 10 suprapun – fără să deranjeze total – mormântul 29, practicat în groapă simplă;

2) în partea sud-estică, cripta 6 are timpanul vestic comun cu cripta 7, ultima fiind anterioară criptei 8 și aceasta din urmă, anterioară criptei 9; la o dată ulterioară momentului de construire a criptelor 6, 7, 8 și 30²⁰, intervine cripta 15 (**Pl. II**);

3) pentru criptele 13, 14, 16 și 17 nu deținem elemente de cronologie relativă; singurele observații posibile privesc faptul că atât cripta 14, cât și cripta 16 sunt perfect paralele cu zidurile fundațiilor de nord și, respectiv, de sud ale pronaosului inițial și că toate, pe tronsoane stratigrafice minuscule, fuseseră acoperite de nivelarea inițială a bisericii 2 și, respectiv, de pardoseala amenajată la interiorul acesteia (**Fig. 9, 10**).

Atribuirea mormintelor unora dintre personajele pe care le știm documentar a fi fost înmormântate la Mănăstirea Putna este – în acest caz – dificilă. Cu titlu de ipoteză presupunem că cripta 6 a aparținut mormântului lui Bogdan III (care, conform informațiilor documentare, fusese înmormântat „în pripratul mare, strana dreaptă”²¹) și că cripta 7 a adăpostit mormântul Mariei Cneajna. Cripta 12 a aparținut, se pare, voievodului Ștefăniță – anulând mormântul Mariei Despina din cripta 11 (care, probabil, fie nu a avut niciodată piatră funerară, fie piatra ce-i marca mormântul fusese anepigrafă²²) – în vreme ce cavoul 10 a fost al Mariei, prima doamnă a lui Petru Rareș. Este clar că atribuirile propuse țin seamă atât de cronologia relativă, observată arheologic între morminte, de succesiunea datelor de deces cunoscute pentru amintitele personaje (și, drept consecință directă, de succesiunea momentelor practicării înmormântărilor), ca și de amplasarea actuală – în imediată apropiere a pietrelor de mormânt ce le comemorează moartea.

În pridvor, au fost interceptate 5 morminte, dintre care unul singur în groapă simplă. Și aci avem cazuri de intersectare și deranjare. Cripta 20, în

²⁰ Zidăria de piatră, notată 30 pe plan, nu a putut fi cercetată; este foarte probabil, însă, ca ea să aparțină tot unei amenajări funerare de mici dimensiuni, făcută pentru adăpostirea rămășițelor pământești ale unui copil.

²¹ *Letopisețul de la Putna II*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.38 (după *Cronicile slavo-române*, p.66).

²² Păstrarea învelitorii de mormânt a Mariei Despina pare să sugereze două lucruri la fel de importante: primul că, probabil, inițial, mormântul era prevăzut cu un soclu și al doilea că piatră funerară era neinscripționată.

care probabil a fost înmormântat Mitropolitul Theoctist, mort la 18 noiembrie 1477, dislocă partea vestică a criptei 19.

Subliniem că amenajările funerare amintite în actualul pridvor se aliniază și, respectiv, se extind, în funcție de planimetria exonartexului inițial (19, 20, 21 și 23); adosarea directă la fundațiile exonartexului a criptei 20 demonstrează că, la 1477, fundațiile încăperii existau deja (**Pl. II**).

Acestea sunt faptele arheologice identificate prin cercetările asupra necropolei de la interiorul bisericii. Alte informații – de această dată indirecte, confuze și uneori chiar eronate – ne oferă procesul-verbal întocmit cu prilejul deschiderii mormintelor din anul 1856. Confruntarea acestor două categorii de date, cu valoare probatorie inegală însă, aduce totuși anumite posibile clarificări.

„Intrarea” la mormintele ctitorilor, căutată de starețul Artimon Bortnic și care s-ar fi aflat în pridvorul bisericii, poate fi identificată cu fosta criptă 24 (**Pl. II și Fig. 11**). Interceptarea zidurilor criptei, identificarea de oseminte umane, fără alt inventar – și care au aparținut probabil unor fețe bisericești, așa cum par să fi fost toate mormintele din pridvor – dar mai ales felul în care această criptă a fost reumplută, exclusiv cu bolovani de piatră, par să confirme presupunerile noastre²³.

Se confirmă, apoi, faptul că, la data intervenției propriu-zise de deschidere a mormintelor, se mai găsea încă în funcțiune pardoseala din lespezi de piatră, așternută la interiorul bisericii actuale, pardoseală care a fost înlocuită apoi de cea din plăci pătrate din ceramică smălțuită²⁴.

Primul mormânt desfăcut în pronaos poate fi identificat cu cripta 9. Placa de gresie ce acoperea un gol din boltirea criptei pare să sugereze o intervenție anterioară. Din fragmentele de veșminte și podoabele recuperate se poate presupune că mormântul aparținuse unui personaj de sex feminin²⁵. Următorul, spre nord, se pare cripta 10, a adăpostit mormântul altui personaj feminin. Autorii raportului susțin, mai întâi, că personajul era de vârstă înaintată²⁶ și, mai apoi, că mâna era „destul de mică”²⁷. Credem că este vorba despre fostul mormânt al Mariei, doamna lui Petru Rareș.

²³ *Deschiderea mormintelor ...*, p.142.

²⁴ *Ibidem*, p.145.

²⁵ *Ibidem*, p.145-147.

²⁶ *Ibidem*, p.147.

²⁷ *Ibidem*, p.148.

Cel de-al treilea mormânt deschis²⁸ – identificabil conform descrierii procesului-verbal cu cripta 8 – pare să fi adăpostit rămășițele pământești ale unui personaj de vază, masculin de această dată. Resturile unei somptuoase pălării – considerată de descoperitori drept resturile unei coroane – ca și inelul „*cu cap de zimbru*” par să indice cel puțin un membru al familiei domnitoare. Nu credem, însă, că poate fi vorba de mormântul voievodului Bogdan III. Locul său de înmormântare, credem că nu întâmplător, a fost indicat de cronică ca fiind la sud (și nu în centrul pronaosului, cum este cazul criptei 8). Data morții sale a determinat – logic – practicarea primei înmormântări voievodale în afara gropniței, anume în primul loc de cinste din aria pronaosului²⁹.

Cel de-al patrulea mormânt³⁰ a fost cripta 12; a aparținut, probabil, lui Ștefăniță voievod și cuprindea și osemintele reînhumate ale personajului depus inițial în cripta 11. Ultimul mormânt deschis în pronaos a fost cripta 15, ultima intervenită în zona estică a încăperii³¹.

„*Însărcinatul cu partea tehnică a săpăturilor*” a stabilit, apoi, că „*nu se mai găseau alte morminte*” în pronaos și lucrările au fost sistate în această încăpere³². Reamintim, în treacăt, că lucrările de cercetare arheologică au identificat în aria pronaosului un număr total de 15 înmormântări (inclusiv cele două morminte practicate la interiorul pronaosului bisericii actuale).

Cât privește mormintele voievodale din gropnița bisericii inițiale – morminte care, de fapt, constituiau obiectul principal al operațiunilor de deschidere a mormintelor, respectiv criptele numerotate de noi 1, 2 și 3 – au fost doar identificate, fără a fi deschise. Singura excepție în acest sens a constituit-o mormântul lui Ștefan cel Mare.

Revenind la descrierea momentului deschiderii sarcofagului ce adăpostea mormântul lui Ștefan cel Mare – și fără a repeta considerațiile făcute atunci când am discutat problema soclurilor pe care fuseseră montate pietrele funerare – ținem să facem următoarele precizări. Anume că așezarea trupului neînsuflețit al lui Ștefan cel Mare pe bare metalice transversale (sprijinite, la rândul lor, pe o zidărie de cărămidă *ad-hoc* realizată și menită

²⁸ *Ibidem*, p.148-149.

²⁹ Vezi nota 21.

³⁰ *Deschiderea mormintelor ...*, p.149-152.

³¹ *Ibidem*, p.152-153.

³² *Ibidem*, p.153.

să le înalțe față de partea inferioară a criptei) este o modalitate relativ curentă de înhumare (reperată și la Putna și în alte părți). Acest fel de amenajare a locului de veci a avut drept consecință majoră – în toate cazurile cercetate direct de noi – segmentarea resturilor umane, după descompunerea cadavrului, și căderea lor oarecum dezordonată, în spațiile dintre bare. Faptul că partea vestică a cavității sarcofagului fusese amenajată în mod special, cu un postament din zidărie de cărămidă pentru susținerea capului, a împiedicat căderea totală a craniului și a determinat poziționarea aparent nefirească a părților de craniu atunci vizibile.

*Mai trebuie lămurit un aspect, anume cel evocat de fostul stareț Iachint Unciuleac³³ cu privire la observațiile asupra mormântului efectuate în timpul lucrărilor de cercetare arheologică. Nu știu în mod direct despre o cercetare vizuală a interiorului mormântului lui Ștefan cel Mare făcută atunci de către călugării Putnei, cercetare relatată (probabil pentru prima dată, cel puțin în scris) de Sfinția Sa și nici despre constatările atunci făcute și – în consecință – nu am a le pune în nici un fel la îndoială. Nicolae N. Pușcașu mi-a comunicat, însă, că – la rândul lui, înainte sau după demersul amintit – a procedat la introducerea unui bec prin colțul nord-estic al capacului – spart din vechime – și la observarea interiorului sarcofagului. Textual, afirma că **mormântul nu a fost deranjat** și că se observau atât barele metalice de susținere, învelitoarea de culoare roșie, cu o cruce brodată cu fir auriu, cât și poziția răsturnată a craniului (situație perfect explicabilă pentru noi atunci, ca și acum, așa cum am încercat să arăt puțin mai sus).*

Credem că, pentru moment, am reușit să însumăm tot ceea ce se poate spune în mod cert despre mormântul celui care a fost și este Ștefan cel Mare și Sfânt.

Cât despre celelalte morminte existente în pronaosul bisericii inițiale a Mănăstirii Putna, și anume a celor încă neidentificate, credem că personajele ce au avut drept loc de îngropăciune această încăpere a lăcașului au fost fie înalți ierarhi (cum este cazul mormintelor 13 și 29³⁴), fie unii membri ai familiei voievodale sau chiar demnitari credincioși și apropiați marelui

³³ *Părintele Iachint al Putnei*, în seria *Duhovnici români contemporani*, volum îngrijit de Costion Nicolescu, Editura Bizantină, București, 2000, p.36-37.

³⁴ Sens în care pot fi avuți în vedere atât Arhimandritul Ioasaf, primul stareț al Putnei, mort la 19 octombrie 1485, Athanasie Bolsun, mort la 4 august 1502, cât și Arhimandritul Paisie, cel de-al doilea stareț al Putnei, mort ante 4 august 1502.

voievod (cum este cazul celor înmormântați în criptele 8, 9, 14, 15 și 16) și cărora acesta le-ar fi acordat marea cinste de a fi îngropați în aceeași biserică cu domnul și stăpânul lor³⁵.

Cele câteva morminte intervenite după momentul reconstruirii bisericii în secolul XVII, nu au constituit acum obiectul prezentării noastre³⁶.

În încheiere, aș dori să atrag atenția asupra faptului că, la exteriorul bisericii, de această dată, se află unele înmormântări cu amenajări deosebite (**Fig. 12**). Dintre acestea, țin să menționez pe cel descoperit în imediata vecinătate a intrării sudice în pridvorul actual, mormânt care a aparținut cu siguranță perioadei de ființare a bisericii inițiale. Modul de realizare a criptei, din lespezi de piatră de talie, dovedește, credem, că momentul amenajării sale a fost apropiat în timp cu cel al realizării sarcofagului destinat înmormântării lui Ștefan cel Mare (sistem care i-a și folosit drept exemplu) și că el a adăpostit, cu siguranță, rămășițele pământești ale unui înalt ierarh.

Felul – și mai ales măsura – cercetării mormintelor de la interiorul actualei biserici a Mănăstirii Putna impun limitarea în acest punct a discutării lor. Posibila identificare a unora dintre piesele recuperate în anul 1856, în absența necesarei continuări a lucrărilor de cercetare, vor putea, eventual, redeschide subiectul în fața specialiștilor.

THE GRAVES OF PUTNA

The archeological researches performed in the years 1969 and 1970, at the interior and exterior of the Church of Putna Monastery (**Drawing I**) began along with the draw of the project for the restoration the whole assembly of medieval architecture. They led to the establishment of the plan of the initial church, founded by Ștefan cel Mare (Steven the Great) beginning with the year 1466, as princely necropolis, for him and his family.

This first edifice has as plan trichonc and was composed of altar, nave, burial chamber, pronaos and exonartex, rooms separated between them by walls filled. The

³⁵ Recenta identificare a unui fragment din fosta piatră funerară ce comemora decesul lui Iuga (Ștefan S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în **SMIM**, XXI, 2003, p.262), pare să susțină atribuirea uneia dintre criptele 8 sau 9 acestui personaj; cel de-al doilea a aparținut, probabil, unei rude apropiate acestuia.

³⁶ Vezi, în acest sens, Nicolae N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu, *Bisericile Mănăstirii Putna*, în **RMI**, 2004, 1 (sub tipar).

foundations of the whole construction, unitary accomplished, have been continued – in a first stage – by raising the first four rooms and their finalization up to the date of the consecration of the church in the year 1470. In a second stage it was built also the exonartex, finished – at its turn – up to a date previous to the fire in the year 1484 (**Drawing II**).

After the finalization of all the works, the initial church received for the interior a floor composed of rectangular tiles of stone mounted on a support layer of mortar lime, layer kept *in situ* on large zones in each of the composing rooms (**Fig. 1**).

The analysis of the church in force now at Putna Monastery, as well as the documentary information lead to the conclusion that at the middle of the XVIIth century the initial edifice has been dismantled and then rebuilt up to the year 1662. The demolition operations, as well as the reconstruction ones, have been clearly observed during the research works. These also lead to the conclusion that this second church was built in a single stage and that its walls are superposed to the ones kept since the performance of the first church.

In their initial form, the burial chamber, pronaos and exonartex have been used also as necropolis spaces, spaces that received up to the middle of the XVIIth century a number of 24 graves, of which 14 documentary certified (**Table I**).

There have been performed interventions at the interior of the church, which were meant to the observance of the tombs, interventions performed during the leadership of the Metropolitan Iacob Putneanul, in the XVIIIth century, as well as in the year 1856 (the limits of the digging has been surprised during the researches, **Fig. 2**). Both approaches damaged the archeological deposits and contributed to the drastic limitation of the still possible observations. All considerations that follow are based on the statements regarding the relative chronology of the intercepted funerary arrangements, corroborated with the information supplied by the text of the still existing tomb stones and their actual position.

In the Northern part of the burial chamber there have been identified the vaults 1, 2 and 3 assigned to Maria of Mangop and, respectively, to the children Petru and Bogdan (**Fig. 3 and 4**). Beyond of a median area not used as tomb, in the Southern half of the burial chamber, appears the vault 4, performed exceptionally under the form of an imposing sarcophagus, made of stone blocks attentively finished and jointed (**Fig. 5 and 6**). Towards South appears a vault built of blocks of stone that sheltered the grave of Maria Voichița (**Table II, vaults 1-5**).

In pronaos there have been registered a number of 13 graves, on the duration of the initial church, of which two arranged as a simple pit. Five of the graves in the vault have been totally closed down during the works in the year 1856 (**Fig. 7**). The identifications proposed by us made also on the above-mentioned criteria (**Table II, vaults 6, 7, 10, 11 and 12**) sustain the fact that the graves on the East side of the pronaos which belonged – respectively – to the voivode Bogdan III, to the princess Maria Chiajna (**Fig. 9**), to the first lady of voivode Petru Rareș, to Maria Despina, the lady of Radu cel Frumos and to the voivode Ștefăniță (**Fig. 8, 10**). For the rest of the graves in the pronaos there are little chances of identification for the present stage of researches.

In the area of porch the only identifiable grave is the one of Metropolitan Theoctist (**Table II, vault 10**).

We conclude by specifying that some of the graves at the exterior of the church, in the immediate vicinity and for the duration of the initial edifice, undertook special funeral arrangements (**Fig. 11**), following to be presented and discussed with another opportunity.

LISTA PLANȘELOR

Planșa I – Planul de situație cu amplasarea secțiunilor și casetelor de cercetare.

Planșa II – Releveul descoperirilor arheologice efectuate la interiorul bisericii Mănăstirii Putna în campaniile anilor 1969 și 1970:

Γ – traseul de plan al bisericii 2;

Δ – traseul de plan al bisericii 1;

a. 1 – elevațiile bisericii 2;

a. 2 – fundații ale bisericii 2;

b. 1 – zidării păstrate din elevațiile bisericii 1;

b. 2 – fundațiile bisericii 1;

d. – pământ amestecat, antrenat în umplutura gropilor;

e. – mortar de var/nisip, solidificat în placă, suport al pardoselii bisericii 1;

h. – nivel de construcție, format din mortar, grunji și bulgărași de mortar, în amestec cu fragmente mici de piatră, cărămidă etc.;

r. – urme de lemn putrezit sau locașul acestuia;

s. 1 – umplutura gropii de violare a mormintelor;

u. – cărămidă;

z. 3 – șanțul de fundare al bisericii 2;

Φ – zidării după 1739;

Σ – resturi păstrate din pardoseala bisericii 2;

z. 4 – zidăria criptelor;

x. – zidării recente;

ψ – traseul casetelor/ secțiunilor de cercetare;

ζ – traseul gropilor de mormânt;

ω – traseul gropilor de pari de schelă;

W – adâncimea fașp de Wageriss, în cm.

TABELUL I

Lista persoanelor atestate documentar
a fi fost înmormântate la Mănăstirea Putna

În ordinea cronologică a morții personajelor, amintite de Grigore Ureche în *Letopisețul Țării Moldovei*, acestea au fost:

- *Mitropolitul Theoctist**, mort la 18 noiembrie 1477 (*op.cit.*, p.96).
 - *Doamna Maria de Mangop**, moartă la 19 decembrie 1477 (*ibidem*).
 - *Bogdan**, mort la 25 sau 26 iulie 1479 și
 - *Petru**, mort la 21 noiembrie 1480, ambii fii nevârstnici ai lui Ștefan cel Mare (*ibidem*).
 - *Arhimandritul Ioasaf*, primul stareț al Putnei, mort la 19 octombrie 1485 (*ibidem*, p.98).
 - *Doamna Maria Despina*, soția lui Radu cel Frumos din Țara Românească, moartă în martie 1500 (*ibidem*, p.108).
 - *Arhimandritul Paisie*, cel de-al doilea stareț al Putnei, mort ante 4 august 1502 (*ibidem*, p.110).
 - *Athanasie Bolsun*, mort la 4 august 1502.
 - *Voievodul Ștefan cel Mare și Sfânt**, mort la 2 iulie 1504 (*ibidem*, p.111).
 - *Doamna Maria Voichița**, soția lui Ștefan cel Mare, moartă „miercuri în săptămâna albă” 1511 (*ibidem*, p.131).
 - *Voievodul Bogdan III**, mort la 18 aprilie 1517 (*ibidem*, p.133) și
 - *Ștefăniță voievod**, mort la 14 ianuarie 1527 (*ibidem*, p.137).
- Dintre cei enumerați, numai de la cei marcați cu * s-a mai păstrat piatra funerară, fie că celelalte au dispărut, fie că nu au existat niciodată. Tuturor acestora li se mai adaugă două personaje, ale căror pietre de mormânt se păstrează și acum, anume:
- *Maria Chiajna*, fiica lui Ștefan cel Mare, moartă la 18 martie 1518 și
 - *Doamna Maria*, prima soție a lui Petru Rareș, moartă la 28 iunie 1529.

TABELUL II
privind caracteristicile înmormântărilor practicate
la interiorul bisericilor 1 și 2 de la Mănăstirea Putna

Nr. crt.	Localizare	Stare de conservare	Sistem de amenajare	Cronologie relativă	Observații
1.	gropniță casetele E și F	- aparent neumblat - extradados boltirii dezvelit în anul 1856	criptă din zidărie de cărămidă (24-26 x 12-13 x 5-5,5 cm), legată cu mortar, boltită	necropola bisericii 1 (primul mormânt intervenit în aria gropniței, imediat lângă fundația zidului nordic al bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 242 cm) identificat cu mormântul Mariei de Mangop, moartă la data de 19 decembrie 1477 extradosul bolții acoperit cu un strat de mortar
2.	gropniță casetele E și F	- aparent neumblat - extradados boltirii dezvelit în 1856	criptă din zidărie de cărămidă (25 x ? x 5-6 cm), boltită	necropola bisericii 1 (mortarul amenajării se scurge pe zidăria criptei 1, preexistentă; capătul estic este acoperit de nivelarea de la interiorul bisericii 2)	<ul style="list-style-type: none"> copil (lungimea exterioară a criptelor 2 și 3 este de minimum 300 cm) identificat cu mormântul lui Petru, mort la data de 21 noiembrie 1480 extradosul bolții acoperit cu un strat de mortar zona vestică lipită de timpanul estic al criptei 3
3.	gropniță casetele E și F	- aparent neumblat - extradados boltirii dezvelit în 1856	criptă din zidărie de cărămidă (25-26 x ? x 5-7 cm), boltită	necropola bisericii 1 (mortarul amenajării se scurge pe zidăria criptei 1, preexistentă)	<ul style="list-style-type: none"> copil (lungimea exterioară a criptelor 2 și 3 este de minimum 300 cm) identificat cu mormântul lui Bogdan, mort la 25 iulie 1479 zona estică lipită de timpanul criptei 2
4.	gropniță S.1, 17-18	- colțul nord-estic al capacului spart și relipit cu mortar - dezvelit în 1856	pereții și sistemul de acoperire realizate din blocuri de piatră făcute	necropola bisericii 1 (anterior cavoului 5)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea construcției funerare este de 220 cm) identificat cu mormântul lui Ștefan cel Mare și Sfânt, mort la 2 iulie 1504
5.	gropniță S.1, 17-18	- vizibil parțial	criptă din zidărie din moloane de piatră legate cu mortar, boltită	necropola bisericii 1 (intervine între cripta 4 și fundația zidului sudic)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară vizibilă a criptei este de 210 cm) identificat cu mormântul Mariei Voichița, moartă „miercuri în săptămâna albă”, 1511
6.	pronaos	- violat înainte sau în timpul construirii bisericii 2, când a fost parțial demontat sistemul de acoperire al criptei	criptă din zidărie de cărămidă legată cu mortar, acoperită cu zidărie în două pante; timpanul vestic pare să fi fost demontat și refăcut în momentul construirii criptei 7	necropola bisericii 1 (anterioară criptei 7 și criptei 15; ultima o suprapune și deranjează exact în zona unde se putea observa relația cu cripta 7)	<ul style="list-style-type: none"> toate observațiile au fost posibile doar prin cavitatea criptei 7, situată, în continuare, spre vest personaj adult (lungimea interioară a criptei este de 190 cm) de identificat, probabil, cu mormântul lui Bogdan III, mort la 18 aprilie 1517 și înmormântat „în pripratul mare, strana dreaptă” urme de lemn de sicriu la interior
7.	pronaos S.1, 23-24	- violat înainte sau în timpul construirii bisericii 2, când a fost parțial demontat sistemul de acoperire al criptei și timpanul vestic - dezvelit în anul 1856	criptă din zidărie de cărămidă (27-27,5 x 13 x 6-6,5 cm) legată cu mortar, acoperită cu zidărie în două pante	necropola bisericii 1 (anterioară criptei 15 care o suprapune și deranjează exact în zona unde se putea observa relația cu cripta 6)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (cripta are minimum 190 cm lungime) de identificat, probabil, cu mormântul Mariei Chiajna, moartă la 18 martie 1518 urme de lemn de sicriu la interior 3 bare metalice au fost dispuse transversal la partea superioară a zidurilor verticale după deschiderea din anul 1856, cavitatea criptei a fost acoperită cu grinzișoare de lemn dispuse transversal, peste care s-au așezat lespezi de piatră
8.	pronaos S.1, 23-24	- violat înainte sau în timpul construirii bisericii 2, când a fost parțial demontat sistemul de acoperire al criptei - redeschis în 1856	criptă din zidărie de cărămidă (27 x 13 x 6-6,5 cm) legată cu mortar, acoperită cu zidărie în două pante; zidurile criptei construite pe o platformă de cărămidă de același tip	necropola bisericii 1 (zidul sudic al criptei este realizat cu cărămidă dispusă pe cant și lipită de tiul nordic al criptei 7; anterioară criptei 9)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (cripta are lungimea exterioară de 225 cm), probabil feminin (resturi de diademă) urme ale capacului de sicriu după deschiderea din anul 1856, cavitatea criptei a fost acoperită cu grinzișoare de lemn dispuse transversal; deasupra s-au așezat lespezi de piatră
9.	pronaos S.1, 23-24	- violat în anul 1856	criptă din zidărie de cărămidă (29 x 14 x 7 cm) legată cu mortar, acoperită cu zidărie în două pante; zidurile criptei construite pe o platformă de cărămidă de același tip	necropola bisericii 1 (ulterioară criptei 8: platforma de cărămidă se suprapune platformei criptei 8)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 240 cm) tehnica similară de construcție a criptei cu cea a criptei 9 pare să indice o succesiune imediată a înmormântărilor din criptele 8 și 9 după deschiderea din anul 1856, cavitatea criptei a fost acoperită cu grinzișoare de lemn dispuse transversal; deasupra s-au așezat lespezi de piatră
10.	pronaos casetele G și H	- violat și distrus parțial în anul 1856	criptă din zidărie de cărămidă (24 x 12 x 5 cm) legată cu lut, boltită	necropola bisericii 1	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 210 cm) de identificat, poate, cu mormântul Mariei, prima soție a lui Petru Rareș, moartă la 28 iunie 1529
11.	pronaos caseta G	- distrus aproape total de construirea criptei 12	criptă din piatră de râu boltită cu cărămidă; din peretele estic se mai păstrează circa 35 cm spre vest	necropola bisericii 1 (anterioară criptei 12)	<ul style="list-style-type: none"> de identificat, poate, cu mormântul Mariei Despina, moartă în martie 1500
12.	pronaos casetele G și H	- violat înainte sau în timpul construirii bisericii 2; - redeschis în anul 1856, când bolta a fost parțial demontată	criptă din cărămidă legată cu mortar, boltită	necropola bisericii 1 (se aliniaza prin adosare fundației zidului nordic al pronaosului)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 270 cm) de identificat, probabil, cu mormântul lui Ștefăniță, mort la 14 ianuarie 1527 reumplută; deasupra, așezate lespezi de piatră

Nr. crt.	Localizare	Stare de conservare	Sistem de amenajare	Cronologie relativă	Observații
13.	pronaos casetele I și J	- <i>in situ</i>	mormânt în groapă simplă	necropola bisericii 1	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (groapa, surprinsă de la extremitatea sa estică până la nivelul coatelor, măsoară 150 cm) fără inventar funerar
14.	pronaos caseta I	- distrus parțial de cripta 18; se mai păstrează zona estică pe o lungime de circa 65 cm	criptă din zidărie de cărămidă legată cu mortar, acoperită cu lespezi plate de piatră	necropola bisericii 1 (se aliniază perfect la fundația zidului nordic al pronaosului bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> neidentificabil
15.	pronaos S.1, 21-22	- deschis în anul 1856, când mai existau resturi de veșminte	criptă din zidărie de piatră și cărămidă legate cu mortar, acoperită cu lespezi plate de piatră	necropola bisericii 1 (deranjează parțial criptele 6, 7 și 8)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea interioară a criptei este de 183 cm)
16.	pronaos caseta P	- parțial vizibil, violat, probabil, în momentul violării criptei 7, în timpul demolării bisericii 1 sau construirii bisericii 2	criptă din zidărie acoperită cu lespezi de piatră, acum prăbușite spre interiorul cavității (care a fost reumplut, după violare, cu moloz)	necropola bisericii 1 (adosat perfect fundației zidului sudic al pronaosului bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 210 cm)
17.	pronaos S.1, 25-26		criptă din zidărie de cărămidă legată cu lut	necropola bisericii 1	<ul style="list-style-type: none"> neidentificabil (se păstrează parțial zidurile de vest și nord, acesta din urmă pe o lungime de 150 cm)
18.	pronaos casetele I și J	- violat în zona estică și apoi reparat cu pietre așezate	criptă din zidărie de cărămidă legată cu lut, acoperită cu lespezi de piatră	necropola bisericii 2 (distruge parțial cripta 14 și sparge masiv din fundația zidului nordic al bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de peste 250 cm), neidentificabil
19.	exonartex caseta N	- dizlocat parțial de cripta 20 și de fundația pridvorului bisericii 2	criptă din cărămidă acoperită cu lespezi de piatră, pavată cu cărămizi	necropola bisericii 1 (anterioară criptei 20)	<ul style="list-style-type: none"> neidentificabil, se mai păstrează numai zona estică
20.	exonartex casetele M și N	- deranjat de fundația pridvorului bisericii 2	criptă de cărămidă legată cu mortar, boltită; fundul criptei amenajat cu șiruri de cărămizi	necropola bisericii 1 (se aliniază perfect fundației zidului nordic al exonartexului bisericii 1 și este acoperit de fundațiile pridvorului bisericii 2)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară minimă a criptei este de 220 cm) de identificat, probabil, cu mormântul Mitropolitului Theoctist, mort la 18 noiembrie 1477
21.	exonartex S.1, 33-34	- <i>in situ</i>	criptă din zidărie de cărămidă (26-28 x 13 x 6 cm) legată cu mortar, acoperită cu lespezi de piatră	necropola bisericii 1 (acoperită parțial de stratul de mortar suport al pardoselii din dale de piatră din exonartexul bisericii 1 și, la vest, de fundația pridvorului bisericii 2)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 210 cm) neumblat
22.	exonartex casetele M și N	- <i>in situ</i>	criptă din zidărie de cărămidă legată cu mortar, acoperită cu lespezi de piatră	necropola bisericii 1 (acoperită parțial de stratul de mortar suport al pardoselii din dale de piatră din exonartexul bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de minimum 200 cm) neumblat
23.	exonartex S.1, 33-34	- <i>in situ</i>	mormânt în groapă simplă	necropola bisericii 1 (ulterior criptei 21 și anterior criptei 25; ajunge până la zidul vestic al exonartexului bisericii 1, tăiat de fundația pridvorului bisericii 2)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea gropii este de 200 cm) urme de sicriu neumblat
24.	exonartex casetele M și N	- violat	criptă de cărămidă legată cu mortar și acoperită cu lespezi de piatră; cavitatea umplută cu bolovani de piatră	necropola bisericii 2 (distruge parțial criptele 19 și 20, se adosează fundației pridvorului bisericii 2)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 240 cm)
25.	exonartex S.1, 33-34	- <i>in situ</i>	criptă din zidărie de cărămidă legată cu lut, boltită	necropola bisericii 2 (ante 1778)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult, fără inventar funerar
26.	naos caseta A.1	- deranjat de mormântul 27	mormânt în groapă simplă	necropola bisericii 2 (groapa a fost săpată de la nivelul pardoselii bisericii 2; sparge din zidăriile bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (groapa are minimum 190 cm lungime)
27.	naos caseta A.1	- deranjat ulterior	mormânt în groapă simplă	necropola bisericii 2 (groapa a fost săpată de la nivelul pardoselii bisericii 2; taie și deranjează groapa mormântului 26 și sparge din zidăriile bisericii 1)	<ul style="list-style-type: none"> neidentificabil
28.	exonartex casetele K și L	- <i>in situ</i>	criptă din zidărie de piatră legată cu mortar, de piatră acoperită cu lespezi	necropola bisericii 2 (cripta se aliniază la sud și vest zidărilor pridvorului bisericii 2)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (lungimea exterioară a criptei este de 250 cm) identificat cu mormântul Mitropolitului Iacob Putneanul, mort în anul 1778
28 bis.	exonartex casetele K și L	- <i>in situ</i>	groapă pentru reînhumarea osemintelor, practică în groapa criptei 28	necropola bisericii 2	<ul style="list-style-type: none"> osemintele reînhumate ale părinților lui Iacob Putneanul
29.	pronaos casetele G și H	- <i>in situ</i>	mormânt în groapă simplă	necropola bisericii 1 (anterior amenajării criptelor 10, 11, 12, care îl distrug parțial)	<ul style="list-style-type: none"> personaj adult (se păstrează de la picioare până la bazin, pe o lungime de 108 cm) fără inventar funerar
30.	pronaos S.1, 21-22	- necercetat	volum de zidărie de piatră	necropola bisericii 1? (intră parțial sub zidul estic al pronaosului bisericii 2)	*funcție neprecizată, foarte probabil un segment de criptă, anterioară criptei 15, păstrată pe o lungime de 120 cm

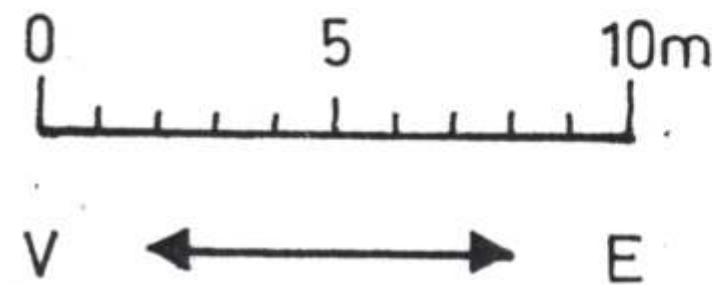
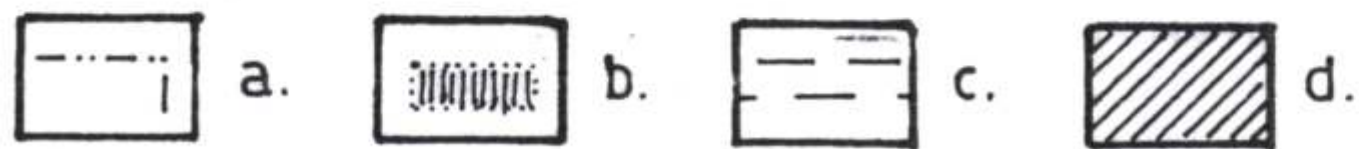
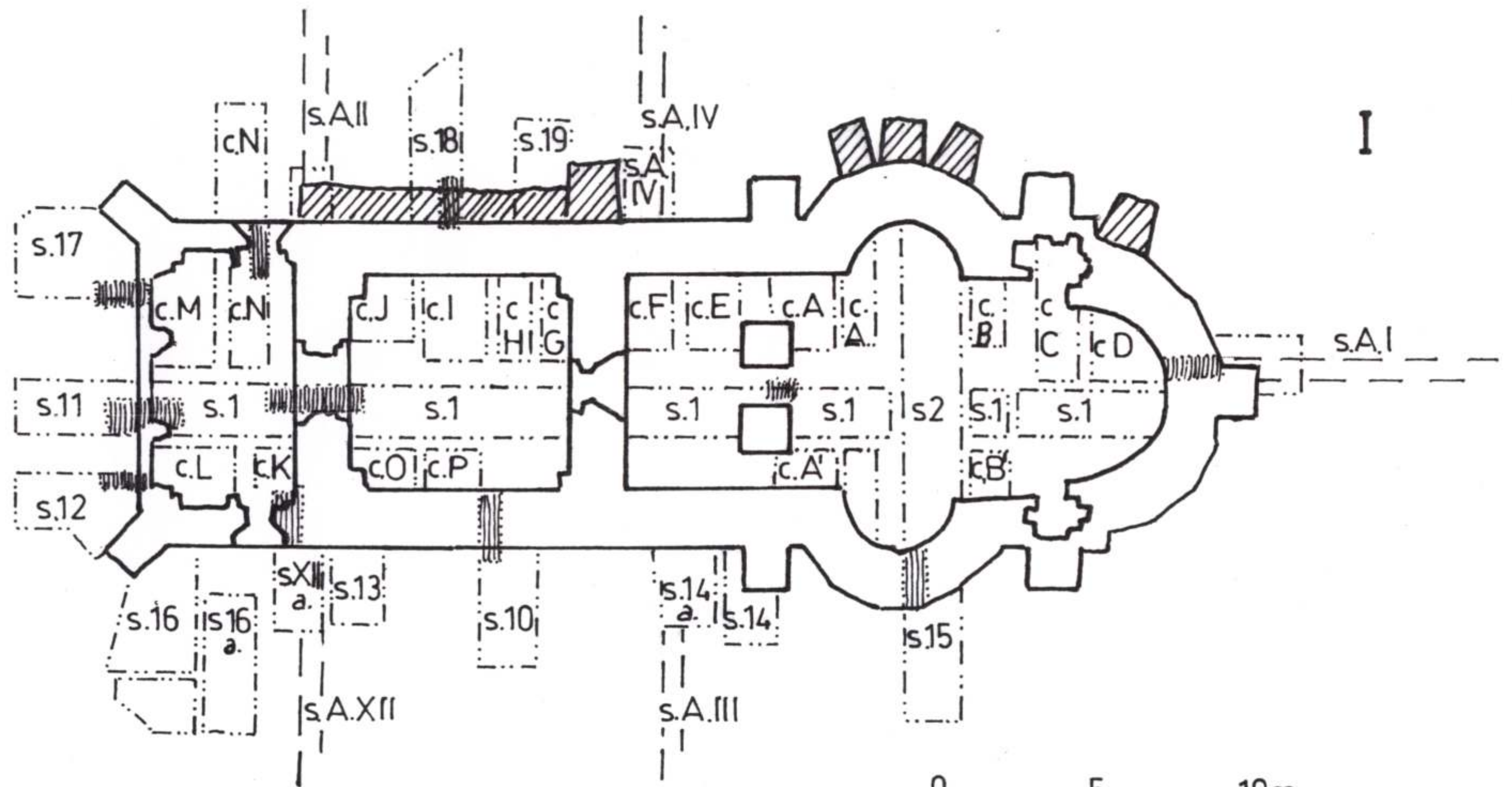

Fig. 1. Resturile stratului-suport al pardoselii ini iale din dale p trate de piatr

Fig. 2. Casetele E i F: conturul gropii s pate în anul 1856 pentru identificarea mormintelor voievodale

Fig. 3. Caseta E

Fig. 4. Caseta F

Fig. 5. Lespedea care acoper sarcofagul mormântului
lui Itefan cel Mare

Fig. 6. Detaliu de construc ie a sarcofagului
lui Itefan cel Mare

Fig. 7. Vedere de ansamblu asupra necropolei din pronaos

Fig. 8. Casetele G i H

Fig. 9. Caseta P

Fig. 10. Caseta I

Fig. 11. Casetă M

Fig. 12. Mormântul situat la exteriorul bisericii, în imediata vecinătate a intrării sudice în pridvor

MĂNĂSTIREA PUTNA – LOC DE MEMORIE

Biserica mănăstirii Putna adăpostește, astăzi, în pridvor¹, pronaos și naos², 12 pietre tombale, dintre care cea a mitropolitului Iacov Putneanul și cea a părinților săi acoperă morminte târzii, de secol XVIII. Numărul mormintelor trebuie să fi fost mult mai mare decât cel al pietrelor păstrate, lucru dovedit și de fragmentele de lespezi funerare descoperite de-a lungul timpului³. Din etapa veche a înmormântărilor la Putna

Studiul acesta înglobează rezultatele observațiilor făcute împreună cu d-l Ștefan S. Gorovei asupra mormintelor de la mănăstirea Putna, în anii 2002 și 2003. Sunt îndatorată Părintelui Stareț, Arhimandritul Melchisedec, și soborului mănăstirii Putna pentru binevoitoarea înțelegere cu care mi-au îngăduit să examinez mormintele din biserică și somptuoasele țesături din muzeul mănăstirii, pentru promptitudinea cu care au răspuns feluritelor întrebări, precum și pentru sprijinul la realizarea unora dintre ilustrații. Roade ale acestei cercetări au fost făcute publice, pentru prima dată, în ședința de comunicări a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie (Filiala Iași) din 16 septembrie 2003. O variantă a textului de față se află sub tipar în revista „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XXII, 2004.

¹ După unele opinii, lespede a mitropolitului Teoctist I ar fi fost așezată, inițial, peste mormântul amenajat în afara bisericii (Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură în determinarea transformărilor bisericii de la Putna. Cercetare în vederea restaurării*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, 21, 1974, 1, p.105; Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p.16), fiind mutată în pridvor mai târziu, probabil o dată cu lucrările de reconstrucție din a doua jumătate a veacului XVII.

² În forma actuală a bisericii, naosul înglobează și vechea cameră a mormintelor din Putna lui Ștefan cel Mare.

³ K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Cernăuți, 1904, p.45; Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p.41; Epifanie Norocel, *Mormintele din biserică mănăstirii Putna*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII, 1966, 7-8, p.581, nr.12.

În lapidariul din curtea mănăstirii se află mai multe fragmente de pietre funerare cu inscripții – în limba slavă și în limba română –, păstrate total ori parțial :

„...ЧЕХ // ИЖЕ И ПРѢ//С<ТАВИСА>...”.

„...<ПРѢСТА>ВИСА КЪ...”.

„...<ПРѢ>СТАВИ<СА... // ... ВЪ Л>ѢТ(О) ꙗѢ... <72... / 1691-1791>”. Această lespede a fost refolosită mai târziu, tot ca piatră de mormânt. Pe una dintre fețele ei a fost cioplită o cruce dublă, având de o parte și de alta inițialele Is. Hs. Ni. <Ka>.

(cuprinsă între 1477 – anul morții doamnei Maria Asanina Paleologhina – și 1529 – anul morții doamnei Maria, soția lui Petru Rareș), au rămas zece lespezi funerare. În ceea ce privește mormântul doamnei Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos, mormânt a cărui lespede nu s-a păstrat, existența lui este atestată de letopisețe⁴ și confirmată de elegantul acoperământ din catifea albastră, păstrat în tezaurul mănăstirii⁵.

Nu toți membrii familiei lui Ștefan cel Mare au fost înmormântați în necropola sa domnească. Prima soție, Evdochia, fiica lui Alexandru (Olelko), marele cneaz de Kiev, s-a stins din viață la 25 noiembrie 1467, pe când Putna abia se înălța, și a fost înhumată la Mirăuți – biserica mitropolitană de atunci⁶. Ștefan și Evdochia au avut împreună doi copii: pe Alexandru și pe Olena⁷. Alexandru a murit la 26 iulie 1496 și „a fost îngropat lângă străbunicul lui, Alexandru voievod, în mănăstirea de la Bistrița”⁸. Olena, ajunsă soție a lui Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan III, marele cneaz al Moscovei, a murit în dizgrație la Moscova, la 18 ianuarie 1505, și a fost înmormântată în mănăstirea Voznesenskaia din Kremlin⁹.

„Aice odihneș//te robul <lui> // Dumnezeu Dosothei // stareț, **Ѡ (Ъ) АѠТ (О) ,ЗѠѠѠ**
<7262 / 1753>, s(e)p(tembrie) **Ѡ <2>**”.

⁴ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.22, 65.

⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.331, nr.113; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.275-277, nr.29.

⁶ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.94; Mircea D. Matei, *Biserica Mirăuți, sub lupa arheologilor*, în vol. *Un reper al culturii române – momentul Mirăuți*, ediție îngrijită de Virgil Polizu și Mihai Bradu, Suceava, 2001, p.15-16; idem, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în „Magazin Istoric”, XXXVII, 2003, 3(432), p.24-25.

⁷ *Documenta Romaniae Historica*, A, II, volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p.193, nr.135; p.197, nr.138; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.70 (nota 1), 280-283, 429; Ștefan S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, VIII, 1975, p.189-192.

⁸ *Cronicile slavo-române*, p.20, 52 (cu data de 26 iunie 1496), 65.

⁹ Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare*, extras din „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, tom. XVII, 1895, p.143, 156; Maria Magdalena Székely, *Un destin tragic: domnița Elena*, în „Magazin Istoric”, XXXI, 1997, 6(363), p.63; T. D. Panova, *Некрополи Московского Кремля*, ediția a II-a,

Cu cea de-a doua soție, Maria, din familia dinaștilor de la Theodoro-Mangop¹⁰, Ștefan a avut doi fii, pe Ilie și pe Bogdan¹¹, morți la vârste fragede¹². Mormântul lui Ilie nu este cunoscut, nici la Putna, nici în vreo altă mănăstire. În fine, cu ultima soție, Maria, fiica lui Radu cel Frumos, domnul Țării Românești, luată ostatică, dimpreună cu mama ei, încă din 1473, Ștefan a avut trei copii: pe Bogdan-Vlad, viitorul domn Bogdan III al Moldovei¹³, și „două fiice frumoase”¹⁴, Ana și Maria (zisă Cneajna)¹⁵. Ana a murit înainte de 23 noiembrie 1499 și a fost înmormântată la mănăstirea Bistrița¹⁶.

Raportul făcut de austrieci în 1856, în timpul săpăturilor parțiale din biserica Putnei, descrie doar nouă morminte: cinci în pronaos și patru în naos¹⁷. Mormântul Mariei Despina, mama doamnei Maria și soacra lui Ștefan cel Mare, n-a fost descoperit cu acel prilej.

Moscova, 2003, p.26, nr.58; eadem, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003, p.145-146.

¹⁰ Ștefan S. Gorovei, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”, I, în „*Studii și Materiale de Istorie Medie*”, XXII, 2004 (în curs de apariție).

¹¹ *Documenta Romaniae Historica*, A, II, p.286, nr.191; *Cronicile slavo-române*, p.161; *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, publicat de Damian P. Bogdan, București, 1941, p.86. *Cronica moldo-germană* consemnează că Ștefan și Maria au avut două fiice (*Cronicile slavo-române*, p.30), făcând, poate, o confuzie cu fetele rezultate din ultima căsătorie a domnului Moldovei.

¹² *Cronicile slavo-române*, p.18, 51, 64, 180.

¹³ *Ibidem*, p.31, 34, 161.

¹⁴ *Ibidem*, p.31.

¹⁵ Ștefan S. Gorovei, *Note istorice și genealogice*, p.193. Maria, „zisă Cneajna”, a fost, se pare, căsătorită cu Teodor Wiśniowiecki (v. Constantin Rezachevici, *Principii Dimitrie Wiśniowiecki și Mihail Korybut Wiśniowiecki și înrudirile lor cu Bogdăneștii și Movileștii. Lămurirea unor confuzii istorice*, în „*Arhiva Genealogică*”, III (VIII), 1996, 3-4, p.316, 320).

¹⁶ *Documenta Romaniae Historica*, A, III, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p.442, nr.246. Nu se cunoaște motivul pentru care Ștefan cel Mare și-a înmormântat doi copii, rezultați din căsătorii diferite – pe Alexandru și pe Ana – în biserica-necropolă de la Bistrița, la o vreme când Putna era de mult terminată și adăpostea deja morminte ale membrilor familiei domnești. Întâmplător sau nu, la Bistrița își dormeau somnul de veci doi strămoși cu nume identice: Alexandru cel Bun și doamna sa, Ana. Mai mult decât atât, în aceeași biserică se afla și icoana Sfintei Ana, primită de la Constantinopol (Alexandru Efremov, *Icoane românești*, București, 2002, p.74-75, fig.118, 119 și p.173, nota 5). O cercetare viitoare în această direcție ar fi necesară.

¹⁷ *Deschiderea mormintelor voievodale din mănăstirea Putna efectuată în 1856*, proces verbal și acte publicate de K. A. Romstorfer, traducere de Paulin Popescu, în vol.

Lespedea tombală a **Mariei Asanina Paleologhina**, o placă de gresie cu un splendid decor de inspirație renescentistă, a ajuns până la noi în condiții foarte bune, adăpostită în partea stângă a naosului, într-un arcosoliu¹⁸. Decorul din câmp și literele inscripției marginale par neatins de trecerea vremii. Din păcate, nu același lucru se poate spune și despre acoperământul de mormânt al acestei doamne. În jumătatea lui stângă, fondul de mătase roșie este tocit până la urzeală, după cum se constată în afara chenarului cu inscripție din stânga (**Fig. 1**), în jurul medalionului cu vultur bicefal și al celui cu monograma Paleologilor (**Fig. 2 a, b**), în spațiul dintre capul doamnei și arcadă (**Fig. 3**), dintre veșmânt și chenarul inscripției din stânga (**Fig. 4**), dintre poalele veșmintelor și chenarul inscripției de jos (**Fig. 5**), în spațiul dintre literele inscripției și chenarul de jos (**Fig. 6**) și, similar, între chenarul de sus și literele inscripției (**Fig. 7**). În jumătatea din dreapta, mătasea este tocită mai ales la colțuri. Se constată, de asemenea, că jumătatea superioară a acoperământului s-a păstrat în condiții mult mai bune decât jumătatea inferioară. Comparând dimensiunile pietrei de mormânt cu acelea ale acoperământului, am observat că zonele de tocire mai intensă corespund cu muchiile pietrei, pe care țesătura de mătase le depășea cu câțiva centimetri, semn că broderia funerară a fost cu adevărat folosită pentru a acoperi mormântul doamnei. Cum circulația în biserică se făcea pe lângă laturile de sud și de est ale mormântului, este firesc ca jumătatea stângă și cea de jos ale acoperământului să fie mult mai deteriorate decât jumătatea dreaptă și cea de sus, protejate de zidurile camerei mormintelor.

Acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina nu a fost o simplă operă de artă, menită să înfrumusețeze necropola de la Putna. În Bizanț, tradiția acoperirii mormintelor imperiale cu țesături scumpe era foarte veche, mărturii despre această

Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.145-157; *Commissionprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna*, traducere și ediție de Ion Zugrav și Vasile M. Demciuc, în „Codrul Cosminului”, serie nouă, 2 (12), 1996, p.385-393.

¹⁸ S-a spus că mormântul doamnei lui Ștefan cel Mare are „o importanță deosebită pentru dezvoltarea monumentului funerar moldovenesc” (Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p.715).

practică existând încă în scrierile autorilor latini. Din păcate, nici o stofă de acest gen n-a ajuns până la noi¹⁹. Au supraviețuit, însă, câteva acoperitori pentru mormintele sau relicvariile sfinților iar pentru alte câteva avem atestări în surse scrise²⁰. Spre deosebire de acestea, însă, acoperământul de la Putna conține și portretul brodat al defunctei, ceea ce face din el, după opinia unor specialiști, cel mai grăitor exemplu de gisant brodat din arta bizantină și postbizantină²¹. Gisantul, îndeobște sculptat, dar și turnat în metal, s-a bucurat de o oarecare răspândire în spațiul ortodox, de moștenire sau influență bizantină²². Cea mai veche mărturie a existenței unui gisant brodat în Bizanț privește o efigie a Sfântului Dimitrie mort, adusă în 1149 de Manuel Comnenul de la Salonic la Constantinopol; nu se știe, însă, dacă această broderie acoperise cu adevărat mormântul sfântului²³. Orișicum, este sigur că pentru bizantini și, mai târziu, pentru ruși, gisantul era rezervat doar mormintelor de sfinți²⁴, ceea ce explică și raritatea unor asemenea opere²⁵. Spre deosebire de Europa orientală, în Occident exista obiceiul de a se așeza un gisant sculptat pe mormântul mai tuturor persoanelor de o anumită însemnătate, fie din lumea laică, fie din cea ecleziastică²⁶.

¹⁹ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine **Loca Sancta** ? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi*, în vol. *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Edited by Slobodan Ćurčić and Doula Mouriki, Princeton, 1991, p.253.

²⁰ *Ibidem*, p.254.

²¹ André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l’art byzantin*, în „Cahiers Archéologiques”, 29, 1980-1981, p.149-154 și fig.14; Tania Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Age*, I, Paris, 1977, p.95; Athanassios Semoglou, *Contribution à l’étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e-16e siècle)*, în „Зораф”, 24, 1995, p.8.

²² André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l’art byzantin*, p.143.

²³ *Ibidem*, p.144, 149, 152.

²⁴ „... pour les Byzantins, puis pour les Russes qui suivirent leur exemple, une figure sculptée de gisant sur une tombe n’était réservée qu’aux saints, parce que, leur corps étant incorruptible, ils gardaient pour l’éternité les formes plastiques de tout être humain, tandis que les corps des simples fidèles, quels que soient leur rang social et leurs vertus, étaient soumis inévitablement à l’aphtarsie, et de ce fait perdaient les formes plastiques qui étaient les leurs avant leur mort” (*ibidem*, p.145).

²⁵ *Ibidem*, p.146.

²⁶ *Ibidem*, p.149; Tania Velmans, *Le portrait dans l’art des Paléologues*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l’Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Venetia, 1971, p.140-

Dintre țările ortodoxe, doar Bulgaria, Serbia, Bosnia și Țările Române au cunoscut gisantul (sculptat sau brodat) pe mormintele monarhilor²⁷. Gisantul brodat, piesă rară în arta bizantină și postbizantină²⁸, a fost pus în legătură cu epitaful, broderie liturgică înfățișându-l pe Iisus Hristos mort, așezat pe spate. Epitaful, scos în procesiune în Vinerea Mare, se așează, în Sâmbăta Mare, pe masa altarului, unde se păstrează până la Înălțare²⁹, altarul fiind asimilat cu mormântul Mântuitorului³⁰. În această formă, epitaful apare la finele secolului XIII, adică la începutul epocii

143. Pentru alte detalii, v. Émile Mâle, *L'art religieux du XIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, p.169-180; Kurt Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin-New York, 1976; Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, I. *Le temps des gisants*, Paris, 1977 („Points. Histoire”), p.236-263 (ediția românească, *Omul în fața morții*, I. *Vremea gisanților*, traducere și note de Andrei Niculescu, București, 1996, p.327-364); Jean-Claude Schmitt, *Strigoii. Viii și morții în societatea medievală*, traducere de Andrei Niculescu și Elena-Natalia Ionescu, București, 1998, p.260-262; Georges Duby, *Fondements d'un nouvel humanisme, 1280-1440*, Geneva, 1995, p.127-133, 143-149; Uwe Geese, *Gothic Sculpture in France, Italy, Germany and England*, în vol. *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*, Edited by Rolf Toman, Photography by Achim Bednorz, Köln, 1998, p.346-350, 368-371; Regine Abegg, *Gothic Sculpture in Spain and Portugal*, în vol. *The Art of Gothic*, p.376-384. Cu privire la mormintele cu gisant din catedrala catolică de la Alba Iulia și încadrarea lor în contextul cultural și religios al Transilvaniei din secolul XVI, v. Răzvan Theodorescu, *Sur un chapitre de la Renaissance transylvaine: art du livre et art funéraire aux débuts de la Réforme*, în idem, *Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999, p.284-288.

²⁷ André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l'art byzantin*, p.156; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.94; eadem, *Le portrait...*, p.137; Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the «East or West» Question*, în „The Greek Orthodox Theological Review”, 29, 1984, 2, p.179-181; Danica Popović, *Crncku vladarcku grob u srednjem veku*, Belgrad, 1992, p.133, 194, 195, 199; Pavel Chihaiia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica mănăstirii Argeșului*, în idem, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p.212 (și nota 12), 225; Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, ediția a II-a, revăzută, București, 2002, p.248-249 și fig.248-250; idem, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, II, București, 1987, p.39-40.

²⁸ André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l'art byzantin*, p.152.

²⁹ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine **Loca Sancta** ?*, p.252.

³⁰ André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l'art byzantin*, p.152; Athanassios Semoglou, *Contribution à l'étude du portrait funéraire...*, p.10.

paleologe³¹. Epitaful evoca, în plan simbolic, Sfântul Mormânt³² și făcea legătura între lumea aceasta și Rai³³. În ceea ce privește locul în care el se păstra, în tot cursul anului, s-au avansat două ipoteze: fie era pus deasupra mormântului donatorului său³⁴, fie era atârnat în biserică, într-un loc anume, care devenea, prin aceasta, „*locus sanctus*”³⁵. Dacă se admite că și acoperământul de mormânt poate fi socotit un soi de epitaf, înseamnă că, în anumite perioade ale anului liturgic, și broderiile funerare erau atârnate pe pereții bisericilor.

Acoperământul de mormânt³⁶ al doamnei Maria are vădite trăsături specifice artei Bizanțului. Broderia conținând imaginea doamnei plasată sub arcadă amintește o seamă de piese cu reprezentări similare ale unor împărătese și împărați bizantini, între care mai cunoscute sunt cele două sculpturi în fildeș păstrate în muzee din Florența și Viena³⁷ (**Fig. 8 a, b**),

³¹ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine Loca Sancta* ?, p.252.

³² *Ibidem*, p.259.

³³ *Ibidem*, p.261.

³⁴ *Ibidem*, p.253.

³⁵ *Ibidem*, p.260-261 și nota 60.

³⁶ În Moldova, obiceiul de a se acoperi mormintele din biserici s-a păstrat până târziu, el fiind atestat în documente. De exemplu, în diata redactată la 6 iulie 1673, Andreiaș medelnicerul cerea: „Piatră să-mi faceți pe mormântu la Sint Ilie și procovăți” (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, Acte interne (1661-1690), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2000, p.370, nr.403). În biserica mănăstirii Sucevița, Toader Vârnav, „după datorie fiiască, cu cheltuiala sa au adus oaseli răpăosaților de mai sus arătați la sfântă mănăstirea și astrucându-li toati la un mormântu în pritforul mănăstirii, s-au făcut griji și prohodu și au pus piatră deasupra scrise cu numili tuturor și covor pi piatră și făclie ceară și candilă de li ardem la capu” (Dimitrie Dan, *Inscripția de pe piatra mormântală a Silioneștilor din mănăstirea Sucevița*, în „Arhiva Genealogică”, II, 1913, p.69; Olimpia Mitric, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, București, 1998, p.294). Iar în inventare ale lucrurilor mănăstirii Sf. Spiridon din Iași, datând din 1760 și 1761, sunt trecute „2 covoraș, unul pe mormântul lui [Miron] Gorovei și altul a paharnicului Ioniță [Calmășul]” (Gh. Ghibănescu, *Documente*, în „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași”, IX, 1931, 1, p.174-175, nr.CXXXVI, CXXXVII).

³⁷ Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople*, Paris, 1923, p.40 și fig.11; W. F. Volbach, *Les ivoires du Moyen Age*, traduction de Maurice Bloch, Paris, 1923, p.10 și planșa 5; André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936, p.13; Percy Ernst Schramm, *Sphaira. Globus. Reichsapfel*, Stuttgart, 1958, p.16-17, 190 și fig.15; André Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1961, p.79 și fig.201; Henry Maguire, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 28, 1974, p.120 și fig.5; Suzanne Spain, *The*

placa emailată cu chipul împărătesei Irina de pe Pala d'Oro³⁸ (**Fig. 9**), relieful sculptat de pe soclul mormântului de la Arta al Theodorei, soția lui Mihail II, despotul Epirului³⁹ (**Fig. 10**), două miniaturi cu certe influențe gotice înfățișându-l pe Mihail VIII Paleologul⁴⁰ (**Fig. 11**), precum și unele monede paleologice⁴¹ (**Fig. 12 a, b**). Totodată, trebuie adăugat că artiștii bizantini i-au înfățișat adeseori pe sfinți sub o arcadă⁴², fie în frescele bisericilor, fie în miniaturile manuscriselor, fie în pictura icoanelor, fie în sculpturi, fie în țesături sau broderii – modalitate de subliniere a unei calități: *majestas deorum*. Demne de semnalat, în acest sens, sunt – printre altele – picturile din bisericile de la Mistra, icoana Sfântului Pantelimon de la Nerezi (în Macedonia, lângă Skoplje)⁴³ (**Fig.**

Translation of Relics Ivory, Trier, în „Dumbarton Oaks Papers”, 31, 1977, p.287 și fig.12; *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, 1992, p.43 și fig.1; p.64 și fig.1.

³⁸ Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, p.94 și fig.47; *La Pala d'Oro. Il tesoro di San Marco*, opera diretta da H. R. Hahnloser, testi di W. F. Volbach, A. Pertusi, B. Bischoff, H. R. Hahnloser, G. Fiocco, Florența, 1965, p.7-9; Sergio Bettini, *Venedig, die Pala d'Oro und Konstantinopel*, în vol. *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984, p.33-62.

³⁹ André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, Paris, 1976, p.144-146, nr.152 și planșa CXXI; Branislav Cvetković, *The Investiture Relief in Arta, Epiros*, în „Зборник Радова Византолошког Института”, XXXIII, 1994, p.103-112.

⁴⁰ Vojislav Djurić, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зорграф”, 18, 1987, p.47-48 și fig.3, 4; G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în vol. *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p.325 și 345, fig.34.

⁴¹ S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, Bristol, 1979, p.220-221, nr.24; p.260-261, nr.4.

⁴² V. Lasareff, *Trois fragments d'epistyles peintes et le templon byzantin*, în „Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας”, 4, 1964-1965, p.117-143; Manolis Hatzidakis, *Εικονες επιστυλιου απο το Αγιον Ορος*, în „Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας”, 4, 1964-1965, p.377-403; Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p.44-45.

⁴³ Angelo Procopiou, *La question macédonienne dans la peinture byzantine*, Atena, 1962, planșa 42; Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965, p.13-14 și planșa I; André Grabar, *Sculptures byzantines...*, II, p.105-106, nr.88 și planșa LXXVII; Hans Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München, 1990, p.270, 272-273 (planșele 146-148). Pentru alte icoane asemănătoare, pictate direct pe perete și având deasupra un arc sculptat, v. Hans Belting, *op.cit.*, p.253, 262 (planșa 137), 271, 275, 277 (planșa 153).

13) și, mai ales, numeroase epitrahile⁴⁴. Comparația cu aceste piese dovedește că reprezentarea doamnei Maria sub o arcadă nu s-a făcut din rațiuni artistice sau estetice, ci cu scopul vădit de a exprima ideea de maiestate.

Destinația acoperământului de mormânt de la Putna trădează o evidentă influență apuseană⁴⁵. Efigia suveranului așezată deasupra mormântului său constituie, în fond, o expresie a concepției politice despre „dublul corp al regelui”. Originea acestei concepții se regăsește în Antichitate, când a fost lansată maxima *dignitas non moritur*, aplicată, în cazul suveranilor medievali, sub forma *regia majestas non moritur*. Gânditorii medievali occidentali au pornit de la ideea că Iisus Hristos fusese rege și Hristos (cu sensul de „uns”) prin propria sa natură. În acest caz, monarhul pământean, ca reprezentant al lui Iisus, era rege și Hristos (uns) prin grație⁴⁶. El era o *gemina persona*, adică în trupul lui se regăseau două personalități: una umană și cealaltă divină. Monarhul nu era o *gemina persona* prin natura lui, ci devenea astfel prin ritualul ungerii⁴⁷. Dubla natură a monarhului îi asigura acestuia eternitatea (*rex qui nunquam moritur*), altfel spus, continuitatea dinastiei și imortalitatea demnității sale de suveran⁴⁸. În Franța medievală, „Regele nu moare niciodată” era o deviză cunoscută. Credința în imortalitatea regelui Franței, de pildă, a dăinuit tot atât cât și regalitatea franceză, ea devenind o adevărată „dogmă religioasă pentru națiune”⁴⁹. În fapt, nu regele ca persoană era nemuritor, ci regalitatea sa, adică ceea ce promise prin grația divină. Conceptul de dublu corp al suveranului a fost analizat cercetându-se

⁴⁴ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p.23-24. De altfel, întregul capitol II al acestui volum se intitulează *Epitrahilia, arcades* (p.23-35).

⁴⁵ *Ibidem*, p.79 („Les Byzantins peignaient, au-dessus des tombeaux, le personnage vivant, en prière. Marie de Mangop dort son dernier sommeil, dans sa robe somptueuse, comme nos princesses d'Occident, nos dames de pierre”).

⁴⁶ Ernst Kantorowicz, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Age*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1957, p.55.

⁴⁷ *Ibidem*, p.54.

⁴⁸ *Ibidem*, p.230.

⁴⁹ *Ibidem*, p.532-533, nota 319.

mai cu seamă ceremoniile funerare ale regilor Franței și ai Angliei⁵⁰, în cadrul cărora un rol important îl aveau efigiile⁵¹.

Este greu de spus dacă acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina va fi fost gisant sau efigie, în sensul în care sunt definite acestea pentru Europa apuseană. În tot cazul, chiar dacă el nu a avut, în cadrul ceremoniei funerare, rolul pe care efigia îl juca la înhumarea regilor Franței sau ai Angliei⁵², un lucru este sigur: broderia de la Putna reprezintă – prin caracteristicile sale care țin de arta occidentală, ca și prin acelea specifice artei bizantine – o expresie a concepției medievale despre eternitatea instituției monarhice.

Socul mormântului doamnei Maria Asanina Paleologhina din biserica Putnei este constituit dintr-o lespede împodobită cu un decor gotic, absolut identic aceluia care apare pe balustrada pridvorului de la turnul-clopotniță al bisericii din Bălinești⁵³. La rândul său, balustrada de la Bălinești (**Fig. 14**) a fost asemuită cu aceea descoperită în „curtea de șoareci” de la cetatea Sucevei iar aceasta din urmă – cu balustrada capelei castelului de la Hunedoara⁵⁴. Totodată, ornamentația balustradei

⁵⁰ *Ibidem*, p.296-315; Ralph E. Giesey, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, traduit de l'anglais par Dominique Ebnöther, préface de François Furet, Paris, 1987; Alain Boureau, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, 1988, p.24-42; idem, *Kantorowicz et Christos-Fiscus: la métaphore comme sujet de l'histoire*, în Daniel S. Milo, Alain Boureau, avec Hervé Le Bras, Paul-André Rosental, Aline Rousselle, Christian Jouhaud, Min Soo Kang, *Alter histoire. Essais d'histoire expérimentale*, Paris, 1991, p.127-138.

⁵¹ Efigia funerară a suveranilor, utilizată pentru prima oară în Anglia în 1327 (Ralph E. Giesey, *op.cit.*, p.130-131) iar în Franța în 1422 (*ibidem*, p.145), era fie sculptată în lemn, fie modelată din piele sau din ceară, era îmbrăcată în veșminte regale și purta însemnele puterii; era expusă pe capacul sicriului în care era așezat trupul regelui (Ernst Kantorowicz, *op.cit.*, p.303; Ralph E. Giesey, *op.cit.*, p.129).

⁵² „Its function was not quite the same as that of the English pall, which covered a coffin before burial, and could therefore be used on many occasions and was not connected with any one person. A tomb cover did in fact cover the tombstone of a person important enough for this honour, the underlying idea being, as always, that the draping of any object with a sumptuous cloth was an act of reverence. The tomb cover was therefore made for a specific person and was frequently decorated with a funerary portrait” (Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, p.112).

⁵³ Corina Popa, *Bălinești*, București, 1981, p.12 și desenele de la p.14, 15.

⁵⁴ Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 1976, p.40-41; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p.173; Mircă D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de scaun și curtea domnească din Suceava*, București, 1988,

de la Bălinești a mai fost comparată și cu ornamentația logiei refectorului fostei mănăstiri franciscane din Cluj⁵⁵. La aceste exemple se mai poate adăuga unul, chiar dacă nu într-unul identic: fragmentul de balustradă cu decor gotic descoperit în ultimii ani, în cursul săpăturilor arheologice de la mănăstirea Proboata⁵⁶. Atât soclul mormântului doamnei Maria, cât și balustrada de la Bălinești, sunt netraforate, ca și, parțial, balustrada de la Hunedoara. La o privire mai atentă, se constată că decorul de pe soclul mormântului Mariei Asanina Paleologhina este închis într-un chenar care, în partea stângă (la capul defunctei), lipsește, în locul lui observându-se clar o veche tăiere pentru o îmbinare „în coadă de rândunică” (**Fig. 15**). Aceasta înseamnă că așa-zisul soclu este, de fapt, un fragment dintr-o balustradă care continua cu alte plăci decorate la fel, îmbinate între ele în sistemul „coadă de rândunică”. Fragmentul de balustradă, cu dimensiuni apropiate de acelea ale lespezii tombale, va fi fost recuperat, cândva, din rămășițele de piatră ale unor construcții demolate sau distruse din cuprinsul mănăstirii Putna. „Pietre cu profile bogate, lucrate în stil gotic”⁵⁷ au fost, de altfel, scoase la lumină și în timpul săpăturilor arheologice efectuate pe latura de sud a incintei mănăstirii, loc în care au fost descoperite urmele unei „case domnești”⁵⁸. Este dificil de reconstituit felul în care va fi arătat soclul inițial al mormântului doamnei Maria. Dat fiind faptul că acoperământul nu avea poale care să cadă până la nivelul pardoselii, este de presupus că soclul era decorat⁵⁹. O posibilă paralelă o oferă mormintele din vechea

p.104, 106 și fig.12; Dr. Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cetatea de scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004, p.62. Pentru balustrada tribunei din capela castelului de la Hunedoara: Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.270 (fig.234), 272; O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, București, f.a., colecția „Monumentele patriei noastre”, p.28-29 și fig.1, 27.

⁵⁵ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p.138 (fig.201), 139.

⁵⁶ *The Restoration of the Proboata Monastery*, Text contribution: Oliviu Boldura, Coralia Costaș, Cătălin Hriban, Voica Maria Pușcașu, Tereza Sinigalia, Alfeo Tonello, Ignazio Valente, UNESCO, 2001, p.190, 192, fig.329 c.

⁵⁷ *Șantierul arheologic Suceava* (Trifu Martinovici, *Mănăstirea Putna*), în „Materiale și Cercetări Arheologice”, V, 1959, p.613.

⁵⁸ Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Radu Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a casei domnești de la mănăstirea Putna*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor”, Monumente istorice și de artă, XIV, 1983, 1, p.38-45.

⁵⁹ Pentru decorul unor asemenea socluri, v. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, în „Römische Quartalschrift”, 65, 1970, p.158-184 și planșele 5-14.

necropolă domnească de la Rădăuți. Pietrele funerare ale primilor domni ai Moldovei au fost sculptate și aranjate în cuprinsul bisericii din porunca lui Ștefan cel Mare, în anii 1479-1480, adică la puțini ani după moartea doamnei Maria Asanina Paleologhina. Soclurile unora dintre morminte au păstrat până astăzi vizibile urme de pictură (**Fig. 16 a, b**), cu motive foarte asemănătoare, dacă nu chiar identice, cu acelea de pe veșmintele membrilor familiei domnești din tabloul votiv de la Rădăuți (**Fig. 17**). Or, dacă acceptăm că acest tablou votiv aparține, și el, vremii lui Ștefan cel Mare⁶⁰, înseamnă că soclurile mormintelor au fost pictate tot atunci, poate chiar în momentul în care au fost așezate și lespezile funerare. Desigur că nu întâmplător decorul soclurilor amintește veșmintele de la curte⁶¹: mormintele pictate astfel apăreau privitorului ca și cum ar fi avut acoperăminte din stofe grele, țesute cu fire de aur și mătase.

Piatra de mormânt a fiilor lui Ștefan cel Mare, **Bogdan și Petru**, așezată pe pardoseală, alături de sarcofagul doamnei Maria, prezintă urme de tocire pe toată lungimea ei, mai cu seamă pe latura sudică dar și, parțial, pe laturile de est, vest și nord. Aceasta înseamnă că lespedeaua nu a fost niciodată supraînălțată. Disponibilitatea zonelor de tocire spre est, sud și vest indică faptul că piatra s-a aflat întotdeauna în partea stângă a camerei mormintelor, acolo unde, de altfel, se găseau, sub pardoseala bisericii, și mormintele propriu-zise⁶². Dată fiind starea proastă de conservare a lespezii, este greu de spus dacă ea a avut vreodată un acoperământ. În muzeul mănăstirii Putna există, însă, o țesătură italiană de catifea roșie, decorată cu vrejuri, cu fructe de rodie, cu frunze și flori, de dimensiuni apropiate cu acelea ale pietrei⁶³. Stofa prezintă ușoare urme de tocire pe o parte, aproximativ în același loc în care și lespedeaua copiilor este puternic tocită. Dacă nu va fi fiind la mijloc o pură

⁶⁰ Sorin Ulea, în vol. *Istoria artelor plastice în România*, redactat de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, București, 1968, p.349; Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie*, p.122-125.

⁶¹ Pentru similitudini între motivele unor țesături din categoria „drappi d'oro” și motivele care apar pe stofele veșmintelor din tablourile votive, v. și observațiile Corinei Nicolescu (*Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, VIII, 1975, p.83-88 și fig.9-10; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie*, p.277-279 și fig.9-10).

⁶² *Deschiderea mormintelor voievodale...*, p.156; *Commissionprotokoll...*, p.396.

⁶³ Claudiu Paradais, *Comori...*, p.274, nr.28.

coincidență, catifeaua țesută cu fir de aur și de mătase ar putea fi acoperământul pentru piatra de mormânt a lui Bogdan și Petru.

Lespedea funerară din marmură, a doamnei **Maria Voichița**, dispusă în partea dreaptă a naosului, este netocită iar stricăciunile ei sunt nesemnificative – o ușoară crăpătură și mici spărturi în chenar și în inscripție, toate pe latura de nord. Însă, ca și în cazul Mariei Asanina Paleologhina, acoperământul de mormânt – o țesătură italiană de catifea – este destul de deteriorat. Câmpul central este ceva mai bine păstrat, dar bordura de mătase roșie pe care au fost cusute slovele inscripției poartă urmele unei folosiri efective și îndelungate.

În dreapta naosului, într-un arcosoliu, se află sarcofagul lui **Ștefan cel Mare**. Între mormintele de la Putna, el este singurul sarcofag confecționat din marmură. Firește că alegerea materialului nu a fost întâmplătoare. În Evul Mediu, marmura era „l’apanage de l’empire byzantin” iar în afara imperiului, „son utilisation se fait en référence à l’Empire, dont on veut s’affirmer soit le fidèle serviteur, soit le continuateur légitime”⁶⁴. Este cert că, pregătindu-și locul odihnei veșnice în sarcofag de marmură⁶⁵, Ștefan cel Mare n-a dorit numai să-și

⁶⁴ Jean-Pierre Sodini, *Le goût du marbre à Byzance: sa signification pour les Byzantins et les non-Byzantins*, în „Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon”, 1, 1994, p.186.

⁶⁵ Îndeobște, sarcofagele care adăposteau mormintele împăraților și împărăteselor Bizanțului erau din marmură, mai cu seamă din porfir: Mme B. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Geneva, 1889, p.123; Richard Delbrueck, *Antike Porphywerke*, Berlin-Leipzig, 1932, p.26-30, 221-227; A. A. Vasiliev, *Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 4, 1948, p.3-26 și ilustrațiile; Alfons Maria Schneider, *Das Regium sepulchrum apud comitatam zu Konstantinopel*, în „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1950”, Philologisch-Historische Klasse, 1950, p.15-21; Glanville Downey, *The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople*, în „The Journal of Hellenic Studies”, LXXIX, 1959, p.32-37, 39-40, 42-51; Josef Deér, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge, 1959, p.129, 134, 137; Philip Grierson, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 16, 1962, p.3, 39-48, 50, 52-59; Cyril Mango, *Three Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 16, 1962, p.397-402 și ilustrațiile (reluat în idem, *Studies on Constantinople*, Londra, 1993, nr.VI); idem, *A Newly Discovered Byzantine Imperial Sarcophagus*, în „Annual of the Archaeological Museums of Istanbul”, XV-XVI, 1969, p.307-309 (reluat, cu *Addenda*, p.5, în același volum, nr.VII). Tot din marmură erau și sarcofagele regilor sârbi (Danica Popović, *Српски владарски гроб...*, p.190-193).

înfrumusețeze necropola, ci să exprime, prin aceasta, o anume concepție politică. Atât piatra tombală, cât și soclul mormântului lui Ștefan sunt bogat împodobite cu decoruri vegetale. Tulpinile răsucite, formând inimi cu vârful în sus, care decorează soclul mormântului sunt foarte asemănătoare cu acelea pictate în biserici din Mistra, dar și în Moldova, la Popăuți, Sf. Gheorghe (Hârlău)⁶⁶ sau Bălinești⁶⁷. Soclul este sculptat numai pe laturile de vest și nord; latura de est nu are și nu a avut niciodată decor. Prin urmare, în dispunerea inițială a mormintelor, partea de răsărit a sarcofagului nu era vizibilă, accesul la ea fiind împiedicat de un obstacol, poate de zidul care despărțea camera mormintelor de naos⁶⁸. Totuși, această latură estică a sarcofagului nu era cu totul lipită de zid, întrucât inscripția de pe lespedea de mormânt, ieșind din câmpul propriu-zis al pietrei, continuă pe muchea ei, tocmai în partea de la picioare. Că sarcofagul nu a fost lipit de zidul dinspre naos o confirmă și acoperământul de mormânt, cu trei poale, pentru laturile de vest, de nord și de est. Dintre aceste poale, s-a păstrat în bune condiții doar cea corespunzând laturii nordice a mormântului. Din celelalte au rămas numai fășii. Bordura de mătase roșie pe care se află inscripția brodată a acoperământului este rărită pe partea dreaptă, pe toată lungimea ei, aproximativ la mijloc, adică exact acolo unde cădea muchea lespezii funerare. Acoperământul a avut canafuri de mătase⁶⁹ – din care s-a păstrat doar unul – ceea ce înseamnă că țesătura nu cobora până la pardoseală, spațiul rămas liber fiind acoperit de ciucuri.

După amplasare și după inscripțiile pietrelor tombale, austrieicii au identificat în pronaosul Putnei mormântul lui Bogdan III, al lui Ștefăniță, al Mariei (Cneajna) și al doamnei Maria, soția lui Petru Rareș. În ceea ce privește un al cincilea mormânt, autorii raportului de săpătură l-au

⁶⁶ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.259 (fig.438), 262 (fig.443), 254-255 (fig.427-430), 247 (fig.416).

⁶⁷ Corina Popa, *Bălinești*, fig.44, 45. Pentru originea și evoluția motivelor de pe pietrele funerare din vremea lui Ștefan cel Mare: Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.718-727.

⁶⁸ O situație asemănătoare se întâlnește în biserica mănăstirii Dečani: sarcofagul de lemn în care au fost așezate osemintele lui Ștefan Dečanski după canonizare este sculptat – în afara capacului – numai pe părțile de nord și de est. Întrucât sarcofagul era așezat într-un colț, între un stâlp și iconostas, celelalte două laturi ale sale n-au mai fost decorate (Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњевековни дуборез...*, p.55-56).

⁶⁹ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, p.61, nr.3.

atribuit lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare⁷⁰. Mai târziu, Petre Ș. Năsturel avea să se întrebe dacă nu cumva respectivul mormânt va fi aparținut doamnei Maria, soacra lui Ștefan cel Mare⁷¹. Nici una dintre aceste presupuneri nu este întemeiată: a austriecilor, pentru că Alexandru a fost îngropat la mănăstirea Bistrița iar a profesorului Năsturel, pentru că persoana înmormântată era, după descrierea veșmintelor, un bărbat⁷². O cercetare de dată foarte recentă a pus în legătură acest mormânt cu fragmentul de lespede funerară descoperit la Putna și care, odinioară, a acoperit mormântul lui Iuga, vistiernicul lui Ștefan cel Mare⁷³.

Astăzi, pietrele tombale din pronaos sunt aranjate în următoarea ordine, de la nord spre sud: a Mariei, doamna lui Petru Rareș – lipită de zidul nordic al bisericii –, a lui Ștefăniță, a Mariei (Cneajna), a lui Bogdan III – lipită de zidul sudic – și a lui Iuga vistiernicul – montată lângă peretele care desparte pronaosul de naos. S-a remarcat demult că lespedeza doamnei **Maria** ocupă o poziție oarecum nefirească față de aceea a lui **Ștefăniță** vodă: acesta din urmă, mort în 1527, ar fi trebuit să fie înhumat el lângă zidul bisericii iar soția lui Petru Rareș, trecută în lumea dreptilor la 1529 – alături⁷⁴. Spre comparație, în partea dreaptă a pronaosului, lângă zid se află piatra de mormânt a lui Bogdan III († 1517) iar alături, lespedeza Mariei Cneajna († 1518). Inversarea pietrei tombale a lui Ștefăniță cu aceea a doamnei Maria – petrecută la o dată care nu se poate preciza, poate chiar în momentul amenajării respectivelor morminte⁷⁵ – trebuie să aibă o explicație. Este posibil ca dispunerea de astăzi a lespezilor să nu urmărească dispunerea mormintelor de sub pardoseală, altfel spus, mormântul lui Ștefăniță să se găsească, totuși, lângă perete iar al doamnei Maria, spre interiorul

⁷⁰ *Deschiderea mormintelor voievodale...*, p.155; *Commissionprotokoll...*, p.400-401.

⁷¹ Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna*, II, în „Romanoslavica”, IV, 1960, p.270, nota 7.

⁷² *Deschiderea mormintelor voievodale...*, p.152-153; *Commissionprotokoll...*, p.392.

⁷³ Ștefan S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la attributele puterii suverane*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XXI, 2003, p.262.

⁷⁴ Epifanie Norocel, *Mormintele din biserica mănăstirii Putna*, p.575.

⁷⁵ S-a presupus și că „în anul 1901, cu ocazia lucrărilor de restaurare a mănăstirii Putna, executate sub conducerea arhitectului Karl Romstorfer, poziția lespezilor a fost schimbată una în locul celeilalte” (*ibidem*, p.580).

bisericii. Dar se poate și ca înmormântările să se fi făcut cronologic, de la sud către nord, astfel încât Ștefăniță să fi fost înhumat alături de mătușa sa, Maria (Cneajna) iar doamna Maria a lui Petru Rareș – în locul rămas liber între mormântul lui Ștefăniță și zidul de nord; în acest caz, ordinea pietrelor ar indica, totuși, ordinea înmormântărilor.

Piatra tombală a lui Ștefăniță și aceea a doamnei Maria au fost făcute din porunca lui Petru Rareș⁷⁶. Amândouă sunt din gresie de aceeași grosime – circa 25 cm (prin aceasta, ele sunt cu mult mai groase decât toate celelalte pietre din biserica Putnei, care au grosimi cuprinse între 12 și 18 cm) și au inscripții similare. Probabil, au fost făcute odată. În acest moment, lespeda Mariei este așezată într-un arcosoliu, pe un soclu înalt, zidit, fără decoruri. Pe latura de sud a acestui soclu, aproape de colțul sud-estic, în locurile unde tencuiala cea nouă a crăpat, se mai pot observa urme de vopsea roșie, poate resturi ale unei vechi picturi, ceea ce duce din nou cu gândul la soclurile pictate ale mormintelor domnești de la Rădăuți.

Piatra lui Ștefăniță, aflată lângă aceea a Mariei și montată pe pardoseală, se află într-o stare relativ bună de conservare; îi lipsesc doar mici fragmente de la ambele colțuri ale laturii de vest; decorul din câmp, în jumătatea superioară, este spart iar ultima parte a inscripției, cea care conținea data morții, este deteriorată pe o zonă bine delimitată, în timp ce chenarul care înconjoară inscripția este întreg.

Nu sunt cunoscute acoperăminte din țesături scumpe, cu inscripții, pentru mormântul Mariei sau al lui Ștefăniță. Piatra lui Ștefăniță este unică la Putna prin forma ei trapezoidală. În tezaurul mănăstirii se păstrează o bucată de stofă italienească, din catifea roșie, cu un frumos decor vegetal, din fir de aur și mătase, întruchipând flori de lotus, de garoafă și fructe de rodie. Țesătura provine de la un veșmânt domnesc⁷⁷. Inițial, bucata de stofă a avut formă dreptunghiulară. Răspunzând, desigur, unor necesități practice, ea a fost prelungită prin adăugarea unei alte bucăți, din aceeași țesătură, la un capăt iar dreptunghiul a fost transformat în trapez prin adăugarea unui clin pe o latură. Piesa de formă

⁷⁶ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p.91-92, nr.XV și XVI.

⁷⁷ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV-XVIII*, București, 1970, p.191, nr.17.

trapezoidală care a rezultat nu poate fi nici vâl de tâmplă⁷⁸, nici acoperământ pentru amvon⁷⁹ – cum s-a crezut –, dar nici acoperământ de tetrapod sau de pristol, ceea ce mă îndeamnă să presupun că ea a fost folosită drept acoperământ de mormânt⁸⁰. Și cum singura piatră de mormânt trapezoidală de la Putna îi aparține lui Ștefăniță, socotesc că acesta este acoperământul mormântului său. De altfel, dimensiunile presupusului acoperământ depășesc cu numai câțiva centimetri dimensiunile pietrei de mormânt.

În partea dreaptă a pronaosului, se află lespeda de mormânt a lui **Bogdan III**, așezată într-un arcosoliu, pe un soclu. Chenarul floral de la colțul nord-vestic al lepezii, precum și începutul inscripției de pe latura de nord sunt ușor tocite. Alături, pe pardoseală, se găsește piatra tombală a **Mariiei (Cneajna)**. Chenarul ei, pe latura vestică, precum și colțul de nord-vest sunt distruse; colțul de sud-est a fost cândva spart și lipit; începutul și sfârșitul inscripției, pe laturile de vest și sud, sunt tocite. Soclul de piatră al mormântului lui Bogdan III este sculptat cu un frumos decor vegetal care îl împodobește în întregime. S-a observat deja că decorul acestui soclu este identic cu acela de pe piatra de mormânt a surorii lui Bogdan, Maria (Cneajna)⁸¹. Partea superioară a soclului, pe o înălțime de circa 24 cm, este mult mai erodată decât partea inferioară, ca și cum soclul ar fi fost cândva parțial îngropat⁸², apoi degajat, desfăcut și așezat invers, cu partea de jos (care stătuse în pământ), în sus. Bogdan și Maria au murit la numai un an distanță iar inscripțiile similare de pe pietrele lor tombale⁸³, precum și repetiția decorului amintit arată că cele

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, p.65, nr.17.

⁸⁰ Claudiu Paradais, *Comori...*, p.265, nr.25.

⁸¹ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, p.89, nr.XIV; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.722.

⁸² Din păcate, nu se poate stabili momentul unei asemenea intervenții. În 1843, descriind mormintele Putnei, Sevastian Georgiescul indica doar înălțimea soclului mormântului lui Ștefan cel Mare („2 șuhuri și 2 țoluri” = circa 68,46 cm) și a soclului Mariiei Asanina Paleologhina („1 șuh, 10 ½ țoluri” = circa 59,21 cm), mărgininu-se să spună că mormântul lui Bogdan III are un „postament [...] rădăcat mai sus de pardoseala bisericii” (Sevastian Georgiescul, *Mormintele, odoarele, inscripțiile și clopotele mănăstirii Putna din Bucovina*, în „Arhiva Românească”, II, ediția a II-a, Iași, 1862, p.303-304, 307).

⁸³ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, p.89-90, nr.XIII-XIV.

două lespezi au fost așezate odată, poate în domnia lui Ștefăniță, poate în aceea a lui Petru Rareș.

După toate aceste constatări, să ne întoarcem la mormântul **Mariei Despina**. Potrivit letopiseșelor, doamna Radului vodă a murit la 11 mai 1500 și a fost înhumată „cu cinste” la Putna⁸⁴. În biserica mănăstirii nu există, însă, piatra ei tombală iar cercetările întreprinse de austrieci, la mijlocul veacului XIX, nu au dus la aflarea mormântului propriu-zis. Singura dovadă materială că doamna Maria Despina a fost cu adevărat îngropată la Putna este acoperământul ei de mormânt, din catifea albastră, brodată cu fir de aur. Câmpul acestuia este ocupat de o mare cruce cu trei brațe, înconjurată de litere slave și grecești, prescurtare a formulei „Iisus Hristos Nika, lumina lui Hristos se arată tuturor”⁸⁵. Sub cruce se află inscripția cusută cu fir de aur și mătase. Câmpul este înconjurat de un chenar cu motive vegetale (**Fig. 18**). Petre Ș. Năsturel a observat că „marea cruce care acoperă mai tot câmpul vălului nu-și găsește asemănarea pe lespezile mormintelor din Moldova, ci pe unele pietre din Muntenia, ca de pildă cele de la biserica mănăstirii Argeșului”⁸⁶. Această observație – adăugată la faptul, cel puțin bizar, că piatra tombală a Mariei Despina lipsește din necropola de la Putna – naște o întrebare: nu cumva soacra lui Ștefan cel Mare a fost îngropată într-un mormânt fără lespede cu inscripție, locul acesteia fiind ținut de acoperământ – piesă tipic moldovenească, decorată, însă, precum lespezile mormântale muntenești? Această presupunere ar da o explicație pentru lipsa pietrei, dar nu și pentru lipsa mormântului. Cu excepția unor pete de ceară, catifeaua din care a fost croit acoperământul se află într-o stare foarte bună de păstrare. Nu același lucru se poate spune, însă, și despre marginile sale. Căci acest acoperământ are, de jur împrejur, o bordură din mătase albă, care lasă impresia că, la un moment dat, a fost necesară o consolidare a piesei (**Fig. 19**). Numai că de această mătase este prins, în partea de la picioare, un ciucure – singurul păstrat, asemănător ciucurilor de pe epitrahilele de la Putna, dăruite de Ștefan cel Mare⁸⁷. Așadar, bordura din mătase nu reprezintă o adăugire târzie, în

⁸⁴ *Cronicile slavo-române*, p.22, 65.

⁸⁵ Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna*, II, p.269, nr.93.

⁸⁶ *Ibidem*, p.270.

⁸⁷ *Ibidem*.

scopul unei reparații, ci este parte integrantă a acoperământului Mariei Despina. Demn de semnalat este faptul că aceeași mătase albă a fost utilizată pentru a prelungi sau a consolida dvera Bunei Vestiri, din 13 iunie <1483>⁸⁸, precum și dvera Adormirii Maicii Domnului, dăruită Putnei de Ștefan cel Mare, la 5 mai 1485⁸⁹ (**Fig. 20**). Bordura albă a acoperământului este tocită, pătată și arsă pe partea dreaptă, ceea ce înseamnă că mormântul pe care l-a acoperit cândva se afla în partea dreaptă a bisericii. Cum în partea dreaptă a gropniței loc pentru un alt mormânt nu există, presupun că groapa Mariei Despina trebuie căutată pe latura de sud a pronaosului.

*

În forma ei actuală, biserica Putnei are patru **arcosolii**: la mormântul Mariei Asanina Paleologhina, la mormântul lui Ștefan cel Mare, la mormântul lui Bogdan III și la acela al doamnei Maria, soția lui Petru Rareș. Dar vor fi existat, oare, arcosolii și în Putna veche ?

Arcosoliul a fost deosebit de popular încă de la începuturile creștinismului. A fost utilizat în arhitectura bizantină, în măsuri diferite de la o epocă la alta⁹⁰, și mai târziu în arhitectura sârbească⁹¹. La început,

⁸⁸ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă*, p.326, nr.111; Claudiu Paradais, *Comori...*, p.219-223, nr.8.

⁸⁹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă*, p.295-297, nr.89; Claudiu Paradais, *Comori...*, p.223-226, nr.9.

⁹⁰ Harald Koethe, *Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler*, în „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, 48, 1933, p.185-203; Tania Velmans, *Le portrait...*, p.137; Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Notes*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 18, 1964, p.302-303; Cyril Mango, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978, p.3-42; Slobodan Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979, p.129-130; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în vol. *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12-18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto, 1995, p.99, 110, 116. V. și discuția privind amplasarea și aspectul mormântului pregătit pentru sine de sebastocratorul Isac Comnenul, tatăl împăratului Andronic I (Nancy P. Ševčenko, *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, în „The Greek Orthodox Theological Review”, 29, 1984, 2, p.135-139; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes...*, p.103-105).

⁹¹ Slobodan Ćurčić, *Gračanica*, p.130-131.

arcosoliile au fost decorate cu scene din ciclul Patimilor și al Învierii, pictate sau lucrute în mozaic⁹². După unele opinii, biserica mănăstirii Studenica este cea dintâi în care, în nișa de deasupra sarcofagului, a fost reprezentat portretul ctitorului⁹³. Tabloul îl înfățișează pe Ștefan Nemanja închinând modelul bisericii sale Mântuitorului, având-o ca intercesoare pe Maica Domnului⁹⁴. Tipul acesta de reprezentare avea să se răspândească apoi destul de repede, el putând fi regăsit pe o arie geografică largă, de la Constantinopol la Mistra și din Georgia în Bulgaria. Foarte adesea, în imediata vecinătate a chipurilor de ctitori apare scena *Deisis* sau tronul *Hetimasiei*⁹⁵. În paralel cu reprezentarea ctitorilor, a continuat și vechea tradiție a pictării în arcosolii a unor chipuri sfinte sau a unor scene religioase⁹⁶. După părerea altor specialiști, obiceiul de a picta chipul defunctului în arcosoliul care-i adăpostea sarcofagul este mult mai vechi, datând chiar din veacul IX⁹⁷.

În Bizanț, unele arcosolii erau decorate în exterior cu splendide sculpturi. Nu o dată, arheologii au descoperit arhivolte provenind de la arcosolii – unele conținând și inscripții –, împodobite cu monogramele defuncților sau cu capete de apostoli sculptate⁹⁸. Remarcabil este, între altele, fragmentul de marmură cu monograma Paleologilor, descoperit într-un cartier al Istanbulului și păstrat astăzi la Muzeul Arheologic din același oraș (nr. inv. 709)⁹⁹, un alt fragment, tot de marmură, ieșit la lumină în timpul săpăturilor de la moscheea Fenari-Isa (fosta mănăstire a

⁹² Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.89; eadem, *Le portrait...*, p.134.

⁹³ Eadem, *La peinture murale...*, I, p.89; eadem, *Le portrait...*, p.134, 143.

⁹⁴ Eadem, *La peinture murale...*, I, p.89; eadem, *Le portrait...*, p.134; Danica Popović, *Српски владарски гроб...*, p.190, 201.

⁹⁵ Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.90-92.

⁹⁶ *Ibidem*, p.92.

⁹⁷ Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes...*, p.101-103 (și cu observații privind originea tabloului funerar), 116.

⁹⁸ André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, p.133, nr.133 și planșa CXIV; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.93-94; eadem, *Le portrait...*, p.137.

⁹⁹ Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914, p.508-509, nr.709; André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, p.137, nr.137 și planșa CXII; Øystein Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 33, 1979, p.132, fig.68; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.93; eadem, *Le portrait...*, p.137.

lui Constantin Lips)¹⁰⁰ și, mai ales, întregul arcosoliu al mormântului lui Mihail Tornikes de la Kariye Djami (fosta mănăstire Chora, refăcută de Theodor Metochites)¹⁰¹. În afara acestora, au mai fost descoperite în cursul cercetărilor arheologice sau întâmplător și alte arhive, dar este dificil de spus dacă acestea provin de la arcosolii sau de la ancadrame sculptate pentru icoane.

Și pentru Moldova se pot da exemple de biserici-necropole cu arcosolii¹⁰², între care ades citată este biserica mănăstirii Humorului, cu mormintele ctitorilor ei – Toader marele logofăt și soția sa, Anastasia. Dovada indirectă că și în Putna veche a existat cel puțin un arcosoliu cu portret funerar o oferă neobișnuită inscripție de pe mormântul lui Ștefan cel Mare: „Binecinstitorul domn, Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, ctitor și ziditor al sfântului locașului acestuia, care aici zace. Și s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7000..., luna... și a domnit ani...”¹⁰³. Lipsită de formulele consacrate – „acesta este mormântul lui...” sau „acest mormânt și l-a înfrumusețat sieși...” –, inscripția pare a fi mai degrabă legenda unei imagini.

În acest context, se cuvine a reaminti situația din biserica Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul, ctitorită de portarul de Suceava Luca Arbure, în 1502. La Solca (Arbure), în afara tabloului votiv din naos, care îl reprezintă pe ctitor însoțit de familia sa (jupâneasa și cinci copii), oferind Mântuitorului macheta bisericii, mai există un tablou, în arcosoliul din pronaos, pe peretele de sud, unde Luca Arbure își pregătise locul de îngropăciune încă din timpul vieții¹⁰⁴. Acest din urmă tablou,

¹⁰⁰ André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, p.129, nr.129 și planșa XCIX; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.93; eadem, *Le portrait...*, p.137.

¹⁰¹ Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, I, New York, 1966, p.276-277; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes...*, p.105 și tab.III, planșa 4; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.94-95; eadem, *Le portrait...*, p.138-140.

¹⁰² Dumitru Nastase, *Despre spațiul funerar în arhitectura moldovenească*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, 14, 1967, 2, p.207.

¹⁰³ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, p.75, nr.VI.

¹⁰⁴ Pentru compoziția acestor tablouri și datarea frescelor: Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (I). Pictura interioară*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XII, 1975, p.35-55.

inclus pe bună dreptate în categoria tablourilor funerare¹⁰⁵, îl înfățișează pe portarul de Suceava – împreună cu soția sa și cu doi copii – ținând pe palme macheta bisericii, pe care o închină Mântuitorului. În ambele tablouri, intercesor este Sfântul Ioan Botezătorul iar în tabloul funerar apare, în plus, și Maica Domnului (**Fig. 21**). Compoziția tabloului funerar de la Arbure este foarte asemănătoare aceleia a tablourilor funerare din spațiul sârbesc, unde ctitorii sunt înfățișați închinând Mântuitorului macheta bisericii, avându-l ca intercesor pe sfântul căruia îi era dedicat respectivul așezământ¹⁰⁶.

Pe de altă parte, s-a constatat că în Serbia mormintele regale constituiau, de fapt, un complex, alcătuit din mormântul propriu-zis, aflat sub pardoseala bisericii (*sepulcrum*), un monument deasupra pardoselii (*monumentum*) și un portret funerar¹⁰⁷.

Aceste paralele și comparații mă determină să presupun că la Putna, deasupra sarcofagului lui Ștefan cel Mare, era pictat, într-un arcosoliu, portretul ctitorului, care-l arăta pe acesta oferind lui Iisus Hristos macheta bisericii, având-o ca intercesoare pe Maica Domnului. Foarte probabil, în afara acestui tablou funerar, exista și un tablou votiv, dispus în naos, pe peretele de vest.

În afara arcosoliului care adăpostea mormântul lui Ștefan cel Mare, la Putna trebuie să mai fi existat și altele: biserica aceasta fusese gândită de la început ca necropolă a ramurii dinastice întemeiate de Ștefan. Or, în lumea ortodoxă – și Bizanțul oferă și de această dată cel mai clar

¹⁰⁵ Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareș – și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, VI, 1959, 1, p.65, nota 3; Vasile Drăguț, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, București, 1969, p.30; Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure*, p.50. Pentru portretul funerar în țările ortodoxe din sud-estul Europei, v. și Maria-Ana Musicescu, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, VII, 1969, 2, p.302.

¹⁰⁶ N. L. Okunev, *Милешево. Памятник сербского искусства XIII в.*, în „Byzantinoslavica”, 7, 1937-1938, p.33-107; Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p.177, 187 (fig.1), 188 (fig.2); Danica Popović, *Српски владарски гроб...*, p.191.

¹⁰⁷ Danica Popović, *Српски владарски гроб...*, p.198.

exemplu – asemenea lăcașuri erau prevăzute de la început cu nișe pentru viitoarele morminte ale familiei ctitorilor¹⁰⁸.

*

Cele opt lespezi funerare păstrate întregi în biserica Putnei sunt adăpostite, două câte două, sub câte un **baldachin**, după cum urmează: sub baldachinul din stânga naosului – piatra doamnei Maria Asanina Paleologhina și a celor doi copii; sub baldachinul din dreapta naosului – sarcofagul lui Ștefan cel Mare și piatra doamnei Maria Voichița; sub baldachinul din stânga pronaosului – piatra doamnei Maria și a lui Ștefăniță și, în sfârșit, sub baldachinul din dreapta pronaosului – piatra lui Bogdan III și a Mariei (Cneajna).

Baldachinul este succesorul anticului *ciborium*, o construcție cu coloane (de obicei, în număr de patru), care marca mormântul sau racla cu moaște a unui sfânt¹⁰⁹. El apare adeseori menționat în surse scrise și este reprezentat în miniaturile din manuscrise, în fresce sau pe broderii liturgice, uneori ca semn distinctiv pentru mormântul Mântuitorului¹¹⁰. Din secolul XIII, mormintele bizantine încep să fie frecvent adăpostite de *ciboria*¹¹¹.

După părerea lui G. Balș, baldachinele din Moldova sunt expresia unei înrâuriri occidentale: „asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea și XV-lea, și e destul să ne amintim acele care acoperă la Wavel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acel al lui Cazimir IV-lea Jagiello, contemporanul lui Ștefan cel Mare, mort în 1492”¹¹².

La rândul său, Virgil Vătășianu observa: „obiceiul de a așeza mormintele mai de seamă în arcosolii e în Moldova poate mai vechi

¹⁰⁸ V. unele observații în acest sens la Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes...*, p.110-111.

¹⁰⁹ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine Loca Sancta* ?, p.255. Un foarte frumos exemplu de *ciborium* este acela păstrat în tezaurul catedralei San Marco din Veneția (*Der Schatz von San Marco in Venedig*, p.104-105, nr.6).

¹¹⁰ André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l’art byzantin*, p.144; Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine Loca Sancta* ?, p.255-256, 258.

¹¹¹ Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p.93; eadem, *Le portrait...*, p.137.

¹¹² G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.244.

decât ne închipuim”, mormântul „așezat într-o nișă, sub un baldachin” provenind „din regiunea sud-germană, unde se îngână goticul cu renașterea”¹¹³.

În Moldova, singurul baldachin contemporan epocii lui Ștefan cel Mare păstrat într-un lăcaș neafectat de refaceri și amenajări târzii – precum Putna –, care să poată fi luat ca reper și ca termen de comparație, este cel din biserica de la Arbure. În dreapta pronaosului, pe peretele de sud, portarul de Suceava, Luca Arbure, și-a pregătit locul de veșnică odihnă sub un baldachin „lucrat în stil gotic terțiar”¹¹⁴, decorat cu muluri înscrise într-un arc în acoladă și cu o rozetă¹¹⁵ (**Fig. 22**).

Baldachinul din stânga naosului Putnei, care se înalță astăzi deasupra pietrelor de mormânt ale doamnei Maria Asanina Paleologhina, Bogdan și Petru, a fost supus, cu timpul, la tot soiul de intervenții care au avut darul de a-l mutila: spălări, curățări, tencuiri sau ancorări de perete cu bare de fier. În 1926, G. Balș l-a descris astfel: „un chivot răzămat de perete într-o parte și susținut în partea cealaltă de două coloane. E de o piatră albă mai moale. Profilele capitelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ștefan cel Mare”¹¹⁶. După părerea lui Virgil Vătășianu, bazele și capitellurile simple ale stâlpilor duc cu gândul la consolele gotice din Transilvania mijlocului de veac XV, în timp ce arhivolta de deasupra stâlpilor este de factură renașcentistă¹¹⁷. Analiza elementelor arhitectonice confirmă faptul că baldachinul de deasupra mormântului doamnei Maria este contemporan vremii lui Ștefan cel Mare¹¹⁸. Stratul superficial de tencuială a căzut în foarte multe locuri, scoțând la lumină urme de veche zugrăveală, în culorile roșu (două nuanțe) și ocru. Coloana din stânga lasă să se întrevadă asemenea resturi de vopsea pe fețele de vest, de nord și mai ales de est ale soclului, pe fus, dar și sub capitel, pe părțile lui de est și vest. Coloana din dreapta a păstrat urme de culoare pe fețele de est, de nord și mai ales de vest ale soclului, pe fus și sub capitel, pe părțile estică și vestică. În exterior, peretele baldachinului

¹¹³ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.715.

¹¹⁴ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.116.

¹¹⁵ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.717.

¹¹⁶ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.243.

¹¹⁷ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.715.

¹¹⁸ S-a emis, însă, și părerea că baldachinul ar fi „mai nou” (Epifanie Norocel, *Mormintele din biserica mănăstirii Putna*, p.577).

este deteriorat spre răsărit, din pricina lucrărilor de consolidare; urme de vopsea sunt, totuși, destul de vizibile. În ceea ce privește peretele de apus (la capul defuncțiilor), el trădează vechea zugrăveală nu numai prin urmele de vopsea roșie, ci și prin dunga zgâriată care a avut menirea de a delimita zona destinată pictării.

Și baldachinul care adăpostește pietrele de mormânt ale lui Bogdan III și Maria (Cneajna) a fost, cândva, pictat. Urme de vopsea roșie se zăresc pe latura de nord a soclului coloanei din stânga, pe toate laturile soclului coloanei din dreapta, pe fața sudică a fusului aceleiași coloane, precum și pe partea exterioară și interioară a pereților de răsărit și de apus ai baldachinului. Partea interioară a pereților a păstrat urme mai consistente de pictură: câte un cap de sfânt, cu aureolă, pe fond albastru, deasupra cărora se distinge o dungă roșie, separând acest registru de pictură de un altul, din care nu se mai văd decât rămășițe ale fondului albastru (**Fig. 23 a, b**). Resturile acestea de zugrăveală au fost atribuite vremii lui Iacov Putneanul sau unei etape chiar mai noi¹¹⁹. Observ aici doar că fondul albastru pe care sunt redată chipurile sfinților, ca și dunga de separație a scenelor, de un roșu aprins, duc, totuși, cu gândul la pictura secolelor XV-XVI¹²⁰. De altfel, în cursul săpăturilor arheologice din curtea mănăstirii Putna au fost descoperite resturi de tencuială cu frescă, „colorată în roșu și albastru [...], însoțită uneori de fragmente pe care se disting urme de foiță de aur”¹²¹. Arheologii au presupus, pe bună dreptate, că „renovatorii bisericii din secolul al XVII-lea au scos acest material din interiorul și exteriorul bisericii și l-au împrăștiat în preajma acesteia, cu prilejul refacerii”¹²². Un alt fragment de frescă, tot pe fond albastru, cu o stea în cinci colțuri lucrată cu foiță de aur, a fost descoperit între pietrele folosite la zidăria contrafortului din dreptul altarului¹²³.

¹¹⁹ Claudiu Paradais, *Comori...*, p.596-597.

¹²⁰ Sorin Ulea, în *Istoria artelor plastice în România*, I, p.352.

¹²¹ Ion Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava. Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la mănăstirea Putna*, în „Materiale și Cercetări Arheologice”, IV, 1957, p.268.

¹²² *Ibidem*; v. și *Șantierul arheologic Suceava* (Gh. Diaconu, *Mănăstirea Putna*), în „Materiale și Cercetări Arheologice”, V, 1959, p.615.

¹²³ Ion Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava...*, p.269.

Scutul conținând stema Moldovei¹²⁴ prins pe arcul în acoladă al baldachinului lui Bogdan III amintește monogramele Paleologilor de pe arhivoltele descoperite la Istanbul și, mai cu seamă, stema lui Luca Arbure de pe arcul baldachinului din biserica de la Arbure¹²⁵. În plus, micul decor gotic al coloanelor este asemănător cu acela care separă două plăci din balustrada de la Bălinești. Analogiile acestea îmi dau convingerea că baldachinul lui Bogdan III poate fi datat cu siguranță la sfârșitul veacului XV și începutul veacului XVI. Cele două coloane ale monumentului funerar sunt numai aparent identice, însă nu se poate ști dacă au fost făcute anume așa de la început sau dacă, în baldachinul cunoscut astăzi, nu vor fi fost asamblate, cândva, două coloane provenind de la monumente funerare diferite.

Vopseaua roșie de la baldachinul Mariei Asanina Paleologhina și de la acela al lui Bogdan III pare să fie asemănătoare vopselei care se mai zărește încă pe soclul mormântului Mariei, doamna lui Petru Rareș.

În acest punct, se impune o nouă privire asupra baldachinului din biserica de la Arbure. El a fost acoperit în afară cu zugrăveală roșie: coloanele, bolta (în exterior) și chiar decorul gotic păstrează încă urme clare de culoare. Interiorul baldachinului a fost decorat¹²⁶ astfel: în centrul bolții – *Hetimasia*, cu câte doi serafimi, de o parte și de cealaltă; în registrul următor, de-a stânga și de-a dreapta – câte două personaje aureolate și cu cărți în mâini (Evangheliștii); în ultimul registru, aflat la același nivel cu tabloul ctitorilor de pe perețele de sud – două personaje aureolate în stânga (un ierarh și un diacon) și trei în dreapta (un sfânt, un ierarh și un diacon). Pictura nu are și nici nu pare să fi avut inscripții cu numele sfinților reprezentați. Semnificația funerară a compoziției¹²⁷ (aluzie la A Doua Venire) este evidentă. Reamintesc faptul că în marea nișă din dreapta pronaosului bisericii de la Dolheștii Mari, deasupra mormintelor ctitoricești, se distinge încă, într-un medalion de pe arhivoltă, *Hetimasia* iar pe pereții nișei – chipurile celor patru Evangheliști (în primul registru), ale Sfinților Apostoli Petru și Pavel,

¹²⁴ M. Berza, *Stema Moldovei în veacul al XVI-lea*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, III, 1956, 1-2, p.100 și 101, fig.2.

¹²⁵ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.717.

¹²⁶ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.243; Vasile Drăguț, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, p.15, 20.

¹²⁷ Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure*, p.41.

însoțiți de câte doi episcopi (în al doilea registru) și ale unor mucenici (în al treilea registru)¹²⁸. Comparând resturile de frescă de la baldachinul lui Bogdan III cu pictura baldachinului lui Luca Arbure se constată că, și într-un caz și în celălalt, decorul pictat se desfășura pe mai multe registre suprapuse și că scenele nu aveau inscripții. Aceste similitudini mă determină să cred că baldachinul lui Bogdan III a fost împodobit cu frescă încă din momentul amenajării sale și că cele două capete de sfinți care se mai văd și astăzi provin din acest decor. Altfel spus, resturile de pictură de la mormântul lui Bogdan sunt singurele urme păstrate din vechea frescă a Putnei. Foarte probabil, ca și în cazul mormântului lui Ștefan cel Mare, lespedea tombală a lui Bogdan III era adăpostită într-un arcosoliu și avea deasupra un decor pictat, din care făceau parte nu numai chipuri de sfinți, ci și un tablou funerar. Contrar opiniei că baldachinul lui Bogdan ar fi „mai nou”¹²⁹, cred că refacerea zidurilor exterioare ale bisericii, în secolul XVII, nu a afectat construcția acestuia¹³⁰. De altfel, săpăturile arheologice au dovedit că biserica nouă „a fost dispusă în teren în așa fel încât să cuprindă, la interiorul ei, în întregime, aria interioară a primei biserici și o felie din lățimea fundației zidurilor sale laterale, care să protejeze mormintele existente, pe timpul fundării construcției și funcționării bisericii noi”¹³¹.

Partea exterioară a baldachinului de la Arbure a fost zugrăvită în roșu, culoare care se regăsește și la unele dintre baldachinele de la Putna, ba chiar și la soclurile unora dintre morminte. S-ar putea presupune că monumentele funerare de la Putna au fost decorate târziu, eventual în veacul XVIII, în timpul lui Iacov Putneanul. Dar, la vremea aceea, ctitoria lui Luca Arbure era o simplă biserică de sat, în care nu se executau lucrări de restaurare, ca în necropola lui Ștefan. Astfel, rămâne o singură soluție: zugrăvirea baldachinelor de la Arbure și de la Putna

¹²⁸ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.251, fig.423; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.804-805.

¹²⁹ Epifanie Norocel, *Mormintele din biserica mănăstirii Putna*, p.579.

¹³⁰ Spre o concluzie identică duce și comparația, pe plan, între traseul zidului de sud al bisericii lui Ștefan cel Mare și traseul zidului bisericii de veac XVII, în raport cu amplasarea baldachinului lui Bogdan III (K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Taf. Nr.1, Fig.3; Nicolae N. Pușcașu, *Informare asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la mănăstirea Putna în anii 1969-1970*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, XLII, 1973, 4, p.72, planul).

¹³¹ Nicolae N. Pușcașu, *Informare...*, p.72.

ține de aceeași epocă, marcând un moment care nu poate fi altul decât acela al amenajării respectivelor morminte. Din păcate, în Moldova nu avem nici un monument funerar păstrat în totalitate în forma originală, cu întreaga lui podoabă de culoare. Se poate face, însă, comparație cu o construcție similară, provenind tot din spațiul ortodox: mormântul țareviciului Dimitrie (al doilea fiu al lui Ivan cel Groaznic, ucis la Uglici în 1591 și canonizat), amenajat, la începutul secolului XVII, în catedrala Arhanghelul Mihail din Kremlin. Sarcofagul este adăpostit sub un baldachin cu două coloane, lipit de unul dintre stâlpii din dreapta ai bisericii. Arhitravele și stâlpii sunt decorați cu sculpturi pictate cu aur, cu roșu și albastru. Întreaga construcție, atât în interior, cât și în exterior, este zugrăvită în albastru, muchiile fiind marcate cu dungi roșii și aurii¹³² (**Fig. 24**). Acest ansamblu (din care nu lipsește nici portretul defunctului, înfățișat în chip de sfânt) mi se pare un bun termen de comparație pentru a înțelege felul în care au putut să arate mormintele cu baldachin din Putna lui Ștefan cel Mare.

Revenind la doamna Maria Asanina Paleologhina, se poate spune că rămășițele ei pământești au fost așezate sub un dublu *ciborium*: unul ideal, brodat pe acoperământul de mormânt și altul material, construit din piatră în gropnița Putnei.

Nu sunt lipsite de interes nici unele observații legate de baldachinul lui Ștefan cel Mare. În 1926, G. Balș constata: „La Putna, chivotul lui Ștefan cel Mare e acuma desfăcut (bucățile sunt în exonartex) și înlocuit printr-un fel de dulap de sticlă. E de marmoră albă și destul de simplă ca formă. Sunt stâlpi subțiri de secțiune octogonală, care susțin acoperimentul boltit, prin capitele cu un profil gotic”¹³³. Baldachinul fusese demontat de austrieci în 1856, cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în biserică. Într-o fază intermediară, a fost înlocuit cu o copie, făcută în 1934, din inițiativa și cu darul regelui Carol II¹³⁴. Avea să fie

¹³² Tatyana Vlasova, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003, p.5, 28-31; T. D. Panova, *Кремлевские усыпальницы*, p.74-75 și planșele 23-25.

¹³³ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.243; v. și K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, p.44-45.

¹³⁴ *Raportul Secțiunii Regionale Cernăuți a Comisiunii Monumentelor Istorice pe anii 1933-1934*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, XXVIII, 1935, 84, p.67 și placa de marmură albă, cu inscripție, datată decembrie 1934, care se păstrează în muzeul mănăstirii Putna.

refăcut, utilizându-se și bucățile din baldachinul vechi păstrate în mănăstire, abia după o sută de ani, când s-au obținut de la Viena releveele lui Karl Romstorfer¹³⁵. Bolta baldachinului se sprijină pe două coloane, ale căror capiteluri sunt foarte asemănătoare cu cele ale baldachinului Mariei Asanina Paleologhina¹³⁶. Din acest motiv, baldachinul lui Ștefan cel Mare a fost considerat „o replică a celui de peste mormântul Mariei de Mangop”¹³⁷. Cele trei arhivolte ale baldachinului (pe părțile de est, nord și vest), toate din marmură, sunt împodobite cu decoruri sculptate, complet diferite între ele. Dintre toate, doar decorul arhivoltei dinspre vest este asemănător aceluia de pe soclul sarcofagului. S-ar zice că, la un moment dat, cu prilejul unei refaceri, au fost utilizate trei bucăți de marmură diferite dintre care una singură, și anume aceea de la cap, ar putea proveni din vechiul baldachin al lui Ștefan cel Mare. În acest caz, mă întreb: au fost scoase celelalte două arhivolte de la un alt baldachin din biserica Putnei și dacă da, ce alt mormânt va fi fost adăpostit sub baldachin de marmură ? Sau arhivoltele provin de la o altă construcție din cuprinsul mănăstirii ?

Este greu de reconstituit înfățișarea inițială a colțului de nord-est al pronaosului Putnei, acolo unde se află mormântul doamnei Maria – soția lui Petru Rareș – și al lui Ștefăniță vodă. Un lucru este cert: mormântul doamnei era supraînălțat pe un soclu pictat sau cel puțin zugrăvit în roșu și, foarte probabil, măcar una dintre cele două lespezi – a lui Ștefăniță – avea un acoperământ dintr-o stofă prețioasă.

În acest moment, toate cele patru baldachine de la Putna sunt adosate zidului. Nu este, însă, obligatoriu ca în biserica lui Ștefan cel Mare ele să fi fost dispuse la fel. Cel mai adesea, un *ciborium* avea patru coloane și era așezat la o oarecare distanță de zid, uneori chiar spre mijlocul bisericii. Un asemenea baldachin a fost înălțat, de pildă, deasupra mormântului împăratului Trapezuntului Alexios IV Mare Comnen (asasinat în 1429), în afara bisericii Chrysokephalos¹³⁸.

¹³⁵ Ștefan Balș, *Mănăstirea Putna, monument de arhitectură*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII, 1966, 7-8, p.439.

¹³⁶ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.243.

¹³⁷ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p.716.

¹³⁸ F. I. Uspenskij, *Усыпальница царя Алексея IV в Трапезунты*, în „Византийский Временник”, XXIII, 1917-1922, p.8; A. A. M. Bryer, „*The Faithless Kabazitai and Scholarioi*”, în vol. *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies*

Noile observații asupra baldachinelor de la Putna mă determină să împărtășesc credința lui G. Balș în autenticitatea lor sau, cel puțin, a „unora dintre ele. Reconstrucția bisericii în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea era de natură a lăsa un dubiu în această privință”¹³⁹.

*

Mormântul lui Ștefan cel Mare a fost amenajat în partea dreaptă a gropniței¹⁴⁰, spre peretele de sud. Această dispunere a mormântului ctitorului avea să fie respectată și în necropole domnești ulterioare Putnei. În schimb, în primele necropole ale domnilor Moldovei (Rădăuți și Bistrița – aceasta din urmă, având și gropniță, încăpere destinată anume mormintelor) nu pare să fi existat o atare regulă. Nu la fel stăteau, însă, lucrurile în Serbia și în Bulgaria, unde așezarea mormintelor în biserică era supusă unor reguli stricte¹⁴¹. Aproape toate mormintele regilor sârbi – începând cu cel al lui Ștefan Nemanja din biserica mănăstirii Studenica¹⁴² – se aflau pe latura de sud a bisericilor, de obicei în colțul de sud-vest¹⁴³. Obiceiul acesta s-a păstrat și după stingerea

for Robert Browning, Canberra, 1984, p.309-327 și planșa 3; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes...*, p.110.

¹³⁹ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p.244.

¹⁴⁰ *Deschiderea mormintelor voievodale...*, p.157-158; *Commissionprotokoll...*, p.397-398.

¹⁴¹ Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p.185.

¹⁴² Idem, *Gračanica*, p.132-133; idem, *Medieval Royal Tombs...*, p.184 și 193, fig.7 A; Danica Popović, *Crncki vladarcki grob...*, p.191.

¹⁴³ Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p.184. Mănăstirea Mileșevo – mormântul regelui Vladislav (*ibidem*, p.177, 184 și 193, fig.7 B; Danica Popović, *Crncki vladarcki grob...*, p.191); mănăstirea Sopočani – mormântul lui Uroș I (Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p.184 și 193, fig.7 C; Danica Popović, *Crncki vladarcki grob...*, p.191); mănăstirea Gradac – mormântul reginei Jelena, soția lui Uroș (Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p.184 și 193, fig.7 D; Danica Popović, *Crncki vladarcki grob...*, p.192); mănăstirea Dečani – mormântul lui Ștefan Uroș III Dečanski (Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine Loca Sancta ?*, p.256-257; idem, *Medieval Royal Tombs...*, p.184 și 193, fig.7 E); mănăstirea Sf. Arhangheli de lângă Prizren – mormântul țarului Ștefan Dușan (idem, *Medieval Royal Tombs...*, p.179, 184 și 193, fig.7 F; Danica Popović, *Crncki vladarcki grob...*, p.194).

dinastiei Nemanizilor¹⁴⁴. În Bulgaria, mormintele țărilor Ivan Asan II¹⁴⁵ și Ivan Alexandru¹⁴⁶ au fost descoperite tot pe latura de sud a două biserici din Târnovo. Același amplasament l-a avut și mormântul ctitorului bisericii Sf. Nicolae de lângă Staničenje, un Constantin, altminteri greu de identificat, dar care a fost pictat în tabloul votiv într-un veșmânt cu medalioane conținând vulturi bicefali¹⁴⁷. Din păcate, nu se poate afirma cu certitudine, în acest moment, că Ștefan cel Mare a cunoscut și aplicat, la rându-i, regulile după care se făceau înmormântările suveranilor sârbi¹⁴⁸ sau bulgari ori ale domnilor din Țara Românească¹⁴⁹. Abia viitoare cercetări – privitoare la modelele politice urmate de Ștefan cel Mare – ar putea lămuri această chestiune.

*

Putna a fost construită de Ștefan cel Mare ca necropolă a familiei sale. Scopul acestui act de ctitorire – ca al oricărei danii, de altfel – a fost, în primul rând, unul soteriologic și escatologic. Dar Ștefan cel Mare era domn al Moldovei și, ca orice suveran, uns al lui Dumnezeu, trebuia să se îngrijească nu numai de propria sa mântuire, ci și de mântuirea

¹⁴⁴ Mănăstirea Ravanica – mormântul cneazului Lazăr (Danica Popović, *Српски владарски гроб...*, p.194); mănăstirea Ljubostinja – mormântul Miliței, văduva cneazului Lazăr (*ibidem*, p.194); mănăstirea Resava – mormântul despotului Ștefan, fiul lui Lazăr (Slobodan Ćurčić, *Gračanica*, p.132 și nota 26; Danica Popović, *Српски владарски гроб...*, p.195).

¹⁴⁵ Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p.184 și 194, fig.8 B.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p.180, 184 și 194, fig.8 A.

¹⁴⁷ Smiljka Gabelić, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења*, în „Зораф”, 18, 1987, p.22-36 și fig.4.

¹⁴⁸ S-a observat deja că „l'espace funéraire inventé en Serbie a servi comme modèle” pentru bisericile din Moldova, că acest model „a été interprétée d'une manière propre” și că „le portrait funéraire serbe, tout en gardant sa place sur le côté sud de la paroi ouest du naos, a plutôt la signification d'une image votive par excellence, qui n'exclue pas la signification funéraire, incluse seulement dans l'acception générale de l'acte de donation, supposant une prière permanente des prêtres officiants pour le fondateur” (Tereza Sinigalia, *L'église de l'Ascension du monastère de Neamț et le problème de l'espace funéraire en Moldavie aux XVe-XVIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art”, série Beaux-Arts, XXXV, 1998, p.27).

¹⁴⁹ V., de pildă, Aurelian Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și zidirea bisericii domnești*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, XXVIII, 1935, 84, p.49-57.

supușilor săi. Prin aceasta, locul său de odihnă veșnică nu avea cum să fie o biserică oarecare. Felul în care Ștefan și-a împodobit ctitoria („tot cu aur poleită, zugrăvala mai mult aur decât zugrăvală”¹⁵⁰), chipul în care și-a pregătit mormântul, grija cu care a adunat, între zidurile acestei biserici, atâtea manifeste de putere dovedesc faptul că Putna nu a fost doar un „simbol al gândirii religioase a lui Ștefan cel Mare”¹⁵¹, ci și al ideologiei sale politice¹⁵². Așezând lespezi funerare pe mormintele înaintașilor săi la Rădăuți, la Bistrița sau la Probota, poruncind să se alcătuiască letopisețul Țării Moldovei, construind biserici pe locul unor crâncene confruntări militare și povestind, în pisaniile lor, desfășurarea luptelor, Ștefan s-a dovedit un veritabil creator de memorie istorică. Locul îngropării sale – biserica mănăstirii Putna – nu putea fi conceput altfel decât ca un loc de memorie¹⁵³. Păstrând proporțiile, Putna cu mormântul lui Dragoș vodă¹⁵⁴, cu sarcofagul de marmură al lui Ștefan cel

¹⁵⁰ Ion Neculce, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempele, București, 1982, p.163.

¹⁵¹ Paul Henry, *Monumentele din Moldova de nord de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, prefață la ediția românească de Jean Delumeau, postfață și note de Vasile Drăguț, traducere și indici de Constanța Tănăsescu, București, 1984, p.79.

¹⁵² Despre mormânt ca expresie a ideologiei politice: Danica Popović, *Српску владарску гроб...*, p.189.

¹⁵³ Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XVI, 1998, p.99; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie*, p.606. Pentru acest concept, în general, v. seria de volume *Les lieux de mémoire*, sous la direction de Pierre Nora, Paris, 1984-1993; pentru necropolele suveranilor ca locuri de memorie, v. C. Beaune, *Les sanctuaires royaux*, în vol. *Les lieux de mémoire*, II. La Nation, I, Paris, 1986, p.57-87.

¹⁵⁴ Sorin Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna. Contribuție la studiul fazelor de dezvoltare a arhitecturii medievale moldovenești*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, 16, 1969, 1, p.49, nota 48 („Că Dragoș va fi făcut o biserică de lemn la Volovăț e perfect acceptabil. De ce să nu fi făcut ? Că Ștefan i-a mutat-o la Putna, n-ar fi imposibil, și chiar dacă e o fabulație postumă marelui domn, ea ne dă, prin însuși faptul că pune Volovățul alături de Putna, ecoul unui lucru cert: cultul lui Ștefan cel Mare pentru memoria primului descălecător. Că în biserică la Volovăț se afla sau nu mormântul lui Dragoș nu e important pentru descifrarea legendei. Important e că așa credeau «oamenii bătrâni» din veacul al XVII-lea, care l-au informat pe Costin. Iar dacă oamenii bătrâni din veacul al XVII-lea credeau un lucru atât de solemn pentru mentalitatea medievală precum e acela că în cutare biserică, precis localizată, fusese îngropat primul descălecător al țării, înseamnă că legenda era deplin cristalizată la acea vreme și că avea, deci, vechime”); Ștefan S. Gorovei, *Biserica*

Mare, cu tablourile funerare din arcosolii, cu efigia brodată a doamnei Maria Asanina Paleologhina, cu stofele scumpe acoperind lespezile funerare, cu stemele familiei domnești împodobind mormintele celor doi fii ai lui Ștefan morți nevârstnici, precum și mormântul lui Bogdan III, Putna aceasta se poate asemui, sub raportul semnificației ideologice, cu catedrala din Palermo sau cu catedrala Saint-Denis. Iar dacă se ține seama de faptul că mormântul lui Ștefan cel Mare avea să fie desfăcut pentru prima oară în 1758¹⁵⁵, adică în acea jumătate de veac XVIII când au fost deschise – din alte motive, însă – și mormântul împăratului Frederic II de la Palermo (1784)¹⁵⁶ și mormintele regilor Franței de la Saint-Denis (1793)¹⁵⁷, comparația aceasta începe să devină încă și mai grăitoare.

LE MONASTÈRE DE POUTNA – LIEU DE MÉMOIRE

Le monastère de Poutna a été fondé par Étienne le Grand de Moldavie pour abriter les sépultures de sa famille. De nos jours, il y a encore à Poutna 12 dalles funéraires: celles d'Étienne le Grand, des ses épouses (Maria Assanina Paléologhina et Maria Voichița), des ses enfants (Bogdan et Petru, Bogdan III prince de Moldavie et Maria-Cneajna), de sa belle-fille (Maria, épouse du prince Petru Rareș), de son petit-fils (Ștefăniță ou Étienne IV prince de Moldavie), de Iuga grand *visțier* (trésorier), du métropolitain Teoctist Ier (m. 1478), du métropolitain Iacov Putneanul (m. 1778) et des parents de celui-ci. Quelques-uns des tombeaux (ou peut-être tous) ont été couverts avec de somptueuses couvertures, dont une seulement présente le portrait du défunt, à savoir celle de Maria Assanina Paléologhina. Cette broderie funéraire, dont la dégradation (**Fig. 1-7**) dénote une longue utilisation effective, a été conçue comme un véritable gisant, qualité identifiée par André Grabar; mais il y a encore quelque chose de plus. La princesse y est représentée sous une arcade, comme, parfois, les impératrices et les empereurs byzantins (**Fig. 8-12**) ou comme les saints (**Fig. 13**) – moyen artistique pour marquer la *majestas deorum*. Au fond, la broderie de Poutna est une expression de la conception médiévale sur „les deux corps du roi” (Ernst

de la Volovăț și mormântul lui Dragoș Vodă, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVII, 1971, 5-6, p.374-383; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Biserica. O lecție de istorie*, carte tipărită din inițiativa și sub îndrumarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.135-146; idem, Maria Magdalena Székely, Moldova și „regalitatea sacră”, în vol. *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2004 (în curs de apariție).

¹⁵⁵ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, p.45-48.

¹⁵⁶ Percy Ernst Schramm, *Sphaira. Globus. Reichsapfel*, Tafel 40, Abb.79.

¹⁵⁷ Alain Boureau, *Le simple corps du roi*, p.71-91.

Kantorowicz) et l'immortalité du souverain. Le socle actuel du tombeau de la princesse Maria Assanina Paléologhina (**Fig. 15**) est, en réalité, un fragment de balustrade, pareille à celle de l'église de Bălinești (département de Suceava) (**Fig. 14**). Peut-être, à l'époque d'Étienne le Grand, les socles des tombeaux de Poutna étaient peints comme ceux de l'église épiscopale de Rădăuți, datant du même temps (**Fig. 16 a, b**): à Rădăuți, la décoration des socles et celle des vêtements portés par les princes représentés dans le tableau votif (**Fig. 17**) se ressemblent beaucoup.

Le tombeau d'Étienne le Grand est taillé en marbre; à l'époque, l'utilisation du marbre „se fait en référence à l'Empire [Byzantin], dont on veut s'affirmer soit le fidèle serviteur, soit le continuateur légitime” (Jean-Pierre Sodini). Évidemment, le tombeau en marbre du prince de Moldavie transmet un message dont la nature n'est pas esthétique, mais politique.

Les chroniques moldaves attestent que la belle-mère d'Étienne le Grand, la princesse Maria Despina (épouse de Radu le Bel, prince de Valachie), a été elle aussi ensevelie à Poutna (1500), mais sa dalle funéraire n'existe plus dans ce couvent. En revanche, la couverture de celle-ci (conservée dans le trésor de Poutna) peut offrir des indices pour chercher l'endroit du tombeau disparu (**Fig. 18**). La couverture est usée, tachée et brûlée sur son côté droit (**Fig. 19**), ce qui signifie que le tombeau a été placé du côté droit de l'église, plus précisément du narthex.

Les tombeaux du monastère de Poutna étaient abrités dans des enfeus peints avec les portraits funéraires des personnes ensevelies. Malheureusement, la reconstruction de l'église au XVIIe siècle les a anéantis. Une étude comparée avec le baldaquin de l'église d'Arbure (département de Suceava) (**Fig. 21, 22**), prouve que les baldaquins de Poutna ne sont pas tardifs, mais contemporains des tombeaux. Ces baldaquins – successeurs des antiques *ciboria* – étaient peints à l'intérieur avec des scènes eschatologiques et funéraires et colorés à l'extérieur en rouge. On retrouve des restes des fresques seulement sous le baldaquin de Bogdan III (**Fig. 23 a, b**).

Le tombeau d'Étienne le Grand a été aménagé du côté droit, autrement dit dans la place d'honneur de l'église, suivant une règle attestée pour les tombeaux des rois serbes et des tsars bulgares, mais pas en Moldavie avant Étienne le Grand.

Le monastère de Poutna – avec la tombe de Dragoș (le fondateur du pays de Moldavie), avec le sarcophage en marbre d'Étienne le Grand, avec les portraits funéraires (aujourd'hui disparus), avec le gisant brodé de la princesse Maria Assanina Paléologhina, avec toutes les couvertures tombales, avec les armoiries de la dynastie sculptées au-dessus des tombes des fils d'Étienne – peut être considéré, pour la Moldavie, un véritable lieu de mémoire, à l'instar, pour d'autres espaces historiques, de la cathédrale de Palerme et de la cathédrale Saint-Denis.

Fig. 1. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina (M n stirea Putna). Detaliu (*foto Victor Borta*)

Fig. 2 a. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (*foto Victor Borta*)

Fig. 2 b. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (foto Victor Borta)

Fig. 3. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (foto Victor Borta)

Fig. 4. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (foto Victor Borta)

Fig. 5. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (foto Victor Borta)

Fig. 6. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (*foto Victor Borta*)

Fig. 7. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina. Detaliu (*foto Victor Borta*)

Fig. 8 a. Sculptur în filde : împ r teas sub arcad (Floren a, Museo Nazionale), apud Suzanne Spain, *The Translation of Relics Ivory, Trier*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 31, 1977, fig. 12

Fig. 8 b. Sculptur în filde : împ r teas sub arcad (Viena, Kunsthistorisches Museum), apud André Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1961, fig. 201

Fig. 9. Plac emailat cu chipul împ r tesei Irina sub arcad (Pala d'Oro, Vene ia), apud Sergio Bettini, *Venedig, die Pala d'Oro und Konstantinopel*, în vol. *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984, p. 55

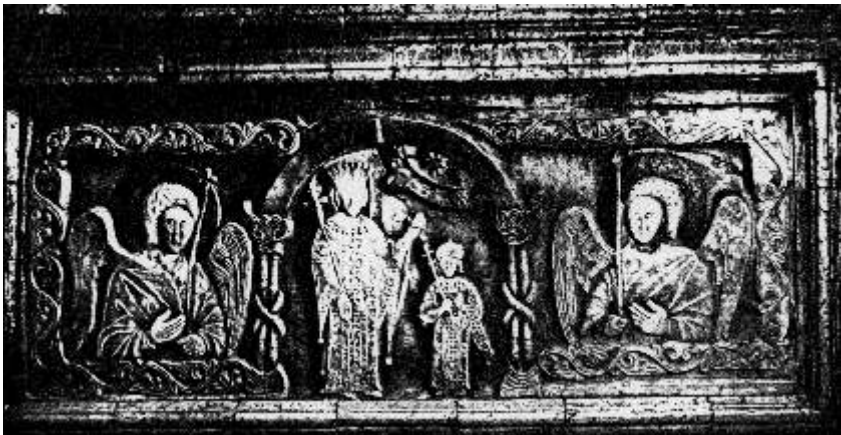

Fig. 10. Relief de pe soclul mormântului Theodorei, so ia lui Mihail II, despotul Epirului, cu chipul defunctei sub arcad (Arta, Epir), apud André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, Paris, 1967, plan a CXXI

Fig. 11. Miniatur înf iându-l pe împ ratul Mihail VIII Paleologul sub arcad (Sinai, Codex 2123, fol. 30 r), apud G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în vol. *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 345, fig. 34

Fig. 12 a. Moned paleolog : împ r teas sub arcad , apud S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, Bristol, 1979, p. 221, nr. 24

Fig. 12 b. Moned paleolog :
împ rat sub arcad , apud S.
Bendall, P. J. Donald, *The Later
Palaeologan Coinage, 1282-
1453*, Bristol, 1979, p. 261, nr. 4

Fig. 13. Icoana de la Nerezi
(Macedonia): Sf. Pantelimon sub
arcad , apud André Grabar,
*Sculptures byzantines du Moyen
Age*, II, Paris, 1967, plan a
LXXVII

Fig. 14. Fragment din balustrada de la B line ti

Fig. 15. Biserica m n stirii Putna. Soclul mormântului Mariei Asanina Paleologhina, cu locul de îmbinare în „coad de rândunic ” (foto Victor Borta)

Fig. 16 a. Biserica episcopală din R d u i.
Soclu pictat la un mormânt domnesc. Detaliu

Fig. 16 b. Biserica episcopală din R d u i.
Soclu pictat la un mormânt domnesc. Detaliu

Fig. 17. Biserica episcopal din Râdui. Tabloul votiv.
Detaliu de ve mânt domnesc

Fig. 18. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Despina (Mănăstirea Putna, foto Victor Borta)

Fig. 19. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria Despina. Detaliu (*foto Victor Borta*)

Fig. 20. Dvera Adormirii Maicii Domnului. Detaliu (M n stirea Putna, *foto Victor Borta*)

Fig. 21. Biserica de la Arbure. Tabloul funerar
(foto Victor Borta)

Fig. 22. Biserica de la Arbure. Baldachinul de la
mormântul ctitorului (foto Victor Borta)

Fig. 23 a. Biserica m n stirii Putna. Resturi de pictur sub baldachinul lui Bogdan III (*foto Victor Borta*)

Fig. 23 b. Biserica m n stirii Putna. Resturi de pictur sub baldachinul lui Bogdan III (*foto Victor Borta*)

Fig. 24. Catedrala Arhanghelul Mihail din Moscova.
Mormântul areviciului Dimitrie, apud Tatyana Vlasova,
The Archangel Cathedral, Moscova, 2003, p. 28

VULTURII BICEFALI DE LA MĂNĂSTIREA PUTNA

Pe unele din piesele care alcătuiesc splendida colecție de veche artă românească a mănăstirii Putna, se află reprezentat un însemn heraldic ilustru: vulturul bicefal. Fără să aibă parte toate de același interes, aceste prezențe ale sale nu au trecut neobservate. Cercetarea lor a avut însă de suferit din cauza părerii, acceptate până de curând drept evidentă, după care vulturul cu două capete ar fi un simbol străin heraldicii românești, în care nu și-ar fi făcut decât sporadice apariții, izolate și explicabile de la caz la caz, tocmai ca produse ocazionale de import.

După cum m-am străduit s-o arăt în mai multe lucrări¹, această părere este cu totul greșită. Ea nu e însă mai puțin adânc înrădăcinată, determinând un fel de incapacitate, sau chiar refuz mental, de a înregistra cazurile ce ar putea duce la modificarea ei. Această rezistență devine înverșunată față de o categorie de exemple, foarte caracteristice, dar prezentându-se sub aspecte disimulate, ininteligibile fără eforturi de deciptare, la care, dacă nu mă înșel, sunt singurul a mă fi încumetat.

În paginile ce urmează, îmi propun să înregistrez în înserierea lor istorică imaginile de la mănăstirea Putna ale vulturului bicefal, cu scopul de a constata și explica prezența lor în heraldica românească, medievală și mai târzie, ca element constitutiv al ei, și mai anume al celei moldovenești. Firește, atunci când va fi nevoie, mărturiile putnene

¹ În special, D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée dans les armoiries des pays roumains. Vers une crypto-héraldique*, în Roma, Costantinopoli, Mosca, *Atti del I Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma”*, Roma 21-23 aprile 1981, Neapole, 1983, p.357-374 + 25 il.; idem, *Imperial Claims in the Romanian Principalities, from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în volumul colectiv *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Lowell Clucas Ed., New York, Columbia University Press, 1988, p.185-224 + 2 pl.; idem, *Une aigle bicéphale déguisée sur une charte inédite de Michel le Brave (1599)*, în „Bulletin de la Société d'Héraldique et de Généalogie de Grèce”, 8, 1993, p.166-176 + 1 pl.; idem, „*Necunoscutele*” ale izvoarelor istoriei românești, în **AIX**, XXX, 1993, p.489.

vor fi raportate și la altele, putând ajuta la lămurirea cazurilor examinate și, în general, a problemelor pe care le ridică.

Până nu demult, se credea că vulturul bicefal s-ar înfățișa pentru întâia oară în Moldova brodat pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, soția lui Ștefan cel Mare, moartă în 1477² și îngropată în biserica mănăstirii Putna. El apare acolo (**Fig. 1, 2**) de două ori, indicând descendența imperială (din Paleologi și Asănești, sau afirmată ca atare), a doamnei răposate: fiind, bineînțeles, străin, a fost socotit fără legătură cu țara soțului ei³.

Mai de curând, săpături arheologice au dat însă la iveală, în destule locuri din Moldova, plăci ceramice din interioare domnești, decorate cu vulturi bicefali⁴. Unele sunt mai dincoace, din secolul XVII. În schimb, scena de pe o placă de sobă din timpul lui Ștefan cel Mare, descoperită la curtea domnească din Vaslui (**Fig. 3**), conține și un vultur bicefal⁵, neexcluzându-se nici posibilitatea utilizării și mai vechi a unui astfel de motiv pe același gen de teracote⁶. Oricum, chiar la Putna,

² Data (pe care o adopt) din inscripția votivă a acoperământului. Pentru unii istorici care datează moartea acestei prințese în 1476, vezi Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.271.

³ În două colțuri „figurează câte un vultur bicefal, reprezentând emblema imperială a Bizanțului”, *ibidem*, p.269; cf. Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998, p.79 și n.79. Pentru bibliografie amănunțită, Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.271-273.

⁴ În ultimul rând, Rodica Popovici, *Cahle cu acvila bicefală în Moldova*, comunicare prezentată la al XI-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 20-23 septembrie 2001. Mulțumesc și aici autoarei pentru bunăvoința cu care mi-a pus la dispoziție această lucrare înainte de a o publica, precum și materialul, arheologic și bibliografic, pe care și-a întemeiat-o.

⁵ Rica Popescu, *Cahle și plăci decorative la curtea domnească din Vaslui*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă”, XLVII/2, 1978, p.68-69 și fig.7; Alexandru Andronic și Rica Popescu, *Vaslui – reședință voievodală în secolele XV-XVI*, în **AIIAI**, XVII, 1980, p.587 și fig.6/1; cf. Alexandru Andronic, Ioan Olaru, *Orașul Vaslui în vremea lui Ștefan cel Mare*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, XII-XIV, 1992, p.107.

⁶ După părerea regretatului Alexandru Andronic, pe care mi-a comunicat-o verbal, autorizându-mă să o folosesc și pe care sfârșitul său l-a împiedecat să o publice.

În chip caracteristic pentru „refuzul mental” de care am vorbit, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1999, p.122, n-a văzut în vulturul bicefal sus-menționat de pe una din plăcile ceramice de la curtea domnească din Vaslui, decât rezultatul „unui defect de imprimare”. După cum îmi atrage atenția d-na Rodica Popovici, plăci de același tip au existat în regiunea secuiască, vulturul

numeroase cărți manuscrise dăruite mănăstirii de ctitorul ei își au învelitoarea originală din piele a coperților împodobită cu „vulturași bicefali”⁷ (Fig. 4, 5, 6). În sfârșit, tot la Putna, vulturi bicefali schematizați sunt brodați pe capetele unui epitrahil nedatat, dar care, după „inventare mai vechi și mai noi ale Mănăstirii...”, a fost donat acesteia de către Ștefan cel Mare”⁸ (Fig. 7, 8). Să notăm și că, drept deasupra lor se află chipurile celor mai însemnați sfinți militari, Gheorghe și Dimitrie. Criteriul stilistic și compararea sa cu altele, asemănătoare, fie sigur danii ale lui Ștefan, fie contemporane lui din spațiul grecesc, arată că acest epitrahil e de pe aceeași vreme cu ele.

Vulturii săi cu două capete, ca și cei de pe copertele menționate de manuscrise, precum și cei din încăperile reședințelor domnești, erau ai lui Ștefan cel Mare și putem fi siguri că ei nu proveneau de la Maria de Mangop. Așternând însă pe mormântul ei din necropola lui de la Putna un acoperământ funerar de o excepțională somptuozitate (Fig. 1), pe care imaginea brodată a răposatei sale soții arborează, ostentativ aș zice, toate atributele imperiale posibile – de la costum, încălțări roșii și coroana basiliselor, până la vulturii bicefali și monograma ultimei dinastii bizantine, totul pe fond stacojiu⁹ –, Ștefan va învedera, nu numai că își însușise drepturile indicate de aceste însemne, ci că înțelegea să le păstreze și după dispariția celei care i le adusese ca

ce se vede clar pe una din ele având totuși două capete, nu din vreo greșeală, ci sigur ale lui. Pentru proba utilizării aceleiași embleme de către Ștefan cel Mare, vezi și mai departe.

⁷ Pr. Paulin Popescu, *Manuscrisele slavone din Mănăstirea Putna*, I, în **BOR**, LXXX, 1962, 1-2, p.129, 134, 141; II, în **BOR**, LXXX, 1962, 7-8, p.693, 694; Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.409, 410, 423, 426, 468, 469.

⁸ *Ibidem*, p.293. Pentru acest epitrahil, vezi Gabriel Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*. Avec la collaboration de Hélène des Ylouses, Paris, 1947, p.29-31 și pl.LVII 1, LX.

⁹ „Marie, Comnène et Paléologue, qui est représentée en impératrice sur le rideau destiné à recouvrir sa tombe”; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, reeditare, București, 1971 (*Postface* de Virgil Cândea), p.20. O a doua monogramă, pe același acoperământ, este a Asanilor (și nu a numelui Maria, așa cum s-a transcris în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sub conducerea lui M. Berza, București, 1958, p.290, corectându-se însă în Erata lucrării). Pentru aceste mărturii împărătești și pentru identificarea altora, paleologe, de toată însemnătatea, pe același acoperământ și pe alte broderii de la Ștefan cel Mare, vezi Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în prezentul volum.

zestre¹⁰. Cât despre vulturul bicefal al Mariei de Mangop, el trebuia să arate că se contopește cu cel al soțului ei, transmițându-i toate elementele de legitimitate imperială pe care le implica¹¹.

Forme incipiente ale unui decorativism, cum vom vedea dezvoltat mai târziu cu scopuri precise, prezintă, sub aspectul ce ne interesează, epitrahilul amintit. Vulturul bicefal multiplicat pe poalele sale are o trăsătură caracteristică ce trebuie evidențiată (**Fig. 8**). Gabriel Millet¹² observa cu finețe că el este „stilizat și evocat prin eleganta îmbinare a inimii cu două semi-frunze de acant”. Dar, deși distingându-se de rest și prin fondul lor, roșu sau albastru, cu asemenea trăsături, vulturii, repetați câte patru simetric pe fiecare poală, seamănă într-atât unor elemente doar ornamentale, încât în unele lucrări moderne prezența lor nici n-a fost măcar înregistrată¹³.

Din „7044” (1536) datează un acoperământ, poate de tetrapod¹⁴, dăruit mănăstirii de doamna Elena Brancovici, soția lui Petru Rareș. Motivul decorativ ale acestei broderii (**Fig. 9**) este un vultur bicefal, repetat stereotip, pe toată suprafața ei. Labele sale (**Fig. 10**) își reped însă ghearele scoase spre două capete de balaur de sub el, ce nu sunt decât o figurare simbolică a „agarenilor”, adică a turcilor¹⁵. Or, așa cum a demonstrat Petre Ș. Năsturel, piesa textilă astfel ornată nu e decât o parte, refolosită, a unui veșmânt al donatoarei, urmașă a ultimei dinastii sârbești, cea a Brancoviceștilor¹⁶. Ca și în cazul Mariei de Mangop, avem așadar de-a face cu aceeași renumită emblemă, acum și simbol de

¹⁰ După Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.56, vulturul bicefal al Mariei de Mangop s-ar explica prin „titlul despotal” pe care domniile de Theodoro, ai familiei ei, l-ar fi purtat la începutul veacului XV. Cele două explicații nu sunt neapărat contradictorii și ar putea fi, eventual, complementare. Cf. D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, n.92.

¹¹ Pentru tot acest pasaj, vezi *ibidem*, p.81-82.

¹² *Loc.cit.* și pl.LVII 1, LX.

¹³ *Repertoriul monumentelor...*, cit., p.326, nr.110; Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.291-294, nr.36.

¹⁴ *Ibidem*, p.257-259, nr.22.

¹⁵ D. Nastase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p.30.

¹⁶ Petre Ș. Năsturel, *De la un pocrovăț al mănăstirii Putna la un caftan al doamnei Elena Rareș*, în **RI**, s.n., VIII, 1997, 7-8, p.499-502. Autorul socoate (*loc.cit.*, p.502, n.22) că, în forma lui actuală, acest „pocrovăț” este „cam mic” pentru un acoperământ de tetrapod.

victorie asupra turcilor, adusă ca zestre, de astă dată fiului lui Ștefan cel Mare, de soția sa străină, ce se intitula cu mândrie „fiica lui Ioan despot, țarul”(= împăratul)¹⁷. Ceea ce nu înseamnă că Petru Rareș nu-și avea și el propriul său vultur cu două capete, cel al domnilor moldoveni, moștenit, evident, de la părintele său. Din prudență, el era însă prezentat cu mult mai multă fereală, ca fiind purtat de sfântul militar Mercurie, pe fața interioară a scutului său, dar nu oriunde, ci în picturile murale de importanța primordială a celor din mitropolia țării, la Suceava¹⁸, și din noua biserică a mănăstirii Probota (**Fig. 11, 12**), necropola dinastică a domnului și a familiei sale¹⁹.

Veșmântul cu vulturi bicefali al Elenei Rareș a fost, cu drept cuvânt, asemuit²⁰ cu cel, la fel împodobit (minus capetele de balauri) (**Fig. 13**), al împărătesei Theodora Cantacuzino, portretizată alături de soțul ei, Marele Comnen Alexios III, împăratul Trebizondei (1349-1390), pe chrisobulul ctitoricesc al mănăstirii athonite Dionisiu (septembrie 1375)²¹. Există însă și un alt exemplu, nu într-un totu la fel, dar mult mai apropiat în loc, timp și ca înrudire istorică, de cum va fi fost straiul cu vulturi bicefali din care s-a croit acoperitoarea de la Putna. Mănăstirea Sfântul Pavel de la Athos posedă o icoană a Sfântului Gheorghe cu donatori (**Fig. 14**), aceștia fiind domnul Moldovei Petru Șchiopul (1574-1577; 1578-1579; 1582-1591), împreună cu soția sa, Maria Amirală și cu fiul lor, Vlad²². Sfântul Gheorghe e înfățișat tronând, în ținută ostășească, înconjurat de scene din viața și mai ales din mucenicia sa. Portretele donatorilor, zugrăviți întregi, sunt mici, dispuse în colțurile inferioare ale imaginii centrale, cel al domnului la

¹⁷ Vezi, în special, pisaniile bisericilor ctitorite de ea, la G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea, 1527-1582*, în **BCMI**, XXI, 1928, p.110 și fig.127, p.118 și fig.133.

¹⁸ O reproducere la Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, 5, Secolul XVI, București, 1989, pl.50.

¹⁹ Maria Magdalena Székely, *Un manifest de putere la mănăstirea Probota ?*, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, București, 2002, p.297-312.

²⁰ P. Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.501.

²¹ N. Oikonomidès, *Actes de Dionysiou*, édition diplomatique par ..., Paris, 1960, Album, pl.VI. O reproducere color (preluată și aici, fig.13) în tratatul colectiv *‘Ιστορία του ‘Ελληνικου Έθνους*, tom. Θ’ (9), Atena, 1979, p.327.

²² *Treasures of Mount Athos*², Salonic, 1997, p.147-148, 2.77, lemma de E. N. T. (Euthymios N. Tsigaridas).

dreapta, celelalte la stânga marelui mucenic, lângă picioarele din față ale tronului său. Toți trei (**Fig. 15, 16**)²³ poartă lungi caftane, haină caracteristică pentru domnii români ai vremii²⁴. Numai cel al doamnei (**Fig. 17**) este semănat cu vulturi bicefali. Detaliile și coloritul diferă de ale broderiei putnene, dar aici avem a observa numai că în ambele cazuri motivul principal al decorației este tocmai vulturul bicefal și că, la fel cu sârboaică Elena Brancovici, grecoaică din Rhodos Maria Amirali, soția lui Petru Șchiopul, era străină și de neam mare, după cum o arată chiar numele ei, provenind din *amira* (= emir), care, în sens larg, înseamnă suveran, iar mai restrâns, împărat.

Cu „Psaltirea de la Solca”, din 1612, ne întoarcem la copertile din piele – pe plăci de lemn – ale unui manuscris. A fost comandată ieromonahului Ioan de la mănăstirea Neamț de către vodă Ștefan II Tomșa (1611-1615) pentru noua sa ctitorie, mănăstirea Solca. Manuscrisul n-a ajuns la Putna decât în 1783, sub austrieci. Trebuie însă să-l amintim, pentru faptul că el continuă tradiția putneană, atât prin conținut – text și ornamentație –²⁵, cât și prin învelitoarea sa de piele, marcată de vulturi bicefali²⁶.

La Putna însăși, tradiția vulturului bicefal nu va fi uitată până mult mai târziu. Reprezentările sale vor fi însă nevoite să recurgă la anumite camuflaje, sau forme disimulate, „decorative”, necesitând un efort de descifrare.

În secolul XVIII, una din personalitățile de frunte ale Bisericii moldovenești a fost mitropolitul Iacob I Putneanul. Egumen la Putna, unde îi era metania, apoi episcop de Rădăuți, Iacob a ocupat tronul mitropolitan al Moldovei din 1750 până în 1760. El a făcut lucrări importante de înnoire a mănăstirii Putna, în cuprinsul căreia a dat un nou avânt mișcării culturale și învățământului. Silit să demisioneze, s-a înapoiat aici, cu onoruri totuși și cu rol conducător până la sfârșitul vieții sale, în 1778. E îngropat în pridvorul bisericii, piatra sa de mormânt fiind înălțată pe un impozant soclu, la care vom reveni. Or, cu

²³ Florin Marinescu, *Ρουμανικά ἑγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρουζ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Παύλου*, Atena, 2002, il.17, 18.

²⁴ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române, secolele XIV-XVIII*, București, 1970, p.128 sq.

²⁵ Paulin Popescu, *op.cit.*, I, p.138-139.

²⁶ *Loc.cit.*, p.139; Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.431, cf. p.426.

acest monument funerar se încheie o perioadă din care avem la Putna anumite însemne heraldice sculptate, interesând direct cercetarea noastră prin anumite elemente ale lor, tănuite însă cu grijă, pentru a nu bate la ochi.

Unul din ele e chiar stema pe care domnul Constantin Racoviță – ce contribuise la lucrările de restaurare ale lui Iacob – a așezat-o în 1757 pe turnul de intrare a mănăstirii (**Fig. 18**)²⁷. În această compoziție heraldică, scutul cuprinzând „armele unite” ale celor două Principate a fost săpat într-un vultur bicefal nu doar stilizat, ci diformat, din care nu se văd decât cele două capete (reduse la niște „semne” în chip de croșete), aripile strânse, labele și coada tratate ca volute decorative. Adevărata sa identitate este însă precis stabilită de un element-cheie: penajul, mărunț reliefat – cu atenție, dar și cu intenție – al aripilor sale.

În 1773, Iacob Putneanul a înzestrat biserica mare a mănăstirii Putna cu un nou iconostas înalt²⁸, pe care, în mod cu totul excepțional, apare un registru al Patimilor²⁹. Acesta e alcătuit din 12 icoane ovale, al căror șir e despărțit în centru de încă una, mai lată, a Sfintei Marame. Sub ele, de aceleași dimensiuni și formă, cele 12 prăznicare sunt la fel separate la mijloc de o icoană mai largă, aici a Cinei.

Or, în ambele registre, neobișnuite sunt și cadrele din lemn aurit, toate la fel, ale icoanelor (doar ale celor centrale fiind, natural, ceva mai largi). Să luăm ca exemplu (**Fig. 19**) icoana lui Iisus în fața lui Pilat (înfățișat ca un domn fanariot !). În partea de sus a cadrului, reîntâlnim cele două croșete divergente ale stemei lui Constantin Racoviță, la fel plasate, însă mai echilibrat proporționate și cu „rol” mai deslușit de capete. Ornamentul dintre ele, aparent vegetal, dar încheiat sus cu cinci „fleuroni”, ține, firește, loc de coroană. Structurate din elemente asemănătoare, dar prelungi, cele două forme urcând lateral spre capete, sunt, încă și mai vădit, aripi. Curbura cadrului e însoțită până jos de

²⁷ D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.99-100.

²⁸ Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.509-512, fig.173, nr.111. „Pe spatele iconostasului [...] este menționat anul 1773, atât cu cifre chirilice, cât și cu cifre arabe”. *Loc.cit.*, p.511.

²⁹ Iuliana Nechita, „*Patimile Mântuitorului*” în iconostasul bisericii „*Adormirea Maicii Domnului*” din Mănăstirea Putna, comunicare la simpozionul „Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine”, Sfânta Mănăstire Putna, 24 aprilie 2004. Mulțumesc și aici autoarei pentru informațiile pe care mi le-a dat despre registrul și iconostasul în discuție, precum și pentru fotografia icoanei pe care o reproduc (**Fig. 19**).

penaj, din el zburându-se ritmic, acum drept pene, alte croșete. În partea inferioară, ele mai schițează și abia perceptibile labe, motivele ornamentale încheindu-se într-o coadă heraldică, rotunjită, nu foarte diferită de aceea a stemei lui Racoviță. Astfel, icoanele înseși apar ca fiind pictate pe mari scuturi ovale – formă la modă în blazoanele vremii – ce acoperă corpul vulturilor.

Alte compuneri „decorativ”-heraldice cu tâlc se găsesc chiar pe împodobitul soclu (**Fig. 20**) de pe mormântul lui Iacob Putneanul³⁰. Să notăm că acesta imită soclurile mormintelor domnești din biserică. În centrul ornamentației sculptate în relief pe latura sa vizibilă (**Fig. 21**), se află o mitră arhierescă, iar sub ea, foarte stilizat, redus aproape la un motiv vegetal, un vultur bicefal, neîndoielnic totuși ca atare. Deși nu la fel cu cele de pe iconostasul discutat, aripile sale au unele elemente comune cu ele, iar stilizarea capetelor folosește în fapt aceleași croșete ca în cazurile de mai sus. Desigur, el poate fi socotit drept emblemă ecleziastică, aceea a Patriarhiei Ecumenice și, prin extindere, a Bisericii Răsăritene din fostul Imperiu Bizantin, fiind, după cum se știe, tot vulturul bicefal, însoțit, ca aici, de atributele specifice: mitra, crucea și cârja. Dar acest simbol este flankat de alte două (**Fig. 22**), care repetă același vultur bicefal stilizat, însă lipsit de orice însemn bisericesc și timbrat de o coroană heraldică deschisă, amintind pe aceea a domnilor români. Cum, după o regulă elementară, mitră și coroane nu puteau timbra o floriceică oarecare, ci, neapărat, un simbol de putere, „hieroglifa” ce se repetă în cazurile noastre nu poate fi, oricum am lua-o, decât un vultur cu două capete.

Războiul ruso-turc din 1768-1774 (încheiat cu pacea de la Küciük-Kainargi, 21 iulie 1774) adusese ocuparea Principatelor de către armatele Ecaterinei II. La retragerea lor, ele au fost însă înlocuite, în nordul Moldovei, de trupele austriece. În 1774, acestea înstăpâneau autoritatea împărătesei catolice de la Viena asupra ținutului numit apoi Bucovina, cesiunea căruia va fi recunoscută de sultan în 1775. Cum era și normal, anexarea fusese însă hotărâtă cu destulă vreme mai înainte și există dovezi că cel puțin de la începutul anului 1773 Austria acționa

³⁰ Cf. D. Nastase, *op.cit.*, p.98-99, 100-101.

deja în vederea ei³¹. După părerea mea, aceasta este situația pe care a vrut să o simbolizeze Iacob Putneanul introducând Patimile lui Iisus³² în iconostasul datat în același an și referindu-le prin podoaba cifrată a ramelor sale la însemnul împărătesc pe care l-am urmărit în mănăstirea sa, începând de la Ștefan cel Mare. Și această modalitate de exprimare nu se va opri aici.

Așa cum precizează inscripția lui funerară, Iacob Putneanul a murit la 15 mai 1778 (7286). La trei ani după data oficială a răpirii Bucovinei (7 mai 1775), decorația mormântului său *opunea* astfel armelor imperiale ale Casei de Austria, vulturul bicefal moldovenesc, al său, ca șef al Bisericii țării și mai mare peste Putna, dar mai ales pe cel al domnului ce-și dormea somnul de veci alături.

Rezultă din expunerea ce se încheie aici că marea emblemă a vulturului cu două capete nu are la mănăstirea Putna doar o apariție sporadică, de proveniență străină. Dimpotrivă, începând chiar de la Ștefan cel Mare și bucurându-se de o îndelungă reluare, ea este prezentă aici ca simbol heraldic al domnilor Moldovei, căruia vine să i se integreze același însemn, adus ca zestre cu prestigiu dinastic de prințese străine din lumea ortodoxă. Nearborat oficial niciodată, vulturul bicefal este însă, în cazurile examinate, deschis utilizat de Ștefan cel Mare. Nu însă și de urmași de ai săi, care, adesea, îl vor „ascunde” în felurite chipuri. Pentru cea din urmă oară, l-am întâlnit disimulat sub un astfel de aspect mai greu de recunoscut, pe mormântul lui Iacob Putneanul. Dar și atunci, într-un prezent de umilințe și de înstrăinare, el este purtătorul unui mesaj de mândrie și de evocare a măririi trecutului, personificat de ctitorul Sfintei Mănăstiri a Putnei.

LES AIGLES BICÉPHALES DU MONASTÈRE DE POUTNA

Au monastère de Poutna, l’emblème de l’aigle bicéphale n’a pas une présence sporadique, de provenance étrangère, tel qu’on l’a cru jusque récemment. Tout au contraire, comme l’a le prouve, il y présente une longue continuité, en tant que *symbole héraldique des princes de Moldavie*, en premier lieu d’Étienne le Grand (1457-1504), l’illustre fondateur du couvent. Mais à cette aigle bicéphale vient aussi

³¹ Ion Popescu-Sireteanu, *Ocuparea treptată a nordului Moldovei și numele Bucovina*, în „Glasul Bucovinei”, II, 1995, 4, p.7, nr.8.

³² „Simbol de suferință”, observație Iuliana Nechita.

s'intégrer celle apportée en dot à prestige dynastique par des princesses étrangères, provenant du monde orthodoxe (telles Marie de Mangop et Hélène Branković, respectivement épouses d'Étienne le Grand et de Pierre Rareș [1527-1538, 1541-1546]). Jamais arborée officiellement, l'aigle bicéphale est néanmoins ouvertement utilisée par Étienne le Grand. Mais non pas plus tard, lorsque à Poutna elle sera parfois dissimulée sous des apparences décoratives, exigeant un effort de décryptement. C'est ainsi qu'elle se présente sur le blason lapidaire que le prince régnant Constantin Racovitsa y fit apposer en 1757, sur la tour d'entrée de l'enceinte. Sous des aspects semblables, on la découvre dans l'église du monastère, tant dans la forme revêtue par les cadres dorées d'icônes symboliques de l'iconostase dont l'ancien métropolitain de Moldavie Jacob Putneanul lui fit don en 1773, que, en 1778, sur la tombe de ce prélat. Dans les deux derniers cas, on *opposait* de cette manière l'aigle bicéphale des princes de Moldavie et surtout d'Étienne le Grand, aux armes impériales de la Maison d'Autriche, qui venait d'annexer à ses États la région septentrionale du pays, appelée par la suite Bucovine, où se trouvait aussi le monastère de Poutna.

Fig. 1. M în stirea Putna. Acoper mântul de mormânt al
Mariei de Mangop (foto Victor Borta)

Fig. 2. M în stirea Putna.
Acoper mântul de
mormânt al Mariei de
Mangop.
Detaliu: vultur bicefal
(foto Victor Borta)

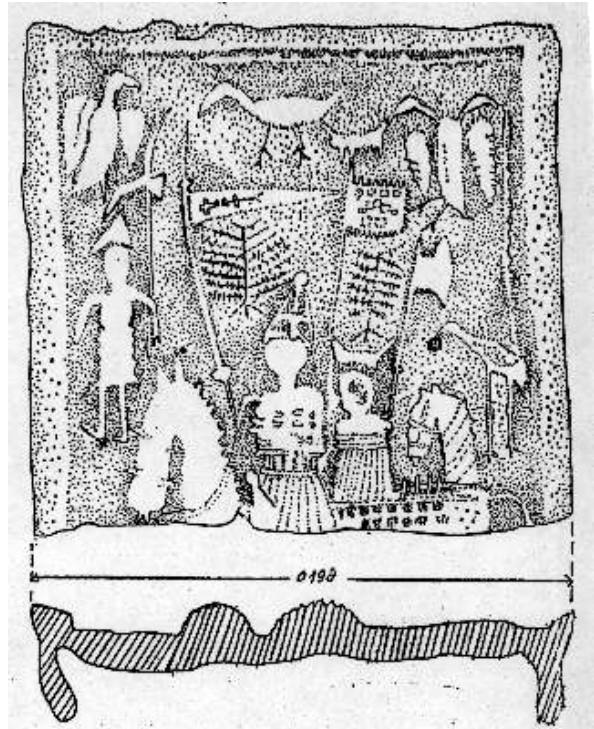

Fig. 3. Curtea domneasc
din Vaslui. Plac de sob
având în decor i un
vultur bicefal
(dup Rica Popescu)

Fig. 4. M n stirea Putna. Copert de manuscris de la tefan cel Mare, decorat cu vulturi bicefali

Fig. 5. M n stirea Putna.
Copert de manuscris de la
tefan cel Mare.
Detaliu: vulturi bicefali

Fig. 6. M n stirea Putna.
Copert de manuscris de la
tefan cel Mare. Detaliu
(m rit): vulturi bicefali

Fig. 7. M n stirea Putna. Epitrahil. Detaliu: capetele

Fig. 8 a, b, c. M n stirea Putna. Epitrahil. Detalii: vulturii bicefali

Fig. 9. M n stirea Putna. Acoper mânt de la Elena Rare

Fig. 10 a, b. Mînă stîrea
Putna. Acoper mînt de la
Elena Rare . Detalii:
vulturii bicefali

Fig. 11. Biserica m n stirii
Probota. Sfântul Mercurie
(foto D. Nastase)

Fig. 12. Biserica m n stirii
Probota. Sfântul Mercurie.
Detaliu cu vultur bicefal
(foto D. Nastase)

Fig. 13. Alexios III, împ ratul Trebizondei, i so ia sa, Theodora Cantacuzino. Miniatur , 1375 (dup ' ~ ' ~ ')

Fig. 14. M n stirea Sfântul Pavel (Muntele Athos).
Icoan a Sfântului Gheorghe, cu donatori
(dup *Treasures of Mount Athos*)

Fig. 15. M în stirea Sfântul Pavel (Muntele Athos).
Icoan a Sfântului Gheorghe.
Detaliu: Petru chiopul
(dup Florin Marinescu)

Fig. 16. M în stirea Sfântul Pavel (Muntele Athos).
Icoan a Sfântului Gheorghe.
Detaliu: Maria Amirală și Vlad
(dup Florin Marinescu)

Fig. 17. M în stirea Sfântul Pavel (Muntele Athos).
Icoan a Sfântului Gheorghe.
Maria Amirali. Detaliu de ve mânt cu vulturi bicefali
(dup Florin Marinescu)

Fig. 18. M n stirea Putna. Stema domnului Constantin Racovi , 1757 (*dup I. Miclea*)

Fig. 19. Mănăstirea Putna. Biserica mare. Iisus înaintea lui Pilat.
Icoană din iconostasul de la Iacob Putneanul, 1773

Fig. 20. Mormântul lui Iacob Putneanul: socul (foto Victor Borta)

Fig. 21 a, b. M în stirea Putna.
Mormântul lui Iacob Putneanul. Soclul: detalii
(foto Victor Borta)

Fig. 22 a, b. M n stirea Putna.
Mormântul lui Iacob Putneanul. Soclul: detalii
(foto Victor Borta)

ÎNSEMNELE IMPERIALE ALE DOAMNEI MARIA ASANINA PALEOLOGHINA

Memoriei lui Hugo Buchtal (1909-1996)

De peste cinci veacuri, tezaurul mănăstirii Putna adăpostește o piesă de broderie cunoscută atât de specialiști cât și de publicul larg drept *acoperământul de mormânt al doamnei Maria de Mangop* (**Fig. 1**). Broderia, lucrată cu fir de aur, argint și mătase de diverse culori, pe un fond de mătase roșie, o înfățișează pe cea de-a doua soție a lui Ștefan cel Mare, moartă, cu ochii închiși și mâinile pe piept, îmbrăcată într-un somptuos veșmânt și purtând o coroană cu cinci fleuroni. Inscripția în limba slavă, dispusă într-un chenar pe marginile acoperământului, este întreruptă în cele patru colțuri de medalioane conținând, în stânga sus și în dreapta jos – câte un vultur bicefal (**Fig. 2**), iar în stânga jos și în dreapta sus – câte o monogramă.

Cum era și firesc, cel mai cunoscut însemn, vulturul bicefal, a fost remarcat și semnalat primul. „La două colțuri – scria episcopul Melchisedec la 1883 – are pajura bizantină, cu două capete, și la alte două colțuri – două monograme grecești, ca simbole ale originii sale din o familie a împăraților bizantini”¹. Puțini ani după aceea, V. A. Urechia avea să adauge: „În două colțuri, opuse cruciș, acvila biceptă; la celelalte două colțuri monograme. Cred că se poate ceti în primul monogram numele **Μαρια**, dar nu ne explicăm pe al

Ideile acestui studiu s-au conturat în timpul șederii noastre la Atena (noiembrie 2000 – mai 2001), înlesnită de bursa oferită de Fundația „Alexander S. Onassis”. Documentarea s-a realizat mai cu seamă în biblioteca Școlii Franceze din capitala Greciei, care adăpostește bogate fonduri de cărți și reviste, păstrând o atmosferă primitoare și prietenoasă. Cercetarea s-a definitivat la Putna, cu binecuvântarea Părintelui Stareț, Arhimandritul Melchisedec, și cu sprijinul obștii.

¹ Episcop Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în „Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie”, an.I, vol.I, fasc.II, 1883, p.259 și tab.14. Aceeași descriere la Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p.60, nr.1.

II-lea”². În sfârșit, două decenii mai târziu, Eugen A. Kozak se mărginea să consemneze: „in den oberen Ecken je ein byzantinischer Doppeladler und in den unteren je ein Monogramm”³. În 1925, publicându-și albumul despre odoarele Putnei, Orest Tafrali a făcut, cel dintâi, legătura între două dintre simbolurile care apar pe acoperământ: vulturul bicefal, „l’emblème impérial byzantin”, și monograma din colțul din stânga jos, „le monogramme des Paléologues”⁴ (**Fig. 3**). Identificarea sensului monogramei de către bizantinistul român a intrat foarte repede în circuitul științific internațional și a fost acceptată ca atare de ceilalți specialiști⁵. Ideea de a „citi” împreună emblema imperială și monograma Paleologilor îi venise lui Orest Tafrali după ce observase că pe coperta unui manuscris bizantin păstrat în biblioteca mănăstirii de la Grottaferrata – și despre care va mai fi vorba în paginile de față – „on retrouve identiques ces mêmes emblèmes et monogramme”⁶. În ceea ce privește a doua monogramă, bizantinistul român a rămas la opinia că ea ar conține numele *Maria* în genitiv⁷. Descifrarea ei corectă se datorează istoricului rus A. V. Soloviev și francezului Gabriel Millet, care, lucrând independent unul față de celălalt, au ajuns la aceeași soluție. În recenzia tipărită în 1937 la cartea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, A. V. Soloviev a citit în monograma din colțul din dreapta sus al acoperământului numele Asanis⁸ (**Fig. 4**). După exact zece ani, Gabriel Millet va da aceeași lectură⁹ și, mai mult decât atât, va lega numele complet al doamnei defuncte, reconstituit prin dezlegarea monogramelor de pe acoperământ – **Maria Asanina**

² Miron Costin, *Opere complete*, II, ediție de V. A. Urechia, București, 1888, p.562.

³ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p.82, nota 1.

⁴ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna. Texte*, Paris, 1925, p.52, nr.90.

⁵ Louis Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936, p.103 și planșa XCV.

⁶ O. Tafrali, *op.cit.*, p.52, nr.90.

⁷ *Ibidem*.

⁸ A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in Crimea*, Cambridge-Massachusetts 1936, Monographs of the Mediaeval Academy of America, N° 11, p. X + 292, în „Seminarium Kondakovianum”, IX, 1937, p.95-96.

⁹ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p.79.

Paleologhina – de numele donatoarei unei icoane la mănăstirea athonită Grigoriou¹⁰.

În mod cu totul inexplicabil, rezultatele acestor cercetări, întreprinse de specialiști străini, au pătruns târziu în istoriografia noastră. Într-un volum care ar fi trebuit să strângă laolaltă toate informațiile importante privitoare la construcțiile și odoarele din vremea lui Ștefan cel Mare, anume *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, apărut în 1958, deci la câțiva ani buni după publicarea observațiilor lui Soloviev și Millet, se consemna doar: „În unghiul din dreapta sus, monograma Mariei de Mangop, în cel din stânga jos, monograma Paleologilor”. Și mai departe, după traducerea inscripției: „În colțuri următoarele cuvinte grecești: Παλαιολόγος și Μαρίας”¹¹. Nu numai că nu se explica ce ar trebui să se înțeleagă prin „monograma Mariei de Mangop”, dar prin erata care însoțește volumul amintit, specificându-se: „p.290, rând 27, în loc de: Μαρίας, se va citi: Ασάννις”, se corecta doar traducerea inscripției, nu însă și descrierea propriu-zisă a piesei. Abia în 1960, în partea a doua a studiului său, *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna*, Petre Ș. Năsturel avea să facă îndreptarea și completarea cuvenită¹². I. D. Ștefănescu a avut, la rândul-i, cunoștință de cartea lui Gabriel Millet; totuși, în cuprinsul unuia și aceluiași studiu, el a interpretat monogramele în două chipuri, adâncind și mai mult confuzia. O dată, a notat: „Inscripția cuprinde două monograme brodate. Cea dintâi, aceea a Paleologilor, e cusută în colțul inferior din stânga și pe arcadă, unde e folosită drept element decorativ; a doua se vede în colțul superior din dreapta. Pentru înțelegerea acesteia din urmă, G. Millet amintește o icoană oferită de Maria mănăstirii Grigoriu de la Athos [...]. Monograma, interpretată de Tafrali și pusă în legătură cu Olubey, tatăl Mariei și fiul lui Alexe din Trapezunt, este explicată astfel de Millet drept cifră a Mariei (Asan Paleologu)”¹³. Iar a doua oară: „Monogramele înfățișează vulturii imperiali cu două capete, cifra Paleologilor și aceea a

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.290, nr.84.

¹² Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna*, II, în „*Romanoslavica*”, IV, 1960, p.267-269, nr.90.

¹³ I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.505.

Mariei”¹⁴. Din fericire, lectura corectă a celei de-a doua monogramă se regăsește în catalogul expoziției de artă bizantină de la Atena (1964), expoziție în care acoperământul doamnei Maria a fost prezentat, pentru a doua oară¹⁵, publicului străin¹⁶. Cu toate acestea, tipărindu-și, în 1967, micul album consacrat muzeului mănăstirii Putna – în care, de altfel, erau citate și studiul lui Petre Ș. Năsturel și catalogul expoziției de la Atena – Maria Ana Musicescu scria: „În colțuri, la chenarul inscripției, monograma Mariei de Mangop și monograma Paleologilor”¹⁷. În 1969, aceeași autoare avea să facă o descriere ceva mai corectă a însemnelor din colțurile acoperământului: „Stânga sus și dreapta jos (în chenar), vulturul bicefal bizantin. În celelalte două colțuri și deasupra colonetelor (în arcadă), monogramele «Asanina» și «Paleolog»”¹⁸. Însă, fără explicarea motivelor, în 1980, Maria Ana Musicescu va reveni: „În colțuri, la chenarul inscripției, monograma Mariei de Mangop și monograma Paleologilor”¹⁹.

Am făcut toate aceste precizări pentru a ilustra, prin comparație, inconsecvența și lipsa de grijă cu care unii dintre cercetătorii români de după război s-au apropiat de acoperământul doamnei Maria²⁰. În ceea ce-i privește,

¹⁴ *Ibidem*, p.506.

¹⁵ El mai fusese expus în 1925 la Paris: *Exposition de l'art roumain ancien & moderne*, Paris, 1925, p.27 (comentariul lui Henri Focillon), 48 (catalog) și planșă nenumărată.

¹⁶ W. F. Volbach, *Tissus et broderies*, în vol. *L'art byzantin, art européen*, Exposition du Conseil de l'Europe, Palais du Zappeion, Atena, 1964, p.478, nr.588.

¹⁷ Maria Ana Musicescu, *Muzeul mănăstirii Putna*, București, 1967, p.16, nr.4.

¹⁸ Eadem, *Broderia medievală românească*, București, 1969, p.31, nr.12.

¹⁹ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p.41, nr.4.

²⁰ În aceeași categorie se plasează, în chip neașteptat, și un cercetător grec, Athanasios Fourlas, a cărui ignoranță totală în materia de care se ocupă este de neînțeles. Scriind despre acoperământul de mormânt al doamnei Maria în anii '80 ai veacului XX, d-sa a ignorat descifrarea corectă a monogramei Asanilor – pe care o citește **MA** ! –, a plasat moartea prințesei în 1476 și i-a dat de soț pe un „Fürst Konstantin aus dem Städtchen Mangup-Kale auf der Krim”, care ar fi însoțit-o pe Zoe Paleologhina la Moscova, la căsătoria ei cu marele cneaz Ivan III; în felul acesta, istoricul grec poate afirma: „Ein letztes Zeugnis mit dem Doppeladler und dem Monogramm der Palaiologen-Familie führt uns nach Russland” – cf. Athanasios Fourlas, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în vol. *Θίασος τὸν Μουσῶν. Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln-Viena, 1984, p.189. Observăm că felul în care se face trimiterea după cuvintele „...führt uns nach Russland” (nota 24) duce în eroare pe cititor: în lucrarea citată –

specialiștii din afara granițelor României au manifestat, de-a lungul ultimelor decenii, un interes constant și entuziast față de broderia de la Putna, căreia i-au acordat cea mai mare atenție. Numai că, din nou, ecoul muncii serioase și oneste a acestor oameni n-a ajuns până la istoricii și istoricii de artă români. De unde se vede că mândria cu care aceștia vorbesc adesea despre acoperământul doamnei lui Ștefan vodă nu este, în fond, decât propagandă iar părerile formulate și pretențiile emise nu sunt decât expresii ale ignoranței și ale lipsei de pioșenie.

*

De curând, cele patru medalioane din colțurile broderiei, toate laolaltă, au fost interpretate într-o manieră diferită, din perspectivă heraldică. Acoperământul doamnei Maria a fost privit ca un scut, în care se regăsește pajura imperială (în ceea ce ar trebui să fie cartierele 1 și 4 – cele care transmit întotdeauna, într-un scut sfertuit, mesajul cel mai important) – și monogramele familiilor Asan (în ceea ce ar fi cartierul 2) și Paleolog (în cartierul 3)²¹.

Cele trei însemne apar împreună nu numai pe acoperământul doamnei Maria, cum s-ar putea crede, ci și în fresca de la Kariye Djami din Istanbul, fosta mănăstire bizantină Chora, ctitorită de Theodoros Metochites. În arcosoliul de deasupra unui mormânt, notat de arheologi cu litera **F**, au fost pictate trei personaje. Din păcate, astăzi li se mai văd doar poalele veșmintelor și încălțările. Pe veșmântul primului (probabil un bărbat), medalioanele cu monograma Paleologilor alternează cu vulturul bicefal. Veșmântul celui de-al treilea personaj (probabil o femeie) este împodobit cu medalioane conținând monogramele familiilor Paleolog, Asan și Dermokaites²² (**Fig. 5**).

W. F. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten* (Propyläen Kunstgeschichte, Band 3), Berlin, 1968, imagine, p.276, descriere, p.285 – nu se află o asemenea informație. Prima parte a studiului lui Athanasios Fourlas a apărut în 1980: *Adler und Doppeladler. Materialien zum „Adler in Byzanz”. Mit einem bibliographischen Anhang zur Adlerforschung*, în vol. *Philoxenia. Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, Herausgegeben von Anastasios Kallis, Münster, 1980, p.97-120.

²¹ Ștefan S. Gorovei, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*” (I), în „*Studii și Materiale de Istorie Medie*”, XXII, 2004 (în curs de apariție).

²² Paul A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în „*Dumbarton Oaks Papers*”, 13, 1959, p.223-225 și fig.5, 6; idem, *The Kariye Djami, I. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York,

Monogramele Paleologilor, Asanilor și vulturul bicefal, luate numai câte două, au mai fost reprezentate și în alte combinații, în tehnici și pe suporturi diferite. De pildă, tot la Kariye Djami, de data aceasta în arcosoliul de deasupra mormântului **E**, haina personajului pictat (foarte probabil o femeie) este decorată cu medalioane conținând monogramele numelor Paleolog, Asan și Raul (Ralli). Pe temeiul acestor însemne, portretul și, firește, mormântul au fost atribuite Irinei Raulina Paleologhina²³ (**Fig. 6**). Monograma numelui Asan pictată la Kariye Djami – atât cea de deasupra mormântului **F**, cât și cea de deasupra mormântului **E** – este ușor diferită de aceea brodată pe acoperământul de la Putna. În toate, litera centrală A are deasupra o bară, dar numai în monograma de pe broderia funerară această bară transversală are extremitățile răsucite sub forma a două mici vrejuri, citite drept litera grecească ρ, reprezentată o dată în poziție normală și a doua oară – inversată (**Fig. 7**). Semnul respectiv nu este, însă, litera ρ: el apare, exact în aceeași formă și pe alte monograme descoperite la Mangop, de pildă ale lui Alexie, bunicul doamnei Maria, în al cărui nume această literă nu se regăsește²⁴ (**Fig. 8 a, b**). Credem, de aceea, că bara cu extremitățile răsucite poate fi socotită, mai degrabă, o trăsătură caracteristică a monogramelor bizantine din regiunea crimeană.

Monograma Asanilor și aceea a Paleologilor se întâlnesc și sculptate în piatră, un exemplu constituindu-l monogramele identificate în Tracia ca aparținând, se pare, lui Andronic Raul Asan Paleolog²⁵ (**Fig. 9**). Trebuie

1966, p.288-292, 546-547; Tania Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planșa LXIII, fig.62; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în vol. *Atti del Seminario di Erice (12-18 settembre 1991)*, Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto, 1995, p.100, tab. III, planșa 3.

²³ Paul A. Underwood, *Notes...*, p.218-222; idem, *The Kariye Djami*, I, p.284-288 și fig.E; Robert Ousterhout, *The Byzantine Heart*, în „Зораф”, 17, 1986, p.42, fig.17.

²⁴ N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, Leningrad, 1933, p.26, fig.8; p.32, fig.9; p.35, fig.11.

²⁵ Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace*, în „Αρχαιολογικόν Δελτίον”, 35, 1980, p.266-268, nr.20 și planșa 68. Exprimăm, totuși, unele rezerve cu privire la descifrarea monogramelor înscrise în cele patru cercuri ale plăcii și care ar da numele „Andronikos Raoul Asanes Palaiologos”; în al treilea cerc citim mai degrabă literele Σ-N-Δ-N, decât A-Σ-N-N: prima literă de pe brațul orizontal are absolut

remarcat faptul că, într-o monogramă, bizantinii încifrau un singur nume; dacă aveau de-a face cu mai multe nume (eventual însoțite și de câte o dregătorie) ale aceleiași persoane, compuneau câte o monogramă pentru fiecare în parte.

Monograma Paleologilor și vulturul bicefal mai apar împreună pictate (de pildă, într-un manuscris al împăratului Ioan VIII Paleologul – o *Psaltire* cu *Noul Testament* – păstrat astăzi la Muntele Sinai)²⁶ (**Fig. 10**), sculptate (descoperite ca atare la Istanbul ori numai atestate de izvoare scrise)²⁷ (**Fig. 11 a, b**), gravate în metal (de exemplu, pe un cercel descoperit la Djuriște, datat în secolul XIV și atribuit Mariei Paleologhina, soția lui Uroș III și mama țarului Dușan²⁸ sau pe o diademă din veacul XV²⁹) (**Fig. 12**), ștanțate pe copertele din piele ale unor manuscrise (de pildă, pe coperta unui *Minei* pentru lunile ianuarie-aprilie, din secolul XIV, aflat astăzi la mănăstirea Schimbarea la Față de la Meteore³⁰) (**Fig. 13**) sau brodate (ca în cazul copertei manuscrisului de la

aceeași formă ca aceea care ocupă același loc în primul cerc și care a fost citită Δ din numele Andronikos; în acest caz, numele ar fi „Synadenos”, și nu „Assannes”; în ceea ce privește al patrulea cerc, pare de neînțeles sculptarea altei monograme a Paleologilor, într-o vreme când era deja de folosință curentă cea cunoscută din toate celelalte mărturii.

²⁶ Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970, p.63 și planșa XXV, fig.35; idem, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în vol. *Art et société à Byzance...*, p.168-169 și planșa LXXI, fig.10; Vojislav Djurić, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зорграф”, 18, 1987, p.48 și fig.5; George Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în vol. *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p.325; idem, *East and West in an Illustrated Manuscript at Sinai*, în *Ευφροσυνον. Αφιερωμαστων Μανολη Χατζηδακη*, I, Atena, 1991, p.182 și planșa 96 c (Cod. gr. 2123).

²⁷ Theodoros Makridis, *Ανεκδοτα βυζαντινα αναγλυφα του Μουσείου Κωνσταντινουπολεως*, în „Επετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν”, 8, 1931, p.333-337 și fig.4, 5, 6 (capitel de coloană din marmură); Ismael Bullialdus, în *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1834, p.612; Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, 1899, p.113.

²⁸ Blaga Aleksova, *Où est enterrée Marie Paléologue ? A propos de la découverte faite dans une tombe*, în „Archaeologia Iugoslavica”, III, 1959, p.123-127 și planșele XLIV și XLV (cu precizarea că monograma nu conține literele ΠΑΜ, ci ΠΑΛΓ; în plus, este posibil ca ceea ce pare a fi o zgârietură pe pieptul vulturului bicefal să reprezinte, de fapt, așa-numitul motiv al grilajului, despre care va fi vorba mai departe).

²⁹ Berta Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten (Museum Benaki Athen)*, Atena, 1938, p.146-147, nr.229 și planșa 45, fig.229.

³⁰ N. A. Bees, *Τα χειρογραφα των Μετεωρων*, I, Atena, 1967, p.6, nr.2 și planșa I (Cod. 2).

Grottaferrata, invocat deja, care conține scrierile împăratului Manuel II Paleologul și care a aparținut cardinalului Bessarion³¹) (Fig. 14).

Vulturul bicefal și monograma familiei sunt însemne caracteristice Paleologilor, asupra cărora nimeni nu ar mai putea să ridice vreo obiecțiune. Ele erau atât de atașate ideii de putere imperială, încât simpla lor afișare era suficientă pentru înțelegerea mesajului transmis de un monument sau de un obiect. Nu este locul aici pentru a insista asupra originii, semnificației și răspândirii vulturului bicefal în aria de civilizație bizantină și postbizantină³².

³¹ Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p.63 și planșa XXV, fig.36; idem, *Die Auftraggeber...*, p.168-170 și planșa LXXI, fig.11; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în vol. *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984, p.96 și planșa XXXI, fig.17; *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra*, a cura di Gianfranco Fiaccadori, Napoli, 1994, p.385, nr.5 și planșa de la p.386 (Cod. Cryptensis gr. 161).

³² Pentru aceasta, v., între altele, Freiherr B. v. Koehne, *Vom Doppeladler*, în „Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde”, VI. Band, 1871-1873, p.1-26; Spyr. P. Lambros, *Ο δικεφαλος αετος του Βυζαντιου*, în „Νεος Ελληνομνημων”, VI, 1909, p.433-473; Nikos A. Veis, *Zum Thema der Darstellung des zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern*, în „Repertorium für Kunstwissenschaft”, XXXV, 1912, p.321-330; I. N. Svoronos, *Πως εγεννηθη και τι σημαινει ο δικεφαλος αετος του Βυζαντιου*, Atena, 1914; August Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, în „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften”, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1920, 10 (reluat în idem, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, gesammelte Arbeiten ausgewählt von Hans-Georg Beck, Londra, 1973, nr.I, p.13-29 și planșele II-IV); Giuseppe Gerola, *L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste*, în „Felix Ravenna”, 43, 1934, p.7-36 (cu o recenzie de F[rantz] D[ölger], în „Byzantinische Zeitschrift”, 34, 1934, p.470-472); Alexandre Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et leur influence sur les Slaves*, în vol. *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines*, Sofia, septembre 1934, Sofia, 1935, p.343-345; idem, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în „Seminarium Kondakovianum”, VII, 1935, p.119-164 (cu o recenzie de F[rantz] D[ölger], în „Byzantinische Zeitschrift”, 35, 1935, p.505-506); Ernst Kornemann, *Adler und Doppeladler im Wappen des alten Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers*, în vol. *Das Reich. Idee und Gestalt. Festschrift für Johannes Haller zu seinem 75. Geburtstag*, Stuttgart, 1940, p.45-69; idem, *Zur Geschichte des Doppeladlers*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 40, 1940, p.446-448; G. Jacopi, *L'aquila dicefala dei Paleologi nella tradizione artistica e poetica neoellenica*, în „Studi Bizantini e Neoellenici”, VIII, 1953, p.151-161; Johannes Enno Korn, *Adler und Doppeladler. Ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, în „Der Herold”, Bände 5/6, 1963-1968, p.113-124; 149-153; 181-191; 217-226; 299-306; 334-344; 361-369; 421-430; 441-453; 481-495; Gustave Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în „Speculum”, XLI, 1966, 1,

Pictat în frescă – pentru a împodobi glaulul ferestrelor sau soclul unei biserici³³, veșmintele unor personaje importante³⁴, ori ale unor sfinți³⁵, dar și diferite

p.1-21; B. Hemmerdinger, *Deux notes d'héraldique*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 61, 1968, p.305-309; Manfred Hellmann, *Moskau und Byzanz*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 17, 1969, p.321-344; Georgios K. Spyridakis, *Ο δικεφαλος αετος ιδια ως συμβολον η ως θεμα κοσμησεως κατα την βυζαντινην και μεταβυζαντινην μεχρι των νεωτερων χρονων περιοδον*, în „Επετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν”, 39-40, 1972-1973, p.162-174; H. E. Korn, *Adler*, în *Lexikon des Mittelalters*, I, München, 1980, col.153-154; Alain Boureau, *L'aigle. Chronique politique d'un emblème*, Paris, 1985, *passim*; Alexander Každan, *Coats of Arms* și Anthony Cutler, *Eagles*, în *Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York-Oxford, 1991, p.472-473, 669; Peter Schreiner, *Bisanzio e la Liguria*, în vol. *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997, p.1102-1103 și fig.1, 2; Pascal Androudis, *Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuquides de l'Asie Mineure (Anatolie)*, în „Βυζαντικά”, 19, 1999, p.311-345.

³³ Gojko Subotić, *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligt Land von Kosovo*, Zürich-Düsseldorf, 1998, p.52, fig.28; Branislav Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad, 1999, p.47, fig.16; p.149, fig.83 (mănăstirea Bogorodica Ljeviška, Prizren); Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Belgrad, 1998, p.140-141 și fig.64 (mănăstirea Lesnovo); Gojko Subotić, *Охридската сликарска школа од XV век*, Ohrida, 1980, p.38, fig.15 (biserica Maicii Domnului de la Prespa), p.29, fig.4 (biserica Sf. Gheorghe din Godivje).

³⁴ Vojislav Djurić, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, în „Зорграф”, 22, 1992, p.14-19 și fig.4-5 (mănăstirea Mileševa, veșmintele purtate de Ștefan Nemanja, fiul Sfântului Simeon, de Radoslav (?) și de Vladislav); Svetislav Mandić, *Les portraits sur les fresques*, Belgrad, 1966, fig.21; Svetozar Radojčić, *Lesnovo*, Belgrad, 1971, fig.48; Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново...*, p.169-171 și planșele XLIII, XLIV, fig.78 (mănăstirea Lesnovo, veșmântul Annei-Maria, soția despotului Oliver, și veșmântul despotului Oliver); Cvetan Grozdanov, *Охридското судно сликарство од XIV век*, Ohrida, 1980, p.63, fig.9; Dora Piguët-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du Bas Moyen Age*, Paris, 1987, p.233, nota 15 (mănăstirea Sf. Sofia de la Ohrida, paraclisul Sf. Ioan Botezătorul, veșmântul despotului Oliver și al soției sale, Anna-Maria); Cvetan Grozdanov, *Охридското судно сликарство...*, p.34, fig.3 (biserica Sf. Clement din Ohrida, veșmântul cezarului Doukas); Milan Kašanin, *Уметност и уметници*, Belgrad, 1943, p.44; Dragan Vojvodić, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în vol. *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995, p.268-269, planșele 1 și 15, v. și planșa color, nenumărată, de după p.XVI (mănăstirea Dečani, veșmântul unui băiețel, probabil Simeon Siniša); Svetislav Mandić, *Les portraits...*, fig.43; Branislav Todić, *Манастир Ресава*, Belgrad, 1995, p.101, planșa 82 (mănăstirea Resava, veșmântul despotului Ștefan Lazarević); Cvetan Grozdanov, Dimitar Ćornakov, *Историјски портрети у Полошком*, I, în „Зорграф”, 14, 1983, p.60-67; II, în „Зорграф”, 15, 1984, p.85-93; III, în „Зорграф”, 18, 1987, p.37-43 (biserica Sf. Gheorghe din Pološko,

obiecte reprezentate în scene din ciclurile iconografice³⁶ –, pictat sau desenat în manuscrise³⁷, pe icoane³⁸ și pe acte imperiale³⁹, reprezentat pe ceramică⁴⁰,

Macedonia, veșmântul lui Jovan Dragușin); Smiljka Gabelić, *Прилог познавања животноса цркве Св. Николе код Станичења*, în „Зорграф”, 18, 1987, p.22-36 și fig.4 (biserica Sf. Nicolae, Staničenje, veșmântul unui anume Constantin); Dora Piguet-Panayotova, *Recherches...*, p.115-116 și fig.48 (biserica Sf. Marina, lângă Karlukovo, veșmântul ctitorului Ruteș); *ibidem*, p.221-224 și fig.100, 102 (biserica din Dolna Kamenica, veșmântul despotului Mihail, fiul țarului Mihail Șişman, și al mamei sale, Anna, fiica regelui Milutin); *ibidem*, p.233, nota 15 (biserica din Bojana, veșmântul Dessislavei, soția sebastocratorului Kalojan); Svetislav Mandić, *Les portraits...*, fig.32-33; Dora Piguet-Panayotova, *Recherches...*, p.233, nota 15 (biserica de la Mali-grad, pe lacul Prespa, veșmântul cezarului Novak și al soției sale, Kalina).

³⁵ Pentru aceasta, v. Maria Magdalena Székely, *Un manifest de putere la mănăstirea Probota ?*, în vol. *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, coordonator Paul H. Stahl, II, București, 2002, p.297-312.

³⁶ Vojislav Djurić, *Српска династија...*, p.19-20 și fig.7 (mănăstirea Mileševa, perna de sub picioarele împăratului bizantin, identificat cu Ioan III Vatatzes); Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново...*, p.185-186 și planșele LIV, LV, fig.90, 91 (mănăstirea Lesново, veșmântul unui împărat, ilustrare a Psalmului 148); Tania Velmans, *Le portrait...*, planșa XLIX, fig.30; eadem, *Une illustration inédite de l'Acatiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, în „Cahiers Archéologiques”, 22, 1972, p.154, fig.28; André Grabar, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, în „Cahiers Archéologiques”, 25, 1976, p.145, fig.1 (biserica mănăstirii Markov; poala unei icoane a Maicii Domnului cu Pruncul, ilustrare a Imnului Acatist, condacul 23); Gojko Subotić, *Охридската сликарска школа...*, p.67, fig.44 (biserica Adormirii Maicii Domnului de la Velestovo, acoperitoarea catafalcului Maicii Domnului).

³⁷ Erich Lamberz, *The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts*, în vol. *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II, Muntele Athos, 1998, p.568 și fig.514 (Cod. Vatop. sacristy 16); Tania Velmans, *Le portrait...*, planșa XLVII, fig.25 (perna de sub picioarele împăratului Ioan Cantacuzino); *ibidem*, planșa XL, fig.12; Dora Piguet-Panayotova, *Recherches...*, p.233, nota 15 (*Tetraevangelul* țarului Ivan Alexandru, veșmântul lui Constantin); Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Band 5.1. Oxford College Libraries, Text, Stuttgart, 1997, p.34; *ibidem*, Band 5.2. Oxford College Libraries, Tafeln, Stuttgart, 1997, p.44, planșele 102 și 103 (*Liturghier*, mănăstirea Sf. Varlaam de la Meteore, inițiale).

³⁸ Tania Velmans, *Le portrait...*, planșa LX, fig.54 (veșmântul marelui primicer Ioan).

³⁹ N. Economidis, *Greek Documents*, în vol. *Treasures of Mount Athos*, ediția a II-a, Salonic, 1997, p.518, nr.13.19 (veșmântul soției lui Alexios III Mare Comnen, 1374).

⁴⁰ Ch. Bakirtzis, *Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine*, în „Balkan Studies”, 21, 1980, p.148-149 și nota 5, fig.18; D. Papanikola-Bakirtzi, F. N. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Atena, 1999, p.126, 134, nr.274.

sculptat în piatră sau lemn⁴¹, turnat ori gravat în metal⁴², reprezentat pe monede⁴³, ștanțat pe copertele din piele ale unor cărți⁴⁴ sau brodat⁴⁵, folosit de

⁴¹ Cyril Mango, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978, p.33 și nota 158, p.41 (mormântul Theodorei de Trapezunt); Anast. K. Orlandos, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Παρῶν*, în „Archeion”, 9, 1961, p.120-121 și fig.3-4; p.190 și fig.120 (pietre de mormânt); Tania Velmans, *Le portrait...*, p.137 și planșa LXII, fig.58 (Târnovo, resturile unui gisant); André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, Paris, 1976, p.149, nr.155 și planșa CXXXI (Porta Panaghia, Epir, capitel de coloană); Anastasios K. Orlandos, *Η Παρηγορητισσα της Αρτης*, Atena, 1963, p.97-101 și fig.106-108 (mănăstirea Parigoritissa, Arta, Epir, arc); Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planșa 20, fig.4 (Mistra, placă de deasupra unei fântâni, în apropierea Mitropoliei); N. J. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, în „Bulletin de Correspondance Hellénique”, XLIV, 1920, p.187-191 (fragmente dintr-o placă de piatră încastrată pe fațada de nord a unei biserici din Thessalia); *ibidem*, p.191, 208-209 (placă de piatră încastrată pe fațada unei biserici din Thessalia); Anast. K. Orlandos, *Νεώτερα ευρηματά εις την μονήν Δαφνίου*, în „Archeion”, 8, 1955-1956, p.95 și fig.26 (placă = *omphalos*); R. Traquair, *The Churches of Western Mani*, în „The Annual of the British School of Athens”, XV, 1908-1909, planșa (deasupra unei ferestre a bisericii din Kardamyle); Milan Kašanin, *Уметност и уметници*, p.105 (biserica mănăstirii Dečani, absida altarului); Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965, p.66-70 și planșa XIV; *Trésors médiévaux de la République de Macédoine, Paris, Musée National du Moyen Age, Thermes de Cluny, 9 février – 3 mai 1999*, Paris, 1999, p.100-101, nr.38 (biserica Sf. Nicolae din Varoš, regiunea Prilep, ușile împărătești); Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњовековни дуборез...*, p.70 și planșa XV (biserica mănăstirii Treskavac, lângă Prilep, sec. XV-XVI, ușile împărătești); *ibidem*, p.71 și planșa XVII (biserica din Rankovce, sec. XVI-XVII, ușile împărătești); *ibidem*, p.25-26 și planșa II, g, d; IV, a, b (biserica Sf. Dimitrie din Peć, sec. XIV, arhitravă).

⁴² Dragomir Todorović, *Полијелеј у Марковом манастиру*, în „Зорграф”, 9, 1978, p.28-36 și fig.10-12 (mănăstirea Markov, lângă Skoplje, candelabru); Gabriel Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919, p.26, fig.11; Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново...*, p.31-32 și fig.2 (mănăstirea Lesnovo, fragment dintr-un candelabru); Marvin C. Ross, *Émaux*, în vol. *L'art byzantin, art européen*, p.405-406, nr.478 (casetă de aur emailat a Tamarei, fiica lui Nichefor, despotul Epirului); Wolfgang Fritz Volbach, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin, 1968, p.275, nr.255 c (capitolul *Jugoslawien*, alcătuit de Svetozar Radojčić); Desanka Milošević, *Накит од XII до XV века из збирке Народног Музеја*, Belgrad, 1990, p.89, nr.95 (inelul reginei Theodora, mama țarului Dușan); *ibidem*, p.28, 78-80, nr.77 (inel, sec. XIV); A. A. Vasiliev, *The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato*, în „Dumbarton Oaks Papers”, V, 1950, p.33-34; André Xyngopoulos, *Icones portatives*, în

bizantini, dar și de bulgari, de sârbi, de români⁴⁶ și, mai târziu, de ruși, vulturul cu două capete a devenit simbolul puterii suverane prin excelență⁴⁷.

În acest context, este demn de semnalat că, în principatul de Theodoro, vulturul bicefal a fost utilizat și de bunicul doamnei Maria, Alexios⁴⁸ (**Fig. 15**)

vol. *L'art byzantin, art européen*, p.240, nr.171; Wolfgang Fritz Volbach, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *Byzanz...*, p.181, nr.XIII (capitolul *Ikonenmalerei*, alcătuit de W. F. Volbach); Maria Théocharis, *Ψηφιδωτη εικον του Αγιου Δημητριου και η ανευρεσις των λειψανων του αγιου εις Ιταλιαν*, în „Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών”, 53, 1978, p.508-536 (icoana Sf. Dimitrie de la Sassoferrato); André Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Age*, Veneția, 1975, p.41, nr.15 și planșa 38 („Sur le nimbe de Marie, dans trois médaillons, les symboles des évangélistes: un ange, un lion et, à la place de l'aigle habituel, un aigle bicéphale”); *Trésors médiévaux de la République de Macédoine...*, p.80-81, nr.28 (Muzeul din Skoplje, icoană atribuită Irinei de Monferrat, soția lui Andronic II Paleolog; în medalion, pe aureola Maicii Domnului).

⁴³ Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, édition française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson, Wetteren, 1978, planșa XI, nr.172; Nicolas Mouchmov, *Une monnaie byzantine en argent avec l'aigle bicéphale*, în vol. *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, Septembre 1934*, Sofia, 1936, p.298-301; Otto Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, ediția a II-a, Braunschweig, 1974, p.177-178, nr.29; S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage. 1282-1453*, Bristol, 1979, p.186, nr.9; p.206, nr.4; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p.85-86; Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, p.264-265.

⁴⁴ Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, I. Oxford Bodleian Library, Stuttgart, 1977, p.97, 238, planșa 366; Hugo Buchtal, Hans Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumbarton Oaks, 1978, p.6-7, 112-113, nr.8 și fig.C (*Tetraevangelh*, Oxford, Barocci 31); Irmgard Hutter, *Corpus...*, I. Oxford Bodleian Library, p.99, 243, planșa 381; *ibidem*, p.72, 208, planșa 287.

⁴⁵ Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p.100; M. Theocharis, *Church Gold Embroideries*, în vol. *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988, p.192-193 și 206, fig.9; *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, Edited by David Buckton, Londra, 1994, p.211 (epitrahilul de la Patmos).

⁴⁶ Dumitru Nastase, „*Necunoscut*” ale izvoarelor istoriei românești, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, XXX, 1993, p.489 și notele 40, 41.

⁴⁷ I. Dujčev, *L'héritage byzantin chez les slaves*, în „Études historiques”, II, 1965, p.142-143.

⁴⁸ N. V. Malickij, *Заметки...*, p.26, fig.8; p.34, fig.10.

și firește că nu pot fi întâmplătoare sau lipsite de semnificație reprezentările pajurei imperiale pe obiecte din ceramică descoperite în Crimeea⁴⁹ (Fig. 16).

Ca și pasărea cu două capete, monograma Paleologilor – și ea încărcată de semnificații diferite, inclusiv una premonitoare, dar asupra căroră nu ne oprim aici – este des întâlnită în lumea bizantină, fie pictată sau desenată în manuscrise⁵⁰, fie reprezentată pe ceramică⁵¹ sau pe vase de marmură⁵², fie sculptată în piatră⁵³, fie profilată din cărămizi colorate, încastrate în zidurile

⁴⁹ A. A. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII-XIV вв)*, Moscova-Leningrad, 1950, p.216, nr.142 și planșa XXXIV, fig.142.

⁵⁰ Erich Lamberz, *The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts*, p.567 și fig.512; Sot. N. Kadas, *Τα σημειώματα των χειρογράφων της Ιερας Μεγιστης Μονης Βατοπαιδιου*, Muntele Athos, 2000, p.23, nr.128 și nota 51 (Cod. Vatop. 128); Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, 1, Bonn, 1835, p.688; Georges Pachymérés, *Relations historiques*, II. Livres IV-VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984, p.666-667. Pentru comparație, v. o monogramă asemănătoare pe monede: G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique”, 17e année, XXXI, 1876/1, p.308, nr.20, 21 și planșa VI, fig.16, 17; Giuseppe Lunardi, *Le monete...*, p.149-151.

⁵¹ D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930, p.74, 77-78, nr.15, 16 și fig.6 (15, 16); W. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*, ediția a II-a, Berlin-Leipzig, 1930, p.208, nr.6357 și planșa 24; R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris, 1939, p.145, fig.195 (16).

⁵² Ch. Bakirtzis, *Βυζαντινα τζουκαλογαγνα*, Salonic, 1984, p.169 (mănăstirea Vlatades, Salonic).

⁵³ Cyril Mango, *The Monument and Its History*, p.9 și 41, nota 20; Peter Schreiner, *Eine Beschreibung der Pammakaristoskirche*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 25, 1971, p.238 (pe partea stângă, spre vest, a unui mormânt din biserica Sf. Maria Pammakaristos – Fethiye Camii – din Istanbul); Nezih Firatli, Andrée N. Rollas, *Les nouvelles trouvailles de Topkapı Saray*, în „Istanbul Arkeoloji Müzelevi Vİllîği”, 11-12, 1964, p.205, nota 4 și planșa XXVII/3 (capitel de coloană); Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914, p.508-509, nr.709; Theodoros Makridis, *Ανεκδοτα...*, p.335-336 și fig.7; André Grabar, *Sculptures...*, II, p.137, nr.137 și planșa CXII; Øystein Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 33, 1979, p.132, fig.68 (la Muzeul Arheologic din Istanbul, nr. inv. 709); Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în „Bulletin de Correspondance Hellénique”, 23, 1899, p.146, nr.XLII (monograma lui Manuel Cantacuzino despot Paleolog de la Mistra, copiată de Fourmont); Catherine Asdracha, Ch.

unor construcții⁵⁴, fie gravată în metal⁵⁵ sau reprezentată pe monede⁵⁶.

În Crimeea, ea a fost descoperită sub formă de grafite⁵⁷ (**Fig. 17**).

*

Gisant sau efigie, avându-și rădăcinile într-o piesă liturgică (epitaful), acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina este departe de a fi o simplă operă de artă, menită să înfrumusețeze necropola lui Ștefan cel

Bakirtzis, *Inscriptions byzantines...*, p.246-247, nr.1 și planșa 58 a; *ibidem*, p.247, nr.2 și planșa 58 b; André Grabar, *Sculptures...*, II, p.137, nr.138; Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900, p.11, nr.35 și planșa V, fig.35; Ser. Haritonidis, *Αρχαιοτητες και μνημεια νησων Αιγαίου*, I, în „Αρχαιολογικον Δελτιον”, 16, 1960, p.236-237 și planșa 208 e (monograma lui Manuel Paleologul de la Mytilene); *ibidem*, II, în „Αρχαιολογικον Δελτιον”, 18, 1963, p.265 și planșa 305 a (monograma lui Dimitrie Paleologul); A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860, p.37 (și nota 2), 82, 108 și planșele aferente; F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusii*, în „The Annual of the British School of Athens”, XV, 1908-1909, p.258 și fig.9, p.262-269 și fig.13; Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, Roma-Genova, 1978, planșa III b; Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines...*, p.271-276, nr.30, 31 și planșele 76 b și 77; Anthony Luttrell, *John V's Daughters : A Palaiologan Puzzle*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 40, 1986, p.109-110 (Gattilusi); Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines...*, p.270-271, nr.29 și planșa 76 a (cioplită în peretele de piatră al unei grote).

⁵⁴ Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines...*, p.247-248, nr.3 și planșa 59 a; *ibidem*, p.248-249, nr.4 și planșa 59 b; *ibidem*, p.249, nr.5-6 și planșa 60 b.

⁵⁵ V. Laurent, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών”, 39-40, 1972-1973, p.329-333 și fig.2 (inelul Annei Paleologhina); Louis Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, p.93 și planșa LXXI; Hans R. Hahnloser, Susanne Brugger-Koch, *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.-15. Jahrhunderts*, Berlin, 1985, p.203, nr.406 și planșa 341; K. Loverdou-Tsigarida, *Entries*, în vol. *Treasures of Mount Athos*, p.334-335, nr.9.14; eadem, *Byzantine Small Art Works*, în vol. *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, II, p.475-477 și fig.423 (cupa lui Manuel Paleologul); Berta Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten...*, p.168, nr.263 și planșa 50, fig.263 (inel de damă, sec. XIII).

⁵⁶ J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862, planșa LIX, nr.15; Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, planșa XI, nr.159, 160, 170; planșa XII, nr.190, 191; planșa XVI, nr.31, 32; S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage...*, p.38, nr.6; p.56, nr.31; p.98, nr.50; p.100, nr.53; p.152, nr.3; p.182, nr.3; p.188, nr.12; p.194, nr.6; p.226, nr.34 și suplimentele 7, 12; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection...*, V. I, p.92-94.

⁵⁷ A. A. Jakobson, *Средневековый Херсонес...*, p.117, fig. 81, nr.31.

Mare⁵⁸. Broderia de la Putna reprezintă – prin caracteristicile sale care țin de arta occidentală, ca și prin acelea specifice artei bizantine – **o expresie a concepției medievale despre eternitatea instituției monarhice**⁵⁹. Reprezentarea răposatei doamne sub o arcadă nu s-a făcut din rațiuni artistice sau estetice, ci cu scopul vădit de a exprima **ideea de maiestate**. Arcada care încadrează capul doamnei Maria este împodobită cu un decor vegetal, întrerupt, din loc în loc, de câte un medalion – opt în total – conținând diverse însemne (**Fig. 18**). Specialiștii români care s-au ocupat de acoperământul doamnei Maria au scris: „Capul e încadrat de un arc trilobat, în acoladă, sprijinit pe două mănunchiuri de câte trei colonete. Pe arc, împletituri terminate cu semipalmete și, în medalioane, svastica”⁶⁰, sau: „În interiorul arcadei, împletituri cu semipalmete alternează cu cercuri închizând crucea gamată și o monogramă cu litere grecești (Asanina Paleolog)”⁶¹, sau: „În interiorul arcadei, împletituri formând romburi și vrejuri cu semipalmete, alternând cu cercuri în care se află motive geometrice simple”⁶², sau: „...Deasupra colonetelor (în arcadă), monogramele «Asanina» și «Paleolog»”⁶³.

De fapt, în medalioanele cu pricina nu apare monograma „Asanina Paleolog” (din simplul motiv că o atare monogramă nu există), nici monogramele „Asanina” și „Paleolog”, iar însemnele respective nu sunt „motive geometrice simple”. De la stânga spre dreapta, medalioanele conțin: monograma Paleologilor (identică aceleia din colțul din stânga jos al acoperământului), zvastica, un motiv asemănător unui grilaj, un alt motiv, constând din două semne ca două litere C adosate, apoi din nou zvastica, grilajul, motivul cu literele C și monograma Paleologilor inversată (așa-zis „retrogradă”). Este evident că în aranjarea medalioanelor s-a urmărit o ordine care trebuie să fi avut o anume semnificație. Succesiunea însemnelor ne obligă

⁵⁸ Pentru semnificația mai adâncă a piesei : Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XVI, 1998, p.81-83 și notele aferente (reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.586-587).

⁵⁹ Pentru toate acestea, cu indicarea bogatei bibliografii, v. Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, în acest volum.

⁶⁰ *Repertoriul...*, p.290, nr.84.

⁶¹ Maria Ana Musicescu, *Muzeul mănăstirii Putna*, p.16, nr.4; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p.41, nr.4.

⁶² Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.31, nr.12.

⁶³ *Ibidem*.

să acceptăm că, deasupra capului răposatei doamne, ar fi trebuit să se mai afle un medalion cu monograma Paleologilor, însă compoziția n-a mai îngăduit reprezentarea completă a vârfului arcadei.

Monograma inversată a Paleologilor nu constituie o inovație a meșterilor care au brodat acoperământul doamnei Maria și nici nu poate fi socotită o greșeală de execuție a acestora. Ea apare, în exact aceeași formă, pe monede din chiar vremea în care Paleologii erau împărați ai Bizanțului⁶⁴ (**Fig. 19**).

În două dintre cele opt medalioane de pe arcadă, dar și pe gulerul veșmântului doamnei răposate este reprezentată zvastica (**Fig. 20**). Semnificația primară a acestui însemn nu ne interesează aici⁶⁵. Simplă, ca pe acoperământul de la Putna, sau ceva mai elaborată, zvastica este întâlnită în sculpturi⁶⁶ sau pe broderii liturgice din lumea bizantină⁶⁷ (**Fig. 21**) și chiar pe un giulgiu descoperit într-unul din mormintele domnești de la Curtea de Argeș⁶⁸. Interesant este că, descriind acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina, I. D. Ștefănescu a notat – fără a da, din păcate, vreo explicație suplimentară – că pe gulerul veșmântului doamnei apare „monograma Paleologilor”, înțelegând, prin aceasta, zvastica⁶⁹.

⁶⁴ S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage...*, p.242, nr.13; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection...*, V. I, p.93 („...sometimes, especially in the late fourteenth century, the whole monogram is reversed from right to left”).

⁶⁵ Ne mărginim doar la precizarea că zvastica nu este întru totul echivalentă crucii gamate. V. toate explicațiile la René Guénon, *Simbolismul crucii*, traducere de Daniel Hoblea, Oradea, 2003, p.107, nota 2; idem, *Litera G și swastika*, în idem, *Simboluri ale științei sacre*, traducere din franceză de Marcel Tolcea și Sorina Șerbănescu, control științific al traducerii de Anca Manolescu, București, 1997, p.125, nota 9. Pentru semnificația zvasticii, v. idem, *Regele lumii*, traducere de Roxana Cristian, Florin Mihăescu, București, 1994, p.20-21 și nota 13; idem, *Simbolismul crucii*, p.106-109; idem, *Litera G și swastika*, p.119, 123-126.

⁶⁶ W. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke...*, p.5, nr.5; Robert Ousterhout, *The Byzantine Heart*, p.43, nota 22.

⁶⁷ Gabriel Millet, *Broderies religieuses...*, p.38-42, planșa LXXX, 3 b, 4; planșa LXXXIV, 2; planșa CXXI, 2; Maria Theocharis, *Χρυσοκεντηματα*, în vol. *Μονη Σταυροεικονη. Ιστορία, εικόνες, χρυσοκεντηματα*, Atena, 1974, p.148-149, nr.2 și planșa 60.

⁶⁸ Pavel Chihaiia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica mănăstirii Argeșului*, în idem, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p.211 și nota 7.

⁶⁹ I. D. Ștefănescu, *Broderiile...*, p.505.

În ceea ce privește așa-numitul motiv al grilajului (**Fig. 22**) („lattice patter”), el a fost descris în mai multe feluri. În limba franceză: „bâtons parallèles”⁷⁰. În limba engleză: „four interlaced bands”⁷¹ sau: „four crossed bars”⁷² sau: „square formed of four interlaced bands ornamented with pellets”⁷³ sau: „large composite cross”⁷⁴ sau: „four bars crossing each other at right angles”⁷⁵ sau: „interlaced double cross”⁷⁶ sau: „a square formed from four bars [...] tied together at the ends”⁷⁷. Iar în limba germană (în care motivul a fost numit „Doppelhasten”⁷⁸): „4 gekreuzten Balken bestehenden Symbolen”⁷⁹ sau: „diagonal sich kreuzenden Doppelhasten”⁸⁰ sau: „perlenbesetzte gekreuzte Balken”⁸¹. Aceste exemple arată că însemnul de pe acoperământul doamnei Maria este foarte greu de descris. Din acest motiv, unii autori s-au mulțumit să-l numească „signum” sau „rare signum” și, pentru a evita descrierea în cuvinte, l-au reprodus sub formă de desen⁸². Pentru mai multă precizie, trebuie spus că

⁷⁰ Gabriel Millet, *Broderies religieuses...*, p.80.

⁷¹ Hugo Goodacre F.R.N.S., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, III, Londra, 1933, p.312, nr.3.

⁷² Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 22, 1968, p.181; Hugo Buchtal, Hans Belting, *Patronage...*, p.117, nr.11.

⁷³ Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington, D. C., 1969, p.244.

⁷⁴ S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage...*, p.222, nr.28.

⁷⁵ Hugo Buchtal, *A Greek New Testament...*, p.94.

⁷⁶ David R. Sear, Simon Bendall, Michael Dennis O’Hara, *Byzantine Coins and Their Values*, ediția a II-a, Londra, 1987, p.422, nr.2114.

⁷⁷ *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection...*, V. I, p.91.

⁷⁸ Urs Peschlow, *Mermerkule – ein spätbyzantinischer Palast in Konstantinopel*, în vol. *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald, Amsterdam, 1995, p.94.

⁷⁹ Eckhard Unger, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts”, I/II, 1916, col.26, nr.29.

⁸⁰ Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.94.

⁸¹ Werner Seibt, *Monogramm*, în vol. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von Marcell Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999, col.612.

⁸² *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. IV. Alexius I to Michael VIII, 1081-1261, by Michael F. Hendy, Part 2. The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204-1261), Washington, D. C., 1999, p.602, 603.

barele care formează așa-zisul grilaj – împodobite uneori cu mici bumbișori sau perle – nu sunt unite la capete, ci se suprapun, intersectându-se (**Fig. 23 a, b**). Motivul apare pentru prima oară pe monedele de la Niceea ale lui Ioan III Ducas Vatatzes⁸³ (**Fig. 24**), apoi și pe o monedă a împăratului Andronic II⁸⁴ (**Fig. 25**). Sunt cunoscute și reprezentări ale sale pe obiecte de ceramică⁸⁵. Se poate spune că Paleologii au uzurpat acest însemn – care aparținea împăraților de la Niceea – tot la fel cum le uzurpaseră și tronul.

Greu de denumit și de descris a fost și următorul însemn, care pare alcătuit din două litere C ale alfabetului latin, adosate (**Fig. 26**). „Losange ouvert”, pentru unii⁸⁶, „deux lettres en forme de B [sic !] affrontées”, pentru alții⁸⁷, el se regăsește în Bizanț și apoi în Serbia, pictat în frescă⁸⁸, dar și sculptat în piatră sau gravat în metal. A fost descoperit atât la Mistra⁸⁹ (**Fig. 27**), cât și la Istanbul, pe un sarcofag din biserica mănăstirii lui Lips – Fenari Isa Camii –, sarcofag atribuit, cu probabilitate, împărătesei Theodora⁹⁰ (**Fig. 28**).

⁸³ Hugo Buchtal, *A Greek New Testament...*, p.95; J. Sabatier, *Description...*, II, planșa LXIV, nr.11, 12 (Ioan III Ducas Vatatzes); Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, planșa VI, nr.76 (Ioan III Ducas Vatatzes); Hugo Goodacre, *A Handbook...*, III, p.312, nr.3 (Ioan III Ducas Vatatzes); Michael F. Hendy, *Coinage...*, p.244, 424 și planșa 34.1, 2 (Ioan III Ducas Vatatzes); David R. Sear, Simon Bendall, Michael Dennis O’Hara, *Byzantine Coins...*, p.422, nr.2114 (Ioan III Ducas Vatatzes); *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection...*, IV, 2, p.602, 603 (Ioan III Ducas Vatatzes); *ibidem*, V, I, p.91-92.

⁸⁴ S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage...*, p.222, nr.28.

⁸⁵ D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, p.70, și fig.5.12; idem, *Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 20, 1966, p.209-210 și planșa 2 a (reluat în idem, *Byzantine Art and Its Influences. Collected Studies*, Variorum Reprints, Londra, 1973, nr.XIII); Eckhard Unger, *Grabungen...*, col.46, nr.57 și planșa 34.

⁸⁶ Gabriel Millet, *Broderies religieuses...*, p.80.

⁸⁷ L. Bouras, în vol. *Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas-Grèce, Musée Royaux d’Art et d’Histoire, Bruxelles, 1982, p.204, nr.13.

⁸⁸ Pavle Mijović, *Dečani*, Belgrad, 1963, planșa 45; Neil K. Moran, *Музички гестови у византијском сликарству позног средњег века*, în „Зограф”, 14, 1983, p.54, planșa 6; Gordana Vabić, *Богородичин Акатист*, în vol. *Зидно сликарство манастира Дечана...*, p.156 și planșa 11 (biserica mănăstirii Dečani; poala unei icoane a Maicii Domnului din Imnul Acatist, condacul 20).

⁸⁹ Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra...*, planșa 52, fig.9.

⁹⁰ Theodore Macridy, Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 18, 1964, p.269 și planșa 68 B; Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Finds...*, p.181; André Grabar, *Sculptures...*, II, p.127-129, nr.128, 129 și planșa CIV; Hugo Buchtal, *A Greek New*

Dar cu totul excepțională ca importanță pentru cercetarea de față este reprezentarea însemnului pe două inele ai căror posesori, identificați după numele gravate pe ele, au fost chiar ultimul împărat al Bizanțului, Constantin XI Paleologul, și soția sa, Theodora⁹¹ (Fig. 29 a, b).

Studierea acoperământului de mormânt de la Putna ca piesă în sine, fără comparații cu alte opere de artă provenind din lumea bizantină sau postbizantină a făcut ca însemnele cuprinse în medalioanele de pe arcadă să fie socotite elemente de decor, independente unul de celălalt. Numai că, așa cum simbolurile din colțurile broderiei (monogramele și vulturul bicefal) apar adeseori împreună, câte două sau chiar toate trei laolaltă, tot la fel și însemnele de pe arcadă se regăsesc asociate unele cu celelalte.

De pildă, în biserica mănăstirii Bogorodica Ljeviška de la Prizren, soclul edificiului este împodobit cu picturi în frescă reprezentând vulturi bicefali și motivul grilajului⁹². În fresca mănăstirii Dečani, veșmântul unui bolnav vindecat de Sf. Apostol Petru este decorat cu motivul grilajului și cu motivul celor doi C⁹³.

Pe pagina unui manuscris de secol XIV, de la mănăstirea Kamariotissa, două medalioane roșii, conținând monograma Paleologilor din aur, sunt legate între ele printr-un mic medalion albastru, cuprinzând motivul grilajului din aur. Ceva mai jos, pe aceeași pagină, alte opt medalioane, în culorile albastru și roșu, dispuse pe două rânduri, închid același motiv, pictat de asemenea cu aur⁹⁴. Manuscrisul de la Kamariotissa nu constituie un exemplu unic. În biblioteca de la Vatican se păstrează un *Tetraevanghel* (Vat. gr. 1158) pe care Carlotta de Lusignan, regina Ciprului, descendentă prin femei a Paleologilor, l-a dăruit

Testament..., p.95; Nezhir Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990, p.194, nr.418 și planșele 418 și 418 D.

⁹¹ Manolis Hadzidakis, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, în „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher”, XVII, 1939-1943, p.197, nr.28; idem, *Autres bijoux byzantins*, în vol. *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963, p.58, nr.36 și planșa V, nr.36; Marvin C. Ross, *Ouvrages en or*, în vol. *L'art byzantin, art européen*, p.385, nr.454 (inelul conținând numele Theodora); *ibidem*, p.386, nr.455; L. Bouras, în vol. *Splendeur de Byzance*, p.204, nr.13 (inelul conținând numele Constantin și Theodora).

⁹² Gojko Subotić, *Spätbyzantinische Kunst...*, p.51-52 și fig.28; Branislav Todić, *Serbian Medieval Painting...*, p.47, fig.16.

⁹³ Aleksandra Davidov Temerinski, *Циклус дела Апостолских*, în vol. *Зидно сликарство манастира Дечана...*, p.169 și planșa 4.

⁹⁴ Akyllas Millas, *Η Χαλκή των Πρυγκηπωνησων*, Atena, 1984, p.32.

papei Inocențiu VIII. Pe filele 5 v și 6, în două medalioane integrate decorului paginii, este pictată monograma Paleologilor (**Fig. 30**) iar pe filele 4 v și 5, în medalioane identice – motivul grilajului (**Fig. 31**). Pe temeiul alăturării celor două însemne, s-a presupus că manuscrisul ar fi aparținut cândva Theoderei Raulina, o nepoată a împăratului Mihail VIII⁹⁵.

Sculptate în medalioane, monograma Paleologilor și motivul grilajului apar pe două piese descoperite la Istanbul: un fragment de *ciborium* (Istanbul, Muzeul Arheologic, nr. inv. 2771)⁹⁶ (**Fig. 32**) și un decor de piatră scos la lumină din resturile palatului bizantin de la Mermerkule⁹⁷. Cercetările efectuate la Mistra la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX au dus la descoperirea, în ruinele unui mic paraclis aflat în cuprinsul mănăstirii Pantanassa, a două fragmente de plăci de marmură, pe care monograma Paleologilor și grilajul, de dimensiuni mici, sunt sculptate în jurul unui medalion conținând o mare monogramă a Cantacuzinilor⁹⁸ (**Fig. 33 a, b**). În sfârșit, de pe locul vechiului hipodrom din Salonic provine un capitel de coloană care conține, pe trei dintre cele patru fețe ale sale, monograma Paleologilor în medalion, motivul grilajului în medalion și vulturul bicefal⁹⁹ (**Fig. 34**).

Este cunoscută, apoi, o reprezentare a monogramei Paleologilor și a grilajului pe o monedă a lui Manuel II Paleologul, emisă în vremea cât a fost

⁹⁵ Giovanni Mercati, *Opere minori*, II, Vatican, 1937, p.480-481; J. Darrouzès, *Autres manuscrits originaires de Chypre*, în „Revue des Études Byzantines”, 15, 1957, p.156, nr.116; Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p.62-63 și planșa XXIV; idem, *Die Auftraggeber...*, p.167-168 și planșa LXX, fig.8, 9; Hugo Buchtal, *Illuminations from an Early Palaeologan Scriptorium*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 21, 1972, p.50-51; idem, Hans Belting, *Patronage...*, p.6, 116-117, nr.11 și planșele 18, 19. Bibliografia pentru acest manuscris: Paul Canart, Vittorio Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1970, p.547; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament...*, p.95; Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.94.

⁹⁶ Eckhard Unger, *Grabungen...*, col.26-28, nr.29 și planșa 15; Theodoros Makridis, *Ανεκδότα...*, p.335-336 și fig.8; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament...*, p.95; Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.94 și foto 4.

⁹⁷ Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.93-94 și foto 3.

⁹⁸ Konst. Zisiou, *Μυστρα επιγραφαι*, Atena, 1891, p.453, nr.19; Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, p.141-142, nr.XXXVIII; idem, *Monuments byzantins de Mistra...*, planșa 58, fig.15; Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.94, 95 și planșa 2.

⁹⁹ Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, p.26, nr.103 și planșa VI, fig.43.

despot al Salonicului (1369-1387). Interesantă este, în acest caz, înfățișarea inversată a monogramei Paleologilor¹⁰⁰ (**Fig. 35**).

În fine, se poate da și un exemplu de reprezentare brodată a însemnelor avute aici în vedere. Monograma Paleologilor și grilajul figurează, în trei medalioane, pe cotorul brodat al unui manuscris bizantin, păstrat astăzi în biblioteca palatului Escorial (Escorial, Libr. gr. X, IV. 17)¹⁰¹ (**Fig. 36**).

Poate că în unele dintre cazurile menționate, însemnele care fac obiectul acestei investigații n-au mai avut decât un rol pur decorativ, fiind golite de semnificațiile lor profunde. Dar frecvența cu care aceste simboluri apar – singure sau însoțite de alte însemne – pe obiecte diferite, lucrate în tehnici diferite, în colțuri diferite ale lumii bizantine ne obligă să le considerăm ceva mai mult decât simple ornamente. Să ne amintim, pentru comparație, că unele piese de broderie, analizate de Gabriel Millet în clasică sa lucrare, sunt împodobite cu un motiv care, la origine, a fost un vultur bicefal. Savantul francez remarca, referindu-se la unul dintre meșterii brodeuri, că acesta „ne retient que l'aigle, pour en faire un motif banal, répété sans fin”¹⁰². Transformarea vulturului bicefal într-un „motif banal” nu implică, însă, și pierderea întregii încărcături simbolice a pajurei imperiale. La fel stau lucrurile și în privința semnificației însemnelor de pe acoperământul de mormânt de la Putna.

Din exemplele citate se vede că motivul grilajului apare fie singur, fie – de cele mai multe ori – împreună cu monograma Paleologilor. Asocierea celor două însemne i-a determinat pe unii cercetători să vadă în grilaj o emblemă a acestei familii. „Da es mit gesicherten Paläologen-Monogrammen kombiniert ist, kann seine dynastische Bedeutung kaum zweifelhaft sein”¹⁰³, scria, de pildă, Hans Belting, analizând manuscrisul Carlotei de Lusignan. „Unfortunately, the symbolic devices consisting of four crossed bars, which are found in the corresponding places on fols. 4v and 5, have so far defied interpretation; but it can hardly be doubted that they belong to the realm of

¹⁰⁰ S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage...*, p.254, nr.1.

¹⁰¹ Hugo Buchtal, *A Greek New Testament...*, p.94-98 și planșa XXX, fig.14; Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.94.

¹⁰² Gabriel Millet, *Broderies religieuses...*, p.18.

¹⁰³ Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p.63; idem, *Die Auftraggeber...*, p.168-169.

Palaeologan dynastic heraldry”¹⁰⁴, remarca autorul amintit, cercetând din nou, împreună cu Hugo Buchtal, același manuscris bizantin.

O analiză de dată mai recentă a pus în legătură grilajul nu numai cu familia Paleologilor, ci și cu aceea a Cantacuzinilor. Remarcând că cele mai multe dintre persoanele care au folosit grilajul aparțineau, în același timp, și familiei Paleolog și familiei Cantacuzino, Urs Peschlow a conchis: „das Doppelhasten-Zeichen ein Signet der Kantakuzenen gewesen ist”¹⁰⁵.

În ceea ce privește motivul celor doi C, el a fost socotit de la început și în chip unanim o emblemă doar a Paleologilor, identificată ca atare mai ales prin inelele imperiale amintite¹⁰⁶. Până în acest moment, nu s-a emis vreo părere contrară.

Forma neobișnuită a grilajului și a motivului celor doi C, care nu are nimic de-a face nici cu heraldica apuseană, nici cu tehnica monogramelor bizantine, i-a făcut pe cercetători să caute explicații pentru semnificația primară a respectivelor însemne. Cea mai cunoscută opinie este cea a lui Gary Vikan, formulată într-o recenzie la o lucrare a lui Hugo Buchtal și Hans Belting. Pornind de la motivul grilajului din manuscrisul reginei Carlotta, privit în comparație cu însemnele de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina, la care a adăugat și un al patrulea însemn – floarea cu mai multe petale, adesea reprezentată pe monedele paleologe – Gary Vikan scria: „Morphologically and symbolically, all four emblems may be understood as derivations from a single eschatological image based on the vision of Ezekiel and the Apocalypse of Saint John”¹⁰⁷. Astfel, motivul celor doi C ar putea fi omniprezentul ALPHA și OMEGA, floarea cu multe petale – roțile care susțin tetramorfii, zvastica – imaginea abstractă a roților care se învârtesc în jurul tronului Celui Atotputernic, în timp ce motivul grilajului ar putea să fie o

¹⁰⁴ Hugo Buchtal, Hans Belting, *Patronage...*, p.117, nr.11.

¹⁰⁵ Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.96.

¹⁰⁶ Manolis Hadzidakis, *Un anneau byzantin...*, p.197, nr.28; idem, *Autres bijoux byzantins*, p.58, nr.36; Marvin C. Ross, *Ouvrages en or*, p.385, nr.454; Theodore Macridy, Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *The Monastery of Lips...*, p.269; L. Bouras, în vol. *Splendeur de Byzance*, p.204, nr.13; Nezih Firatli, *La sculpture byzantine...*, p.194, nr.418.

¹⁰⁷ Gary Vikan, Recenzie la H. Buchtal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI), Washington, D. C., 1978, pp.XXIV + 124; 3 color and 92 black-and-white pls., în „The Art Bulletin”, LXIII, 1981, 2, p.326.

transpunere stilizată a tetramorfilor înșiși¹⁰⁸. Dacă însemnele de pe acoperământul de la Putna își vor fi având cu adevărat originea îndepărtată și explicația în viziunile lui Iezechiel și în *Apocalipsa* Sfântului Ioan este greu de spus și, oricum, nu acesta este lucrul relevant pentru cercetarea întreprinsă aici. Important este ceea ce chiar autorul american a ținut să sublinieze: „my interpretation serves only to reinforce the authors' theory that the monogram of the Vatican manuscript is **specifically imperial** [subl. ns.]”¹⁰⁹.

În legătură cu același motiv al grilajului, reprezentat pe monedele bizantine, s-a mai remarcat, citându-se din nou exemplul oferit de acoperământul Mariei Asanina Paleologhina: „It cannot be simply a Palaeologan badge, as one would be inclined to infer from the number of times it appears in association with the Palaeologan monogram, because it already appears on coins of John III Ducas Vatatzes. Yet its close association with imperial monograms shows it to have been in some form **a symbol of the state** [subl. ns.]”¹¹⁰.

În vocea *Monogramm* din *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Werner Seibt s-a oprit, cum era firesc, și asupra broderiei de la Putna. După părerea sa, motivul grilajului reprezintă „**ein monogrammatische Herrschaftzeichen** [subl. ns.]”¹¹¹.

Acoperământul de mormânt al doamnei Moldovei a fost adeseori folosit drept cheie pentru descifrarea secretelor unor monumente și odoare bizantine. Astfel, cu ajutorul monogramelor figurate pe broderia funerară de la Putna, Paul A. Underwood a citit unele monograme din fresca în bună parte distrusă a mănăstirii Chora (Kariye Djami), identificând, apoi, personaje pictate și locul lor de înhumare¹¹².

Încercând să explice prezența și semnificația unor însemne descoperite în vechea mănăstire constantinopolitană a lui Lips (Fenari Isa Camii), cercetătorii americani care au studiat monumentul au utilizat acoperitoarea de mormânt a doamnei lui Ștefan cel Mare ca termen de comparație. Ei au respins vechea părere a lui Gabriel Millet despre rostul pur și simplu ornamental al acestor

¹⁰⁸ *Ibidem*. Pentru tetramorf, v. și *Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV, Allgemeine Ikonographie, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1972, col.292-296.

¹⁰⁹ Gary Vikan, *op.cit.*, p.326.

¹¹⁰ *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection...*, V. I, p.91.

¹¹¹ Werner Seibt, *Monogramm*, col.612.

¹¹² Paul A. Underwood, *Notes...*, p.219; idem, *The Kariye Djami*, I, p.285.

simboluri și au formulat acest deziderat: „The heraldry of the Palaeologan period would merit a special investigation”¹¹³.

Cercetând un alt însemn caracteristic, așa-numitul motiv al inimii, în arhitectura și arta bizantină, Robert Ousterhout observa: „Other such devices appear in funerary art, manuscripts, and coins, but it is unclear whether these represent family emblems, eschatological symbols, or even mint marks”. Firește că, printre piesele date ca exemplu, s-a numărat și acoperământul doamnei Maria¹¹⁴.

La rândul său, interesat de însemnele descoperite la Mermerkule (Istanbul), Urs Peschlow și-a îndreptat atenția și asupra acoperământului funerar al doamnei Moldovei, pe care l-a descris, comentând simbolurile de la colțuri și de pe arcadă: „Das Grabtuch der Maria von Mangup zeigt an den Ecken der Rahmenbordüre Monogramme der Paläologen und der Asenaioi, auf der den Kopf rahmenden Arkade in kleinerer Form wiederum Paläologenmonogramm, Swastika, Doppelhasten und ein weiteres Zeichen, zwei miteinander verhakte Winkel. Bei den Zeichen im Bogen könnte es sich um Hinweise auf entferntere verwandtschaftliche Beziehungen handeln, die bisher aber offensichtlich noch nicht zu entschlüsseln sind”¹¹⁵.

¹¹³ Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Finds...*, p.181. Îndemnul de a cerceta mai atent heraldica epocii paleologe este cu atât mai prețios, cu cât pentru alți specialiști știința heraldică este, în domeniul istoriei Bizanțului, lipsită de obiect: „Die histor. Spezialwissenschaft der Heraldik ist in Byzanz ohne Arbeit” – Johannes Karayannopoulos, Günter Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Erster Halbband, Wiesbaden, 1982, p.38. V., în această privință: Weyprecht Hugo Graf Rüdert von Collenberg, *Byzantinische Präheraldik des 10. und 11. Jahrhunderts ?*, în vol. 12. *Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften. München 1974. Kongressbericht*, Band H, Stuttgart, 1978, p.169-181; Dan Cernovodeanu, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est européen*, în vol. *Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25-29 August 1980*, Copenhaga, 1982, p.339-358; idem, *Contribuții la studiul heraldicii bizantine între secolele XII și XV*, în „Buletinul Bibliotecii Române”, VIII (XII), Freiburg i. Br., 1980-1981, p.237-256; idem, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 32/2, 1982, p.409-422; Alexis G. C. Savvides, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „Δίπτυχα Ἐταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν”, 6, Atena, 1994-1995, p.71-77. Nu ne este cunoscută o lucrare mai recentă asupra acestui subiect controversat.

¹¹⁴ Robert Ousterhout, *The Byzantine Heart*, p.43.

¹¹⁵ Urs Peschlow, *Mermerkule...*, p.95.

Să zăbovim acum puțin asupra ipotezei deja amintite, formulată de același Urs Peschlow, cu privire la motivul grilajului. Dacă interpretarea sa se va dovedi corectă, prezența grilajului pe acoperământul de mormânt din tezaurul Putnei va trebui socotită ca simbolizând o înrudire a strămoșilor doamnei Maria cu Cantacuzinii¹¹⁶. Oricum, trebuie să ținem seama că nu există, până în acest moment, un caz cunoscut de asociere a motivului grilajului numai cu monograma Cantacuzinilor sau numai cu monograma vreunei alte familii bizantine însemnate (Asan, în cazul de față). În schimb, în toate exemplele care ne stau la îndemână, grilajul este asociat în chip direct cu monograma Paleologilor. Este foarte probabil că această asociere constituie expresia unui șir de înrudiri, din diverse generații, care ar putea fi eventual detectate prin viitoare cercetări de genealogie și prosopografie.

În ceea ce privește acoperământul doamnei Maria, este de reținut că el conține monograma Asanilor (reprezentată o dată), pasărea bicefală, motivul grilajului și motivul celor doi C (reprezentate de câte două ori fiecare), monograma Paleologilor (reprezentată de trei ori) și zvastica (reprezentată de patru ori). În acest fel, el este **singura piesă până azi cunoscută care adună la un loc toate însemnele de putere ale ultimilor împărați bizantini**. Mesajul transmis de acestea trebuie înțeles la două niveluri. Însemnele din colțuri o identifică genealogic pe soția lui Ștefan cel Mare ca membră a familiilor Asan și Paleolog, din descendența împăratului Mihail VIII. Mesajul însemnelor de pe arcadă este mai subtil; prin aceste simboluri de putere, tipic imperiale, doamna Maria este legată strâns numai de familia care a cârmuit Imperiul Bizantin. La un sfert de secol după căderea împărăției creștine, ele trimit în chip evident la moștenirea Paleologilor.

În mod cu totul excepțional, **mănăstirea Putna este singurul loc din lume care adăpostește, în acest moment, cele mai multe piese conținând simbolurile de putere imperială bizantină analizate până aici**. Pentru că

¹¹⁶ În stadiul actual al cunoștințelor, două soluții ar putea fi avute în vedere: 1. înrudirea produsă prin căsătoria lui Ioan Cantacuzino (viitorul împărat Ioan VI) cu Irina Paleologhina Asanina; 2. înrudirea produsă prin căsătoria lui Mihail (Comnenos Tornikios) Asan Paleolog cu Irina (Comnena Cantacuzina Paleologhina Asanina) Synadena. Cf. Ivan Božilov, *Асеневици (1186-1460). Генеалогия и просопография*, ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994, p.307-310 (împărăteasa Irina), 314-317 (Mihail Asan și soția sa, Irina, între ale cărei nume se află și acela al Cantacuzinilor; posteritatea lor este necunoscută). Identitatea acestui Mihail pare a fi, însă, incertă, din cauza lecturii nesigure a unei inscripții – cf. Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968, p.151.

însemnele de pe acoperământul Mariei Asanina Paleologhina se regăsesc și pe alte două broderii, de data aceasta, liturgice: pe o nebederniță și pe un epitrahil.

Nebedernița – fără dată și fără inscripție – s-a numărat printre acele odoare luate de la Putna în urmă cu mai multe decenii și care s-au întors acasă acum câteva luni, în urma unor eforturi și a unor stăruințe remarcabile din partea obștii monahale de aici (**Fig. 37**). Orest Tafrali a observat că bordura acestei broderii este alcătuită dintr-un „motif décoratif compliqué et curieux. Il est à remarquer que dans des médaillons se trouve répété le signe *de la swastica*” [subl. a.]¹¹⁷. La rândul său, Petre Ș. Năsturel avea să constate: „Chenarul odăjdiei care folosește împletituri geometrice și florale și unde apare crucea încârligată o așează într-adevăr în domnia lui Ștefan cel Mare”¹¹⁸. Cam la aceeași vreme, Virgil Vătășianu atrăgea atenția că pe bordura nebederniței „ne întâmpină exact același motiv ornamental pe care l-am întâlnit pe arcada de pe cuvertura mormântului doamnei Maria”¹¹⁹. Aceeași remarcă a fost făcută și de I. D. Ștefănescu: „Cadrul marginal este împodobit, la rândul lui, cu un minunat chenar brodat, care folosește motivele arcadei, sub care apare doamna Maria pe acoperământul ei de mormânt de la Putna: crucea dublă, cu colțuri, închisă în cerc, frunzele de acant prinse pe vreji și volutele caracteristice ale acestui monument, alături de cifra Mariei. Aceasta constituie o adevărată marcă de atelier din vremea lui Ștefan cel Mare”¹²⁰. În anii '60 ai secolului XX, independent de ceea ce au scris cercetătorii români, echipa de istorici americani de la Dumbarton Oaks care a studiat mănăstirea lui Lips (Fenari Isa Camii din Istanbul) a observat că unele dintre însemnele de pe acoperământul doamnei Maria apar și pe un epigonat din veacul XV, aflat la Putna¹²¹. În catalogul unei expoziții organizate la București, în 1999, limitându-și bibliografia la lucrările lui Orest Tafrali și Gabriel Millet și, prin urmare, ignorând tot ceea ce s-a scris ulterior despre simbolurile de putere de pe broderia funerară a Mariei Asanina Paleologhina, inclusiv observația citată a savanților americani, Anca Lăzărescu

¹¹⁷ O. Tafrali, *Le trésor...*, p.49, nr.82.

¹¹⁸ Petre Ș. Năsturel, *Date noi...*, II, p.155, nr.82.

¹¹⁹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p.923.

¹²⁰ I. D. Ștefănescu, *Broderiile...*, p.488. Prin „crucea dublă, cu colțuri”, autorul înțelegea motivul celor doi C, iar prin „cifra Mariei”, desigur, zvastica, pe care a evitat, probabil, s-o indice ca atare, din pricina conotațiilor care se puteau atribui acestui însemn în perioada în care I. D. Ștefănescu și-a elaborat studiul.

¹²¹ Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Finds...*, p.181, nota 13 („The same devices occur on a fifteenth-century epigonation at Poutna”).

dădea nebederniței următoarea descriere: „Chenarul este decorat cu un vrej continuu și semipalmete, elemente caracteristice repertoriului decorativ din timpul lui Ștefan cel Mare, perpetuate în secolul al XVI-lea. Alături de acestea, apar două motive de excepție în broderia medievală românească, motive care se regăsesc **doar** [subl. ns] pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, datat 1477, din colecția Mănăstirii Putna [...]. Este vorba de crucea gamată (zvastica), simbol al nemuririi sufletului și al regenerării perpetue, și de motivul numit de Gabriel Millet *losange ouvert*, rombul semnificând legătura dintre cer și pământ. Prin analogie cu acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, aerul [sic !] poate fi plasat cronologic în jurul anului 1477”¹²² (**Fig. 38**).

Ca istoric de artă, specialist în broderia medievală, Anca Lăzărescu ar fi trebuit să știe că însemnele menționate de d-sa se regăsesc nu doar pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria, ci și pe un epitrahil păstrat la Atena¹²³ (**Fig. 39 a, b**), că motivul celor doi C („losange ouvert”, după formula lui Millet) se află și pe capetele adăugate mai târziu la așa-numitul epitrahil de la Tismana¹²⁴ (**Fig. 40**) și, împreună cu motivul grilajului – pe un alt epitrahil, foarte cunoscut, din tezaurul Putnei.

Prezența însemnelor paleologe – zvastica și motivul celor doi C – pe nebederniță, în medalioane legate între ele prin același tip de decor vegetal ca și cel de pe acoperământul de mormânt al doamnei, precum și folosirea mătășii roșii ca suport al broderiei, ca și în cazul acoperământului, ne determină să socotim această broderie liturgică **un dar pe care soția lui Ștefan vodă l-a făcut mănăstirii Putna** și în nici un caz o piesă realizată după modelul acoperământului.

Cea de-a doua broderie invocată – un epitrahil, tot nedatat și fără inscripție dedicatorie – este destul de controversată. Virgil Vătășianu o apropia, prin „proporțiile figurilor și alfabetul decorativ” identic, de nebedernița pe care tocmai am analizat-o și, desigur, de acoperământul doamnei Maria¹²⁵. În

¹²² Anca Lăzărescu, *Broderia*, în vol. *Arta din Moldova de la Ștefan cel Mare la Movilești*, București, 1999, p.152, nr.33.

¹²³ Gabriel Millet, *Broderies religieuses...*, p.28 („...le détail qui retient surtout l'attention, est la croix gammée à carée central et le croisement de losanges ouverts. Ces deux motifs voisinent aussi, en 1477, sur la couverture funéraire de Marie de Mangop”) și planșele L, LI.

¹²⁴ *Ibidem*, p.6 („...le croisement de gammas perpendiculaires, ou, si l'on veut, de losanges ouverts, variante du célèbre svastica”) și planșa IV.

¹²⁵ Virgil Vătășianu, *Istoria artei...*, I, p.923.

medalioanele din partea inferioară a epitrahilului sunt brodate două chipuri încoronate: al unui bărbat mai în vârstă, slab bărbos și sprâncenat, în jurul căruia se află un nume cu litere slave (**СТЕФАНЪ ВОЕВОДА**) și al unui bărbat tânăr, imberb, însoțit, de asemenea, de un nume scris cu litere slave (**АЛЕΞΑΝΔΡЪ, СЪНЪ СТЕФΑΝΑ ВОЕВОΔ**) (**Fig. 41**). Personajele au fost identificate fie (în opinia curentă) cu Ștefan cel Mare și fiul său, Alexandru, fie cu Ștefan II și fiul său, Alexandru¹²⁶. Numai că, sub medalioanele cu portrete, capetele epitrahilului sunt decorate¹²⁷ cu două dintre însemnele cunoscute: grilajul și motivul celor doi C (**Fig. 42**), socotite de unii specialiști „motive similare cu cele întâlnite în ornamentația cămășilor”¹²⁸ sau chiar „motive geometrice care amintesc cusăturile populare”¹²⁹ ! „La large bordure – scria Émile Turdeanu – qui achève l'étoile, en bas des portraits votifs, présente une décoration géométrique, en losanges, pareille en tout aux parures qu'on fait broder de nos jours sur les costumes nationaux”¹³⁰. Însemnele puterii imperiale a Paleologilor dovedesc faptul că și epitrahilul trebuie legat de persoana doamnei Maria. Pe de altă parte, chipul socotit a fi al lui Ștefan cel Mare n-are nimic de-a face cu vreunul dintre portretele domnului – pictate în frescă, miniate sau brodate – azi cunoscute. În schimb, el și cel al lui „Alexandru, fiul lui Ștefan voievod” sunt foarte asemănătoare cu portretele lui David și Solomon de pe alte piese de broderie din veacul XV, unele păstrate chiar la Putna (**Fig. 43 a, b**), între care remarcăm un omofor, apropiat, prin „stilul narativ” de epitrahilul cercetat¹³¹ (**Fig. 44 a, b**). Toate aceste constatări complică în chip neașteptat controversa deja existentă (eliminând, însă, identificarea cu Ștefan II și fiul său, Alexandru)

¹²⁶ Ștefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în „Magazin Istoric”, VIII, 1974, 2, p.15-17; idem, *Mușatinii*, București, 1976, p.70-71. (Textul din 1974 a fost „preluat” – fără menționarea autorului și cu titlul ușor modificat: *O enigmă nescrisă: Alexandru voievod* – de revista „Historia”, an.2, nr.22, august 2003, p.25-27). Spre această identificare ipotetică a înclinat și Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.307-312 (v. p.310).

¹²⁷ V. și Gabriel Millet, *Broderies religieuses...*, p.12.

¹²⁸ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV-XVIII*, București, 1970, p.115, nota 1; v. și p.229, nr.84.

¹²⁹ Maria Ana Musicescu, *Muzeul mănăstirii Putna*, p.17, nr.5; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, p.42, nr.5. Aceeași descriere („motive asemănătoare celor ale cusăturilor populare”) și în *Repertoriul...*, p.291, nr.85.

¹³⁰ Émile Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoiles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 1, p.31.

¹³¹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei...*, I, p.923-924.

și ne fac să ne întrebăm **dacă nu cumva epitrahilul de la Putna nu va fi fost lucrat, la comanda doamnei Maria Asanina Paleologhina, într-un atelier din afara granițelor Moldovei** unde, necunoscându-se figurile reale ale domnului Moldovei și fiului său, s-au folosit două chipuri imaginare, anume cele ale unor personaje des reprezentate pe broderii – suveranii veterotestamentari, tată și fiu, prototipuri ale regalității: David și Solomon. Ceea ce deschide alte perspective de cercetare.

Firește că și broderiile invocate mai înainte, pe care apar, de asemenea, însemnele paleologe ale puterii suverane – epitrahilul de la Atena și bucata adăugată epitrahilului de la Tismana – vor trebui cercetate din nou, pentru a se putea stabili legătura lor eventuală cu membri ai familiei imperiale bizantine.

După observațiile pertinente asupra însemnelor de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina făcute de Paul A. Underwood (1959, 1966), de echipa care a studiat mănăstirea lui Lips (1968), de Gary Vikan (1978), Robert Ousterhout (1986), Urs Peschlow (1995), de autorii catalogului de monede bizantine de la Dumbarton Oaks (1999) și, în fine, de Werner Seibt (1999) – nume pe care cercetătorii români par să nu le cunoască, de vreme ce nu le citează niciodată – concluzia noastră, mai generală, ar putea părea unora forțată. De aceea, preferăm să dăm mai întâi cuvântul lui Hugo Buchtal, preluând remarcile sale finale dintr-un studiu care, deși publicat încă de acum 20 de ani, a rămas până azi nefolosit în literatura noastră de specialitate.

„During the second half of the fifteenth century practically the only Christian princes left within the sphere of the old Byzantine world were the voivods of Moldavia and Wallachia. They ruled over a country which was in its day the main bulwark of Christendom against the Turks: and they saw themselves as being in some way the heirs of the Byzantine emperors. They even modelled their courts on the lines of the vanished imperial court of Constantinople, and also patronized the arts: they founded ateliers in which Byzantine works which had survived the siege could be studied and imitated. One of the most outstanding of them was Stephen the Great of Moldavia (1457-1504), who also conquered Wallachia; his second wife, Maria of Mangop, was descended from the Palaeologi [...]. She died in 1477, and was buried in the Moldavian Monastery of Putna which had been founded by her husband, and whose treasury is to this day an amazing storehouse of late-Byzantine and post-Byzantine art, especially of embroidery [...].

One of the most impressive exhibits in the Treasury of the Putna Monastery is Maria's tomb cover, a large oblong piece of red silk, the same material as the Escorial binding, and also embroidered with heavy gold thread across the width of the stroke. In the centre, taking almost the whole length of the veil, is her funerary image, life-size and in full frontal view, wearing a crown with «prependulia» which frame her face, and dressed in a magnificent robe embroidered in silver thread whose patterns betray a strong element of western, Italian, influence. The figure is surrounded by an ogee arcade which incorporates two Palaeologan monograms (one is reversed), and two instances each of all three dynastic emblems mentioned above: the four crossed bars, the swastica, and the rhomboid lozenge. A Slavonic inscription giving the relevant facts about Maria's death surrounds the composition; in the four corners there are two double-headed eagles, and monograms of the Palaeologan and Asen families – **an imperial program *par excellence*** [subl. ns.]. There can be no doubt that the tomb cover belongs into the dynastic tradition of which the Escorial binding is an only slightly earlier representative. A comparison of the Palaeologan monograms on the binding [...] and on the tomb cover [...] will show at a glance that the two are closely related works produced in the same workshop. We may perhaps speculate that the volume belonged to successive members of the imperial family, and came to Maria of Mangop by inheritance. Its original binding may have been damaged, perhaps in the course of its evacuation from Constantinople, and Maria decided to have it replaced by an equally splendid, or even more splendid, substitute”¹³².

*

Pe acoperământul doamnei Maria Asanina Paleologhina nu este nici un însemn care să nu figureze și în alte contexte, pe alte obiecte și monumente, exprimând, fiecare în parte, ideea de putere suverană – puterea unică, „ecumenică”, imperială – ideea de apartenență la familia „sfinților împărați” cărora le-a fost dată cârmuirea împărăției. Însă acesta este – o repetăm – singurul obiect pe care sunt reprezentate, la un loc, toate însemnele, rânduite după o ordine care abia acum începe să se reveleze înțelegerii noastre. Nu greșim dacă, în lumina acestei observații – susținută de constatările și de aprecierile unanime ale specialiștilor citați – vom constata și noi, în fine, că

¹³² Hugo Buchtal, *A Greek New Testament...*, p.96-98.

broderia de la Putna are caracterul unui **tezaur imperial**, un loc unde s-au adunat și s-au depozitat – precum însemnele regale britanice în Turnul Londrei – tot ceea ce, pe la 1470-1475, mai putea semnaliza moștenirea și succesiunea imperiului defunct, a Imperiului care *nu voia, nu putea* și (mai ales) *nu trebuia* să moară.

Aceasta este zestrea simbolică pe care Maria Asanina Paleologhina a adus-o, cu toate mesajele ei, de la Mangopul strămoșilor săi în Moldova soțului său. Este imposibil de imaginat că Ștefan cel Mare nu va fi cunoscut, în amănunt, toate lucrurile acestea (pe fiecare, cu semnificațiile sale) și, în egală măsură, este imposibil de crezut că, odată cunoscute, ele nu au produs nici un fel de efect, nu au avut nici un fel de urmare, în nici una dintre acțiunile sau manifestările domnului Moldovei, cel puțin în anii conviețuirii cu prințesa de la Mangop. Dacă minunata broderie de la Putna încifrează **an imperial program par excellence** – după severa și tranșanta expresie a lui Hugo Buchtal – acest program, odată descifrat, trebuie să lumineze cercetarea și interpretarea unora dintre atitudinile și faptele lui Ștefan cel Mare.

Iași,

Miercurea Mare, la 520 de ani de la arderea Putnei – A treia zi a Sfințelor Paști

LES EMBLÈMES IMPÉRIAUX DE LA PRINCESSE MARIA ASANINA PALÉOLOGHINA

Le Monastère de Poutna conserve, dans son trésor, la couverture de tombeau de Maria Asanina Paléologhina († 1477), la deuxième épouse d'Étienne le Grand de Moldavie (plus connue comme *Marie de Mangop*, selon le dit des vieilles chroniques moldaves). Les angles de cette somptueuse pièce de broderie (**Fig. 1**) sont „scélés” par quatre médaillons contenant deux aigles bicéphales et les monogrammes des familles Paléologue et Asanis (**Fig. 2-4**). Ces emblèmes et monogrammes sont bien connus dans le monde byzantin; on peut citer, par exemple, les fresques de Chora (Kariye Djami) de Constantinople (**Fig. 5, 6**), un manuscrit de Sinâi (Cod. gr. 2123) (**Fig. 10**), un chapiteau découvert à Constantinople (**Fig. 11 a, b**), la boucle d'oreille de Djurište (**Fig. 12**), la reliure d'un manuscrit de Météores (Cod. 2) (**Fig. 13**) ou la reliure du manuscrit de Grottaferrata (Cod. Cryptensis gr. 161) (**Fig. 14**). Pour les Paléologues, l'aigle bicéphale et le monogramme de leur nom étaient des signes caractéristiques et profondément attachés à l'idée de pouvoir impérial.

Sur la broderie funéraire de Poutna, la princesse morte est représentée sous une arcade décorée avec huit médaillons (**Fig. 18**). Dans ces cercles se placent, de gauche à droite, le monogramme des Paléologues, le swastika (**Fig. 20**), un motif constitué par des bâtons parallèles (**Fig. 22**), un „losange ouvert” (selon la formule de Gabriel Millet) (**Fig. 26**), le swastika, les bâtons parallèles, le losange ouvert et le monogramme inversée, connu lui aussi grâce aux monnaies paléologues (**Fig. 19**).

Le swastika, les bâtons parallèles et le losange ouvert sont des symboles qui se retrouvent, seuls, un par un, sur d'autres pièces, d'origine byzantine certaine: des broderies

(Fig. 21, 40), des monnaies (Fig. 24, 25), des plaques sculptées (Fig. 27, 28) ou des bijoux (Fig. 29 a, b).

Mais il y a aussi des représentations combinées: *le monogramme des Paléologues avec les bâtons parallèles*, sur des manuscrits (en particulier Vat. gr. 1158) (Fig. 30, 31), sur des plaques sculptées (Fig. 32, 33 a, b), sur des monnaies (Fig. 35) sur des broderies (Escorial, Libr. gr. X, IV. 17) (Fig. 36); *le swastika et le losange ouvert* – sur des broderies (Fig. 39 a, b); *le monogramme des Paléologues, les bâtons parallèles et l'aigle bicéphale* – sur un chapiteau de Salonique (Fig. 34). Les chercheurs qui ont étudié ces symboles les ont considérées comme des emblèmes paléologues, „specifically imperial” (Gary Vikan). Le motif des bâtons parallèles a été défini comme „a symbol of the state” ou même „ein monogrammatische Herrschaftszeichen” (Werner Seibt). De nos jours, la couverture de tombeau de la princesse Maria est la seule pièce qui contient tous ces emblèmes du pouvoir impérial paléologue. En même temps, le Monastère de Poutna est le seul endroit du monde où se trouvent les plus nombreux objets avec les signes évoqués, puisqu'on y retrouve aussi le swastika et le losange ouvert sur la bordure d'un épitrachilion (Fig. 37, 38), tandis que bâtons parallèles et losange ouvert décorent un épitrachilion (Fig. 42). Les auteurs supposent que l'épigonation a été un don de la princesse Maria pour le Monastère de Poutna. En ce qui concerne l'épitrachilion, il contient un portrait d'Étienne le Grand (Fig. 41), mais absolument différent des autres portraits connus. En revanche, le visage d'Étienne et de son fils Alexandre y sont très semblables à ceux des rois bibliques, père et fils, David et Solomon, brodés sur d'autres pièces contemporaines: un rideau de porte (*dvera*) (Fig. 43 a, b) et un omophorion (Fig. 44 a, b). Il semble donc possible que l'épitrachilion ne fût pas brodé en Moldavie, mais dans un atelier étranger, où les visages des princes moldaves n'étant pas connus, les brodeurs ont fait figurer deux portraits imaginaires – ceux de David et Solomon, ce qui ouvre d'autres perspectives aussi.

La couverture de tombeau de la princesse Maria, avec tous les signes du pouvoir impérial paléologue („an imperial program *par excellence*”, selon l'expression de Hugo Buchta), peut être considérée un véritable trésor impérial, où se réunissent tous les emblèmes symbolisant l'héritage et la succession de l'Empire qui ne voulait, ne pouvait et surtout ne devait pas mourir.

Fig. 1. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria
(M n stirea Putna, *foto Victor Borta*)

Fig. 2. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: medalion cu vulturul bicefal
(foto Victor Borta)

Fig. 3. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: medalion cu monograma Paleologilor
(foto Victor Borta)

Fig. 4. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: medalion cu monograma Asanilor
(foto Victor Borta)

Fig. 5. Fragment din fresca mormântului F: vulturul bicefal și monogramele familiilor Paleolog, Asan și Dermokaites, apud Tania Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, plan a LXIII, fig. 62

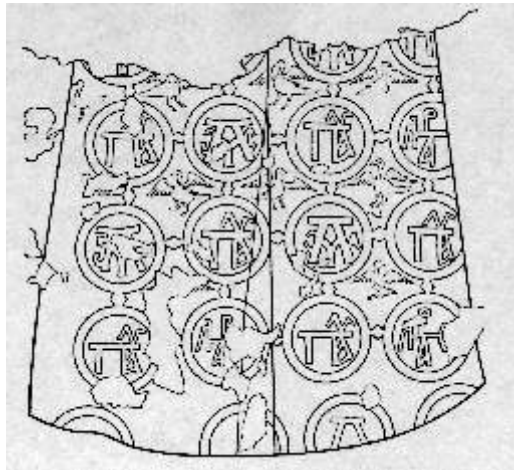

Fig. 6. Desen după fresca mormântului E: monogramele familiilor Paleolog, Asan și Raul (Ralli), apud Paul A. Underwood, *The Kariye Djami, I. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 285, fig. E.

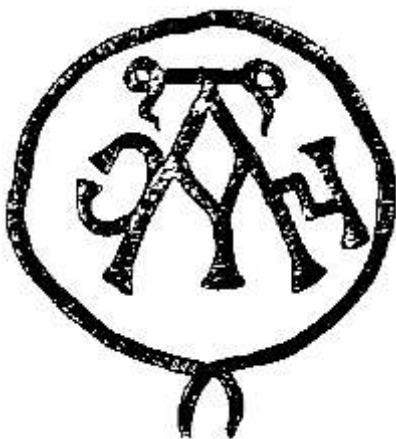

Fig. 7. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria. Desen dup monograma Asanilor, apud A. V. Soloviev,

A. A.
Vasiliev, *The Goths in Crimea...*, în „Seminarium Kondakovianum”,
IX, 1937, p. 96, fig. 1

Fig. 8 a. Monograma lui Alexie (Mangop), apud N. V. Malickij,
, în „

”,
71, Leningrad, 1933, p. 26, fig. 8

Fig. 8 b. Monograma lui Alexie (Mangop), apud N. V. Malickij, *„*
„,
 71, Leningrad, 1933, p. 32, fig. 9

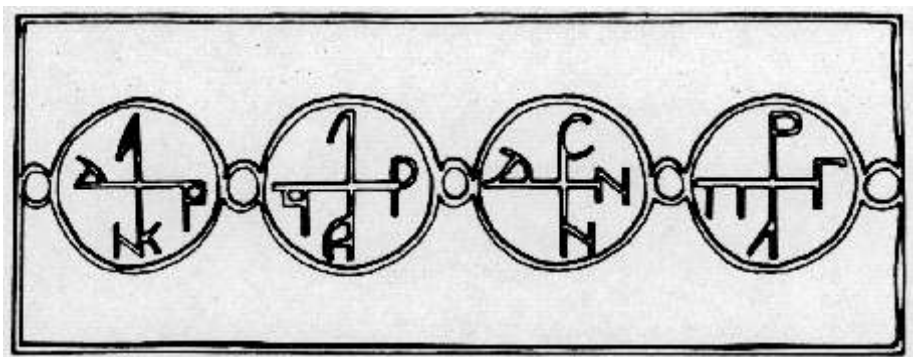

Fig. 9. Monograme bizantine (mijlocul secolului XIV), apud
 Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de*
Thrace, în „ *„*, 35, 1980, plan a 68

Fig. 10. Manuscrisul de la Sinai al împ ratului Ioan VIII Paleologul (Cod. gr. 2123, fol. 133): vulturul bicefal i monograma Paleologilor, apud Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Vene ia, 1971, plan a LXXI, fig. 10

Fig. 11 a. Capitel de coloan din marmur (Istanbul): vulturul bicefal, apud Theodoros Makridis,

, în „
”, 8, 1931, p. 333-334, fig. 4

Fig. 11 b. Capitel de coloan din marmur (Istanbul): monograma Paleologilor, apud Theodoros Makridis,

, în „
”, 8, 1931, p. 334-335, fig. 5

Fig. 12. Desen dup cercelul de la Djurište: vulturul bicefal și monograma Paleologilor, apud Blaga Aleksova, *Où est enterrée Marie Paléologue ? A propos de la découverte faite dans une tombe*, în „Archaeologia Iugoslavica”, III, 1959, plan a XLIV, fig. 1

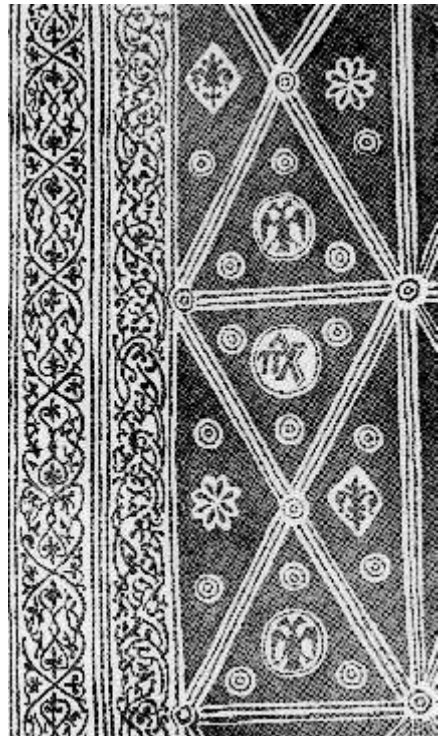

Fig. 13. Desen dup coperta unui Minei de la Meteore (Cod. 2): vulturul bicefal și monograma Paleologilor, apud N. A. Bees, , I, Atena, 1967, plan a I

Fig. 14. Coperta manuscrisului de la Grottaferrata (Cod. Cryptensis gr. 161): vulturul bicefal i monogramele Paleologilor, apud Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Vene ia, 1971, plan a LXXI, fig. 11

Fig. 15. Pisanie a lui Alexie (Mangop): vulturul bicefal, apud N. V. Malickij, , în „

71, Leningrad, 1933, p. 34, fig. 10

Fig. 16. Vas de ceramic (Crimeea): vulturul bicefal, apud
A. A. Jakobson, (XII-XIV),
Moscova-Leningrad, 1950, plan a XXXIV, fig. 142

Fig. 17. Grafit (Crimeea): monograma Paleologilor, apud
A. A. Jakobson, (XII-XIV),
Moscova-Leningrad, 1950, p. 117, fig. 81, nr. 31

Fig. 18. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: arcada (foto Victor Borta)

Fig. 19. Moned paleolog : monogma inversat , apud S. Bendall,
P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage. 1282-1453*, Bristol,
1979, p. 243, nr.13

Fig. 20. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: zvastica (foto Victor Borta)

Fig. 21. Epitrahil de la m n stirea Stavronikita (Muntele Athos). Detaliu:
zvastica, apud Maria Theocharis, μ , în vol.
 , μ , Atena, 1974, plan a 60

Fig. 22. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: motivul grilajului (foto Victor Borta)

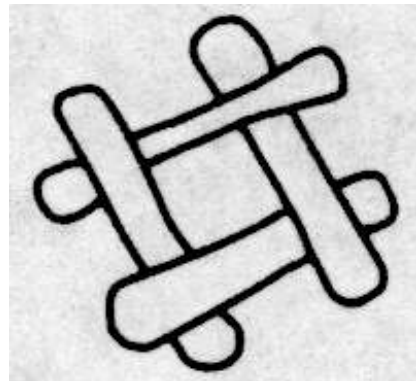
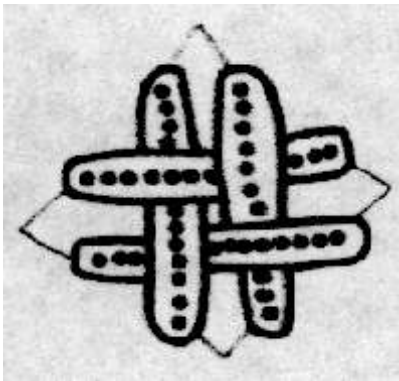

Fig. 23 a, b. Desene dup motivul grilajului, apud *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 91

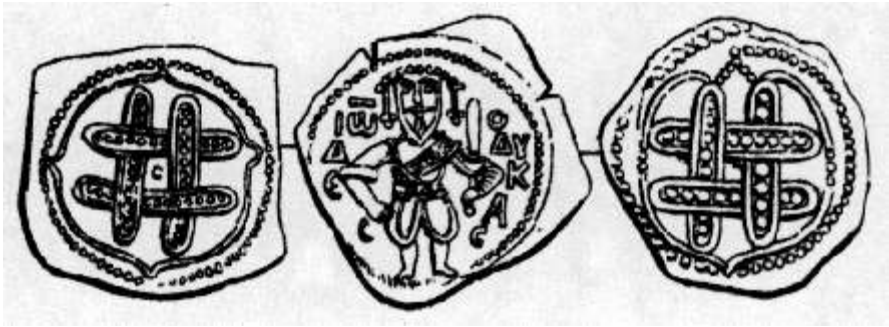

Fig. 24. Monede ale împăratului Ioan III Ducas Vatatzes: motivul grilajului, apud J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862, plan a LXIV, nr. 11, 12

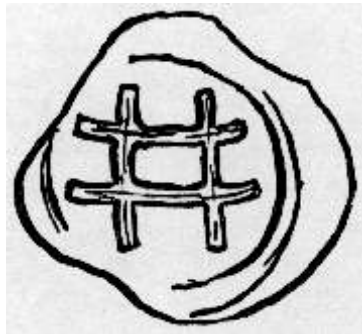

Fig. 25. Monedă a împăratului Andronic II Paleologul: motivul grilajului, apud S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage. 1282-1453*, Bristol, 1979, p. 223, nr. 28

Fig. 26. Acoper mântul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: Motivul celor doi C (foto Victor Borta)

Fig. 27. Mistra: motivul celor doi C sculptat în piatră, apud Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, plan a 52, fig. 9

Fig. 28. M n stirea lui Lips (Fenari Isa Camii, Istanbul): motivul celor doi C sculptat pe un sarcofag (fragment pierdut), apud Nezih Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990, plan a 418 D

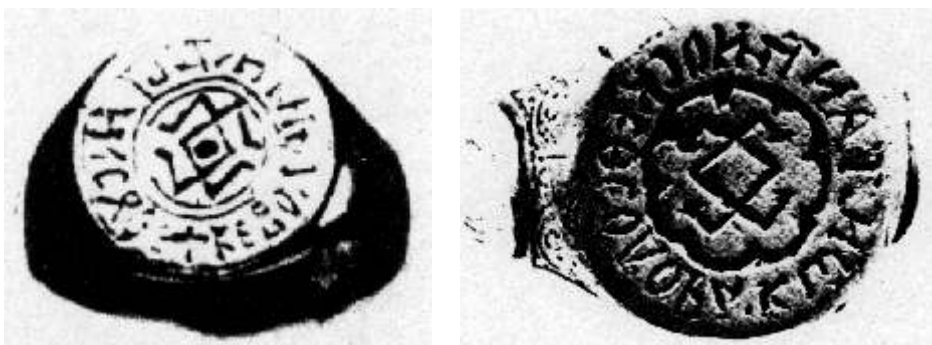

Fig. 29 a, b. Inelul lui Constantin XI Paleologul i cel al so iei sale, Theodora: motivul celor doi C, apud Manolis Hadzidakis, *Autres bijoux byzantins*, în vol. *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963, plan a V, nr. 36 i L. Bouras, în vol. *Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas-Grèce, Musée Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982, p. 204, nr. 13

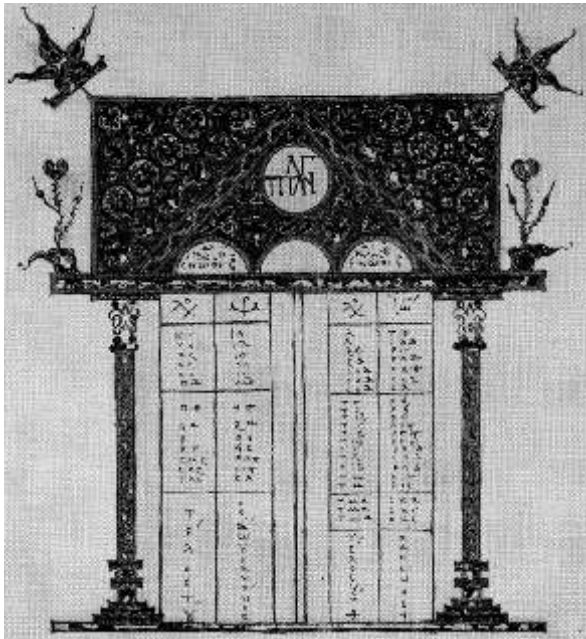
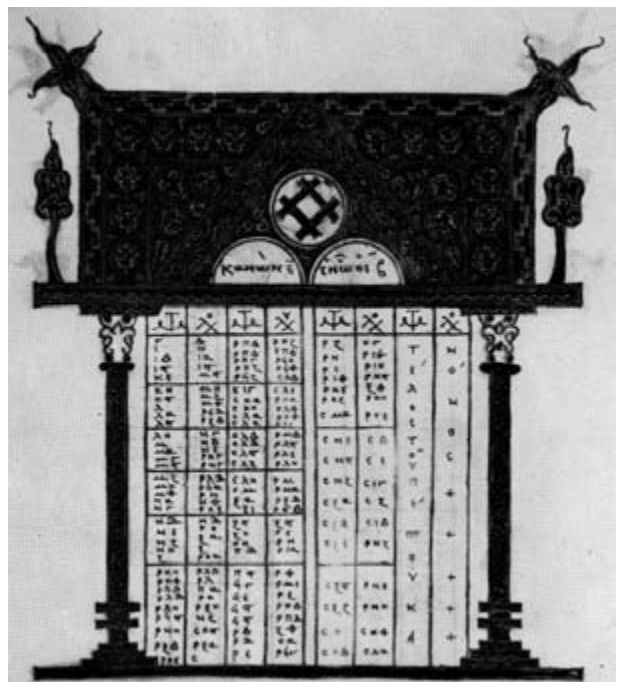

Fig. 30. Manuscrisul de la Vatican al Carlottei de Lusignan (Cod. gr. 1158, fol. 6): monograma Paleologilor, apud Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Vene ia, 1971, plan a LXX, fig. 8

Fig. 31. Manuscrisul de la Vatican al Carlottei de Lusignan (Cod. gr. 1158, fol. 5): monograma Paleologilor, apud Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în vol. *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Vene ia, 1971, plan a LXX, fig. 9

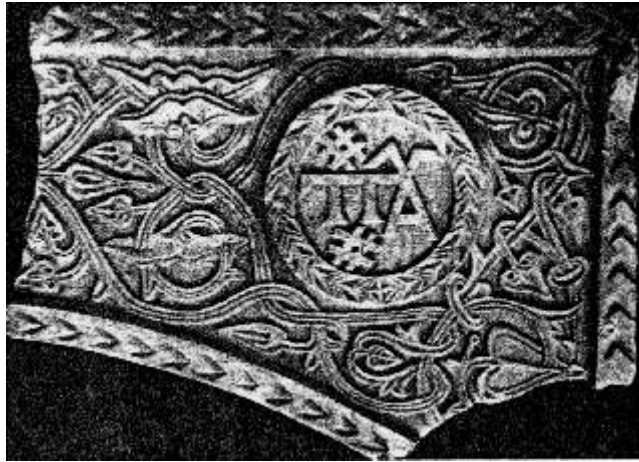

Fig. 32. Fragment de *ciborium* (Istanbul, Muzeul Arheologic, nr. inv. 2771): monograma Paleologilor și motivul grilajului, apud Eckhard Unger, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts”, I/II, 1916, col. 28, plan a 15

Fig. 33 a. Mistra: monograma Paleologilor, motivul grilajului și monograma Cantacuzinilor sculptate în marmură, apud Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în „Bulletin de Correspondance Hellénique”, 23, 1899, p. 142

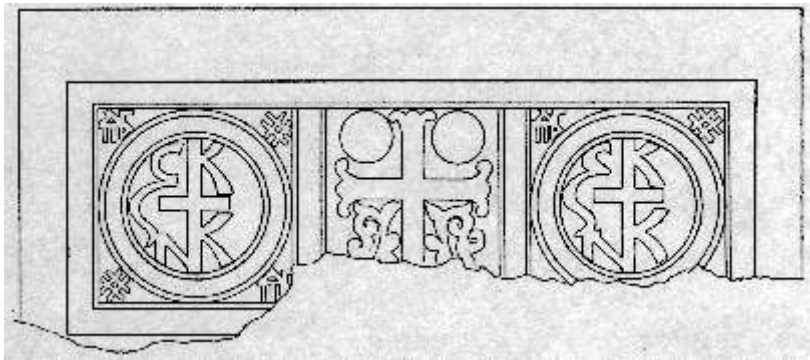

Fig. 33 b. Mistra: monograma Paleologilor, motivul grilajului și monograma Cantacuzinilor sculptate în marmură, apud Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, plan a 58, fig. 15

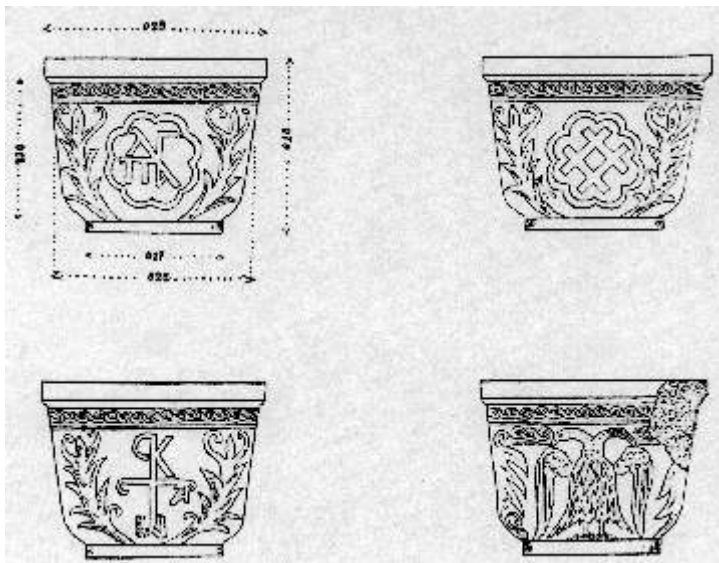

Fig. 34. Capitel de coloană (Salonic): monograma Paleologilor, motivul grilajului și vulturul bicefal, apud Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900, plan a VI, fig. 43

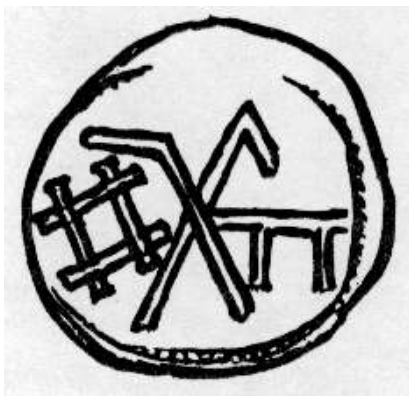

Fig. 35. Moned a despotului Manuel Paleologul, viitorul împ rat Manuel II: monograma inversat a Paleologilor i motivul grilajului, apud S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage. 1282-1453*, Bristol, 1979, p. 255, nr. 1

Fig. 36. Cotorul brodat al unui manuscris de la Escorial (Libr. gr. X, IV. 17): monograma Paleologilor i motivul grilajului, apud Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în vol. *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984, plan a XXX, fig. 14

Fig. 37. Nebederni (M n stirea Putna)

Fig. 38. Nebederni .
Detaliu: zvastica i motivul celor doi C

Fig. 39 a, b. Epitrahilul de la Atena. Detalii: zvastica i motivul celor doi C, apud Gabriel Millet, avec la collaboration de H el ene des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, plan ele L, LI

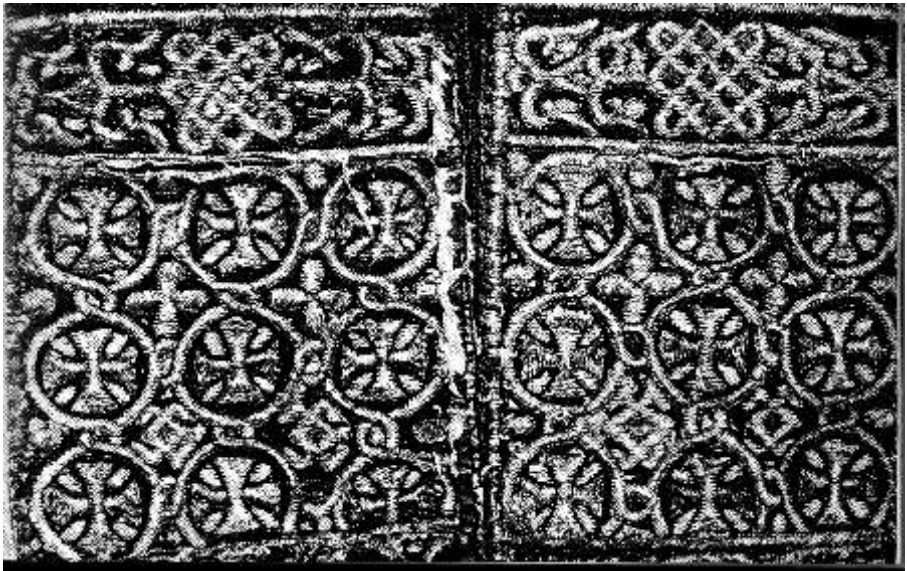

Fig. 40. Epitrahilul de la Tismana. Detaliu: motivul celor doi C, apud Maria Ana Musicescu, *Broderia medieval româneasc* , Bucure ti, 1969, fig. 3

Fig. 41. Epitrahil (Mănăstirea Putna). Detaliu: portretele lui „Ștefan voievod” și „Alexandru, fiul lui Ștefan voievod”

Fig. 42. Epitrahil. Detaliu: motivul grilajului și motivul celor doi C

Fig. 43 a, b. Dăvara Bunei
Vestiri (Mănăstirea Putna).
Detalii: portretele lui
David și Solomon

Fig. 44 a, b. Omofor
(M n stirea Putna).
Detaliu: portretele lui
David i Solomon

NEAMUL DOAMNEI EVDOCHIA DE KIEV, ÎN LEGĂTURĂ CU DESCOPERIREA PIETREI SALE DE MORMÂNT LA SUCEAVA

Aflarea, în 1996, a fragmentelor lespezii funerare a Evdochiei de Kiev, cea dintâi soție a lui Ștefan cel Mare, în pronaosul primei biserici a Mitropoliei Moldovei, ale cărei fundații se află sub actuala biserică Sfântul Gheorghe (Mirăuți), a pus din nou problema originii acestei doamne, socotită de obicei, până acum, o prințesă ruteancă provincială, dintr-o familie neidentificată, căreia i se indică întotdeauna doar tatăl și eventual un frate, și aceștia numai cu numele de botez, iar uneori și o soră măritată cu un boier la Moscova. Și aceasta în cazul când nu e numită direct *rusoaică*, iar căsătoria cu ea fiind trecută de obicei la capitolul legăturilor politico-dinastice ale lui Ștefan cel Mare cu Moscova, sau măcar cu rușii în general.

Descoperirea mormântului a pus capăt doar controverselor legate de locul înmormântării Evdochiei de Kiev, plasat de N. Iorga – pe baza unei inscripții funerare *fără nume* din 1467, anul morții acestei doamne a lui Ștefan cel Mare – în biserica Mănăstirii Pobrata (Probota Nouă)¹, ipoteză acceptată, adesea, ca o certitudine de toți cercetătorii perioadei², discuții iscând, până în prezenta aflării mormântului ei și a fragmentelor din lespezea cu inscripție, numai data de lună a morții Evdochiei, alta la Grigore Ureche decât cea de pe lespezea pe care i-o atribuiseră N. Iorga³.

În 1997, întrebat fiind asupra originii Evdochiei de Kiev, care venea din spațiul polono-lituan de care mă ocupasem mai înainte, am răspuns prin două comunicări, rândurile de față reprezentând forma

¹ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p.60. În cele din urmă, N. Iorga credea că mormântul Evdochiei era în biserica Sf. Nicolae din Iași (*Istoria românilor*, IV, ediția a II-a, București, 1996, p.116).

² Chiar și de către arhitecți și istorici de artă, cf. G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p.342.

³ Cf. Voica Maria Pușcașu, *Lespezile funerare de la mănăstirea Probota (II)*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 1-2, p.257, 261.

dezvoltată și adusă la zi, sub aspect istoriografic, a celei cu titlul de mai sus, prezentată la al VIII-lea Congres de Studii Genealogice, desfășurat la Iași la 8-11 mai 1997⁴.

*

TimpuL scurt petrecut alături de Ștefan cel Mare – doar patru ani și patru luni – în prima parte, mai puțin faimoasă, a domniei acestuia, ca și puținătatea datelor despre familia ei cunoscute în trecut, cu toate că încă din 1940 Damian P. Bogdan a publicat rândurile despre această familie din pomelnicul Mănăstirii Bistrița, a cărei ediție tocmai o pregătea pentru anul următor⁵, identificând rudeniile Evdochiei trecute acolo la nivelul cunoștințelor epocii⁶, au făcut, desigur, ca Evdochia să nu atragă prea mult atenția istoricilor. La aceasta s-a adăugat și incertitudinea asupra datei de lună a morții și a locului înmormântării ei. O anumită rezervă a învăluit, pe nedrept, prima căsătorie a lui Ștefan cel Mare (unii au presupus chiar că era a doua⁷), pentru că, în realitate, căsătoria cu această cneaghină (prințesă) din Kiev i-a conferit tânărului domn al Moldovei avantajele unor legături dinastice, în spațiul polono-lituano-moscovit, cu mult mai prestigioase și mai practice, sub aspectul alianțelor de tot felul, care s-au întins mult după moartea timpurie a Evdochiei, în raport cu cele oferite lui Ștefan de următoarele sale două căsătorii.

Din capul locului trebuie să înțelegem că însoțirea lui Ștefan cel Mare cu Evdochia de Kiev a fost ultima legătură dinastică importantă a unui domn al Moldovei în afara spațiului românesc, pe linia căsătoriilor cu cneaghine lituane din neamul Gedymin-Jagiellonilor sau în legătură cu

⁴ O primă comunicare la Institutul de Arheologie din București, la începutul anului 1997, urmată de cea de la Congresul de la Iași, publicată într-o primă formă sub titlul *Evdochia de Kiev, prima soție a lui Ștefan cel Mare*, în **MI**, XXXII, 1998, 5, p.65-68.

⁵ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941.

⁶ Idem, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moskova ale lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, seria III, tom. XXII, 1940, p.633-657. Cu această ocazie, menționez și o însemnare inedită a lui N. Iorga din anul 1940, pe baza căreia Academia Română a aprobat publicarea lucrării la 11 mai același an, păstrată în exemplarul care a aparținut autorului: „E o lucrare foarte prețioasă prin întrebuițarea unui material rusesc până acum total neîntrebuițat în istoriografia noastră. Se aduce un mare folos tipărint-o”.

⁷ De pildă, C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, I, ed. a V-a, București, 1943, p.40.

acesta, inițiată spre sfârșitul secolului XIV de Petru, fiul Margaretei (Mușata). Ulterior, la începutul secolului XVI, Bogdan III, fiul lui Ștefan, nu va mai izbuti, nici măcar cu forța, să se căsătorească cu sora regelui Poloniei Sigismund I, atât el cât și urmașii săi trebuind să se mulțumească, de obicei, cu doamne pământene, la fel ca și domnii Țării Românești după Mircea cel Bătrân.

*

În legătură cu neamul doamnei Evdochia, venită de la Kiev, încă din 1869 Bogdan Petriceicu Hasdeu o considera pe aceasta din neamul „celebrului duce lituan Olgerd”, arătând că era sora principelui feudal Simeon, a lui Mihail și a Teodorei⁸, după care, la 1895, Alexandru Papadopol-Calimach afirma că Evdochia se trage din „familia Olelcovici [...] coborându-se din tulpina vestitului domn litvan Olgierd”. Familie „de cea mai strălucită obârșie, înrudită de aproape cu dinastiile domnitoare de la Moscova și de la Cracovia”, de neam lituan, Litva fiind...„o colonie de indieni”!⁹.

A. D. Xenopol știa doar că „Evdochia de la Kiev [...] era sora lui Simion Olelkovici, principele Kievului, vasalul regelui Poloniei, care domnește între 1455-1471”¹⁰. De acum înainte, se va vorbi mereu de familia *Olelcovici*, deși acest nume este doar forma locală a prenumelui tatălui, Alexandru (Olelco), adăugat numelui de botez al Evdochiei sau al fratelui ei, cum se obișnuiește până astăzi în spațiul ruso-ucrainian, și nicidecum nume de familie. Tot astfel, Elena, fiica Evdochiei și a lui Ștefan, căsătorită la Moscova, era numită acolo Elena *Stepanovna*, după numele de botez al tatălui.

Pentru N. Iorga, Evdochia, în care și el vedea, firește, o Olelcovici, a rămas întotdeauna o ruteancă, adică ucraineancă, Ștefan găsindu-și

⁸ B. P. Hasdeu, *Femeile române. Domnița Elena*, în „Traianu”, 1896, nr.75, p.78-81.

⁹ Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare 1472-1509*, în **ARMSI**, seria II, tom. XVII, 1895, p.104-105 (crede eronat că Evdochia a fost a doua soție a lui Ștefan cel Mare).

¹⁰ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, II, ed. a IV-a, București, 1986, p.336.

această nevestă „printre frunțașii rutenilor”¹¹, sora unui „prinț lituanor”¹², și istoricul vorbește de căsătoria domnului „cu Evdochia Olelcovici, de descendență lituană trecută la ortodoxie și la rusism”¹³.

I. Ursu, autorul primei monografii serioase despre Ștefan cel Mare, evită să se pronunțe. Pentru el, Evdochia de Kiev e doar atât, cum o arată numele¹⁴. În plus, aduce argumente deloc neglijabile că nici portretul din biserica Sfântul Nicolae din Iași nu ar fi al ei, ci al Mariei Voichița, ultima soție a lui Ștefan¹⁵.

Mai semnificativă este părerea lui P. P. Panaitescu, care se referă fără șovăire la „familia Olelkovici” din Kiev drept cea a Evdochiei¹⁶, iar când îl amintește pe fratele acesteia îl socotește descendent al unei ramuri a Riuricilor ruși: „Semeon sau Simion Olelkovici, urmaș al unei ramuri a familiei Ruric, cârmuia la Kiev sub suzeranitatea polonă (1455-1470)”¹⁷, iar sora sa nu putea fi decât din același neam. Numai că Riuricii, varegi rusificați, reprezentau o altă dinastie decât cea a Gedymin-Jagiellonilor, confuzie care apare și cu alte prilejuri în istoriografia românească.

Nici Damian P. Bogdan nu scapă de referirea la „genealogia familiei Olelkovicilor”¹⁸, deși reconstituie destul de amănunțit – îndeosebi după istoricul ucrainean Mihail Hrușevski și unii istorici ruși de la sfârșitul secolului XIX și începutul celui următor – arborele genealogic al tuturor personajelor lituane și moscovite dintre rudele Evdochiei, unele destul de îndepărtate, menționate în pomelnicul domnesc de la Bistrița. Era, fără îndoială, un mare pas înainte, dar în

¹¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904, p.102.

¹² Idem, *Istoria românilor*, IV, p.106.

¹³ Idem, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ștefan cel Mare — Cu prilejul unei inscripții*, în *Studii asupra Evului Mediu românesc*, București, 1984, p.307.

¹⁴ I. Ursu, *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925, p.70-71, 280, 429.

¹⁵ *Ibidem*, p.303.

¹⁶ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, seria III, tom. XV, 1934, p.71.

¹⁷ În *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, București, 1959, p.49, n.2.

¹⁸ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moskova ale lui Ștefan cel Mare*, p.633.

mulțimea acestor personaje despre care avea date cel mult la nivelul începutului de secol XX, cu unele inerente inexactități, s-a pierdut din vedere tocmai semnificația înrudirii lui Ștefan cu regele Poloniei Cazimir IV¹⁹, Evdochia fiind nepoata de văr drept a regelui. Or, acesta era principalul beneficiu dinastico-politic pe care Ștefan îl urmărea, desigur, de pe urma căsătoriei din 1463 cu cneaghina din neamul Jagiellonilor.

În ciuda identificărilor lui Damian P. Bogdan, care, de altfel, nici n-au mai fost decât rareori citate de cercetătorii perioadei, Evdochia a continuat să fie socotită eronat „o ruteancă” din Kiev, „fata principelui Olelco și sora lui Simion”, care nu-i spun autorului nimic, C. Gane socotind că abia în 1472, prin căsătoria cu Maria de Mangop, Ștefan cel Mare „a dat lovitură”²⁰.

Cam tot așa o prezintă și Alexandru V. Boldur, când menționează prima soție, „Evdochia Oleicovici [sic], prințesa de Chiev”²¹, pe care, ulterior, o consideră „a doua soție (legitimă) a lui Ștefan [...] din neamul princiar al Olelkovicilor din Kiev”, sora lui Simeon Olelkovici și a lui Mihail²².

După 1944, s-a vorbit încă și mai puțin despre dinastia lituană a Evdochiei, căsătoria cu aceasta fiind interpretată de istoriografia românească, după imperativul supunerii față de cea din U.R.S.S., ca urmărind apropierea lui Ștefan de ... Moscova ! Valeria Costăchel, pornind de la falsa premisă că neamul cnezilor lituani de Kiev s-ar fi rusificat, chipurile, între 1362 și 1386, afirma că tatăl Evdochiei, Olelko (Alexandru), „a fost cel mai de seamă reprezentant al partidei ruse, atât în ceea ce privește originea cât și calitățile sale personale”. El s-a căsătorit cu Anastasia, fiica marelui cneaz al Moscovei Vasile I, ceea ce era adevărat, autoarea uitând însă să adauge că mama acesteia, Sofia, era fiica marelui cneaz lituan Vitautas (Witold). Căsătoria lui Ștefan cu Evdochia ar fi ținut apropierea de Moscova împotriva Poloniei catolice:

¹⁹ În încheierea comunicării sale, autorul conchide doar că „Ștefan cel Mare avea strânse legături de rudenie nu numai cu principii de Kiev și cu marii duci ai Moscovei, ci chiar și cu dinastia împărătească a Paleologilor” (*ibidem*, p. 657).

²⁰ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, p.40.

²¹ A. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare într-o lumină nouă*, în „Studii și Cercetări Istorice”, XVIII, 1943, p.47.

²² Idem, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457–1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p.352-353.

„Nu se poate explica altfel înrudirea lui Ștefan cu familia lui Olelko decât prin tendința de a se apropia de Moscova și de cercurile de orientare ortodoxă și rusă din Lituania”. În concluzie, această căsătorie ar fi reprezentat „aderarea lui Ștefan cel Mare la politica filorusă”²³. Numai că, la 1463, nici nu se poate vorbi de o apropiere a lui Ștefan de Moscova, iar cercurile ortodoxe și „ruse” din Lituania erau cele ale populației autohtone rutene (ucrainene), nicidecum moscovite (se făcea o confuzie voită între noțiunea de „ruși” – care pentru români reprezenta, până în secolul XIX, numele rutenilor sau ucrainienilor din Rusia Roșie sau Halici-Galiția – și „moscoviți” sau „muscali”).

Acest punct de vedere, cu varianta „înnodării legăturilor de prietenie cu statele slave”²⁴ (referire de fapt la Moscova, căci Lituania nu era un stat slav, chiar dacă avea și teritorii slave), rămâne în vigoare până cel puțin la începutul deceniului opt al secolului XX²⁵. Era, de altfel, și poziția istoriografiei sovietice din aceeași perioadă, care socotea Kievul un stat rusesc ! „Înrudirea lui Ștefan cel Mare cu puternica familie din Kiev e o dovadă că el spera să găsească ajutor în lupta împotriva agresiunii polono-lituane și tătarăști. Se poate presupune că Ștefan cel Mare a fost partizanul politicii filo-ruse, susținute de cneazul Olelko, șeful partidei ruse din Lituania, care se orienta spre Moscova”²⁶.

²³ Valeria Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p.181-188.

²⁴ „În 1463, luând-o în căsătorie pe Evdochia, sora cneazului Simeon Olelkovici din Kiev, el [Ștefan cel Mare – n.n.] înnoadă legături de prietenie cu statele slave, pe care le întărește și mai mult în 1479 [greșit, în loc de 1483 – n.n.], când o căsătorește pe Olena, fiica sa și a Evdochiei, cu Vasile [greșit, în loc de Ivan – n.n.], fiul marelui cneaz al Moscovei Ivan al III-lea” (I. Lespezeanu, L. Marcu, *Nebiruitul vodă Ștefan. 47 de ani glorioși*, ediția a II-a, București, 1962, p.129).

²⁵ În 1962, G. Bezviconi relua aproape aidoma teza Valeriei Costăchel despre apropierea lui Ștefan cel Mare de Moscova prin căsătoria cu Evdochia, care „era fiica lui Olelko, marele cneaz al Kievului, urmaș al unei ramuri rusificate a dinastiei lui Ghedimin al Lituaniei, înrudit cu familia lui Ivan al III-lea, mare cneaz al Moscovei, cu atât mai mult cu cât mama Evdochiei, Maria, era fiica lui Vasile I al Moscovei” (*Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea)*, București, 1962, p.32).

²⁶ *Prefață la Istoriceskie sviazi narodo SSSR i Rumânii v XV - naceale XVIII v.*, I, Moscova, 1965, p.28. Plasează căsătoria lui Ștefan cu Evdochia în 1462, eroare care apare și în alte lucrări sovietice, preluată și de Valeria Costăchel, *op.cit.*, p.181.

Ulterior, după părăsirea liniei sovietice în istoriografie, se trece la cealaltă extremă. Nunta lui Ștefan cu Evdochia din Kievul „care se afla sub stăpânirea polonă [...] trebuie socotită tot ca un act de întărire a legăturilor cu Polonia”²⁷. De fapt, nu cu Polonia în sine, ci cu regele ei, Cazimir IV, care era și mare cneaz al Lituaniei. Dar despre Lituania începe să se vorbească ceva mai târziu, pe la mijlocul deceniului opt al secolului XX, când Evdochia e arătată așa cum era de fapt, „descendentă dintr-o ramură a familiei marilor duci lituanieni, din care se desprinsese și familia regală a Poloniei”²⁸. În ultimul timp se vorbește din nou de „familia ortodoxă a Olelkovicilor” și, chiar dacă e abandonată teza rusificării acesteia, se insistă asupra poziției de „vasal rebel al regelui Poloniei” a lui Simion Olelkovici, fratele Evdochiei, Ștefan fiind conștient că acesta „putea fi pedepsit pentru tendințe separatiste”. Într-un asemenea caz, ne întrebăm de ce s-a mai căsătorit cu sora acestuia ? Răspunsul, pe linia istoriografiei rusești, care nu este cel corect, referitor la anul 1463, este: „probabil că Ștefan de la bun început a întrevăzut că prin căsătoria sa cu Eudochia obținea posibilitatea de a se apropia de Statul Rus, puterea căruia era în creștere. Prin mama ei, Anastasia, sora marelui cneaz al Moscovei, Vasile al II-lea Orbul, Eudochia era vară cu Ivan al III-lea. Izvoarele confirmă că anume de aceste legături de rudenie a beneficiat Ștefan”²⁹. Într-adevăr, a beneficiat de acestea, dar nu la 1463, ci tocmai spre sfârșitul domniei, și doar până la un anumit punct. Se pierde din vedere că, în 1463, când abia se urcase pe tronul de la Moscova, Ivan III (1462-1505), ca, de altfel, și tânărul Ștefan, avea cu totul alte priorități decât să se ocupe de o legătură cu îndepărtata Moldovă, prin intermediul unor rude lituane... Pentru moment, singurul

²⁷ Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p.45.

²⁸ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p.66. Ulterior, folosind *Genealogia* polonă a lui Włodzimierz Dworzaczek și identificările lui Damian P. Bogdan, autorul precizează că prin căsătoria cu Evdochia, Ștefan cel Mare „nu făcea altceva decât să urmeze vechea tradiție a înrudirilor cu dinastia lituană. Evdochia era fiica lui Alexandru (Olelko), cneaz de Kiev (m.1454) și a Anastasiei (m.1470), fiica lui Vasile I, mare cneaz al Moscovei (m.1425) și a Sofiei (m.1453), fiica unică a lui Witold al Lituaniei. Olelko era fiul lui Włodzimierz (Vladimir) de Kiev, unul din numeroșii frați ai lui Władysław-Jagiello” (idem, *Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *România în istoria universală*, II,1, Iași, 1987, p.695).

²⁹ Gheorghe Gonța, *Relațiile politice dintre țara Moldovei și statul rus în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, Chișinău, 2003, 1-2, p.27.

lucru real, și care desigur îl interesa atunci pe Ștefan, era că prin căsătoria cu Evdochia, nepoata de văr a lui Cazimir IV, el se înrudea cu suzeranul său, regele Poloniei. Restul sunt simple speculații referitoare la o altă perioadă a domniei sale.

În sfârșit, o ultimă precizare, legată de așa-zisa căsătorie „imperială” a lui Ștefan cu Evdochia, sora lui Semen țarul – împăratul, titlul acestui cumnat (decedat în 1470 și care a fost, de fapt, un supus credincios până la moarte regelui Cazimir IV, ruda sa) fiind socotit un argument în plus pentru a-l considera și pe Ștefan „țar” sau „împărat”³⁰. În realitate, în judecarea acestui titlu nu s-a ținut până acum seama de observația slavistului Damian P. Bogdan, după care numai vechile izvoare din Moldova îl numesc pe Semen țar „și aceasta spre deosebire de izvoarele rusești care nu numesc *niciodată* împărat pe Semen; în izvoarele românești titulatura lui Semen fiind o simplă împodobire”³¹. Aduug, la rândul meu, că titlul de țar (împărat) în izvoarele moldovenești este luat din slavona bisericească, așa cum a făcut și Ivan IV, care l-a adoptat oficial; el nu are conotații imperiale bizantine, creștine, de vreme ce este atribuit și sultanului Mehmed II în aceleași izvoare din Moldova³², în cazul lui Ștefan cel Mare și al cumnatului său însemnând metaforic conducători importanți. În *Cronica moldo-germană*, închinată exclusiv lui Ștefan cel Mare, redactată de un oștean anonim german de la curtea domnului, după 1499 și înainte de 1502, acesta e numit doar „*grația sa*”³³, iar atunci când amintește prima căsătorie a lui Ștefan, numele Evdochiei și al fratelui ei Simion nici măcar nu mai sunt pomenite³⁴.

*

Datele despre prima soție, din tinerețe, a lui Ștefan cel Mare sunt puține, totuși esențiale. Numele ei creștin, Evdochia, Eudochia

³⁰ Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.585 și n.87.

³¹ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moskova ale lui Ștefan cel Mare*, p.654, n.5.

³² *Cronicile slavo-române*, p.9, 18, 46, 50 etc.

³³ *Ibidem*, p.35.

³⁴ *Ibidem*, p.29.

(pronunțat curent la vremea respectivă Ovdotia³⁵) arată că era de rit ortodox, fiind probabil născută în jurul datei de 1 martie sau 4 august, când, după calendarul ortodox, se sărbătorea sfânta cu acest nume. Îi cunoaștem portretul³⁶, dacă este într-adevăr acesta, ținând seama de rezervele lui I. Ursu, dar nu știm mai nimic despre viața și activitatea ei înaintea căsătoriei cu Ștefan, și prea puțin chiar după aceea, în răstimpul celor peste patru ani petrecuți în Moldova ca soție a acestuia.

Cronica de curte a lui Ștefan cel Mare, înserată în *Letopiseșul anonim al Moldovei*, arată că: „În anul 6971 (1463) iulie 5, și-a luat Ștefan voievod doamnă pe cneghina Evdochia de la Chiev, sora lui Semen țarul”³⁷. Aceasta este data sosirii Evdochiei la Suceava. *Cronica moldo-germană*, redactată independent spre sfârșitul domniei lui Ștefan, socotește că evenimentul a avut loc la 15 iulie: „atunci au adus de la Chiev voievodului pe doamna lui”³⁸. Data corectă a acestui eveniment trebuie să fi fost însă 5 iulie 1463, așa cum îl înregistrează și celelalte letopisețe moldovenești din secolul XVI³⁹.

Următoarea dată menționată de aceleași letopisețe din veacul XVI este cea a morții Evdochiei, în anul 1467, când a avut loc expediția lui lui Matiaș Corvin în Moldova, întotdeauna fără consemnarea datei de zi⁴⁰. Aceasta din urmă apare doar în *cronica lui Grigore Ureche*, care în încheierea relatării despre războiul lui Matiaș Corvin cu Ștefan cel Mare, din noiembrie-decembrie 1467, înregistrează știrea precisă: „Pre acéia vreme, noiembrie în 25, s-au pristăvitu Evdochia, doamna lui Ștefan

³⁵ Actul din 9 iulie 1466 (**DRH**, A, II, București, 1976, p.196-197. Acest nume nu e prea des folosit în Moldova, totuși, după Evdochia de Kiev, el se întâlnește în documentele interne chiar și în Țara Românească, unde, la 28 mai/7 iunie 1598, Mihai Viteazul întărește niște cumpărături ale lui Stoica mare vistier și jupâniței sale Evdochia (Maria Soveja, *Acte de cancelarie de la Mihai Viteazul*, în **RA**, LII, 1975, 1, p.177).

³⁶ La biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași (G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, p.35, cf. și p.32. N. Iorga, *Portretele doamnelor române*, București, 1937, fig.5).

³⁷ *Cronicile slavo-române*, p.7, 16.

³⁸ *Ibidem*, p.29.

³⁹ *Ibidem*, p.44, 49, 56, 61, 70. Doar în *Cronica moldo-polonă* apare eronat 5 iunie (p.169, 178).

⁴⁰ *Ibidem*, p.45, 49, 57, 62, 71, 169, 179.

vodă”⁴¹. Cum în al doilea sfert al veacului XVII, când scrie cronicarul, piatra de mormânt a Evdochiei din prima biserică a Mitropoliei Moldovei, care consemnează aceeași dată, era demult spartă și acoperită de pardoseala noii biserici Sf. Gheorghe (Mirăuți) din secolul XVI⁴², e greu de știut astăzi de unde a luat cronicarul această știre. Grigore Ureche înregistrează însă corect data sosirii Evdochiei la curtea de la Suceava – 5 iulie 1463 – desigur după un letopiseț moldovenesc, de vreme ce citează pe „*cronicarul cel leșesc*” doar în legătură cu gradul de înrudire al Evdochiei cu „*Simeon împăratul*” de la Kiev⁴³, data de zi a morții primei soții a lui Ștefan cel Mare provenind în cronica sa foarte probabil din aceeași sursă narativă internă.

În timpul scurtei sale căsătorii cu domnul Moldovei, Evdochia, sub numele de Ovdotia, e amintită doar în două documente: cel din 9 iulie 1466, prin care Ștefan cel Mare face danii și întărește privilegiile Mănăstirii Pobrata (veche), între altele „*și pentru sufletul și sănătatea cneaghinei domniei mele, Ovdotia, și pentru sănătatea iubiților copii ai domniei mele, Alexandru și Olena*”⁴⁴, și cel din 10 mai 1466, prin care dăruiește Mănăstirii Zografu de la Muntele Athos 100 de ducați ungurești pe an, pentru ca „*înainte de toate să scrie pre domnia mea la sfânta proscomidie, după datina sfinților părinți și după așezământul sfintei biserici, și să scrie și pe doamna mea lângă domnia mea și pe copiii noștri dăruiți de Dumnezeu, Alexandru și Elena, și să stea în sfântul pomelnic cum este scris*”⁴⁵.

În 1469 februarie 15, la aproape un an și trei luni după moartea Evdochiei, Ștefan, nemângâiat, face o seamă de danii Mitropoliei

⁴¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p.94.

⁴² Mircea D. Matei, Gh. Sion, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Probleme care așteaptă răspuns de la cercetarea arheologică a bisericii „Sf. Gheorghe” (Mirăuți) din Suceava*, în „*Revista Monumentelor Istorice*”, LXIV, 1995, 1-2, p.3-14.

⁴³ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.92. Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p.243, preia știrea sosirii Evdochiei la Suceava întocmai după Grigore Ureche, nu însă și cea a morții acesteia. La fel Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și Moldovei*, I, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1993, p.56.

⁴⁴ DRH, A, II, p.196-197.

⁴⁵ *Ibidem*, p.191-193. Se precizează foarte amănunțit șirul slujbelor religioase pentru cât timp domnul și soția sa vor fi în viață și apoi după moarte.

Sucevei, înțelegându-se cu Mitropolitul Theoctist, „și am stabilit ca totdeauna, marțea și luna, în fiecare săptămână, să ne facă pentru sufletul răposatei mele soții Evdochia, și anume, luna seara, fără întrerupere, parastas și colivă, iar marțea să se țină liturghia”⁴⁶. Ulterior, la 12 martie 1488, întărește Mitropoliei o parte din daniile de la 1469, „pentru mântuirea sufletului nostru și al fostei noastre soții Evdochia”⁴⁷. În aceste condiții, era de așteptat ca mormântul Evdochiei să se afle la Mitropolia Moldovei. Ștefan însuși e pomenit în pomelnicele vechii Mitropolii sucevene, refăcută în veacul XVIII⁴⁸, și s-a presupus chiar că el a inițiat „o prefacere sau o reparare” a acesteia⁴⁹. Iar ruda sa dinspre mamă, cneaghina Theodora-Dragna, fiica lui Duma pârcălabul, vărul lui Ștefan cel Mare, donează Mitropoliei din Suceava, pentru sufletul său și al familiei sale, care e și cea dinspre mamă a lui Ștefan, un splendid *Tetraevanghel*, scris și ferecat pe cheltuiala ei, pe care l-am aflat mai demult la Varșovia⁵⁰.

Nu știm cauza morții tinerei soții a lui Ștefan cel Mare, la numai doi ani după ce Ștefan își pierduse mama, pe Oltea-Maria⁵¹. Cunoaștem doar cadrul dramatic în care a avut loc nefericitul eveniment: campania lui Matiaș Corvin, regele Ungariei, pentru înlăturarea lui Ștefan cel Mare de pe tronul Moldovei. Cu șase zile înainte de moartea Evdochiei, trecând prin pasul Oituzului, oastea lui Matiaș se afla (19 noiembrie 1467) la Târgul Troțuș (Onești). Tocmai în ziua când soția lui Ștefan își dădea duhul la Suceava, la 25 noiembrie, oastea regelui se punea în marș de la Târgul Troțuș spre Bacău, de unde s-a îndreptat spre Roman, ajungând aici la 29 ale lunii⁵².

⁴⁶ *Ibidem*, p.232-233.

⁴⁷ *Ibidem*, III, București, 1980, p.55-56.

⁴⁸ I. Zugrav, *Două pomelnice ale Bisericii Sf. Gheorghe din Suceava*, în **MMS**, XXXVI, 1960, 1-2, p.34.

⁴⁹ G. Baș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în **BCMI**, XVIII, 1925, p.164.

⁵⁰ Constantin Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparținând familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.165-183.

⁵¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.246.

⁵² *Cronicile slavo-române*, p.7, 16, 29, 45, 49, 56-57, 62, 71; Grigore Ureche, *op.cit.*, p.93; Al. I. Goța, *Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în „*Studii*”, XX, 1967, 6, p.1132.

Desigur, Ștefan cel Mare, care pregătea replica sa victorioasă de la Baia, din noaptea de 14/15 decembrie 1467, nu s-a aflat la căpătâiul soției sale. În scrisoarea adresată regelui Poloniei, Cazimir IV, suzeranul său, cu care se înrudea tocmai prin Evdochia, la 1 ianuarie 1468, după biruință, vorbind despre cumplitele jafuri și devastări ale oștii maghiare în Moldova, mai rele decât cele ale turcilor și tătarilor, el arată că a purtat lupte grele, hărțuind inamicul: „iar noi i-am urmat și am avut luptă cu ei, zi și noapte, fără încetare patruzeci de zile” (de fapt, 26 de zile, dar timpul trebuie să-i fi părut dublu lui Ștefan)⁵³. Firește că în aceste condiții dramatice nu putea urmări starea soției sale.

Evdochia n-a dispărut fără urme. Lăsa trei copii: Alexandru, Elena (Olena) și Petru. Fiul cel mare al lui Ștefan, *Alexandru*, născut înainte de 28 aprilie 1467⁵⁴, stins din viață la 26 iulie 1496, cel care trebuia să moștenească scaunul marelui său părinte, pe care l-a însoțit întreaga sa viață⁵⁵, nu a fost tatăl lui Ștefan Lăcustă, cum s-a crezut⁵⁶. *Petru* e menționat alături de fratele său, Alexandru în documentele tatălui lor între 13 septembrie 1471 și 15 septembrie 1480⁵⁷. Cum era un descendent legitim, născut înainte de recăsătorirea lui Ștefan cu Maria de Mangop în 1472, nu putea fi decât un fiu al Evdochiei. Este posibil chiar ca doamna să fi decedat la nașterea acestui fiu, de vreme ce a murit foarte tânără, brusc, fără să se știe că ar fi suferit de vreo boală gravă. Astfel de evenimente nu erau rare la acea vreme. *Elena*, care a trăit până la 18 ianuarie 1505, s-a căsătorit în ianuarie 1483 cu Ivan cel Tânăr, fiul și

⁵³ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, p.63, 65, 66, 69; Șerban Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: la campagne de Mathias Corvin en Moldavie (1467), à la lumière d'une source inédite*, în **RRH**, VIII, 1969, 6, p.974.

⁵⁴ **DRH**, A, II, p.169-170; cf. și I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p.429.

⁵⁵ I. Ursu, *op.cit.*, p.280-283.

⁵⁶ Ștefan S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.189-192. Tatăl lui Ștefan Lăcustă este probabil Alexandru, fiul Marușcăi, un urmaș nelegitim al lui Ștefan (*Pomelnicul mănăstirei Bistrița*, p.86; C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, în **AIHAI**, XIV (1977), p.105-109; Constantin Rezachevici, *Originea și domnia lui Alexandru Vodă Cornea (c. 21 decembrie 1540 – 9 sau 16 februarie 1541) – după documente inedite din Polonia*, în **RI**, s.n., III, 1992, 7-8, p.804; idem, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a.1324-1881*, I, București, 2001, p.567-569.

⁵⁷ **DRH**, A, II, p.261, 349-350. Cf. și Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, p.66.

moștenitorul prezumtiv al marelui cneaz al Moscovei Ivan III, sfârșindu-și viața în închisoare, după moartea soțului (1490), ca urmare a intrigilor Sofiei Paleolog, a doua soție a socrului său, dar și sub pretextul participării ei la secta eretică a iudaizanților creștini⁵⁸.

Cronicile moldovenești în limba slavă din veacul XVI, care pornesc de obicei de la relatările cronicii de curte a lui Ștefan cel Mare, nu se referă la neamul Evdochiei, probabil bine cunoscut pe atunci, ci doar la „cneaghina (prințesa) *Evdochia de la Chiev, sora lui Semen țarul*”⁵⁹, „țar” sau „împărat”⁶⁰ având semnificația metaforică amintită mai sus, de conducător important. *Letopisețul anonim al Moldovei* folosește sub anul 1476 sintagma „țarul turcesc numit *Mehmed beg*”⁶¹, iar sub anul 1475, descriind ceremonia religioasă de întâmpinare la Suceava a lui Ștefan cel Mare după biruința de lângă Vaslui, relatează în *limbajul slavon bisericesc* folosit de preoți cu acest prilej, „binecuvântând pe țar: «Să trăiască țarul»”, deși în rândurile următoare Ștefan cel Mare e numit ca de obicei „domn” și „voievod”⁶². Doar Grigore Ureche adaugă în plus că Evdochia era „doamnă de mare rudă”, adică de neam mare; afirmația că era sora lui Simeon „împăratul” trecând acum, după mai bine de un secol și jumătate, pe planul secund, o variantă a letopisețului său adăugând chiar precizarea eronată: „împăratul Moscului”⁶³.

Așadar, care era neamul Evdochiei de Kiev ? De la început trebuie să precizăm că e vorba de dinastia lituană a Gedyminilor, conducătorii Marelui Cneaz al Lituaniei, din veacul XV cunoscută și sub numele de Jagielloni, după forma polonă Jagiełło a numelui lituan păgân Iogailas, personaj creștinat sub numele de Vladislav (regele Poloniei și marele cneaz lituan Vladislav II Jagiełło, 1386-1434). Această familie lituană,

⁵⁸ Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog și domnița Olena*, p.121-157; Al. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare*, p.60-64; Valeria Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, p.187; Maria Magdalena Székely, *Un destin tragic: domnița Elena*, în **MI**, XXXI, 1997, 6, p.60-63; Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, 1998, p.448-449.

⁵⁹ *Cronicile slavo-române*, p.7, 16, 44, 49, 56, 61.

⁶⁰ *Ibidem*, p.70.

⁶¹ *Ibidem*, p.9, 18.

⁶² *Ibidem*. Și Ivan IV al Moscovei și-a luat titlul de „țar” sub influența lecturii în copilărie a cărților slavone bisericești.

⁶³ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.92 și n.1.

extrem de numeroasă, s-a înrudit, cu timpul, cu mai toate dinastiile europene și o parte din domniile Moldovei, de la Petru, fiul Margaretei (Mușata), până la Ștefan cel Mare, au contractat legături dinastice cu ea.

Marele Cneaz al Lituaniei (Lietuva), a cărui istorie e atât de puțin cunoscută la noi⁶⁴, s-a constituit pe la mijlocul secolului XIII prin unificarea sub conducerea lui *Mindaugas* (pol. Mendog) a uniunilor tribale lituane păgâne, conduse de *kunigas* (cnezi), din jurul bazinelor Niemenului și al Viliei, în lupta împotriva Cavalerilor Teutoni și a ramurii livoniene a acestora. Lituanii erau un străvechi neam indo-european baltic autohton, înrudit cu strămoșii noștri geto-daci, având o limbă și o identitate proprie între neamurile slave și germane. În paralel cu luptele împotriva Cavalerilor Teutoni și a polonilor, ei au trecut la cucerirea cnezatelor rusești apusene, înlăturând de aici stăpânirea Hoardei de Aur și ajungând, în a doua jumătate a secolului XIV, la hotarele Moldovei și la țărmul Mării Negre. Sub influență polonă, mai ales după începuturile uniunilor treptate cu Polonia (între 1386 și 1569), o parte dintre cnezii lituani s-au creștinat în rit catolic, în timp ce în părțile răsăritene și de sud-est a fost adoptat ritul ortodox. Ca și românii, au preluat titlul bulgăresc de *boieri* (*pani*, în apus) și limba slavă (ruteană sau bielorusă) în cancelarie și în Biserică, fără a-și pierde identitatea etnică. Lituanii (litfele, „liftele păgâne”) au fost vecini cu Moldova din secolul XIV până la uniunea de la Lublin (1569), când s-au retras oficial la nord de Vilia, cedând Poloniei toate teritoriile dintre acest râu, Moldova și Hanatul Crimeii.

Întemeietorul mării dinastii lituane a Gedymin-Jagiellonilor, a cărei mlădiță era Evdochia, soția lui Ștefan cel Mare, a fost, pe la 1292, kunigul (cneazul) *Pukuver*. Dintre cei trei fiii ai acestuia – *Vitenes*, primul mare cneaz lituan la 1296, mort în 1315, *Gediminas*, mare cneaz în 1316-1341⁶⁵ și *Voin*, cneaz de Poloțk la 1326 – ne interesează urmașii celui de-al doilea, care a și dat numele inițial al dinastiei. Căsătorit de două ori, el a avut cu prima soție trei băieți: *cneazul de Troki*, al cărui nume nu e cunoscut, mort în 1336, *Narimunt* (botezat *Gleb*), ostatec la Moscova între 1338 și 1342 și *Javnuta*, rămas păgân, care a urmat tatălui

⁶⁴ Cf. Constantin Rezachevici, *Polonia în vremea Jagiellonilor*, în **SAI**, XLI-XLII, 1980, p.64-65; idem, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc*, p.85-89.

⁶⁵ Cf. Aloydas Nikzėntaitis, *Gediminas*, Vilnius, 1989.

său ca mare cneaz (1341-1345). Dintre urmașii de sex masculin ai lui Gediminas cu a doua lui soție, *Algierdas* (pol. *Olgierd*) a fost mare cneaz al Lituaniei (1345-1377), după înlăturarea fratelui său vitreg Javnuta din Vilnius, împărțind însă marea cnejie cu fratele său *Kieistut*, cneazul de Troki (1337-1382), în timp ce dintre ceilalți trei frați – *Lubart* (Dimitrie), *Koriat* (Mihail) și *Monivid* (Patriciu) – doar Lubart, cneaz de Volânia (mort în 1384), a jucat un rol mai însemnat în luptele cu polonii și ungurii⁶⁶. Între descendenții acestora, se impun atenției numai urmașii lui Kieistut: *Vitautas* (pol. *Witold*), botezat în rit catolic Alexandru, mare cneaz al Lituaniei (1401-1430) și sora sa *Ringala* (Ana), căsătorită a doua oară, în 1421, cu Alexandru cel Bun⁶⁷.

Marele cneaz Algierdas, rămas păgân, cuceritorul Kievului și pentru puțin timp (1368) al Moscovei, a avut, cu două soții, nu mai puțin de 21 de urmași de ambele sexe. Între aceștia s-au numărat, din a doua lui căsătorie, *Iogailas* (pol. *Jagiello*), mare cneaz și apoi cneaz suprem al Lituaniei (1377-1434) și rege al Poloniei din 1386, întemeietorul branșei regilor Jagielloni (1386-1572), aflat în relații strânse cu domnii moldoveni și munteni din vremea sa, și *Svidrigailas* (pol. *Swidrigiello*, numit după botez Boleslav, mare cneaz al Lituaniei în 1430-1432), aliatul lui Alexandru cel Bun.

Între urmașii din prima căsătorie ai lui Algierdas, frați vitregi cu regele Poloniei Vladislav Jagiello, ne interesează aici doar *Vladimir* (Volodimir), care în pomelnicul de la Bistrița e înregistrat ca *marele cneaz de Kiev, Vasile*, acesta fiind numele ortodox al bunicului Evdochiei și nicidecum o greșală a copistului, cum s-a presupus mai demult⁶⁸. Instalat la Kiev de tatăl său în 1362, după cucerirea orașului, e înlăturat de aici în 1395 de marele cneaz al Lituaniei, vărul său Vitautas (Witold), și înlocuit cu fratele său vitreg Skirigailo (Ivan) (1395-1397). Moare după octombrie 1398, aflându-și locul de veci în Lavra Pecerska de lângă Kiev.

⁶⁶ Tadeusz Wasilewski, *Synowie Giedymina w. ks. Litwy a następstwo tronu po nim* (Fiii lui Gedimin mare cneaz al Lituaniei și succesiunea tronului după el), în „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin, XLV, 1940, Sectio F, p.183-196.

⁶⁷ Constantin Rezachevici, *Ringala-Ana. Un episod dinastic în relațiile moldo-polono-lituanie din vremea lui Alexandru cel Bun*, în **RdI**, XXXV, 1982, 8, p.917-923.

⁶⁸ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudele de la Kiev și de la Moskova ale lui Ștefan cel Mare*, p.638-639.

A avut patru urmași, dintre care doar tatăl Evdochiei, *Alexandru* (Olelko), s-a afirmat în luptele politice dintre unchii săi dinspre tată, în cele din urmă sprijinind pe vărul său, regele Poloniei Cazimir IV Jagiellończyk (1447-1492), mare cneaz al Lituaniei (1440-1492), care îi confirmă calitatea de cneaz de Kiev, el intitulându-se însă „*domn ereditar*” al acestuia⁶⁹. Se cunoaște portretul tatălui Evdochiei⁷⁰, căsătorit încă de la 22 august 1417 cu Anastasia, fiica lui Vasile I, marele cneaz al Moscovei, și a Sofiei, fiica lui Vitautas (Witold). Cum Alexandru (Olelko) s-a călugărit și a murit în 1454 la Lavra Pecerska de lângă Kiev, unde a și fost înmormântat, căsătoria fiicei sale cu Ștefan cel Mare din 1463 a fost negociată de văduva sa, mama acesteia, care s-a stins din viață în 1470, aproape trei ani după fiică. Astfel că Evdochia, cneaghină lituană de Kiev din herbul Pogoń litewski, avea totuși și sânge moscovit, din partea mamei.

Desigur, în perfectarea căsătoriei ei cu domnul Moldovei, un rol important trebuie să fi jucat și fiul cel mare al lui Alexandru (Olelko), Semen (Simion), fratele Evdochiei, născut pe la 1420, cneaz de Kiev între 1454 și 1470, așadar cumnatul lui Ștefan cel Mare, supus credincios al unchiului său de-al doilea, Cazimir IV, rege al Poloniei și mare cneaz al Lituaniei, cel cărui a letopiseșele moldovenești din veacul XVI îi spun *țar* sau *împărat*.

Pe lângă Evdochia, Semen a mai avut un frate, *Mihail*, cneaz de Sluțk și Kopil, executat în 1481 în urma unui complot împotriva lui Cazimir IV, și două surori: una, al cărei nume nu s-a păstrat, a fost căsătorită cu Iurie, cneaz de Pronsk, și *Teodosia* (Fedka), soția lui Semen Iurievici (Patrikeev), cea care a insistat în 1480 pentru căsătoria nepotei sale Elena (Olena), fiica Evdochiei și a lui Ștefan cel Mare, cu Ivan cel Tânăr, fiul marelui cneaz al Moscovei Ivan III⁷¹.

Acesta este, așadar, neamul lituan al Gedymino-Jagiellonilor, din care făcea parte doamna Evdochia, nepoata de văr a regelui Poloniei

⁶⁹ *Ibidem*, p.642.

⁷⁰ *Ibidem*, pl.I.

⁷¹ *Ibidem*, p.638-650, 653-656; Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia. Tablice* (Genealogia. Tabele), Varșovia, 1959, tb.15, 16, 161; N. M. Iakovenko, *Ucrainska șliahta z kințe XIV do seredini XVII st. (Volin i țentralna Ukraina)* [Nobilimea ucraineană de la sfârșitul secolului XIV până la mijlocul secolului XVII (Volânia și Ucraina Centrală)], Kiev, 1993, p.287, 297.

Cazimir IV, prima soție a lui Ștefan cel Mare, înrudit prin alianțe matrimoniale cu ramura Riuricilor moscoviți. Departe de a fi o oarecare cneaghină rusoaică sau lituaniancă rusificată, cum e percepută de obicei în istoriografia românească (cea polonă, ucraineană și rusă nici măcar nu-i cunosc numele !), Evdochia de Kiev era menită să-i aducă în timp soțului ei un evantai larg de alianțe, de la Cracovia la Moscova, așa cum nu a putut să facă nici una din soțiile lui Ștefan care i-au urmat. Din nefericire, s-a stins prea repede și numai pomelnicul de la Bistrița stă martor al numeroaselor sale rubedenii de marcă, care fac din căsătoria cu ea una dintre cele mai prestigioase contractate vreodată de domnii Moldovei.

*

Identificarea mormântului Evdochiei de Kiev în prima biserică a Mitropoliei Moldovei de la Suceava, ctitorită probabil în vremea lui Petru, fiul Margaretei (Mușata), ale cărei urme se află sub actuala biserică Sf. Gheorghe (Mirăuți)⁷², înălțată după demolarea primeia, la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII, desigur, în vremea lui Ieremia Movilă (1595–1606), care un timp și-a stabilit reședința la Suceava (1595-1600 și 1605)⁷³, a fost posibilă datorită săpăturilor arheologice desfășurate aici în anii 1991-1998 de către un colectiv de arheologi suceveni. S-au descoperit, astfel, temeliile primei biserici a Mitropoliei Moldovei, având formă de bazilică dreptunghiulară (12,70 x c.18 m.), asemănătoare bisericii Sfântul Nicolae Domnesc din Rădăuți⁷⁴, ceva mai mică decât actuala biserică Mirăuți, capătul altarului primeia ajungând până la ușile împărătești ale celei care există și astăzi, situație marcată științific în pardoseala acesteia.

Vreme de peste două secole, din a doua jumătate a secolului XIV și până după 1522, când Ștefan cel Tânăr a terminat construcția noii biserici

⁷² Cf. Mircea D. Matei, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3, p.20-22.

⁷³ Constantin Rezachevici, *Reședințe domnești, princiare și capitale în Țările Române*, în *Enciclopedia de istorie a României*, II, București, 2003, p.112.

⁷⁴ Mircea D. Matei, Gh. Sion, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Probleme care așteaptă răspuns de la cercetarea arheologică*, p.3-14.

a Mitropoliei Sucevei, începută de Bogdan III la 1514⁷⁵, prima biserică Mirăuți a fost sediul Mitropoliei moldovene. După strămutarea sediului acesteia în noua construcție a lui Bogdan III și Ștefan cel Tânăr, care urmau astfel, s-a presupus, un plan mai vechi al lui Ștefan cel Mare⁷⁶, prima biserică a Mirăuților a continuat să funcționeze cel puțin până în 1589, când Petru Șchiopul strămută moaștele Sfântului Ioan cel Nou de aici în noul lăcaș al Mitropoliei⁷⁷. Desigur, cândva, după această dată, ea a fost demolată și cu materiale care i-au aparținut a fost construită noua biserică a Mirăuților.

Cu prilejul demolării de la sfârșitul secolului XVI, a fost distrus și mormântul Evdochiei de Kiev, unul din cele peste zece morminte descoperite prin săpăturile arheologice amintite⁷⁸. Lespedea a fost spartă și partea din mijloc a dispărut. Părțile păstrate au îngăduit, însă, reconstituirea inscripției de pe marginile pietrei funerare și chiar a motivului decorativ din centrul ei. Din inscripție rezultă că personajul înmormântat sub acea piatră a fost doamna Evdochia a lui Ștefan voievod și că, foarte important, ziua morții sale a fost 25 noiembrie, așa cum scrisese Grigore Ureche, a cărui relatare fusese până acum uneori pusă la îndoială.

Mormântul Evdochiei se afla în mijlocul laturii apusene a pronaosului vechii biserici a Mitropoliei⁷⁹, având în preajmă altele care, după inventarul lor, erau, desigur, ale unor membri ai familiei domnești⁸⁰. Nu avea cavou, fiind practicat într-o groapă simplă, probabil datorită momentului când a fost săpat, atunci când la Suceava se aștepta, eventual, sosirea oștilor lui Matiaș Corvin, care tocmai se îndrepta spre Bacău, și sorții războiului nu erau încă hotărâți. Lespedea bine lucrată a fost pusă de către Ștefan cel Mare mai târziu, când situația intrase pe făgașul normal, după înfrângerea regelui Ungariei. Desigur, mormântul a

⁷⁵ I. Caproșu, *Biserica Sfântul Gheorghe din Suceava*, București, 1969, p.6.

⁷⁶ *Ibidem*, p.8.

⁷⁷ *Cronicile slavo-române*, p.162-163.

⁷⁸ Mircea D. Matei, *op.cit.*, p.24.

⁷⁹ După informațiile primite la fața locului în 1997, înainte de încheierea săpăturilor arheologice, am scris că mormântul Evdochiei s-ar afla „după intrarea în naos” (Constantin Rezachevici, *Evdochia de Kiev, prima soție a lui Ștefan cel Mare*, p.66). Acum, când planul primei biserici a Mitropoliei a fost reconstituit temeinic, afirmația trebuie rectificată în sensul din text.

⁸⁰ Mircea D. Matei, *op.cit.*, p.25.

fost jefuit cu prilejul demolării bisericii care îl adăpostea, pe bucățile de lespede păstrate găsindu-se la descoperire praf și bucăți mici de frescă rezultate din dărâmarea zidurilor⁸¹. În el s-au aflat resturi de oseminte, care acum sunt adăpostite în pronaosul actualei biserici a Mirăuților, în partea opusă ușii de intrare⁸², dovadă că mormântul primei soții a lui Ștefan cel Mare nu a fost strămutat în alt lăcaș cu prilejul dezafectării celui care l-a adăpostit inițial.

După încheierea săpăturilor arheologice, o dispunere deosebită a dalelor pardoselii celei de-a doua biserici a Mirăuților indică locul unde s-a aflat odinioară, în predecesoarea ei, primul lăcaș al Mitropoliei Moldovei, mormântul Evdochiei de Kiev. Dacă această cneaghină din neamul Jagiellonilor ar fi trăit mai mult, cine știe cum ar fi evoluat relațiile lui Ștefan cel Mare cu unchiul ei de văr, regele Poloniei Cazimir IV, dar și cu vărul ei drept dinspre mamă, marele cneaz moscovit Ivan III.

THE FAMILY OF EVDOCHIA OF KIEV. ON THE DISCOVERY OF HER TOMBSTONE IN SUCEAVA

Based on hesitation of the historians of the time as to the ethnical origin of Stephen the Great's first wife, Evdochia of Kiev, whom they believed a Russian or perhaps a Russified Lithuanian, without even making any mention of her family, the present paper addresses the issue in an attempt to solve it. The importance on the European dynastic background of Stephen's marriage to the Princess of Kiev, by which the Moldavian prince was entering the Polish-Lithuanian-Muscovite dynastic system dominating the eastern part of Central Europe and East Europe is being highlighted, as being the last important matrimonial alliance settled by Moldavian princes abroad.

Beyond the careful gathering of search historical information about Evdochia, the circumstances of her arrival in Moldavia and her death, about the three children she born to Stephen the Great, and last but not least, his concern about honouring her memory, of prime consequence is the fact that Stephen's first wife belonged to the family of the Gedymin-Jagiellons, who were related to the Muscovite Riuriks. This relation of considerable dynastic and political importance is usually concealed by placing Evdochia in a so-called dynastic family of the Olelkovs, knezes of Kiev, where as Olelko (Alexander) was in fact the Christian name and not the family name of her father, who belonged to the Lithuanian dynasty of the Gedymin-Jagiellons, hereditary

⁸¹ Informație primită de la unul dintre arheologii care au degajat mormântul (cf. Constantin Rezachevici, *loc.cit.*).

⁸² După relatarea preotului paroh la 15 noiembrie 2003, când am vizitat ultima dată lăcașul.

rulers in Lithuania, and effectively in Poland; a dynasty of the Kiev knezes not existing in the fifteenth century.

The Gedymino-Jagiellon extraction of Evdochia is given, the latter being the fourth generation descending from Gediminas, founder of the dynasty. It is shown that Stephen the Great's first wife was the daughter of a cousin of the Polish King Casimir IV, and by her mother, the direct niece of Grand Knezes of Muscovy, Basil I and Basil II (more exactly their sister's daughter). At last, Basil II's son, Ivan III, a contemporary of Stephen, being her direct cousin.

Pukuver X ?
(II jum. sec. XIII)

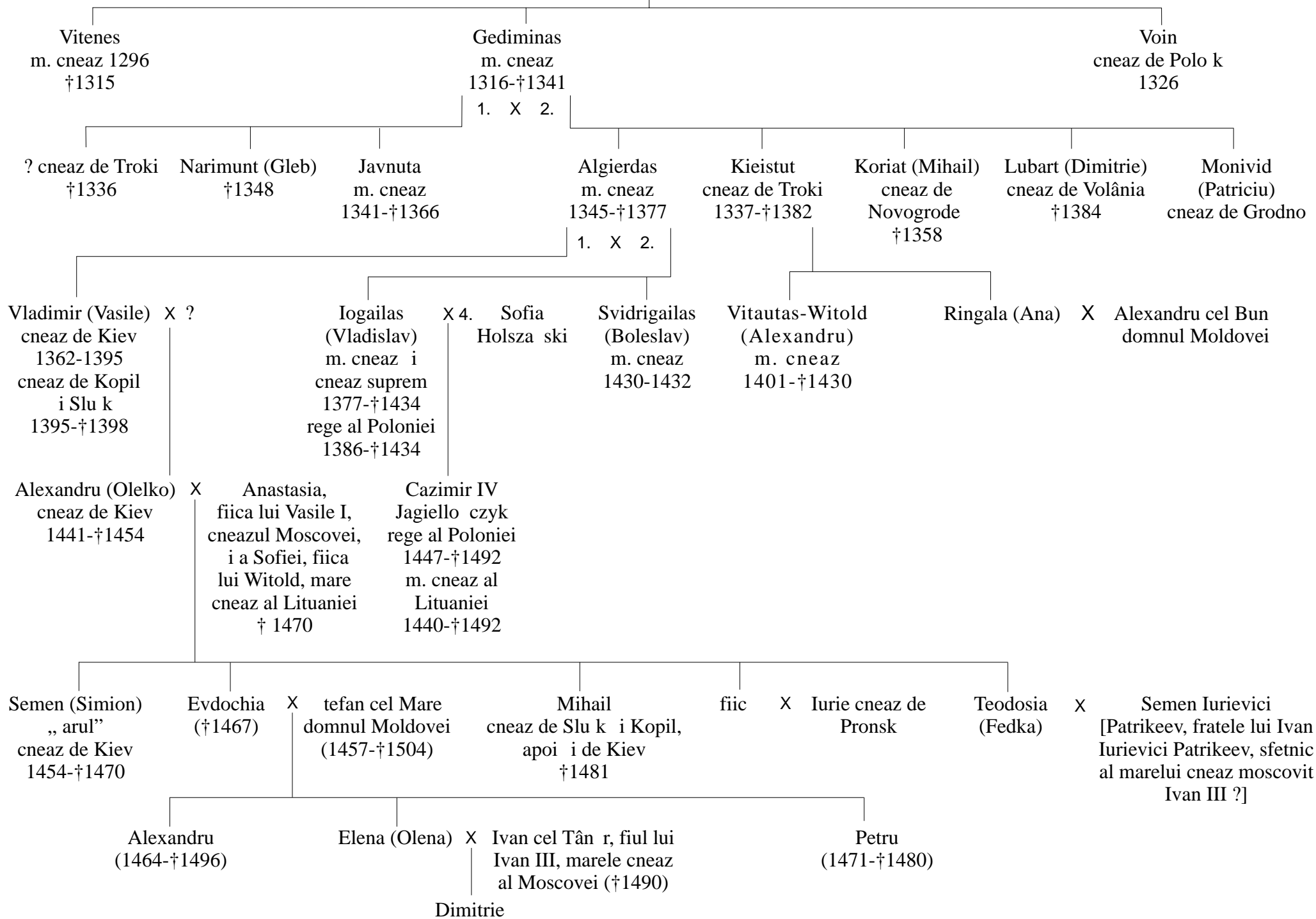

Fig. 1. Portretul lui Alexandru (Olelko), tat 1 doamnei Evdochia (apud Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistri a i rudeniile de la Kiev i de la Moskova ale lui Itefan cel Mare*)

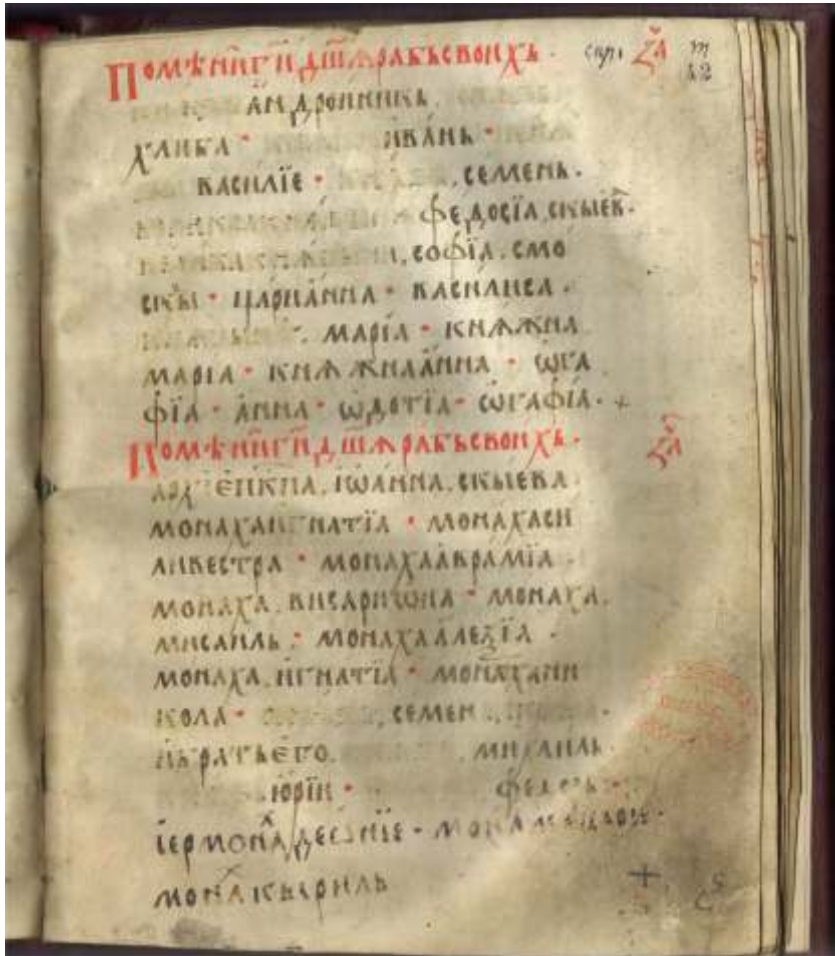

Fig. 3. Pomelnicul m n stirii Bistri a, fila 42 r
(Biblioteca Academiei Române)

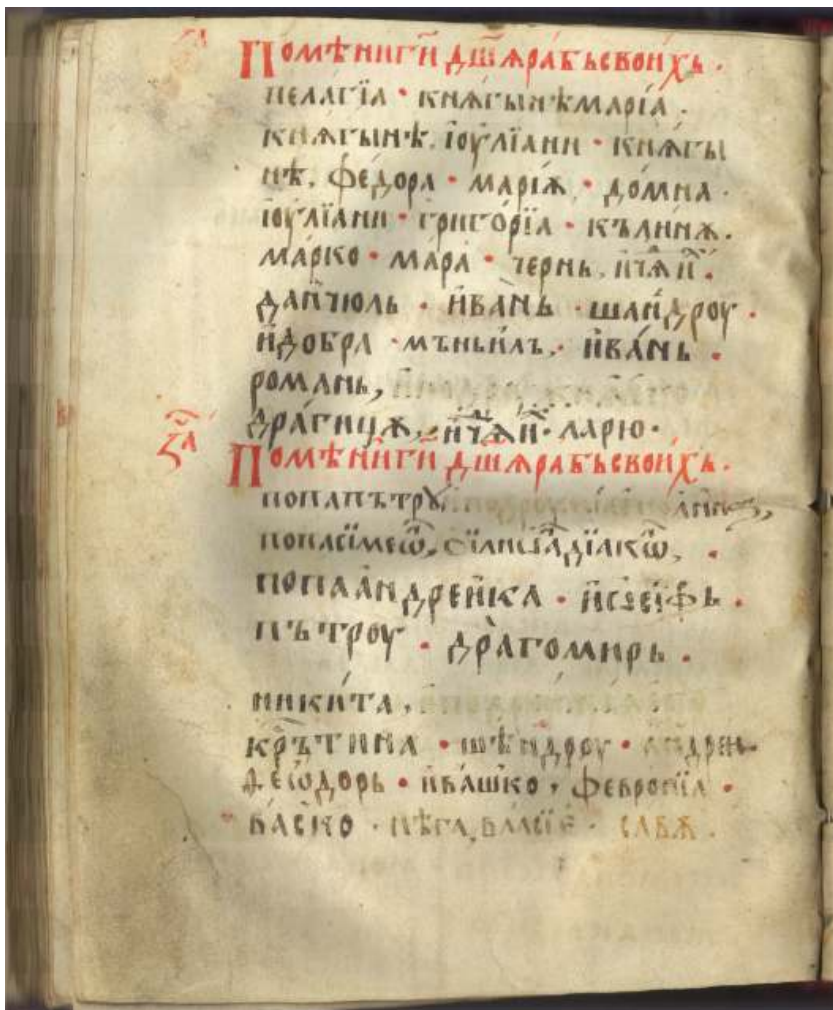

Fig. 4. Pomelnicul m n stirii Bistri a, fila 42 v
(Biblioteca Academiei Române)

CHERSONUL ȘI ÎMPREJURIMILE SALE DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIV PÂNĂ ÎN SECOLUL XVI

În perioada bizantină târzie, în împrejurimile imediate ale Chersonului¹ din Peninsula Heracleea, erau concentrate numeroase mănăstiri și locuri sfinte, respectate în toată lumea creștină (**Fig. 1, 2**). Este important de menționat faptul că Chersonul, fondat de greci în secolul VI î. H., a existat neconținut aproape două mii de ani, dintre care o mie ca oraș creștin (**Fig. 3**). Timp de o mie de ani, pe străzile și în piețele lui s-au construit bazine și baptisterii, temple și paraclise cu cupole încununate de cruci, aziluri de bătrâni și cavouri; timp de o mie de ani, în oraș s-au adus icoane, cruci, diferite obiecte bisericești (**Fig. 4, 5**). Prin Cherson, obiectele cultului creștin, lucrurile sfinte, relicvele ajungeau în celelalte orașe ale Tauridei². Pe parcursul a o mie de ani, Chersonul a fost principalul centru creștin de pe țărmurile nordice ale Mării Negre, un promotor al creștinismului, un punct de sprijin al misionarilor, un mic centru de pelerinaj³. Tradiția creștină orală și datina bisericească au legat Chersonul de memoria unor mari stâlpi ai creștinismului, ca Sf. Apostol Andrei, Sf. Clement al Romei, Sf. Martin Mărturisitorul, Sfinții Întocmai cu Apostolii Chiril și Metodiu, Sf. Vladimir (creștinătorul Rusiei). Este indubitabil că o istorie creștină atât de bogată întârea, în epoca medievală, credința populației creștine din Peninsula Crimeea. Nu făcea excepție nici patria Mariei de Mangop – capitala principatului Theodoro, așezată în partea muntoasă a sud-vestului Crimeii. Nu este întâmplător că principele Constantin (în călugărie, Casian), născut și crescut în Mangop, contemporan și posibilă

¹ În perioada antică, orașul se numea Chersones.

² Denumirea medievală a Peninsulei Crimeea.

³ Н. М. Богданова, *Церковь Херсона в X-XV вв. Византия и Средиземноморье. Славянский мир*, Moscova, 1991, p.6 și urm.; Т. Ю. Яшаева, *Средневековый Херсонес как центр малого паломничества. Православные древности Таврики*, Kiev, 2002, p.155-158.

rudă a Mariei, a fost trecut în rândul sfinților de către Biserica Ortodoxă, pentru viața sa de sihastru⁴.

Misiunea multiseculară de oraș-misionar a Chersonului se explică, într-o anumită măsură, prin topografia lui istorică. Fiind o regiune îndepărtată, el a devenit, în timpul prigonirii din primele secole ale creștinismului, un loc de exilare a creștinilor, în care ajungeau, de regulă, personalități strălucite, ieșite din comun, tari în spirit și credință. Șederea lor în Taurida nu rămânea fără urmări pentru populația locală. Ei aprindeau inimile autohtonilor prin discursuri înflăcărate, iar prin faptele lor spirituale semănau și întăreau credința lui Hristos.

La sfârșitul secolului V și în secolul VI, Chersonul a intrat în Bizanțul ortodox și, pe parcursul întregii perioade bizantine timpurii și bizantine medievale, a fost avanpostul lui principal din nord.

Istoricii discută până astăzi despre ceea ce mai reprezenta Chersonul în epoca bizantină târzie. Sursele scrise și arheologice atestă că, la sfârșitul secolului XIII, el a fost distrus și ars de către tătari și blocat economic de către genovezi⁵. Nu a fost scutit nici de tragedia generală europeană (ciuma) și nici de înfiorătorul cutremur de pământ din Crimeea, din 1341. Unii cercetători consideră că din Cherson n-a rămas decât o mică așezare de pescari, pe malul golfului Karantinaia [Carantinei – *n. tr.*]; alții îl numesc oraș⁶. În adevăr, este greu să ne imaginăm Chersonul după toate cataclismele ca pe o localitate înfloritoare. Totuși, el și-a revenit din catastrofe și, la fel ca Bizanțul, a trăit o scurtă, dar evidentă, creștere culturală și economică. Pe ruine s-au ridicat case noi, paraclise, au renăscut cartierele de locuințe, s-a reluat producția meșteșugărească, s-au reînnotat legăturile economice; numărul populației urbane a atins cifra de 3.660-5.000 de oameni⁷. Templele din Cherson erau decorate cu incrustații măiestrite, erau pictate cu fresce, în

⁴ Д. Струков, *Жития святых таврических (крымских) чудотворцев*, Moscova, 1882, p.49-53.

⁵ Л. А. Голофаст, Рыжов С. Г. *Раскопки квартала X в северном районе Херсонеса*, în **МАИЭТ**, 2003, p.224.

⁶ В. Л. Мыц, *О дате гибели византийского Херсона: 1278г.*, în „Международная V конференция «Византия и Крым»: Тезисы докладов”, Simferopol, 1997, p.65-67; А. И. Романчук, *Очерки истории и археологии византийского Херсона*, Ecaterinburg, 2000, p.202-208.

⁷ А. И. Романчук, *op.cit.*, p.191.

cea mai bună tradiție a artei paleologe (**Fig. 6**). În secolul XIV, s-a constituit episcopia catolică din oraș. După scrisorile papei Ioan XXII, în iulie 1333, la Cherson a fost numit episcop dominicanul englez Ricardus și chiar s-a luat hotărârea de a zidi în oraș o catedrală cu hramul Sf. Clement.

Se știe că, spre sfârșitul secolului XIV, tot țărmul crimeean, până la Sudak, se afla sub controlul mitropolitului de Cherson. În Peninsula Heracleea, arheologii au descoperit o așezare mare din acea vreme, cătune și șase mănăstiri: paraclise și mici biserici rupestre, apariția ultimelor fiind legată de pătrunderea ideilor isihasmului în Taurida bizantină târzie⁸.

1. Mănăstirea cu cavoul Sfântului Papă Martin, cunoscută în literatură cu denumirea de mănăstirea „Maicii Domnului Vlaherniotissa”, era așezată pe necropola extravilană a Chersonului, de pe malul golfului Karantinaia. În interiorul zidurilor de piatră ale mănăstirii, se aflau morminte creștine, un paraclis, un templu mare, în formă de cruce și încăperi de locuit și de gospodărie (**Fig. 7**). În secolul VII, ca adversar al ereziei monoteiste, Papa Martin a fost exilat la Cherson, unde a și murit peste un an. După cum arată sursele scrise, el a fost înmormântat în afara zidurilor orașului Cherson, în „necropola sfinților”, în „prea frumoasa casă a Fecioarei Maria, care se numește Vlaherniotissa”⁹. Ruinele templului în formă de cruce, pavajele cu mozaic și frescele pictate ce-l decorau s-au păstrat până în prezent (**Fig. 8**).

2. Cea de-a doua mănăstire avea, de asemenea, un caracter memorial. Ea era amplasată pe o insuliță din golful Kazacia [al Cazacilor – *n. tr.*]. Pe insuliță, în interiorul unor ziduri de piatră cu planul pătrat, au fost descoperite câteva încăperi ce înconjurau o curte nu prea mare (**Fig. 9**). După părerea mai multor cercetători, această mănăstioară a fost fondată pe locul unde Sfântul Clement de Roma și-a aflat sfârșitul de mucenic și unde s-au și găsit sfintele sale moaște, în secolul IX, de către Sf. Chiril¹⁰.

⁸ Т. Ю. Яшаева, *О типах загородных монастырей на Герacleйском полуострове, Византия и Крым*, Simferopol, 1997, p.93-95.

⁹ С. Baronius, *Annales ecclesiastici*, Moguntiae, 1604, t.8, ann.654.

¹⁰ А. Маркевич, *Островок в Казачей бухте, как предполагаемое место кончины св. Климента, папы римского*, în *ИТУАК*, 43, 1909, p.105-115.

3. Mănăstirea rupestră de pe promontoriul Vinogradnâi [al Viilor – *n. tr.*] se afla pe țărmul de sud-vest al Peninsulei Heracleea. Ea a fost săpată într-o coastă abruptă de stâncă, deasupra mării și se compunea din câteva încăperi care comunicau între ele, situate în jurul curții (**Fig. 10**): chilii, trapeza, bucătăria, cămări, cavoul cu două morminte (**Fig. 11**). Schitul a fost înființat în secolul XIII și a existat până în secolul XV¹¹.

4. Înființarea mănăstirii rupestre Sf. Gheorghe de pe promontoriul Feolent (**Fig. 12**) se leagă de o legendă despre niște marinari greci, naufragați în secolul IX și salvați de Sf. Gheorghe. Conform tradiției, marinarii scăpați de la moarte au întemeiat această mănăstire.

5. Într-un mal abrupt de piatră, de pe pantele de sub actuala mănăstire Sf. Gheorghe, au fost săpate o mică biserică rupestră, o peșteră mare la dreapta cu nișă în perete, probabil trapeza, o peșteră-chilie la stânga și câteva peșteri pentru un singur om, situate la înălțimi diferite, în coasta abruptă a stâncii.

6. Schitul rupestru de pe pantele pârâului Sarandinakina (**Fig. 13**) a fost, de asemenea, săpat în întregime în coasta pietroasă și avea trei nivele, cuprinzând o curte mică interioară, biserica, încăperea cu cramă, trapeza, bucătăria cu cuptor, un subsol de gospodărie. Pe pereții tuturor încăperilor din catul de mijloc au fost gravate diferite simboluri creștine¹².

Campania din 1396 a emirului de Samarcand, Timur, asupra Crimeii a pus capăt scurtei perioade de renaștere a Chersonului¹³. Săpăturile arheologice au scos la iveală, în straturile superioare ale rămășițelor orașului Cherson, un tablou sinistru al devastării: case căzute în incendiu și biserici cu bârne arse, metal topit într-o masă compactă, veselă turtită, bucăți de pâine carbonizată, schelete umane cu cranii despicate de lovitură de sabie etc. (**Fig. 14**). Datele săpăturilor arheologice mărturisesc că, spre începutul secolului XV, mai rămăseseră locuitori numai la conacele îndepărtate din zona portuară. Din avanpost nordic principal al Bizanțului, Chersonul s-a transformat într-o așezare

¹¹ Т. Ю. Яшаева, *Пещерный комплекс в округе Херсонеса. Проблемы истории и археологии Крыма*, Симферополь, 1994, p.71-88.

¹² Т. Ю. Яшаева, *Раннехристианская символика в поздневизантийском загородном монастыре Херсона*, în „Проблемы религий стран черноморско-средиземноморского региона: Сборник научных статей”, Sevastopol, 2001, p.182-185.

¹³ А. И. Романчук, *op.cit.*, p.202-208.

nu prea mare de pescari. Cu toate acestea, împrejurimile Chersonului n-au suferit schimbări importante. În Peninsula Heracleea, în prima jumătate a secolului XV, schiturile și mănăstirile rupestre și terestre descrise mai sus funcționau ca și mai înainte.

Concomitent cu slăbirea Chersonului, în Crimeea au apărut trei forțe politice noi: hanatul musulman al Crimeii, cu capitala la Ciufut-Kale, coloniile genoveze catolice cu centrul la Caffa și principatul ortodox Theodoro, a cărui capitală era Mangopul.

La sfârșitul secolului XIV și la începutul secolului XV, Chersonul, împreună cu împrejurimile sale imediate, s-au găsit strânse ca într-un fel de inel. La nord-vest și sud-vest, era scâldat de mare; la sud-est, se aflau posesiunile genoveze de coastă – consulatul Cembalo, ale cărui hotare se întindeau de-a lungul țărmului, de la gura râului Ciornaia [Negru – *n. tr.*], în zona cetății Calamita (Inkerman), până la capul Sarâci de pe malul de sud al Crimeii (în zona localității Foros). Cetatea Cembalo, ridicată pe muntele abrupt Kastron, era districtul cel mai de vest al republicii genoveze (**Fig. 15**). Pe vârful muntelui, se afla citadela (**Fig. 16**). Mai jos, pe pantele muntelui, era amplasat orașul Sfântului Gheorghe. Aici locuia populația de bază a cetății.

La nord-est, de Cherson se apropiau domeniile principatului Theodoro: portul maritim și cetatea lui de apărare, Calamita (**Fig. 17**). Întrucât genovezii împinseseră principatul Theodoro de la porturile litoralului sudic, principii de Mangop au luptat mult timp pentru ieșirea la mare. În sfârșit, ei au creat un port propriu la gura râului Ciornaia. În 1427, pentru apărarea acestuia, principele de Mangop, Alexios, a refăcut cetatea medievală timpurie, construită încă de împăratul Iustinian, în secolul VI¹⁴ (**Fig. 18**). Prin portul Calamita, principii Mangopului întrețineau un comerț înfloritor. În 1433, ca urmare a ciocnirii intereselor economice ale principatului Theodoro și ale Caffei, principele de Mangop, Alexios, a reușit să cucerească cetatea Cembalo, păstrând-o un an întreg. În secolele XIV-XV, a fost săpată în stâncă o mănăstire rupestră cu trei biserici, osuare, trapeză (**Fig. 19, 20**). În perioada Evului Mediu dezvoltat, în valea Inkerman s-a constituit un centru monahal la

¹⁴ А. Г. Герцен, *Крепостной ансамбль Мангуна*, în **МАИЭТ**, 1, 1990, p.138-139.

fel ca pe Athos sau Meteora și doar cucerirea Crimeii de către turci a oprit acest proces¹⁵.

Către mijlocul secolului XV, în Peninsula Heracleea mai exista localitatea de pe pârăul Berman, funcționau mănăstirile rupestre, precum și locurile sfinte legate de memoria papilor Clement de Roma și Martin, foarte respectate de pelerini. Însă, la această dată, Chersonul a fost părăsit de ultimii locuitori și a încetat să mai existe. În a doua jumătate a secolului XV, nu numai Chersonul a ieșit de pe scena istoriei. După cum se știe, în 1453, o dată cu cucerirea Constantinopolului de către turci, și-a încetat definitiv existența marele stat al romeilor – Imperiul Bizantin. În 1475, turcii au debarcat în Peninsula Crimeea; după lupte care au durat o săptămână, Caffa a căzut și, după ea, celelalte colonii genoveze. După un asediu de jumătate de an, a fost zdrobită capitala de neînvins a principatului Theodoro – Mangopol. Tătarii au devenit vasali ai sultanului turc. Pentru câteva secole, Crimeea devine otomană.

Dar Chersonul n-a fost uitat. Lunga lui istorie, plină de evenimente, acoperită de mituri și legende, continua să existe în memoria oamenilor. În secolele XVI și XVII, când orașul nu mai exista de multă vreme, locurile sfinte din împrejurimile lui erau frecventate de călători și pelerini, ambasadori și diplomați.

În 1578, în Crimeea s-a aflat ambasadorul polonez la hanul crimeean, Martin Broniewski. El menționează localitatea și mănăstirea Sf. Gheorghe, amplasate nu departe de Cherson, unde de ziua Sfântului Gheorghe se adunau grecii creștini din toată Crimeea¹⁶. În același secol, cardinalul Baronius scria că, la fel ca și în vechime, „mari mulțimi de oameni se adunau la mormântul Sfântului Papă Martin”, aflat la distanța de un stadiu de oraș¹⁷. Călugărul dominican Dortelli D’Ascoli, care a locuit în Crimeea vreo zece ani (1624-1634), constata că și în această vreme se păstrase legenda despre „paraclisul înălțat de mâinile îngerilor care păstra corpul Sfântului Clement”. A. L. Bertier-Delagarde, inginer militar, istoric și arheolog rus, menționa: „Memoria și semnificația insuliței și bisericii din ea s-au păstrat o vreme foarte îndelungată, astfel

¹⁵ Ю. М. Могаричев, *Пещерные монастыри в Инкерманской долине*, în „Международная V конференция «Византия и Крым»: Тезисы докладов”, Simferopol, 1997, p.64.

¹⁶ М. Броневский, *Описание Таврии*, în **ЗООИД**, 6, 1867, p.341-342.

¹⁷ С. Baronius, *op.cit.*, ann. 654.

încât, chiar cu puțin timp înainte de cucerirea Crimeii de către ruși, cu toată delăsarea generală a tuturor acestor locuri și decăderea creștinismului în Crimeea în general, pe această insuliță exista mănăstirea grecească, atât de bine păstrată, încât este arătată pe primele hărți ale Crimeii. Dacă o mănăstire era întreținută într-o asemenea fundătură, înseamnă că exista un motiv important și deosebit, cum ar fi amintirea despre aflarea moaștelor Sfântului Clement acolo”¹⁸.

Preotul Iacob, care a făcut parte din solia rusă în Crimeea în secolul XVII, a descris pelerinajul său în mănăstirea părăsită rupestră din Inkerman (Calamita), la moaștele unui sfânt necunoscut, unde a aflat că în fiecare vineri și duminică veneau să se închine acestor moaște grecii și armenii crimeeni cu soțiile și copiii lor¹⁹.

Astfel, împrejurimile imediate au supraviețuit orașului. În a doua jumătate a secolului XV și în secolul XVI, când Chersonul era deja în ruine, în Peninsula Heracleea continuau să existe mănăstirile, localitatea și locurile sfinte respectate. Pe parcursul ultimelor secole, pare că viața s-a scurs încet din Cherson spre aceste împrejurimi și, în final, s-a focalizat în mănăstirile rupestre. După dispariția lor, în Peninsula Heracleea au rămas doar sfintele locuri venerate. Avem la dispoziție mărturii ale contemporanilor potrivit cărora aceste locuri erau vizitate nu numai de către pelerinii din regiuni îndepărtate, ci și de către creștinii crimeeni. Este foarte probabil că printre aceștia au fost și principele Constantin de Mangop și viitoarea soție a lui Ștefan cel Mare – Maria de Mangop, care vor fi primit o educație conformă tradiției creștine din vremea lor.

(Traducere din limba rusă de Silviu Andrieș-Tabac)

CHERSON UND SEINE UMGEBUNG AM ENDE 14. – 16. JH.

Cherson (Chersoneses Taurisch) hatte, wie andere byzantinischen Städte, seinen Vororte. In der frühmittelalterlichen Zeit funktionierten dort die zahlreiche Einzelwirtschaften und entstanden die erste Felsen- und Erdklöster. Am Ende 14. – Anfang 15. Jh. wurde Cherson aus dem Hauptnordvorposten Byzanzs in kleinen

¹⁸ А. Л. Бертъе-Делагард, *Раскопки Херсонеса*, în **МАР**, 12, 1893, p.61.

¹⁹ М. Оболенский, *Сказание священика Иакова «О мощах неведомых»*, în **ЗООИД**, 2, 1850, p.685-687.

Fischerdorf umgewandelt. Seine Vororte umringten die Besitz der Genueser und des Fürstentumes Pheodoro, in dessen Hauptstadt ist Maria von Mangup geboren worden. Zur Mitte 15. Jh. hat Cherson seine Existenz eingestellt, aber in seinen nächsten Vororte dauerte das Leben. Hier blieben noch eine Siedlung, die Felsenklöster, und die heiligen Stellen von den Pilgern geachteten. Im 16. – 17. Jh. besuchten noch die Pilger die christlichen Heiligtümer, die in der nächsten Umgebungen der ehemaligen Stadt gelegen werden: die Grabmale der heiligen Päpste Climents und Martins, das Georgs Kloster.

Fig. 1. Harta Peninsulei Crimeea

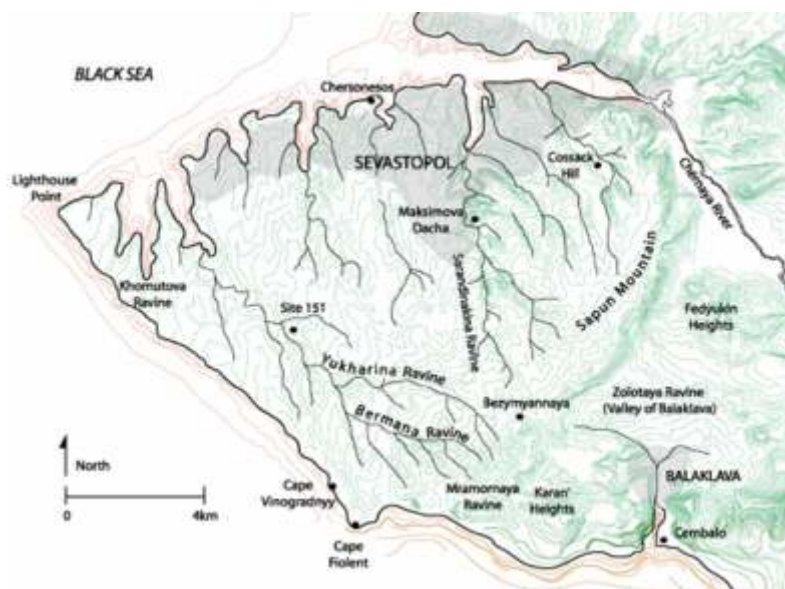

Fig. 2. Harta-schem a împrejurimilor Chersonului din Peninsula Heracleea

Fig. 3. S p turi la Cherson (Chersonesul antic)

Fig. 4. Bazilic cre tin . Sfâr itul secolului VI – începutul secolului VII

Fig. 5. Cartier medieval cu paraclis. Secolul XIII

Fig. 6. Monumente ale Chersonului din secolul XIV:
a) fragment de fresc cu chip de sfânt;
b) timpan pictat;
c) strachin cu glazur

Fig. 7. M n stirea Maica Domnului Vlaherniotissa din afara ora ului, cu cavoul Sfântului Martin

Fig. 8 a, b. M n stirea Maica Domnului Vlaherniotissa. Fragmente din mozaicul pardoselii. Sfâr itul secolului VI - începutul secolului VII

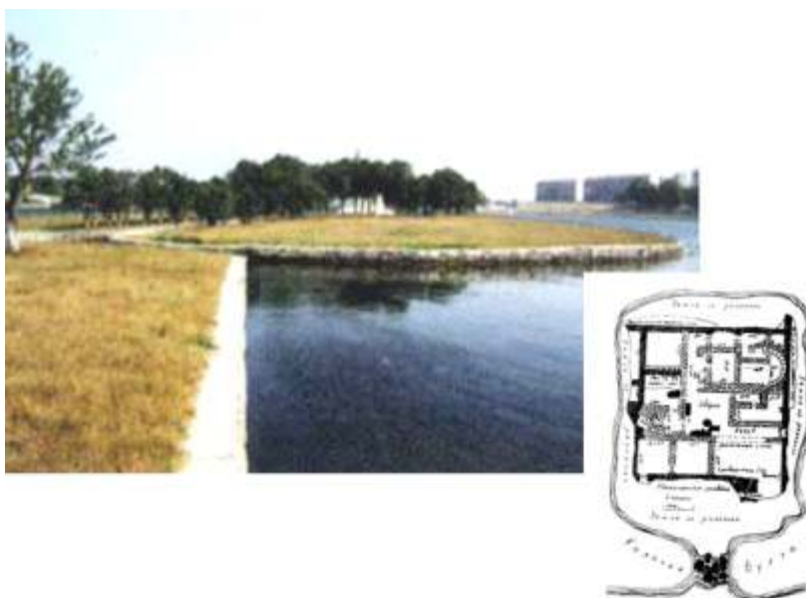

Fig. 9. Insuli a din golful Kazacia cu ruinele m n stirii

Fig. 10. M n stirea rupestr de pe promontoriul Vinogradnâi. Sfâr itul secolului XIII - secolul XV

Fig. 11. Încăperea rupestră a mănăstirii cu agheasmatarul

Fig. 12. Mănăstirea Sf. Gheorghe de pe promontoriul Feolent

Fig. 13. Mîn stirea rupestr de pe pârâu Sarandinakina.
Sfâr itul secolului XIII - secolul XV

Fig. 14. Cherson. Buc i de pâine ars din stratul
de incendiu. Secolul XIII

Fig. 15. Cetatea genovez Cembalo de pe muntele Kastron

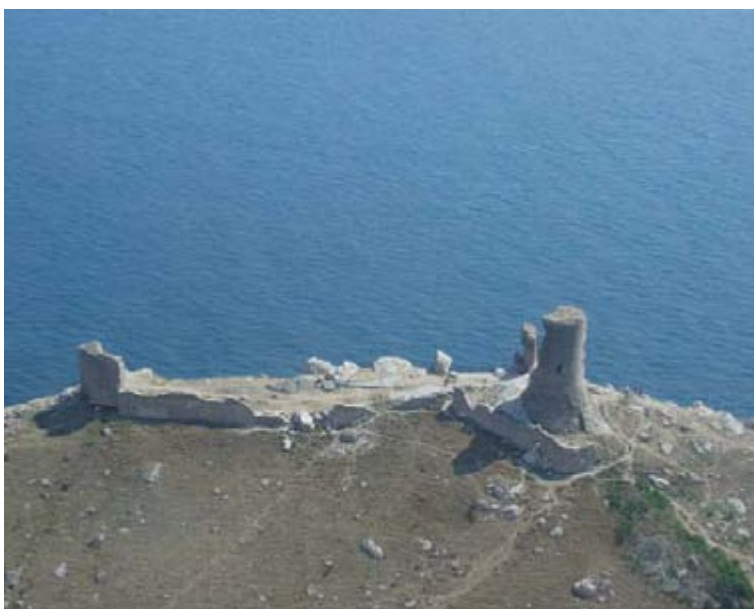

Fig. 16. Cetatea Cembalo. Citadela

Fig. 17. Mangop, capitala principatului Theodoro

Fig. 18. Cetatea Calamita (Inkerman)

Fig. 19. M n stirea rupestr
Inkerman. Vedere general

Fig. 20. M n stirea rupestr
Inkerman. Biserica Sf. Apostol
Andrei Întâiul Chemat

MOLDOVA ȘI PRINCIPATUL THEODORO LA 1475

Într-o situație politică complicată, caracteristică pentru țărmul nord-pontic în a doua jumătate a secolului XV, se observă o activitate diplomatică intensă, îndreptată spre stabilirea unor relații între statele din regiune, menită să ducă la crearea unei coaliții antiotomane. Cele mai active participante la această acțiune erau Țara Moldovei, principatul de Mangop (Theodoro) și regatul ungar¹. Micul principat din partea de sud-vest a Peninsulei Crimeea s-a pomenit într-un vârtej de evenimente care avea să schimbe radical harta politică a regiunii.

Câteva cuvinte despre situația topografică. Mangopul este un platou calcaros izolat, situat la altitudinea maximă de circa 600 m deasupra nivelului mării. Din trei părți, platoul este protejat de prăpăstii verticale care ating, pe versantul vestic, înălțimea de 70 m. Versantul nordic este străbătut de trei defileuri adânci, care separă promontoriile (ramificațiile muntoase), secțiunea plană a Mangopului fiind astfel asemănătoare cu o mână cu patru degete (**Fig. 1**). Suprafața totală a platoului este de circa un kilometru pătrat.

După Evlia Celebi, cunoscutul călător turc din secolul XVII, platoul Mangopului a fost creat de Allah pentru ca să-i fie cetate și nu numai datorită faptului că este greu accesibil din cauza condițiilor naturale, ci și din cauza existenței surselor naturale de apă².

Mangopul este unul dintre cele mai mari monumente din grupul așa-numitelor „orașe rupestre”, precum și cea mai mare cetate, iar mai târziu și oraș al goșilor crimeeni; aceasta este o informație istorică de bază, obținută prin săpăturile arheologice. Materialele arheologice completează esențial știrile sărăcicioase ale surselor istorice. Strategia cercetărilor arheologice din ultimele două decenii s-a construit pe sondarea diferitelor elemente ale complexului, pentru a avea un tablou cât mai complet al

¹ Г. В. Гонца, *Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в.*, Chișinău, 1984, p.22.

² Эвлия Челеби, *Книга путешествия*, перевод и комментарии Е. В. Бахревского, Симферополь, 1999, p.33.

topografiei, stratigrafiei și cronologiei lui. În plan tactic, am considerat prioritară încheierea cercetărilor la obiectivele a căror investigare fusese începută de predecesorii noștri încă în secolul XIX, precum și studierea monumentelor celor mai expuse pericolului distrugerii sau jefuirii (necropola). În baza acestor cercetări, se pot stabili etapele principale ale evoluției așezării.

1. Perioada ante-cetate (mijlocul secolului III – mijlocul secolului VI). Platoul este locuit în general doar pe cursul superior al defileurilor. Populația este constituită în principal din goți și alani, printre care se răspândea treptat creștinismul.

2. Perioada cetății bizantine timpurii (secolele VI-VIII). Crearea unui puternic sistem defensiv, ridicarea bazilicii mari în centrul platoului.

3. Perioada chazară (sfârșitul secolului VIII – prima jumătate a secolului IX). Ocuparea de scurtă durată a cetății de către chazari, fără repercusiuni esențiale asupra culturii materiale a populației.

4. Perioada themei (mijlocul secolului IX – secolul X). Cetatea revine sub suzeranitatea Bizanțului.

5. Perioada părăsirii (secolele XI-XIII).

6. Perioada theodorică timpurie (secolul XIV). Apariția cartierelor orașenești pe platou, formarea citadelei pe promontoriul Teşkli-burun. La sfârșitul secolului, orașul este pustiit de oastea lui Timur-Lenk.

7. Perioada theodorică târzie (primele trei sferturi ale secolului XV). Renașterea principatului Theodoro, refacerea citadelei, palatului, bazilicii, construirea celei de-a doua linii defensive.

8. Perioada turcească (sfârșitul secolului XV – anii '70 ai secolului XVIII). După ocuparea de către turci (1475), orașul decade treptat și este părăsit integral de locuitori (*caraimi*) la începutul anilor '90 ai secolului XVIII.

Prezentul articol este dedicat în general evenimentelor din ultimele luni de existență a principatului Theodoro, în care un rol activ a jucat Ștefan cel Mare. Creșterea pericolului turcesc a produs o reacție ideologică în țările vecine. Aceasta s-a exprimat printr-un interes sporit față de moștenirea bizantină. La peste douăzeci de ani de la căderea Constantinopolului, interesul cârmuitorilor europeni față de mirese porfirogenete a început să crească. Într-un singur an, 1472, au fost încheiate două căsătorii la cel mai înalt nivel. Ivan III, marele cneaz moscovit, s-a căsătorit cu Sofia Paleolog, nepoata ultimului împărat bizantin, Constantin XI; prin această căsătorie, a fost demonstrată pretenția Moscovei de a deveni „A Treia Romă”. În același

an, relațiile politice dintre principatul Theodoro și Moldova au fost întărite prin căsătoria lui Ștefan III cu sora principelui Isaac, Maria, cunoscută în istorie ca Maria de Mangop. Grație acestei căsătorii (14 septembrie 1472³), principele Moldovei intra în relații de rudenie cu Paleologii și alte familii ilustre bizantine, care figurau în arborele genealogic al soției sale.

Examinarea originii dinastiei domnitoare de la Mangop nu constituie obiectul lucrării noastre; vom remarca doar că poate fi considerată în continuare justificată observația istoricului român N. Bănescu (la 1935), precum că această chestiune rămâne foarte obscură⁴. Cercetătorul amintit a arătat, cu prudență, posibilitatea stabilirii relațiilor de rudenie între familia domnitoare de la Mangop și familiile Paleologilor și Marilor Comneni prin căsătoriile unora dintre dinaști⁵. Aceste concluzii sunt practic repetate și de către autorii contemporani: bulgarul Ivan Bojilov⁶ și rusul Valeri Stepanenko⁷. Vom remarca în mod special lucrările istoricului român Ștefan S. Gorovei, care introduc în circuitul științific materiale noi, ceea ce ne face să sperăm că vor face mai multă lumină cel puțin în genealogia principesei de Mangop.

În ultimii ani, a fost supusă criticii ipoteza foarte populară despre originile armeno-bizantino-trapezuntine ale familiei. În conformitate cu aceasta, originile dinastiei urcau spre neamul cunoscut Gavras, ai căror reprezentanți ar fi fost exilați la Cherson în secolul XII⁸. Dar, în afară de

³ I. Bogdan, *Cronicile slavo-române din sec. XV- XVI*, București, 1959, p.57-58; *Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв.*, Moscova, 1976 (Letopisețul de la Bistrița), p.27; (Letopisețul I de la Putna), p.64; (Letopisețul moldo-polon), p.118.

⁴ N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 1935, p.26. Tot aici, vezi trimiterile la lucrarea lui N. Iorga (1913), inaccesibilă nouă, în care soția lui Ștefan cel Mare este numită soră a principelui domnitor din Theodoro, Isaac, și a lui Alexandru, cel care i-a succedat.

⁵ *Ibidem*, p.20.

⁶ И. Божиллов, *Асеневици (1186-1460). Генеалогия и просопография*, изд. 2-е, София, 1994, p.416.

⁷ В. П. Степаненко, *Князья Феодоро и византийская аристократия XV в., în Византия и Крым. Тезисы докладов международной конференции в Севастополе, Симферопол, 1997, p.76-77; idem, Легенда о Гаврах и Херсонес в русской и советской историографии, în *Историография Балканского средневековья*, Твер, 1990, p.87-95; idem, *Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в.*, în *АДСВ*, 32, 2001, p.335-353.*

⁸ A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p.153-158.

omonimia acestui nume cu numele familiei princiare Hovra-Hovrin, nu există dovezi cât de cât plauzibile în favoarea acestei versiuni.

Pe temeiul cronicii românești anonime în limba germană, în care soția lui Ștefan III este numită cercheză, filologul austriac H.-F. Bayer o consideră de proveniență din Caucazul de nord⁹. Trebuie, însă, să remarcăm faptul că, în secolele XIV-XVI, erau numiți cerchezi și alanii-asi, apăruiți în Taurida cel puțin în secolul IV¹⁰. Orașul medieval din vecinătatea Mangopului, care a fost distrus de hoarda emirului Nohai la sfârșitul secolului XIII, se numea Cerkes-Kermen, la fel ca și satul de alături. Această denumire a fost fixată de Martin Broniewski, în anul 1578¹¹. Alanii și goții constituiau componenta etnică de bază, din care s-a format populația medievală a regiunilor montane și de litoral ale peninsulei¹². Informații despre goții și alanii din Crimeea care-și păstrează identitatea etnică ne sunt oferite în repetate rânduri de sursele medievale scrise. În legătură cu aceasta, vom remarca încă un element important. H.- F. Bayer a presupus că odrasla dinastiei de Mangop, micul prinț Ioan, mort la Trapezunt, ar fi una și aceeași persoană cu Ioan Tsiras, adică Cerchezul, mort la 1435 și înhumat în mănăstirea Sf. Gheorghe Peristerion din împrejurimile Trapezuntului¹³. Dacă este așa, atunci supranumele lui Ioan ne permite, desigur cu o mare prudență, să emitem presupunerea despre rădăcinile alane ale Mariei de Mangop. Ioan, căsătorit cu Maria Asan-Paleolog-Tzambakon, era fratele Mariei din Theodoro, soția viitorului împărat de Trapezunt, David Mare Comnen. Prin această căsătorie, a fost inaugurată epoca recunoașterii internaționale a principatului de Mangop.

O sursă importantă pentru cercetarea originii dinastiei de Mangop rămâne acoperământul de mormânt al Mariei, păstrat la mănăstirea Putna. Stemele Paleologilor și Asăneștilor, reprezentate pe acesta, fac trimitere la relațiile de rudenie, dacă nu de sânge, cel puțin de alianță, ale dinaștilor de

⁹ X.- Ф. Байер, *История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро*, Ecaterinburg, 2001, p.205, 224-226.

¹⁰ Ю. А. Кулаковский, *Аланы по сведениям классических и византийских писателей*, Kiev, 1899.

¹¹ Despre Cerkes-Kermen (Eski-Kermen), vezi A. И. Айбабин, *Основные этапы истории городища Эски-Кермен*, în *МАИЭТ*, 2, 1991, p.43-51.

¹² Idem, *Этническая история ранневизантийского Крыма*, Simferopol, 1999, p.230.

¹³ X.- Ф. Байер, *op.cit.*, p.392.

Mangop cu cele mai mari familii ale imperiului. Broderia nu conține nici un fel de trimitere la familia Gavras, cu atât mai puțin la familia Hovra. O mărturie indirectă în favoarea participării Asăneștilor la genealogia elitei din Mangop ar putea fi fragmentul de placă de calcar, descoperit în săpăturile așa-numitei biserici a Maicii Domnului din centrul platoului de la Mangop, care a fost reutilizat (**Fig. 2**). Din păcate, partea superioară a plăcii nu s-a păstrat, dar este posibil ca pe ea să fi fost reprezentat un animal heraldic ridicat pe labele dinapoi, poate un leu, care a fost stema Asăneștilor.

Încheierea alianței matrimoniale și politice dintre Suceava și Mangop i-a îndemnat pe cercetători să presupună că Ștefan ar fi avut, în cazul izgonirii turcilor, fie pretenții asupra tronului Bizanțului refăcut, fie, cel puțin, asupra principatului Theodoro. Este probabil că aceste intenții nu au constituit un secret la Mangop, fapt care a putut determina răcirea relațiilor dintre cele două principate. Pentru realizarea planurilor crimeene ale lui Ștefan, exista, se pare, o premisă – strălucita victorie asupra oastei turcești din 10 ianuarie 1475. Inspirat de aceasta, Ștefan va începe tratativele cu Caffa genoveză pentru o alianță împotriva hanului crimean și a principelui de Theodoro, Isaac. În pragul accentuării pericolului invaziei turcești, însă, genovezii și-au demonstrat precauția și nu au făcut acest pas riscant, nedorind să încordeze relațiile cu cele două influente puteri din peninsula. Se presupune că, după ocuparea principatului Theodoro de către turci, Ștefan s-a răcit cu totul de principesa de la Mangop, îndreptându-și interesul spre Maria Voichița, fiica lui Radu cel Frumos, domnul Munteniei, care, după moartea Mariei de Mangop (19 decembrie 1477), i-a și devenit soție. Trebuie să recunoaștem că această căsătorie cu Ștefan cel Mare, învingător al groaznicilor osmani, fusese o mare onoare pentru micul principat crimean, vasal al hanului tătăresc. Probabil, numai înalta titulatură a miresei, obținută pe o cale nu prea clară, a atras atenția domnului care, ca și Ivan al Moscovei, urmărea cu atenție soarta moștenirii bizantine.

Încercând să găsească o posibilitate de rezistență în fața pericolului invaziei turcești și ca răspuns la tendința vecinului din nord de a-și întări genealogia bizantină, principele Isaac a început a duce cu succes tratative pentru căsătoria unei principese de Mangop – al cărei nume a rămas necunoscut – cu Ivan cel Tânăr, moștenitorul tronului moscovit¹⁴. Această

¹⁴ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайскими Ордами и Турками*, în „Сборник Императорского Русского

alianță a fost zădărnicită de cucerirea Mangopului de către turci. Vom remarca faptul că, după ce alianța nu s-a produs, Ivan III va rămâne fidel direcției sudice a politicii sale: în 1483, Ivan cel Tânăr va deveni soțul Elenei, fiica din prima căsătorie a lui Ștefan cu doamna Evdochia, sora cneazului de Kiev, Semion Olelkovici¹⁵. Dar, potrivit legendei, el a fost și jertfa acestei politici, murind otrăvit de mama sa vitregă, „despina” Sofia Paleolog.

Simțind iminența invaziei turcești, principele Isaac a încercat chiar să stabilească relații prietenești cu Mehmed II. Gestul a fost, probabil, receptat negativ, atât de supuși, cât și de aliați. Cea mai dură a fost reacția din partea lui Ștefan al Moldovei. După opinia lui A. A. Vasiliev, acesta ar fi inspirat *de facto* lovitura de palat din Theodoro. O aluzie la acest eveniment se află în raportul diplomatic către regele ungar Matia Corvin, datat iunie 1475, în care se comunică faptul că Ștefan l-a trimis pe fratele soției sale, Alexandru, în principatul de Mangop. O corabie genoveză l-a transportat până la punctul denumit de sursa genoveză „Iaspo”. Probabil, se are în vedere golful Laspi, situat la 20 km mai la sud de Mangop. Acest ținut făcea parte din căpitănia Gotia, o subdiviziune teritorială a Chazariei genoveze, al cărei centru administrativ era cetatea Cembalo (Balaklava). Evident, administrația genoveză, alarmată de înclinația proturcească a cârmuitorului vecin, a sprijinit acțiunile lui Ștefan vizând înlăturarea lui Isaac și înlocuirea lui cu mai radicalul Alexandru. Ștefan a pus la dispoziție o corabie și 300 de oameni înarmați, care l-au ajutat pe Alexandru să obțină tronul. Acești militari au constituit, probabil, structura de bază a garnizoanei care a apărat Mangopul. E de presupus că misiunea a găsit sprijin în interiorul principatului și, în primul rând, la elita conducătoare însăși, altfel este greu de explicat rapida detronare a lui Isaac. Alexandru a avut nevoie, după cum arată sursa genoveză, de doar trei zile pentru „a pune stăpânire pe moștenirea tatălui” și a o supune puterii sale¹⁶.

исторического общества”, 41, 1884, I, p.1-9, 12-13; А. Малиновский, *Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533*, în **ЗООИД**, 5, 1863, p.187.

¹⁵ Л. Е. Семенова, *Некоторые аспекты международной политики Молдавского княжества во 2-й пол. XV в.*, în „Юго-Восточная Европа в средние века”, Chișinău, 1, 1972, p.219-220.

¹⁶ А. А. Vasiliev, *op.cit.*, p.244-245.

Este important faptul că aceste evenimente s-au produs în ajunul debarcării corpului expediționar turcesc lângă Caffa, adică la 31 mai 1475. Prin urmare, răsturnarea, însoțită – evident – și de uciderea lui Isaac, sau a succesorului lui, s-a produs în primăvara anului 1475.

În ajunul invaziei turcești, situația politică era instabilă nu numai în principat. Un conflict politic intern s-a dezlănțuit și în hanatul Crimeii; hanul Mengli Ghirai a fost detronat. Fuga lui la genovezi și cererea de ajutor adresată de aristocrația tătară lui Mehmed II a devenit pretextul pentru invazia militară a turcilor în peninsula. Flota turcească, însoțită de un corp de expediție, în frunte cu marele vizir Keduk Ahmed pașa, a apărut, la 31 mai, în fața Caffei; la 1 iunie s-a produs debarcarea și la 6 iunie orașul și-a deschis porțile în fața învingătorului.

Căderea Caffei a fost, pentru Ștefan cel Mare, un semnal al creșterii pericolului turcesc față de stăpânirile sale. El va căuta ajutor la regele Ungariei, Matia Corvin (pe care acum îl va recunoaște ca suzeran al său), făcând aluzie, cu perspicacitate, în scrisoarea sa, la creșterea pericolului general al invaziei turcilor, atât pentru Moldova, cât și pentru Ungaria.

După ocuparea Caffei, Soldaiei și a altor cetăți genoveze mai puțin însemnate de pe țărmul sudic, a venit rândul posesiunilor Mangopului. Sursele conțin informații doar despre acțiunile turcilor împotriva capitalei principatului și nu comunică nimic despre rezistența altor fortificații, ca de exemplu cele de la Calamita, construite la gura râului Ciornaia, în anii '20 ai secolului XV, pentru apărarea portului maritim principal – poate chiar *unic* – al principatului. Cel mai probabil este că importante acțiuni militare împotriva acestor puncte nu au avut loc, fie că ele s-au predat repede, fie că, pur și simplu, au fost părăsite de locuitori.

Pentru reconstituirea evenimentelor legate de asediul Mangopului, cea mai bună dintre sursele europene este lucrarea maestrului de tunuri Jörg din Nürnberg. Soarta l-a legat de Ștefan cel Mare, la care fusese trimis de herțegul Bosniei. Apoi, în 1460, Jörg, împreună cu familia sa, a fost luat prizonier de turci și a rămas în serviciul lui Mehmed II timp de 20 de ani¹⁷. În cartea în care-și descrie aventurile, el menționează pe scurt faptul că, după ocuparea Soldaiei și Caffei, turcii s-au apropiat de orașul Santodoro (Theodoro), unde se aflau trei „regi” (principi) și 15.000 de oameni. Cetatea

¹⁷ Idem, *Jörg of Nuremberg, a Righter Contemporary with the Fall of Constantinople*, în „Byzantion”, 10, 1935, 1, p.203-210.

n-a putut fi cucerită dintr-odată, dar, peste trei luni, s-a predat benevol, „regii” și întreg poporul fiind uciși. La autorii de mai târziu, ca de exemplu canonicul de Cracovia Maciej Miechowski, se menționează că „regii” erau frați, ultimii *konungi* goți. După datele diplomatului polonez Martin Broniewski, care a vizitat Mangopul în 1578, aceștia ar fi fost unchi și nepot, descendenți din neamul cârmuitorilor de Trapezunt sau Constantinopol. El a primit această informație de la parohul uneia dintre cele două biserici care se mai păstrau în orașul pustiit¹⁸.

Theodor Spandunis, care a scris în primele decenii ale secolului XVI, utilizând surse care nu au ajuns până în zilele noastre, arată că principele Goției l-ar fi ucis pe fratele său mai mare și ar fi uzurpat puterea. Mehmed ar fi trimis împotriva lui pe beglerbegul său. Asediul cetății l-a silit pe principe să se predea, cu condiția păstrării vieții și averii sale. Adus, însă, la Constantinopol, Mehmed ar fi ordonat executarea lui, zicând, totodată, că „promisiunea care a dat-o funcționarul meu s-o țină el însuși”. Fiul minor al principelui ar fi fost convertit la islam și autorul l-ar fi văzut la Constantinopol deja complet turcit.

Până nu demult, cea mai bună trecere în revistă a surselor turcești relatând despre căderea Mangopului se găsea în monografia lui A. A. Vasiliev¹⁹. O completare la aceasta este recent publicata traducere nouă a textului operei istorice a lui Aşik Pașaoğlu, *Istoria dinastiei otomane*, scrisă în a doua jumătate a anilor '70 ai secolului XV²⁰. Versiunea nouă, mai exactă, a traducerii permite explicarea unor detalii despre mersul asediului. De exemplu, se confirmă presupunerea despre existența a două etape ale asediului. De o importanță deosebită sunt datele privitoare la căderea cetății ca rezultat al unei stratageme – retragerea falsă a turcilor și lovitura unui detașament de ambuscadă. Această informație se completează cu date din cartea lui Saad-ed-Din (1536-1599), autor al *Istoriei Imperiului Otoman*.

Către începutul acțiunilor militare, cetatea de pe platoul Mangop reprezenta un puternic ansamblu de fortificații, cu trei componente de bază. Linia principală de apărare asigura, practic, protecția întregului contur

¹⁸ Martinus Broniovius de Biezdfeđa, *Tartariae description cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae*, Coloniae, 1595.

¹⁹ A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p.249-266.

²⁰ Ф. Х. Хайбуллаева, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în **МАИЭТ**, 8, 2001, p.362-365; А. Г. Герцен, *По поводу новой публикации источника турецкого источника о завоевании Крыма*, în *vol.cit.*, p.366-387.

natural al platoului (**Fig. 1**). Linia ei magistrală, cu o lungime de 6.600 m, trecea pe centura de fortificație naturală a platoului și pe hotarele complementare create artificial, a căror lungime totală era de 1.500 m. Poligonul cetății, cu o suprafață de circa 90 ha, nu avea un caracter continuu, ci „nodal”, în privința fâșiei fortificate, ceea ce este specific în general fortificațiilor montane. Cele mai periculoase locuri, văile, erau intersectate de ziduri de cetate formând în plan un unghi intrând (*tenaille*). Fisurile înguste din prăpăstii erau acoperite cu ziduri scurte, atingând cu flancurile pantele stâncii. În poligonul cetății, format de linia principală de apărare, se pot distinge trei segmente mari: fronturile de nord, de sud și de vest, fiecare deosebindu-se prin particularități de relief proprii și prin caracterul fortificațiilor subordonate. Acest complex a fost creat pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului VI de către inginerii militari bizantini și a funcționat, integral sau parțial, pe durata întregii istorii a așezării²¹.

În perioada existenței principatului Theodoro (secolul XIV – al treilea pătrar al secolului XV), a cărui capitală era Mangopul, s-a ridicat – în completarea liniei principale de apărare – o a doua linie, reprezentând un brâu neîntrerupt de ziduri și turnuri, care acoperea partea construită a platoului și care separa această parte de două promontorii, cele mai mari ca suprafață – Ciamnu-burun și Ciufut-Ceargan-burun. Pe promontoriul Teșkli-burun s-a construit citadela, care servea și drept reședință fortificată a cârmuitorilor principatului. Suprafața totală a acestei fortificații este de 1,2 ha²² (**Fig. 3**).

Nici una dintre cetățile perioadei Evului Mediu târziu din Crimeea nu dispunea de o apărare atât de puternică, formată din trei centuri și întărită de condițiile naturale. Asediul ei a devenit pentru turci o campanie militară dintre cele mai grele la nordul Mării Negre. Din cauza condițiilor de loc deschis din jurul platoului Mangopului, era necesar un corp de blocadă foarte numeros, cu mai multă cavalerie decât infanterie. O altă problemă pentru asediatori a fost alegerea locului unde să se dea asaltul hotărâtor. Tactica războiului montan cere, în asemenea cazuri, acțiuni pe câteva direcții. Desfășurarea evenimentelor arată că asediatorii aveau date foarte

²¹ А. Г. Герцен, *Крепостной ансамбль Мангуна*, în **МАИЭТ**, 1, 1990, p.125-138.

²² Idem, *Оборонительная система столицы княжества Феодоро, în Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII -XVI вв.*, Rostov pe Don, 1989, p.38-45.

exacte despre punctele forte și punctele slabe ale cetății, ceea ce nu ar trebui să ne mire, în condițiile în care, în țara lor, existau fugari din rândul dinastiei conducătoare, după cum ne arată Aşik Paşaoglu. În lumina datelor cercetărilor arheologice și ale surselor scrise, a devenit evident că, în conformitate cu cerințele clasice ale războiului la cetăți, asediul se ducea nu pe o singură direcție, ci pe cel puțin două, cu scopul de a dispersa forțele de apărare și de a întări efectul de surpriză la asaltul decisiv. Inițial, turcii au încercat să desfășoare ofensiva împotriva cetății dinspre sud (**Fig. 4**), dar fără succes. Despre aceasta se mai știa și peste 200 de ani, fapt consemnat de călătorul turc Evlia Celebi, care menționa că aici au murit 7.000 de ieniceri²³. Deși această cifră este, indubitabil, mult exagerată, ea atestă, totuși, grelele pierderi suferite de asediatori din această direcție. Un cuvânt de spus l-a avut atât caracterul natural greu accesibil al pantei (**Fig. 5, 6**), cât și utilizarea prea puțin eficientă a artileriei. Distanța focului eficace al tunurilor, în a doua jumătate a secolului XV și în secolul XVI, nu depășea 200 m²⁴, din cauza dispersării prea mari a obuzelor peste această distanță, deși bătaia atingea cote mai înalte – de până la 800 m și mai mult²⁵. Astfel, tunul turnat de Urban trimeea ghiuleaua de 600 kg la distanța de 4 km. Dar, la asediul Constantinopolului, el a fost instalat la 500 de pași de poarta Sf. Roman. Datele ajunse până la noi, referitoare la utilizarea artileriei de către turci, arată că aceasta se instala de obicei la o distanța nu prea mare de țintă. La Mangop, din direcția sudică, distanța focului ochit al artileriei (250 m) depășea cu mult pe cea optimă pentru artileria acelei epoci. În același timp, unghiul de ochit era apropiat de 45°, ceea ce sporea și mai mult dispersarea ghiulelelor și slăbea impactul lor asupra zidurilor, din cauza traiectoriei curbe de zbor.

Necesitatea unei utilizări mai bune a artileriei i-a obligat pe turci să treacă la etapa a doua de asediu, desfășurând acțiuni și pe partea de nord a platoului, în defileul Hamam-dere (**Fig. 7**). Urmele clare ale acestui eveniment, depistate în cadrul săpăturilor, s-au păstrat bine datorită faptului

²³ Эвлия Челеби, *Книга путешествия*, перевод и комментарии Е. В. Бахревского, Симферополь, 1999, p.33.

²⁴ В. В. Яковлев, *Эволюция долговременной фортификации*, Москва, 1931, p.52.

²⁵ В. В. Арндт, *К истории средневековой артиллерии (генезис и развитие пушек XIV в.)*, în „Труды Института истории науки и техники”, Москва, 1, 1936, 7, p.306.

că – spre deosebire de sectoarele de apărare de pe muchia sudică a platoului – obiectivul principal al bombardamentului și al asaltului, fortificația **A.XIV**, nu a fost supusă reconstrucției în epoca turcească și nici nu a servit ca loc de extracție a pietrei. Ca urmare, în acest loc au putut fi reconstituite suficient de complet un șir de detalii ale organizării acțiunilor de asediu. În ruinele zidurilor s-au găsit fragmente ale ghiulelelor de tun din granit. S-au depistat circa 20 de locuri de lovituri și chiar două ghiulele înfipte în zidărie (**Fig. 8**), ceea ce a permis să se stabilească azimutul direcției de tragere de bază egal cu 35° și locul aflării bateriei turcești. Singurul loc de instalare a bateriei era panta opusă vestică a capului Elli-burun. De aici puteau fi bombardate concomitent două fortificații – **A.XIV** și **A.XV**. S-au păstrat urmele unui drum care urca de la talveg pe panta vestică a promontoriului, până la două platforme, fiecare având suprafața de aproximativ 25-30 m.p. – rămășițele locașelor pentru instalarea tunurilor.

Componenta parcului de artilerie, desfășurat pe sectorul nordic de asediu al Mangopului, poate fi aflată cu o precizie suficientă după descoperirile seriilor de ghiulele cu dimensiuni stabile, deoarece unificarea calibrelor a început numai o dată cu introducerea scării de artilerie, propuse de un mecanic din Nürnberg, Hartmann, în 1540²⁶. Putem diferenția trei tipuri de tunuri: tipul mic, de calibrele 8, 9, 11, 14 și 15 cm, denumite de turci „*saika*”; tipul mijlociu, pentru care s-a atestat doar un sigur calibru, de 26 cm (denumite de turci „*şaklos*” sau „*pranki*”); tipul mare de asediu, „*martin*”, „*eiderdehen*”, „*belmez*” (tipul cel mai greu, se mai numea și „*şahi*”)²⁷. La Mangop, ultimul tip a fost reprezentat de tunuri de calibrul 35, 40 și 42 cm. Acest tip corespunde pe deplin procedurilor tactice cunoscute de utilizare a artileriei la asediul cetăților în a doua jumătate a secolului XV. De obicei, cu tunurile de calibru mic era reglată tragerea tunurilor mari sau din ele se compuneau baterii de „demontare”, cu ajutorul cărora erau sparte merloanele zidurilor și doborâți atât apărătorii, cât și balistele de pe ziduri²⁸. Apoi, intrau în lucru tunurile grele, care distrugau zidurile. În acest chip a

²⁶ А. П. Мандрыка, *История баллистики (до середины XIX в.)*, Москва-Ленинград, 1964, p.14.

²⁷ А. Дероко, *Наістарніе ватрено оружје у средњевековној Сербіи*, în „Глас САН”, 246, Отдельна друштвених наука, Belgrad, 9, 1961, p.31.

²⁸ А. Иохер, *Осадная война или атака крепостей*, Санкт-Петербург, 1880, p.64.

acționat artileria turcească la asediul Constantinopolului²⁹. Ghiulele de calibru mic s-au găsit în număr de vreo 30, la cercetările din fortificația **A.XIV**. Ele se fabricau din marmură și, de obicei, erau folosite de către artileria navală. Majoritatea absolută, însă, o constituie descoperirile de fragmente de ghiulele de calibru mare (**Fig. 9**). Numărul de fragmente mari (de la 1/2 până la 1/4 de sferă) atinge câteva sute, cele mai mici nu pot fi numărate. Materialul de fabricație a acestor obuze era granitul care, la acea vreme, nu putea fi extras din Crimeea, unde este ascuns sub un strat masiv de roci sedimentare.

Focul, desfășurat pe două direcții – asupra fortificațiilor **A.XIV** și **A.XV** – a durat destul de mult timp, fapt sugerat atât de numărul mic de tunuri grele (cauzat de insuficiența de spațiu pentru instalarea lor), cât și de numărul enorm de fragmente de ghiulele. Trebuie să ținem cont și de ritmul scăzut de tragere a tunurilor grele în secolul XV: nu mai mult de zece împușcături pe zi. Din această cauză, tragerea neîntreruptă asupra zidurilor Constantinopolului a durat mai mult de șase săptămâni³⁰. Chiar și în prima jumătate a secolului XVI, cadența de tragere de peste zece împușcături pe zi era evaluată ca bună³¹. În afară de aceasta, tactica tragerii asupra lucrărilor de apărare permanentă nu era suficient de elaborată în secolul XV. Se considera că este mai simplu să dărâmi zidul, decât să faci o spărtură cu surparea lui, comodă pentru participanții la asalt³².

Cinci asalturi ale Mangopului, întreprinse de asediatori, demonstrează că artileria a fost departe de a pricinui distrugerile necesare dintr-odată. În timpul atacurilor, ambele părți au suportat pierderi mari: asediatorii de la pietre, apărătorii de la săgeți. S-au găsit peste o sută de vârfuri de săgeți, dintre care două au fost descoperite înfipte în pietrele zidului de apărare. Turcii au utilizat mai ales vârfuri cu peduncul înguste, din oțel, rombice în secțiune. Săgețile turcești erau preponderent scurte și ușoare, distanța lor de zbor era neînsemnată, ele ricoșau de la platoșa din plăci metalice, dar

²⁹ *Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 г.*, în *Памятники литературы Древней Руси*, Moscova, 1982, p.227.

³⁰ С. Рансимен, *Падение Константинополя в 1453 г.*, Moscova, 1983, p.93.

³¹ А. М. Беленицкий, *О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV-XV вв.*, în „Известия Таджикского филиала АН СССР. Серия история и этнография”, Stalinabad, 15, 1949, p.28.

³² В. Пашкевич, *Стрельба из артиллерийских орудий и ручного оружия*, Sankt-Peterburg, 1882, p.209.

pătrundeau prin cămașa de zale (**Fig. 10**). De obicei, la atacul asupra cetății, în urma pregătirii de către artilerie, combinată cu tragerea cu arcul, erau aruncate înainte grupuri de asalt cu scări, iar arcașii care veneau din spate îi împroșcau cu o ploaie de săgeți pe apărătorii care apăreau pe ziduri.

Asediul turcesc a fost punctul culminant în viața cetății Mangopului și a scos la iveală, la maximum, părțile ei puternice și slabe. Aici s-au întâlnit fortificația romană târzie cu armele de asediu cele mai noi. La fel ca și Constantinopolul, Mangopul întâmpina asediul turcesc la aliniamentele create în Evul Mediu timpuriu. Zidurile capitalei Bizanțului, ridicate în vremea împăratului Teodosie II (408-450), au rezistat două luni, cele ale Mangopului, însă, circa o jumătate de an. Patruzeci de zile a ținut asediul de la Novo Brdo și trei luni cel de la Smederevo. Pe acest fundal, putem vorbi despre evenimentele de la Mangop ca despre *cea mai complicată campanie a armatei turcești din Europa de sud-vest de după luarea Constantinopolului*. Prezenta greutate pentru asediatori nu numai fortificația „naturală”, întărită de cea creată de mâna omului; putem vorbi, cu siguranță, și despre un înalt spirit militar al garnizoanei, susținută, îndubitabil, de populația locală adunată să apere zidurile orașului. Bărbăția apărătorilor orașului a fost pusă la încercare de noua armă a turcilor, care avea nu numai o forță distructivă mare, ci și o acțiune psihologică enormă, mai ales asupra acelor care știau despre tunuri numai din auzite; lucrurile au stat la fel și la Smederevo.³³ În 1478, după demonstrația făcută în fața solului hanului Seid-Ahmet cu salvele de artilerie ale cetății și ale escadrei turcești, tătarii au luat-o la fugă în panică de la zidurile Caffei³⁴.

Apărătorii Mangopului nu s-au pierdut cu firea la vederea tunurilor. Probabil, un rol important l-au jucat ostașii din detașamentul trimis de Ștefan cel Mare. Aceștia aveau deja o experiență însemnată în luptele cu turcii și cunoșteau bine artileria care se utiliza deja pe larg în teatrul de acțiuni militare din Balcani.

În timpul bombardamentelor, pe ziduri rămâneau santinelele care vegheau ca ienicerii să nu se furișeze prea aproape și, printr-un asalt neașteptat, să le cucerească. Nici chiar după surparea unui sector mare din zidăria cortinei A, între turnul A.4 și încheietura cu cortina B, turcii n-au

³³ Ч. Миятович, *Деспот Чурач Бранкович*, в 2-х т, Белград, I, 1980, p.265. В. Д. Смирнов, *Крымское ханство под главенством Османской Порты до начала XVIII в.*, Sankt-Peterburg, 1887, p.291-292.

³⁴ В. Д. Смирнов, *op.cit.*, p.291-292.

reușit să pătrundă în oraș. Faptul este probat de curțina nouă, cu o grosime de 1,4 m, ridicată din materialul zidului distrus și blocuri extrase din piatră de var. Zidăria curținei noi nu are urme vizibile de lovituri ale obuzelor de artilerie. După cum se vede, în cele din urmă, turcii au reușit s-o treacă fără a apela la o nouă pregătire de artilerie. Deocamdată, e greu să indicăm cu siguranță sectorul prin care ei au pătruns pe teritoriul orașului, la sfârșitul lui decembrie 1475. Este posibil ca aceasta să se fi produs în râpa Laghernaia, a cărei asigurare naturală din flancuri era slabă. De altminteri, noua traducere a textului lui Așik Pașaoğlu ne permite să examinăm încă o variantă de desfășurare a acțiunilor de asediu și finalul lor.

Nereușita primului asalt l-a obligat pe Keduk Ahmed pașa să se retragă temporar, lăsând pentru menținerea blocadei o oaste nu prea numeroasă. Apoi s-a întors cu întăriri și a reluat acțiunile intense. Dar nici aceasta n-a dus la un succes deplin. Atunci a fost pusă în acțiune stratagema unei retrageri simulate. Concomitent, o anumită parte din ostași a rămas la pândă. Așteptând până ce apărătorii au ieșit în afara zidurilor, aceștia s-au năpustit la atac și, peste apărătorii în retragere, au pătruns în oraș.

Evenimentele finale, nereflectate în sursele scrise, se reconstituie în baza materialului din săpăturile arheologice. După căderea liniei principale de apărare, orașul era condamnat. Palatul principelui Alexios a devenit un focar separat de rezistență pe platou. Ultimul bastion al apărătorilor cetății a fost citadela (**Fig. 11**). Aici s-a opus rezistență până la ultima limită. În golul porții, s-au găsit schije de ghiulele de marmură și câteva fragmente ale unei ghiulele de granit cu diametrul de 26 cm. Tunul („*saklos*”) de la care provin s-a utilizat limitat în Hamam-dere. Acolo s-a găsit o singură ghiulea de acest calibru. Probabil, după refuzul garnizoanei citadelei de a se preda, acest tun a fost transportat pe alt loc, spre Teșkli-burun, și loviturile lui au răsunat ca un acord final în viața capitalei principatului Theodoro. Printre ultimii apărători ai citadelei, care și-au îndeplinit datoria de ostaș până la capăt, au fost, indubitabil, și trimișii lui Ștefan cel Mare. Este simbolică descoperirea, în săpăturile de aici, efectuate anul trecut, a unei monede de argint din domnia sa. Aceasta era poate un fel de talisman al ostașului moldovean care, pe zidurile Mangopului, lupta și pentru onoarea și independența patriei sale (**Fig. 12**).

Neîndoielnic, răfuiala cu cei învinși a fost cruntă. Pe platoul Mangopului, în săpăturile efectuate de N. I. Barmina la bazilică, s-au descoperit morminte, datând din ultima perioadă de existență a așezământului, literalmente bușite cu schelete – până la 17 într-unul; în

plus, multe cranii păstrează urme de lovituri cu o armă grea, cu vârful teșit. Multe schelete au membrele superioare sau inferioare retezate. S-au descoperit înhumări în cele mai neașteptate locuri. Au fost folosite, ca morminte, gropile cramelor (tarapanalelor). Uneori, corpurile au fost pur și simplu depuse pe loc gol și acoperite cu pământ și pietre. Ultimii reprezentanți ai dinastiei princiare de Mangop și-au sfârșit viața la Istanbul: principele Alexandru și rudele lui de sex masculin, în afara celui mai mic reprezentant, au fost executați iar femeile au ajuns în haremul sultanului³⁵.

Despre soarta populației Mangopului cotropit ne putem da seama după „stilul” lui Keduk Ahmed pașa într-o situație analogă: luarea orașului Otranto din Italia de sud. După două săptămâni de asediu, turcii, făcând o spărtură în zidul cetății, au intrat în oraș. Aproape întreaga populație bărbătească (12.000 din cei 22.000 de locuitori) a fost ucisă; 800 de oameni, care au refuzat să adopte islamul, au fost executați; dintre cei rămași în viață, circa 8.000 de locuitori au fost mânați în robie³⁶. Din spusele lui Așik Pașaoğlu rezultă că, după căderea Mangopului, s-a făcut un recensământ și a fost numit un cadîu. Cadâlâcul Mangopului, cuprinzând și un număr însemnat de așezări de pe țărmul sudic, a existat până la 1783.

Apărarea eroică a Mangopului, la care au luat parte activă și ostașii trimiși de Ștefan cel Mare, a frânat pentru un timp cucerirea turcească a unor orașe-cetăți importante de pe țărmul de nord-vest al Mării Negre. Tocmai în 1484 succesorul lui Mehmed II, Baiazid, a reușit să intre în stăpânirea Chiliei și Moncastrului (Cetatea Albă). Astfel, acțiunea lui Ștefan cel Mare de susținere a lui Alexandru poate fi privită nu numai ca o simplă acțiune politică de schimbare a cârmuitorului, ci și ca o încercare de a realiza apărarea strategică antiotomană în bazinul Mării Negre. Activitatea sa militară și diplomatică pe acest țărm proiectează asupra principelui Moldovei o lumină favorabilă față de șirul de conducători ai altor țări din regiune. Din păcate, aceste acțiuni nu au fost susținute cum s-ar fi convenit; pe de altă parte, ele au întârziat în fața creșterii excesive a puterii Imperiului Otoman, care a strivit sub greutatea sa țările balcanice și rămășițele Bizanțului.

În ceea ce privește evaluarea generală a relațiilor reciproce dintre Moldova și Theodoro, precum și a rolului lor în viața regiunii Mării Negre,

³⁵ A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p.262-263.

³⁶ А. Д. Новичев, *История Турциии*, Leningrad, 1963, p.50.

Îl putem cita pe A. A. Vasiliev, care a susținut părerea Virginiei Vasiliu referitoare la posibilitatea comparării activității lui Ștefan cel Mare cu cea a principelui Alexios, care a domnit în anii '20-'40 ai secolului XV și a rămas cel mai cunoscut dintre principii Mangopului. „Of course the two men belonged to two different periods, because Alexis died between 1444 and 1447 and Stephen in 1504. But they have many points in common. Both enjoyed long reigns during which they never ceased to fight their enemies. They both erected many buildings in their countries. They looked for allies and friends in the West and were informed of the events of Western Europe. Both, though for different motives, availed themselves of the good offices of Venice. By their merits they exceeded the narrow limits of their countries. Though petty princes of the East, they deserve a place in the history of European civilisation”³⁷.

În încheiere, am dori să ne exprimăm speranța și dorința ca România de azi, care a făcut un pas sigur în viitorul european, să nu uite relațiile sale istorice, politice și culturale strânse cu Crimeea. În noua Europă, semințele sădite de Ștefan cel Mare trebuie să dea roade bune.

(Traducere din limba rusă de Silviu Andrieș-Tabac)

MOLDAVIA AND THEODORO PRINCIPALITY IN 1475

The principalities of Moldavia, Moscow, Mangoup (Theodoro) and Hungary kingdom were the most active participants of the coalition against Turkish expansion. Political truck between Moldavia and Theodoro were strengthened by Stephan's and Prince Isaac's sister, Maria, marriage. Probably Stephan had a plan of establishment of his power over Theodoro. He inspired the change of power in Mangoup after the glorious victory over the Turkish host (10 January 1475). Stephan supported his brother-in-law, Alexander, who captured throne in spring 1475. The three hundred Wallachs detachment, which was sent by Stephan, played a vital part in the heroic resistance of Mangoup against Turkish forces. The image of events of this siege reconstructs in the offered report bases on the archaeology researches.

³⁷ A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p.266.

Fig. 1. Platoul Mangopului. Vedere dinspre nord-vest

Fig. 2. Fragment de plac de calcar cu imaginea unui leu, descoperit în biserica de pe platoul Mangopului

Fig. 3. Citadela de pe promontoriul Te kli-burun

Fig. 4. Latura sud-estic a platoului Mangop.
Vedere dinspre pozi ia artileriei turce ti

Fig. 5. Locul unde a fost a ezat artileria turceasc

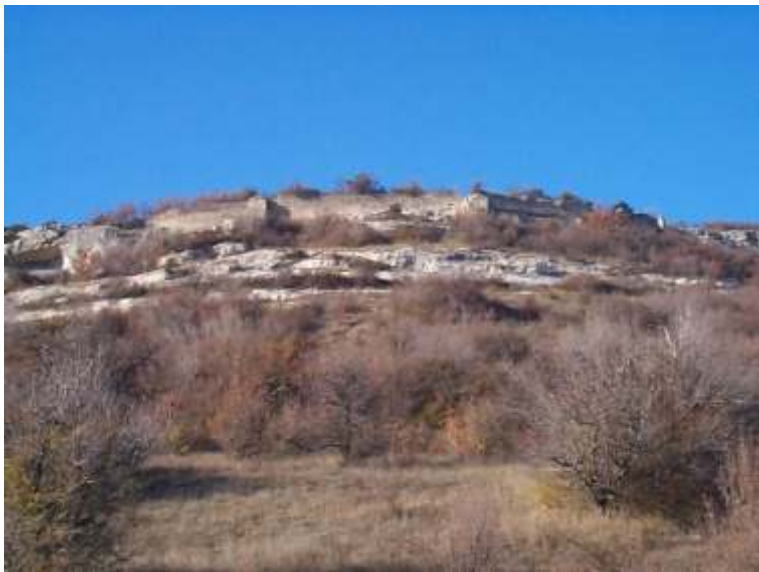

Fig. 6. Fortifica ia A. XVII de pe versantul sud-estic al platoului. Vedere dinspre pozi ia artileriei turce ti

Fig. 7. Schema a ez rii artileriei turce ti

Fig. 8. Sector al fortificaiei A. XIV în defileul Hamam-dere.
Ghiulea turcească de granit înfipt în zid

Fig. 9. Ghiulea turcească de granit cu diametrul de 42 cm
descoperit pe versantul sud-estic al platoului Mangop

Fig. 10. Vârfuri de s ge i descoperite în citadel

Fig. 11. Zidul și poarta citadelei de pe promontoriul Teikli-burun, ultimul punct de rezistență a apărătorilor orașului

Fig. 12. Moned de la tefan cel Mare, descoperit în anul 2003, pe versantul sud-estic al promontoriului Te kli-burun

SFÂNTUL ȘTEFAN CEL MARE, PROTECTOR AL MUNTELUI ATHOS

A vorbi despre Ștefan cel Mare și Sfânt sau despre epoca pe care el a marcat-o este făptuire anevoioasă, dată fiind bogăția de informații cu care un cercetător trebuie să „manevreze”. De aceea, am ales să expun doar unul dintre multele aspecte care au marcat domnia marelui voievod, și anume acea față a domnului, văzută în lumina raporturilor pe care el însuși le-a avut cu Locurile Sfinte sau, mai precis, cu Sfântul Munte Athos.

Ca mai toți domnii, Ștefan și-a făcut o datorie din a sprijini – într-o vreme în care alții n-o mai puteau face demult – Muntele Sfânt¹.

După căderea, pe rând, a țărilor creștine din Asia Mică și nordul Africii, a țărilor ortodoxe din Balcani și a Bizanțului și înrobirea Patriarhiilor Apostolice, Țările Române au rămas singurul teritoriu a cărui autonomie acordată de Înalta Poartă permitea refugiaților greci, sârbi, bulgari, sirieni, alexandrini sau ierusalimiteni să se îndrepte către ele, acestea devenind astfel un centru politic și cultural al lumii ortodoxe.

De aici înainte, domnii români și-au asumat responsabilitatea continuării tradiției bizantine, ei înșiși considerându-se urmași ai bazileilor bizantini, începând mai cu seamă prin Neagoe Basarab.

Politica pe care o vor practica va fi una de protecție față de toate Locurile Sfinte din Orient. „Bizanțul real dispăruse, dar locul lui fusese luat de un Bizanț ideal”, care va dura prin instituții, prin artă, arhitectură. Era un Bizanț perpetuat prin structurile Muntelui Athos și ale Patriarhiei Ecumenice. Tocmai de aceea, domnii români își vor îndrepta atenția către

¹ Informația privind tema relațiilor româno-athonite este îndeajuns de bogată: Pr. Prof. Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940; Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, în **AHAI**, XIX, 1982; Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leur relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (în continuare, *Le Mont Athos*), Roma, 1986; Pr. Ioan Moldoveanu, *Contribuții la istoria relațiilor dintre Țările Române și Muntele Athos. În întâmpinarea a 1040 de ani de la fondarea Muntelui Athos (963-2003)*, București, 2002 și multe altele.

Athos și către Patriarhia Ecumenică, precum și către celelalte Patriarhii, pe care le vedeau drept instituții care conservau prin excelență tradiția bizantină. De aceea, tendința athonită a domnilor români nu era numai un act de evlavie, ci devenea și unul cu semnificație politică².

Este vorba despre o încercare de reconstituire a Imperiului Bizantin sub egida Patriarhiei Ecumenice și a celorlalte centre ortodoxe. Tocmai de aceea, N. Iorga folosea fericita formulă „*Bizanț după Bizanț*”³.

Un alt istoric român, Andrei Pippidi, preia și el cu argumente această formulă: „*aducând un sprijin material, a cărui însemnătate a fost de nenumărate ori relevantă, scăpătatelor autonomii ecleziastice din Arabia, Siria și Palestina sau din Peninsula Chalcidică, Tesalia și insulele grecești care «sunt încă una din formele supraviețuirii bizantine», domnii români din secolele XV-XVI nu se supuneau numai unei exigențe a mentalității religioase – aceeași, neschimbată din timpurile glorioase ale Bizanțului –, dar simțeau, ca o datorie mai mult decât ca un drept, că ei au de continuat tradiția politică și culturală a statelor ortodoxe din sud-estul european, toate mai mult sau mai puțin poleite de ideologia imperială*”⁴.

² Eugen Stănescu, *500 de ani de relații româno-bizantine*, în *Lumea Bizanțului* (volum pregătit în întâmpinarea celui de-al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, București, 6-12 septembrie 1971), București, 1972, p.167; Virgil Câdea, *Noi și Bizanțul*, în *op.cit.*, p.15.

³ N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972; ediția în limba greacă, Atena, 1984 (traducere de Iannis Karas). Ideea „Bizanțului după Bizanț” a fost reluată și permanent argumentată de către istoricii români de după Iorga. Însuși N. Iorga are mai multe lucrări ce exprimă această idee: *I. Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen Age*; *II. La survivance byzantine dans les pays roumains* sunt două comunicări din 7 și 8 aprilie 1913, făcute la Congresul Internațional de Studii Istorice, la Londra; idem, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe*, în *ARMSI*, 36, 1913-1914, p.207-236. Este continuat, în concepție, de Dumitru Nastase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976; idem, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empyre chrétien” sous la domination ottomane*, în „Σύμμεκτα”, 4, Atena, 1981; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în sec. XVI-XVIII*, București, 1983; Valentin Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul sec. XVIII*, București, 1980; Petre Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, în „Byzantina”, 5, 1973. Se pot adăuga: Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, București, 1939; Octavian Iliescu, *L'héritage de l'idée impériale byzantine dans la numismatique et la sigillographie roumaine du moyen âge*, în „Byzantina”, 3, 1971, p.297-309.

⁴ Andrei Pippidi, *op.cit.*, p.26. Putem vorbi – ne spune D. Nastase – de o „*translatio imperii*”, directă, simbolizată de prezența Cantacuzinilor, considerați ultima casă imperială,

Aportul domnilor Valahiei și Moldovei la supraviețuirea Bizanțului s-a manifestat în chip variat: prin ajutorul și patronajul asupra Bisericilor Orientale, în mod deosebit asupra Patriarhiei Ecumenice și Muntelui Athos, precum și asupra celorlalte patriarhate sau Locuri Sfinte, apoi prin receptarea unor instituții ale imperiului dispărut, încât să se poată vorbi de o „concentrație culturală bizantină” în Țările Române⁵.

Or, această semnificație este imposibil să nu și-o fi însușit marele domn și asta doar dacă facem abstracție de tot ceea ce știm că a făcut. Ba mai mult, aflăm că voievodul se înfățișează de cam trei ori în cronicile vremii cu numele de *împărat*, deși până acuma știam că acest nume nu a fost propriu nici unuia dintre domnii români⁶. Or, calitatea de împărat este asumată, în cazul lui Ștefan, și prin aceea că el și-o exprimă ajutând Locurile Sfinte, precum odinioară mării împărați ai Bizanțului. Cu alte cuvinte, calitatea de împărat se legitima prin protecția pe care Ștefan a exercitat-o asupra Muntelui Athos, fapt confirmat de prezența numelui său în pomelnicele, cel puțin de la Protaton, unde apărea alături de alt teribil „ctitor a toată Sfetagora”, Neagoe Basarab, și acesta domn cu veleități

prin catedralele ortodoxe de la Curtea de Argeș (1517) sau Trei Ierarhi (1638-1639), prin crearea unui stil în arhitectură care sintetiza arta ortodoxă imperială cu cea italiană și printr-un tip de civilizație continuând consecvent valorile antichității transmise prin Bizanț (D. Nastase, *L'idée impériale*, p.222).

⁵ D. A. Zakythinou, *Nicolas Iorga, historien de Byzance après Byzance*, „Association Internationale d'études du SE Européen”, *Bulletin*, 9, 1971, 45, 1-2, p.8; N. Iorga, *Vasile Lupu*, p.207-236; idem, *Bizanț după Bizanț*, p.154-181; idem, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în *ARMSI*, 36, 1913-1914, p.447-516; idem, *Le Mont Athos et les pays roumains*, în *ARBSH*, 2, 1914, p.149-213; idem, *Legăturile românești cu Muntele Sinai*, în *ARMSI*, 13, 1932-1933, p.335-346; idem, *Fundațiile religioase ale domnilor români în Orient*, în *ARMSI*, 36, 1913-1914, p.863-900; idem, *Fondations des princes roumains en Epire, en Morée, et Constantinople, dans l'île et sur la côte d'Asie Mineure*, în *ARBSH*, 2, 1914, p.241-269; idem, *Donațiile românești pentru mănăstirile de la Marea Marmara*, în *RI*, 7, 1921, p.143-147; idem, *Donațiile românești pentru Megaspoleon și Vlah Sarai*, în *ARMSI*, 13, 1932-1933.

⁶ Dumitru Nastase, *L'idée impériale*, p.201. Același autor analizează în mod excepțional, cu prea bine cunoscuta-i rigoare științifică, calitatea imperială a marelui voievod moldovean (*Ștefan cel Mare împărat*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.566-609); la părerea aceasta s-a raliat și eruditul istoric Ștefan S. Gorovei, împreună cu d-na Maria Magdalena Székely, în foarte pertinentul studiu „*Semne și minuni*” pentru *Ștefan voievod. Note de mentalitate medievală*, în *op.cit.*, p.79. Apoi, să nu uităm că însuși Iorga îl denumește pe Ștefan „puternicul împărat al românilor” – N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ediția a II-a, București, 1966, p. 8.

imperiale bizantine, poate mai mult decât oricare altul care îi va fi urmat pe tronul Țării Românești⁷.

În măsura în care marele voievod sprijinea Locurile Sfinte (Muntele Athos), ele însele conservatoare ale ceea ce fusese nu demult Bizanțul, domnia sa căpăta o dimensiune ecumenică, provenită din calitatea aceasta de protector pe care o manifestaseră împărații bizantini. Să nu uităm că, după înfigerea stindardului cu semilună în teritoriile altădată creștine și după stingerea ultimului împărat de la Bizanț, patriarhul, numit el însuși „ecumenic”, avea să-și asume pe deplin această calitate, împreună cu aceea de etnarh, preluată chiar din mâinile sultanului, ambele calități pe care nu și le-a mai putut manifesta în amploarea lor, fiind prea izolat ca s-o mai poată face. Se poate constata aceasta chiar de la sfârșitul veacului XIV și începutul celui următor, când nu mai putea nici măcar să impună vreun ierarh pentru mult râvnitul scaun al Moldovei. În acest context, domnii Moldovei, începând chiar cu Ștefan cel Mare, împreună cu cei munteni, vor prelua, aproape pe nesimțite, calitatea de etnarh pentru națiile ortodoxe, calitate cu rezonanță ecumenică de acum, poate și prin aceea că se vor dori pe ei înșiși niște cruciați împotriva semilunii din Constantinopol.

Dar nu despre acest aspect vom vorbi, ci, așa cum am anunțat, despre o altă modalitate prin care domnul Ștefan a încercat să se impună Ortodoxiei întregi: aceea a ajutorării Locurilor Sfinte.

Să intrăm dar în inima problemei !

Cele mai mari donații le-a făcut Ștefan cel Mare la mănăstirea athonită **Zografu**⁸, lucru despre care, de altfel, s-a și scris foarte mult. Nu vom face

⁷ „În această perspectivă – spune din nou Dumitru Nastase – trebuie plasate și portretele votive de la Athos ale lui Ștefan cel Mare, așezat printre bazilei și țari, în calitate de ctitor și înnoitor al unor mănăstiri împărătești din Sfântul Munte” (Ștefan cel Mare împărat, p.590-591).

⁸ Mănăstirea Zografului, azi bulgărească, este între cele mai mari din Muntele Athos și nu se știe cu siguranță când își are începuturile. În ce privește arhivele Zografului, ele au fost studiate parțial de istoricii Regel, Kurtz și Korablev (*Actes de Zographou*, „Actes de l’Athos”, 4, VV, 13, 1907), care au și catalogat 67 de documente slavone și 13 grecești, dintre care câteva sunt de la domnii români. Note și informații despre arhiva Zografului se află și la Heinrich Gelzer, *Von Heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig, 1904, p.121-122; idem, *Sechs Urkunden vom Zografu*, în „Byzantinische Zeitschrift”, XIII, 1912, p.498. Katia Tcheremissinof, *Les archives slaves meridionales du monastere de Zographu*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 76, 1983. Din păcate, la Zografu nu s-a făcut până acum o cercetare de amploare care să dovedească bogăția de documente românești, pentru că, în

decât să menționăm pe scurt faptele care stau în legătură cu această mănăstire și, mai apoi, cu fiecare dintre mănăstirile la care domnul și-a adus contribuția sa, înspre îmbunătățirea stării acestora.

Ceea ce Ștefan cel Mare a făcut pentru Zografu este de o așa importanță, încât călugărul Isaia de la Hilandar spunea, încă de la 1489, pe când vizita mănăstirea, că a fost „*fondată*” de Ștefan vodă al Moldovei⁹. Zografu devenea, datorită lui Ștefan cel Mare, echivalentul pentru Moldova a ceea ce Cutlumușul reprezenta pentru Muntenia.

Ștefan cel Mare va elibera un prim hrisov la 10 mai 1466, în preajma începerii edificiului de la Putna, prin care acorda Zografului 100 de galbeni ungurești în schimbul pomenirii lui și a familiei sale, la sfintele slujbe¹⁰. Suma avea să fie trimisă anual și se pare că avea să fie plătită și de urmașii domnului.

Este interesant de urmărit conținutul documentului. Prin înscrisul său, domnul obliga mănăstirea, adică pe monahii trăitori în ea, să-i înscrie numele la proscomidie, alături de al soției sale (Evdochia de Kiev, stinsă la 1467) și al copiilor, Alexandru și Elena. Cât domnul avea să fie în viață, urma ca părinții zografiți să-l pomenească în fiecare sâmbătă seara, la paraclis, apoi duminica avea să se facă mângâiere fraților cu puțină băutură la masa de prânz, marți avea să se facă pentru dânsul o liturghie urmată de o

mod sigur, ele există, cu atât mai mult cu cât ea a fost considerată „lavră moldovenească”. În ceea ce privește documentele românești, arhiva națională a conservat mare parte și în bibliotecile noastre. În mod normal, Zografu trebuie să posede o extrem de bogată arhivă, dat fiind că ea a fost ajutată, pe rând, de împărații bizantini, de țarii sârbi și cei bulgari, iar apoi, când, la 1393, țaratul bulgar a căzut, mănăstirea a trecut în grija domnilor români – N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor culese de E. de Hurmuzaki*, XIV, 1-3, București, 1914-1936 (în continuare, Hurmuzaki, *Documente*, XIV); Paul Mihailovici, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia (1468-1856)*, Chișinău, 1933; DRH, A. Moldova, I-III, București, 1969-1985; DRH, B. Țara Românească, I, București, 1966.

⁹ B. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Geneva, 1894, p.260, la Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.218 și la Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.185.

¹⁰ DRH, A, II, p.191-194, nr.135; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, București, 1913, p.99-103; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.403; V. Langlois, *Le Mont Athos et ses monastères*, Paris, 1867, p.92. Un comentariu mai larg asupra acestui act a se vedea la Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.183-185, iar la p.312 găsim o echivalență monetară și vedem că cei 100 de ducați însemnau 4.000 de aspri, bani din care s-a reparat mănăstirea și s-a făcut un spital (Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216); această danie e menționată și de Mamalakis, *To Άγιον Όρος (Αθως) διά μέσσω των αιώνων (Muntele Athos de-a lungul timpului)*, Salonic, 1971, p.229.

masă pentru părinți și, în fiecare zi, avea să fie pomenit la laude. Iar pentru când nu va mai fi, rânduia cu multă exactitate termenele la care să fie pomenit cu colivi și băutură. În schimbul tuturor acestora, el se obliga să verse anual, cât va trăi, suma mai sus amintită¹¹. Nu se limita doar la atât, ci invita și pe cei ce-i vor urma să-i continue dania, fapt ce-l vedem împlinit mai târziu¹². Am detaliat puțin, pentru a putea să constatăm că documentul nu este altceva decât un *typikon* al unui fondator, un act care seamănă cu multe altele ale lui Ștefan atunci când ctitoria câte o mănăstire acasă. Este ceea ce i-a permis marelui domn să intituleze mănăstirea Zografu în documente „*mănăstire a domniei mele*”, exprimare domnească folosită în atari ctitoricești împrejuri. Faptul că Ștefan numește mănăstirea ca fiind „*a domniei mele*” printr-un act cu denumire imperială bizantină – *hrisov* – denotă și mai bine calitatea imperială pe care marele voievod și-o asumă¹³. Tot în același timp, să nu uităm, Ștefan ridică necropola domnească de la Putna.

¹¹ Suma este una considerabilă (4.000 de aspri), de vreme ce tributul însuși al Moldovei se ridica în acea vreme la 3.000 de florini (piese de aur) ungurești (Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, în **SCIM**, II, 1957, p.8-9).

¹² Se știe că, la 1546, s-a refăcut zugrăveala Lavrei moldovenești a Zografului. Pentru că, în acel an, în Moldova domnea Petru Rareș, unul dintre marii susținători ai Athosului, este exclus ca el, vrednic urmaș al marelui Ștefan, să nu fi contribuit cu nimic la această refacere, așa cum făcuse la Cutlumuș, Xenofon, Karakalu și în alte locuri. Din păcate, nimic nu atestă această refacere a picturii Zografului de către Petru Rareș, ci numai o intuim, potrivit unei tradiții deja existente acum. Într-un cuvânt, este exclus ca Petru Rareș, ca fiu al lui Ștefan, să nu fi ajutat cu nimic Zografu (N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*; Mamalakis, *op.cit.*, p.244). Cât despre Petru Șchiopul, știm că îi acorda (de fapt, înnoia), printr-un *hrisov*, un ajutor anual de 100 de piese de aur, la 1 iunie 1575 (Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1, p.49, nr.119). Mai este important acest act prin aceea că sunt confirmate danii mai vechi ale lui Bogdan III, Ștefăniță, Petru Rareș și Alexandru Lăpușeanu (Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, în „Arhiva Românească”, VI, 1941, p.12-13). Prezența lui Petru Rareș în acest document verifică ipoteza emisă mai sus. În plus, vedem aici și numele lui Alexandru Lăpușeanu, a cărui soție, Ruxandra, răscumpărare, la 1568, metoacele pe care Zografu le avea în Macedonia și care fuseseră confiscate de fiscul otoman. Operațiunea s-a ridicat la 52.000 aspri (*ibidem*). Bodogae mai susține că doamna Ruxandra i-a mai făcut și o danie anuală de 100 de galbeni, tradiție pe care o urma de fapt Petru Șchiopul (Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.219 și tablele; Mamalakis, *op.cit.*, p.244; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.196).

¹³ Denumirea de *χρυσόβουλλον* pentru diploma moldovenească a secolelor XIV-XVI este una excepțională (D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.592).

Relațiile domnului cu Zografu sunt, însă, anterioare lui 1466, după cum s-ar putea proba din existența unui manuscris slavon – *Faptele Apostolilor* –, copiat din porunca voievodului pentru „mănăstirea noastră Zografu”, la 1463 și a încă unui alt *Apostol*, tot de la aceeași dată, ajuns, însă, în posesia Hilandarului¹⁴.

La 13 septembrie 1471, Ștefan cel Mare dădea un nou hrisov „mănăstirii noastre din Sfântul Munte”, care privea, de fapt, spitalul despre care domnul spunea: „cu voia lui Dumnezeu noi înșine l-am întărit, să fie spre sănătatea părinților, a noastră și a copiilor noștri”. Este vorba despre o danie anuală suplimentară de 500 de aspri¹⁵.

Multă vreme s-a știut că marelui domn i se datorează construcția, la 1475 (6983), a unui turn-far, cu rolul de port pentru nevoile comerciale ale călugărilor. Deși Petre Ș. Năsturel spune că inscripția de la intrare a fost distrusă de restaurările din 1882¹⁶, totuși Marcu Beza ne redă o inscripție de deasupra ușii, din interiorul arsanalei: „*Binecredinciosul și de Hristos iubitorul Ió Bogdan voievod a zidit acest turn în numele Sfântului Mucenic Nicolae, leat 7025*”¹⁷, ceea ce modifică puțin datele cunoscute, deoarece, după cum bine se vede, este vorba de anul 1517 (7025) și de fiul lui Ștefan, Bogdan III, care a reparat acest turn¹⁸. Totuși, aici se cere o reinterpretare, în urma recentelor cercetări pe care paleoslavistul grec Nikolaos Mertzemekis le-a făcut la Zografu. Despre ce este vorba ? Ștefan cel Mare a ridicat, la 1475, arsanaua la care ne referim, potrivit unei inscripții de la etajul al

¹⁴ Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand (1457-1504)*, în **RER**, V-VI, 1960, p.49, nr.1. Manuscrisul *Apostolului* ajuns la Zografu, azi în Muzeul Rumjancev din Moscova, este atât de valoros, încât el a fost ales dintre toate manuscrisele să reprezinte arta slavă a epocii (vezi idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997, p.32-33).

¹⁵ **DRH**, A, II, p.261-262, nr.176; Kurtz, Regel, Korablev, *op.cit.*, p.175-176; Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.161-162; V. Langlois, *op.cit.*, p.82; Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1, p.41; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.186; Marcu Beza, *Bibliotecă mănăstirești la Muntele Athos*, în **ARMSL**, s. III, t. VII, mem. 3, 1934, p.50; idem, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, București, 1937, p.36; Mamalakis, *op.cit.*, p.229.

¹⁶ Martor ocular al distrugerii a fost Teodor Burada, care consemna evenimentul în jurnalul său de călătorie: *O călătorie la Muntele Athos*, Iași, 1884, p.27, cf. Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.186, nota 36.

¹⁷ Marcu Beza, *Bibliotecă*, p.51.

¹⁸ Teodor Burada, *op.cit.*, p.78; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216 și 218.

treilea al turnului, unde se găsește paraclisul Sf. Nicolae¹⁹. Inscripția la care se referă însă Marcu Beza se află deasupra intrării în arsana și se referă, în mod sigur, la o refacere pe care o va fi făcut Bogdan III, la 1517, și nicidecum la o nouă construcție²⁰.

Dar, mai mult decât atât, Ștefan a refăcut complet mănăstirea Zografului, reparând partea surpată a zidului ogrăzii, chiliile și trapeza, aceasta din urmă isprăvindu-se de reparat în iulie 1495²¹. Cu puțin înainte de moarte, adică pe la 1502, Ștefan a refăcut întreaga mănăstire, zugrăvindu-i integral catoliconul, așa încât, atunci când vizita mănăstirea, Ioan Comnen, medicul lui Constantin Brâncoveanu și mai apoi episcop de Silistra, a putut să vadă portretul domnului pictat în exterior²². Din păcate, această pictură a fost distrusă prin așa-zisele restaurări de la 1801 încoace, chipul i-a fost repictat, purtând barbă, dar fără nici o legătură cu aparițiile sale votive din celelalte ctitorii proprii²³.

¹⁹ Nikolaos Mertzemakis, *Περί των κτητόρων του πύργου του αρσανά της αγιορειτικής μονής Ζωγράφου* (*Despre ctitorii turnului arsanalei mănăstirii athonite Zografu*), în „Βυζαντινά”, 20, Salonic, 1999, p.333-334.

²⁰ „Este prea evident că vechea inscripție a lui Ștefan cel Mare de la 1475 a fost mutată de la locul originar și așezată mai sus, la paraclisul Sf. Nicolae, puțin după 1517, anul reconstrucției” (*ibidem*, p.335).

²¹ Inscripția a ieșit la iveală în 1879, când călugării bulgari au dorit să-și repare trapeza (Gh. Moiescu, *Contribuția românească pentru susținerea Ortodoxiei în cursul veacurilor*, în „Ortodoxia”, 2, 1953, p.257; Teodor Burada, *op.cit.*, p.78; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.217). Marcu Beza susține că piatra cu inscripția privitoare la reconstrucția trapezei se afla în mănăstire la vremea vizitei sale, dar nu a putut-o vedea (*Bibliotecii*, p.50).

²² Gh. Moiescu, *Contribuția...*, p.257; Ioan Comnen, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωος*, Muntele Athos, 1984, p.85; Kosma Vlahul, *Η Χερσόνησος του Αγίου Όρους του Άθωος και αι εν αυταί μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν* (*Peninsula Muntelui Athos, mănăstirile și monahii de acolo, în vechime și acum*), Volos, 1903, p.244; Gherasim Smyrnakis, *To Άγιον Όρος*, Atena, 1903, p.557; M. Ghedeon, *Ο Άθως*, Constantinopol, 1885, p.185; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.217; Mamalakis, *op.cit.*, p.231. Cu această ocazie, Ștefan a plătit și pentru construcția unui apeduct și a unui baptisteriu (φιάλη) – cf. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 2, București, 1949, p.663.

²³ Lumea istorică cunoaște faptul că multă vreme a fost cunoscut un chip al domnului moldovean purtând barbă, până ce, la 1881, învățatul episcop Melchisedec a descoperit pe una din filele *Tetraevanghelului* de la Humor acea celebră miniatură reprezentându-l pe Ștefan, fără barbă însă, ci doar cu mustață și plete. Informația a fost comunicată neîntârziat Academiei Române, ceea ce a generat o teribilă dispută în epocă, încheiată cu cuvintele altui mare erudit al nostru, B. P. Hasdeu: „după cum până aici portretul lui Ștefan era portret cu barbă, de asemenea, de aici înainte cel fără barbă rămâne

De-a lungul domniei sale, Ștefan a înzestrat mănăstirea Zografului cu odoare și manuscrise, care stau azi mărturie a permanentei griji a domnului. Aici trebuie să-și fi adus contribuția mitropolitul Teoctist și, mai apoi, urmașul său, Gheorghe, care a prins cea mai mare parte din domnia lui Ștefan²⁴.

De pildă, marele voievod oferea Zografului, la 1475, un manuscris, *Cuvintele pustnicești ale avvei Dorothei*, copiat de un anume Petru²⁵.

Bibliotecii mănăstirii îi era destinat și un *Tetraevanghel* de la Ștefan, din 1495, care are la sfârșit o însemnare din care aflăm că a fost cumpărat de domn și dăruit bisericii din Borzești, pe Trotuș. Iar după 132 de ani, Miron Barnovschi a înnoit și a legat această *Evanghelie*, „pentru sufletul lui și al mamei sale, Elisabeta [...] ca să-i fie spre pomenire”²⁶.

Însă, cel mai frumos manuscris ștefanian dăruit Zografului și păstrat azi în Biblioteca Națională din Viena, este tot un *Evangheliar*, copiat de un călugăr Filip ca să-i fie „spre rugăciune lui, soției Maria și fiului Bogdan, în biserica sa de la mănăstirea Zografu, unde se cinstește memoria Martirului Purtător de Biruință Gheorghe, la 23 aprilie 1502”²⁷.

Dar manuscrisele nu erau copiate numai în Moldova. La 1503, mitropolitul Gheorghe trimitea la Athos pe călugărul Visarion, ucenic al fostului mitropolit Teoctist, spre a copia, după un manuscris sârbesc,

portretul lui, până la proba plauzibilă contrarie” – în **ARMSI**, s. II, t. IV, 1881-1882, p.59, cf. Ion Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Potret în istorie*, p.117 (vezi foto în Anexa A).

²⁴ Teoctist era bulgar de origine, după cum ne spune Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. G. Guțu, Maria Holban, N. Stoicescu, V. Mihăilescu, Ioana Constantinescu, D. M. Pippidi, București, 1973, p.370-371; după o sursă pierdută azi, a rămas în tradiție faptul că Teoctist era ucenic al mitropolitului antiunionist Marcu al Efesului – cf. Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.183, nota 25. Cât despre Gheorghe, se știe că sub el s-au zidit cele mai multe dintre mănăstirile marelui domn și s-au scris foarte multe manuscrise, dintre care multe se află azi și la Athos. Este cazul unui manuscris slavon copiat de un călugăr de la Zografu, la 1503, din îndemnul său (Pr. Prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1991, p.353-354).

²⁵ Manuscrisul se află la Muzeul Rumjancev din Moscova, iar descrierea lui o face Emil Turdeanu, *Oameni și cărți*, p.63-64; vezi și Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.187.

²⁶ Marcu Beza, *Biblioteci*, p.51; idem, *Urme*, p.42-43; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.217. S-ar putea înțelege până aici că *Tetraevanghelul* nu a mai ajuns la Athos, dar Emil Turdeanu ne arată că totuși exemplarul se găsește la Zografu, probabil din epoca marilor închinări de mănăstiri, adică de la Vasile Lupu încoace (*Oameni și cărți*, p.96-98).

²⁷ *Ibidem*, p.122-124; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.188.

*Comentarii la Iov*²⁸. Practica aceasta, de a trimite monahi la Athos spre a copia diverse manuscrise conținând scrieri ale Părinților Bisericii, era foarte întâlnită, altfel este greu de explicat circulația timpurie a operelor acestora (vezi școala lui Gavril Uric, de la începutul secolului XV) în spațiul românesc²⁹.

Dar nu numai cartea a avut circulație în registrul descris de noi acum, ci vedem că, la Zografu, Marele Ștefan trimisese, la 1488, și o pereche de ripide (așa zisele *εξαπτέρυγα*) de argint³⁰, despre care nu se știe nici când, nici cum au ajuns la mănăstirea Sf. Ioan Evanghelistul din Patmos³¹.

Tot la Zografu mai ajunsese, poate în jur de 1500, și un steag de luptă al lui Ștefan, splendidă operă de broderie religioasă, în pură tradiție bizantină, înfățișându-l pe Sf. Gheorghe, ocrotitorul Zografului, dar și al domnului, cât și conducător al său în biruințele asupra turcilor. Steagul se păstrează azi de către Muzeul Național de Istorie a României din București³².

Potrivit unei tradiții locale, mănăstirea lui Ștefan vodă mai posedă o icoană a aceluiași Sf. Gheorghe, dăruită, spun unele glasuri, ca recunoștință pentru biruința de la Vaslui (ianuarie 1475) împotriva turcilor³³, iar potrivit

²⁸ Manuscrisul se păstrează la Academia Română (ms. slav 96), provenind de la Neamț și constituind un comentariu al Sfântului Ioan Gură de Aur la *Cartea lui Iov* (vezi P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, I, București, 1959, p.123-124, nr.96; Nestor Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră, sec. XIV-XVI*, Craiova, 1984, p.261; Emil Turdeanu, *Oameni și cărți*, p.124-126; cf. Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.189).

²⁹ Emil Turdeanu, *Oameni și cărți*, p.124; a se vedea și studiile mele cu privire la circulația operelor Sf. Grigorie Teologul și ale celor palamite în vol. *Studia Historica et Ecclesiastica. Omagiu Profesorului Emilian Popescu*, Iași, 2003, p.491-509 și, respectiv, în „Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă”, București, 2002, p.563-579.

³⁰ Iată inscripția slavă de pe ele: „*Ioan Ștefan voievod, prin mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiu al voievodului Bogdan, a făcut această ripidă pentru biserica Sfântului și Marelui Martir Gheorghe, din mănăstirea Zografu de la Sfântul Munte, 30 iulie 1488*” (Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.191, nota 49).

³¹ *Ibidem*, p.192.

³² A se vedea, pentru detalii, Maria Ana Musicescu, *La broderie médiévale roumaine*, București, 1969, p.39, nr.21; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p.933-935.

³³ Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216.

altora, la 1484³⁴, icoană care ar putea fi tocmai aceea dăruită, conform tradiției, de Ioan Paleologul lui Alexandru cel Bun. Icoana se află și azi în catoliconul mănăstirii³⁵.

În sfârșit, mai amintim de o listă-pomelnic, cuprinzând numele voievozilor valahi în stânga și ale celor moldoveni în dreapta, listă care se află în biserica de la Zografu, menționându-se acolo, evident, numai numele binefăcătorilor. Iată numele moldovenești: Ioan Ștefan și fiii, Ioan Petru și fiii, Maria doamna, Alexandru, Elena, Ioan Bogdan și fiii, Ioan Ștefan și i, Ioan Alexandru și Ioan Ieremia. Din prea evidentă cronologie a acestora, ne dăm seama că nu poate fi vorba decât despre Ștefan și fiii săi, Petru Rareș, Alexandru și Elena, cei pomeniți în hrisovul de la 1466, Bogdan (cel Orb) și Ștefăniță. Este mai greu de identificat despre care Maria ar putea fi vorba: despre a doua sau a treia soție a domnului ? Cât despre Alexandru, se bănuiește că nu este altul decât Lăpușneanul, un alt teribil binefăcător al Athosului, împreună cu soția sa, Ruxandra și apoi Ieremia Movilă, deoarece nici un alt domn nu a mai purtat numele de Ieremia³⁶.

Cu moartea marelui voievod s-a încheiat o primă epocă a marilor binefaceri, secolul XVI fiind unul cu mai mică importanță în acest sens, așa cum și donatorii au fost mai puțin însemnați, cu câteva excepții.

Urmașul marelui Ștefan, fiul său, Bogdan cel Orb, trebuie să fi continuat daniile tatălui său, deși nu ne-au rămas mărturii în acest sens, dar ce știm sigur este faptul că a întreprins, la 1517, reparații la arsanaua Sfântul Nicolae, punând inscripția citată mai înainte. Era anul în care egumenul mănăstirii participa la consacrarea grandioasei ctitorii a domnului muntean, Neagoe Basarab, la Curtea de Argeș. Și, de bună seamă, n-a plecat nici el cu

³⁴ Marcu Beza, *Biblioteci*, p.50, spune că icoana a fost dată la 1502; Stoica Nicolaescu, *Din daniile lui Ștefan cel Mare făcute mănăstirii Zografu din Sf. Munte Athos*, București, 1938, p.20 și Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, I, București, 1991 și II, București, 1998, p.546, nr.2092, se referă la anul 1484; a se vedea și V. Langlois, *op.cit.*, p.91; Ep. Melchisedec, *Cronica Romanului*, București, 1887, p.88; idem, *Despre icoanele miraculoase de la Athos de proveniență română*, în *ARMSI*, s. II, t. V, 1884, p.217-219; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.192.

³⁵ Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216. Este lucru dovedit azi că icoana Sf. Gheorghe de la Zografu nu are legătură cu aceea a lui Ioan Paleologul, ce se află azi la mănăstirea Neamț.

³⁶ Lista este citată de un istoric bulgar, Iordan Ivanov, și reprodușă de Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.193. Ni se spune că ea a fost scrisă între 1595 și 1600, iar alte comentarii se regăsesc tot acolo.

mâna goală, tot așa cum ceilalți egumeni athoniți fuseseră încărcăți de daruri pentru mănăstirile lor.

De asemenea, aproape nu a existat domn care să nu se fi interesat de mănăstirea devenită oarecum moldovenească, fie numai și prin acest interes manifest, așa cum am mai avut prilejul să constatăm³⁷.

Aș mai trece în revistă aici un eveniment care nu are o legătură decât indirectă cu domnul moldovean, de a cărui nemurire s-a preocupat mereu neamul românesc.

În ultimii ani ai secolului XVII, Zografu avea să primească o foarte frumoasă danie și anume, la 30 ianuarie 1698, Antioh Cantemir, fratele marelui Dimitrie Cantemir, va închina Zografului ctitoria lui Ștefan cel Mare de la Căpriană, în Basarabia³⁸.

Este interesant de studiat actul închinării, pentru că din el aflăm detalii importante despre autorul sau ctitorul mănăstirii, despre închinarea și a mănăstirii Dobrovăț, apoi despre motivul închinării acestor două mănăstiri și

³⁷ În afară de cele relatate, în legătură cu domnia lui Alexandru Lăpușneanu mai stă și ridicarea mănăstirii Sfântul Nicolae din țarina Iașilor, pe care Petru Șchiopul o va închina la Zografu (N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p.433, 509, nota 87). Un act din 26 ianuarie 1588, de la Petru Șchiopul, privea o donație către o sfântă mănăstire greacă a țarinei din orașul Iași. Nu se știe cu siguranță când a fost închinată, dar Bodogae credea, ca și Iorga, că Petru Rareș a închinat mănăstirea, iar Aron vodă și Ieremia Movilă ar fi confirmat actul, unul în 1598, celălalt în 1606. Însă, la 1598, nu domnea Aron vodă, ceea ce pune sub semnul îndoielii păruta donație sau confirmare a acestui domn, care, la 1597, murise, fiind înlocuit de Ieremia Movilă (1595-1600; 1600-1606): Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1971, p.908. Este adevărat că, potrivit tradiției, biserica se numește a lui „Aron vodă”, însă acesta numai a refăcut-o (vezi N. Iorga, *Muntele Athos*, p.43; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.219; N. Stoicescu, *op.cit.*, p.434; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.196-197). La 14 martie 1598, Ieremia Movilă confirma, printr-un hrisov, mai vechile danii ale înaintașilor lui și oferea 6.500 de aspri, plus 500 de aspri mănăstirii Zografu, cerând, în schimb, să fie pomenit, așa cum era obiceiul în asemenea cazuri (**DIR**, A. Moldova, sec. XVI, vol. IV, București, 1953, p.193-195, nr.252; *Actes de Zographou*, nr.4; cf. Mamalakis, *op.cit.*, p.257). Pentru mai multe amănunte privind continuarea binefacerilor pe linie moldovenească la Zografu, vezi și capitolul privind Zografu din lucrarea noastră citată, *Contribuții la istoria relațiilor dintre Țările Române și Muntele Athos*.

³⁸ Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1, p.319, nr.384; Ghedeon, *op.cit.*, p.185; N. Iorga, *Muntele Athos*, p.50; idem, *Daniile românești la Muntele Athos*, p.21; Melchisedec Ștefănescu, *Cronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire*, București, 1869, p.157; Ștefan Berechet, *Mănăstirea Căpriană*, „Comisiunea Monumentelor Istorice, secția Basarabia”, II, Chișinău, 1928, p.103-108 (actul în slavă și traducerea românească).

câte ceva despre posesiunile sau averile Căprianei³⁹. Dar, să le luăm pe rând. Aflăm cum ctitorul mănăstirii, Ștefan vodă „cel Bătrân”, a înnoit și miluit sfântul locaș, a făcut o parte din zidul ruinat, chiliile, trapeza, a dat veșminte și vase și a înzestrat-o cu moșii. Alături de toate acestea, apare precizarea că Ștefan era ctitorul mănăstirii Zografu din Sfântul Munte, lucru recunoscut – iată – și de urmașii săi de mai târziu, ceea ce înseamnă că se întărise această conștiință a faptului că Zografu este „lavră moldovenească”. Și aceasta, în preajma anului 1700⁴⁰.

Din toate aceste averi s-a refăcut, credem noi, catoliconul Zografului, la 1817, astfel încât, în nartexul exterior, se puteau vedea, înainte de 1935,

³⁹ Și, ca să ne facem o idee despre imensitatea averilor Căprianei, dintre cele 18 mănăstiri de pe teritoriul Basarabiei, ea posedă de trei ori mai mult decât toate celelalte la un loc. Avea 23 de moșii, care se întindeau peste 50.000 ha, față de cele 15.000 ale celorlalte (Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.221; Cojocaru, *Biserica Moldovei, sprijinitoare a Orientului ortodox*, I, sec. XVI-XVII, în *MMS*, 4-6, 1985; II, sec. XVII-XVIII, în *MMS*, 3, 1987, p.55; Mircea Păcurariu, *op.cit.*, II, p.266; Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, 1991, p.244), avere din care Zografu și-a reînnoit, pe la 1716, sud-estul clădirilor (Kosma Vlahul, *op.cit.*, p.244) și din care, tot pe atunci, egumenul Hrisoscoleu va zidi un turn lângă biserica Căprianei (N. Iorga, *Descriere de călătorii*, în „Fântâna Darurilor”, 1907, p.280; cf. Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.221).

⁴⁰ În plus, se spunea că tot Ștefan a întemeiat și mănăstirea Dobrovățului, închinată la Zografu de Vasile Lupu, din cauza „pustiirii locașului [era vorba de Dobrovăț], din pricina nechibzuirii și lenevirii și reaua orânduire a călugărilor valahi”. Cel puțin curios acest motiv, care apărea și în cazul de față, al închinării Căprianei: „Pentru aceea, și noi râvnit-am acestui răposat domn Vasile, cum a făcut cu locașul Dobrovățului, tot asemenea și noi am făcut cu locașul Căprianei”. Adică: „Deoarece a slăbit foarte și a văduvit această sfântă mănăstire rămasă fără bucată de pământ și fără tot ceea ce se cere pentru hrana locașului acestuia, din pricina nelucrării și a proastei chibzuiri a leneșilor și netrebnicilor lui Dumnezeu călugări [!] care trăiesc în el. Pentru aceasta, domnia noastră și cu tot sfatul nostru sfătuitu-ne-am dacă se cuvine să lăsăm această sfântă mănăstire Căpriana sfintei, slăvitei și împărăteștii mănăstiri numită Zografu din Sfântul Munte Athos [...], ca să fie ea credincios metoh sfântului locaș Zografu, unde este afierosită și sfânta mănăstire Dobrovăț [...]. Să fie veșnic de acum închinată sfântului locaș Zografu cu toate darurile făcute de ctitori: cu satele, cu vecinii, adică cu megieșii cari sunt ai mănăstirii, cu viile, cu vecinii bisericesti și cei de casă, cu Țiganii, cu bălțile, moșiile, iazurile, adică bălțile cu pește, cu stupinele și cu toate moșiile, vitele și orice fel de dobitoace și cu orice fel de venit din câmp și din pădure și de pretutindenea, după cum spun privilegiile și documentele de la răpoșaii domni...” (Șt. Berechet, *Însemnări slavo-române pe manuscrise vechi*, în „Arhiva”, Iași, 1931, p.90-91, 100-103; în continuare, amănunțit despre situația Căprianei, în legătură cu Zografu, vezi și lucrarea noastră citată mai sus, *Contribuții la istoria relațiilor dintre Țările Române și Muntele Athos*).

chipurile voievozilor români, ctitori acolo: Vasile Lupu, ținând în mâini Dobrovățul, Alexandru cel Bun, dând moșia Căpriana, Ștefan cel Mare, care era ctitorul Zografului, așa cum am și putut constata foarte bine din cele expuse, pe lângă chipuri ale bazileilor bizantini sau bulgari⁴¹. Oricum, contribuția domnului Ștefan a fost atât de însemnată, încât mănăstirea a săltat în scurt timp în ierarhia mănăstirilor athonite de pe locul XI pe al IX-lea, până azi.

Toate cele de până acum stau să arate că mănăstirea Zografu este una dintre cele mai ajutate de către români, bucurându-se de o așa atenție, încât va fi mult timp denumită „lavră moldovenească”. Este, poate, încă o ocazie pierdută a românilor, ca și în cazul Esfigmenului, de a-și avea propria lor mănăstire, ocazie care se mai arătase și în cazul Cutlumușului, dar pe care, din lipsa unui simț al istoriei, românii au ratat-o.

Cercetarea recentă a arhivei românești din Sf. Munte de către cercetătorul Florin Marinescu de la Atena a arătat că la **Sf. Pavel**⁴² se păstrează 968 de documente românești, din care aflăm că primul domn în legătură cu care stau primele refaceri ale acestei mănăstiri din secolul XV a fost Ștefan cel Mare⁴³. Este părerea la care se raliază și învățatul Petre Ș.

⁴¹ Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.222.

⁴² În ce privește arhiva mănăstirii Sf. Pavel, de ea s-a ocupat ieromonahul aghiopavlit Kosma Vlahul (*op.cit.*). Cât despre documentele românești, învățatul Petre Ș. Năsturel ne spune că a văzut acolo, în septembrie 1978, șase dosare mari cu acte românești neclasate, dar o cercetare viitoare poate să spună cu precizie despre ce este vorba (Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.243, nota 15). Iar grecul Kriton Hrisohoidis menționa prezența la Sf. Pavel a documentelor românești privitoare la metoacele Moldovalahiei, documente din secolele XVI-XIX, în număr de aproximativ 2.000 – *Ιερά μονή Αγίου Παύλου. Κατάλογος του αρχείου (Mănăstirea Sf. Pavel. Catalogul arhivei)*, în „Σύμμεικτα”, IV, 1981, p.252; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.243; Virgil Cândea, *op.cit.*, p.469, nota 1. Este surprinzător că Teodor Bodogae spunea sec: „Din arhiva mănăstirii n-am aflat lucruri care să ne intereseze” (Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.263), iar mai înainte zicea: „arhiva mănăstirii Sf. Pavel, destul de modestă, numără, în afară de câteva hrisoave sârbești și o serie de copii grecești după actele de danie ale voievozilor noștri” (*ibidem*, p.257, nota 1).

⁴³ Florin Marinescu, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Ορους. Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου (Documente românești de la Sf. Munte. Mănăstirea Sf. Pavel)*, Atena, 2002, p.16, 51-52. Istoricii români au fost preocupați și mai înainte de arhivele Sf. Pavel. Înainte de 1979, Arhivele Statului trimiseseră un delegat la Sf. Pavel, care a depistat mai multe documente românești, reușind să aducă copiile a 29 de documente privitoare la relațiile cu Țările Române. Ele sunt în mare parte din perioada 1654-1813, făcând parte din fondul documentar al mănăstirii Jitianu, metoc al mănăstirii athonite (parte din acestea le-au publicat Marcel Dumitru Ciucă, Dan Livezeanu, *Documente de la Athos privitoare la*

Năsturel, în extraordinarul său studiu asupra relațiilor româno-athonite, deși documentele „par a ne autoriza să atribuim Valahiei onoarea de a fi avut primele contacte cu Sf. Pavel”⁴⁴.

Sunt două inscripții care ne pun în legătură cu aserțiunea unei foarte timpurii legături moldavo-aghiopavlite: una de la 1500 și cealaltă de la 1501. Azi dispărute în original, dar păstrate în copii făcute de către doi ruși, ele ne vorbesc despre aceea că Ștefan cel Mare a construit un apeduct aici, în timpul egumeniei unui Nicon⁴⁵, apoi un baptisteriu și o moară, în timpul egumeniei unui Nectarie, dar care azi nu mai dăinuie⁴⁶.

Bunăoară, atenția domnească s-a îndreptat și către o altă mare mănăstire athonită, către **Grigoriu**⁴⁷, așa încât, când călătorul rus Barskij vizita această mănăstire, pe la începutul secolului XVIII, știa deja că primul fondator al mănăstirii este Grigorie Sinaitul, iar al doilea – Ștefan cel Mare. Or, acesta nu e lucru de nebăgat în seamă și nu este o afirmație fără acoperire, de vreme ce pe un manuscris de la mănăstirea Bisericiani – *Cuvinte pentru post ale avei Doroftei* – găsim, la pagina 151, însemnarea

mănăstirea Jitianu (Dolj), 1654-1813, în **RA**, 2, 1979). Arhivele Statului București conțin documente referitoare la mănăstirea Jitianu, grupate în 9 pachete și 4 manuscrise (nr. 319, 430, 453, 723), rezumate în lucrarea *Documente istorice. Mănăstirile Sf. Ioan Focșani, Jghiabu, Jitia, Roaba, Măgureanu-București, Manu, Mărcuța, Mărgineni*, Direcția Generală a ASB, indice cronologic nr.15, București, 1958, p.247).

⁴⁴ Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.241-242 și 249.

⁴⁵ Florin Marinescu, *op.cit.*, p.16; G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris, 1904, p.153, nr.448; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.259; Gh. Moiescu, *op.cit.*, p.261; N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p.136.

⁴⁶ Florin Marinescu, *op.cit.*, p.16; G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *op.cit.*, p.153-154, nr.449; Gh. Moiescu, *op.cit.*, p.261; Smyrnakis, *op.cit.*, p.603; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.259; Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.22; Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.241-242, 249-250.

⁴⁷ Nu se cunosc foarte multe în legătură cu istoria mănăstirii sau arhiva ei, dar avem totuși la îndemână două monografii, ambele ale călugărului Varlaam Anghelakis Grigoriatul, *H εν Αγίω Όρει ΙΜ του Γριγορίου, 1300-1921 (Sf. Mănăstire Grigoriu din Muntele Athos)*, Salonic, 1921; idem, *Έγγραφα της εν Αγίω Όρει Ιερά Μονή οσίου Γρηγορίου (Documente ale mănăstirii Grigoriu din Muntele Athos)*, Salonic, 1929 (cuprinde 43 de documente din epoca bizantină). Acesta fusese bibliotecar al mănăstirii și susținea că începuturile ei s-ar datora lui Grigore Sinaitul, ce ar fi trăit în acele locuri, chiar în secolul XIV, iar Grigore Sirianul, căruia îi atribuia Kosma Vlahul (*op.cit.*, p.298, cf. Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.277-278) întemeierea, nu este decât un ucenic al Sinaitului. A se vedea și Pr. D. Stăniloiaie, *Viața și învățătura Sf. Grigorie Palama*, Sibiu, 1938, p.12, cât și monografia lui Evloghie Kourilas, *Συμβολή εις την ιστορίαν της μονής του Αγίου Γρηγορίου (Contribuție la istoria mănăstirii Grigoriu)*, Salonic, 1922.

copiștilor Petru⁴⁸ și Ioan (în limba slavă), de la 1476: „*Io Ștefan voievod fiind și iubitor de cuvinte pentru Hristos, s-a început cu trudă cartea numită avă Doroftei de la Sf. Munte și am dat-o pentru sănătatea și mântuirea mea în acel an*”⁴⁹, însemnare care ar putea duce cu gândul la un început al relațiilor marelui domn cu mănăstirea Grigoriu.

Tot din acea perioadă trebuie să fie și celebra icoana a Maicii Domnului Παντάνασσα (Stăpâna Lumii), păstrată și azi în catoliconul mănăstirii, pe care o dăruise, conform unei inscripții pe o plachetă de aur (sub acoperământul actual), „*Μαρία Ασάνινα Παλαιολογήνα κυρά της Μολδοβλαχίας*” – a doua soție a lui Ștefan cel Mare (devenise soția lui Ștefan în 1472, la câțiva ani după moartea primei soții, doamna Evdochia de Kiev, și a murit la 19 decembrie 1477)⁵⁰.

Când învățatul Petre Ș. Năsturel vizita mănăstirea, în 1978, ne spune că a putut citi pe clopotniță, în dreptul etajului al treilea al corpului nordic de chilii, cuvintele parțiale ale unei inscripții (căci cealaltă parte fusese acoperită): „*Binecredinciosul domn Ioan Ștefan voievod*”, ceea ce ar putea indica o refacere masivă a mănăstirii și ar justifica astfel siguranța cu care Barskij indica pe Ștefan drept al doilea ctitor al mănăstirii⁵¹.

⁴⁸ În mod sigur, același cu cel care a copiat *Cuvintele pustnicești ale avvei Dorothei*.

⁴⁹ Ștefan Gr. Berechet, *Însemnări slavo-române pe manuscrise vechi*, p.451, cf. Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.278. Am văzut că un manuscris privind *Răspunsurile pustnicești ale avvei Doroftei* Ștefan îl dăruise și Zografului – vezi *supra*.

⁵⁰ Vezi inscripția la G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *op.cit.*, p.175, nr.511; o fotografie la Marcu Beza, *Urme*, p.48; Anghelakis, *Εγγραφα*, p.20-41; idem, *Η εν Αγίω Όρει*, Salonic, 1921, p.41; N. Iorga, *Muntele Athos*, p.466; Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.27; Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna*, II, în „*Romanoslavica*”, IV, 1960, p.267; idem, *Le Mont Athos*, p. 269; Marcu Beza, *Biblioteci*, p.62, citează acest fapt, dar pune dania în seama doamnei Maria, soția lui Alexandru cel Bun, ceea ce nu este adevărat. Problema a fost lămurită de Damian P. Bogdan, *Mangopul în lumina unor noi cercetări*, București, 1940. Faptul că doamna era din neamul Paleologilor (lucru demonstrat de I. C. Filliti, *Marie Paléologue*, București, 1937) justifică și mai bine legăturile domnului cu Muntele Athos.

⁵¹ Inscripția este citată mai complet de Teodor Bodogae, redându-ne continuarea ei, pe care poate el a reușit s-o vadă înainte de 1940, și anume „*sătvorij vleato 7010*”, adică „*am ridicat la 1502*”. Cât despre aripa nordică, suntem asigurați că s-ar fi ridicat chiar pe atunci – Sofronie Kalligas, *Αθωνιάς ήτοι. Σύντομος ιστορία του Αγίου Όρους Αθωνος (Obiceiuri athonite. Scurtă istorie a Sfântului Munte Athos)*, Smirna, 1870, p.102; Anghelakis, *Η εν Αγίω Όρει*, p.48, cf. Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.280; vezi și Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*, p.270, nota 2; Gh. Moisescu, *Contribuția*, p.264.

O a doua mărturie privind implicarea lui Ștefan în bunul mers al mănăstirii Grigoriu ne vine de la Ioan Comnen, care putuse descifra și el dintr-o inscripție votivă, azi pierdută, cum că marelui domn i s-ar fi datorat restaurarea „cu măreție” (*μεγαλοπρεπώς*) a catoliconului mănăstirii, la anul 1497⁵².

În realitate, Ioan Comnen atribuie lucrările „prințului Moldovei Alexandru, tatăl voievodului Bogdan”. Însă, ori este vorba de o confuzie și cronologia atribuie lucrările lui Ștefan cel Mare, tatăl lui Bogdan cel Orb, sau data este greșită și atunci este vorba despre Alexandru Lăpușneanu și fiul său, Bogdan. Însă această ultimă posibilitate nu este de luat în calcul, pentru că atunci când Lăpușneanu ajunge voievod (1552-1561; 1564-1568), catoliconul era deja restaurat⁵³. Așa că trebuie să fie vorba despre Ștefan cel Mare (Alexandru, fiul său, murise și el, la 26 iulie 1496).

Faptul că de la Ștefan cel Mare există la Grigoriu documente din aceeași perioadă, prin care făcea mai multe danii, întărește cele spuse mai sus⁵⁴. Sigur se poate afirma că Ștefan cel Mare a reînnoit toată mănăstirea din temelii (*εν κρηπίδων*), pe la 1500. Cu acest prilej, ce viza înnoirile ce aveau să se facă, se pare că voievodul și-a legitimat din nou rangul imperial, prin emiterea către Grigoriu a încă unui *χρυσόβουλλον*⁵⁵. Un document al Sinaxei Muntelui Athos, din 16 iunie 1513, relatează circumstanțele în care lui Ștefan cel Mare i s-a cerut ajutor de către călugării athoniți. Se spune că mănăstirea fiind distrusă de piraiți, a fost chemat din pustie călugărul Spiridon la egumenia ei. Acesta, „neavând unde să-și plece capul”, s-a îndreptat către milostivul domn „Ιω Ștefan vvd.”, înduplecându-l să devină ctitor, ceea ce s-a și întâmplat, pentru că Ștefan a rezidit-o din temelii. Tot atunci i-a dat și 24.000 de aspri, cu care Grigoriu a cumpărat de la Karies chilia Sf. Trifon⁵⁶. Biserica de aici a fost zidită de Bogdan, fiul lui Ștefan.

⁵² Ioan Comnen, *Προσκυνητάριον*, p.97.

⁵³ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*, p.270, nota 2 bis; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.278.

⁵⁴ Călătorul rus V. Barskij, călătorind la Muntele Athos, între anii 1721 și 1723, a văzut la Grigoriu mai multe hrisoave (slave) de la domnii noștri, editând mai apoi *Kratki ocerk odnoga putesestvija v coropskujju Turciju* (*Scurtă descriere a unei călătorii în Turcia europeană*). Lucrarea a cunoscut mai multe ediții: 1778, 1848, 1866, 1887, cf. Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.279, nota 3; a se vedea și Anghelakis, *Η εν Αγίω Ορει*, p.41.

⁵⁵ Vezi D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p. 593, nota 114.

⁵⁶ Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.79.

După moartea lor, chilia a decăzut, intrând în stăpânirea Protosului, pentru ca abia la 1831 s-o recapete iarăși grigoriații⁵⁷.

Putem astfel să afirmăm că, sub Ștefan cel Mare, mănăstirea Grigoriu a fost reparată de aproximativ trei ori: la 1497, 1500 și 1502, ceea ce a făcut ca dipticele mănăstirii să-i conțină numele, împreună cu ale domnilor ulterioari, care probabil respectau „programul” de susținere a mănăstirii inițiat de strămoșul lor. Este vorba despre Bogdan III, fiul său, Ștefăniță, Alexandru Lăpușneanu, precum și de domni mai târzii, Racoviță (Mihai sau Constantin), Grigorie Ghica și alții.

Ștefăniță, nepotul lui Ștefan, da și el un hrisov, la 1520, iar Alexandru Lăpușneanu, la 21 septembrie 1553, făcea la fel, acordând mănăstirii 3.000 de aspri⁵⁸. De aici, până pe la 1760 nu mai avem date concrete privitoare la aceste mile românești către mănăstirea Grigoriu, dar nu înseamnă că ele n-au existat. Legăturile nu s-au întrerupt, fapt dovedit de existența unor manuscrise sau cărți românești și grecești din secolul XVII și începutul celui de-al XVIII-lea⁵⁹.

S-a susținut ceva vreme că Ștefan cel Mare și Sfânt și-ar fi îndreptat atenția și către mănăstirea **Costamonitu**, lucru dovedit însă neplauzibil⁶⁰.

⁵⁷ Anghelakis, *Εγγραφα*, p.47-48; Vlahos, *op.cit.*, p.299, cf. Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*, p.270-271 și Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.279-280; vezi și *Biserica Ortodoxă Română și problema Muntelui Athos*, în „Ortodoxia”, V, 1953, p.201; Virgil Căndea, *op.cit.*, p.480, nr.853; Gh. Moiesescu, *op.cit.*, p.264.

⁵⁸ Se găsesc copiate la Barskij, *op.cit.*, p.361, apud Virgil Căndea, *op.cit.*, nr.855 și 856; Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*, p.271.

⁵⁹ Este un *Nomocanon* scris de Constantin la mănăstirea Hlincea din Moldova, la 1675, cu cheltuiala lui Cosma egumenul, având text grec (mss. 80), cu o însemnare a copistului la f. 362 (6 octombrie 1675), cf. Spiridon Lambros, *Κατάλογος των εν ταϊς βιβλιοθηκαις του Αγίου Όρους ελληνικών Κωδίκων* (*Catalogul codicilor grecești din bibliotecile Muntelui Athos*), I-II, Cambridge, 1895-1900, p.53, nr.627. Mai este vorba și despre un *Antologhion* (circa 1730-1740) scris de Panaiotachi protopsaltul Halatzoglu (notație psaltică, limba greacă) – Barbu Bucur Sebastian, *Iovascu le Valaque. Le protopsalte de la Court de l'Hongro-Valachie, dans les manuscrits psaltiques du Mont Athos*, în „Musica Antiqua”, VII, Acta scientifica, Bydoszcz, Polska, Supplementum, p.16. De asemenea, mai există un *Antologhion*, 1747, cu notație psaltică, text grec (v. *ibidem*, p.11) și enumerările pot continua – Virgil Căndea, *op.cit.*, p.482-483.

⁶⁰ În 1493, i-ar fi acordat o danie de 5.000 de aspri, plus 500 trimisului care va veni anual să ia acești bani pentru pomenirea fiului său, Petru († 1487), sub numele căruia apare și documentul – vezi Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.304. În realitate, documentul este de la Petru Șchiopul, căci nu avea cum să fie pus sub numele unui prinț care murise demult (la 1487); a se vedea problema la Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*, p.284. Și tot Ștefan cel

Mai plauzibil este ca Ștefan cel Mare să fi sprijinit mănăstirea **Protaton**⁶¹ din Karies, capitala athonită. Am văzut că el cumpărase de la Karies și refăcuse acolo chilia Sf. Trifon pentru grigoriați și, chiar dacă nu avem informații sigure privind vreo intervenție a sa, totuși, menționarea numelui său în dipticele de acolo ne îndreptățeste să credem într-o oarecare contribuție a domnului⁶².

Mare ar fi îndemnat pe un logofăt Nicolae (deși nu se cunoaște nici un logofăt cu acest nume în sfatul Moldovei la acea dată) ca, în 1497, să acorde ajutoare Costamonitului, danie care ar fi fost urmată regulat, de vreme ce Petru Rareș trimitea, la 1542, același „mertic anual” de 6.000 de aspri – V. Langlois, *op.cit.*, p.82; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, p.283 (vorbesc de 5.000 de aspri), cf. Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.304.

⁶¹ Relațiile Protatonului cu românii sunt vechi și se verifică prin cele 1.110 documente românești de acolo, documente descoperite de cercetătorul Florin Marinescu de la Centrul de Studii Neoelenice din Atena, în urma unei misiuni la Athos, în 1986. Cel mai vechi document care s-a salvat este de la domnul moldovean Petru Rareș, purtând data 15 februarie 1546. Numărul documentelor domnești este de 334, adică 30% din totalul celor descoperite, ele provenind de la 47 de domni ai Moldovei și 4 ai Țării Românești și privesc, în general, metoacele românești ale Protatonului. Celelalte poartă semnătura unor mitropoliți moldoveni sau episcopi, arhimandriți, egumeni, membrii ai Divanului. Spuneam că cele mai multe privesc cele două mari metoace pe care Protatonul le-a deținut în Țara Românească și Moldova: Cotroceni și Trei Ierarhi. De fapt, nu le deținea în mod special Protatonul, ci întreaga Comunitate a Muntelui Athos, adică cele 20 de mănăstiri, în comun – Florin Marinescu, *Ta ρομμανικά έγγραφα του Πρωτάτου και των μονών Ξηροποτάμου, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου και Ιβήρων του Αγίου Όρους (Actele românești ale Protatonului și ale mănăstirilor Xiropotamu, Cutlumuș, Dionisiu și Ivir din Muntele Athos)*, în „Τετράδια εργασιών”, 1987, 11, p.213-214; idem, *Valorificarea documentelor românești de la Muntele Athos la Centrul de Cercetări Neogrețești din Atena*, în **ΑΠΙΑ**, XXVI/1, 1989, p.500-502. Acestea două conțin și lista domnilor care au emis cele 334 de acte, având fiecare, în dreptul său, numărul de acte eliberate. Numărul documentelor este confirmat de același autor – *Ta ρομμανικά αρχεία του Αγίου Όρους. Σημαντική πηγή για την ιστορία του (Arhivele românești ale Muntelui Athos. Un important izvor pentru istoria lui)*, în „Διεθνές Συμπόσιο. Το Αγιον Ορος χθές, σήμερα, αύριο, 29 Οκτ. – 1 Νοε. 1993”, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, nr. 84, Salonic, p.195.

⁶² În altarul catedralei, Porfir Uspenskij văzuse dipticul domnilor valahi printre care și figura și numele lui Ștefan voievod: *Prima călătorie din 1846 la mănăstirile și schiturile de la Athos* (în limba rusă), Petersburg, 1880, p.270, cf. Damian P. Bogdan, *Daniile*, p.17; G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil*, p.1, 5-6; Marcu Beza, *Biblioteca*, p.56; mai nou este studiul lui Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, p.654.

Ce știm sigur este că, la 1507-1508, prințul Bogdan, fiul lui Ștefan, refăcea catoliconul cu totul, după cum mărturisește pisania pusă atunci⁶³, iar aceasta se întâmpla poate în urma vizitei pe care protosul Cosma o va fi făcut în Moldova, așa cum ajunsese în Valahia⁶⁴. Și poate tot cu bani moldovenești să se fi reparat, la 1512, nartexul Protatonului⁶⁵.

Iar la **Vatoped**⁶⁶ se poate constata, dintr-un basorelief votiv, că

⁶³ G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil*, p.1, nr.1; N. Iorga, *Muntele Athos*, p.469-470, Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.82.

⁶⁴ **DRH**, B, I, p.370-371, nr.231; *ibidem*, II, p.3-5, nr.1; D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română în sec. XIV-XV*, București, 1938, p.93, clișeuul 2; idem, *Daniile*, p.17; N. Docan, *Studii privitoare la numismatica Țării Românești*, în **ARMSI**, s. II, t. XXXII, 1909-1910, p.539; Gh. Moiescu, *Contribuția*, p.244.

⁶⁵ G. Millet, *Monuments de l'Athos. Peintures*, Paris, 1927, planșa 57.

⁶⁶ Imensul număr de documente românești de la Vatoped (aproximativ 13.000) mărturisește cu prisosință despre purtarea de grijă a domnilor, boierilor, ierarhilor români pentru „Lavra cea mare de la Vatoped”, cum o vom găsi numită de Vasile Lupu, la 1646. În ce privește arhiva, ea a fost cercetată prima oară de Teodoret de la Esfigmenu (1803), fost la Lavra, care a adunat materiale din tot muntele. Manuscrisul n-a apucat să fie publicat de el, ci a fost publicat, fără nici un scrupul, de un alt esfigmenit, Gherasim Smyrnakis (*op.cit.*). Porfir Uspenskiĵ, în lunga sa călătorie la Athos, a studiat arhiva Vatopedului, iar la 1868, Filaret Vatopedinul a tradus catalogul actelor importante, relative la istoria Muntelui Athos, după Porfir Uspenskiĵ, *Journal du ministère de l'Instruction publique*, Petersburg, 1848-1850. În 1891, un alt monah vatopedin, Evghenie, publica la Atena *Περιγραφή έμμετρος της μονής Βατοπαιδίου* (*Descriere în versuri a Vatopedului*). În 1898, apare la Petersburg volumul lui W. Regel, *Χρυσόβουλλα και γράμματα της Μεγίστης Μονής του Βατοπαιδίου* (*Hrisoave și scrisori ale mării mănăstiri a Vatopedului*). Sofronie Eustratiadis, în colaborare cu monahul Arcadie de la Vatoped, a scos la iveală volumul de documente *Κατάλογος των κωδίκων της μονής Βατοπαιδίου* (*Catalog al codicilor mănăstirii Vatoped*), Paris, 1924. Acest Arcadie mai publicase, în două rânduri, documente de la Vatoped, în 1919, *Ανάλεκτα εκ του αρχείου του Βατοπαιδίου* (*Alese din arhiva mănăstirii Vatoped*), Salonik (redate de M. Gouda, în „Επετερίς των βυζαντινών σπουδών”, III, 1926). Sofronie va publica iar, la 1930, *Ιστορικά μνημεία του Άθω εκ του αρχείου της μονής Βατοπαιδίου* (*Monumente istorice ale Athosului în arhiva mănăstirii Vatoped*), „Ελληνικά”, Atena. Și, în sfârșit, monahul Alexandru Vatopedinul publica în „Grigorie Palama” din 1920 și 1922: *Εκ του αρχείου της ΙΕΜΜ Βατοπαιδίου* (*Din arhiva Sf. Mari Mănăstiri a Vatopedului*) și în „Μακεδονικά γράμματα”, 2, 1934-1935, *Επιγραφαί ΙΜ Βατοπαιδίου* (*Inscripții de la Vatoped*). Arhiva românească a Vatopedului a început a fi cercetată în mod serios, din 1985 încoace, de cercetătorul român Florin Marinescu, care a emis opinia că o rezumare a acestor documente s-ar putea cuprinde în aproximativ 15 tomuri, muncă realizabilă nu mai devreme de anul 2025 ! Aceasta o spune autorul în cadrul unui congres din 1-3 decembrie 1996, la Atena, congres care a pus în discuție mănăstirea Vatoped, sub toate aspectele. Cele redate acolo de acest autor au fost publicate și puțin mai înainte, în articolul *Τα μετόχια του*

domnul moldovean nu era străin de oarecari binefaceri și aici. Este deja celebră imaginea în relief a domnului, purtând barbă de data aceasta (!), și închinând Maicii Domnului cu Pruncul ceea ce pare a fi o bisericuță. O inscripție greacă roasă de vremi indică faptul că domnul construise acel turn pe care se afla basorelieful, o *arsana* de fapt, pe la 1495/1496, sub egumenul Chiril⁶⁷.

*

Fantasticul număr al acestor mărturii, dar nu surprinzător, este expresia exercitării unei anumite politici de către domnii români, a unei politici de tip bizantin, pe parcursul a aproximativ patru secole, avându-și începutul în Moldova, prin Ștefan cel Mare și Sfânt⁶⁸. Este vorba de o încercare de a reconstitui Bizanțul sub mantia bisericească a Constantinopolului. Acceptarea instituțiilor de tip bizantin, modul de viață imperial de la curtea acestor domni, contacte cu popoarele înrobite de turci, ajutorul către Locurile Sfinte constituie expresia acestei politici⁶⁹. Iar

Βατοπαιδίου στην Ρουμανία (Metoacele Vatopedului în România), în Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση, ιστορία, τέχνη (Sfânta Mare Mănăstire Vatoped. Tradiție, istorie, artă), 2 vol., Muntele Athos, 1996. Vezi idem, Τα ρουμανικά αρχεία του Αγίου Ορους. Σημαντική πηγή για την ιστορία του (Arhivele românești ale Muntelui Athos. Un izvor important pentru istoria lui), p.195-201. Numărul imens de documente românești este semnalat și de Kriton Hrisohoidis, Το αρχείο της μονής Βατοπαιδίου (Arhiva mănăstirii Vatoped), în „Καθημερινή”, 1 decembrie 1996, p.29, dintre care – spune el – 1500 ar fi domnești, emise între 1428 și 1863.

⁶⁷ Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.116, credea că Ștefan închină o bisericuță în acel tablou votiv, dar A. Xyngopoulos, *Un édifice du voévode Étienne le Grand au Mont Athos*, în „Balkan Studies”, 11, 1970, p.106-108, a dovedit că Ștefan închina chiar arsanaua mănăstirii, corectându-i astfel și pe G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil*, p.42, nr.139; cf. Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*, p.100. Placa cu inscripția votivă a fost pusă la 1496.

⁶⁸ Deși multă vreme s-a crezut că legăturile Moldovei cu Athosul au început prin Alexandru cel Bun, „pe baza unor confuzii de mult risipite” – spune profesorul de veșnică amintire Alexandru Elian – azi este dovedit că începătorul acestor relații este, în realitate, Ștefan cel Mare (*Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.164).

⁶⁹ Argumentația pentru această aserțiune este extrem de bogată, dar ne mulțumim să cităm: N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*; D. Nastase, *L'idée impériale*, p.201-250; idem, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în sec. XVI-XVIII*.

exponenții acestei politici au fost, fără excepție, toți domnii români, dar au marcat-o cu deosebire nume ca Ștefan cel Mare, Vladislav I, Neagoe Basarab, Radu cel Mare, Mihai Viteazul, Vasile Lupu și Matei Basarab, precum și Șerban Cantacuzino ori Constantin Brâncoveanu. Aceștia au dat chiar numele lor epocii în care au trăit, precum aceea despre care vorbim. Ea devine și prin politica de ajutorare a spațiului care acum conserva „Bizanțul ideal” o epocă „ștefaniană”⁷⁰.

Ba mai mult, Ștefan va transmite urmașilor săi și titlul imperial la care ne refeream la începutul dizertației noastre – iată cât de mult și-l va fi asumat –, așa încât vom vedea la cronicarii moldoveni din secolul XVI, Macarie, Eftimie și Azarie, denumindu-i pe suveranii principatului căruia îi țineau cronică, când *domni*, când *voievozi*, dar deseori și *împărați*. Dar legitimarea acestei puteri, ne arată iarăși Dumitru Nastase, se făcea mai întotdeauna cu referire la Ștefan cel Mare și la condiția lui imperială⁷¹.

SAINT ÉTIENNE LE GRAND, PROTECTEUR DU MONT ATHOS

L’auteur de cette étude s’est proposé d’éclairer des aspects moins envisagés, pourtant assez connus, concernant la pratique profondément religieuse de Saint Étienne le Grand. Il s’agit de l’aide prêtée au Mont Athos, en rénovant des églises, des chapelles ou seulement des cellules, en faisant construire des „arsanas” ou d’autres bâtiments, en faisant don des objets de culte d’une grande valeur, des livres manuscrits avec des ornements qui font la gloire des musées qui les conservent, ou en faisant des donations en argent pour les besoins des monastères Zographou, Vatopédiou, Grigoriou, Kostamonitou et Protaton. Il faut accepter que cette pratique du grand prince moldave avait pour but de légitimer son pouvoir de monarque orthodoxe en suivant le modèle des empereurs byzantins (quoique c’est, peut-être, un peu tôt pour lui attribuer l’idéal byzantin).

C’est évident que, par ces gestes, les princes roumains voulaient faire connaître leur côté religieux, mais cette affirmation tranchante de leur conscience orthodoxe avait aussi une visée politique: être reconnus parmi les monarques qui soutenaient la Croix dans la lutte contre l’Empire Ottoman.

Saint Étienne le Grand reste, pour nous, mais aussi pour ceux qui furent jadis aidés, le protecteur par excellence du Mont Athos.

⁷⁰ Au fost doar câteva epocile care capătă numele înfăptuitorilor lor: ștefaniană, vasiliană sau brâncovenească.

⁷¹ De pildă, Petru Rareș luase cu sine, în exilul său din Ardeal (1538-1541) și apoi la Constantinopol, „ca pe un act de identitate”, tocmai *Tetraevanghelul* de la Humor, în care tatăl său era intitulat *împărat*. La fel, titlul se va transmite și lui Alexandru Lăpușneanu, cât și celor de după el (D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.600 și urm.).

FLORIN MARINESCU,
NIKOLAOS MERTZIMEKIS

ȘTEFAN CEL MARE ȘI MĂNĂSTIREA ZOGRAFU DE LA MUNTELE ATHOS

Pentru mulți cercetători și istorici, mănăstirea Zografu a rămas, mulți ani, o nebuloasă. Există referințe în studii generale mai vechi, dintre care menționăm în primul rând pe cel al regretatului bizantinolog Alexandru Elian despre Moldova și Bizanț¹, dar nici unul dintre istorici – poate cu excepția unui Marcu Beza² sau a unui Stoica Nicolaescu³ – nu a avut acces direct la valorile spirituale care se păstrează acolo. Călugării de la Zografu, care până în deceniile trecute au avut strânse legături cu cei români, mergând până la alternarea egumenilor, nu au permis până acum depistarea și valorificarea științifică a tezaurelor lor. De curând, Nikolaos Mertzimekis a reușit să ia contact direct cu acestea.

Vom face o trecere în revistă a ajutorului multiplu dat de domnul Ștefan cel Mare la Zografu, mănăstire pe care, în documentele emise de el, o numea *ctitoria lui*; conform unei alte formule, ea a devenit **Lavra Moldovei** (sau, cum scrie Gherasimos Smirnakis în cartea sa, editată în 1903, dar rămasă valabilă și astăzi, *Μεγίστην Λαύρα της Ρωμουνικής χώρας*⁴). Ținem să amintim aici că ajutorul dat de Ștefan la Zografu a fost atât de important, încât călugărul sârb Isaia de la Hilandar spunea, la 1489, că această mănăstire a fost chiar întemeiată de Ștefan vodă al Moldovei. Și, ceea ce e important de subliniat în cadrul relațiilor româno-athonite, ajutorul către mănăstirea Zografu nu se rezumă la Ștefan: a început înainte

¹ Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în epoca lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p.97-179; reeditat în idem, *Bizanțul, biserica și cultura românească*, Iași, 2003, p.15-94 (în special, p.79-81). Vezi și Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, vol. I, București, 1991, p.541-546.

² Cf. Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, București, 1935.

³ Cf. Stoica Nicolaescu, *Din daniile lui Ștefan cel Mare făcute Mănăstirii Zografu de la Sfântul Munte*, București, 1938.

⁴ Vezi *To Αγίον Όρος*, Atena, 1923, p.523.

† *Binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Bogdan voievod a zidit acest turn în numele Sfântului Nicolae în anul 7025 (1517)*⁷.

Bogdan III, fiul lui Ștefan și al Mariei Voichița, a construit, deci, turnul dedicat Sfântului Nicolae, unde se află și un paraclis, dedicat aceluiași sfânt. Între aripa centrală și cea stângă, acolo unde se afla altădată paraclisul, se găsește și inscripția referitoare la Ștefan.

Putem presupune că ridicarea depozitului pentru corăbii (arsanaua) stă în legătură directă cu victoria de la Vaslui din 1475; după 42 de ani, fiul său, Bogdan, înalță, în partea de nord a arsanalei, turnul dedicat Sfântului Nicolae, pentru siguranța responsabililor arsanalei. Astfel, din cele două inscripții, rezultă întrebări către noi înșine și către cititori: 1) când și în ce condiții arsanaua făcută de Ștefan a fost distrusă; 2) când și de către cine a fost transportată inscripția arsanalei în turnul înălțat de Bogdan.

La aceste întrebări, putem propune următoarele răspunsuri: 1) distrugerea arsanalei sau a depozitului pentru corăbii este contemporană epocii lui Bogdan și mutarea inscripției referitoare la Ștefan în paraclisul Sfântului Nicolae este opera acestuia, în vederea păstrării veșnice a memoriei tatălui său; 2) desființarea arsanalei a avut loc mai târziu; cineva a găsit inscripția și a socotit necesar să o mute în paraclis pentru veșnica pomenire a domnului Ștefan.

Cât privește alte opere ale lui Ștefan cel Mare la Zografu (Teodor Bodogae scrie că a contribuit efectiv la rezidirea mănăstirii, a chiliilor, a zidului înconjurător, a trapezei), venim acum cu o inscripție slavonă, săpată într-o placă de marmură, aflată cândva în partea de sus a intrării vechii trapeze și care acum se păstrează în paraclisul Sfântul Cosma în naos.

Scrisă pe cinci rânduri, ea glăsuiește așa:

ІС|ХС
 НН|ІА НЖЕ ВЪ ХА БА ВЪРЪ, ІВЪ СТЕФАНЪ ВОЕВОДА, МЛТІЖ
 БЖІЕЮ ГПДАРЪ ЗЕМЛИ МОЛДОВЛАХІНСКОИ, СЪНЪ
 БОГДАНА ВОЕВОДА, СЪТВОРЪ СІЮ ТРАПЕЗАРІЮ ВЪ
 ЛѢ 7025. СЪЗДА СЕ И СЪВРЪШИ СЕ МЦ Ю 5
 А ГПТВА ЕГО ТЕКЪЩИ ЛѢ М.

⁷ Cf. Nikolaos Mertzimekis, *op.cit.*, p.334 (textul slavon și traducerea greacă a inscripției) și p.341, ilustrațiile 5a și 5b.

În traducere:

IS | HS
NI | KA *Iată, întru Hristos Dumnezeu credinciosul, Io Ștefan voevod, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovlahiei, fiul lui Bogdan voievod, a făcut această trapeză în anul 7003 (1495). S-a zidit și s-a sfârșit în luna iunie 6, iar al domniei lui al patruzecilea an curgător*⁸.

În colțul de jos, în dreapta, se află stema Moldovei. Placa are o lățime de 30 cm, o înălțime de 56 cm, iar înălțimea literelor variază între 3 și 6 cm.

Spre sfârșitul domniei sale (1501-1504), Ștefan a ajutat la zugrăvirea katolikonului.

Să trecem acum la **ajutoarele financiare**⁹ ale lui Ștefan cel Mare și Sfânt către mănăstirea Zografu. Aici, în momentul de față, nu avem date noi în afară de cele cuprinse în documentele publicate în *Documenta Romaniae Historica*. La 19 mai 1466, Ștefan acorda „mănăstirii noastre Zografu” suma de 100 de ducați ungurești pe an¹⁰; hrisovul acesta a fost analizat pe larg de profesorul Petre Ș. Năsturel în cunoscuta sa carte, *Le Mont Athos et les Roumains*. Al doilea hrisov, emis la 13 septembrie 1471, privește bolnița mănăstirii, căreia i se acorda un venit de 500 de aspri.

Am spus că, în acest moment, nu avem elemente noi. Nikolaos Mertzimekis nu a intrat încă în arhivă pentru a vedea documentele, cunoscute de altfel prin lucrările clasice ale lui Victor Langlois¹¹ și Gherasimos Smirnakis. Însă, într-un fel de album dedicat mănăstirii Zografu, publicat cu ani în urmă de Iordan Ivanov, există mai multe hrisoave decât cele descrise de Langlois, oricum mai mult de două, poate chiar șase, pe ale căror peceți în ceară roșie primul autor a citit numele lui Ștefan. Speram să putem veni, în curând, cu precizări în plus.

Trecem acum la **manuscrite**. Nici aici nu avem elemente noi, concrete, din același motiv: factori obiectivi au împiedicat până acum vizitarea arhivei.

⁸ Inscripția a fost descoperită de Iordan Ivanov la începutul secolului XX, iar până în anul 2000 a fost socotită pierdută.

⁹ Cum se știe, ajutoarele în bani au început cu domnul Ilie I, în 1442, nouă ani după primele ajutoare trimise de un domn din Țara Românească (Alexandru Aldea, în 1433).

¹⁰ Vezi **DRH**, A, II (1449-1486), București, 1976, nr.135, p.191-194. Analiza lui la Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.184-185.

¹¹ Cf. lucrarea sa, *Le Mont Athos et ses monastères*, Paris, 1867; documentele slavo-române și române sunt prezentate la p.91-92.

Vom începe cu cele descrise acum câțiva ani de Olimpia Guțu¹². Între cele 23 de manuscrise slavone de redacție românească, se păstrează un *Tetraevanghel* copiat în a doua jumătate a secolului XV, care ar putea aparține epocii lui Ștefan cel Mare¹³, în timp ce un altul este copiat înainte de 1495, dată la care se păstrează o însemnare privind achiziționarea sa¹⁴. Restul sunt posterioare epocii care ne interesează. Unele manuscrise, deși destinate mănăstirii Zografu, ori nu au mai ajuns acolo deloc, ori au luat ulterior calea spre alte colecții. Astfel, un *Praxiu* (sau *Apostol*), trimis de Ștefan cel Mare în 1463, se află azi, se pare, ori în colecțiile Bibliotecii Saltâkov-Scedrin din Petersburg, ori la Muzeul Istoric din Moscova; în schimb, un *Tetraevanghel* dedicat de Ștefan bisericii din Borzești în 1495 a ajuns la Zografu, plecând apoi de acolo, pentru a se opri la Moscova. Un alt *Tetraevanghel*, trimis la Zografu pentru pomenirea domnului, a Mariei-Voichița și a fiului lor, Bogdan, a ajuns la Biblioteca Națională din Viena. Un miscelaneu, copiat în 1475, cuprinzând *Cuvintele pustnicești ale Avvei Dorothei* și alte texte ascetice sau hagiografice, a rămas în România, la mănăstirea Bisericani, de unde a ajuns la un moment dat tot la Moscova. O *Catena la Cartea lui Iov*, copiată la Zografu, se păstrează în colecțiile Bibliotecii Academiei¹⁵.

Dintre **icoanele** păstrate la Zografu, amintim una a Sfântului Gheorghe, îmbrăcată în argint, făcătoare de minuni, trimisă de Ștefan după lupta de la Cătlăbuga din 1485 și care acum se află în katolikon, în aripa sa de vest. Este una dintre cele trei icoane ale acestui sfânt, păstrate la Zografu. Conform tradiției, înaintea luptei, rugându-se lui Dumnezeu, Ștefan a văzut în vis pe Sfântul Gheorghe, care l-a asigurat că va învinge, poruncindu-i, însă, să trimită icoana lui la Zografu și să refacă mănăstirea care era ruinată. Acoperământul de argint îi lasă descoperită numai fața. Sfântul e înfățișat fără barbă și are păr creț castaniu. Deasupra capului are o inscripție slavonă, în traducere: „**Sfântul Mare Mucenic Purtător de Biruință Gheorghe**”.

În partea de jos a icoanei există o inscripție din 1838 în limba rusă, care în românește glăsuiește în felul următor:

¹² Cf. Olimpia Guțu, *Manuscrisele slavone de redacție românească păstrate în biblioteca Mănăstirii Zograf*, în „Hrisovul”, III, 1998, p.133-155.

¹³ *Ibidem*, p.138, nr.3.

¹⁴ O pagină din cel de-al doilea se află la Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, p.38.

¹⁵ Amănunte despre aceste manuscrise la Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, I, nr.2068-2083.

Cu binecuvântarea Mitropolitului de Novgorod și Sankt-Petersburg Serafim și cu zelul iubitorilor de Hristos evergeți, cu cheltuiala fostului episcop din anul 1838, arhimandritul Anatolie al acestei mănăstiri athonite Zografu [care depinde] de Tronul Patriarhiei Ecumenice, s-a făurit la Sankt-Petersburg această prezentă învelitoare a icoanei făcătoare de minuni a Sfântului Mare Mucenic Gheorghe Purtător de Biruință, care a apărut după anul 1484, când domnul moldovean Ștefan cel Mare a refăcut această Sfântă Mănăstire Zografu.

Prezentăm, în continuare, două **portrete** ale domnului, păstrate la Zografu. Primul se află acum în nartexul bisericii mănăstirii și aparține, ca tehnică, secolului XVIII¹⁶. Este foarte asemănător cu cel păstrat în naosul bisericii mănăstirii Putna. Poartă însă o inscripție, cu dimensiunile de 58 x 42 cm și înălțimea literelor de 3 cm, care în traducere are conținutul următor:

*Chipul lui Ștefan cel Mare, care a înființat Sfânta Mănăstire Zografu și ctitor al mănăstirilor Dobrovăț și Căpriană*¹⁷.

Ștefan poartă îmbrăcămintea și coroana specifică domnilor moldoveni.

Al doilea portret e datat 1817 iar pictorul e un anume Mitrofanis. Se află în pronaosul bisericii și poartă următoarea inscripție (în traducere):

Ștefan, voievodul Moldovei, ctitor al Dobrovățului și al Căprianiei și întemeietor al acestei mănăstiri.

Să trecem acum la **ripide**. Este vorba de două ripide, lucrate în argint și suflăte cu aur, în șase laturi, dăruite de Ștefan mănăstirii Zografu. Astăzi, însă, ele se află la mănăstirea Sfântul Ioan Teologul din insula Patmos. Așa cum rezultă din lucrările de specialitate, ele constituie cele mai vechi obiecte de argint ale mănăstirii, fără să se poată preciza când și în ce mod au ajuns la Patmos.

Rugămințile călugărilor către credincioși (în grecește ζητεία), contractarea de împrumuturi (pentru perioada mai modernă), închinarea de

¹⁶ Fotografia lui la Nikolaos Mertzimekis, *op.cit.*, p.339.

¹⁷ Este, desigur, interesantă inscripția în care Ștefan este prezentat drept ctitor al celor două mănăstiri închinare la Zografu; în realitate, însă, e bine știut că mănăstirea Dobrovăț a fost închinată de Vasile Lupu, la 1651, iar mănăstirea Căpriană – de Antioh Cantemir, la 1698.

metoace, daniile, operele de caritate ale credincioșilor, ierarhi, domni sau dregători, nu erau de ajuns ca să răspundă necesităților crescânde ale mănăstirilor, așa încât, uneori, recurgeau la amanetarea unor obiecte religioase sau chiar la vânzarea acestora. Pe această cale s-ar putea explica îndepărtarea celor două ripide de la Zografu și sosirea lor la Patmos.

Ele poartă inscripția în slavonă:

ІѠ̄ стѣфан воєвода, вѣжею мл̄тію г̄пр̄л̄л̄ъ земли молдавской, сн̄гъ
богдана воєводи, с̄л̄л̄творѣ си репидъ въ храмѣ ст̄го великомуч̄ника
георгіа, \ \ въ монастырно зѣграфъ, изѣ ст̄гои горѣ,
юліа ѿ в л̄т̄о сц̄(?)с.

În traducere:

Io Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, am făcut această ripidă în hramul Sfântului Mare Mucenic Gheorghe, în mănăstirea Zografu, la Sfântul Munte, iulie 30, în anul 69..6 (14..8).

Cifra deceniului lipsește, astfel încât anul poate fi 6966, 6976, 6986 sau 6996, adică 1458, 1468, 1478, 1488. Au o înălțime de 57 cm și o lățime de 37,5 cm. O pereche identică de ripide a fost dăruită de Ștefan mănăstirii Putna în anul 1497¹⁸.

La Patmos se mai află și un **omofor** fin, brodat, închinat inițial, probabil, tot mănăstirii Zografu¹⁹.

În sfârșit, venim și la capitolul **steaguri** (sau poate **prapori**). Unul, cu chipul Sfântului Gheorghe, se află în colecția Muzeului Militar din București și poartă o lungă inscripție, conținând numele lui Ștefan, din care rezultă că a fost cusut în anul 1500, în cel de-al 43-lea an al domniei lui Ștefan, an în care s-ar putea să fi început o nouă refacere a mănăstirii sau cel puțin a bisericii²⁰. Tradiția vrea ca acest steag să fi fost cusut de una dintre fiicele lui Ștefan.

¹⁸ Descrierea uneia dintre ripide la Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.519.

¹⁹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.332.

²⁰ Vezi mai nou, despre el, Petre Ș. Năsturel, *Mélanges roumano-athonites, IV. La bannière d'Étienne le Grand*, în **AIX**, XXVII, 1990, p.12-16. Vezi și Vladimir Mischevca,

Al doilea steag, tot cu chipul Sfântului Gheorghe, călare, ucigând balaurul, se află astăzi la Zografu. Cine deschide remarcabilul *Repertoriu al monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, apărut în 1958, poate citi la poziția 115: *Steag de la Ștefan cel Mare. Mănăstirea Zografu-Athos. Și mai jos: Fără dată. Atribuit epocii lui Ștefan cel Mare*. Inscripția, într-adevăr, nu conține numele domnului Moldovei, iar cercetări mai recente au dovedit că nu poate fi atribuit lui acestuia, vădind o certă influență rusească²¹.

La Zografu mai există și alte opere de binefacere ale domnilor români, cum rezultă, de pildă, dintr-o inscripție din 1533, păstrată în mănăstire, atestând că Petru voievod a cumpărat o moară aproape de metohul zografit de la Kalamaria, poate la Mariana, și a dăruit-o mănăstirii athonite pentru veșnica lui pomenire²².

Florin Marinescu ar vrea să încheie această comunicare, întocmită împreună cu Nikolaos Mertzimekis, cu cuvintele care însoțesc un portret al unui alt mare domn român, Mihai Viteazul, aflat la mănăstirea Simonopetra: „**Cele ce am făcut nu am făcut de sila cuiva, ci ca să am și eu un loc și un nume în creștinătate**”. Credem că se potrivesc de minune și lui Ștefan cel Mare și Sfânt.

ÉTIENNE LE GRAND ET LE MONASTÈRE ZOGRAPHOU DU MONT ATHOS

Le travail examine pour la première fois les multiples aspects des relations que le grand prince de Moldavie a entretenues avec le monastère Zographou du Mont Athos, monastère qu'il considérait – même dans ses documents – parmi les siens.

L'étude s'appuie sur la totalité de la bibliographie existante et valorise surtout la recherche effectuée sur le terrain par l'un de ses deux auteurs. Elle porte sur les domaines suivantes dans lesquels s'est concentrée la contribution du prince Étienne envers le monastère athonite: travaux de bâtiment, appui direct en argents, travaux de peinture murale de certaines parties du monastère, donations de manuscrits, icônes, *labarums*, „*ripides*”.

En fonction du progrès de la recherche sur le terrain, il y aura dans l'avenir de nouveaux éléments qui seront communiqués au monde scientifique.

Ion Negrei, Alexandru Nichitici, *Simbolurile Țării Moldovei*, Chișinău, 1994, p.39-40 cu bibliografia mai veche. Fotografia steagului după p.96.

²¹ V. și comentariul lui Petre Ș. Năsturel, *op.cit.*, p.14 și n.12.

²² Locul unde a fost moara nu poate fi identificat cu precizie, pentru că pe malul râului Vatonia se păstrează ruinele mai multor mori care au aparținut la cinci mănăstiri athonite.

Fig. 1. Arsanaua

Fig. 2. Arsanaua. Pisania lui tefan cel Mare

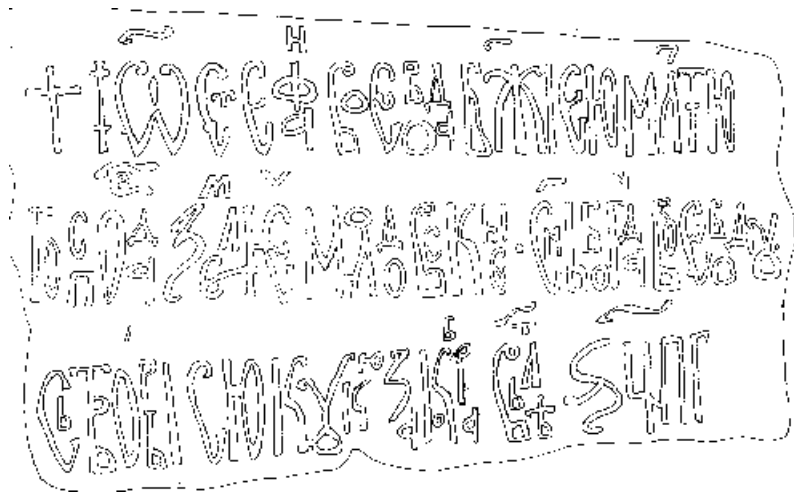

Fig. 3. Arsanaua. Pisania lui tefan cel Mare.
Desen

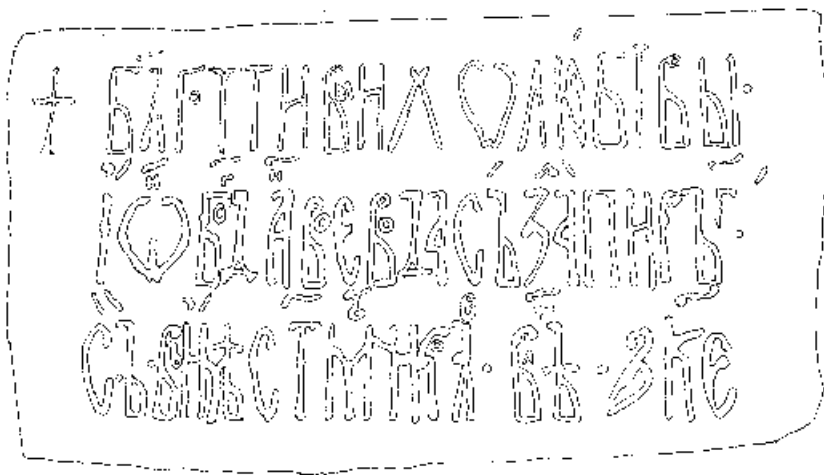

Fig. 4. Arsanaua. Pisania lui Bogdan III.
Desen

Fig. 5. Trapeza. Pisania lui Stefan cel Mare

Fig. 6. Icoana Sfântului Gheorghe

Fig. 7. Icoana Sfântului Gheorghe.
Detaliu: inscrip ia ferec turii

Fig. 8. Portretul lui Ștefan cel Mare

Fig. 9. Portretul lui tefan cel Mare în rândul ctitorilor

Fig. 10.
Portretul lui tefan cel Mare.
Detaliu

CAMPANIA DIN 1484 ÎN LUMINA UNOR NOI IZVOARE VENEȚIENE

1. Sursele

Punctul de pornire al rândurilor de față îl constituie 42 de rapoarte, inedite sau puțin cunoscute, redactate în răstimpul ianuarie 1484 – februarie 1485¹ de bailul venețian la Constantinopol, Pietro Bembo, și de secretarul Senatului venețian, Giovanni Dario². Documentele semnate de cei doi au dorit să fie radiografii cât mai exacte ale situației Imperiului Otoman la începutul domniei unui nou sultan și să înfățișeze cu cât mai mare acuratețe stadiul raporturilor Veneției cu imperiul din Orient. Teama redeschiderii conflictului încheiat dezastruos pentru *Serenissima* în 1479 a făcut ca relatările reprezentanților Republicii să înregistreze cu cât mai mare fidelitate orice știre referitoare la pregătirile de război ale sultanului, la puterea terestră și maritimă a acestuia, la contactele diplomatice cu puterile creștine sau musulmane³. Documentele amintesc negocierile otomanilor cu

¹ Deși erau cunoscute de ceva vreme, documentele nu au făcut obiectul unei cercetări speciale. Nicolae Iorga (*Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p.249) le amintește într-o singură propoziție; d-l Mihnea Berindei a anunțat, la sfârșitul anului 2001, publicarea unui studiu pe marginea rapoartelor lui Pietro Bembo și Giovanni Dario, dar, din păcate, până în momentul de față studiul nu a fost încă finalizat. De asemenea, d-l profesor Șerban Papacostea mi-a pus la dispoziție fotocopiile documentelor după originalele păstrate la Archivio di Stato din Veneția, fapt ce mi-a permis verificarea propriilor transcrieri și îndreptarea unor greșeli. Îmi exprim și pe această cale întreaga recunoștință.

² Rapoartele lui Dario au fost publicate integral de Giuseppe Calo, *22 Dispacci da Costantinopoli al doge Giovanni Mocenigo*, introduzione di Alvise Zorzi, Venezia, 1992 și semnalate în istoriografia românească de Cristian Luca, *Observații asupra unei ediții de documente venețiene conținând informații despre raporturile moldo-otomane din veacul al XV-lea*, în „Istros”, X, 2000, p.519-524, care a republicat fragmentele referitoare la expediția în Moldova și a îndreptat unele erori ale editorului.

³ Pentru cadrul general al raporturilor veneto-otomane după sfârșitul războiului, v. Diana Gilliland Wright, *Bartolomeo Minio: Venetian Administration in 15th Century Nauplion*, în „Electronic Journal of Oriental Studies”, III, 2000, 5, p.1-235; pentru anul

regatul Ungariei, cu Ordinul Ospitalier, cu Egiptul mameluc și cu urmașii lui Uzun Hassan. Lipsește, din această enumerare, doar regatul Poloniei, despre care Giovanni Dario spune o singură dată, în trecut, într-un raport de la începutul anului 1484, că un succes al sultanului împotriva lui Ștefan cel Mare ar fi deschis „o poartă foarte periculoasă către Polonia”⁴. Această absență este, la rândul ei, plină de înțeles. Aflat în pace cu turcii din timpul domniei lui Mehmed II, regatul Jagellonilor a rămas vreme îndelungată în afara tuturor proiectelor antiotomane și, cu excepția unui scurt episod din 1485, a păstrat această atitudine față de Imperiul Otoman până către sfârșitul secolului.

În acest vast tablou al relațiilor politice din anul 1484, situația Moldovei ocupă un loc aparte și bine conturat. Derularea conflictului sultanului cu „Carabogdania”, „Moldova” sau „Valahia”, nume sub care apare principatul lui Ștefan cel Mare în documentele la care ne referim, a fost relatată în detaliu de Pietro Bembo și Giovanni Dario, de la primele zvonuri și până la întoarcerea lui Baiazid II din campanie. Fără a căuta să țină un jurnal al expediției sultanale, cei doi reprezentanți venețieni au reunit în rapoartele prezentate conducerii Republicii amănunte despre pregătirile expediției, desfășurarea asediului Chilie și Cetății Albe, reacția lui Ștefan cel Mare și consecințele victoriei lui Baiazid II.

Aceste documente sunt importante nu numai prin sporul de informație adus într-o problemă destul de bine cunoscută în istoriografia românească. Dosarul expediției din 1484 era deja unul suficient de consistent și precizările aduse de Bembo sau Dario nu fac decât să confirme sau să nuanțeze multe dintre lucrurile deja știute. Textele ne permit însă să surprindem mai exact punctul de vedere venețian asupra momentului 1484 și a rolului Moldovei în frontul antiotoman. Până la aceste rapoarte, percepția venețiană fusese reconstituită de istorici pornindu-se de la

1484, O. Cristea, *Pacea tensionată: Veneția și Imperiul Otoman în anul 1484*, în vol. *Istorie și diplomatie în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, Constanța, 2003, p.124-135.

⁴ 22 *Dispacci*, doc. 21a, p.48-50: „doman o laltro insirano fuora de la bocha per andar contra carabogdan dove se dixo el Signor cum le soe zente haver drizato el so camino [...] vero e che per quanto sento rasonar da homeni pratici de quelli paexi lavrira una porta molto pericolosa contro pollana”.

izvoarele narative. Lucrările lui Domenico Malipiero⁵, Marco Guazzo⁶, Giovanni Maria Angiolo⁷, Marino Sanudo cel Tânăr⁸ sau Andrea Cambini⁹ prezintă, adeseori cu mari diferențe, cronologia, desfășurarea campaniei, efectivele angajate, motivele înfrângerii creștinilor. Aceste diferențe s-au datorat în mare măsură utilizării unor surse diferite de informare, imposibil uneori de identificat. Felul în care și-au redactat opera, precum și distanța în timp, mai mică sau mai mare, față de derularea evenimentelor au influențat relatările lor despre expediția sultanului Baiazid II. De multe ori, autorii amintiți au comprimat într-un singur paragraf evenimente petrecute la distanță de câțiva ani unele de altele. Acest tip de izvoare prezintă și inconvenientul că au drept temă principală subiecte mult mai ample (istoria Veneției, istoria Imperiului Otoman), motiv pentru care informațiile despre campania în Moldova apar drept marginale, câteva pagini printre atâtea altele.

Spre deosebire de sursele narative amintite mai sus, rapoartele lui Pietro Bembo și Giovanni Dario au fost redactate de doi observatori plasați în mijlocul evenimentelor. Bailul și secretarul venețian au încercat să rezume toate zvonurile și știrile care circulau la Constantinopol și Adrianopol. Mai mult decât atât, ei nu s-au rezumat doar la rolul de observatori pasivi, ci au exprimat și puncte de vedere personale în raport cu intențiile sultanului, cu ținta expediției care se pregătea, cu stadiul raporturilor venețiano-otomane. Dincolo de informațiile propriu-zise, textele redactate de cei doi supuși ai *Serenissimei* aruncă o lumină și asupra felului în care informația circula în epocă și a modului în care era manipulată. De aici provin și principalele capcane ale acestui tip de izvoare. Turcii erau maeștri în a împrăști știri false, iar venețienii erau conștienți de acest lucru.

⁵ Domenico Malipiero, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, în „Archivio Storico Italiano”, ed. Francesco Longo, tomo VII, parte prima, Firenze, 1843-1844.

⁶ *Historie di Messer Marco Guazzo*, Venetia, 1545.

⁷ Donado Da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de I. Ursu, București, 1909.

⁸ Marino Sanudo il Giovane, *Le vite dei Dogi (1474-1494)*, ed. critica e note a cura di Angela Caracciolo Aricò, Padova, 1989.

⁹ Andrea Cambini, *Commentario de Andrea Cambini fiorentino della origine de Turchi et Imperio della casa Ottomana*, în *Commentarii delle cose de'Turchi di Paulo Giovio e Andrea Cambini*, Venegia, 1541; cf. *Origine = Dell'Origine de Turchi di Andrea Cambini fiorentino*, în *Dell'Historia universale dell'origine et imperio de Turchi raccolta da M. Francesco Sansovino*, Venetia, 1554, 142 recto-186 verso.

Din acest motiv, au căutat în permanență să completeze informațiile primite de la demnitarii otomani cu altele, obținute prin spioni, de la negustorii care făceau negoț în Levant, sau colectând zvonuri care circulau în capitala imperiului. De multe ori, despre un eveniment oarecare coexistau atâtea variante încât, chiar și pentru un observator avizat, știrile credibile erau foarte greu de separat de speculații. Situația este valabilă și pentru războiul din 1484. „Dacă ar fi să scriu tot ce aud”, preciza Pietro Bembo la 23 octombrie 1484, „ar rezulta multe minciuni și lucruri vane. Dar, lăsându-le pe acestea la o parte, mă voi referi la cele care par să aibă substanță și oarece teme”¹⁰.

Dependența de sursa de informare explică și o anumită particularitate a mărturiilor celor doi în legătură cu conflictul moldo-otoman: datele privind fixarea obiectivului, pregătirile militare, contactele diplomatice care au premers sau au urmat expediției sunt mult mai amănunțite și mai precise decât cele privitoare la maniera în care s-a desfășurat războiul propriu-zis. Motivul este evident. Primele s-au desfășurat sub ochii lor, sau, în cel mai rău caz, în imediata lor apropiere, în timp ce, în cazul cuceririi Chilei și Cetății Albe, cei doi venețieni s-au aflat la mare distanță de derularea evenimentelor. Din această cauză, relatarea campaniei este destul de sumară, dar chiar și așa, versiunea oferită este importantă pentru că ne permite să surprindem speculațiile care s-au făcut în epocă pe marginea desfășurării războiului, variantele contradictorii care au circulat despre acțiunea sultanului, respectiv despre reacția lui Ștefan cel Mare. Textele redactate de bail, respectiv de secretarul Senatului venețian, nu sunt, prin urmare, mai aproape „de adevăr” decât sursele narrative, ci constituie doar o altă versiune despre războiul din 1484. De altfel, dihotomia între rapoartele reprezentanților Veneției în Imperiul Otoman și sursele narrative nu trebuie exagerată. Multe cronici – și cele venețiene excelează la acest capitol – au inserat în cuprinsul lor documente oficiale care au ajuns să fie cunoscute istoricilor doar pe această cale, versiunea originală pierzându-se. Este cazul lucrărilor lui Domenico Malipiero¹¹ și Marino Sanudo „cel Tânăr”¹² – ca să

¹⁰ Archivio di Stato Venezia, fond Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli (mai departe **ASV, SDC**), Filza 1A (1484-1557), doc. f. 16a: „Se volesse dir tute le cose che per iornata so alde incoreria in molte bugie e vanita. Ma metandole daparte vegniro <?> in quelle cosse che ami par di qualche sustantia e credulita”; cf. Anexa, doc.XVI.

¹¹ Domenico Malipiero, *Annali Veneti, passim*.

¹² Marino Sanudo il Giovane, *Le vite, passim*.

amintim doar exemplele cele mai cunoscute. În aceste opere, expunerea, construită după modelul unui jurnal în care au fost înregistrate, an de an, evenimentele considerate importante pentru istoria Veneției, se intersectează cu documente oficiale care au rolul de martori, de piese justificative pentru textul narativ. Procedul este valabil și pentru campania din 1484. Nicolae Iorga semnala, în monografia consacrată Chiliei și Cetății Albe, păstrarea unor informații de la Bembo și Dario prin lucrarea pe care Marino Sanudo cel Tânăr a consacrat-o dogilor Veneției¹³.

Dintre rapoartele expediate din Imperiul Otoman spre Veneția s-au păstrat doar 20 semnate de bail, redactate toate la Constantinopol și 22 aparținând secretarului Giovanni Dario, scrise la Constantinopol și, în cea mai mare parte, la Adrianopol, oraș în care Baiazid II și-a fixat reședința la întoarcerea din expediție. Rapoartele au fost redactate în dialectul venețian. Pietro Bembo a preferat să expedieze informațiile „în clar”, folosind cifrul o singură dată și doar pentru un fragment din cuprinsul unui raport. Cu acea ocazie, bailul preciza: „voi scrie aceste puține cuvinte în cifru chiar dacă, după părerea mea, nu ar fi nevoie”¹⁴. Pasajul se referea la o insulă venețiană pe care sultanul ar fi pus ochii (*questo Signor habi molto l’occhio*)¹⁵. Nu cunoaștem motivul pentru care Pietro Bembo nu a recurs mai des la cifrarea documentelor. Utilizarea frecventă a rutei maritime pentru trimiterea rapoartelor poate fi un răspuns, deși nu într-un totuș satisfăcător. Chiar dacă Bembo însuși preciza că „<ruta maritimă> părăndu-mi-se un mijloc de a putea scrie fără teamă, voi spune următoarele care după judecata mea par importante”¹⁶, ar fi nevoie și de alte mărturii pentru a întări această ipoteză. Giovanni Dario, în schimb, a recurs mai des la cifru, folosind, în egală măsură, nume de cod pentru a-l desemna pe sultan („Alma”) respectiv pe regele Ungariei („Intrepidus”).

¹³ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p.162 (în continuare, *Chilia și Cetatea Albă*); documentele la care face referire sunt publicate în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, doc. XXIX-XXXI, p.27-28.

¹⁴ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 9a: „Io metero queste poche de parole in zifra benche secondo mi non bisognaria”; cf. Anexa, doc.IX.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 10a: „parendome haver modo de poter scriver senza sospeto dissi quelle cose che secondo el iuditio mio me perse importante”; cf. Anexa, doc.X.

Scrise în două centre diferite ale imperiului, rapoartele celor doi nu s-au suprapus, ci s-au completat. „Ceea ce îmi va scăpa va fi completat de prevăzătorul Giovanni Dario” (*in quella cosa che io mancharo el circonspecto Ser Zuan Dario supplira*), preciza Pietro Bembo într-o scrisoare din 1 iunie 1484¹⁷. Aspectul a fost accentuat și mai mult de diferența de temperament între bail și secretar. Fiecare a strecurat uneori, în depeșele trimise conducerii venețiene, critici la adresa celuilalt. Nu de puține ori, Bembo și Dario au exprimat puncte de vedere diametral opuse în privința intențiilor otomanilor și a politicii pe care Veneția trebuia să o urmeze în relațiile cu Poarta. Pietro Bembo era de părere că pacea cu otomanii era de fapt doar un armistițiu și că, mai devreme sau mai târziu, sultanul va declanșa un nou război pentru a pune stăpânire pe ultimele posesiuni venețiene din Levant. Din acest motiv, bailul considera că *Serenissima* trebuia să fie pregătită pentru un nou conflict și să ia din timp măsuri în acest sens. Giovanni Dario era, în schimb, de părere că pacea trebuia păstrată cu orice preț, pentru că redeschiderea ostilităților nu s-ar fi putut încheia decât în defavoarea Veneției.

În ciuda diferențelor de opinii, cei doi se temeau în egală măsură de puterea militară a sultanului. Din acest motiv, atunci când, în primăvara anului 1484, Baiazid II a început să facă pregătiri de război, reprezentanții Veneției au dat imediat alarma.

2. Pregătirile

Concentrarea trupelor terestre și activitatea intensă a șantierelor navale au scos în evidență intențiile războinice ale sultanului Baiazid II încă de la începutul anului 1484. Rămânea însă de stabilit încotro aveau să se îndrepte oștile Semilunii. Zvonurile indicau Moldova drept țintă a expediției, dar, așa cum sugerează rapoartele reprezentanților *Serenissimei*, existau destule dubii în această privință¹⁸. Ceea ce i-a surprins pe contemporani a fost amploarea pregătirilor. Marea concentrare de nave, piese de artilerie și oameni de armă lăsa să se întrevadă o acțiune de mare anvergură și sugera că sultanul nu considera războiul cu Ștefan cel Mare drept o întreprindere facilă.

¹⁷ *Ibidem*, doc. f. 9a.

¹⁸ Despre diversele opinii care au circulat am consacrat un studiu aparte, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Noi mărturii venețiene* (în curs de apariție).

Pregătirile flotei au fost cele care au reținut în primul rând atenția lui Pietro Bembo și Giovanni Dario. La 15 aprilie 1484, Pietro Bembo nota că flota imperială se pregătea în mare grabă pentru a ataca țara lui „*Stefano Carabogdan ulacho*”¹⁹. Bailul schița chiar și un plan al campaniei. Flota ar fi urmat să intre în Marea Neagră și ar fi navigat până la Licostomo, „așezare maritimă aflată la distanță de zece mii de Moncastro”, apoi ar fi intrat pe Dunăre²⁰. Trupele de uscat ar fi traversat „Grecia” și apoi teritoriul Valahiei Mari, până sub zidurile cetății Moncastro. Plecarea forțelor otomane era prevăzută pentru începutul lunii mai²¹. Raportul conține și o primă estimare a efectivelor marinei de război otomane. Bembo aprecia că erau în jur de 100 de galere și *parandarie* și observa că nu existau *fuste* de tonaj redus. Acestea erau singurele nave care ar fi putut naviga pe Dunăre, iar absența lor ridica unele semne de întrebare în privința obiectivului expediției. Bailul adăuga că era posibilă o acțiune navală spre Zichia, dar existau și voci care susțineau că flota va ieși din Strâmători în Egeea și că trupele de uscat aveau să treacă în Anatolia. Bembo nota că, în afara vaselor de război, fuseseră construite și nave pentru transportul artileriei, muniției și proviziilor, menite să ușureze deplasarea trupelor terestre²². Informația era repetată într-un raport redactat o săptămână mai târziu. De data aceasta, bailul exprima dubii în legătură cu participarea sultanului la campanie. Dificultățile expediției otomane conduse de Mehmed II în 1476, precum și măsurile de apărare luate de Ștefan cel Mare l-ar fi îndemnat pe Baiazid II

¹⁹ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 3a; cf. Anexa, doc.III.

²⁰ *Ibidem*: „l’armata intrando in mar mazor fino a licostomo luogo maritimo luntano da moncastro mia X. intrando per la fiumera”.

²¹ *Ibidem*: „Questo Signor con lo exercito terestre per la grecia per el paese de la Ulachia mazor fino alle mure de Moncastro. La partida de l’uno e de l’altro exercito sera all intrada de mazo”.

²² *Ibidem*: „L’armata se zudega habij a esser tra galie et parandarie numero 100 de la qual armata molti che dicono che non essendo fusti piccoli de intrar in el fiume significa che questo apparato non sia per quel locho. Et io zudegando de si dicho che quellj navilij coverti siano per condur bombarde et altre munitioni, biscoti o farine de la qual ne ha fato gran preparamento per soccorso dele zente terestre che andarano piu presti e lizieri. Ne sera gran fato che qualche parte de quellj fusti vadano per edificare qualche forteza al Coppa ruinato l’ano passato da zichi et offender quelli se i poterano [...]. Alcuni dicono l’armata haver a uscir dal Streto et le zente terestre passar su la Turchia. Ne e algun che fermamente dicho dove la sia per andare”.

să nu-și însoțească oastea, ci să aștepte rezultatul campaniei la Adrianopol²³. Această afirmație sugerează cât de greu era pentru reprezentantul Veneției să se descurce în multitudinea de zvonuri care circulau la Constantinopol. Și în aprilie, ca și în luna următoare, știrile sigure s-au suprapus peste cele cu o bază îndoielnică. Imaginea care rezulta din interferența lor era destul de neclară și este de bănuțit că turcii alimentau intenționat confuzia. Anticipând reproșurile care i se puteau aduce în patrie, în legătură cu caracterul contradictoriu al informațiilor transmise, bailul venețian afirma că nu exista nimeni în măsură să cunoască sau să judece intențiile turcilor, pentru că acestea se schimbau zilnic²⁴. Nu trebuie dedus de aici că, la data respectivă, sultanul nu luase o hotărâre în privința țintei, ci doar că, în mod deliberat, lăsa să se creadă că putea lovi în mai multe direcții.

O lună mai târziu, incertitudinea persista. Situația era întreținută și de așteptarea solului Ungariei²⁵ și se poate presupune că turcii făceau să circule zvonuri pentru a ascunde obiectivul real al campaniei, obiectiv care ar fi putut complica negocierile cu Matia Corvin. Fără a stabili o conexiune între cele două evenimente, rapoartele venețienilor lasă să se înțeleagă că sultanul nu a dorit să pornească atacul înainte de sosirea solului Ungariei, cu alte cuvinte, înainte de a avea confirmarea că Matia Corvin semnase și jurase pacea. Raportul din 18 mai, care anunța iminenta sosire a solului ungar, arunca destule dubii asupra informațiilor transmise de Bembo cu o lună mai devreme. Era cert că flota urma să pătrundă în Marea Neagră, dar Pietro Bembo considera îndoielnic un atac asupra Chilieii și Cetății Albe, deoarece „se pare că acele locuri nu merită atâtea pregătiri, nici tunuri atât de mari”²⁶. Bailul constata că flota construită la Gallipoli primise ordinul să se alăture

²³ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 4a: „io vedo haver prepara<to> moltij fusti grossi coverti neli qual metera munition, farine e biscoti de li qual ne ha appena grande summa per esser con l'esercito terrestre piu j presti e lizieri contra esso carabogdan. Io tegno chel signor con la persona non se habij a movere d'andrinopoli ma mandar le zente li parera a quella imp<re>xa. Poria etiam esser non tolesse quel partido havendo senti esso ulacho esser ben preparado per la defesa sua de la qual cognosse chel el padre altra volta non no capito bene”; cf. Anexa, doc.IV.

²⁴ *Ibidem*, doc. f. 7a: „Non credo alguna che sia possibile poter considerar ne iudicare li sentimenti di questi Signori turchi per rason alguna perche le cosse sue sono per zornata mutabele”; cf. Anexa, doc.VII.

²⁵ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 7a din 24 mai: „aspetavano lambassador del re dongaria”.

²⁶ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 6a: „parendo i luogi di quello non meritar tanti preparamenti ne cussi grosse bombarde”; cf. Anexa, doc.VI.

navelor reunite la Constantinopol și că se produsese o sporire a efectivelor și a numărului de piese de artilerie în rândul trupelor de uscat. Foarte importantă era și vestea că sultanul acordase negustorilor străini libertatea de a face comerț în Marea Neagră, fără ca aceștia să plătească vreo taxă, cu condiția de a transporta provizii sau alte lucruri necesare derulării campaniei împotriva Moldovei²⁷.

Această permisiune de a face negoț într-o mare tot mai mult controlată de Imperiul Otoman era un indiciu sigur că flota urma să lovească un adversar din spațiul pontic și, cu toate rezervele exprimate de bail, singura țintă posibilă era Moldova. De altfel, către sfârșitul lunii mai, ultimele îndoieli începuseră să se împrăștie. În ziua de 22 a lunii respective, sultanul plecase de la Adrianopol iar flota l-a însoțit la începutul lunii iunie. Diferența de timp s-a datorat joncțiunii, la 27 mai, dintre navele reunite la Constantinopol și escadra construită la Gallipoli. Aceasta din urmă era compusă, potrivit lui Bembo, din 50 de ambarcații: 24 de galere ușoare, 4 galere mari, 12 fuste și 10 *parandarie*²⁸. În total, flota cuprindea în jur de 200 de nave dintre care 40 erau galere ușoare și 20 galere mari²⁹. Cifra totală poate părea exagerată, în raport cu cea admisă de Nicoară Beldiceanu în cele două studii monografice consacrate războiului din 1484. Concluzia că, la campania din acel an, efectivele flotei nu au depășit 100 de nave³⁰ contrastează cu datele exagerate ale unor surse narrative care vorbesc de 350 de vase de război³¹. Cifra oferită de Pietro Bembo este un fel de medie a celor două extreme și ar fi posibil să se apropie cel mai mult de efectivele

²⁷ *Ibidem*: Baiazid II „fato proclamar che ognuno possino con navilij intrar in mar mazor cum vituarie e delle altre cose necessarie per la so armata senza pagar de qui comerchio ne altra angaria”.

²⁸ Tip de ambarcație de mic tonaj ce putea fi manevrată și de un singur om, cf. Diana Gilliland Wright, *Bartolomeo Minio*, p.179.

²⁹ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 8a, din 28 mai.

³⁰ N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484; ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în **RER**, V-VI, 1960, p.67; N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în **SOF**, XXIII, 1964, p.63. Cifra este sprijinită și de relatările lui Marino Sanudo cel Tânăr și Domenico Malipiero. În fapt, ultimul autor nu dă o cifră totală. Spune doar că erau 100 de galere și fuste, ceea ce sugerează că existau și nave de alt tip (v. Domenico Malipiero, *Annali Veneti*, p.134).

³¹ *Historie di Messer Marco Guazzo*, Venetia, 1545, p.30r.; *Lettera d'un secretario del Sig<nor> Sigismondo Malatesta delle cose fatte nella Morea per Maomet Secondo*, în Francesco Sansovino, *Historia*, 281v.; N. Beldiceanu, *La campagne*, p.69.

reale. Spre deosebire de textele narrative care măreau intenționat numărul de nave turcești, pentru a întări ideea puterii fără limite a sultanului, raportul bailului trebuia să conțină date cât mai exacte, astfel încât conducerea Republicii să poată lua măsurile care se impuneau. În favoarea veridicității ar pleda și precizarea numărului diferitelor tipuri de vase de război și de transport construite la porunca lui Baiazid II. Totuși, cel care pune la îndoială estimarea de 200 de nave este chiar Pietro Bembo, care în ziua plecării însemna în raportul către doge că „flota a părăsit acest port cu 100 de nave sau puțin mai multe și a intrat în Marea Neagră”³².

Mai important însă decât stabilirea cu exactitate a efectivelor flotei otomane, a fost efectul pe care îl producea forța maritimă a sultanului. Giovanni Dario nota că navele aveau tunuri și vâslași „cum nu a mai fost niciodată în trecut”³³, iar Bembo sublinia că flota inspiră teamă „nu atât prin numărul de nave, cât prin numărul de piese de artilerie de toate felurile care, dacă ar fi fost spus, nu ar fi fost crezut”³⁴. Aceste cuvinte amintesc de celebra formulă „marea părea o pădure”³⁵, rostită de unul dintre martorii oculari ai asediului cetății Negroponte, în 1470, și de efectul terifiant pe care un număr mare de vase de război îl putea produce. Este posibil ca pe acest efect psihologic să fi mizat și Baiazid II atunci când a conceput planul atacării Moldovei, în 1484. Flota a jucat, desigur, un rol tactic, asigurând sprijin logistic pentru trupele de uscat, dar a constituit și un mijloc de disuasiune. O flotă exagerat de numeroasă nu se justifica printr-o eventuală ripostă pe mare a domnului Moldovei, chiar dacă aceasta se pare că a existat³⁶, ci prin dorința de a insufla teamă asediaților și a-i obliga să capituleze.

În comparație cu informațiile destul de amănunțite referitoare la puterea maritimă a sultanului, rapoartele lui Bembo și Dario insistă mult mai

³² **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 9a: „esser stato hozi da matina la levata de larmata de questo porto con navilij cento o qualche piu et intrati in mar mazor”; cf. Anexa, doc.IX.

³³ *22 Dispacci*, doc. 21a, p.48: „che mai per lo passato non son sta meio”.

³⁴ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 7a: „li apparati de questo so armata certo tremenda non tanto per el numero di navilij ma per el numero de le arteiarie de ogni condition che se le volesse dire non seria creduto”; cf. Anexa, doc.VII.

³⁵ Domenico Malipiero, *Annali Veneti*, p.51: „Il mar pareva un bosco a sentirlo a dir, par cosa incredibile, ma a vederlo è cosa stupenda”.

³⁶ N. Beldiceanu, *La conquête*, p.65 amintește de capturarea unui „capudan” moldovean de Chilia, ceea ce ar sugera că Ștefan cel Mare avea la Chilia un număr de vase de război.

puțin asupra forțelor terestre. Din alte surse s-a putut stabili că oastea pentru expediția din 1484 a cuprins unități ale Casei imperiale, ieniceri, spahii și azapi³⁷. Ultimii, trupe de infanterie neregulată, au jucat, potrivit lui Giovanni Dario, un rol important în campania din 1484 („*sono un membro notabile*”)³⁸; au fost folosiți de flotă ca vâslași apoi, în timpul asediilor, s-au dovedit luptători aprigi³⁹. Datele transmise de bail au fost și mai vagi. Cu o formulă generică, Bembo se mulțumește să amintească, în raportul din 28 mai, care relatează declanșarea expediției, că Baiazid II a pornit spre Moldova cu un efectiv mai numeros decât cel pe care tatăl său îl reunise vreodată⁴⁰. Un asemenea reper nu spune însă foarte multe. Este posibil să fie doar o figură de stil, pentru a da o imagine despre amploarea pregătirilor și, chiar dacă am accepta *ad litteram* afirmația lui Bembo, am depinde de stabilirea efectivelor maxime ale oștirii lui Mehmed II.

Dacă în privința cavaleriei și infanteriei Pietro Bembo și Giovanni Dario nu au manifestat un interes aparte, tunurile au captat în mare măsură atenția celor doi. Rapoartele amintesc în mai multe rânduri numărul mare de „bombarde” pregătite pentru expediție. Artileria a fost în epocă o armă eficientă, mai ales din punct de vedere psihologic, efectele devastatoare și zgomotul terifiant impresionându-i pe contemporani⁴¹. Acestui aspect i se adăuga cel pragmatic. Stăpână încă a unui număr important de fortificații în Pelopones, Veneția era interesată să afle detalii despre arma esențială în caz de asediu. Pentru Bembo, tunurile stăteau la temelia expansiunii otomane. Singura cale de a elimina superioritatea turcilor în acest domeniu era interzicerea comerțului cu metalul din care erau confecționate⁴². Măsura,

³⁷ *Ibidem*, p.61-62.

³⁸ 22 *Dispacci*, doc. 28a, p.126.

³⁹ *Ibidem*: „I hano vogado el remo et in quelle sono sta acerrimi combatanti”.

⁴⁰ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 8a: „E per quanto dice questi nostri che se atrovavano divulgasse esser cum numero maor che mai fece el padre drezato pur alla volta de Stefano voivoda ulacho”; cf. Anexa, doc.VIII.

⁴¹ Frederic C. Lane, *Storia di Venezia*, Torino, 1978, p.412; Simon Pepper, *Fortress and Fleet: the Defence of Venice's Mainland Greek Colonies in the Late Fifteenth Century*, în vol. *War, Culture and Society in Renaissance Venice. Essays in Honour of John Hale*, ed. by David S. Chambers, Cecil H. Clough and Michael E. Mallett, London-Rio Grande, 1993, p.29.

⁴² **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 13a: „le qual bombarde essendo sta augumento de questo so stado. E considerando che quelle non posse far senza el metalo del stagno necessario seria la prohibition de quello da esser messo in questo locho; la qual prohibition

aparent insolită, avea, în fapt, o vechime de trei secole. Încă de la al treilea Conciliu de la Lateran (1179), papalitatea încercase să interzică negustorilor creștini exportul de material strategic (fier, arme, lemn) spre teritoriile musulmane⁴³. Repetată la conciliile ulterioare ale Bisericii Occidentale, măsura încerca să contribuie la slăbirea puterii militare a Islamului. Negustorii occidentali, care ar fi furnizat arme și materie primă dușmanilor Crucii, erau amenințați cu excomunicarea și cu confiscarea bunurilor. Interdicția a avut efect, fără a putea totuși pune capăt acestui comerț ilicit.

La sfârșitul secolului XV, bailul venețian propunea reactualizarea soluției pentru „*el metalo del stagno*” din care erau turnate tunurile. Era singura cale de a împiedica superioritatea armelor de foc otomane, superioritate care, în opinia bailului, risca să devină tot mai zdrobitoare. Interdicția trebuia proclamată de Biserică („*besognartia fosse prohibito per la chexia*”) și era necesar să fie aplicată tuturor puterilor creștine („*la qual prohibition convegniria esser universal a tute nation christiane*”) ⁴⁴. Poate părea surprinzător că tocmai reprezentantul unei Republici care obținea o mare parte din veniturile sale din comerțul cu Imperiul Otoman, făcea apel la papalitate pentru a interzice negoțul cu anumite produse. Totuși, papa era singurul care putea predica o cruciadă și, în egală măsură, reprezenta singura autoritate capabilă să aplice interdicția tuturor puterilor catolice. Soluția propusă de Bembo avea slabe șanse să fie adoptată, dar era impusă de observația că turcii erau mai bine aprovizionați cu produse strategice decât erau venețienii. Era mai puțin costisitor să-i împiedici pe otomani să fabrice tunuri, decât să refaci un întreg sistem de fortificații.

În sfârșit, câteva informații sumare sunt oferite în privința aliaților otomanilor. Participarea domnului muntean Vlad Călugărul este ignorată⁴⁵, în schimb, despre participarea tătarilor din Crimeea, Giovanni Dario oferă câteva amănunte interesante. Secretarul venețian a fost impresionat de ceea ce aflase în privința austerității „cavalerilor stepei”. În campania din 1484,

convegniria esser universal a tute nation christiane; e pero bisognaria fosse prohibito per la chexia”; cf. Anexa, doc.XIII.

⁴³ *Les conciles oecumeniques 2. Les décrets de Nicée I à Latran V*, Paris, 1994, p.480.

⁴⁴ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 13a; cf. Anexa, doc.XIII.

⁴⁵ Voievodul „valah”, amintit într-un raport al lui Dario din 14 iulie, este Ștefan cel Mare și nu Vlad Călugărul, așa cum a crezut editorul textului; vezi *22 Dispacci*, doc. 22a, p.64 și nota 5.

aceștia demonstraseră o rezistență inimaginabilă la oboseală. După cucerirea Chilei, Giovanni Dario amintea că tătarii, „gata să îndeplinească orice poruncă a sultanului”, fuseseră trimiși ca avangardă a oastei imperiale spre Cetatea Albă. Deși pe jumătate morți de oboseală, traversaseră într-o noapte și o zi o regiune pustie, fără să mănânce și fără să bea, „pentru că erau viguroși și nu simțeau nici foame, nici sete”⁴⁶. Opinia lui Dario se inserează într-o lungă serie de documente care din veacul XIII au evidențiat valoarea militară a tătarilor. În secolul XV, aceasta se menținuse intactă chiar dacă epoca de glorie a lui Ghinghiz han apusese de mult. Un veac mai târziu, observatorii occidentali încă mai subliniau rezistența lor ieșită din comun. În timpul „războiului cel lung” (1593-1606), Tommaso Contarini, ambasador venețian la Praga, aprecia că, pe timp de iarnă, tătarii erau singurii care suportau frigul din Ungaria, iar caii lor se mulțumeau cu hrană puțină⁴⁷. Față de alte surse occidentale referitoare la campania din 1484, secretarul senatului venețian adaugă că, după retragerea trupelor lui Baiazid II, tătarii au mai efectuat un raid asupra Moldovei, profitând de faptul că mulți dintre supușii lui Ștefan cel Mare se întorseseră la casele lor. Cum raportul în care este strecurată această informație a fost redactat la 8 octombrie 1484, este probabil că incursiunea a avut loc la începutul lunii septembrie.

Și mai sumare sunt informațiile referitoare la pregătirile făcute de Ștefan cel Mare. În comparație cu datele din tabăra otomană, știri despre acțiunile lui Ștefan cel Mare sunt foarte puțin prezente în rapoartele lui Pietro Bembo și Giovanni Dario. Chiar și atunci când există, informațiile despre Moldova sunt extrem de firave și de vagi. Motivul nu se datorează lipsei de interes, ci imposibilității de a intra în posesia unor știri de încredere. Foarte probabil, tot ceea ce Bembo sau Dario aflau, se datora unor surse otomane, deoarece mesagerii care ar fi venit dinspre Moldova ar fi trezit suspiciunea Porții. Situația s-a repetat pe durata campaniei, atunci

⁴⁶ *Ibidem*, doc. 28a, p.124-126: „Me vien dito cosse miracolose de lausterita de la vita de quelli tartari et de la tolerantia granda che hano a le fadige. Et di esser cum effeto quando che costoro che sono si uxi se fanno gran maravelia et vien [pur] dito chi vene a trovar costoro pui de 90^M et chel signor dubitandose de la sede li ha mandadi avanti idest amoncastro. et che costoro andono mezi morti cavalcando tuta la note et tuto el zorno per passar quel deserto senza manzar et senza beber. et che loro era gaiardi e non sentivano ne fame ne sede et monzevanole soe cavale et vivevano cum quello. li fono molto acarozadi. et loro promesse de esser presti a ogni comando de questo signor”.

⁴⁷ *Le Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, ed. Eugenio Alberi, s. I, vol. VI, Firenze, 1857, p.230.

când cei doi reprezentanți ai Veneției au anunțat cu întârziere derularea evenimentelor, din cauza lipsei unor informații credibile.

Înainte de declanșarea expediției, știrile despre adversarii turcilor se reduc la simple mențiuni. Pietro Bembo preciza, la 22 aprilie, că Ștefan cel Mare era pregătit să facă față invaziei și amintea în treacăt tentativa anterioară nereușită a lui Mehmed II. O lună mai târziu, Giovanni Dario comenta câteva știri aduse de o navă de la Cetatea Albă. Acestea erau destul de confuze. Pe de o parte, lăsau să se înțeleagă că domnul Moldovei, neputând apăra localitățile de pe țărm împotriva unor forțe mult superioare, ar fi preferat să se întărească în interiorul țării. Pe de altă parte, în aceeași frază, se amintea intenția de a apăra trecerea fluviului. Această informație și-ar găsi confirmarea într-o altă sursă, care amintește intenția lui Ștefan cel Mare de a-i aștepta pe turci la Oblucița⁴⁸. Aceleași vești sosite de la Moncastro pretindeau că Ștefan a încercat să evite prin negocieri atacul tătarilor din Crimeea. Erau însă foarte puține șanse să reușească, deoarece hanul Crimeii „e mahomedan și pentru că este cea mai naturală înclinație a oamenilor să se alieze cu cei mai puternici”⁴⁹.

Tot Dario amintea că domnul Moldovei își retrăsese toți oamenii de la câmpie spre munte. O măsură similară fusese luată cu ocazia precedentei campanii sultanale. Repetarea tacticii „pământului pârjolit” în 1484 sugerează că Ștefan cel Mare se aștepta la o invazie. Pare cu atât mai surprinzătoare o afirmație a lui Giovanni Dario făcută într-un raport din 7 februarie 1485 potrivit căreia Ștefan ar fi pierdut Chilia și Cetatea Albă „pentru că nu a crezut <că va fi atacat> și nu a luat măsurile corespunzătoare”. După părerea lui Dario, care susține că prelua un punct de

⁴⁸ Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită de G. Mihăilă; N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p.157; D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, Mănăstirea Putna, 2003, p.573, cu o îndreptare a traducerii date de Ioan Bogdan; Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998, p.81.

⁴⁹ 22 *Dispacci*, doc. 21a, p.48: „Dapoi veramente e sopravvenuto un altro navilio da Moncastro lo qual dice pur questa fama de landar de costoro a quella parte tandem haver sbigotidi quelli signori i qualli non potendo remediar a le terre maritime contra tante artellarie tande force et tanto impeto hano drizzato li soi pensieri a star pui forti che porano ala campagna et su lo passo de la fiumara et che hano pur speranza chel tartaro non li dara contra per che pur li parla et promette superficialmente ma mi dubito glandamente che li cargara a dosso per esser macometano e per esser anche pui natural inclinacion ali homeni acostarse a li plui potenti”.

vedere exprimat chiar de otomani, dacă Cetatea Albă ar fi avut o garnizoană de 500 de oameni și pulbere pentru tunuri, nici măcar o oaste care ar fi reunit întreaga lume nu ar fi fost în stare să o cucerească⁵⁰. Afirmatia este spectaculoasă, dar cu siguranță exagerată. Chiar și așa suntem datori să ne punem câteva întrebări. A sperat Ștefan cel Mare că atacul se va îndrepta în altă direcție ? A dat dovadă de neglijență ? A supraestimat capacitatea de rezistență a Chilie și Cetății Albe ? A dorit să repete strategia din 1476, când a așteptat ca forțele otomane să pătrundă adânc în teritoriul Moldovei ? A sperat în sosirea unor ajutoare de la Matia Corvin ? În sfârșit, a existat „altceva” care l-a împiedicat să se apere, așa cum o făcuse de nenumărate ori în cei 27 de ani de domnie ?

La toate aceste întrebări, rapoartele lui Bembo și Dario rămân adeseori mute. Primele două probleme sunt dependente una de cealaltă. Dacă Ștefan nu ar fi crezut în iminența unui atac, era foarte probabil să nu fi luat măsuri speciale de apărare. Totuși, la aceste chestiuni cei doi venețieni dau un răspuns contrar. Amintirea părăsirii satelor din sudul Moldovei ar fi un indiciu că Ștefan cel Mare aștepta o nouă invazie. Există și alte documente care întăresc acest punct de vedere și putem presupune că domnul Moldovei știa la sfârșitul lunii mai încotro se îndreaptă lovitura lui Baiazid II. De asemenea, afirmația potrivit căreia Ștefan nu ar fi întărit Cetatea Albă este suspectă. Apare târziu în corespondența lui Dario – la exact șase luni de la căderea cetății – și este inserată într-un context aparte. Secretarul venețian anunța construirea unei noi flote otomane pentru anul 1485 și pleda pentru luarea unor măsuri de apărare. Referirea la campania din 1484 constituia pentru Dario un argument într-o polemică cu bailul Pietro Bembo. Invocarea „lipsei de prevedere” a lui Ștefan avea, în ultimă instanță, un rol moralizator. Era mai bine „să fie luate măsuri din timp cu o oarecare cheltuială <decât> să se dea credit unor zvonuri și să se rămână fără apărare în fața unui pericol evident, așa cum a făcut voievodul Ștefan anul trecut”⁵¹, spunea în concluzie raportul lui Giovanni Dario.

⁵⁰ *Ibidem*, doc. 40a, p.222: „como ha fato Stefano vaivoda lano passato elqual ha perso quele do tere <Chilia și Cetatea Albă> per non haver creduto ne proveduto che se moncastro havesse habuto V^C fanti frostieri e polvere da bombarda a quello che dixeno turchi medemi tuto el mundo non lo toleva”.

⁵¹ *Ibidem*: „et provederse a bonora cum qualche spexa che far fidi su opinion e romagnir descuberti cum manifesto pericolo como ha fato Stefano vaivoda lano passato”.

Rapoartele redactate de Pietro Bembo în 1484 susțin ideea potrivit căreia Ștefan a luat măsuri de apărare a celor două cetăți. Bailul, care prelua știri ale unor martori oculari, afirma fără echivoc „că acea localitate Chilia avea numeroși oameni și era întărită în așa fel încât cu toții afirmau că nu va fi luată”⁵². Ar fi greu de înțeles cum ar fi putut domnul Moldovei să ia măsuri de apărare la Chilia și să nu acorde atenția necesară Cetății Albe.

La celelalte întrebări, răspunsurile sunt abia schițate. Unele dintre zvonurile rezumate de Bembo și Dario afirmau, într-adevăr, că Chilia și Cetatea Albă ar fi fost în măsură să reziste asediului. Cât de mult credit se poate pune pe aceste afirmații e greu de spus, atâta timp cât alte informații susțineau exact contrariul. Invocarea eșecului lui Mehmed II în 1476 era un argument pentru cei care sperau într-o nouă înfrângere a turcilor, dar, în sens contrar, se putea afirma că numărul mai mare de vase de război, de tunuri și de oameni de arme sporeau șansele de succes pentru Baiazid II.

Dorința lui Ștefan cel Mare de a-i aștepta pe turci în interiorul țării este amintită de Giovanni Dario în treacăt, dar este pusă în legătură cu disproporția de forțe existentă, nu cu tentativa de a repeta strategia din 1476. Despre ajutoarele pe care Ștefan le-ar fi așteptat, rapoartele venețiene nu amintesc nimic. Referiri la concentrarea trupelor lui Matia Corvin la frontiera cu otomanii apar doar după sfârșitul campaniei, dar acestea nu mai priveau o intervenție în favoarea Moldovei. A fost vorba, așa cum subliniau și reprezentanții venețieni, doar de una dintre manevrele regelui Ungariei de a obține Chilia prin negocieri.

3. Războiul

Flota otomană a ridicat ancora la 1 iunie⁵³, îndreptându-se spre Chilia și Cetatea Albă. Evenimentul a provocat reprezentanților Veneției un sentiment de ușurare amestecat cu îngrijorare. Ușurare pentru că atacul nu lovea posesiunile Veneției în Levant, îngrijorare pentru că, pe viitor, un asemenea atac era foarte probabil. „Liniștea ni se poate așterne în suflete”, spunea Pietro Bembo, „chiar dacă liniște nu se poate avea dacă ne gândim la

⁵² **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 12a, din 14 iulie 1484: „el qual loco del chelj era ben fornito de zente e munito sicche universalmente e tenuto non sia per haverlo”; v. Anexa, doc.XII.

⁵³ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 9a; 22 *Dispacci*, doc. 21a, din 31 mai: Giovanni Dario spunea că se aștepta plecarea flotei „mâine sau poimâine”; v. Anexa, doc.VIII.

lucrurile viitoare; și cine nu gândește <astfel> nu gândește bine”⁵⁴. Pentru bail, chiar dacă acțiunea împotriva Moldovei nu lovea direct interesele Veneției, afecta totuși interesele creștinătății⁵⁵. Bembo nu este foarte explicit, dar este posibil să se fi referit la cucerirea de către sultan a ultimelor centre comerciale importante din Marea Neagră rămase până atunci în afara stăpânirii Imperiului Otoman. Giovanni Dario era ceva mai precis, afirmând că un succes împotriva lui Ștefan cel Mare ar fi deschis „o poartă foarte periculoasă către Polonia”⁵⁶.

Șansele de reușită ale turcilor erau, în opinia reprezentanților venețieni, destul de mari. Singura nădejde era ajutorul lui Dumnezeu, absolut indispensabil oricărei puteri creștine într-un război împotriva necredincioșilor. Bembo spera ca ajutorul divin să determine întoarcerea fără succes a lui Baiazid II din campanie⁵⁷, însă Giovanni Dario era mult mai sceptic. Pentru secretarul Senatului venețian, semnele prevestitoare nu erau deloc prielnice. Vremea era extrem de favorabilă, ca și când s-ar fi supus poruncii sultanului, „semn că Dumnezeu îi dă ajutor pentru păcatele noastre”⁵⁸.

Motivele declanșării campaniei nu par să-i fi preocupat pe cei doi reprezentanți ai Republicii Sfântului Marcu. Giovanni Dario sugerează că unul dintre motive ar fi rezultat din finalizarea negocierilor ungaro-otomane. Este bine cunoscută discuția în jurul problemei includerii Chilie și Cetății Albe în tratatul ungaro-otoman din 1483-1484. Fără a clarifica toate controversale rezultate din analiza textului tratatului, una dintre scrisorile redactate de Giovanni Dario aduce câteva elemente suplimentare. Un *dispaccio* din 8 octombrie 1484, care rezuma evenimentele petrecute în vara aceluși an, amintește că turcii interceptaseră scrisori ale regelui Ungariei către solul său. Erau instrucțiuni prin care Matia Corvin pretindea Chilia (Licostomo), „care fusese stăpânire a coroanei, cu toate că Ștefan o stăpânea

⁵⁴ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 8a: „azo meter possi li animi in quieto benche quieto non se possi haver pensando de le cosse future. Che chi non le pensa non ha bon parer”.

⁵⁵ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 3a: „Questa tal imprexa toiandola sera mancho danosa alle cose di christiani”; cf. Anexa, doc.III.

⁵⁶ 22 *Dispacci*, doc. 21a, p.50: „lavrira una porta molto pericolosa contro pollana”.

⁵⁷ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 3a: „se Dio no desse gran che reussisse con vergogna”; cf. Anexa, doc.III.

⁵⁸ 22 *Dispacci*, doc. 21a, p.62: „et fali un tempo a domandon de bocha et par ben che dio li aiuta per li peccati nostri”.

pe nedrept” și solicita sultanului să nu întreprindă nimic împotriva acestei cetăți. După citirea acestor scrisori, Baiazid s-ar fi îndreptat imediat spre Moldova, a cucerit cetatea și, la întoarcere, a trimis un emisar la curtea Ungariei pentru a anunța victoria⁵⁹. Raportul ar pleda pentru neinclusiunea în tratatul ungaro-otoman a cetăților lui Ștefan cel Mare. În plus, Matia Corvin și-ar fi manifestat interesul doar pentru Chilia, pe care o revendica în virtutea existenței unei garnizoane ungare în acel loc, între 1448 și 1465, dar nu conține nici o referire la Cetatea Albă. Din spusele lui Dario, era vorba de o tentativă de a negocia pentru Chilia, după ce pacea propriu-zisă fusese deja încheiată. Pentru a dejuca această încercare, sultanul a întrerupt tratativele, s-a îndreptat spre Moldova și a cucerit cetatea în litigiu. Din această perspectivă, încheierea campaniei după cucerirea celor două așezări s-ar putea explica și prin dorința lui Baiazid II de a preîntâmpina o posibilă ripostă ungară.

Itinerariul urmat de oaste și de flotă nu este amintit de rapoartele lui Pietro Bembo și Giovanni Dario, dar a fost refăcut pe baza altor surse. Trupele de uscat au plecat la începutul lunii mai din capitală spre Adrianopol⁶⁰, iar de acolo către Moldova, la sfârșitul aceleiași luni. Flota a ridicat ancora la 1 iunie⁶¹. Se pare că, de la Adrianopol și până la Dunăre, oastea sultanului a fost însoțită de ambasadorul Ungariei. Solul s-a întors spre casă abia după trecerea fluviului la Isaccea⁶² și, aproape sigur, în momentul respectiv, ambasadorul ungar cunoștea încotro se îndreaptă trupele otomane. Probabil, itinerariul urmat a fost cel al expediției din 1476. Atunci, oastea condusă de Mehmed II a mers de-a lungul țărmului mării, îndreptându-se spre Varna, iar apoi a traversat Dobrogea.

O reconstituire a campaniei pe baza relatărilor lui Bembo și Dario ar fi destul de vagă și de imprecisă. Cei doi venețieni au depins, în acest caz, de veștile care ajungeau la Constantinopol de pe front. Știrile „oficiale”

⁵⁹ *Ibidem*, doc. 28a, p.124: „fondo intercepte intercepte lettere del Re che li scriveva dovesse dir a questo Signor come lycostomo era pertinentia de la corona. benche Stefano lo possedesse mala fide et che lo pregasse che non li desse impazo. Questo signor ando de longo et fece el fato so et de retorno li mando anunciar la victoria”.

⁶⁰ N. Beldiceanu, *La campagne*, p.74; idem, *La conquête*, p.64.

⁶¹ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 9a, cf. Anexa, doc.IX; 22 *Dispacci*, doc. 21a, din 31 mai.

⁶² 22 *Dispacci*, doc. 28a, p.124; Dario infirmă știrile care afirmau că solul Ungariei fusese instalat la Sofia: „non fo vero che limbassador hungaro fosse astalado a sofia. Ma dal passo del danubio estado licenciato et dapoi e partito”.

întârziiau să sosească, dovadă clară pentru Giovanni Dario a dificultăților campaniei⁶³. În schimb, se spuneau tot felul de lucruri lipsite de temeii în legătură cu felul în care se desfășura expediția⁶⁴.

Pietro Bembo preciza că era vorba de cuvinte spuse în piețe de către cei care soseau din tabăra otomană. Potrivit bailului, acestea puteau fi crezute atunci când nu exagerau faptele de arme ale sultanului⁶⁵. Ca și în 1476, campania nu s-a desfășurat fără dificultăți. Sultanul a ajuns la 5 iulie în fața Chiliei⁶⁶. Flota, potrivit lui Pietro Bembo, nu a putut pătrunde pe Dunăre⁶⁷. Putem presupune, oare, că Ștefan cel Mare luase măsuri de blocare a fluviului, așa cum procedase bunicul său, Alexandru cel Bun, în 1429⁶⁸? Turcii, la rândul lor, încercaseră să aplice măsura în 1474, la asediul cetății Scutari, pentru a împiedica flota venețiană să vină în sprijinul asediaților⁶⁹. Totuși raportul lui Bembo nu face nici o precizare în acest sens și este mai probabil ca tonajul mare al vaselor să fi împiedicat urcarea în amonte. Anterior, bailul venețian își exprimase scepticismul în legătură cu direcționarea atacului spre Moldova tocmai din cauza lipsei vaselor de tonaj redus care ar fi putut intra pe Dunăre⁷⁰. Bombardarea zidurilor cetății nu a putut începe imediat. Imposibilitatea folosirii fluviului i-a obligat pe turci să debarce la distanță tunurile, care au fost apoi transportate pe uscat cale de 12 mile. Chiar și după ce artileria a ajuns în tabăra otomană, efectele distrugătoare au început să fie simțite abia după câteva zile de bombardament intens.

⁶³ *Ibidem*, doc. 23a, p.66: „Ma inverita non se sente cossa neuna cun fundamento. Et la tardita persistessa demonstra la difficulta de la impresa”.

⁶⁴ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 10a, din 17 iunie: „molte sono le cosse che de qui se dicono per le qual se ne poria far qualche iuditio quando fosseno vere”; cf. Anexa, doc.X.

⁶⁵ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 12a, din 14 iulie: „siano parole che su le piace se parlano per quelli che da quel campo vieneno. Li qual pol esser ben creduti quando non sgiomfano le cosse del Signor”; v. Anexa, doc.XII.

⁶⁶ N. Beldiceanu, *La campagne*, p.74; idem, *La conquête*, p.65.

⁶⁷ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 12a: „e quellj de larmata non havendo possuto con i navilij intrar i<n> la boca del fiume”; cf. Anexa, doc.XII.

⁶⁸ Șerban Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453-1484)*, în vol. *Genovezii la Marea Neagră în sec. XIII-XIV*, București, 1977, p.146; idem, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, în **RRH**, XV, 1976, 3, p.431.

⁶⁹ Domenico Malipiero, *Annali*, I, p.95.

⁷⁰ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 3a; cf. Anexa, doc.III.

Despre desfășurarea asediului circulau diverse variante. Erau destui sceptici care credeau că sultanul nu va fi în stare să cucerească Chilia din cauza fortificațiilor, a poziției naturale foarte dificile și a numărului mare de apărători⁷¹.

Dificultăților create de sistemul defensiv al cetății Chilia li s-au adăugat problemele apărute și în campania anterioară, condusă de Mehmed II: căldură, foame, molimă. Pietro Bembo amintea că foametea era mare și pentru oameni și pentru cai⁷², dar Giovanni Dario era ceva mai rezervat, spunând doar că proviziile ajungeau greu și că nu ar fi fost suficiente în cazul unui asediu prelungit⁷³. Secretarul venețian comunica chiar și știrea contrară, potrivit căreia asediatorii aveau hrană suficientă, pentru că sultanul făcuse destule provizii⁷⁴.

Se zvonea, de asemenea, că atât în rândul trupelor de uscat, cât și în rândul flotei otomane izbucnise „molima” (probabil ciurma), fapt pus de Bembo pe seama foametei și a celorlalte nenorociri (*sinistri*) pe care le îndurau turcii. Pentru bail, vestea nu avea nimic excepțional, deoarece ciurma izbucnise și la Constantinopol și, din acest motiv, se știa că, la întoarcerea din campanie, Baiazid II urma să se stabilească la Adrianopol⁷⁵. Știrea unei epidemii de mari proporții era probabil exagerată, dar conținea un dram de adevăr. La întoarcerea din Moldova, unul dintre viziri, Mehmed pașa, i se plânga lui Giovanni Dario că a suportat foarte greu „praful,

⁷¹ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 12a: „non li noxevano el qual loco del chelj era ben fornito de zente e munito sicche universalmente e tenuto non sia per haverlo”; cf. 22 *Dispacci*, doc. 22a, tot din 14 iulie: „Alcuni disse che non lavera mai per el sito so molto forte; et incomodo alasedio”; v. Anexa, doc.XII.

⁷² **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 12a: „Item dicono che la carestia era grande si per li homini come per li cavalij”.

⁷³ 22 *Dispacci*, doc. 22a, p.64: „le vituarie le qual vegnera manco al campo et non pora durar tanto”.

⁷⁴ *Ibidem*: „Alchuni disse che le vituarie erano habundante per le provision grande”.

⁷⁵ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 12a: „Ultimamente e sta dito esser el morbo grandissimo si in le zente de tera come in quelle de larmata che e da creder per le carestie e sinistri che receveno come per esser tuti questi paexi imbratadi de simel morbo [...] questo Signore habij a retornare dove non se puol intender ma credo sera in andrinopolj o in quelli confini che de qui non voia vegnire ne voria vegnisse per el morbo non havendo etiam a piacer de questo per el iuditio dognuno”; cf. Anexa, doc.XII.

căldura și duhoarea” din timpul expediției⁷⁶. Probabil că, la nivelul trupei, vitregiile războiului au fost și mai greu de îndurat.

La dificultățile asediului se adăuga incertitudinea care domnea în legătură cu mișcările lui Ștefan. Giovanni Dario amintea doar retragerea populației din sudul Moldovei spre munte. Rapoartele lui Bembo oferă mai multe detalii, care conțin însă o doză foarte mare de incertitudine. Bailul afirma că, neliniștit din pricina lui Ștefan cel Mare, sultanul lăsase la locul asediului 20.000 de oameni și că pornise cu restul oastei în căutarea adversarilor. Se putea presupune că Baiazid aflase locul în care se găsea oastea Moldovei și încerca să dea o lovitură decisivă. Bembo își exprima speranța ca Ștefan cel Mare să fie suficient de înțelept pentru a evita lupta cu o oaste otomană mai mare ca oricând. Opinia bailului reflecta, în mare măsură, strategia obișnuită a *condottierilor* italieni, obișnuiți să tergiverseze, să asedieze vreme îndelungată cetățile inamicului și să evite o înfruntare de mari proporții. O recomandare similară, de a nu purta o bătălie cu turcii în afara zidurilor, fusese făcută de venețianul Andrea Duodo în 1466⁷⁷. În 1484 însă, sultanul părea să fi renunțat la ideea unei înfruntări decisive și în această situație tactica de așteptare era, potrivit lui Bembo, singura în măsură să dea roade. Dacă Chilia ar fi rezistat, exista șansa ca turcii să renunțe la asediu din cauza epidemiilor și a celorlalte evenimente nefavorabile (*cosse contrarie*).

Informația privind plecarea sultanului în căutarea oștirii lui Ștefan nu se regăsește în alte surse. Probabil că a fost vorba de o știre care a exagerat un eveniment real, trimiterea uneia sau mai multor unități otomane în recunoaștere. Plecarea unei părți a oștirii lui Baiazid de la Chilia nu ar fi fost justificată decât de o tentativă de apropiere a domnului Moldovei. Or, în vara lui 1484, acest fapt nu pare să se fi produs. Este adevărat că o cronică venețiană care citează scrisori expediate de „*Sier Piero Bembo quondam Sier Lorenzo Baylo nostro a Constantinopoli et di Juan Dario, Secretario nostro*” amintește de înfrângerea a 25.000 de călăreți moldoveni⁷⁸, dar o

⁷⁶ 22 *Dispacci*, doc. 26a, p.102: „lor stentava in quella polvere caldane et feture de la mondavia”.

⁷⁷ Andrea Duodo, *Pro Bello Peloponnensi*, în C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, VI, Paris, 1885, p.114: „Non vi consiglio la bataja terestre fuor di muri”. Sfatul era adresat comandantului venețian Vettor Capello.

⁷⁸ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, doc. XXIX, p.27. Cronica este atribuită lui Marino Sanudo cel Tânăr.

asemenea informație nu se regăsește în nici unul dintre rapoartele expediate de cei doi.

Este, poate, interesant de observat că toate știrile despre asediu au fost incluse de Bembo și Dario în rapoarte pe care aceștia le-au redactat la 14 iulie, adică exact ziua în care Chilia a capitulat. Cum asediul a început pe 5 iulie, cele 9 zile care se scuseseră nu erau suficiente pentru ca un emisar să fi parcurs distanța între tabăra otomană și Constantinopol. Știrea cuceririi Chiliei a ajuns, în fapt, la 27 iulie sau puțin înainte⁷⁹. Este de presupus că toate informațiile despre desfășurarea operațiilor militare din documentele redactate anterior zilei de 27 iulie au o doză mare de incertitudine și chiar cei doi venețieni atrăgeau atenția conducerii Republicii asupra acestui aspect.

Bembo și Dario nu au mai revenit cu amănunte despre asediul Chiliei, poate și pentru că fortăreața s-a predat destul de repede, la 14 iulie, în urma unor negocieri.

După capitulare, Baiazid II a acordat trupelor un răgaz de câteva zile înainte de a porni, la 19 iulie, spre Cetatea Albă. Avangarda oastei au constituit-o tătarii, dar e posibil ca aceștia să fi fost însoțiți de trupele lui Vlad Călugărul⁸⁰. Cetatea a fost blocată pe mare și pe uscat, apoi a suferit un bombardament intens. Dacă este să dăm credit relatării florentinului Andrea Cambini, rezistența cetății a fost îndârjită⁸¹. Sursele otomane sprijină, la rândul lor, acest punct de vedere, dar această versiune este pusă sub semnul întrebării de unul dintre rapoartele lui Giovanni Dario. La 5 august, secretarul venețian întocmea o amplă relatare asupra ultimelor evenimente din Imperiul Otoman. Înainte de a încheia, semnală sosirea unui mesager al sultanului „care anunță cucerirea Cetății Albe prin supunerea <locuitorilor>; și a început să se dea veste pretutindeni și s-a dat poruncă să se facă sărbătoare generală duminică viitoare și să se acopere străzile, după obiceiul lor. <Mesagerul> spune, în plus, că sultanul, după ce a cucerit cele două

⁷⁹ 22 *Dispacci*, doc. 24a, p.68: „Adi 27 del passato notificai p<er> le mie lettere ala S<ereni>ta vostra la presa di Licostomo”. Data de 27 iulie este, prin urmare, cea a raportului întocmit de Dario. Este posibil ca vestea să fi ajuns cu o zi-două mai devreme.

⁸⁰ *Ibidem*, doc. 28a, p.124; N. Beldiceanu, *La conquête*, p.66.

⁸¹ Andrea Cambini, *Commentario de Andrea Cambini fiorentino della origine de Turchi et Imperio della casa Ottomana*, p.49r.-49v.; cf. *Dell'Origine de Turchi di Andrea Cambini fiorentino*, p.172r.-172v.; Ionel Căndeș, *Cucerirea Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut*, în *SMIM*, XVII, 1999, p.27-31.

cetăți, s-a îndreptat spre o altă fortăreață, cu intenția de a cuceri în întregime acel teritoriu și pentru a da pradă alor săi; o va face cu ușurință, pentru că nu va întâlni rezistență, iar forțele numeroase <de care dispune> l-au făcut stăpân pe câmpul de luptă”⁸². Spre deosebire de alte situații, în care Giovanni Dario sau Pietro Bembo înregistraseră tot felul de zvonuri, de data aceasta știrea pare destul de credibilă. Un curier special trimis de sultan la Constantinopol nu putea aduce vești îndoielnice, cu atât mai mult cu cât capitala trebuia pregătită pentru sărbătorirea victoriei. Data la care a ajuns curierul rectifică nu numai cronologia campaniei din 1484, dar pune sub semnul întrebării rezistența înverșunată a Cetății Albe.

Pentru ca știrea să ajungă pe 5 august la Constantinopol era nevoie de o perioadă de timp pentru ca mesagerul să parcurgă distanța între gurile Nistrului și capitala imperiului. Căderea Chilieii fusese cunoscută la Constantinopol la 13 zile după producerea evenimentului, iar Matteo Muriano afirmă, la rândul său, că „de aici [= Moldova] se merge până la Constantinopol în 15 sau 20 de zile”⁸³. Intervalul de timp în care succesele sultanului au ajuns să fie cunoscute, în 1484, în capitala imperiului a fost de aproximativ două săptămâni, poate chiar mai repede, dacă avem în vedere importanța veștilor. Chiar dacă admitem că emisarul a parcurs distanța în timp record și că a fost expediat înainte ca negocierile de capitulare să se finalizeze, durata propriu-zisă a asediului se limitează la câteva zile, cuprinse între 22 iulie (data începerii asediului) și sfârșitul aceleiași luni. O rezistență redusă la doar câteva zile este sugerată și de o știre sosită de la Corfu, care menționa că „apărătorii și locuitorii din Moncastro, văzând cruzimea Turcului făcută la Nicostomo [sic] i-au trimis cheile amintitei cetăți și fără altă luptă s-au supus [?] acelei împărății”⁸⁴. Tot o predare rapidă a fortăreței ar explica și ciudata afirmație făcută de Dario, la

⁸² 22 *Dispacci*, doc. 24a, p.82: „lo qual annuncia anche la presa de Moncastro per dedicione et hase comenzado sonar per la terra et messo ordine che domenega proxima se faza festa general et che se covra le strade secondo le lor uxanze. Dixe etiam el Signor habude le ditte terre haverse drizato verso unaltra forteza cum intention de subiugar tuto quel territorio. Et etiam per dar pasto ali soi. Et falo comodissimamente per che non ha contrasto et la potentia granda li ha fato habundantia inel campo”.

⁸³ *Călători străini despre Țările Române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p.149.

⁸⁴ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, doc. XXIX, p.27: „li custodi et habitatori di Moncastro vedendo la crudeltă dil Turcho fata a Nicostomo li mandoe le chiave di ditta città, et senza altra bataglia air [?] quel Dominio”.

7 februarie 1485, când punea pierderea Cetății Albe pe seama lipsei de prevedere a lui Ștefan cel Mare⁸⁵. Acuzația fusese probabil folosită drept argument de cei care, în vara aceluiași an, decisese să se supună turcilor. Motivul fusese reținut de otomani și apoi preluat de Dario.

Interesantă este și menționarea intenției sultanului de a se îndrepta spre o a treia cetate, în scopul cuceririi întregii țări. O cronică venețiană scrie într-adevăr că, după ocuparea cetăților „Licostomo” și „Moncastro”, Baiazid a pus stăpânire și pe „Asprocastro”⁸⁶. S-a admis în istoriografie că Moncastro și Asprocastro au fost două denumiri medievale folosite concomitent pentru Cetatea Albă. Cercetări mai recente au susținut, totuși, existența unor cetăți pereche, foarte apropiate una de cealaltă⁸⁷.

Nu există, din păcate, nici o posibilitate de a compara informațiile furnizate de Giovanni Dario cu cele ale lui Pietro Bembo pentru perioada 14 iulie-30 august. Din acest interval de timp nu ni s-a păstrat nici un raport întocmit de către bail. Scrisoarea sa din penultima zi a lunii august amintește pe scurt rezultatul campaniei din Moldova: Chilia și Cetatea Albă s-au predat de bună voie, văzând că nu pot rezista puterii sultanului⁸⁸.

⁸⁵ 22 *Dispacci*, doc. 40a, p.222.

⁸⁶ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p.15: cronică venețiană care merge până la 1500, intitulată *progenia della cassa de'Octomani*: „L'ano 1484, el Gran Turco tolse la imprexa comtra Carabogdam, signor dela Valachia, fo im tempo de papa Inocencio VIII. Fato lo suo exercito, amdò personalmente ala conquista de dito paese, conquestò Licostomo e Moncastro, ale marine del fiume, et una altra terra: Asprocastro”.

⁸⁷ Matei Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe-XVe siècle: Czarnigrad, la „Cité Noire” de l'embouchure du Dniestr*, în vol. *Passé turco-tatar. Présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, publ. par Chantal Lemerrier-Quellejey, G. Veinstein, S. E. Wimbush, Louvain-Paris, 1986, p.99-122; Șerban Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11-12, p. 911-915; concluzia autorului este următoarea: „Pe țărmul apusean al limanului Nistrului, pe o înălțime stâncoasă, orientată spre mare, spre «marea cea neagră» (*mavri thalassa*) se afla fortăreața Maurokastron, Maurocastrum, Moncastro, «Cetatea neagră», care domina o așezare urbană cuprinsă la rândul ei între ziduri de cetate. Lângă aceasta, lipit de ea, se afla orașul propriu-zis, Cetatea Albă, Bialgorod, Album Castrum sau Akkerman, înconjurat și el de ziduri care se deschideau spre uscat prin trei porți”.

⁸⁸ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 13a: „ha otenuto el cheli et moncastro datosse a quello voluntariamente poi che veteno non poter resister alla potentia de quello”; cf. Anexa, doc.XIII.

Situația celor două cetăți după cucerire este bine cunoscută, grație contribuțiilor lui Nicolae Iorga și Nicoară Beldiceanu. Măsurile luate de Baiazid II au privit împărțirea prăzii, introducerea administrației otomane și deportarea unei părți a populației; ulterior, după semnarea păcii moldo-otomane, s-a produs și delimitarea frontierelor. Pietro Bembo și Giovanni Dario au reflectat în mod diferit situația celor două cetăți de după război. Secretarul nu face nici o aluzie la problemele de mai sus, în timp ce bailul se referă la acestea în trei rânduri. Măsurile de organizare luate de Baiazid sunt expediate în câteva cuvinte („a lăsat acel loc [= Cetatea Albă] bine întărit cu oameni și arme”)⁸⁹, foarte probabil din lipsa unor detalii. În schimb, se insistă ceva mai mult în privința soartei locuitorilor din cele două cetăți. Un raport al bailului din 30 august 1484 lasă impresia unei deportări masive de populație. Din cele două cetăți ar fi fost luate în captivitate nu mai puțin de 20.000 de suflete pe care sultanul avea de gând să le așeze într-un loc pustiu (*luogo vacuo*), așa cum se procedase și cu cei luați în captivitate la Caffa, în 1475. Imaginea acestor oameni înghesuiți pe punțile corăbiilor stârnea mila și dădea de gândit tuturor celor care s-ar fi aflat în război cu „Semiluna”⁹⁰. Bembo a revenit în două rânduri asupra situației captivilor. Mai întâi, în depeșa imediat următoare, din 9 septembrie 1484, se afirma că populația pe care Baiazid II dorea să o strămute în imperiu provenea doar de la Cetatea Albă și că cifra de 20.000 era exagerată. Era vorba, potrivit bailului, de cel mult 10.000 de suflete (*da anime X^M in zoxo*)⁹¹. Ultima referire se găsește în ultimul *dispaccio* expediat de Pietro Bembo spre Veneția, la 9 februarie 1485. Soarta deportaților continua să fie foarte dificilă. Promisiunile făcute nu fuseseră îndeplinite și bailul se îndoia că aveau să fie respectate. Prin urmare, familiile deportate își duceau cu foarte mare greutate existența (*con miseria passa la so vita*)⁹². Probabil că bailul se referă la soarta celor colonizați la Constantinopol, o altă parte dintre captivi fiind așezată, potrivit documentelor osmane, la Eski Biga, în Asia Mică⁹³.

⁸⁹ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 20a: „li qual lasso ben muniti de zente e munitione”; v. Anexa, doc.XX.

⁹⁰ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 13a: „el numero de le qual dice mancho a XX^M cossa de gran pieta a vederle e de gran esempio a tuti quelli che pol mancho di lui”; cf. Anexa, doc.XIII.

⁹¹ *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 14a; cf. Anexa, doc.XIV.

⁹² *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 20a; cf. Anexa, doc.XX.

⁹³ Nicoară Beldiceanu, *La conquête*, p.77.

Insistența reprezentantului venețian asupra soartei captivilor din Moldova nu este întâmplătoare. Multe dintre depeșele sale conțin referiri la creștini luați ca sclavi în urma unor raiduri otomane pe mare și pe uscat. Bailul încerca de multe ori să intervină și să-i răscumpere, nu numai pe supușii Veneției, dar și pe ceilalți creștini. Tocmai acest fapt a atras reacția demnitarilor otomani. Atunci când Bembo sau Dario s-au plâns că Poarta încalcă prevederile tratatului de pace, refuzând să-i elibereze pe toți supușii *Serenissimei* căzuți prizonieri, vizirii au replicat că reprezentanții venețieni se folosesc de prerogativele lor pentru a-i elibera pe toți creștinii⁹⁴.

Sfârșitul campaniei a avut loc după împărțirea prăzii. S-a presupus că ordinul de întoarcere a fost dat trupelor în a doua jumătate a lunii august și că acestea au ajuns la Adrianopol în jurul datei de 20 septembrie⁹⁵. Mărturiile lui Bembo și Dario confirmă, în linii mari, această cronologie. La 30 august, bailul aflase deja că sultanul trecuse Dunărea, iar Dario confirmă că sultanul se afla deja la Adrianopol pe 24 septembrie, zi în care l-a primit pe ambasadorul trimis de Yakub, suveranul *Akkoyunlu*⁹⁶. Foarte probabil, însă, Baiazid II ajunsese la reședința sa cu cel puțin câteva zile mai înainte.

4. Pacea

Încheierea operațiunilor militare din vara anului 1484 nu a pus capăt războiului. Din punctul de vedere al Porții, la sfârșitul lunii noiembrie, problema Moldovei rămăsese încă nerezolvată. La Adrianopol, se aflase că Ștefan se întorsese la Suceava (*Zuzava*) și crea tulburări în acea provincie⁹⁷. Deși nu foarte precisă, afirmația constituie o aluzie la încercările lui Ștefan cel Mare de recucerire a cetăților pierdute, sau măcar a uneia dintre acestea. Analiza izvoarelor narative otomane, a permis plasarea unei tentative de redobândire a Cetății Albe în vara anului 1485⁹⁸. Încercarea domnului Modovei este menționată și de Pietro Bembo într-un *dispaccio* din 9 februarie 1485. Bailul amintea cu acea ocazie o incursiune a lui Ștefan

⁹⁴ 22 *Dispacci*, doc. 25a, p.92-94.

⁹⁵ Nicoară Beldiceanu, *La conquête*, p.83 și 85.

⁹⁶ 22 *Dispacci*, doc. 25a, p.84.

⁹⁷ *Ibidem*, doc. 34a, p.174: editorul textelor, Giuseppe Calò, identifică greșit *Zuzava* cu Buzăul; vezi Cristian Luca, *Observații*, p.520.

⁹⁸ Nicoară Beldiceanu, *La conquête*, p.85-86.

„până la porțile Moncastrului”⁹⁹, ceea ce sugerează că acțiunea a avut loc cu câteva luni înainte de data propusă de Nicoară Beldiceanu.

Raportul lui Giovanni Dario din ultima zi a lunii noiembrie 1484 susține, la rândul său, această interpretare, deși este, la prima vedere, mult prea vag. „Tulburările” amintite în document pot fi o referire generală la pregătirile militare ale domnului Moldovei, nu o indicație despre un atac propriu-zis. Totuși, ipoteza contrară nu poate fi exclusă. Șansele unei recuceriri la puțin timp după plecarea oștirii otomane erau destul de mari, mai ales că o parte a fortificațiilor fusese afectată de asediu. În 1463, Matia Corvin recuperase cetățile din Bosnia după îndepărtarea oștirii lui Mehmed II, iar în 1470 venețienii încercaseră să recucerească Negroponte imediat după plecarea flotei otomane. Ștefan cel Mare putea, la rândul său, să acționeze asemănător în toamna lui 1484, mai precis în lunile septembrie-octombrie. Dacă lucrurile s-au petrecut într-adevăr după acest scenariu, ar fi mai ușor de înțeles o altă precizare din același raport semnat de Giovanni Dario. Potrivit acestuia, turcii „nu vor lăsa nepedepsită acea ofensă (*inzuria*) și le va fi ușor să-l învingă, deoarece i-au fost smulse cele două cetăți care erau vitale pentru el”¹⁰⁰.

Indiferent dacă „*inzuria*” se referă la un atac eșuat asupra Cetății Albe sau doar la refuzul lui Ștefan cel Mare de a abandona lupta, drumul spre acordul între Moldova și Imperiul Otoman a fost lung și întortocheat. În legătură cu această problemă, la 7 februarie 1485, Giovanni Dario scria dogelui Giovanni Mocenigo că „Ștefan voievodul a trimis să fie luat salv-conductul, dar nu a trimis încă nici un ambasador. Despre ceea ce se va mai întâmpla, Luminăția Voastră va fi informată prin scrisorile mele”¹⁰¹. Posibilitatea ca această informație să fie eronată este destul de mică; secretarul venețian se afla la data expedierii raportului la Adrianopol, în preajma curții sultanului. Prin urmare, știrile transmise spre Veneția erau provenite din surse de prima mână, nu rezultatul unor speculații sau unor zvonuri. Raportul din februarie pune în lumină existența unei prime etape a

⁹⁹ ASV, SDC, Filza 1A, doc. f. 20a: „Stefano voivoda esser venuto scorendo fin alle porte de Moncastro”; cf. Anexa, doc.XX.

¹⁰⁰ 22 *Dispacci*, doc. 34a, p.174: „credo che costoro non patirano quella inzuria et serali cossa fazille a perseguitarlo per che li esta tolto quelle do terre che era la vita soa”.

¹⁰¹ *Ibidem*, doc. 40a, p.226: „Stefano vaivoda a mandato a tuor el salvo conduto ma ancora non ha manda alchuno ambassador de quel seguira la v<ost>ra Ser<eni>ta per mie lettere sera avixada”.

negocierilor moldo-otomane care a avut loc la puțin timp după încheierea campaniei din 1484. În această fază, Ștefan cel Mare a negociat obținerea unui salv-conduct, prim pas obligatoriu pentru a începe tratativele de pace cu Baiazid II¹⁰².

Această inițiativă diplomatică nu trebuie interpretată ca o resemnare în fața pierderii cetăților ci, mai degrabă, ca o măsură de prevedere a domnului Moldovei. Foarte probabil, în speranța primirii unui sprijin militar, Ștefan cel Mare a urmărit să câștige timp și să-și înșele adversarii în privința intențiilor sale. La sfârșitul lunii februarie, turcii așteptau solul Moldovei „pentru a se putea ocupa mai în voie de celelalte cuceriri pe care le țintesc”¹⁰³. Mențiunea era plasată în contextul unui nou schimb de solii între Baiazid II și Matia Corvin, pacea otomano-ungară fiind văzută drept condiție esențială pentru aceea dintre Moldova și Imperiul Otoman. „Sunt sigur”, continua Giovanni Dario, „că și acesta [= solul Moldovei] va veni curând, pentru că una <dintre păci> o trage după sine pe cealaltă și, în orice caz, este și în interesul lui [= Ștefan cel Mare] să încheie un acord cu aceștia [= turcii], pentru a nu cădea din rău în mai rău”¹⁰⁴. Calculul secretarului venețian pare să fi fost corect. Noile discuții par să fi avut drept rezultat includerea Moldovei într-un nou acord ungaro-otoman, fără a se menționa însă nimic în privința Chilieii și Cetății Albe¹⁰⁵. Prin această formulă, Matia Corvin, deși lua sub protecție Moldova, accepta implicit statutul cetăților stabilit în urma expediției din 1484.

Soluția nu putea fi acceptată de Ștefan cel Mare care, în speranța recuceririi teritoriilor pierdute, a apelat la ajutorul Poloniei¹⁰⁶. Este posibil ca, după ce a intrat în posesia salv-conductului, domnul Moldovei să fi

¹⁰² Pentru etapele care trebuiau parcurse pentru încheierea unui tratat, vezi Viorel Panaite, *Some Remarks on the Romanian-Ottoman Peace Settlements of the 16th century*, în „Transilvanian Review”, III, 1994, 1, p.29.

¹⁰³ 22 *Dispacci*, doc. 41, p.228: „desidera anche la venuta de lambassador de stefano vaivoda per aquietar le cosse soe de qui per poder attendere pui liberamente a le altre cosse che hano da far”.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p.228-230: „son certo che anche lui vegnera presto perche luna cossa si tira laltra et ad ogni modo e fa anche per lui de prendere qualche condicion cum costoro per non haver mal e pezo”.

¹⁰⁵ Ștefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p.510.

¹⁰⁶ Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei (1457-1504)*, București, 1990, p.57; Ștefan S. Gorovei, *Pacea*, p.510.

suspendat tratativele cu sultanul în momentul în care s-a profilat posibilitatea sprijinului polon. Întârzierea trimiterii unui emisar la Poartă și, foarte probabil, negocierile cu Polonia, au provocat acțiunile otomane din 1485 și 1486. Abia după sfârșitul ultimei incursiuni negocierile cu Baiazid II au fost reluate.

Mărturiile lui Pietro Bembo și Giovanni Dario iau sfârșit în luna februarie a anului 1485. Ultimul *dispaccio* expediat de bail poartă data de 9 februarie, în timp ce secretarul a trimis cel din urmă raport spre Veneția în ultima zi a aceleiași luni. Următorul document din dosar este abia din 31 martie 1487 și a fost emis de Antonio Ferro, ambasador, apoi bail venețian la Constantinopol, între 1486 și 1489¹⁰⁷. Această lacună de aproape doi ani lasă fără răspuns un număr de întrebări referitoare la încheierea păcii moldo-otomane. Chiar și așa, documentele permit surprinderea mutațiilor intervenite în politica otomană după cucerirea Chilie și Cetății Albe.

Pentru venețieni, expediția în Moldova fusese doar începutul campaniilor de cucerire a sultanului Baiazid II. Theodor Spandugino afirmă că victoria din 1484 a provocat o mare spaimă în rândul puterilor creștine care se temeau că sultanul va porni cu război împotriva lor¹⁰⁸. Bembo și Dario întăreau impresia că, în 1485, padișahul va porni din nou la atac¹⁰⁹. Măsurile luate după succesul obținut în fața lui Ștefan cel Mare indicau cât se poate de clar pregătirea unui nou război. Dar, asemenea situației din 1484, nu se știa încotro vor porni oștile otomane. O cucerire a Chiosului sau Rhodosului ar fi fost, potrivit venețienilor, ușor de realizat, însă era foarte greu de deslușit dacă ofensiva pregătită pentru 1485 ar fi fost dirijată spre aceste ținte¹¹⁰. Totul avea să se petreacă după voința lui Dumnezeu (*tuto consiste in la desposition divina*), dar chiar și așa Veneția trebuia să fie pregătită¹¹¹. Din acest motiv, atât Bembo, cât și Dario au continuat să

¹⁰⁷ Maria Pia Pedani, *Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani*, Venezia, 2000, p.16.

¹⁰⁸ Theodor Spandugino, *Discorso di Theodoro Spandugino Cantacusino gentiluomo Constantinopolitano della origine de principi turchi*, în Francesco Sansovino, *Historia*, p.205r.; cf. Theodor Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997, p.54.

¹⁰⁹ **ASV, SDC**, Filza 1A, doc. f. 17a, din 27 noiembrie 1484: „e da creder non habij a star questo anno in otio”; cf. Anexa, doc.XVII.

¹¹⁰ *Ibidem*: „Molti credeno che landara a Rodi altri dicono a Sio et io tegno facilmente e da uno e da altro”.

¹¹¹ *Ibidem*.

informeze conducerea Republicii asupra tuturor contactelor diplomatice și pregătirilor militare din tabăra otomană. Impresia care se degajă din relatările lor este cea a unui imperiu capabil să lovească oriunde și oricând, fără ca în spatele acestor proiecte expansioniste să existe o strategie foarte coerentă. După părerea reprezentanților Republicii, oricare dintre adversarii din trecut ar fi putut cădea victimă unui nou atac.

În noua conjunctură, Ștefan cel Mare a trecut într-un plan secund în rapoartele reprezentanților venețieni din Imperiul Otoman. Furtuna părea să se îndepărteze de granițele Moldovei fără să se știe exact încotro avea să se îndrepte. Veștile transmise de la Constantinopol și Adrianopol către Veneția păreau să indice Egiptul drept următoarea țintă a lui Baiazid II. Persistau destule îndoieli, dar exista și o certitudine: după expediția din 1484, flota otomană nu mai putea acționa decât în Mediterana pentru că în Marea Neagră nu mai rămăsese nimic de cucerit (*piu luogo non e rimasto in mar mazor*)¹¹².

L'EXPÉDITION DU SULTAN BAJAZET II CONTRE LA MOLDAVIE (1484) DANS LES RAPPORTS VÉNITIENS DE CONSTANTINOPLE

Les 42 documents vénitiens rédigés par Pietro Bembo, baile de la Republique de Saint Marc à Constantinople et par Giovanni Dario, secrétaire du Sénat vénitien, apportent de nouvelles précisions sur l'expédition du sultan Bajazet II contre la Moldavie.

Dans leurs rapports envoyés au doge et au Sénat, les représentants de la *Serenissime* ont montré un intérêt particulier pour les préparatifs diplomatiques et militaires de la campagne contre le prince de la Moldavie, Étienne le Grand. Grâce à leur témoignage on s'aperçoit mieux sur la part prise par le roi de Hongrie, Mathias Corvin, dans le déroulement des événements et sur l'attitude d'Étienne le Grand face à la menace ottomane.

Les documents offrent aussi des données précieuses pour la circulation des nouvelles à la fin du XVe siècle et pour la manipulation de l'information par les dignitaires ottomans.

ANEXA

I

16 ianuarie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellen<tissi>me d<omi>ne d<omi>ne mi singularissime. Le ultime che io scrissi fo per el fante spazato per corfu che

¹¹² *Ibidem*, Filza 1A, doc. f. 13a, din 30 august 1484; cf. Anexa, doc.XIII.

fu do mie. Luna data de 18 e l'altra de 22 del passato. Le copie de le qual sera con le presente alligate. Al presente per questo altro fante significaro li successi dapoi et prima cerca la facenda de la trata de formenti otenuta da questo Signor¹¹³ in nome de la V<ostra> Ill<ustrissim>a S<ignori>a de le qual trate dechiaraj che per li modi usavano questi nostri continue in domandar trate con grosse manzarie me feva dubitar quella de la S<erenit>a V<ostr>a non fosse impazata et maxime in quella parte che restavano, essendo quelli che lavevano affar molto pegri nel cargar essendo de molto zorni conduti in questa terra dal mar mazor con griparie de questo luogo per descargar in le nave che de qua se aspetavano de cargar essendo ogni zorno stimolati da questi bassa che dovessamo dar spazamento per cavarli da li ochj de questo Signor e da li populi che molto mormorava; ultimamente dapoi spazato la nave de ser Zuberto de Prioli con el cargo suo de moza¹¹⁴ 600 in c<ir>ca seguendo in cargar la nave bona essendo una griparia a lato de quella che quasi havea compido de descargar, questo Signor con una soa fusta andando a so lazo vete quella e domando quello la feva et inteso molto corozato ordine che piui non se cargasse digando haveamo trato una gran suma de grani in questa terra e per tuto el suo paese. Et commando che a tute le nave che era in questo porto de ogni nation per colorar la cossa li fosse tolto le velle e li timonj et ultimo se contento de li timonj. La qual movesta dete che pensar a tuti fazando su quella diversi iudicij che da altro provedesse che da questi formenti. Tandem non fo da altro parendoli contentar con questo mezo li populi. Non hano zovato parole sporte per el Ma<gnifi>co ambassador e mi alli bassa ne in scrittura data ai bassa per darla al Signor che ogni zorno piui e indurato a non ne voler dar piu manchando de la trata de moza mille de mar mazor cerca moza 200 che li nostri dicono esser cargi su una griparia za molti zorni che non par. Di moza mille de fuorj ne puol mancar cerca 300 che lo resto dicono haver messo su la nave de Lorenzo Cadena che de tute do trate ne manca circa moza 500 come lor dicono, de li qual certo dico cussi. Se quelli a cuj li aspetavano havesseno solicitato seria za bonj zorni spazati el ne e qualche iudicio che non habij [?] voluto far o perche speravano essendo impazar non dandoli de qui ne sperava piu utilita e maxime de quellj trati de mar mazor che conduti

¹¹³ Baiazid II.

¹¹⁴ Din lat. *modius*, cu variantele *mozo*, *moggio*. Măsura de grâu corespunzând „a quattro staia e quarteruoli due veneti”, v. Giuseppe Boerio, *Dizionario del Dialetto Veneziano*, Venezia, 1856, reimpr. anastatica, Firenze, 1993, p.430.

in questa tera li vegnivano aspri 4 e mezo el chilo. E de qui ne trazea aspri 8; e de quelli de fuor del streto per la streteza fata per questo Signor non trovava vendendorj salvo con qualche gran manzaria; o fosse per altro pensier che havessero non ne ha fato quel caxo che doveano in el trazer de quellj. Questo Mag<nifi>co ambassador e mi che tuto intenderemo et parevano questa cossa importar continuamente siamo stati inportuni con questi bassa che non vogino vegnir a mancho de quello ha permesso questo Signor alla S<erenit>a V<ostr>a. La qual fidandosse de le promission de esso Signor ha nolizato e mandato le nave de le qual sono havera gran dano e con altre parole che ne pareva convegner semper sperando che non dovesse vegnir a mancho alla S<erenit>a V<ostr>a per questi moza 500 che restava et ultimamente non se ha vergognato a responder de non voler che piu se ne parli con parole e mezi de pocha gravita et con grande nostro despiaser per linconvenienti che per questo ne pora seguir. Dubitando mi etiam non sia impazato li moza mille de messer Andrea Gritti et anche cerca 300 de ser Alvise di Cesenj¹¹⁵ che se hano a trazer de questo Streto za comprati e pagati molto carj; farasse ogni cossa che se potra che se trazano per el ben universal de la tera nostra. Questi che hano le trate per lincanto mena tentando e protestando come bailo che io debij spender in don a questo Signor tuta la suma de ducati mille per loro depositadi per otegnir questo resto, el qual don non essendo domandato como esso Signor non faria per suo honor affarli tal offerta non voria [?] dir altro che sdegnato fosse descargar quelli formenti sono in questo porto za cargati con qualche mazor inconveninete et certo el faccia con rasone. Questi nostri usano con mi termeni che imo voria far parer da ignorante mostraroge che loro nesono e credesse con suo parole e protesti cavarme de la man li ducati mille depositadi non havendo habuto compida la trata et mostrando dani de nolizar de nave. E non se acorzo che hano renoncia [?] ogni iuridition che havessero possudo [?] haver in quelli non havendo voluto obedir. Li comandamenti a loro fati come me comando la Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a vorando che quelle trate fosse date a quelli che quella havea concessi con el collegio de le biave come per li ati segriti [?] quella tuto havera inteso et benche per altra io dicesse chel me pareva de quel mancasse de la trata perrata se dovesse restituir dapoi ben considerato tuto dico non dever haver nulla havendosse privati con la sua desobedientia ne io havendo

¹¹⁵ În doc.II, vezi *infra*, numele este ortografiat Cesani.

uno cato et annullato esso incanto per commandamento de quella non deosso meter piui algun iuditio. La Sub<limi>ta V<ostr>a sapientissima comandara e deliberara come li piacera.

Dapoi scritto havendo voluto intender la suma trata de questi grani me esta per quelli li hano trati dichiarato prima su la nave de Lorenzo Cadena nel golfo de Magarissi per la trata di moza mille de fuorj del Streto moza 617. Mancharia alli mille moza 383. De questi de mar mazor ne e trati sula nave de ser Ruberto de Prioli moza 657 e sula nave bona moza 200 che manca alli moza mille 143. In tuto per i moza 2000 ne manca 526. Li qual secondo mi tegno non sia a gran zonta tanti perche se hano aiutato nel cargar de quellj et hano fato ben. Ma perche el poria ocoer per qualche bon rispetto che la S<erenit>a V<ostr>a vora intender el vero el pora far per el mezo di Signor provededorj de le biave descargandosse quelli da le nave et azoche con la misura de qui se possi meio intender per comun vulgo se dice esser uno mozo de questo luogo stera 7 de li nostri; ma io dico haverne fato el scandaio non li ha trovato piu j destera 6 1/2 et anche el mozo dandrinopolis come conciede la trata e qualche cossa minore fazano la S<erenit>a V<ostr>a come li piace.

Dapoi scritto havendome acaduto a mi bailo de andar alle caxe de questi bassa per le facende de la marchadantia parseme haver introduction de parlar qualche cossa cercha li formenti et a quelli separadamenti dissi che acadendomi scriver a V<enezi>a alla V<ostr>a S<erenit>a non sapea con qual forma podesse significarlj che el Signor non havesse voluto consentir la trata compida di moza 2000 cussi liberamente promessi de le qual ne manchava solum moza 500 havendo le nave apariate et pagate per condur quellj a Venesia et che apresso linteressi de formenti se pagaria li noli de vuodo pregando essi bassa che volesseno iterato pregar el Signor de non vegnir amanco de la soa promessa con altre parole che me parse convegner. Me responseno tuti in una medema sententia zurando che laveano fato et che el Signor se havea turbato coloro e corozato e sdegnato ditoli che non ne parlasse piu j et che per certo eramo stati pegri in tanto tempo a spazar quelli e che se haveasse patientia fin qualche mese che mostrando la saxon bella li presij se slargaria come comanzavano a fare et che la S<erenit>a V<ostr>a fecia compiacesta non solamente de questi ma de ogni maor summa. Li respusi convenientemente a questo proposito. Ultiammente domandaj che consentisseno che trar se dovesse moza 140 zonti in questi di con una gripparia de mar mazor che suppliria alli moza 1000. Disse che non ossaria parlar al Signor havendo dito una fiata a so parola la qual era come uno bel

balasso che non se podea contaminar et a questo ne era bona risposta che acadea al proposito che con loro non se pol dir siche siamo rimasi senza alguna piu j speranza. Pur iterum dico nuj medemi siamo caxon de molti mali che voio per el meo tacerlj. Sia certa la S<erenit>a V<ostr>a che sel se indusiava lincanto non se ne haveria grano. Dico etiam come per altre ho dito semper che la S<erenit>a V<ostr>a voia passando qualche mexo se domandi qualche trata per nome de quella se otegnira fazando astegnir questi nostri a domandarle e dandome liberta de vender le trate como fo fato questi se ne trata grande utilita. Ben confortaria che esse trate non fosse dimandate se non fuori del Streto o maxime de questo luogo in zoxo. Ricordo tuto reverentemente dispona la Sub<limi>ta V<ostr>a come li piace. Alla qual humelmente me recomando. Dati Constantinopoli die XVI jan<uario> 1483.

Illu<strissi>mo Ducalis D<omi>natione V<estr>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, altă mână] 16 ianuarii 1483 Baiulus Constantinopolis Petrus Bembo de frumento.

(Archivio di Stato Venezia, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 1a)

II

8 martie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellen<tissi>me D<omi>ne. Lultima che scrissi alla S<eren>ita V<ostr>a fo adi 6 del presente per un navilio che de qui parti con formenti de Alvise di Cesani et per quella dissi quanto me ocoreva. Questa fazo per un fante del suo ritorno a Corfu spazato per questi marchadanti per suo facende. Per la qual drizo questa quasi immo me demo tener azoche per i casi che poteria occorer non resti che la S<eren>ita V<ostr>a vede mia et intenda quelle cosse che occorre per zornata benche algun non se posse fidar in li iudicij de questa zente che non se lassa intender mutando le so demonstration ogni zorno. Tamen parmi esser debito mio adechiarir quello io sento e la Sub<limi>ta V<ostr>a sapientissima iudica le cosse come li piace.

Dissi per quella mia come in uno zorno de porta li bassa mando in gran pressa per lambassador e mj e disseno haver hauta da li suo da la

Velona che la gallie nostre del Zeneral havea presso uno navilio su el qual era uno messo del re¹¹⁶ acompagnato cum uno del Signor che veniano per dar risposta se dar voleano le munition romase in Otranto con altre parole come per lambassador la S<eren>ita V<ostr>a sera informata. Ne la qual forma del suo parlar iudicio meo non sono senza qualche sospeto che tra questo Signor et el re non ne sia qualche altra praticcha oltra laver dele munition; qual la sia o de qual sorta non lo saperiar dechiarir. La S<eren>ita V<ostr>a che havera hauto dal Zeneral el messo del re con le scritture o commission che con lui haveva havera inteso chiaramente tuto ho tolto suspeto nel parlar che me fece i bassa che piu volte replicando disse. Questo homo del re e homo de lizier condition et che cum quello non trattavano salvo de haver le so munition et che poi faria molte cosse contra esso re. Dapoi con dolce et humane parole ne prego che scriver vossamo al Zeneral che lassar dovesse quel homo cum lesso cosse e cussi scrivesseno in bona forma e de subito spazo uno suo. Quel ne sera reusito la S<eren>ita V<ostr>a lavera inteso e cerca questa facenda da lambassador piu j distantamente ne sera informata. Li preparamenti che fa questo Signor cum zente terestre et armata va continuando molto solicitando et al volte sfredando in modo che ogni zorno se ne intende mancho et veramente vani sono li iudicij che se ne puo far adeo che molte volte romango suspeso se io debo dechiarir alla S<eren>ita V<ostr>a el mio iudicio o parere dubitando non parere mandare et con la mia opinion non meter in pensier espesa la S<eren>ita V<ostr>a; dal altra parte considero el peso e limportantia de la cossa parendo esser debito mio adechiarir quello che per zornata vedo et aldo; et mutandosse le cosse come se fano mutar convegno la sententia e parere et in le cosse pericolose et dubiose farne gran caso et darne notitia a tuti i luogi de la S<eren>ita V<ostr>a in questo Levante comenzanddo dal Zeneral in suso alli retorj de Modon et al rezimento de Chandia alli confererj et provededor in Cypro et al consoilo vostro de Damasco azoche intendano limportantia de la cossa et fazano qualche li parera necessario alle cosse suo. De qui non sere sta de conzar larmata et questo Signor qualche volta personalmente va avederla; etiam li bassa quasi ogni zorno vano et unidi et separadi. Fa preparar li remizi, velle e sartie et altre cosse necessarie a quella; tamen ne e molti che fano i iudicij suo che non habij a usir armata quest anno e se piu usira sera per sostegnarse in reputation non per molto

¹¹⁶ Foarte probabil, regele Neapolelui, Ferdinand I (1458-1494).

luntanarsi ne per longo viazo per far calcar le gallie suo debilissimamente. Io dubito de Sio¹¹⁷ e questo medemo fano quelli de quello locho preparando le cose suo gaiardamente come la S<eren>ita V<ostr>a havera inteso; e cussi da far cadauno che ha a temere non se fidando de rason che incontrario sia; perche cui con rason se dovesse governar zudegarebbe non dovesse usire salvo in qualche locho che lavesse intendimento de trattato chome fo dito questi zorni passati esser sta in Rodi che non e reusito con questi respeti e suspeti concludero semper ad un modo chel non sia de fidarse in questi homini che non hano fede demonstrando lanimo suo in ognuno cativo e senza algun respeto; etiam considerar che sono homini che valeno e poleno ati afar ogni cossa in pocho tempo e non se lassano intender se non quando sono sul fato. Se usira sera al locho dove vora andar che non se intendera altro.

El non e anchor zonto li ambassadori del re d'Ongaria che za tanti zorni se aspetavano e benche questi de la Porta dicono la pace esser sta firmata et per el re zurata non e da creder per veder lesperientie in contrario. Questi zorni el e sta dito che uno sanzacho di questo Signor scorendo in quelli confini de Ongaria con cavalij VIII^M e sta roti che mali signali de pace. Questa rota e oltra quella che fo dito za quatro over zingue mesi et per questo se tien che questo Signor debij meter ogni altro pensier daparte attendando a questo de l'Ongaria; altrj che mostrano intender tien che non abandonara e per tera e per mare quel de la Soria; quanto per zornata intendero ne daro notitia alla S<eren>ita V<ostr>a benche sia certo da lambassador de quella de quelle cosse che ho dito e de molte altre apresso piuj larga et copiosamente ne sera avisata pretermetendo molte cosse che io diria per non atediar la Sub<limi>ta V<ostr>a non me fidando etiam de algun mio iudicio.

Le molti zorni che per lettere io habij dal rezimento de Coron chel se doleva essergi molto scato le biavi da quel flamburaro da la Morea zudegando non sia demente de questo Signor molto me prego che dovessamo comparer e tratar che fosseno aperte; e benche lambassador non fosse de opinion parendolj de aspetar primo la risposta de le isole io che me pareva non poder perder altro che parole considerando con quanta vehementia quelli rezimenti scriveno et limportantia de la cossa fui de opinion se ne andasse e cussi fessemo; fata la rechiesta alli basa con quelli

¹¹⁷ Insula Chios.

rason che se convegniva fece notar de dirlo al Signor e dapoi qualche zorno havendo voluto intender la risposta da li bassa ne fece dire chel Signor havea molto molesto a cuj li parlava de simel cosse et che non se ne parlasse piu. Considero S<ereniss>ime principe questo Signor haver mala intention e volunta contra la S<eren>ita V<ostr>a et che de ogni suo contrario molto se ne contenta et e converso e quanto piu intendeno li bisogni esser tanto piu strenzono con qualche suo pensier che lasso alla S<eren>ita V<ostr>a intendere e provederli come li par.

Dapoi scripto fin qui questa matina siamo stati alla porta et havemo iterato domanda de le verzer le scalosie per la Morea e per i altri luogi de la S<eren>ita V<ostr>a breviter spiero se otegnira. Le cosse de questo Signor sono volubele e pero non se vuol mai restar de domandar habiamo hozi otenuto tuto quello havemo domanda et fra le altre condusessemo alla porta uno patron de fusta che ha fato de molti dani el qual avanti haveamo fato retegnir in Pera e provatoli per quelli che haveano rezevuto li danj e quello denegando li bassa che intendevano chiaro la malitia de quello persuadendolj con parole e prometendolj non li far despiacer post multa confesso el tuto mizudego li farano pentar la pena de molti altrj fazandolo morir; sera esempio a molti altri se la S<eren>ita V<ostr>a mandira qualche gallia o fusta a disipar questi corsarj son certo sera tollerata e tanto quanto se demostra piu temerlj pezo se faro. Le parole con li effetti non naioxe niente e Dio proveda alle cosse nostre.

Alla qual reverenter merecomando. Dati Constantinopoli die VIII martij 1484.

Illu<strissi>mo Ducalis D<omi>natione V<estr>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constant<in>opolis>.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 2a)

III

15 aprilie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excelen<tissi>me D<omin>e D<omin>e mi singularissime. Lultima che io scrissi per uno choriero che de qui partite adi 8 del presente per le qual reverentemente significaj quelle cosse che me occorreva de le qual havendo deliberado non replicar quelle ne essendo poi innovato chossa daconto per questa brevemente me passaro continuando la

mia sinciera fede dir quelle chosse che per zornata io sento circa le chosse de questo Signor el qual come la S<eren>ita V<ostr>a in ultima de la mia havera inteso. L'armata de quello celeremente se preparava e cussi l'essercito terestre. Li qual l'uno e l'altro dechiaraj che erano per andar contra el stado de Stefano Carabogdan ulacho; l'armata intrando in mar mazor fino a Licostomo luogo maritimo luntano da moncastro mia X. intrando per la fiumera. Questo Signor con lo exercito terestre per la grecia per el paese de la Ulachia mazor fino alle mure de Moncastro. La partida de l'uno e de l'altro exercito sera all intrada de mazo. L'armata se zudega habij a esser tra galie e parandarie numero 100 de la qual armata molti che dicono che non essendo fusti piccoli de intrar in el fiume significa che questo apparato non sia per quel locho. Et io zudegando de si dicho che quellj navilij coverti siano per condur bombarde et altre munitioni, biscoti e farine de le qual ne ha fato gran preparamento per soccorso dele zente terestre che andarano piu presti e lizieri. Ne sera gran fato che qualche parte de quellj fusti vadano per edificare qualche forteza al Coppa ruinato l'ano passato da zichi et offender quelli se i poterano. Questa tal imprexa toiandola sera mancho danosa alle cose di christiani tamen quella otegnando la acressera la reputatione la qual o pur troppo: se Dio ne desse gran che reuisse con vergogna. Astalaria l'ambition e superbia loro su questo pensier sta la maor parte nel qual son ancor io. Alcuni dicono l'armata haver ausir dal Streto et le zente terestre passar su la Turchia. Ne e algun che fermamente dicho dove la sia per andare. Del pensier di Rodi, che se diceano ne e totalmente levato essendo sta per suo ambassadorj dechiarito. Che sel dubito che suo fradello non sia vivo et in loro mano voiando lui infra termene de do mexi il fara esser a Rodi; la qual chossa non ha voluto ma hasse contentato chel sia con loro insula termenj che al presente sono; molti tien che usando larmata habij asborare questo questo¹¹⁸ nembo sopra Sio. De la Soria e Puia¹¹⁹ a mio iudicio non se ne face alcun pensier e se prometera non atenderano altro voio dire lassando i iudicij a meior intelligentia e praticcha de la mia.

Li messi over ambassadori regij de Ongaria maj non parseno ne de quelli se intende cossa alguna poria esser che tra loro havesseno intelligentia de non se offender; molte altre cosse poria dire che voio pretermente perche per el magnifico ambassador messer Domenego Bolani che vien con questa

¹¹⁸ Repetiție în text.

¹¹⁹ Regatul Neapolelui.

gallia che partira marti [?] over mercere poi pascha ben instruto de ogni cossa. La S<eren>ita V<ostr>a intendera con el qual messer Domenego fossemo prima cum el Signor poi cum li bassa da la qual tolse grata licentia; dali qual bassa havessemo pur qualche parole degna de signification che da suo Magnificentia la Sub<limi>ta V<ostr>a havera dechiaration. De le cosse chiaramente praticate per el circonspecto secretario ser Zuan Dario non le intendano non espeta a mi meterne parola da quello intendera il tuto; Dio adimpli i desiderij de la V<ostr>a S<eren>ita.

Questi zorni e le de qui capitato circa anime 50 come dichono esser de fameie de lisola vostra de Chorfu li qual vegnia per el rezimento mandati sul isola de Cefalonia prexe da turchi su navilij che li menavano e di qui incadenati conduti secondo usanza; me ha fato pregar li vogi so vegnir non ne ho el modo ne mezo ne anche e in tempo pratichando le cosse che se fa con questo Signor le qual spazate se parera cussi a ser Zuan Dario se ne promovera qualche cossa; benche potegno habiano a romagnir surgonj de questo Signor mandandolj su le so possessione come hano fato a molti de li altri e mo novamente ad alcuni nostri de Dalmatia. Io non ho per questi amaloti comission alguna de la V<ostr>a S<eren>ita perche quella facenda era comessa a messer Domenego Bolanj; ne etiam ser Zuan Dario dice non haveva ne che se ne vuol impazare lassandola a mj et io la toco voluntiera havendola da lo eterno Dio che cussi me comanda; ben reverentemente richordo a quella che io habia liberta de poter spender in questi miseri qualche ducato per liberarlj quorus [?] modo per esserne molti che da desaso fin del viver perisseno; e molti che da disperation perdono la fede piu che mai ne vien de qui de la Grecia et ixole de questo Levante rapiti con fuste secondo le consuetude loro. I Dio meta mezo se lo i piace. Alla S<eren>ita V<ostr>a humelmente me recomando. Dati Constantinopoli die XV aprilis 1484.

Illu<striss>mo Ducalis D<omi>natione V<estr>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantin<opolis>.

(ASV, Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli, F. 1A, 1484-1557, f. 3a)

IV

22 aprilie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime D<omi>ne. Lultima che scrissi fo adi VIII per uno fante spazato per Corfu et per quella dissi quelle

cosse che me occorreva. Questa veramente fazo per questa gallia cum la qual vien el Ma<gnifi>co ambassador de la S<eren>ita V<ostr>a misser D<ome>nego Bolani. Dal qual havera piena information de tute cosse segide fin del zonzer del circumspecto Zuan Dario. Siche a mi e tolto la fatica de molte avisation ne restaro pero in qualche parte se la dir anchor io qualche cossa come fidelissimo dela Ill<ustrissim>a S<erenit>a V<ostr>a et prima li apparati di questo Signor per le dimonstration sono piu j tosto andati declinando circa larmata che acressando in modo che mancho iudicio che maj se ne puol far per lessercito terestre. Questo Signor dovea partir hozi di XXII havendo za zorni V fato pertir el begilarbegi de la Grecia ma per el conseio di so astrologi indusiara fin di VIII dela luna che sera adi VIII del mese de mazo. Larmata se usira come pur credo non sera avanti che per tuto mazo benche ne sia alcuni che zudega non habij a usir et usando habij ad intrar in mar mazor contra Stefano voivoda ulacho come fo dito. Mel fa creder perche io vedo haver prepara<to> moltij fusti grossi coverti neli qual metera munition, farine e biscoti de la qual ne ha appariaa [?] grande summa per esser con l'esercito terestre piu j presti e lizieri contra esso Carabogdan. Io tegno chel Signor con la persona non se habij a movere dandrinopoli ma mandar le zente li parera a quella imprexa. Poria etiam esser non tolesse quel partito havendo senti esso Ulacho esser ben preparato per la defesa suo [sic] de la qual cognosse che el padre altre volte non ne capito bene. Romagnando in Andrinopoli fara come lanno passato che ando solazando inchaze et altri suo consueti piaceri. E mandara quella zente li parera verso el Danubio perche se dice la pace cum el re¹²⁰ non haver hauto locho ne de li messi de quello che dovea de qui venire non se ne parla piu j niente. Questo e el parer mio del qual la S<eren>ita V<ostr>a sapientissima ne fara el iudicio li parera.

De quelle chosse che e successe al circumspecto secretario a mi non tocha a parlarne ma per lettere de quello la Sub<limi>ta V<ostr>a intendera tuto. Ma cercha la trata otenuta de li moza 4^M formenti per la despensation de quellj havendo con mi conferito come per la so commission li e commesso essendo piu j volte stati insieme et convocati tuti i marchadanti fo per lui leto et a mi et a loro quelle parte de la commission che parla circa dite trate havendo dato termene a tuti a pensar. Reduti in la chiesa del mio bailado adi XXI dito fo quelle despensate con li modi e condition intendera la

¹²⁰ Matia Corvin.

Sub<limi>ta V<ostr>a per lettere de esso ser Zuan Dario le qual trate se non serano impedita con li mezi che se solevano fare le haverano luogo et anche de le altre se ne potera otenire. Ma molto me ne dubito per esser de quelli che hano poca obedientia e reverentia per li commandamenti fatoli per nome de la Vostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a non impedita tanto bene come seria questo. Ne restaro recordare reverentemente a quella per i tempi futuri sel sera tolto la via e¹²¹ mezo a rechordato altre volte alla S<eren>ita V<ostr>a per la mia lettera e maxime per quella adi XV novembrio passato meta in la terra nostra ogni anno gran quantita de formenti con utele de la S<eren>ita V<ostr>a per piu de ducati 10^M senza turbatione alguno come dubito de presenti sera e poria dir qualche cosa ma non essendo creduto le voio tacere e lassar che per altri sia dechiarito. Denotando alla S<eren>ita V<ostr>a che essendo congregati per despensar queste trate fono de quelli marchadanti che se offerseno coram omnibus de voler dar ducati II^M per mier de moza sel se volea levar la pena de ducato uno per ster che seria ducati VIII^M ne piu tardivi a Venesia seriano stati. Non era in faculta nostra de prender altro partito de quello e comesso per la commessione ma questo dicho per el tempo che ha a venire chel se potera stabillire le cosse de questo paese chel se potera trazer ogni summa. Iterum priego quella che voglia far lezer quella o primo e fazane poi quello li piace.

Spazato che fo esso ser Zuan Dario de la porta de tute quelle cosse che havea afare intendando la presta partita del Signor parseme conveniente e debito mio fosse andare alla porta avanti i bassa et in quel medemo zorno ne andaj volendo meter qualche modo e ordine che dapoi partito la porta io non remanisse involupato chome eramo e maxime circa questi miseri schiavi che se atrova presenti et che sono per venire sperando che per le cosse tratate per ser Zuan Dario se dovesse miorar le condition nostre in quellj. Alla qual parte venuti con essi bassa con parole dolce et humane responseno chel Signor non voleva ne havessamo a alguno senza prova de turchi et che loro bassa li havea dito nuj diseamo non haver turchi da provar. El Signor fermo digando non voler contravegnir alle leze soe e che non se ne parlasse piu. Poi li apresentaj alcuni da Modon prexi per algune fuste de questo Signor. Disse quelli esser homini che passava su la Cefalonia. Dissi non esse de quellj non volsene al dir ne mi ne loro commando fosseno passati sulle isole de questo Signor ai lavorj de le possession de quelli lochi

¹²¹ Precedat de un *d* tăiat.

che romagnira perpetui schiavi loro e soi dependenti ne havi gratia in quel zorno de poder spazar salvo uno zovene de cercha anni XX de la cita de Bergamo fio de Nicola de Medilagon bon citadin in Bergamo el qual scampo dal suo patione che lavia menato in Galipoli el qual za una mese me e in casa molte volte apresentado avanti li bassa el qual examinato movean molte dubitatione et ultimamente con gran fatica e pregere ho hauto libero el qual mando con questa gallia. Molti altri che per commandamento de questi bassa erano stati mandati da la Turchia per uno schiavo per loro mandato de li qual alcuni garzoni fati turchi et tolti da la man de padrj loro de i altrj non trovando prove de turchi habi tornati alli so patroni. Questi bassa se defendeno con el Signor che non vogi e mi credo che loro siano quellj et che el Signor nulla ne sapia dali qual bassa parti molto descomfortato non vedando el modo de maj piu haverne alguno ne etiam farlj cercare per haverne molti che sono scampati che tuti me capitano in casa gridando e piazendo domandandome misericordia con le moier e fioli loro che certo S<ereniss>imo principio [sic] non e cuor humano che non se contaminasse. Io non li posso dar altro che bone parolle dechiarandolj la impossibilita e fatola vedere a molti de quelli fatoli vegnir alla porta con mj et apresentari alli bassa. Ne resta per questo de ritornare pianzere e lamentare come se da mi manchasse che certo se io podesse sconder per non li aldire e vedere et farebbe. Me despiace che io vedi questi bassa haver fato ogni demonstratione che ognuno pol andar al caso e per mar e per terra et anche tuorlj de sule strade che stante questo mezo de provar con turchi convegnirano romagnir schiavi. Quel sia la intention suo voio che la Sub<limi>ta V<ostr>a el considerj. Io romagniro cum questi fastidij senza secorso e favor de alguno. Ho piu volte rechiesto ser Zuan Dario che spazato da tute le cosse de la S<erenit>a V<ostr>a dovesse ricomandare questi poveri per nome de la S<erenit>a V<ostr>a non li ha parso de farlo. Imo ditomechel non se vuol impazar in alguna chossa et che questo e lofficio mio. El qual io toco voluntierj benche da la S<erenit>a V<ostr>a non labia perche quello havea el Ma<gnifi>co messer D<ome>nego Bolani con el qual semper son stato in ogni cosa vedo lautorita mia in questo esser del tuto perduta. Faro quello io potero commandandome cussi leterno i Dio el qual cognosse el cuor mio di amo patientia in le cosse che io aldo e vedo. Riverentemente arichordo alla V<ostr>a S<erenit>a che faci intender alli subditi de quella che stiano regardoxj che dubito me non sia per seguir questo anno qualche gran inconveniente li qual inconveniente schivarolj in questo Levante quanto me sera possibile i Dio sa quello che dia remedio se lo piaxe.

Per altra mia mandaj alla S<erenit>a V<ostr>a el conto del incanto de i denarj che i ofici ordinatamente et el resto de quello importunaj ogni zorno ser Zuan Dariochel volesse vegnir alla consegnation secondo i commandamenti de la Sub<limi>ta V<ostr>a el qual facendo qualche fede de mi non volea quellj tuorli. Io che desiderava satisfar allj commandi de la S<erenit>a V<ostr>a pur fici sicche a di 9 del presente li numeraj et consegnaj quellj in casa del baila per nome de la Ill<ustrissim>a S<erenit>a V<ostr>a li qual acetati e messi in uno sacho boladi del suo sezelo volse che io li salvasse in lo mio scrigno dove erano prima e cussi fu contento non havendo lui dove seguramente tegnir li potesse come son certo da quel ser Zuan Dario sera dato notitia alla S<erenit>a V<ostr>a. Alla qual reverenter me recomando. Dati Constantinopoli adj XXII april 1484.

Illu<strissim>e Ducalis D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantin<opoli>.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo] principi et excellentissimo Domino Ioanni Mocenigo <Dei Gratia> [Inclito] Duci Venetiarum etc.

[A *tergo*, mână diferită] Die 22 aprilis 1484 Baiulus Constantinopoli.

De eius opinione circa classem et exercitum.

De trate frumentum obtenuta (?) a Turco.

De captivis etc.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 4a)

V

22 aprilie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Per una altra mia data in questo zorno ho dito quelle cosse che me ha aparso degno de significatione. Questa fazo per dechiarir lammo mio in arechordar reverentemente alla V<ostr>a S<erenit>a questi miseri amaloti subditi de quella prexi in tempo de pace havendo perduto el privilegio che li havea dato la S<erenit>a V<ostr>a per i capitoli de pace cum questo Signor che voleno li siano restituiti liberamente essendo interoto quello sono rimasi in pezor conditione de quello erano quellj che presi in tempo de guerra. De li qual sono pur de quellj io francano con le soe fatiche et aiutati con lemosine che de questi non se puol cussi fare non voiando interumper quello la S<erenit>a V<ostr>a commanda. Si etiam per non dar tal principio che

come se fesse aduno se convegniria far a tuti. Da l'altra parte e pur male che quelli periscano non li possendo dar soccorso aricordo reverentemente a mi pareria che la Sub<limi>ta V<ostr>a clementissima li piacesse dar liberta che quelli se potesseno recuperar cum qualche denaro e masime questi miseri de la Dalmatia subditi de la V<ostr>a S<erenit>a che questa terra ne e piena. E quelli che piu vien guardati et a questo bisognarebbe che la Sub<limi>ta V<ostr>a fesse provision de qualche sovention de denaro cum li qual se potesse exeguir tal effeto et azonzer che esso etiam qualche sovention de elemosine de questi spectabili [?] zentilhomini et subditi nostri che fano voluntiera le elemosine. Io aricordo tuto i Dio sa a bon fine perdoname se altramente paresse a quella perche de ogni suo sapientissima deliberation ne remagniro ben satisfato. Alla qual humelmente me recomando. Dati Constantinopli die 22 aprilis 1484.

Illu<strissi>me D<omi>nationis Ducalis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantin<opolis>.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo p]rincipi et excellentissimo [Domi]no Ioanni Mocenigo [Dei Gratia] Inclito Duci Venetiarum etc.

[A *tergo*, mână diferită] Die 22 Aprilis 1484. Messer Petrus Bembo Baiulus Constantinopolis. De amalotis captivi tempore pacis.

(ASV, Senato *Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 5a)

VI

18 mai 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Lultima che scrissi fo adi 6 et adi 8 del presente per la nave patron Nicolo Suliman che in quel zorno parti de qui per andar a cargar formenti alla Reclea per conto de ser Bernardin Loredan. La qual dubito sera molto longa intendando questo Signor comenza a imbratate le trate concesse con el mezo de ser Zuan Dario a questi marchadanti come voio che da altri la S<erenit>a V<ostr>a intendi. Questa fazo per el ritorno dun messo de qui capitato da Cataro de commandamento de la Sub<limi>ta V<ostr>a cum lettere drezate a ser Zuan Dario io non essendo zudegato io esser degno in haver mai havuto qualche riposta de tante lettere questa ho scripto alla S<erenit>a V<ostr>a con le avisation che io ho dato a quella e pur dolemo esser existimato indegno de la gratia de la S<erenit>a V<ostr>a. Dio che cognosse el cuor mio me

zudegara lui ne maj sero stanchio de meter ogni studio e diligentia e quelle cosse che cognosero concernir lonor del stado de la S<erenit>a V<ostr>a chome membro de quella. Del qual stado Dio lo sa che son piu zaloso che de la mia vita propria et merito perche la mia vita non puol esser nema brieve et el stato immortal e glorioso come spiero in la divina clementia sera.

Dapoi lultime mie non essendo innovato chossa daconto me accade a parlar brieve ne restar di dir quel io scritto. Questa armata de questo Signor per la ultima mia dechiaraj el iudicio mio era che la dovesse andar in mar mazor contra el ulacho. Dapoi continuamente quelle se e anda preparando e cargando molte grosse bombarde e molte altre artelarie che a molti fa creder che non sia per andar contra quel ulacho parendo i luogi di quello non meritar tanti preparamenti ne cussi grosse bombarde et che i so pensieri deba esser altrove. E gran cossa percerto S<erenissim>o principio che za piu de zorni 8 sia in ordine ne aspeta altro che commandamento et che non sia ancor alguno che intenda dove la sia per andar. Ma pur per la maor parte se tien che sia per el mar mazor et io son de quel numero. Lexercito terestre e preparato et ingrossato molto e con molte artelarie belice fra le alte numero de carri piu de mille e cinque cento tuti con la suo bombarda e spingarda da esser manizata in su quellj. Item una gran quantita de pavesi con feri in le teste da esser messi in tera fiti lanze e saitamenti [?] in grandissima quantita e tute per fortece del campo el qual molto e numeroso per quel se dice per nostri che la veduto. El signor zonse in Andrinopolj adi 14 dove se aspeta fermamente lambassador del re dongaria contra el qual za havea mandato molti cavalj per honorarlo de la venuta de quello lasso alla S<erenit>a V<ostr>a farne iudicio cognossando il mio esser debole ne anche existimato ne creduto.

Siamo adi 17 e dapoj scritto per finqui su el tardo ho havuto nova esser zonto comandamento de questo Signor che dechiara larmata habij andar in mar mazor contra el ulacho come ho dito e fato proclamar che ognuno possino con navilij intrar in mar mazor cum vituarie e delle altre cose necessarie per la so armata senza pagar de qui comerchio ne altra angaria. Se dice haver commandamento l'armata de Galipolj de vegnir de qui per esser cum questa insieme. Non credo che possino intrar avanti che per tuto questo mese quel ne seguira la S<erenit>a V<ostr>a lintendera. Alla qual reverente me recomando. Dati Constantinopoli die 18 maj 1484.

Illu<strissi>me Ducalis D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantin<opolis>.

[A tergo] [Serenissimo princi]pi et excellentissimo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Incli]to Duci Venetiarum etc.

[*A tergo, altă mână*] Die 18 Maij 1484 Messer Petrus Bembo baiulus Constantinopolis de frumentum [?].

(*ASV, Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 6a)

VII

24 mai 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Adi XXI del instante per uno fante da Corfu del suo ritorno scrissi alla S<erenit>a V<ostr>a in breuita perche cussi accadeva. E benche al presente non sia innovato cossa nova tamen considerando la condition di tempi presenti e li movimenti di questi Signorj non posso star cum lanimo quieto e pero essendo per partir uno navilio cargato de qui cum formenti per ordine de ser Andrea Gritti el qual de li vien adretura benche per le sason di tempi dubito che sera longo pur esser via sigura ne possando dubitar che le lettere sia intercepte ho deliberato scriver alla S<erenit>a V<ostr>a qualche cossa piu j oltra de quel fazo per i altri mezi e benche io intenda chiaro le mie lettere non esser acete alla S<erenit>a V<ostr>a havendone iusto molte esperientie in tante quante ho scripto dapoi son qui e qualche una per el mio iudicio havea insi qualche consideration mai nonsta fato digno de haverne qualche risposta come quelle che non vien existimate de alguno sustantia non debo ne voio restar de dar notitia de tute quelle cosse che io sento. E sia messo aconto de ignorantia che de malitia non lo consentiro maj. E se non satisfano alla S<erenit>a V<ostr>a satisfaro al mancho ami medemo con lamor e reverentia che io ho al stato de la S<erenit>a V<ostr>a.

Non credo alguna che sia possibile poter considerar ne iudicare li sentimenti di questi Signori turchi per rason alcuna perche le cosse sue sono per iornata mutabile; e tanto che di primi che di qui le governano non l'intendono li apparati de questa so armata certo tremenda non tanto per el numero di navilij ma per el numero de le arteiarie de ogni condition che se le volesse dire non seria creduto; ma son cosse da dubitare che non sia luogo dove quella andasse seguando lo campo terestre che non lo tegnisse e pero chi non sta provisti non ha bon iuditio, pero se dice bona guardia et cetera. Questo dico perche questa armata preparata chomo ho dito za tanti zorni fin

haber messo i homini e remi per gallia et¹²² qualche volta andando per canale remizado per adestrar quellj no e alguno che sapia ne intenda dove habij andare. Che per certo e una gran cossa al mio iudicio; e che fermatamente non l'intendano ne etiam el Signor cum li bassa. Aspetavano lambassador del re dOngaria su el qual tegno sera el movimento de quella maxime circa l'impresa del Ulacho che anchor gran cossa e affar iudicio che tanta armata cussi potente per simel locho voiano poria esser qualche parte e del resto tolesse altro camino e si toca la volta da basso non so considerare dove possi andare. Sio o Rodi non credo perche vedo tute le zente ridurre su la Grecia contrarie a quel camino piu j in zoso verso el golfo o Puia a mi pare che habij troppo indusiato a cussi longo camino; e che quando seguisse quello forse altro pensier habij che a Puia per le rason e cason che altre volte ho dechiarito. Li dubij de i pensier mio non la voia alla S<erenit>a V<ostr>a dechiarir, dubitando che di me non sia fatto beffe ma me ho slargato cum persone delj che se lo iparera. Le dechiariraj ben confesso che nel mio iudicio ne quel dalguno possi esser fermo. La V<ostr>a S<erenit>a sapientissima che ha li avisi da piu j prudenti de me ne tora¹²³ quel construto che li piacera; ben reverentemente priego quella che voia avertire a cussi dubiose e pericolose cosse come son quelle de questi i qual non pensano ad altro nema con astutie et ingani soperchiar ognuno contra ogni promission de fede. Io ho scritto come a mi par sia el debito mio a tuti i retorj di luogi de la S<erenit>a V<ostr>a in questo Levante da Corfu in suso che siano ben provisti, artenti e prudenti e preparati. E benche io sia de contraria opinion de quel ha molti che questa armata debia andar in zoso anci usando dal Streto non se slutanar molto:tamen considerando le so astutie e li pericolj de quelle non me par cossa vana a recordar quelle cosse che non puol noser; ma molto zovare e de quelle chosse io sento ne ho dato notitia al zeneral, a Modon, a Coron, a Napolj<de Romania>¹²⁴, a Corfu et al rezimento de Crede e per quella via al rezimento de Cypri e consolo de Damasco in quellj principij che qualche dubio se faceva de i qual luogi non e dafarne dubio algun per questo anno. Ho trovato che ognuno teme et fin el soldano prepara le so cosse in Alexandria. Rodi e Sio ha fato el simele. I luogi de la S<erenit>a V<ostr>a e maxime quelle de Chandia non sento faci dubio ne

¹²² Suprascris.

¹²³ Cu sensul de *prendre*, a lua; v. Giuseppe Boerio, *Dizionario*, p.757.

¹²⁴ Nauplion.

pensier de cossa alguna. Ho scritto molte mie parlandolj in genere quanto sia ben star avisti e dubiosi a tanto inimicho; e mandatolj, come ho dito, letere che io scrivea in Cypro et in Damascho maj de alguna chossa che importa non ho hauto risposta; come se la fosse scritta da uno inimicho; e se pur i fesse qualche pensiero de risposta non ne faria caso; non restaro con mie letere solicitare e li et altrove alle lochi de la S<erenit>a V<ostr>a et ultimamente ho scritto in Cipro e a Damascho per la via de Rodi alle mano de persona che li dara presto recapito facendolj intender che dubio de Levante non sia. Scrivo adesso a Modon, Corfu et al zeneral quelle cose che io sento arecordandolj el star cauti et avisti e non se fidare de lor fede la qual ogni zorno la esperimenta come li soj de la Velona e per mare e per tera tirano i subditj de la S<erenit>a V<ostr>a grande remedio seria alle cose de la Serenita Vostra la pace. La qual per quelle cosse che se aldove¹²⁵ et intende spiero che per fin questa hora la se habij et cum honor et gloria de la S<erenit>a V<ostr>a che sera caxon che questi cussi crudellj non sera verso quella. Dio cum la clementia soa proveda a tanti pericoli de la religion christiana.

Non restaro de dir qualche cossa circa le trate otenute da questo Signor per el fidelissimo secretario de la S<erenit>a V<ostr>a, ser Zuan Dario. El qual ser Zuane considerando li bisogni de la citta nostra non solum otegnando li moza IIII^M per nome de la S<erenit>a V<ostr>a ma etiam molti altri a contemplation di marchadanti nostri cum don de ducati mille per ogni mier¹²⁶ de moza. Non minga¹²⁷ per il mio iudicio ne parere facendo dubio come io li dissi che quel mezo non interrompesse quelli de la S<erenit>a V<ostr>a et anche de li altrj insieme cum li mezi e rabie de questi nostri che non temeno i Dio ne li commandamenti de la Sub<limi>ta V<ostr>a siando invidiosi l'uno del'altro. Hano fato tanto che el Signor non essendo de tre zorni de questa tera, mando commandamento che quellj marchadanti che haveano hauto le trate cum el mezo de esso ser Zuane dovesse esser mandati alla Porta con le letere a quelli concesse digando el Signor era sta inganato et che volea per ogni mier de moza ducati 1500 e cussi sono andati. Esi me dubito si per esser farli a simel cossa come per esser in parte astretj havendo za nolizato li navilij per quelli non vegna alla so intencion che poria esser casone de turbar le trate che ha dato alla

¹²⁵ Din verbul *aldir*, cu sensul de a asculta; v. G. Boerio, *Dizionario*, p.28.

¹²⁶ *Ibidem*, p.416, *mier* = *migliaia*, mie.

¹²⁷ *Ibidem*, p.416, *minga* = particulă asemenea lui *già* sau *pure*, care însoțește o negație în scopul întăririi acesteia.

S<erenit>a V<ostr>a e che mai piu non sia da sperar de haver per nome de quella gratis cossa alcuna; ne etiam che alguno marchadante se possi fidare ne impazarse con loro questo Serenissimo principio era uno partido da tegnir sel molto caro per molti respeti che la V<ostr>a S<erenit>a el pol intendere; e maxime per non esser astreti a sufragar dal inimici Vostri el modo del governo mio in lano passato sera una volta cognossuto non esser stado de dano algun alla S<erenit>a V<ostr>a ne che io dovesse esser per quello danato, ne despresiato come son sta con le parole et in li effeti exeguito lintention mia; niente mancho toltome la reputation cum questi nostri e datolj ogni ocasion de far el pezo che i poteno non temendo alguno. I Dio sia laudato in omnibus.

Le cosse nostre con questo Signor e pezo conditionate che maj le fosseno e ne capita de qui in questti zorni 12 schiavi de qual fo 9 de Crede e li 3 dal Egena mandati per el suo schiavo che mandono cercando quellj e quando sono venuti sono sta circumventi cum falsita secondo usanza mandarolj alla porta in Andrinopolj che altro remedio non nevedo Dio sa mal contento ne son non li potendo aiutar ne acetar per non incorer ne linconvenienti che altre volte son stato. Apresso che non me mancha spesso di fastidij che ognuno che va alla porta adomandar qualche dano a loro fato sia dove se voia se revolzeno esser stato ne i luogi de la S<erenit>a V<ostr>a et pezo che de qui ami redrizano commandamenti che io deba pagarlj et ultimamente ne havi uno de ducati 3000 inferito al duca de Naxia senza alguna so colpa ne defeto et ho convenuto mandar uno proprio fin alla porta per scusar e defender quello e mi insieme molti altri simel ne sono. Non faza dubio la S<erenit>a V<ostr>a che io soferia piu tosto perder la vita che consentire a pagare quando fosse uno solo ducato perche molto ben intendo che chi desse tal principio non bastaria ogni ano ducati 100^M non mezova allegarlj li capitoli de la pace contrarij a questo effeto cosse e de le altre son certo che non sia saputa del Signor ma i bassa che quello governa fa quello voleno senza dirge niente. E pero reverentemente un altra volta arecordaro che una letera de la S<erenit>a V<ostr>a a questo Signor con dolce et amorevole parole non noserebbe perche in quella se poria dir molte cosse che nuj non habiamo el modo de farlo e se non zovasse non noserebe. Son certo che parero non cressevole e presumptuoso faza di me qualche i piace Dio sa al fin che io dico. Alla qual reverenter me recomando. Ex Constantinopoli die XXIII maj MCCCCLXXXIII.

Illu<striss>me Ducalis D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantin<opolis>.

[A *tergo*] [Serenissimo principi] et excellentissimo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Incl]ito Duci Venetiarum etc.

[A *tergo*, altă mână] XXIII Maij 1484 ex Constantinopoli baiulus de classe turci et frumentis.

(*ASV, Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 7a)

VIII

28 mai 1484, Constantinopol

Serenissime Princeps et excellentissime Domine. L'ultima che scrissi fo a di 24 per uno navillio de formenti spazato per Ser Andrea Gritti per le qual significaj quelle cosse che occorreva. La presente fazo cum uno altro navilio pur cum formenti che di qui parte. Per la qual dico quelle cosse che e sucesse dapoi; questo Signor se levo dandrinopoli con loste sua adi 22 del presente sumo mano. E per quanto dice questi nostri che se atrovavano divulgasse esser cum numero maor che mai fece el padre drezato pur alla volta de Stefano voivoda ulacho. De larmata questa matina di 27 zorno de lascension intro quella da Galipolj velle numero 50 zoe gallie sotil 24, gallie grosse 4, fuste 12, palandarie 10. E de qui se atrova in ordene come scrissi altri fusti 50 che sera in tuto fusti 200 fra li qual ne sera gallie sotil 40, grosse 20. El resto fuste e palandarie. El camin suo pur per mar mazor come fo dito siche ogni altro pensier di quella cum lexercito terestre se pol per questo anno meter daparte e cussi per tuto questo Levante significaro azo meter possi li animi in quieto benche quieto non se possi haver pensando de le cosse future. Che chi non le pensa non ha bon parer. I Dio che cognosse il tuto proveda lui.

Per l'altra scritta alla S<erenit>a V<ostr>a dechiaraj a quella come questo Signor havea mandato per quellj mercadanti che otenuto havea le trate di moza II^M con el mezo de Ser Zuan Dario e de li altri che andavano partito el Signor cum ducati 1000 per otegnir altri moza 1000. Li qual fono li primi alla porta; non intendando la mutation del Signor di moza II^M e zonti dapoi molte pratiche finalmente domando per quelj moza mille ducati 1200. Steteno forti in non voler dar piu e feceno bene et adrieto con loro porto li so denarj. Zonti li altri li fo domandato che zonzesseno ducati 400 a quelj moza II^M over tolesseno li so denarj e dar le letere adrieto; monstro de non voler et ultimamente con le soe rabie usate de ducati 500. La

Sub<limi>ta V<ostr>a puol mo intender come le cosse sono governate et qual speranza se puol haver de le promission e fede de questi; mi mancara de quel che io sperava piu j di moza III^M che sera sta laventura de qualche uno perche la tera nostra non ne havera bisogno duol mi solo che sia perduto tanto partito quanto per i tempi futurj poria intravegnir, havendo messo questo Signor in catasticho el precio fato non havendo algun respeto ad alguna condition de tempo.

Dissi etiam del portamento e tratamiento faceva questo Signor alle cosse de la S<erenit>a V<ostr>a el qual senza alguna consideration di promission interrompe tuto quelle che per i capitolj de la pace vien promesso et maxime in quello che non vuol siamo ubligati luno per laltro. Havendo prexo una forma da pocho tempo in qua che tuti quellj che vano alla Porta a dimandar dani inferidi o veri o falsi che li siano, se redreza a mi bailo che io li debij pagar et ultimamente como per altra mia dissj dovendo haver esso Signor da uno suo daciario el qual diceva dover haver luj dal duca de Nixia¹²⁸ ducati III^M del qual esso duca ne ha quella colpa indefeto che homj: non vuol aldir defension ni rason che ni sia; ma che el pezo che quella domanda non e in alguna parte vera come chiaramente e provato. Chome scrissi mandaj alla Porta uno proprio messo cum lettere scrite per ser Zuan Dario et etiam mie alla bassa et a Cassim turcimano et cum molti altri mezi necessarij e ritornato senza risposta come quelle che voleno far de la rason volunta. Par prima havesse de qui ordena al cadì e subassi che non desborsando quellj io fosse mandato alla Porta che non me haveria manca altro che seguirlo fino in ulachia che non sera sta se non mene havesse conduto per forza. Dapo par deliberasse demandar uno schiavo con comandamento a questi cadì e subassi che faza che io dia modo che li denarj siano trovati. Aspeto quello ogni zorno, dami non havera denarj ni anche modo de haverlj da altri. Siche veda la Sub<limi>ta V<ostr>a le condition nostre in questo loco e quanto hazovato le careze fatolj cum el mezo de ser Zuan Dario dapo la venuta del qual molto e pezorato le condition de mi bailo. Perso ogni reputation e la cason ben saperia dir qualche rason; ma la voglio tacere e non creda la S<ereni>ta V<ostr>a che io tegno ne dico che per ser Zuan Dario ne habij colpa ni defeto per haver fato quello li e comesso e fato bene faro meglio poter o questo tempo che me resta. El remedio a questi inconuenientij confesso non ne haver iudicio. La

¹²⁸ Giovanni III Crispo.

Sub<limi>ta V<ostr>a el considerij per quelle cosse che ogni zorno occorre questi miserj schiavj contra mia expetation e volonta che di qui capitano ogni zorno vienme acasa domandandomj favor e soccorso. Non posso far cum mancho di meterni qualche pensier e fatica per aiutarlj azoche al mancho rimagnano satisfati. Non credando che io ni meti solamente parole. Et novamente ne e capita 3 da Chorfu prexi da do mexi in qua menatj in ferj per passarli sopra la Turchia ho pur alquanto impazato e tolto tempo di dar aviso alla Porta che credo pocho zovara. In Gallipolj per aviso hauto da quel nostro consolo e da marchadanti nostri ne e conduti piu de 25 pur da corfu hano domandato il mio soccorso non il possando dar serano de lj passati sopra la Turchia; non havendo modo quel consolo piu de tegnirlj. Quanti sono li altrj che per la mie peccati memen menati ogni zorno davanti la Sub<limi>ta V<ostr>a el Dio considerar come siano trattati li subditi nostri ne le parte de la Velona con li fusti de questo Signor e per tera son certo la S<eren>ita V<ostr>a ne habia aviso dal Ma<gnifi>co Zeneral perche anche a mi me le da. Ma molto piu numero de quel intendero loro vedo io passando mi davanti li ochi poria dir molte altre cosse significative de lamer pace che ha la Serenita Vostra con questo Signor et qual sia la speranza che seni possi haver de qui avanti quella sapientissima el zudegi che io confesso non saper ne intender niente.

Copia duna letera scripta a di XXVIII mandata per la nave de Zorzi Callosino con formentj.

Illu<strissi>me Ducalis D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantin<opolis>.

[A *tergo*] [Serenissimo principi et] excellentissimo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gra[tia] Inclito Duci Venetiarum etc.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 8a)

IX

1 iunie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellen<tissi>me D<omi>ne D<omi>ne mi singularissime. L'ultima mia fo a di XXIII per uno navilio de formenti. La copia de la qual vedereti dubitando che longa habij ad esser la venuta sua,

voiendo schivar¹²⁹ la faticha de piu replicare ma solamente azonzero quelle cose che dapoi sono successe cum quella piu brevita che io potero, perche in quella cossa che io mancharo, el circomspecto ser Zuan Dario supplira consegnando esser unido in opinion per la execution de la cossa per esser stato hozi da matina la levata de l'armata de questo porto con navilij cento o qualche piu et intrati in mar mazor dove fo dito et molto ben in ordine dogni cossa che per il mio creder havera so intention. Altro iuditio non no voio fare lasso alla Serenita Vostra considerarlo. Chome per la copia de le lettere de di 24 non essendo la principale zonta, havera inteso la Sub<limi>ta V<ostr>a dissi che io aspetava ogni zorno el schiavo del Signor per la facenda dei ducati 3^M per el duca de Naxia, el qual vene mo terzo zorno cum una lettera drizata a ser Zuan Dario et a mj respondiva alla mia che prima me haveano scritto, le qual lettere serano qui incluse. Et per quelle pora veder et intender la bona mente de questo Signor verso la S<eren>ita V<ostr>a sopra la qual letera per ser Zuan Dario e mi fossemo presentadi al cadì e subassi iustificando le cosse de la S<erenit>a V<ostr>a alle qual non sapendo far altra risposta disseno cussi esser el comandamento del Signor et che dovessamo responder allultima conclusione dechiarando se quel duca era homo de la S<ignori>a V<ostr>a o non, perche se era homo de quella voleva da mi i ducati 3000 e non essendo nostro saperia ben lo castigarlo. Li fo resposo che altra risposta non li haveamo affare ca mostrarli el capitolo de la pace che sopra quello parla. E chel sia homo libero da esso Signor, le parole de quel Signor el dichiara. Disseno adoncha¹³⁰ desborsate li denarj. Li dissesemo che non haveamo li denarj, ne anche li doveamo dare e che non faria li denarj del chaxeria de la S<ignori>a Vostra achi volesse aprir simel porta et inutrita [?]. S<erenis>imo principio el nera a quella audientia piu persone atenti aspetando la fin de questa facenda che domandavano piu de altri ducati 5000 et doni [?] per Chandia, Modon, Coron, Corfu e Lepanto ne e poj de la Dalmatia et altri luogi che a tal prove se meteriano. I qual con subornation otien simel letere. Se spazzasemo da loro con scriver alla Porta iterato et mandar le rason e iustification nostre. Quanto questa cossa importa la Sub<limi>ta V<ostr>a lintende e benche se possi sperar non ne habia a reusir tamen cognossendo l'avaritia de questi se ne¹³¹ vol far ogni provision et reverentement arecordo

¹²⁹ *Ibidem*, p.627, cu sensul de a ocoli (*scansare*), a evita (*sfuggire*).

¹³⁰ *Ibidem*, p.244, cu var. *adonca*, *donca*, cu sensul de așadar, deci.

¹³¹ *Ibidem*, p.438: „corrisponde al *ne* italiano, che talvolta come pronome vale *ci* per Noi, e talora è particella riempitiva del discorso”.

che la S<eren>ita V<ostr>a scriva a questo Signor doghandove de tal insulti a mi fati, havendo permesso per li capitoli che non siamo ubligati luno per laltro ne per caxi civil ne criminalj, e se avanti el zonzer de quella le cosse fosseno conze parendo alla Serenita Vostra se retegniria senza apresenter quella ese non bisognara per quel caxo; dubito besognara per molti altri che sono tanti che non se poria dire de li qual certo credo che pochi ne intende el Signor. E lassando andar le cosse nostre cussi abandono dubito ne seguira qualche inconveniente o scandalo che totalmente faci perder la reputation de la S<eren>ita V<ostr>a. Queste voce sono andate per la lettera con qualche nota de quella. Zenoexi, fiorentini et ogni altra nation christiana nigaldeno¹³² spiero in Dio romagnirano confusi come e seguito in le altre cose.

Io¹³³ metero queste poche de parole in zifra benche secondo mi non bisognaria; ho zudegato in piu pratiche cum li bassa che questo Signor habi molto l'ochio a la isola de questo arcipielego e va cercando ocasion de trazerle¹³⁴ de la promission de la S<eren>ita V<ostr>a. Quanto importancia la S<eren>ita V<ostr>a lintende manazaria¹³⁵ ruina ad altri lochi che piu importaria et pericolosa cossa seria per le nave, galie nostre in Levante preteera come per molti mezi ho fato sentir lopinion mia. Questo Signor desegna i pensier suo gran cose per esser cussi cazato e consigliato da li suo bassa et altri che desiderano male. Dubito questo altro imo drizera li pensieri soi verso el Colfo et sot'ombra de la pace de la S<eren>ita V<ostr>a metera allo loco de Ragusi per mar et per tera e quanto limporta la S<eren>ita V<ostr>a l'intende. Aspira etiam a la cosa boca del canal de Cataro nel qual e el castel noti che fide el Duca Vlaticho¹³⁶. Sopra la qual boca cosa pretende de far una over do Dardanelli per non lassar intrar alguno. Quel voio per questo dire et a ricordar reverentemente che se anticipa tempo e fare quel che lui voria fare e non parendo alla Sub<lim>ita V<ostr>a, priego non mel meta a presumptione pur son contento haverlo ditto poriano dir etiam de le altre che voio tacere parendome questa la principale. Quelli che

¹³² Probabil, *ni galdeno*, din *galder*, expresie din dialectul venețian, cu sensul de a trage folos, avantaj, a avea în posesie; *ibidem*, p.295.

¹³³ Întregul paragraf care urmează este cifrat; transcrierea contemporană este suprascrisă.

¹³⁴ Precedat de un *traderle* tăiat.

¹³⁵ Cu var. *manazzar* sau *minazzar*, adică amenințând, Giuseppe Boerio, *Dizionario*, p.391.

¹³⁶ Vlatko Kosaca, suveran al Bosniei.

non pensa li pericoli de questi non ha bon parere. Dio che cognosse tuto ne proveda lui. Ex Constantinopolj die primo junij MCCCCLXXXIII.

Dapoi scritta questa havemo persentito l'ambassador del re d'Ongaria esser zonto in Andrinopolj e die partir per andar a trovar el Signor in campo.

Illu<strissi>me Du<calis> D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A tergo] [Serenissimo principi et] excellentissimo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Incli]to Duci Venetiarum etc.

[A tergo, altă mână] Primo Iunij 1484 ex Constantinopoli baiulus quod arbitratur Turchum esse facturum.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 9a)

X

17 iunie 1484, Constantinopol

Seremissime princeps adi XII del instante per la nave patron Andrea Monaia scrissi alla S<eren>ita V<ostr>a e per quella parendome haver modo de poter scriver senza sospeto dissi quelle cosse che secondo el iudicio mio me perse importante e benche sia certo che questa de molti zorni sia piu presta vegnando per uno proprio messo del ritorno a Corfu tamen per ogni bon rispetto lassaro daparte non tocando parte alguna di quella strenzandome quanto potero in questa cossa che posso dire che sono poche.

Per quelle cosse che ne occorre per giornata con questo Signor non ne vedo algun bon offeto ma ogni zorno piu indurati alli effertj contrarij de la pace che non manca maj de comparerme acaxa de questi nostri suditi menati de qui per schiavi tolti da Corfu per le fuste del Signor de la Velona et etiam di altri lochi de la S<eren>ita V<ostr>a. Li qual fidandosse per mar e per tera de la pace sono azonti domandandome soccorso de parole dapoi che altramente io dico non poter fare con altre parole che certo meta gran molestia al animo. Io non possendo far con mancho ho fato presente loro la prova fazandoli retenir sospexi con prove infinite che quellj siano prexi da tre mexi in qua e che sono nostri subditj adeo che quelli che de qui governano molto ben ha inteso tuto e mandato alla porta cum lettere largissime e li patronj di quellj poveri alla porta in persona. Sono ritornati con commandamento che non provando con turchi li siano ritornati quelli e cussi e sta fato e passati su lanatolia in dispersionem gentium. S<ereniss>imo

principo Dio sa che non me voria veder niuno ne anche don occasion alguna de volerlj di qui havere fazando testa allj loro gridorj din tanti quanti se lamenta perche molto ben cognosco che retornanno con grande suo dolorij, spexe et in pezor condition che non erano. Io sperava che per lamenta de ser Zuan Dario le cosse dovesseno miorare havendo tanto per nome de quella acarezato questo Signor e li bassa con tanta demonstration de amor e benevolentia che piu non se ne poria dir et in verita da esso ser Zuan Dario non e manchato che per fede, prudentia e praticia che voio dir cussj: se luj non ha otenuto o non otene non credo che algun altro maj el facino. Ma li costumj de questi pieni de ogni ingratitudine non durando piacer che lo i se faza ma metandolo a timor e debito fazandosse certa la Sub<limi>ta V<ostr>a che ne lui ne altro algun che per nome de quella de qui vegni che non otegni quelle cosse che la V<ostr>a S<eren>ita li commanda. Non dia mancamento a chi le praticia ne anche non se gloria alguno de cossa che facino o che dica havere fato che per so prudentia le habia fato ma da la fortuna che governano questi a so modi. Et a questo non vedo altro remedio che la S<eren>ita V<ostr>a cum qualche so dolce letterali conmovesse li animi perche questo Signor de tute queste cosse non ne intende niente. Altramente le cosse nostre dubito sera per pezorar ogni zorno.

De quella cossa che a mi fo mossa per questo Signor che credo non ne sapia niente per li fiorinj 3^M del duca de Nixia come per altra mia significaj alla S<ignori>a V<ostr>a per ser Zuan Dario e mi fo fata la risposta per lettere per nuj scripte ben aproposito e iustificatamente sono sta portate per el so schiavo alla porta fato a quel schiavo demonstration con denarj et altre promissione che spiero le cosse non succedera piu oltra pur non e cossa esser rimessa per la S<ignori>a V<ostr>a e per questo e per i altrj casi che poteria occorer.

Circa li progressi de questo Signor de la impresa tolta per quello contra el ulacho non se ne sente ancor conclusion alguna el suo exercito terestre et armata maritima se die trovar sule franzenti e molte sono le cosse che de qui se dicono per le qual se ne poria far qualche iudicio quando fosseno vere. Ma non se parla maj ad un modo pero voio tacerle. Ultimamente e sta dito lambassador regio de Ungaria haver con questo Signor conclusa et fermata la pace che se cussi sera stato fazane la Sub<limi>ta V<ostr>a el iudicio li pare de le cosse del Ulacho et etiam quello che de quelle havera a reusire che maj non voio altramente chiarire de la qual pace con longaro non ne son molto chiaro per moltj contrarij che per quella seria a quel re. Quel che habia a reusir per la piu longa questo

mexe tegno se sentira e per fante proprio mandaremo aviso alla S<eren>ita V<ostr>a Dio faci quello sia el meio alla qual humelmente me recomando. Dati Constantinopoli die 17 Iunij MCCCCLXXXIII.

Illu<strissi>me Du<calis> D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*] [Serenissimo principi et] excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioanni M]ocenigo Dei gratia Inclito [Duci] Venetiarum etc.

[A *tergo*, altă mână] 17 Iunii 1484 Baiulus Constantinopolis. De captivi et Dux Nisie. De expeditione contra ulachi.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 10a)

XI

12 iulie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Essendo officio e debito mio affar risposta a tute le lettere de la V<ostr>a Ill<ustrissim>a S<ignori>a respondendo a¹³⁷ una de le data adi XIII april e de qui recevuta adi XXIII zugno per la nave de Giacomo de Costa con la qual la S<eren>ita V<ostr>a studiose al opera de questa chiezia de misser San Piero me manda¹³⁸ con dita nave tavole 561 de Larese prometando de mandare lo resto fin la suma de le mille promesse in dita fabrica. Le qual tavole 561 ho ricevute e pagato el nolo chome me commanda la S<eren>ita V<ostr>a alla qual fabrica da me cognossuda molto necessaria come scrissi ho dato principio a quella a di 26 del mese de april in renovare el colmo de quella el qual tuta fiata andava cazando el qual non havendo maj abandonato fo fornito adi X del presente mexe de luio con opera che certo da ognun e laudata e come io scrissi le tavole de Larese non richiedeva questo lavor come me credeva ma piu presto albedo et anche senza luna e laltra se potea fare come ho fato. Tamen poiche e zonte faro la S<eren>ita V<ostr>a non ne perdera niente ben reverentemente ricordi piu non desia mandate de queste se pora investir le do ale de la chiesa che ne andara mancho de 300 ma io non voiendo spender piu de ducati ducento che ami e dato in commissione.

¹³⁷ Precedat de un *de* tăiat.

¹³⁸ Precedat de un *co* tăiat.

Lassaro al mio sucessor a farlo lassando tante de quelle tavole che supplira a quello del resto cercaro de venderle con piu utilita che potero se le fosseno dalbedo che da questi vien cognossute ne cavaria altri tanti denarj. Io ho spexo fin qui circa ducati 150 i altri meteno in cosse piu utele e necessarie in adornamento de quel tempo el qual e da tutj comendato e laudato.

Perchel che se puol intender havendo questo tempio de soto in uno bellissimo volto tanto quanto e dita chiexa versimel echel intention del Signor passato chel dono alla S<eren>ita V<ostr>a se intendesse fosse di quella si de sopra come de sotto che e molto necessario per molto respeti al presente e in le man de uno turcho che tien bestiami senza pagar fito algun come cossa abandonata. Con el qual turcho ho parlato e dice humanamente che semper chel Signor commanda lo dara molto voluntierj. Insuper circumcirca el dito templo sono molte case e cimiterio de la dita chiesa e tuto in man de zudej tolto cum qualche denaro cum el mezo de m<agistr>o Jacomo quando el fo bassa. I qual zudej per el passato hano fato prova de tuor questa chiesa cum qualche denaro per farne suo synagoga che non li e venuto afati. Che ancor hano anemo di manazar de volerlo fare pero reverentemente arecordo alla S<eren>ita V<ostr>a che se qual cossa accadesse a scriver a questo Signor domandando non credo li denegasse o al mancho daria quel sotto la chiesa che seria alli besogni lozamento a molti poveri schiavi che vano per questa tera zamengi [?] eselso potesse otegnir qualche caxa che in le man de zudei se ne cavaria piu ducati cento ogni anno che seria di grande honore de la S<eren>ita V<ostr>a per domandar non se perde niente fazane quello i piace et a quella reverenter me recommando.

Dati Constantnoli die XII Julij 1484.

Illu<strissi>me Ducalis D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*] [Serenissimo principi et] excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Inclito] Duci Venetiarum etc.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 11a)

XII

14 iulie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine domine mi singularissime. Per una altra mia scripta adi primo del instante la S<eren>ita

V<ostr>a haverà inteso quelle cosse che io sentiva del exercito de questo Signor contra Stefano voivoda ulacho. Dapoi quel che continuamente se sente dechiaro non ostante che siano parole che su le piace se parlano per quelli che da quel campo vieneno. Li qual pol esser ben creduti quando non sgiomfano le cosse del Signor come soleno fare. Prima dechiarano che essendo esso Signor acampato al locho del Chilj loco del voivoda messo su uno ramo del Danubio con le so zente terestre e quellj de larmata non havendo possuto con i navilij intrar in la boca del fiume havea messo in tera le zente e bombarde condute per tera mia 12 e fato la prova de bombardar quel luogo. Dice non li noxevano el qual loco de Chelj era ben fornito de zente e munito sicche universalmente e tenuto non sia per haverlo. Item dicono che la carestia era grande si per li homini come per cavallj ma non tanta quanta ne li principii fono per capitarne per la via del mar mazor continuamente pur stavano con gran senestrj e con molti mosconi che vexano i cavallj. Stefano voivoda non se sente dove sia che gran cossa e su questo se fa diversi parlarj. Ultimamente e sta dito esser el morbo grandissimo si in le zente de tera come in quelle de larmata che e da creder per le carestie e sinistri che ricevero come per esser tuti questi paexi de simel morbo. Dicesse etiam chel Signor se havea levato dal locho de Chelj per andar a trovar Stefano voivoda e lassato atorno el locho la zente de larmata che e piu de XX^M. E da creder che essendo mosso el Signor de intender dove e quel Stefano el qual se sera savio non se lassara trovar per non se intrigar con cussi numeroso exercito pur che lol possi far. El qual exercito ognuno dice che maj i soj progenitorij non ne fece el simele. Zudego che questa cossa si cazato dal morbo come da le altre cosse contrarie convegnira haver presto fine et che questo Signor habij a retornare. Dove non se puol intender ma credo che sera in Andrinopolj o in quelli confini che de qui non voia vegnire ne voria vengnisse per el morbo non havendo etiam a piacer de questo per el iudicio dognuno. Quel che ne reusira de questa impresa i Dio el sa che altramente non el voio dechiarire. El circonspeto ser Zuan Dario forsi dechiarira lui qualche cossa piu avanti per el so iudicio perche di fermeza algun non lintende.

De le cosse che apertien al stado de la S<eren>ita V<ostr>a con questo Signor et ale cosse nostre de qui non e innovato altro salvo che non cessa mai de passar questi miseri schiavi che vien tolti da le fuste de la Velona et in altri lochi prexi conduti el forzo a Galipolj dove non hano algun ostaculo non

havendo prove turche [...] ¹³⁹delj li passano sul Anatolia haveando continuamente lettere da quel nostro consolo chel ne fa quel che puol con gran solitudine e pratica. El qual novamente me ha dato information de uno novo modo trovato che me fa doler fino al cuor el qual voio che la S<eren>ita V<ostr>a lintenda per el capitolo de la letera de esso consolo data in Galipolj adi 6 luio el qual dise cussi: Aviso la vostra Ma<gnificen>tia come era de qui uno candioto nominato Nicolo el qual era de qui fin la rota de la nave de Nicolo Caco che do anni e mezo passati et ahora se hatrova uno ribaldo che disea quello esser suo schiavo et ha lo menado avanti allo cadi aprestado do testimonij. Luno era so schiavo francado e laltro vechio de anni 80 esi testimonio che lera so schiavo. Lo cadi che havea manzato lasententiado che lol debij menar via per so schiavo et esta mena in lanatolj el povero gridava e son libero e venetian e maj no fo schiavo in tempo de la mia vita pocho se havalesto el mio gridare avanti al cadi e de tuti di questo locho. Dio lo sa che se fosse sta la porta ljo in Andrinopolj seria andato a far lamento per tanto puol intender la vostra Ma<gnificen>tia la inzia che ne fa questo mato del cadi et cet. Quello che con questi mezi puol seguir non el voio dechiarir perche persi medemo el se intende. Io non ne saperia dar remedio ne so che altri che Dio el possi far pur se la porta fesse qui gridaria tanto che forsi seria albido. I Dio proveda lui chel po far et alla V<ostr>a Excell<entissima> S<ignori> a me recommando.

Dati Constantinopoli die 14 Julij 1484.

Illu<striss>me Ducalis D<omi>nationis V<estra>e Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*] [Serenissimo principi] et excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Inclit]o Duci Venetiarum etc.

[A *tergo*, altă mână] 14 Iulij 1484 Ser Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 12a)

XIII

30 august 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Per uno fante spazatome per el rezimento de Corfu vidi lettera de la Ill<ustrissim>a S<ignori>a

¹³⁹ Lacună în text.

V<ostr>a drizata al circumspecto secretario et ami et per quella inteso quel che la V<ostr>a S<erenit>a ne commanda circa la facenda spectante al Signor ducha de Iaricipielago sopra la qual non me estendero perche per esso ser Zuan Dario in suo e mio nome respondera particolarmente a tute cosse contegnude in dita lettera in quella parte che a nuj do simel apartien. Solum dechiariro qualche mio pensier in quella parte e primo reingraccio alla S<erenit>a V<ostr>a che habij imposto anchor ami qualche pensier de le cosse de quella benche semper ne sia sta vigilante e studioso come ami pro primo fosse sta comesso chome per le mie continue puol haver inteso la S<erenit>a V<ostr>a e circa lordene che comanda in quella per la suo lettera in la parte che e in cifra circa li fiorini III^M el modo il mezo se habij ad observar da esser praticate per ser Zuan Dario ma la dispensation del denaro sia in suo nome e mio et cet. Respondo reverentemente per el mio iudicio non esser bon parer in demonstrar che per mi bailo se faci cossa alguno imo non havendo questa opinion ho continuamente dimostrato cum questi Signori bassa che amj bailo non aspeti salvo el governo di marchadanti perche ho considerato che mostrando altramente ne poria seguir in questo caso e ne li altri molto inconvenienti che seria in preiudicio e dano de la S<erenit>a V<ostr>a e semper che havesseno oportunita de qualche cason se drizaria al bailo che se atrovasse come hano dimostrato voler far amj e quando non fosse altri per nome de la S<erenit>a V<ostr>a trovaria la via aperta esser sta altre volte cussi observato et atenderia li animi soi piu largamente a domandare dove che non trovando la porta aperta non ne vegnira a simel et altre dimande cussi prontamente. In le qual suo domande convegniria dar tempo de scriver alla S<erenit>a V<ostr>a e molte volte se vano consumando et mutando li pensieri loro. Fa adoncha per la S<erenit>a V<ostr>a chel bailo sia libero piu che se puol da questa soe machination e pensieri senestri. Veramente come e questo de questa domanda de fiorinj III^M fata per el duca de Naxia el qual ha quella colpa che ho mj in alguna parte de quel che li e opposto non dicho che non habij fato qualche altra che ne ha portato e portara la pena. Siche tornando aproposito io seco cum ser Zuane in aconseiar e deliberar in quella materia quel che ne parera el meio ma in la praticata e despensar el denaro io me ne slutarano quanto io poro e cussi lauda esso secretario la opinion mia. Forsi la Serenita Vostra [con] questo mezo honorarme apresso questo Signor et io tal honori non apresio e masime essendo cum danno de la Sub<limi>ta V<ostr>a li honori che voria haver havuti da quella. Vorio fosse sta quando vene el circumspecto secretario chel fosse sta fato dir a questo Signor per nome de quella che la fosse recomanda el bailo et marchadanti et anche qualche paroleta in recomandation de questi miseri schiavi. Unde che

non parlando de una ne de altra fece qualche demonstration che de quella la S<erenit>a V<ostr>a non ne fesse stima e qualche moto me ne fo dato da questi bassa essendo con loro che non voio per non atediar piu quella dechiarire. Perdoname adoncha la S<erenit>a V<ostr>a se i paresse temeriarmente Dio sa el fin che dicho. La mia natura e cussi inclinata de dir largamente el parer mio scuxa la mia ignorantia che altro non puol esser.

Li progressi de questo Signor se grado mi per quanto aspeta questano ha fato che ha otenuto el Cheli et Moncastro datosse a quello voluntariamente poi che veteno non poter resister alla potentia de quello. E de quelli luogi e teritorij trati quasi turchi e postone turchi e divisi quelli a so modo parte per schiavi e parte charazarj e sorgoni mandati cum la so armata in questa terra e farali de Signor una parte de luogo vacuo per loro alozamento come feceno a quelli de Gaffa. Larmata de questa tera e tuta zonta in pui zorni con gran triumfi e feste de bombarde e quella stivate le coverte de un gran numero de quelle miserabele anime el numero del qual achi dice mancho a XX^M. Cossa de gran pieta a vederle e de gran esempio a tuti quelli che pol mancho di lui. Larmata de Gallipolj e tuta insieme ne anchor e zonta dicesse esseralachilo¹⁴⁰ aspetando chel Signor passi de qua dal Danubio e tiense che za sia passato e che presto sera in questi suo confini. E per la maor parte se dice sera in Andrinopolj dove stara fin al mese de novembrio come fece lano passado che de qui zonse adi 2 decembrio poi zonta questa so armata in questo porto fo fato demonstration per alcuni zorni i non lassar passar alguno di asapi trati dal Anatolia per homini da remo e cussi tutti i altri che non era de la Grecia per poter ritornare alli luogi loro cossa che acresse a mi et ad altri qualche sospeto non voler anchor qualche fo partito de qualche parte de quella per usir da questo stato ma da zorni in qua per commandamento hauto da questo Signor ha lassato quelli e passati mal contenti essendo ritornati nudi de ogni bene. Sentese veramente questi che governano haver comandamento de far preparar legnami et altre munition per far gallie C<ent>o nove le qual cussi come e dito sera senza dubio havendo pensier a tempo nuovo de grossissima armata per usir dal Streto che piu luogo non e rimasto in mar mazor per qual luogo habij ad esser non lintende altri che solo i Dio. Ogniuno ha cason de star preparati e non aspetar tanto inimicho al improvviso. E pero reverentemente aricordo alla S<erenit>a V<ostr>a quel che per una altra mia scrissi adi 12 di zugno passado per la nave patron Andrea Monaia che de questo luogo parti con formenti e aricordando linfortir de i luogi

¹⁴⁰ Anchialos (?).

de quella per tuto questo Levante che ahora pui che mai se de far pensier e proveder vedando questo Signor vitorioso in tute so imprese. E fazasse certa la Sub<limi>ta V<ostr>a el non sia per possar ne per mar ne per tera perche cussi rechiede le condicion soe facendo tuto habelmente e con poca spesa essendo verificado in lui qualche dice el testo ipse dixit et facta sunt. I Dio li ha dato tal gratia per punir i cristiani e poi svegiarlj qualche fiata de tanti pericoli e dani soj.

Per le ultime mie scripte dinotai alla S<erenit>a V<ostr>a de esser usito dali servicij de quel cativo de Zorzo dragoman et etiam dissi el modo et ultimamente aricordai che per bon essemplio daltrj che ne haverano ad esser. El sia ben che sia inteso che non solamente el sia usito da la gratia de la S<erenit>a V<ostr>a in particular m[...] ¹⁴¹ etiam far che per el conseio di pregadi sia abatelado che alguno marchadante non se possi inpazar cum quello e cussi facendo la S<erenit>a V<ostr>a dara cason de obedientia a tuti al bailo vostro e fara che quelli che el succedera vivera con timor e reverentia de la Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a. Dissi etiam che havea in luogo di quello eleto Manolj che de qui vene cum lambassador messer D<ome>nego Bolani el qual Manolj essendo continuamente apresso demi che certo per quelle poche de cosse che al presente occorre prove solicite et fidelemente per modo chel me par esser alleviado da molti pensierj e fastidij che io havea in tempo de quel altro tristo el qual stea tal volte un mese che se puol dir non el vedea stando lui in Pera alle soe possession de fuorj et io in Constantinopoli poi li so provixj molto contrapesati per le rapine chel faceva a quellj pochi miserabilj schiavi fiacati che se spazavano.

Non restaro de scriver quest altra benche creda che a molti non parera de momento algun. Questa ultima lettera drizata al secretario et ami me capito prima ne le mano essendo drizati li messi semper alla caja del bailado. Visto esser drizata primo ami voiando averzer quella trovar esser in forma de una borsa piena de qualche bona cossa e molto ben serata con bola plumbea me fece star amirativo finche quella io apersi credando trovar in quella qualche cossa de importantia alla S<erenit>a V<ostr>a. Trovaj chel ge era forsi diexe lettere drizate quasi tute quelle alla fameia de ser Zuan Dario et anche a lui proprio scrite per qualche nodaro et per la fameia de messer D<ome>nego Bolani e certo ami non par sia condegno per molti respeti e de qualche sospeto a quellj che ne le man potesseno vegnir avanti

¹⁴¹ Lacună în text.

che ale nostre come questa fiata feceno essendo messi 2 et inesperti capitati primo a Salonichi inadvertenter le messe in man de uno zenoexe che de li habitano. Questo mancamento se cussi parera alla S<erenit>a V<ostr>a procedando che laportano alla bola et anche da quellj che bolano per conpiaser po commandar che piu non se faci.

Dapoi scritto le zonto una gran parte de larmata de Galipolj e fra zorni do tuta sera de qui la qual poi tuta insieme se drizara a Galipolj per desarmar come fece quella de qui.

Sentimo pur come fo avanti dito che qualche navilio de questa armata quando de qui parte per fortuna che haveno receveto qualche senestro e perduto qualche bombarde de quelle so grosse le qual bombarde essendo sta augumento de questo so stado. E considerando che quelle non posse far senza el metalo del stagno necessario seria la prohibition de quello da esser messo in questo locho. La qual prohibition convegneria esser universal a tute nation christiane e pero bisognaria fosse prohibito per la chexia pero reverentemente aricordo alla S<erenit>a V<ostr>a parendolj cussi operar non parendo o non possando cussi far fazone conscientia alli audienti che se ne astegni a lassar tal utele a chi li voleno perche senza operation questo e maor inconveniente che de azali o altro metalo che se ne meta e de tute altre cosse prohibite per la chiezia de le qual nesono meio forniti cha nuj. Ala gratia di la Ill<ustrissi>ma S<ignori>a V<ostr>a mi richomando.

Data ex Chonstantinopoli die XXX augusti MCCCCLXXXIII.

Petrus Benbo(sic) Baiulus.

[A *tergo*] Serenissimo principi et excellen[tissi]mo [Domi]no [Domino] Ioanni Mocenigo Dei gratia [Inclito] Duci Venetiarum D[omi]no Clementissimo.

[A *tergo*, altă mână] 30 augusti 1484 Ser Petrus Bembo Baiulus Constantinopolitanus.

(*ASV, Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 13a)

XIV

9 septembrie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime Domine Domine mi singularissime. Lultima che scrissi alla S<erenit>a V<ostr>a fo adi XXX del passato e dissi le cosse che era successe per questo Signor de la impresa sua

contra el ulacho e come con la so armata havea de qui mandato gran numero de anime del luogo de Moncastro per darli habitation in questa terra el numero de le qual per quel ho veramente inteso non fo tanto numero quanto se dicea ma da anime X^M in zoxo poi conclusi per dita mia che la porta se podia de brevi aspetar in queste parte masime de Andrinopolj et anchor son de questo sentimento benche dapoi sia sta divulgato molte zanze de le qual non se possando far fondamento neuno. Le voio tacere ma solamente dechiarire quelle che e de qualche sustantia. In questi zorni e venuto commandamento dal Signor che tuti ianizari ritornati con so licentia dal campo i tuti i altri che hano provision e soldo se debij haver messo in ordine infra tre zorni per tornar in campo se azonse che in lanatoli fo far provision de axapi nuovij. Quel che voia inferir non e algun che ne possi far vero iudicio. Se divulga per le zente che esso Signor ha sentito esser mosso molte zente de Ungaria acompagnate con Stefano voivoda per voler vegnir a vindigarse deli dani a quello fati et che per questo el Signor de qui faza provision. La qual cosa ami non conson ache li ongari se habij moso per non esser tempo ne in sasone etiam non e rasonevelle che questo Signor toia nova imprexa havendo manda el forzo dele artegliarie e munition bellice e masime le bombarde niente de men se vede questa movesta de chiamar queste zente. Le qual luni prosimo di 6 del presente se partirono de qui aviandose verso Andrinopolj e Sofia per trovar el Signor dove el sera. El qual za se intende esser venuto de qui dal Danubio. Queli voia dir questo solo i Dio lintende ma per el mio iudicio credo pur habia senti qualcosa dele parte ungare e chel voia mandar zente contra quelle parte per valerse abesognando e farse anche qualche reputation non besognando. Ma lui con la so persona el a porta romagnir debij tra Andrinopolj et Sofia con li soi consueti piaceri fin linvernata come fece lano passato. I Dio prosperi le cosse christiane se i piace.

A di XXX^a del passato per information hauta da marchadanti nostri dicea esser zonto in Andrinopolj uno ambassador del re Ferdinando nominado messer Thomaso Vassalo cugnado del secretario del esso re el qual ambassador e per esser alla presentia de questo Signor e benche dapoi altro non ne habij sentito tamen se zudega se non e zonto habij adessere havendosene senti qualche cossa per via de la Velona de la so venuta voiando adatar le deferentie loro o per qualche altro respeto che esso re avesse avanti el far de la pace de Italia. Quel ne resusira essendo per andar ser Zuan Dario secretario alla presentia de questo Signor zonto el sera in Andrinopolj alla presentia de questo Signor. Zonto el sera o dove el se

affermara in quelli confini per soe lettere questo e zo che altro occorrera de tuto copiosamente dara aviso alla Sub<limi>a V<ostr>a.

A presso adi 3 del presente mese el zonse in questa terra per esser alla presentia (sic) de questo Ill<ustrissim>o Signor uno ambassator mandato per el Signor Usun Chassan¹⁴² el qual esta da questi che al presente governa honorificamente aceto et apresenta et acompagna secondo i so costumi dicono esser venuto cum cavalli 80 et cum magnifici presenti credo che zonto sero questo Signor in Andrinopoli andara a quello. La raxon de la so venuta non se dice ne intendese. Se divulga zanze assai ma ben vedo et considero el presio et reputation de questo Signor esser grandissimo e non so lamenti fra christiani ma etiam machometanj li qual lo reverisse e temeno ne e da dubitar che voiendo dara a tuti leze. La Sub<limi>a V<ostr>a intende quello importa ne altro dico.

La pace honorifica de la S<erenit>a V<ostr>a fata per i potentati de Italia¹⁴³ da me semper molto desiderata i Dio sia laudato nel qual spiero che fra i altri beni che ne conseguira la S<erenit>a V<ostr>a fara che da questo Ill<ustrissim>o Signor havera piu reputation e presio et maxime de le parole mordente che continuamente fevano et porasselj con honor et dignita dela S<erenit>a V<ostr>a a responderlj piu largamente ma alli effeti per le cosse che li potesse occorer non e da fidarse ma haverli lochio allamano fortificando i lochi de la S<ignori>a V<ostr>a in questo Levante siche al improviso non se ne possi receiver dano et alla gratia de quella me recomando. Ex Constantinopli die 9 mense septembris 1484.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo Princ]cipi et Ex[cellentissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioan]ni Mocenigo Dei [gratia] Inclito Duci Venetiarum et caetera.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 14a)

¹⁴² În fapt, este vorba despre Yakub (1478-1490), fiul și succesorul lui Uzun Hassan.

¹⁴³ Este vorba despre pacea de la Bagnolo care a pus capăt „războiului Ferrarei”. Conflictul a opus Veneția și papalitatea unei coaliții formate din Ferrara, Regatul Neapolelui, Ducatul Milanului, Republica Florenței. Ulterior, papa Sixt IV a trecut și el în tabăra anti-venețiană; v. Giovanni Pillinini, *Il sistema degli stati italiani*, Venezia, 1970, p.129.

XV

27 septembrie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime Domine. Lultima che scrissi fo adi 17 del presente per fante da Corfu et per quella dissi quelle poche cosse che me occorreva dapoi a di 19 el se parti el ciconspecto secretario el qual acompagnai fin fora de le parte per uno mijo cum bona parte de questi marchadanti per honorar la Ex<cellen>cia V<ostr>a dapoi havemo sentito esser zonto in Andrinopolj adi 23 chome le cosse de la Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a a quello comandate sera successe per suo lettera quella intendera tuto.

De qui non me occorre cossa degna de signification alla S<erenit>a V<ostr>a tuto passa al usato. Pur cum qualche turbation de le cosse nostre le qual ha pocho remedio non essendo la porta de qui che pur a qualche parte se remediara. Questo Signor per quanto io sento e stabilito in Andrinopolj che dubito per questo anno non sia de qui vegniri si per non haver piaser de questo luogo come per la ocasion del morbo. Io ho scritto che dapoi spazate le cosse aluj commandate per la V<ostr>a S<ignori>a attendi altre come per la mia diffusamente li ho arecordato che certo molto necessario saria alle cosse de la S<erenit>a V<ostr>a al ben universale di marchadanti e marchadantia per la qual ogni zorno havemo qualche novita et per questo honestamente per lettere scrite alli Signor bassa me ne ho doluto domandandolj provision e remedio. Non fazo dubio che per la prudentia et praticcha esso ser Zuanne otegrira tuto aiutato etiam de la santa pace ditalia la qual sento esser per questo Signor molto existimata quello seguira alla porta che tuto spiero sera in bene. La S<erenit>a V<ostr>a dal secretario sera avisata.

Le cosse de questo Signor passano de qui pur con pensier de far questo anno grossa armata e za se dice esser taiato legname per cento gallie et ha fato le vechie tirar in teraper aconzar quelle che soporano ne e da far dubio algun che ad ogni modo non habij a usir a tempo novo dal Streto e per dove altro che Dio non intende e forsi ne anche lui per adesso governando le cosse soe per iornata.

Apresoo ho sentito questo Signor haver mandato za circa uno mese uno suo messo alla S<erenit>a V<ostr>a assai de lizier conditione secondo la so usanza dicesse per do casone: la prima per dar asaper la tenuta de Cheli e Moncastro come ad amici che crede ne havera a piacere. Laltra per

alegrarse de la tenuta de la S<erenit>a V<ostr>a de Galipolj¹⁴⁴ e de altri lochi de Puia¹⁴⁵. Ma io ne azonzero un altra chel sia per dar qualche inviamento a questi che i mandano et etiam per intender de le cosse de lj come le passano son certo che la Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a con la so laudabel consuetudine havera trata quello come ha fato alli altri che certo cognosco chiaramente piu tosto ne sera alla dignita de la S<ignori>a V<ostr>a che zovare. Ma invitarlj aspeso mandame metando quello a subiection e debito et ogni zorno nuj pezo iusti et tratatj. Alla S<erenit>a V<ostr>a me recomando. Dati Constantinopoli die 27 septembrio 1484.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo Principi et] Excellen[tissi]mo D[omi]no [Domino Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Inclito] Duci Venetiarum etc.

[A *tergo*, altă mână] 27 septembris 1484 Baiulus Constantinopolis.

(*ASV, Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 15a).

XVI

23 octombrie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine domine mi singularissime. Lultima che io scrissi fo a di 27 del passato et quella mandaj al circumspecto secretario in Andrinopolj cum el fante proprio da Corfu de qui spazato. Dapoi ne soprasonse un altro adi 28 et cum quello ho receuto reverentemente la lettera de la V<ostr>a S<erenit>a con la copia de quella se drizava a questo Ill<ustrissim>o Signor essendo duplicate e za alla porta con el secretario portate e quelle qui retenute non besognando ma ben de tuto dato notitia a esso secretario e quel messo ho retenuto fin questo zorno per li besogni potea occorer a questi marchadanti et a spese de quellj et deliberando spazarlo fazo far la via dAndrinopolj azoche ocorando qual cossa al secretario possi dar notitia alla S<eren>ita V<ostr>a benche continuamente labia havuto apresso de luj fanti proprij per li qual la

¹⁴⁴ Este vorba despre localitatea din sudul Italiei, pe țărmul Adriaticii, și nu despre așezarea omonimă de la intrarea în Dardanele.

¹⁴⁵ Regatul Neapolelui.

Sub<limi>ta V<ostr>a haverà inteso tute quelle cosse che sera successe de le qual a mi non aspeta altra dechiaratione non havendo da esso secretario particular notitia in quelle cose che e commesse et a luj et a mi insieme reprovandose in le so lettere dirmelo a boca quando sera de qui et io molto ne son contento considerando che qualche bon respeto el mova et ami basta assai per le circumstantie intenderlo che quelle facende siano passate bene e tuto con gran prudentia e diligentia governato. Sperando che di quelle piu rechiamo non ne sera le provision fate per la Excell<en>cia V<ostr>a ha fato questo Signor esser rimaso molto ben satisfato et maxime intesa la retention de ser Piero Vituri e chel sia sta refati li dani che diceano esser sta fati che sono revertidi in ducati 53 come per lettere recevude adi 20 del presente dal Sp<ectabi>le novo provededor misser Marin Dandolo per proprio cavallaro dati in Napoli¹⁴⁶ adi 29 del passato e drizate al secretario et ami insieme per le qual ne da notitia come tute cosse sono passate e conzate con le chiarezze de quelli cadì e senzachi le qual tute con fante proprio ho mandato in Andrinopoli al secretario benche credo che tuto avanti sia sta adatato et chel Signor de quelle facende con lanimo quieto e cognosera la Ex<cellen>cia V<ostr>a far verso la Signoria¹⁴⁷ soa chel che non fa loro verso la V<ostr>a et se in questa fiata non farano qualche demonstration de punir li rapinatorj non se spiera mai piu vederlo e maximo in compensate qualche parte de tanti danni da uno anno in qua fati alli subditi de la S<eren>ita V<ostr>a come spiero intendando che la S<ignori>a V<ostr>a habij punito cussi acerbamente quel povero zentilho<mo> de ser Piero Vituri. De la qual esso Signor son certo non voria altra punition de quella havuta. La qual quando la S<ignori>a V<ostr>a intendera le iustification e raxon soe cognossera non esser in tanto defeto quanto li e imposto et usara verso de quello la clementia soa come in simel casi semper ha fato. Come sera successo tuto la S<eren>ita V<ostr>a da esso secretario intendera. El qual in tute soe pratiche se porta prudente e diligentemente come semper ha fato e merita esser commendato alla Sub<limi>ta V<ostr>a havendose etiam molto adoperato in le cosse spectante al mio bailo et alli marchadanti che molto lo affatigato cognossandolo far voluntierj e con la soa bono pratica e benivolentia ha con quellj signori bassa o tien quelle cosse che ad altri seria difficile. Spiero se

¹⁴⁶ Este vorba despre Nauplion, „Napoli di Romania” în terminologia venețiană.

¹⁴⁷ *Ria* suprascris.

adatarà ogni cosa con quelli meior mezzo che se pora senza dar altro fastidio alla S<eren>ita V<ostr>a.

Dapoi el sentimento de la pace d'Italia le cosse nostre cum questi ha pur fato qualche demonstration de piuj piacevolle conversation intendando chel suo Signor habij fato de essa pace qualche demonstration e po se sperar che non habino ad essere cussi mordenti come erano e cussi e slargata la via de poder parlare largamente e dolerse de torti ne vien fati con la reputation de la V<ostr>a Ill<ustrissim>a S<ignori>a retornata in el pristino stato alla qual reverentemente ricordo che voia mantenerla e sostenerla . E cussi sforzarome anchor io de fare che ne ho dato qualche principio che molto ha zovato e da tutti laudato. De li successi e progressi del Signor meterolj da parte perche dal circomspeto secretario che ne ha compita intelligentia la S<eren>ita V<ostr>a ne haverà plenaria information. Ma io diro de quelle cosse che de qui io sento. E come per altre mie scrissi el zonse in questa tera uno oriental ambassador del Signor Usun Chassan per esser con questo Ill<ustrissim>o Signor e non trovato quello dapoi do zorni de qui parti per Andrinopolj nel qual luogo se sente fo per el Signor molto honoratamente visto e acetato et in pochi zorni spazato et oltra el consueto apresentato e de qui retorno adi 2 del presente et adi 4 passo all Anatolia per retornar al suo Signor. Quel ne sia reusito per la so venuta e ritornata non se intende ma divulgasse esser stato per pratica de noce et io son de quelli che credo sia sta per altra praticata e piu tosto per cosse pertinente al stado del Signor Soldan del qual tegno esso ambassador per nome del suo Signor li habij sporto qualche partido se questo Signor non haverà altro impazo facil cosa li sera. Quanto el sia de considerar e da existimar la S<eren>ita V<ostr>a meio de me lintende et per consequention limportantia de quello ne altre dechiaration a mi aspeta per adesso far alla S<eren>ita V<ostr>a la qual sapientissima ne fara quel iudicio li parera.

Se volesse dir tute le cosse che per giornata se alde incoreria in molte busie e vanita. Ma metandole da parte vegniro in quelle cosse che ami par de qualche sustantia e credulita. De qui el nesono lettere in Zenoexi per la via de Sio da p<erson>a che le vien presta larga fede. Dicono haver da Rodi esser li capitato uno comendador de Franza del suo ritorno da Jerusalem el qual esta in parlamento con el gran maistro e proposto a quello lofficio de la soa religion esser in quel luogo a defension de la religion christiana e che loro fano el contrario intendandose cum questo Signor tegnando Zem Soltan suo fradello da luntano e che fazandolo ritornar a Rodi dara gran favor a loro et alle cosse christiane alla qual proposta se dice el gran maistro haver

dato ordine e provisto de farlo a Rodi ritornar. A presso dicono chel Signor soldan ha mandato uno suo ambassador a Rodi a esso gran maistro requirandolj che debij far ritornar esso Zem Soltan a Rodj e che li dara per la spexa ducati 100^M et poi ogni anno ducati 50^M. Queste cosse cussi come le sono referide le significo le qual credo non e intuto. Sia in qualche parte per haver molte condition de similitudine de le qual son certo la S<eren>ita V<ostr>a ne havera hauto notitia e farano quel iudicio li parera.

Le cosse nostre con questi miseri schiavi pur passano con qualche mior forma aiutati molto da la solitudine de Manolj turcimano el qual non se poria portar meio e merita laude perche non e mai stanchio de afadigarse per quellj e do e tre volte al zorno mandato da mi secondo i bisogni che per zornata occorre e chi dovesse aspetar el suffragio de quellj che sta in Pera pericolariano molti come per el passato e seguito. Et e molto necessario et per questo et per altro laso persona sia apresso de mi. E se fosse uno santo che stessee in Pera non seria bono a questo officio. Non che quellj che ne sono tuti zenoexi e dema la porta e conditionati per modo che con li gran maestri non ossano parlare havendo le so persone e moier e fiolj in le so mano e molto e contrario a i bisogni nostri quanto simel homini se convegna exercitar e pero e necessario che la S<eren>ita V<ostr>a ne faci qualche pensiero e provision senza la qual non pora maj le cosse de la S<eren>ita V<ostr>a reusir cum bon fruto alla qual humilmente merecomando. Dati Constantinopoli die XXIII octobris MCCCCLXXXIII.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo Princ]ipi et Excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei gratia [Inclito] Ducis Venetiarum etc.

[A *tergo*, altă mână] 23 octobris 1484 Baiulus Constantinopolis.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 16a)

XVII

27 noiembrie 1484, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine domine mi singularissime. Per messo da Corfu e fo adi 13 del presente scrissi ala S<eren>ita V<ostr>a e per quelle dissi quelle cosse che me parse digne de

signification. Dapoi adi XXI del presente reverentemente recevi lettera de quella data adi XVIII setembre per la qual me dichiara in resposta de la mia de di 6 avosto prosimo passato cerca la materia de Zorzi turcimano privato per li soi manchamenti dalj servicij de la Sub<limi>ta V<ostr>a al qual deliberava provederne et caet. La qual provision aspeto con desiderio per esser sumamente necessaria imo senza non puol esser fato cossa che stiano bene ma oltra la privation de li servicij de la S<ignori> a V<ostr>a vuol esser privato de impazarse etiam di quellj deli marchadanti nostri. Ad esempio di desobedienti alli bailj vostri come e stato come e stato¹⁴⁸ questo forse cum qualche esempio de alcuni di nostrj el qual Zorzi e chiamato da li nostri marchadanti in suo facende particular e piu adoperato che mai con piu so utele che non era prima e contra la mente et intention mia cognossendolo cativo e ribaldo e cussi tuti confessano. Necessario seria etiam che la S<eren>ita V<ostr>a facesse nova provision in questa facenda de la turcimanaria de haver persone fidelj alla Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a liberi da ogni subiection a questo Signor e non come questi zenoexi de Pera nimici nostri soieti e sottoposti schiavi loro e moier e fiolj li qual non porzeno le parole de bailj o ambadorj salvo quelle che a loro apare confessando in qualche parte cussi esser astreti e convegner fare. E come possi ben passar le facende de la S<eren>ita V<ostr>a che sono de importantia la puol ben considerar. Altre volte per mie ricordaj alla S<ignori>a V<ostr>a el parer mio sopra questa facenda. La qual iusto non esser intesa non restaj de richordarlo ai mie parenti persone de autorita di poter sporzer quella e de altre molte dubitando in replicare non parer presumptuoso hora non voio restare in questo proposito replicare et reverentemente ricordare el mio parer. Zoe che la S<eren>ita V<ostr>a fesse proclamare per tuti i luogi de quella in questo Levante zoe per la Morea, Lepanto, Chorfu e per lisola de Crede e per i altri luogi che a quella paresse che tuti quelli che intendesseno la lengua latina e turcha esse volesse meter alla prova de esser turcimano in questo luogo dovesseno vegner alle piedi de la S<eren>ita V<ostr>a e per questa ne fosse eleti do deli mior e piu sufficienti paresse a quella con salario e provision ferma per lo mancho di ducati 80 lano. Luno de li qual havesse venire con el primo bailo e con quello habitare in caxa havesse le spexe de bocha da la S<ignori>a V<ostr>a o dove a quella paresse. Laltro remagnisse a Venetia per le cosse

¹⁴⁸ Repetiție în text.

necessarie che ogni zorno occorreno e non potesse quello star salvo in tempo dun bailo. E poi fosse cambiato vegnando laltro con el successor azoche cadauno di loro zeloxi de lonor se forzasseno adoperarse ben e fedelmente e cussi de tempo in tempo scoresseno et che ogni anni cinque se fesse nova prova possendose meter a quella quellj e de li altrj e che la S<ignori>a V<ostr>a ne trazesse quellj che le paresse zoe do de loro. Questa facenda non mi par habj contrario salvo che a molti pare seria difficile trovare homini ati ale lengue et alle condition arichordate ma io tegno che havendo el paexe largo in queste provincie trovaria molti che li satisfaria e se non sera cussi espediti in le lengue che nesono molti de questi bastara assaj siano intesi. E meio sera che questi ribaldi che demostra esser molto ati in la lengua e non ladopera non ma in malaparte che non se ne trova pur uno de bene. E sono pestifero veneno che ha la S<eren>ita V<ostr>a con questi signori in le pratiche e ben li ha conossuti messer Zuan Dario che non li ha voluto alguna cossa adoperare ne abesognato havendo lui la lengua greca che altrj che non lavesse non poria far cussi. Laudaria Manolj presente fosse a questa prova el qual benche se ha imbratado con moier ad intencion e volunta de trazer quella e liberarse de ogni subiection el qual Manolj certo finqui non se poria portar meio. Se de meior aparera in la election romagnira in la S<ignori>a V<ostr>a. Molte altre cosse ho arecorda cerca el governo de questo bailo et alle cosse che apartien alla Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a. Vedendo li mej aricordj a quella non siano aceti con la fede che li sporzo e dubitando non esser chiamato presumtuoso li voio tasere salvo quelli che cognossero importar ala vita del stado de la S<ignori>a V<ostr>a de li qual non cessaro maj. E faza di me quella stima que le piace come feci ultimamente adi XII del presente per la nave patron Giacomo Costa e per altri navilij za molto tempo che non dubito siano pervenute alle orechio de la S<eren>ita V<ostr>a che a mi basta assaj.

Circa le cosse de questo Signor non e inovato altro de quello che per le mie significaj no voio pero restare de continuo dedir i pensierj e sentimenti mej benche dal circomspecto secretario con piu j fermeza la Sub<limi>ta V<ostr>a sera informata ma ho notado uno articulo in la letera de quello che me significa esser sta deputa [?] da quel Ill<ustrissim>o Signor ambassador in Ungaria Mirachur bassa el qual era per spazarse molto presto. El qual Miracur e de grande reputation apresso el Signor cossa inconsueta a simel exercitij alla qual solo mandar hominj assaj infimi e lizieri come e sperimentato molte volte la Sub<limi>ta V<ostr>a. Questa cossa nova segundo mj e con qualche pensiero de grande imprexa che seria

quella del Soldano alla qual non se poria mover se non stabilisse le cosse suo con lungaro. Le qual non adatando forzo li sera atender ad altra imprexa. Quanto quella del soldano importasse non bisogna sia dechiarita perche a tuti e manifesta. Non resusandolj el pensier de moverse per questo ano a quella e da creder non habij a star questo anno in otio. Ma per mar e per terra far qualche prova molti credeno che landara a Rodi altri dicono a Sio et io tegno facilmente e da uno e da altro. Quelche ne habij a reusire non ne voio far iudicio perche tuto consiste in la desposition divina che li pensieri suo sta piu oltra per questo anno ma ognuno pensi che la festa de altrj habij ad esser la so vigilia. In le cosse de la S<eren>ita V<ostr>a non dico altro di quello che per altre ho dito.

Questo Signor ha desmesso dal officio Mesit bassa¹⁴⁹ certo homo prudente e discreto la raxon non se intende per esser in el peto suo. Anchora non ha messo in suo logo alguno ma vien divulgato di uno che universalmente da tuti vien molto laudato per homo de iustitia e bona conditione dal secretario la V<ostr>a S<ignori>a intendera meio il tuto. Alla qual humelmente me recomando. Ex Constantinopoli die 27 novembris MCCCCLXXXIII.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A tergo, aceeași mână] [Serenissimo Prin]cipi et Excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioanni] Mocenigo Dei [gratia] Inclito Duci Venetiarum etc.

[A tergo, altă mână] 27 novembris 1484 Baiulus Constantinopolis.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 17a)

XVIII

29 ianuarie 1485, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Essendo stato da mj da piu de unno ano in qua molte fiate certi turchi con lettera de questo Signor dove haveano fato grave querella alla porta digando che era za tre anni passati che essendo roto una soa fusta con homini 30 su lisola de

¹⁴⁹ Pentru Mesih paşa, v. *Encyclopedia of Islam*, VI, p.1025-1026, s.v.

lapsara ne la qual isola essendo stati molti zorni con grande senestro del viver essendo quella isola desabitata capito in quella una nostra nave de la qual fidandose per la bona pace che havea la Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a con questo Signor romaseno dacordo con el patron con premio de denarj condurlj inn luogo sicuro. I qual condusseno a Modon dove trovano un navilio de catelanj alli qual esso patron li vendendo. E sopra questo articolo havea impetrato lettera dal Signor che essendo cussi io bailo fosse astreto affarlj haver quellj turchi 30 unde fui menato avanti al cadì e semper me ho prevolso perche era molto nuda la so domanda non sapiando per nome el patron ne algun altra chiarezza che la so sola parola mo ultimamente per quanto me ha dato aviso el secretario quellj sono comparsi et iterando essa querella presente lui li bassa se revolseno contra de nuj con parole mordente e minatorie come soleno fare dimostrando dar fede a tuto quelche loro diceano et el secretario non intendando piu oltra per schiuvar el scandalo che in questo potea occorere remaxe con li bassa che quelli mandar dovesse con una de le nostre nave uno suo homo prima fino a Modon per intender et inquerir come la cossa de essi turchi passa. Poi secondo che trovava parendolj transfferisse alla V<ostr>a Ill<ustrissim>a S<ignori>a cossa che certo molto molesta me fono che tal impazi sia dati alla V<ostr>a S<ignori>a el qual secretario ha dato lettere a esso homo luna drizzata al rezimento de Modon et un altra voiando vegnir alla V<ostr>a S<ignori>a et ha me scritto che io faci el simele. E scrissi ho fato e perche dite lettere et a Modon et alla S<ignori>a V<ostr>a ho convenuto far de simele de quel che io intendo havendole date in le soe mano ho deliberato scrivere una altra daparte al rezimento de Modon la copia de la qual sera a questa allegata azoche quella intendi el parer mio che seria che esso rezimento tegnisse qualche mezo che quel turcho non vegnisse a dar fastidio alla V<ostr>a S<ignori>a. Io me persuadea far quella querella fata fosse sta una menzogna parendome che non se dovesse trovato alguno nostro navilio che haveasse hautò ardire affar simel inconveniente in tempo de pace con tante stretura fate per la S<eren>ita V<ostr>a e cussi pubblicamente ne i luogi de quella come era Modon ma credea che essi turchi fosseno sta inganati da qualche navilio forestiero digandolj esser nostro. Ma da pochi zorni in qua per persone digne de fede che de qui se atrova et hasse trova pronti in la cossa dice esser sta vero e manifesto a quel rezimento et a tuta la tera specificando el nome de esso patron e pero reverenter arichordo che vegnando esso turcho alla S<ignori>a V<ostr>a quella sapientissima ne trovi qualche mezo conozando quanto se puol denegando quella non esser

sta nave de la S<eren>ita V<ostr>a perche quella laveria castigato come el meritava e che le information che havesseno haute non era vere metendone ogni altro mezo che alla suma sapientia V<ostr>a parera azoche quello turcho ritornando a questo Signor non havesse a farne qualche scandalo come facilmente se faria et fasse ogni zorno. Alla qual reverentemente me recomando. Dati in Constantinopoli die 29 Januario 1484.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo Pr]incipi et Excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioa]nni Mocenigo Dei [gratia] Inclito Duci Venetiarum etc.

[A *tergo*, altă mână] 29 ianuarii 1484 Baiulus Constantinopolis de quibusdam turchis venditis per quondam patronum unius navis venete et caet.

(ASV, Senato *Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 18a)¹⁵⁰

Copia

Spectabiles tanquam fratres honorabiles. Essendo stati da mi da piu de uno anno in qua molte volte certi turchi con lettera de questo Sgnor dove haveano fato querella a la porta digando che za anni tre passati che havendose roto una so fusta su lixola de psara con turchi 30 su la qual essendo sta molto zorni con gran senestro del vivere per esser ixola desabitada capitado a quella una nave nostra de la qual fidandose per la pace che havea la nostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a con el suo Signor patizato con el patron con premio de denari de condurli in luogo sicuro li condusseno a Modon dove trovanoo uno navilio de catelani alla qual esso patron li vendeno e su questo articolo domando letera dal Signor che io bailo fosse astreto affarlj haver i so homini essendo come li dixeano. Son sta molto fastidio da quellj menandome al cadj e semper me ho prevalso per la so domanda molto nuda non essendo nome de esso patron ne alguna altra chiareza altro che la so parole ma ultimamente non cessando mai sono ultimamente comparsi alla porta refrescando essa querela presente meser Zuan Dario e li bassa revolzandose contra de nuj con parole mordente e minatorie come soleno fare demonstrando dar fede ad ogni cossa che i

¹⁵⁰ Urmează atașată scrisoarea bailului către regimen-ul de Modon.

dixeano. Misser [sic] Zuan Dario per schivar i schandalj che podea occorrer remaxe presente li bassa che quellj dovesse mandar con una de le nostre nave uno suo homo fino a Modon da vuj prima per inquerir come le cosse erano passate. Si per el patron che li haveano venduti come de ogni altra cossa e con quel che el trovasse parendolj se transferisse alla S<ignori>a nostra el¹⁵¹ qual messer Zuane le ha fato lettera a nuj drizata et una altra alla nostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a pregandome che io faci el simele e cussi ho fato dato adesso turcho adi 22 zener de vegnir con questa nave patron D<ome>nego Bianco o sia con qualche se voglia per esser messa quelle in le so man che poria averzerle . Ho convenuto usar alta forma de qual faro in questa da parte digandove el sentimento mio come intendereti.

I Dio el sa che me ha despiaciuto che questi turchi habij tolto questa volta de andar acerchar quelche io non voria I trovasseno. Et che con quello deseno fastidio alla nostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a perche questo Signor dando fede ad ognuno se drezano verso de nuj de qui. E se altramente non ne puol astrenzer li par licito poi drezarse verso i luogi dove si dico haver hauto li danj et in verita le pochi zorni che io me persuadeva che tal dimanda fosse stato una menzogna parendome che non se avesse trovato algun nostro navilio che avesse hauto ardir de far simel cossa in tempo de pace con questo Signor. E tanto stretamente obviato dala nostra S<ignori>a e cussi puramente ne i luogi nostri fato ma credea che quellj turchi tolti dal psara fosseno sta inganati da qualche navilio forestier digando a quellj esser nostro. Ma da pochi zorni in qua da persona degna de fede et che se ne atrovato presente che quella cossa fo manifesta al rezimento che se ne atrovava et vera specificando el nome del patron. E vero vegnando esso turcho de li cativo et astuto. Ve ricordo che vogliati in questo caxo usar la prudentia e desterita Vostra toiando a quello la via che non intendano che la nave sia sta nostra ne qual fosse el patron de quella dissimulando che quellj siano sta da qualche navilio che li ebene inganati. Vero che havendo esso turcho la lengua latina essendo in luogo che molti con pocha advertentia fano volentiero male et che non siano del tuto avisato et per consequentia vadj con quella denuntia alla nostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a dandoli fastidij dani e spexa. Io aricordo qualche io sento ma schaviti qualche meior forma e mezo de spazar dito turcho da nuj senza mandarlo a Vostra credo sara cossa molto grata alla nostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a alla qual cerca

¹⁵¹ Precedat de cuvintele *pregandome che io faci el simele e cussi ho fato*, tăiate.

questo medemo effeto don aviso. Quel che ocorera faciati che de qui per Vostra lintendiamo azoche acadendo se possi defendir la cossa nostra iustificamente. Dati Constantinopoli die 29 Ianuarij 1484.

XIX

1 februarie 1485, Constantinopol

Serenissime princeps et excellentissime domine. Lultimo che scrissi fo per la nave patron ser Franc^{<esc>}o Bonaver de di 11 e di 17 e per quelle copiosamente scrissi quelle cosse che occorreva degne secondo mj de signification e se non fosse dubito quella nave sera longa per i cargadorj restaria descrivere alla V^{<ostr>}a S^{<eren>}ita per questo fante che parte per Corfu. Lo qual tegno¹⁵² sera molto avanti e pero replicaro in qualche parte quelle cosse che necessarie mi parera convegner zonzando quelle che successe dapoi.

Per le ultime che ho dal circomspecto secretario dAndrinopoli havea pur otenuto quel Signor dapoi mote fatiche che dale trate de li moza 4^M otenute per nome de la Ill^{<ustrissim>}a S^{<ignori>}a V^{<ostr>}a che li erano impazate ne dovesse trazer per el presente moza 2^M. Come da quello la S^{<eren>}ita V^{<ostr>}a sera sta avisata ne e da sperare che piu oltra se ne largi niente essendo i grani per tuto el so paexe molto alzati de presio per la dura invernata ha fato questanno non havendo lassato neli tempi debiti semenar ne anche in la quantita che haverebbe fato e pero ha fato serar tute le soe scalosie a non lassar trar pur uno grano per li chiamorj de li populi che dubitano non solamente in questanno ma per lanno futuro habij ad esser ancor mazor caristie. Despiaceme per el senestro havera tute tere e luogi de la V^{<ostr>}a S^{<ignori>}a in questo Levante e masime lixola de Crede che quaxi continuamente e necessitoxa. E di questi confini se ne provira. Ho per mie lettere dato notitia a quel Ma^{<gnifi>}co rezimento aricordandolj el proveder alla necessita di tempi presenti e futuri non aspetando da questi luogi secorso alguno recordandolj lisola de Cypro che io sento pur haverne assai rasonevelmente et havendomo acaduto de scriver a quel rezimento de Cypro lho arecordato che dal sovrabondante a quella isola ne voglia piu tosto provire quella Vostra ixola de Crete ca Rodi et altri luogi che non sono

¹⁵² Suprascris peste *dubito*, tăiat.

de la S<eren>ita V<ostr>a. Ho ne etiam dato notitia a Corfu, Lepanto e tuti i altri luogi de la Morea che non aspetando maor streta se forniscano. La Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a che intende et considera limportantia de le biave in questo Levante ne provedera come alla sua sapientia parera.

Questo Signor per quanto novamente se vede et intende ha fermato in questi tempi presenti la so stantia in Andrinopoli. Segnal manifesto che per questo anno non habij a far pensier de armata alcuna non vedando algun siguro partito per quella. La demonstration che so leva fare de qui sono alquanto sfredite credo questano fari li soi pensieri per li tempi futurj. Ne etiam credo se mova con potentia terestre non siando provocato da longaro che da altri non se puol dubitare. E se pur da mar vora far qualche demonstration tegno sera con qualche gallia o fusta per usir dal Streto soto ombra de cercar corsarj come ha dimostrato de fare questo anno che za piu de mexi 3 fece armare a Galipolj fuste 3 over 4 digando voler mandar per corsarij et usito e retornato senza niente far. Al presente similiter per laviso ho ne far usir de le altre fazando far lettera al nostro consolo de Galipolj de bona compagnia per li navilij nostri. Io che el me par intender le astutie loro me dubito che a questo tempo nuovo non far usir qualche gallia o fusta scorando quelle ixole de larcipielego danizando e robando quel che i porano trovate demonstrando esser provocati da molti danj fatolj come dicono da quel Signor duca al qual da uno anno in qua ho udito da i bassa molto manazare non manchando ogni zorno levarlj qualche vania rabesca come novamente dal circumspecto secretario son sta avisato non serestara in ogni tempo aiutar e defender la tutela de quello come recomandato alla Ill<ustrissim>a S<ignori>a V<ostr>a come per i capitolj de la pace chiaramente se intende. El mal e che se i parera el farano senza dechiarir ne mostrar cossa alguna come in tute le so cosse fano. Li ho dato notitia che sera reguandoxe alla so persona et a le anime de quella ixola salvandose in le so forte per ogni coreria che altro non ne puol esser. I Dio el guardi de quelle cosse che io sentiro per zornata ne daro notitia al provededor de larmata el qual redugandose qualche volta per quel arcipielago schivara forsi qualchuna fortuna.

Io ho sentito per bona via questo Signor mandar uno altro suo messo alla S<ignori>a V<ostr>a e con questo vegnir uno zudeo nommato Simon de nation tedesca ma parla benissimo latino et stato altre volte alla S<ignori>a V<ostr>a per facendi di questi Signori e quello et uno altro suo fradello che io non il cognosco ne so el nome. Questo Zudeo principio S<ereniss>imo e uno gran ribaldo inimicissimo de la Vostra Ill<ustrissim>a

S<ignori>a et ho ne visto qualche prova in molte so parole e sembianti e per quel che me referato non e cossa nuova. Messer Batista Griti de le soe condition me par molto ben ne sia informato. Questi zudej sono manifesti spioni mandati per intender e vedir le cosse che de li se fano. Per el mio iudicio seria ben lor fosse taiata la via. Questo ultimo che e ritornato da la S<ignori>a V<ostr>a per lettere che ho da messer Zuan Dario de di 24 zener me dice del suo zonzer et mandar certe lettere de questi signorj marchadanti havea con quella. Ne altra mention ne fa come cosse che non e existimate de li honorj et bona compagnia hauta da la Sub<limi>ta V<ostr>a non credo se ne parlara come se non fosseno stati. Ne pur sera visto dal Signor e scarsamente per una volta delli bassa se non sera in secreto per intender de le cosse de la V<ostr> a S<ignori>a e de Italia e per refrescarla credo ne mando questo altro dal secretario che forsi intende meo di me la S<eren>ita V<ostr>a sera piu compidamente informata.

Questa volunta de questo Signor in haver totalmenete deliberato habandonar la stantia de questa tera et habitar in quel luogo senestro dAndrinopolj fara che de necessita la S<eren>ita V<ostr>a convegnira continuo tegnir uno secretario apresso quello et con grande spexa perche altramente le cosse de quella patiria qual habi ad esser non intendo ma haverasse gran fatica ad haverlo¹⁵³ per in parangone per le optime condition de quello messer Zuane e per la lengua greca et per la pratica de essa corte molto amato alli bassa. Pur S<ereniss>imo principio dico cussi che el seria pechato per el suo ben servir perder quel homo per sentir molto la faticha per le condition de la persona soa infirmata di male incurabele estata questa invernata in Andrinopolj con grandissimi senestri del vicer e continue fatiche. Le qual i Dio voglia che a questo tempo nuovo non le revoglia tute ad un trato. Me fa gran compassiono pero reverentemente priego li sia fato de la la Vostra Ill<ustrissim>a S<ignori>a gratia che insieme con mi con le gallie possi ritornare. Dati in Constantinopolj die primo februarj 1484.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo Prin]cipi et Excellen[tissi]mo D[omi]no D[omi]no [Ioa]nni Mocenigo Dei [gratia] [In]clito Duci Venetiarum etc.

¹⁵³ *h* suprascris.

[A *tergo*, altă mână] Primo Februario 1484 Baiulus Constantinopolis de re frumentaria et progressibus turci et caet.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 19a)

XX

9 februarie 1485, Constantinopol

Serenissime princeps et Ex<celentissi>me D<omi>ne d<omi>ne mi singularissime. L'ultima che scrissi fo adi 27 del passato per uno fante da Corfu e per quella dissi quelle cosse che me ocoreva non havendo dapoi hauto mezo de poter scriver alla S<eren>ita V<ostr>a ne per terra ne per mare per i pessimi tempi che de qui hano usati moveramente per questa nave de Fran<ces>co Bonaver che in questo porto per partir ho deliberato descriver e dar notitia a quella de quelle cosse che puol occorer per il iuditio mio parlando su quella piui apertamente per questa via de mare che io non faria per la via de tera tochando quelle parte che al mio parvo iuditio parera e la Vostra S<eren>ita sapientissima iudicara.

E prima quelle cosse successe a questo Signor dapoi la vitoria de monchastro e di quelli altri luogi de Stefano voivoda. Li qual lasso ben muniti de zente e munitione havendo trato quasi tuti come per altre dechiaraj condutoli in questa tera per sorgoni prometendolj dar alozamento che niente ha fato ne credo fara. Vano bastaxando per latera e con miseria passa la so vita con suo famiglie. Quellj pochi che romaxeno li messi da questo Signor per lavorar el paese asustentar le tere. Per quanto se ha sentito Stefano voivoda esser venuto scorendo fin alle porte de moncastro e tuti che li ha parso menati via el resto tajati che pur non e romaso uno ne altro che le anure ? de quellj luogi otenuti da questo Signor e tuto quel paese totalmente abandonato. Adeo che tutte quelle cose che de qui vegniva per quellj paexi si per el viver come per marchadantia sono serato con grande desconzo di questi paexi di qual questo Signor ne fa pocho caso non se guardando ne avanti ne adrieto ma solum allapetito suo in depopular tuti i luogi christiani e consumarlj tute le lor sustantie come lo fato a quellj miseri lochi de mar mazor gaffa, la tana et altri quelli che ha la pratica lintendeno alli qual ogni zorno zonse engarie siche sono rimaxi scarsamente con la vita non capitando piui marchadantia de alguna sorta. E quelle poche sono alle man de questo Signor questo che io dico e per esempio a quellj miseri che sono

propinqui ale lor confini li qual potrebe dire che loro non se puol aiutare e dio li aiuta chel po far perche quelli che potrebbe resister stano avedere parendolj non debij mai tocar allozo.

El qual Signor retornato da limprexa vene in andrinopolj dove e stato fino a questi zornj senza alguna demonstration de voler in questa terra venire segnal manifesto de voler per questo ano riposare senza alguna imprexa non metendo li pensieri suo<i> salvo che in acumular el denaro como da uno ano in qua ha fato. E prima ha cresuto neli carazi che sono per tuto el suo paese VIII c millia da aspri 10 in 15 per uno. E questo li dara ogni ano ducati 250 M. apresso ha cressuto alli datij de la marchadantia e per le teste che se traze da mar mazor et altrj logi che sono schiavj che a poder comprar tegnir e trazerlj paga per una fiata ducati 6 per testa e de queste do cosse se fa ne trazera ducati 50 M ogni anno. Item pratica de meter una angaria universal che tutti quellj che tien taverne per tuto el suo territorio pagar debij da tre fin ducati 10 all ano. E da questo trazerane da ducati 100 M in suso et ogni zorno pensa de nove inventione e quellj che li porzeno i partiti sono suo amixi. Se puol adoncha far certi ognuno che de questo disegno fato da uno ano in qua havera cressuto le so intrade da ducati 500 M in suxo. Item ha desfalcato in le spexe si in cassar soldadi e provisionari come etiam in quelli che li a minuito el soldo achi pocho achi assa oltra ducati 500 M. La qual spexa sua ordinaria come ognuno dicono era ducati trea milliona ogni anno che romagnirano in do milliona. Lintrada soa ordinaria se fa esser per el mancho quatro miliona. Siche li romagnira nel suo chaxana ogni anno doa miliona. Fazo conto che molti dicano 10 son fato fornaxaro parlando de miliona. Dio volesse el non fosse. Questo mezo fara che in pochi anni tuto loro e larzento sera in el suo chaxana con gran detrimento e ruina de populi i qual con gran esdegno gridano contra de lui in modo chel se puol creder che ogni pocho de nembo volzeria la nave sua. E lui che lintende duramente vegnira apertido de imprexa. Par de pochi zorni in qua per el vulgo universal e per presto vegnir di qua per far i so pensieri su armada la qual facile li sera havendo tolto qualche ombra de la persa del fradello per le cosse da rodi essendo venuto za piu mexi ambassador alla porta mandato per il gran maestro demandando ducati 100 m ogni anno per le spexe del fradello digando chel soldan li havea promesso per haver quello: li domando la trata di formenti et cussi parti in desacordo. Dapoi essendo scorsi molti zorni e non mandando a dimandar la promessa anual de i ducati 40 m passato el tempo dal mexe de novembrio in qua e da creder che questo Signor se atrovij con qualche suspeto. Se dice esser ritornato

questi prosimj zorni da rodi uno ianiserò mandato dal Signor se tien per spione mancha da rodi de di 15 decembrio. qualche labijj reportato non se puol intender perche perche le cosse suo menano secrete. Ma pur se haslargato con qualche uno che a rodi erano sta retenuti alcuni marchadanti e do navilij grossi de charazarij de qui che andavano in alexandria retenuti e toltolj le vele e timonj e se queste cosse sono pu<bpli>ce¹⁵⁴ molto mazor dresser le intrinseche havendone dimostrato qualche segnale da pochi zorni in qua de voler far armata. Havendo ordinato in el golfo de Nicomedia far gallie XV nove et a Galipolj se dice altre X le gallie vechie ha fato tirar in tera per rebaterle e benche apareno poche e mal conditionate tamen non e non redugi tra qui e Galipolj altre gallie 50 poi hano el modo de le parandarie con le postize che reducono come gallie che e numero assaj e simel fuste pichole e grande de ogni sorta che altro non e a lui che dice cussi voglio. Ha tolto la via de questi so asapi de lanatolia per hominij da remo e con pocha spexa metino quanti voleno de le munition et instrumenti bellici piui che non ha tuto el resto del mundo de treman ognuno da intender queste cosse et avanti credere tamen ben considerando ogni cossa con li soj contrarij che ho ditj se puol creder che per questo anno o pocho o niente sia per fare et pur facendo non se slutanara molto. La imprexa contra el soldano che tanto pareo ne fosse disposto ne del tuto per el parer mio tolto zoxe parendolj dubioxa e luntana e per el respeto de le cosse che el sente del fradello. Quella da Rodi molto piuj masime sel fradello fosse conduto a Rodi come molti tieno. Al qual luogo non andaria non se fidando de li soi proprii essendo desideroso da molti come ali zudei el messia. Mache landasse verso le contrade del golfo over in puia non sel creda alguno fin che suo fradello sera su i so piedi e se pur qualche armata per reputation fara non credo che sera salvo che per Chio el qual non dubito facilmente otegnira. Poria anche esser demonstration senza effeto per zornata e piu avanti se intendera meio.

Questo Signor nel governo de le cosse suo e molto sollevado de far qualche li cape in testa non aldando li bassa cussi in ogni cossa e maxime in quelle dove intravien utilita e spexa i qual molto lo temeno vedendolo de suo voglia maxime havendo veduto la prova de Mesit [= Mesih paşa] da quello desmesso senza caxon alguna. El qual essendo sta uno zorno alla so presentia partito et andato a caxa li mando per uno capizi a far

¹⁵⁴ *Ce suprascris.*

comandamento che piu non venisse alla porta ne altra parola fo fata e dapo do zorni li de lofficio del subassi de filippopolj che pol valer da aspri 100 M all ano. E basoli la man et andosse in segno de rengratiamiento abandonato da i amici non pur a vederlo essendo romasa quella audientia orfana perche era el tuto e valeva essendo romasa al governo di Daud bassa che non ha letera [?] ne praticcha. Finqui par chel Signor non voglia azonzer per el terzo alguno digando che in tempo del padre fo uno bassa solo che governava e cheli do bastava assai tuto per crede da lavaritia per scansar la spexa e per cadauno bassa aspri 100 M al mexe che e ogni anno ducati 25 M. Me despiace per le cosse de la S<erenit>a V<ostr>a che andarano da mal in pezo essendo questo Daud inimicissimo de la V<ostr>a S<ignori>a. Laltro Moamet benchel tasa tira drieto alle cosse musulmane contrarie alle nostre se scorera meglio che se puol finche da Dio ne vegni qualche remedio.

De le cosse de la S<erenit>a V<ostr>a come le sia passate e quel che se ne possi sperare non ne vedo algun bon segnale: el circomspeto secretario che le hamaniza e che ha praticcha piu di mj pora dechiarir ma per quelle cosse che intendo da lui mi non ne vedo algun ben reusire secondo la intention de la S<erenit>a V<ostr>a non atendendo a promission alguna e fin a quella de la trata de moza 4 M form<en>ti¹⁵⁵ cussi largamente fata per lavenuta de esso secretario con demonstration de benivolentia e doni fati ha quella interoto non ne lassando trazer un grano ne ha volso rasone che li habia dito esso secretario demonstrandolj le promission di Signorj quanto le sia da esser observate e del dano che per quello ne havera a seguir per le nave venute in Salonichi che uno di convegnira tornar hano scusato che per necessita del paexe lo fano pur vedo ha lassato trazer a quellj marchadanti che¹⁵⁶ con el mezo del secretario li dono ducati 1500 per miero de moza che fo secondo mi mala opinion per lavaritia loro parera quellj¹⁵⁷ haver donati alla S<erenit>a V<ostr>a che seria casone de turbar la trata de quella. Ma tuto fo fato per el secretario a bon fine come credo havesse commission da la S<erenit>a V<ostr>a per li bisogni monstrava esser in quel tempo. Chi vuol cercar le altre cosse de maor importantia che e le predi e rapine fate e maxime da uno anno in qua per le fuste de la Velona e daltri lochi che per l<e>tera la S<erenit>a V<ostr>a scritta a questo Signor ultimamente

¹⁵⁵ *Ti* suprascris.

¹⁵⁶ Suprascris

¹⁵⁷ Precedat de un *che* tăiat.

havendo fato la demonstration su la presa de ser Piero Vituri la qual pur troppo li parse e de li torti hano demonstro dolerse digando voler mandar per quelli patroni de le fuste per punirli che pur par alguno sono tuto demonstration false. No mai ha mancato danuj come ultimamente dal Ma<gnifi>co¹⁵⁸ capitano zeneral son sta avisato de do fusti de Santa Maura fece in larcipelago gran danj le qual non trovo forse seria stato la so ventura. Questi lamenti ogni zorno me alle orecchie non trovo remedio perche tuti li lamenti nostri redondano che li nostri fano mille malj et ogniuno che vano alla porta a lamentarse de dani fati vien creduti con le simplice parole revolzandosse de lasar ffation a nuj e masime a mi bailo. e le cosse nostre provate son derise. Questa e la pace che la S<erenit>a V<ostr>a ha con questo Signor de i remedij non ne voglio piu dire de quel per molte altre ho dito e forse el secrede fo desiderj guerra. Dio me lamandi su la vita se cussi e perche ben intendo non faria per la S<erenit>a V<ostr>a ma considero che soportando tante inzurie necessita sera che la pace se disturbi. Solum replico come altre volte reverentemente ho dito che scrivendo la S<erenit>a V<ostr>a a questo Signor come ultimamente ha fato con quelle humane parole che alla S<erenit>a V<ostr>a parera convenire demonstrando dolersi de le inzurie fate non noxera perche tuto non e manifestato da li bassa al Signor al qual per nuj non se puol parlar come la intende. Ne a nuj e demonstrato de creer quelle cosse che nuj referimo e le cosse nostre ogni zorno va da mal in pezo Dio ne proveda chel po fare.

Li tempi senestri de questa invernata ha fato alzar le biave in gran presij. El Signor basera le trate per el suo paese non tanto perche non ne sia per questo ano ma per el futuro non se havendo potuto semmar compidamente che non pol esser senza gran desordene alle luogi de la S<erenit>a V<ostr>a in questo Levante e masime in la vostra isola de Crete la qual e semper necesitosa de biave e de questo et altre cosse importante per mie za piuj mese uno ne ho dato notitia a quel Ma<gnifi>co¹⁵⁹ rezimento. Simelmente ho fato al Ma<gnifi>co¹⁶⁰ provededor de larmata e per le tere e luogi de la V<ostr>a Ill<ustrissim>a S<ignori>a in la Morea arecordandolj quelli mezi che me ha parso. La vostra excellentia che intendera e considerara tuto ne fara quella provision che rechiede

¹⁵⁸ Co suprascris.

¹⁵⁹ Co suprascris.

¹⁶⁰ Co suprascris.

limportantia de le cosse di tempi presenti benche per altro ho dito li pericoli del Stato de la S<erenit>a V<ostr>a con questo Signor per i luogi de quella in questo Levante et che non sia da fidarse de la pace ne promission de quello pero che semper el podesse o con ingano o con forza tuor de le cosse de quella non ne haveria pensamento pero iterum aricordo che vogli proveder alli luogi soi in questo Levante e masime a quellj che piui importano come e Corfu, Lepanto, e tuti i luogi de la Morea che sia compidi fortificar e piu la vostra cita de Chandia et altri lochi de lisola non aspetando el tempo de pericoli per el mio iuditio vedo. Benche io credo non sia per questanno per el rason in questa dite tamen essendo a lui tuto possibile tremo considerando la potentia soa e se questo anno non sera credasse certo sera laltro. Vederasse cosse stupende havendo messo i pensier suo a cosse grande e contra christiani cussi cazato da quelli che la conseiano. Essendo molto stimolato se Dio non ne mete qualche mezo e le potentie christiane chel puol fare che molto mene dubito vedando li pensierj de quellj molto lontani.

Fin qui e copia de letera scripta alla Sub<limi>ta V<ostr>a per la nave patron ser Fran<ces>co¹⁶¹ Bonaver data adi 11 del passato hora per el partir de questa altra nave patron D<ome>nego Bianco zonzero quelle poche de cosse me parera da esser significate havendo dapoj scritto adi p<rim>o del presente per fante da Corfu copiosamente che non dubito avanti questa serano.

Lultima che io ho da messer Zuan Dario adi primo el qual havea pur qualche speranza che el Signor habij a vegnir in questa tera fra uno mexe et etiam me da aviso de la election fata de uno nuovo bassa: sopra le qual cossa parme superfluo darne alla S<ereni>ta V<ostr>a particular aviso. Perche da quello copiosamente ne sera informata ma de quelle cosse che per el mio iuditio me ocore non voio restar de significarle. Questo Ill<ustrissim>o Signor per quanto posso zudigar non e questo ano per far armada alguna ne etiam exercito terestre se non sera provocato dal ungaro. Del qual non sta senza qualche pensiero ne di alguna altra potentia ne fa caxo e ben chel Signor de qui vegna non tegno per niun modo armata faci per non dimostrare piu preparation alguna. Anzi desmesso quello che prima se fea. Ha fato uardar per deffar molte gallie vechie ne de nove se rasona esser fate salvo diexe in questa tera e diexe in Galipolj che anchor non e

¹⁶¹ *Co* suprascris.

principio alguno. Questo tempo che a molti pare sia in reposito doveria secondo mi dar che pensar ad ognuno che de quello possi temere. Zudigando che li pensieri de questo Signor non debi star cussi adormentadi ma prepararse in ogni advento per i tempi futurj non se fidando de demonstration de pace. Ma continuamente haverlj lochio ala mano. S<ereniss>imo principio e se ne a hozi ma de loro tante esperientie provate¹⁶² chel se ne po esser maistrj et avolere da questi sospeti al quanto repossare non ne vedo mior modo de quello per mio altre volte ho dito zo de far infortir i luogi de la S<eren>ita V<ostr>a in questo Levante che piu importano poi lassar scorer le cosse e star a veder quel che vora far i Dio e le potentie del mondo.

El se aspetava ala porta uno fiolo del Signor che lera mandato da lui in le parte de Amisia e per quanto ala porta se divulga vegnira a insitation [?] de padre. Ma per quelle cosse che de qui ho sentito za molti zorni havea hautu in quelle parte certa rota da la zente del soldano. Non seria gran fato vegnando questo Signor di qui passasse sul Anatolia per dar reputation ale cosse suo et ingrossare el fiol con exercito in quelle parte.

Dissi per altre mie di esser alzato el presio de formenti e del levar de tute le trate per questo Signor per tuti i luogi suo con gran provision e streture e de la carestia che se potea existimare poter esser in questo anno futuro e de questo havenne dato notitia a tute tere i luogj de la S<erenit>a V<estr>a in questo Levante et al vice Zeneral e benche al presente el [?] parj al quanto declinato li prexi e piu e meno fano secondo chel ne capita damare non havendo in questo biave provision ne respeto alguno de le cosse future ma va vivando [?] per zornata sperando chel semenare fato tardivo non fazi dano chome etiam poria essere e su questi tuti pensieri no ho dato notitia alli rezimenti de la S<erenit>a V<estr>a et al vice Zeneral azoche con le soe prudentie se possano governare consiste molto questa facenda ne i presi che haverano quellj in la Puia e Sicilia pur dico questo che i fa facenda de le biave che puol in tempo provedere e non fari non <h>a bona opinione.

E le zonto hozi da la porta uno che se domanda da cha Contarini el qual fo prexo in la perdita de Negroponte certo persona da bene e pur con qualche reputation da questo Signor. E me sta dito per uno di nostri marchadanti haverlj visto in le mano do lettere ducale de primo e do

¹⁶² Precedat de un *del* tăiat.

decembrio drizate a esso Signor. E domandato a che modo lo le havea in le mano respoxe chel Signor i le havea date azo le traducosse in lengua turcha e cussi lavea fato e le lettere la era romase in le mano. Questo io dichio azoche la S<erenit>a V<ostr>a intenda come le cosse suo sono secrete. Non voiando che io pur le intenda e certo fa bene non importando a mi lintelligentia de quelle ma ben me despiace che poi le sia comune a terierj e furistierj. Su zonse quello che per le bone parole che in quelle se contien con li effeti sucessi de la retention de ser Piero Veturj et etiam de certo amaldaro che li havea porta via denarj dixè che essom Signor demostro che le cosse de la S<erenit>a V<ostr>a volea de cetero passasse con mior effecto. Ho dito per piu mie chel scriver de la S<erenit>a V<ostr>a a questo Signor quando limportasse non noxeria. E cussi reverentemente replico e priego alla qual humelmente me recommando. Dati Constantinopoli die 9 februarij 1484.

Ill<ustrissim>o Ducalis D<omi>nati<onis> V<est>rae Man<da>to
 Petrus Bembo baiulus Constantinopolis.

[A *tergo*, aceeași mână] [Serenissimo Princ]cipi et Ex[cellentissi]mo
 D[omi]no D[omi]no [Ioan]ni Mocenigo Dei [gratia] Inclito Duci
 Venetiarum et caetera.

[A *tergo*, mână diferită] Die 9 febr[uario] 1484 Ser Petrus Bembo
 Baylus in Constanti[nopoli].

De Classe quam Turcus ferebatur instruere.

De abductis Valachie populis.

De auctis vectigalibus iminutis stipendijs.

De frumento quod exportari vetat.

De summo timore illius ob fratris adventur.

(ASV, *Senato Secreta. Dispacci Costantinopoli*, F. 1A, 1484-1557, f. 20a).

RELAȚIILE LUI ȘTEFAN CEL MARE CU HANATUL DIN CRIMEEA. O CONTROVERSĂ: PRIMA INCURSIUNE TĂTARĂ ÎN MOLDOVA

Opiniile istoricilor referitoare la momentul și conjunctura derulării primei incursiuni tătare asupra Moldovei lui Ștefan cel Mare sunt divergente. Atacul tătar a fost plasat cronologic la sfârșitul deceniului al șaptelea, optându-se pentru unul dintre anii 1467¹, 1468², 1469³ și 1470⁴. Executanții operațiunii au fost identificați în tătarii din hanatul Crimeii sau din Hoarda Mare. Presușii instigatori ar fi fost, separat sau în conjuncție, voievodul Țării Românești, Radu cel Frumos, și sultanul otoman, Mehmed II.

¹ P. P. Panaitescu, în **RIR**, I, 1931, p.159.

² Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, București, 1937, p.73, 114; idem, *Kronika z czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego*, în *Archiwum komisji historycznej/ Collectanea ex archivo collegii historici*, series 2, tomus III, Krakowie, 1939, p.61, 95-96 (*Chronycke des Stephan Voyvoda der Wallachey / Cronica breuitar scripta. Stephanus dei gracia voÿvoda terrarum Moldannensis necnon Valachyense*).

³ C. Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul sec. XV*, în „Archiva”, 1934, 3-4, p.12; Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI*, București, 2001, p.98; Grigore C. Conduratu, *Încercări istorice. Relațiunile Țerii Românești și Moldovei cu Ungaria până la anul 1526*, București, 1898, p.400; Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și luptele cu turcii. O nouă abordare*, în „Destin Românesc”, VIII, 2001, 1, p.6; N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p.92; Al. Gonța, *Românii și Hoarda de Aur. 1241-1504*, München, 1983, p.179; N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, București, 1966, p.101; idem, *Istoria armatei românești*, București, 1970, p.68-70; I. Minea, *Informațiile românești ale Cronicii lui Ian Dlugosz*, Iași, 1926, p.49; Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în **RdI**, 35, 1982, 5-6, p.613; Al. Gh. Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*, București, 1982, p.78-81; I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p.37. Datarea lui N. Iorga a fost apreciată ca exactă de Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, în **RI**, 7, 1996, 7-8, p.517, n.21.

⁴ Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p.193-194; Const. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1976, p.159; Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p.62.

Cea mai detaliată relatare a primei invazii a tătarilor în Moldova este inclusă în cronică de Jan Długosz. Conform acestui contemporan, în vremea în care Cazimir, împreună cu consoarta sa, regina Elisabeta, se aflau în Lituania, armata tătarilor, recrutată din rândurile „cazacilor”, sub conducerea lui Manyak, „hanul de dincolo de Volga”, a irupt în Polonia din trei direcții diferite. Un prim eșalon tătar a prădat districtele Vlodimir, Krzemenet, Kuzmin, Ciudov și Jitomir și a capturat aproape 10.000 de robi. Al doilea tronson s-a îndreptat spre Trembowla, dar a fost respins de oastea regală. Succesul polon s-a datorat – după mărturia lui Jan Długosz – informațiilor primite rapid de Cazimir de la Mengli Giray, „hanul tătarilor de dincoace de Volga”, apreciat ca „amic și confederat” al regelui. A treia coloană, împreună cu reziduurile tătare învinse în Polonia, a pătruns în Moldova.

Între moldoveni și invadatori s-au produs mai multe ciocniri. A treia confruntare s-a finalizat cu biruirea tătarilor, care l-au pierdut pe fiul hanului Manyak, căzut în captivitate. Pentru a-și recupera odrasla, Manyak a trimis la Ștefan o solie, cu o sută de membri. Iritat de pretențiile legației tătare, domnul Moldovei a ordonat dezmembrarea în patru părți a fiului hanului, în prezența ambasadei răsăritene. Pedeapsa capitală a fost aplicată și asupra emisarilor tătari, care au fost trași în țeapă, cu excepția unuia singur. Supraviețuitorul mutilat, cu nasul tăiat, a fost retrimis la Manyak pentru a-i relata rezultatul intervenției⁵.

⁵ Ioannis Długossi, *Historiae Polonicae. Liber XIII et ultimis*, vol. II, Lipsiae, 1712, col.449-450: „Casimiro Poloniae Rege, apud oram Lithuanicam, cum Elisabeth Regina consorte sua agente, frequens Tartarorum exercitus, ex fugitivis, praedonibus & exulibus, quos sua lingua kozakos appellant, collectus, sub ductu Manyak Caesaris, ultra Volhin, terras Regni Poloniae trifariam partitus irrupt. Et una quidem pars, Districtus Wlodomiriensis, Krzemenecensis, Kuzminensis, Czudoviensis & Zithomiriensis gravi captura hominum, ad decem millia aestimata, expleta, in propria, nihil laesionis passi, cum captivis divertunt. Lithuanos, qui ad congregiendum cum eis expediti fuerant, defensionem non facientibus, suae paucitatis & illorum multitudinis respectu, & agrestibus ceterisque mortalibus, fugam & diverticula non facientibus, in paludiosa faltuosa, & abdita loca, ob diuturnam pacem, & frequentem Tartarorum perprius illis factam denunciationem, ad irrutum recidentem. Altera vero pars, cum versus Trabowlja cursum direxisset, cognito Polonorum exercitu, in propinquo stativa agere, raptis tantummodo quadraginta hominibus, festinato cursu, ne sequeretur abiiti Casimirus enim Poloniae Rex de Tartarorum praefatorum irruptione, a Caesare Tartarico Cziswolhano, Mengligeren, filio Eczigeri, amico & confoederato suo, tempestive veloci Nuncio avisatus omnes suos, tam de Poloniae Regno, quam de Lituaniae Ducatu, tempestiva missione in arma coegerat. Quapropter singulae terrae Russiae, Regni Poloniae, sub Ductu Raphaëlis Iaroslowski Leopoldensis, & Pauli Iaszjenski, Belzensis, Chelmenisque Capitaneorum, exercitu congesto, ad Trabowlia congregatae adventum Tartarorum, decernere cum illis parate, observabant. Residua autem Tartarorum pars in Valachiam divertens, bis a

Incursiunea tătară, executată în evantai pe trei direcții, în hotarele Lituaniei, Podoliei și Moldovei, este narată, cu omisiuni și adăugiri minore, și în cronicile polone redactate în veacul XVI. În narațiunea lui Martin Cromer, care respectă cu fidelitate textul lui Jan Długosz, raidul tătar este însă înscris în rândul evenimentelor din cursul anului 1468⁶.

În cronicile lui Matei Miechowski⁷ și Joachim Bielski⁸ – ultimul a utilizat lucrarea lui Martin Cromer – năvala spre nord-vest a tătarilor este

Valachis, locorum iniquitate adiutis, profligata est. Tertia tamen congressione victrix mancipia mortalium plura cepit. Filium vero, Caesaris sui, Manyak vivum a Valachis captum, amisit: quem processu dierum Manyak, minis recuperare posse ratus. Centum Legatis as Stephanum Vojevodam Moldavia missis, superbe illi denunciat, nisi filium suum libertati redatt, ad quicquam in eum gravius consulat, gravi ultione illum multasurum. Sed Stephanus Vojevoda, ingentis spiritus vir, ea legatione irritatus, quae forsitan alium terruisset, exprobrata fraude Manyak, quod indisfidato bellum ei intulisset, filium suum, sub Legatorum conspectu, in quotuo portiones dismembravit, omnes vero Legatos uno duntaxat excepto, cui naso abscisso, & ad Manyak remiso, ut factum illi, nunciaret, in palis suffixit, suorum sie ultus est manes”.

⁶ Martin Cromer, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Basileae, 1568, p.397: „Cazimirus ita constitutis rebus Polonicis Radomiae, per Volyniam & Luscum in Lituaniam coeptum iter peregit, & apud Grodnum cum Lituanis conventum egit. Per quos dies Tattari Zavolgenses, hoc est, qui ultra Volgam sive Rha fluvium habitant, Maniaco duce cum Borysthenem transmisserit, tribus agminibus factis in Lituaniam, Podoliam, & Moldaviam sese insuderunt. Acin Lituania quidem sive Podolia Lituanae ditionis, & Volynia omnem oram circum Cremeneciam, Zithomiriam, Cusminios, Zudovian, & Vuladimiriam impune depopulati, ad decem millia hominum abegerunt, Lituani propter paucitatem resistere non ausis. Proemonuerat quidem de adventu eorum Mengligeres dux Tauricanus amicus & foederatus: verum pauci tamen Lituani quamvis iubente rege accurrerant. In Podolia Polonicae ditionis nihil fere incommodi acceptum, retrocedentibus Tattaris, cum ad Trebovuliam iustus Polonorum & Russorum exercitus Raphaele Iaroslavio Leopoliensi, & Paulo Iasenio Belsensi & Chelmensi praefectis ducibus praesto esset. In Valachia vero ter, opportunitate locorum utentibus Valachis cum Stephano palatino, profligati Tattari retrocesserunt, filio ducis amisso. Quem captum, cum a patre minaci legatione repeteretur, Stephanus presentibus centu legatis dissecari, & mox ipsos quoque legatos palis suffigi iussit, uno excepto, quem truncato naso & auribus nuncium gestae Maniacum remisit”.

⁷ Mathias Miechowski, *Chronica Regni Poloniae Libri IV*, Cracovia, 1521, p.CCCXXV: „Anno quo supra <1469> Mamak Imperator Thartarorum Ultravolhanus, tripartito exercitu, duas turmas in terras Russiae & Lithuaniae, terciam in Valachia misit. Hanc Valachi conflixerunt, & filium imperatoris Mamak vivum captivaverunt. Quem processu dierum Mamak minis recuperare posse ratus. Centum legatis as Stephanum Palatinum missis, superbe denunciat, ut filium eius libertati redderet. Stephanus aute ingentis vir spiritus, ea legatione irritatus, filium suum sub legatorum conspectu, in quattuor petias divisit. Omnesque Legatos, uno dum taxat excepto, qui naso absciso, & ad Mamak remiso, ut factum illi nunciaret, in palos subsixit”.

⁸ G. I. Năstase, *Istoria moldovenească din Kronika polska a lui Bielski*, în **CI**, I, 1925, p.122.

consemnată în anul 1469. Ambele surse omit demersul diplomatic de avertizare a regelui Cazimir (1447-1492) inițiat de hanul Mengli Giray (1468-1475; 1478/1479-1515).

Prin filieră polonă, atacul tătar a fost consemnat și în letopisețele ruse. În compilația *Ipatievskaja letopis*, sub anul 1469, se relatează: „În acest an, tătarii de peste Volga au venit în țara noastră, Rusia, și s-au despărțit în trei: unii s-au dus în Podolia, dar acolo nu au făcut mult rău, căci au fost bătuți de voievozii cei viteji de acolo; alții s-au dus în Litvania și acolo au făcut nemăsurate rele cu foc și sabie, pe la Jitomir, Cremenet, Volodimir; a treia ceată s-a dus în Moldova, dar Ștefan, voievodul ei, i-a nimicid de au rămas numai puțini. Și a prins pe fiul țarului tătarilor. Au venit la dânsul soli de la tatăl său, amenințând pe Ștefan voievod. Ștefan însă a poruncit să fie ucis țareviciul lor în fața acelora, iar pe soli pe toți i-a tras în țeapă, afară de unul, căruia i-a tăiat nasul și urechile și așa l-a trimis înapoi la țarul tătarilor”⁹.

Controversele din izvoarele narative polone privitoare la momentul invaziei și la identitatea invadatorilor – tătarii din hanatul Crimeii sau din Hoarda Mare ? – nu pot fi elucidate prin cronicile moldovene care descriu același eveniment, dar pe care l-au consemnat sub anul 1470.

Compilația codificată sub denumirea *Cronica de la Putna nr. I* cuprinde pasajul: „În anul 6978 <1470> august 20, a venit mare mulțime de tătari și i-a biruit Ștefan voievod la dumbravă la Lipniți, lângă Nistru”. Urmează imediat: „Și s-a întors <Ștefan> și a venit și a sfințit hramul Preasfintei Născătoare de Dumnezeu cel de la Putna, cu mâna prea sfințitului mitropolit Theoctist și a episcopului Tarasie [...], septembrie 3, în vremea arhimandritului Ioasaf”¹⁰.

În varianta mai amplă, denumită *Cronica de la Putna nr. II*, confruntarea moldo-tătară este zugerăvită cu detalii suplimentare: „În anul 6978 <1470> august 20, au venit tătarii, mulțime mare, și s-a bătut cu ei Ștefan voievod la dumbrava de la Lipniți, lângă Nistru. Și a gonit în urma lor și a luat toată prada lor. Și apoi s-a întors cu izbândă și a venit să sfințească hramul Preasfintei Născătoare...”¹¹. Izvorul continuă cu relatarea

⁹ *Ipatievskaja letopis*, în *Polnoe sobranie russkih letopisej* (în continuare: **PSRL**), II, Sankt Peterburg, 1843, p.358. Am utilizat traducerea lui P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii”, V, 1952, 1, p.142.

¹⁰ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p.50.

¹¹ *Ibidem*, p.62; subl. ns.

ofensivei lui Ștefan cel Mare asupra Țării Românești, plasată sub văleatul invaziei tătare, însă doar aparent ca eveniment precedent: „În același an, februarie 27, dușmanul binelui, diavolul, a ridicat dușmănie între Ștefan voievod și între Radul voievod. Și Ștefan voievod a prădat Brăila și a ars-o”.

Cronica moldo-polonă oferă veriga ce atestă că atacul tătar, zugrăvit mai amplu în anele polone, este același cu cel redat sumar în izvoarele narrative moldovene, dar inclus în alt registru cronologic: „Anul Domnului 6978 <1470> august 20, a venit o oaste mare de tătari în Moldova și s-a bătut cu ei Ștefan voievod al Moldovei la dumbrava Lipniți, pe Nistru și i-a înfrânt și le-a luat înapoi toată prada. În acea vreme, tătarii veneau din Podolia, căci ai noștri le tăiaseră calea”¹². La fel ca în izvodul Putna nr. II, se continuă: „După aceea, a pus de s-a sfințit acea mănăstire la Putna, mulțumind lui Dumnezeu pentru izbândă, prin însuși mitropolitul Teoctist și episcopul Tarasie. Același an, februarie 27, s-a certat cu Radul voievodul muntenesc și s-a ars Brăila și alte ținuturi”.

În *Cronica moldo-germană*, incursiunea tătarilor a fost cuplată cu expediția organizată de Matia Corvinul în Moldova: „În același <an>, au venit și tătarii în țară și oastea iarăși a venit călare la voievod, încât a pus în mișcare o oaste mare. Aceasta a auzit-o craiul Matiaș și a ieșit cu puțin folos din țară. Astfel, Ștefan voievod a pornit cu oastea lui împotriva tătarilor și i-a lovit, alungându-i din țară și a omorât pe mulți dintre ei”¹³.

Tradiția atacului tătar din 1470 a circulat în Moldova și în a doua jumătate a secolului XVII. Grigore Ureche a rezervat acestui episod un paragraf special intitulat „De niște tătari ce au intrat în țară să prade”. Invazia este relatată în termenii letopisețelor interne precedente: „Văleato 6978 <1470>, rădicatu-s-au multă mulțime de oaste tătarască și au intratu în țară, să prade, căroră prinzându-le de veste Ștefan vodă, le-au ieșitu înainte. Și la o dumbravă ce să chiamă la Lipniți, aproape de Nistru, i-au lovit Ștefan

¹² *Ibidem*, p.179; subl. ns.

¹³ *Ibidem*, p.29-30. În versiunea primului editor, O. Górká, *Cronica*, p.114: „<6977>... Im dem selbigen kamen auch die Tatteren in das land, vnd das folgk kam dem voyvoda wyder zu geryten, das ein gross her zu wege bracht; das der hort derr Konigk Mathyas, vnd zoge myt kleynem gewynne aus dem land. So zoge der Stephan voyvoda mit seynem vock auff die Tatteten vnd schlug sy auss dem lande, vnd der schlug yr vil”; traducere la p. 146: „Tot atunci intrară și tătarii în țară și norodul se strânse iar lângă vodă, încât izbuti să alcătuiască o oaste mare; acestea le auzi regele Matei și ieși din țara cu puțin câștig. Așa, Ștefan vodă porni cu oastea sa contra tătarilor și-i goni din țară și omorî pe mulți dintre ei”.

vodă cu oastea sa, avgust 20, și dîndu războiu vitejaște, i-au răsipit și multă moarte și perire au făcut într-înșii și mulți au prinsu în robie și le luo tot planul. De care lucru, cunoscând Ștefan vodă că ajutoriul nu de aiurea i-au fost, ci numai de la Dumnezeu și de la Preacurata Maica Sa, cu mare laudă și izbîndă s-au întorsu la scaunul său, la Suceava”¹⁴. Și Grigore Ureche a legat biruința asupra tătarilor de sfințirea mănăstirii Putna: „Deaca să întoarse Ștefan vodă de la acel război cu noroc ce izbîndi pre acei tătari, spre lauda acéia, mulțămind lui Dumnezeu, au sfințit mănăstirea Putna, carea era zidită de dînsul, septeavrie 3 zile, întru lauda a Preacuratei Ficioarii Mariei, Maicii Domnului nostru Iisus Hristos. La care sfințenie multă adunare de călugări au fostu: Theoctistu mitropolitul și Tarasie episcopul, dimpreună cu Iosif arhimandritul și igumenul Putnii, zicu că au fostu la liturghie arhiepiscopi și episcopi și preoți și diiaconi 64 la jirtăvnic”. Sub influența izvoarelor narrative polone, Grigore Ureche introduce o știre care nu se găsește în cronicile interne moldovene: capturarea de către Ștefan cel Mare a unui mare număr de tătari din rîndul năvălitorilor.

Tăcerea suspectă (*argumentum e silentio*) a surselor documentare diplomatice asupra unei invazii tătare simultane în Polonia și Moldova, care în accepția cronicilor polone și moldovene s-ar fi produs într-unul din anii 1468, 1469, 1470, constituie o premisă pentru a pune sub semnul întrebării unele aserțiuni incluse în izvoarele menționate. Îndoiala noastră se referă, pe de o parte, la precizia lor cronologică și, pe de altă parte, la certitudinea fixării identității stirpei agresorilor – propusă de Jan Długosz și acceptată de compilerii săi – în neamul tătarilor din Hoarda Mare.

Deși izvoarele citate limitează, la unison, țelul campaniei la capturarea de pradă și robi, credem, pornind de la realitatea zugrăvită chiar de acestea, că amploarea invaziei indică și un alt obiectiv, și anume o miză politică.

Răspunsurile la întrebările: *care a fost țelul invaziei ? și cine au fost inițiatorii raidului, tătarii din Hoarda Mare sau cei din hanatul crâmlean ?* pot avea o doză mai mare de credibilitate dacă stabilim cu mai multă corectitudine data și conjunctura producerii atacului tătar.

În opinia noastră, prima incursiune tătară în Moldova lui Ștefan cel Mare, înregistrată de izvoarele narrative în 1469 sau în 1470, s-a derulat în

¹⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p.95; subl. ns.

primăvara anului 1471. Organizatorii atacului au fost tătarii din Crimeea și nu cei din Hoarda Mare.

Nu excludem posibilitatea unor raiduri în Moldova anterior anului 1471, dar, dacă acestea au existat, ele au fost de dimensiuni reduse și limitate la zonele imediat limitrofe frontierei. Succesul unor asemenea operațiuni – întreprinse chiar fără acordul hanului – se baza pe iuțeală, surpriză și evitarea angajării de lupte cu garnizoanele din teritoriul invadat, pentru a se retrage în siguranță cu „pleanul” dobândit.

Însă „desantul” descris de izvoarele narrative nu se încadrează în tipologia conflictelor minore de frontieră. Jefuirea unor vaste regiuni, cu lovirea unor ținte aflate în profunzimea hotarelor Moldovei și Poloniei, dispuse la mare distanță de baza de lansare, ne permite să credem că inițiatorii invaziei nu au urmărit numai scopul precizat la unison de sursele citate, dobândirea de pradă, în special robi.

Sub aspectul cronologiei, atât analele lui Jan Długosz, implicit cele ale compilerilor, cât și letopisețele moldovene sunt vulnerabile. Cronicarul polon a transferat sub anul 1469 evenimente care s-au derulat în 1471 și, totodată, a comprimat sub un singur an și într-un unic episod două raiduri crâmlene, care s-au produs în conjuncturi diferite: primul, în anul 1471 și al doilea, în anul 1474. Ultimul este menționat de analistul polon cu data corectă, dar sumar. Ambele atacuri au fost declanșate de tătarii din Crimeea, însă doar primul a vizat simultan hotarele Poloniei și Moldovei, în vreme ce al doilea a lovit solitar teritoriul Coroanei polone. De la ultima invazie, cea din 1474, Jan Długosz a preluat și a transferat spre o perioadă precedentă episodul avertizării regelui Cazimir de Mengli Giray. În 1474, în contextul disputei interne dintre Mengli Giray și Eminek, liderul clanului Șirin, împreună cu fratele hanului, Aydar (Haydar), au organizat o expediție de pradă în hotarele Poloniei – Moldova nu a fost atinsă –, fără acordul și contra voinței hanului, interesat acum să nu dezvolte alianța dintre Cazimir și rivalul său, Ahmed, hanul Hoardei Mari.

Asemenea deplasări cronologice de date și obiective ale unor misiuni diplomatice întâlnim în opera lui Jan Długosz chiar pentru perioada atacurilor crâmlene asupra Moldovei și Poloniei. Solia emisarului polon E. Sohodolski, întreprinsă în Moldova în anul 1471, dată consemnată atât în

actele emise de cancelaria lui Ștefan, cât și în cele ale lui Cazimir¹⁵, în mod surprinzător este înregistrată de analistul polon în rândul evenimentelor din anul 1474¹⁶.

Și în cazul letopisețelor moldovene este posibil ca, în redacții tardive, cronicari evlavioși să fi reamplasat invazia tătară în succesiunea naturală a lunilor august-septembrie, sub văleatul 6978, probabil din intenția de a conexe gestul pios al domnului – sfințirea mănăstirii Putna – cu o biruință asupra unor invadatori musulmani. În activitatea pisarilor de curte, alcătuitori de lucrări ce trebuiau să slăvească faima de bun creștin a domnului, introducerea unor inserții și eliminarea unor paragrafe, determinate de rațiuni imediate, politice și religioase, erau o practică curentă. Știm cu certitudine că, la mijlocul lunii august 1471 (6979), la câteva luni după producerea atacului crâmlen, Ștefan s-a aflat la mănăstirea Putna: de aici, la 15 august, a emis un privilegiu pentru mănăstirea Pobrata, scutind-o de plata vămii de la Țuțora pentru mărfurile achiziționate la Chilia¹⁷. Actele interne îl indică pe Ștefan prezent la Putna numai în august 1471, dar mănăstirea cu „hramul Preasfintei și Preacuratei Maici a lui Dumnezeu și a preasfintei ei Adormiri” a primit de la voievodul Moldovei daniile încă din septembrie 1466 și octombrie 1468, daruri acordate în prezența mitropolitului Sucevei, Theocist, și a episcopului de Roman, Tarasie¹⁸. În aceeași companie, identică cu cea narată de letopisețe sub văleatul 6978, voievodul moldav a dăruit mănăstirii Putna, la 10 septembrie 1471 (6979), din Suceava, satul Balcăuți, situat „mai jos de târgul Siret”¹⁹.

Deoarece invazia crâmlenilor, în primăvara anului 1471, a atins bazinul Siretului, este posibil ca prezența lui Ștefan la Putna la mijlocul lunii august și gestul donator din 10 septembrie 1471 să fi urmărit evaluarea și refacerea pagubelor provocate de invadatorii din răsărit și chiar să fi avut loc o ceremonie de resfințire a lăcașului monahal incendiat sau afectat parțial. În acest ultim caz, este corectă succesiunea din letopisețele moldovene:

¹⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, doc.CXXXIX, p.311-314. Rezumat în Hurmuzaki, *Documente*, vol. II/2, București, 1891, doc.CXCIV, p.214.

¹⁶ Ioannis Długossi, *Historiae*, ed. 1712, col.508.

¹⁷ DRH, A. Moldova, II, București, 1976, doc.174, p.257-258.

¹⁸ *Ibidem*, doc.141, p.202-203; doc.155, p.227-229.

¹⁹ *Ibidem*, doc.175, p.258-260.

confruntarea cu tătarii a fost urmată de venirea lui Ștefan la Putna, atestată documentar la mijlocul lunii august 1471.

Aserțiunea canonicului Jan Długosz că Mamak, șeful tătarilor invadatori, era hanul dominant în regiunea de dincolo de Volga (*Caesaris ultra Volhin*) – titlatură preluată de Martin Cromer (*duce* al tătarilor *Zavolgenses*) și Matei Miechowski (*Imperator Thartarorum Ultravolhanus*) – a indus concluzia că Hoarda Mare și nu hanatul din Crimeea a întreprins operațiunea de devastare a hotarelor Coroanei polone²⁰. Această încheiere, care nu este de fapt probată de vreo sursă documentară sigură – de genul actelor de cancelarie, corespondență publică și privată etc. – este eronată.

La data înscrisă în izvoarele narrative polone și moldovene (1468, 1469, 1470), Mamak nu era han în nici unul dintre statele fondate în segmentul occidental al teritoriului controlat de fosta Hoardă de Aur (*Altın Orda*) – hanatele secesioniste din Kazan, Crimeea (*Kırım*), Astrahan (*Hacı Tarhan*) – și nici în Hoarda Mare (*Uluğ Orda*), al cărei lider teoretic se considera unicul succesori legitim al Hoardei de Aur.

Mamak era șeful clanului Șirin și ocupa, în hanatul din Crimeea, o poziție dominantă în ierarhia politică și militară. Conducătorul familiei Șirin, în calitate de *Baş Karaçu*, capul clanurilor de elită (*Karaçu*), cu influență și autoritate și în celelalte hanate învecinate, împărțea practic puterea cu hanul. Concursul triburilor *Karaçu* asigura hanului din spița cengishanidă nu numai consacrarea juridică, realizată printr-un jurământ reciproc de fidelitate, ci și menținerea pe tronul crâmlean²¹.

O invazie a tătarilor din Hoarda Mare, într-unul dintre anii 1469, 1470 și 1471, asupra Poloniei și Moldovei este cu totul improbabilă din considerente care nu țin neapărat de capacitatea liderilor din acest hanat de a organiza o incursiune de la Volga până dincolo de Nistru, ci care sunt legate intim de prioritatea acestui hanat de a redobândi dominația asupra cnezatului Moscovei.

²⁰ F. Koneczny, *Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej*, în „Ateneum Wileńskie”, III, 1926, p.204; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Xięstwa Litewskiego za Jagiellonów*, I, Warszawa, 1930, p.324. Pentru a elimina confuzia din Jan Długosz, autorul l-a echivalat pe „Manyak” cu consonantul Mahmud, fiul lui Ahmed, hanul Hoardei Mari.

²¹ B. F. Manz, *The Clans of Crimean Khanate, 1466-1532*, în „Harvard Ukrainian Studies”, II, 1978, 3, p.282-309; H. Inalcık, *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*, în „Harvard Ukrainian Studies”, III-IV, 1979-1980, I, p.445-466.

Urmărind refacerea prestigiului pierdut în anul 1465 – înfrângerea decisivă a Hoardei Mari de către Haci Giray a fost prompt speculată de Ivan III, care a renunțat la plata tributului datorat hanului din Saray²² –, în contextul menținerii concurenței inamicale cu hanatele din Crimeea și Astrahan, hanul Ahmed (1465-1481) a resimțit ca o amenințare serioasă, politică și militară, tentativa cneazului Moscovei de a instala în hanatul din Kazan un candidat propriu în persoana cengishanidului Kasim, fiul lui Uluğ Mehmed. Acest prinț pierduse competiția cu fratele său Mahmudek pentru tronul din Kazan și se refugiase la Moscova. Cu sprijinul marelui cneaz, a fondat un microhanat, cu reședința la Gorodeț, care a devenit un centru de atracție pentru refugiații tătari din celelalte hanate. Prin apariția acestui hanat, Ivan III a căpătat nu numai un aliat tătar, dar a devenit și un protector al unui han cu descendență cengishanidă, ceea ce i-a atras prestigiu în lumea tătară și i-a permis să înceapă, în anul 1467, operații ofensive pentru a plasa Kazanul sub control moscovit²³.

Rațiuni politice l-au determinat pe Ahmed să direcționeze hoardele sale spre teritoriile dependente de cnezatul Moscovei. Letopisețele ruse plasează aceste prime incursiuni în anii 1467 și 1468. În vara anului 1468, tătarii din Hoarda Mare au invadat regiunile ruse din stepă, au distrus împrejurimile așezării Besput și au jefuit malul drept al râului Oka, între Serpuhov și Kașir²⁴.

Conflictul dintre Hoarda Mare și Moscova s-a acutizat și însuși hanul a participat, în vara anului 1472, la campania care însă nu a reușit să forțeze traversarea râului Oka. Dacă am da crezare izvoarelor narrative ruse, această expediție a fost instigată de regele Cazimir, care în anul 1471 a trimis la hanul Ahmed pe solul Kirej cu misiunea de a propune Hoardei Mari un atac comun asupra Moscovei²⁵.

În conjunctura anilor 1469 și 1470, este greu de acceptat o incursiune a Hoardei Mari asupra Poloniei și Moldovei, în contradicție totală cu

²² În cronica rusă *Voskresenskaja letopis*, în **PSRL**, VIII, Sankt Peterburg, 1857, p.151, victoria lui Haci Giray este considerată ca „o izbăvire a țării Rusiei de păgâni”.

²³ Campaniile succesive din anii 1467, 1468, 1469, descrise după sursele ruse de K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p.57-68.

²⁴ *Tipografskaja letopis*, în **PSRL**, XXIV, Petrograd, 1921, p.187.

²⁵ V. D. Nazarov, *Koneț Zolotoordânskogo iga*, în „Voprosi Istorii”, 1980, 10, p.109, datează solia în 1470.

politica pragmatică a hanilor din Hoarda Mare, de a nu invade simultan cnezatul Moscovei și regatul Poloniei, mai ales într-un moment când interesele hanatului necesitau izolarea diplomatică a lui Ivan III. A existat o situație excepțională, la mijlocul secolului XV, când predecesorul lui Ahmed, Seyyid Ahmed, a atacat timp de mai mulți ani, succesiv, atât regiunile Coroanei polone, cât și cele ale cnezatului moscovit. Reacția extrem de violentă a tătarilor fusese, însă, deteminată de acordul politic încheiat în 1449 între Cazimir și Vasile Vasilievici (1425-1462), care constituia o provocare deschisă asupra calității de suzeran a hanului Seyyid Ahmed și punea în pericol eșafodajul influenței hanului în Europa răsăriteană²⁶.

La sfârșitul deceniului al șaptelea, circumstanțele relațiilor dintre Cazimir și Ivan III se modificaseră radical și evoluau spre un conflict mocnit, pe care foștii parteneri creștini se străduiau să-l rezolve cu susținere tătară. Alianța tradițională dintre Polonia și Crimeea începe să se năruie și se constituie, treptat, două blocuri militare cu interese antagonice: solidarizării lui Cazimir cu hanul Ahmed i-a urmat apropierea lui Ivan III de hanul Mengli Giray.

Nici ipoteza că Hoarda Mare ar fi agresat Moldova și Polonia la instigarea sultanului otoman nu are bază documentară. De fapt, relațiile lui Mehmed II cu hanul Ahmed au început târziu. Prima corespondență diplomatică dintre cei doi cărmuitori musulmani datează din anul 1477²⁷, după ce, în anul precedent, o primă tentativă de contact diplomatic eșuase datorită tensiunilor dintre hanatul din Crimeea și Hoarda Mare.

În deceniul următor mijlocului secolului XV, în segmentul vestic al lumii tătare, la periferia orientală a Moldovei, începe să se afirme hanatul din Crimeea ca forță militară și factor politic influent în sistemul relațiilor interstatale din Europa de răsărit. Ascensiunea lui Haci Giray (aprox. 1435-1466), fondatorul hanatului din Crimeea, a fost consecința directă a tranșării definitive în favoarea sa a competiției cu rivalul Seyyid Ahmed, hanul Hoardei Mari. Lovitura de grație aplicată de Haci Giray asupra lui Seyyid

²⁶ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, ed. II, Wiesbaden, 1965, p.167-170.

²⁷ F. Kurtoğlu, *Son Altun Ordu hükümdarının osmanlı hükümdarı Mehmet II. ye bir mektubu*, în „Belleten”, II, 1938, 5-6, p.247-250; A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, Istanbul, 1940, doc.3, p.46-53; fotocopie la p.171-172.

Ahmed, în anul 1455, a marcat sfârșitul unei perioade de aproape două decenii, în care liderul confederației Hoardei Mari izbutise, prin mijloace militare și diplomatice, să reintroducă dominația tătară asupra unor teritorii creștine. Seyyid Ahmed a întreprins numeroase campanii contra marelui cnezat al Moscovei și a regatului polon, a susținut fâțiș mișcările secesioniste ale cnezilor lituanieni, care se împotriveau integrării în regatul Poloniei, și s-a opus cu armele tentativelor repetate ale Jagellonilor de a instala la Suceava domni propoloni și de a aduce, astfel, Moldova într-un front antitătar.

Eșecul tentativelor de a-l elimina pe Haci Giray și de a instala în Crimeea pe Can Giray – denumit, în sursele genoveze, Ian Giray – fratele mai mare al hanului crâmlean²⁸, a fost fatal pentru Seyyid Ahmed. După organizarea unor incursiuni, în anii 1453-1454, în Volhinia și asupra orașului Kolomna, Seyyid Ahmed a fost biruit în 1455 de Haci Giray, cu concursul regelui polon și cu sprijinul unor triburi afiliate Hoardei Mari. Datorită blocării drumului spre Saray și trecerii de partea lui Haci Giray a unui grup important dintre aderenții săi, Seyyid Ahmed s-a retras spre Kiev²⁹. Cneazul Simeon Olelkovici (1454-1470) l-a capturat pe han și l-a reținut în Lituania, închis în fortăreața din Vilna³⁰.

²⁸ În cronica tătară *Cami üt-tevarih* (Colecția Istoriilor), redactată la sfârșitul secolului XVI, se relatează că prințul Can Giray, desemnat ca frate mai mare al lui Haci Giray – adică *aga* – ar fi fost suprimat de liderul clanului Kongrat (*Haci Giray hanunun agası Can Girayi sultanını Kongrat beği oltur...*), *Cami üt-tevarih*, ed. I. Berezin, în *Biblioteka Vostočnihi Istorikovi*, vol. II/parteia I, *Sbornik letopisej. Tatarskii teksti*, Kazan, 1854, p.160.

²⁹ Data precisă a refugierii lui Seyyid Ahmed în Polonia și cifra de 300 de frunțași tătari care l-au însoțit pe hanul detronat sunt indicate în discursul (*oratio*) solului polon la Roma, rostit în 1457, referitor la disputele Poloniei cu ordinele germane; *Codicis epistolaris saeculi decimi quinti, pars posterior, ab anno 1444 ad annum 1492*, ed. Josephi Szujski, col. *Monumenta Mediae Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, vol. II, Krakowie, 1876, doc.CLXII, p.174-175: „..... *praecique adversus illum crudelissimus Thartarorum imperatorem, cuius multipharius confregit potentias et nunc recentissime Jesu Christi gratia tribus proxime modernus dominus meus rex ante duos annos socium eiusdem imperatoris nomine Sedechmath cum CCC boijariis... Nec mediocri laude modernus dominus meus Rex impraesentiarum venit attolendus, qui suffragante Jesu Christi gratia ante duos annos conflictam non parvum cum Thartaris habuit et Imperatorem Sadechmath cum suis boijariis devicit et usque in hanc diem detinet vinctum*”.

³⁰ I. Długossi, *Historiae*, ed. 1712, col.181.

Decapitată politic, conducerea Hoardei Mari s-a destrămat. O parte a grupului *oĝlan*-ilor³¹, elita politică și militară tătară, formată din membrii familiei regale – echivalați, uneori, în izvoarele latine numai cu sensul restrictiv de fii ai hanului (oĝlan provine din tc. *oĝlu* = fiu) – a pribegit în Moldova. La scurtă vreme, acest grup, important din punct de vedere politic, a devenit un obiect de dispută între forțele interesate în manevrarea rămășițelor Hoardei Mari. La solicitarea lui Cazimir, Petru Aron s-a angajat, la 29 iunie 1456, să-l susțină militar pe regele polon într-un conflict cu tătarii și a promis să-i extrădeze, la cerere, pe „oĝlanii” fostului han Seyyid Ahmed. Îndeplinirea promisiunii era, însă, condiționată de angajamentul regelui de a nu utiliza pe hanul detronat fără acordul voievodului și al sfatului domnesc al Moldovei³².

Ștefan cel Mare, dorind menținerea Moldovei pe axa Cracovia-Istanbul, poziție care deschidea calea certă spre recuperarea cetății Chilia, dar și evitarea unor complicații în raporturile cu hanul Hacı Giray, a decis, în primăvara anului 1462, soluționarea dosarului refugiaților tătari în favoarea regelui polon. La 2 martie – dată la care a emis din Suceava, în prezența emisarilor poloni, un act omagial – voievodul Moldovei a promis solemn: „pe fiii lui Seyyid Ahmed, care prin mila lui Dumnezeu sunt acum în mâinile noastre, împreună cu alți conducători de *tumene* și *ogłani*, o să-i ținem cu putere și statornicie, în mâini puternice și credincioase și nu o să le dăm drumul niciodată, și nu îi vom da în nici o parte, sau în mâna cuiva, fie lituanienilor, ori Basarabilor, sau hanului Hacı Giray, sau turcilor sau

³¹ *Oĝlan*-ii, care apar în izvoarele narrative ruse sub forma *ulan/uglan*, sunt definiți de M. Broniowski, *Tartarie descriptio*, Coloniae, 1595, p.14: „*Ulanos qui ex Chanorum sanguine antiquitus orti sunt*” și de Sigmund Freiherrn zu Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii oder Moscovia*, ed. H. Kauders, Erlangen, 1926, p.180: „*Ulan ist der nächste nach dem König*”.

³² Hurmuzaki, *Documente*, II/2, doc.LII, p.66; M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, doc.230, p.781: „*Item promittimus et spondemus filios quos habemus an habere potuerimus Sidachmath, ołym Cesaris Tartarorum, dare et extradere ipsi domino, regi Kazimiro, an corone sue dum et quum per nuncium an nuncios et literas suas de premissis avisati fuerimus, et eosdem filios Sydachmath cesaris usque in Camenecz conducere debebimus. Item eciam dominus rex, patrem eorum filiorum, videlicet Cesarem Sydachmath, mittere non debet absque consilio et voluntate nostra et dominorum consiliariorum nostrorum Moldauię*”; N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare*, Iași, 1978, p.196, a presupus că Petru Aron l-a deținut chiar pe hanul Seyyid Ahmed și, dintr-o cauză necunoscută, a refuzat să-l predea regelui polon.

ungurilor. Dacă însă vor fi ceruți mai întâi de domnia sa craiul, sau ne va aminti de ei, atunci noi îi vom da în mâinile domnului și stăpânului nostru, prea înălțatul crai, și ale boierilor săi, ai Coroanei polone”³³.

Importanța deosebită pentru regele Cazimir a transferului spre Polonia a fugarilor tătari este precizată de același document, care cuprinde clauza: „dacă nu vom preda pe oğlanii lui Seyyid Ahmed, împreună cu ceilalți tumani, atunci domnia sa craiul nu ne va fi dator cu nimic și va fi liber să nu respecte scrisorile pe care le avem de la el, cu pecetea crăiască atârnată”. Absența clauzei restrictive referitoare la manevrarea hanului detronat în interesul comun moldo-polon își are explicația în dispariția fizică a lui Seyyid Ahmed, decedat în împrejurări necunoscute, la o dată anterioară anului 1462. Momentul în care suita princiară tătară a părăsit Moldova, îndreptându-se spre Polonia, nu este precizat în izvoare. Probabil au fost colonizați în Lituania, îngroșând rândurile tătarilor deja așezați stabil în regiune, cunoscuți sub numele de „supușii lui Simeon” (*Semenoskie liudi*).

Contrar aparențelor, prezența grupului de prinți și lideri din Hoarda Mare în hotarele Moldovei nu reprezenta un atu în îndeplinirea obiectivelor din politica externă promovată de Ștefan cel Mare. Decizia politică din 2 martie 1462 a eliminat un focar de discordie în legăturile Moldovei cu Imperiul Otoman, hanatul din Crimeea și regatul polono-lituanian. În contextul funcționării unei relații speciale, stimulată reciproc, între Cazimir și Haci Giray, este plauzibilă ipoteza că soluția parafată la Suceava, la 2 martie 1462, ar fi fost sugerată regelui polon de către hanul crâmlean. În primăvara anului 1462, autoritățile din Caffa erau deja informate despre schimburile de solii între Cazimir și Haci Giray, că regele încheiase „*cum ipso tartaro pacem et fedus*” și chiar persevera în această prietenie³⁴.

În triumful Moldova–Polonia–hanatul din Crimeea exista, în această vreme, o comunitate de interese. Ștefan cel Mare avea nevoie de protecția

³³ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, doc.DXXII, p.695-697; I. Bogdan, *Documentele*, II, doc.CXXXI, p.291-294; subl. ns. Editorul volumului din colecția Hurmuzaki a echivalat doi termeni de sorginte tătară: „*temniki i oglani*” (din originalul slav), în care primul desemnează *tumenul* (șeful unității militare de aproximativ 10.000 de persoane combatante sau al unei zone teritoriale din care se putea recruta această cifră de luptători), cu „*captivis et equitibus*”. I. Bogdan a amendat traducerea latină din Hurmuzaki, apreciind însă, tot eronat, că *temniki* înseamnă „căpitan comandant peste 1.000 de oameni” și că *oglanii* (intraductibil) este un corp special de cavalerie.

³⁴ A. Vigna, *Supplemento al codice diplomatico*, în „Atti della Società ligure di storia patria” (în continuare, „Atti”), tom. VII, parte II, fasc. II, 1881, doc.XIV, p.468-470.

regelui catolic din nord, dar și de o frontieră orientală securizată, deoarece raporturile sale cu Vlad Țepeș și cu Matia Corvin intraseră pe un făgaș conflictual din pricina Chilei, care adăpostea o garnizoană ungară. Pentru Cazimir, implicat deja, din 1454, într-un război cu Ordinul teuton³⁵, cu tendința de a-și lărgi aria de manifestare, inclusiv de creștere a adversarilor Poloniei, cooperarea militară a Moldovei și a hanatului din Crimeea devenise necesară. În primăvara anului 1460, regele a solicitat simultan lui Ștefan cel Mare și lui Haci Giray asistență militară contra inamicului de la Marea Baltică, care reușise să dobândească fortăreața Valcia³⁶. Cel de-al treilea membru al trilateralei, Haci Giray, practica o politică projağellonă, direcție devenită acum tradițională, și căuta aliați în grupul statelor creștine din nordul și vestul hanatului, deoarece urmărea cu cerbicie izolarea Hoardei Mari de foștii și potențialii parteneri din nordul Mării Negre³⁷.

Menținerea competiției dintre hanatul din Crimeea și Hoarda Mare, preluarea de către Haci Giray a rolului de protector în regiunea bazinului Niprului și, nu în ultimul rând, tensionarea ireversibilă a relației hanului din Crimeea cu sultanul otoman – ceea ce a avut ca prim efect creșterea importanței Moldovei ca zonă terestră de separație între lumea otomană și cea tătară – au constituit premise care au concurat la stabilirea, sub cupola Poloniei, a unor relații amicale între voievodul moldav și hanul crâmlean.

Ștefan și Haci Giray aveau un inamic comun: Caffa. Hanul tătar plănuia cucerirea fortăreței genoveze, cel mai important centru comercial din întreg bazinul pontic, în timp ce domnul Moldovei era în dispută cu autoritățile din Caffa, din rațiuni economice majore, legate de impulsivitatea comerțului de tranzit prin portul Cetatea Albă, operațiune care necesita limitarea puterii deținute de negustorii genovezi implantați în Crimeea, diferend acutizat de un litigiu teritorial, născut prin ocuparea de negustorii

³⁵ Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teuton (1454-1466)*, în **RdI**, 31, 1978, 3, p.475-479.

³⁶ Martin Cromer, *De origine*, ed. 1568, p.361: „*Rex in Russiam profectus, Ezigerem Tartatorum imperatorem, & Stephanum Moldauorum palatinum per legatos auxilia contra hostes poposcit*”. Haci Giray – calificat de cronicar ca *foederat* al regelui – s-a implicat în luptele cu cavalerii teutoni încă din 1455: *ibidem*, p.349.

³⁷ H. Inalcık, *Yeni vesikalara göre Kırım hanlığının osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidname meselesi*, în „*Bellekten*”, VIII, 1944, 30, p.192; A. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978, p.4.

moldoveni, în anul 1454, a fortului genovez Illice/Lerici³⁸. Chiar dacă nu avem mărturii documentare concludente asupra legăturilor directe dintre Ștefan cel Mare și Haci Giray, un lucru este cert, și anume că genovezii din Crimeea, tributari ai hanului, nu au reușit, deși aveau mijloacele pecuniare, să-l angreneze pe hanul crâmlean într-o acțiune militară de recuperare a castelului de la gurile Niprului.

Privilegiul comercial acordat de Ștefan negustorilor din Liovia, la 3 iulie 1460, dezvăluie deschiderea drumurilor comerciale care străbăteau Moldova spre „părțile tătărești” și „țara tătărească”, adică în zona controlată de hanul din Crimeea. Dacă nu putem aprecia în ce măsură tarifele din privilegiu erau prohibitive sau stimulative pentru negustorii care traficau între Moldova și Crimeea – vama totală pentru o singură vită era de opt groși, iar pentru 100 de oi de 120 groși – putem, în schimb, observa eliminarea obligației achitării de negustorii lioveni a „vămii tătărești” de la Cetatea Albă. Prevederea era valabilă „fie că i-ar aștepta, ori nu, acolo fiul țarului tătăresc”³⁹. Prezența acestei clauze era consecința imediată a înlăturării reprezentanților hanului Hoardei Mari din ținutul dintre Nistru și Nipru, în urma victoriei lui Haci Giray asupra lui Seyyid Ahmed. Forma dubitativă de redactare era legată de derularea, chiar în această vreme, a unei noi confruntări între hanul crâmlean și noul han din Saray.

În 1456, Kiçi (Kiçik) Mehmed Han a reintrat în arena în care hanatele tătare își disputau dominația asupra teritoriilor din aripa dreaptă (*ong kol*) ale fostei Hoarde de Aur și a ocupat tronul (*taht*) din capitala de pe Volga inferioară, profitând de biruința lui Haci Giray asupra adversarului său⁴⁰. La

³⁸ Analiza relațiilor moldo-genoveze la Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, în **AIIAI**, XXIX, 1992, p.67-73; Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei*, p.511-520; idem, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în **AIIAI**, XIV, 1982, p.201-218. Ultimele două studii au fost republicate în idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p.117-126 și 127-151.

³⁹ I. Bogdan, *Documente*, II, doc.CXXVIII, p.271-282; Hurmuzaki, *Documente*, II/2, doc.DXX, p.682-692.

⁴⁰ Știrea transmisă din Caffa către Genova despre „*novus imperator scitharum*” (A. Vigna, *Codice diplomatico delle coloniae tauro-liguri durante la signoria del Banco di San Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXXV)*, în „*Atti*”, VI, parte I, 1868, doc.CCCXIV, p.657-663), interpretată de istorici ca referindu-se la detronarea lui Haci Giray și instalarea unui nou han (Haydar, fiul lui Haci Giray) în Crimeea, trebuie conexată cu ascensiunea lui Kiçi Mehmed în Saray. Recomandarea protectorilor de a se acorda „noului han” „favoruri și

Saray s-a produs o schimbare a dinastiei conducătoare: exilatul Seyyid Ahmed era reprezentantul branșei urmașilor lui Toktamîș, iar noul titular Kiçi Mehmed Han era șeful ramurii care avea ca strămoș pe Timur Kutluğ⁴¹, hanul instalat de Timur Lenk într-un segment central al Hoardei de Aur, pentru a-l opune lui Toktamîș. Tentativa lui Kiçi Mehmed de a-și impune suveranitatea asupra hanatului din Crimeea și de a drena spre Saray o parte din veniturile coloniilor genoveze din nordul Mării Negre, prin impunerea la Caffa a unui emisar special (*tudun*), însărcinat cu colectarea sumei, a întâlnit opoziția armată a lui Haci Giray. Bătălia finală a dat câștig de cauză, în 1460, apărătorului independenței hanatului din Crimeea⁴².

Dispariția lui Kiçi Mehmed a fost succedată de declanșarea în Hoarda Mare a luptelor pentru putere între fiii dispărutului, din rândul cărora s-au afirmat Mahmud și Ahmed. Primul a dominat în Saray până în jurul anului 1465, dată la care, sub presiunea fratelui său, care a preluat conducerea Hoardei Mari, s-a retras, împreună cu clanurile aderente, la gurile fluviului Volga. Mahmud a fondat în zonă un hanat separat, cunoscut sub numele de hanatul din Astrahan (*Haci Tarhan*)⁴³.

Victoriile succesive asupra lui Seyyid Ahmed, Kiçi Mehmed și Mahmud (biruit în 1465), pe de o parte, au certificat independența hanatului din Crimeea și, pe de altă parte, l-au impus pe hanul fondator ca un factor influent în Europa de sud-est, cu atât mai mult cu cât Haci Giray, prin luptele contra Hoardei Mari, acționase direct, dar involuntar, ca un agent protector al hotarelor statelor creștine din nordul Mării Negre. Această substituție de roluri în vestul lumii tătare a fost sincronă cu o mutație radicală produsă în relațiile lui Haci Giray cu Mehmed Cuceritorul.

Cooperarea militară a tătarilor din Crimeea cu otomanii, în 1454, a obligat Caffa – asediată pe uscat de tătari și dinspre mare de flota turcă – să

ajutoare” era în conformitate cu politica Caffei de a obține alianța Hoardei Mari contra inamicului din imediata vecinătate, hanul din Crimeea.

⁴¹ Arborele genealogic al lui Kiçi Mehmed este expus în *Cami üt-tevarih*, ed. I. Berezin, p.159: „Timur Kutlu Hanının oğlu Timur Hanının oğlu Bulat Hanının oğlu Kiçik Mehmed Han”.

⁴² Probabil la acest succes se referă înregistrarea din *massaria* Caffei, în care, sub data de 13 august 1460, este consemnată răsplătirea unui „*nuncio Agigarei qui nunciavit parte ipsius de eius redito et victoria acquisita*”: G. G. Musso, *Russia e genovesi del Levante nel Quattrocento. Note su documenti*, în „Rassegna degli Archivi di Stato”, XXV, 1965, 2, p. 233, n.4.

⁴³ M. G. Safargaliev, *Raspad zolotoi ordi*, Saransk, 1960, p.265.

accepte sarcina plății unui dublu tribut: unul către hanul Haci Giray și celălalt pentru vistieria sultanului otoman. Spectrul periculos al funcționării parteneriatului tătar-otoman și al organizării unui atac simultan dinspre sud și răsărit l-a forțat pe Petru Aron, în conjunctura pasivității Poloniei în fața inamicilor islamici ai creștinătății, să plaseze Moldova în rândul statelor plătitoare de tribut (*haraçgüzar*) către Poarta otomană.

Conlucrarea dintre liderul tătar și cel otoman s-a stins pe măsură ce ultimul și-a extins dominația în bazinul pontic. Dezvoltarea flotei otomane și expansiunea terestră pe fațada sudică a Mării Negre, unde Mehmed Cuceritorul a achiziționat porturile Amastris (*Amasra*) în 1459, Sinope și Trapezunt (*Trabzon*) și a eliminat stăpânirile genoveze, emiratul Candaroğulları și imperiul din Trapezunt (1461), l-au determinat pe Haci Giray să renunțe la parteneriatul cu otomanii. Această decizie era fondată pe o nouă realitate strategică. Apropierea bazelor otomane din Sinope și Samsun de litoralul Crimeii și superioritatea logisticii otomane, care putea să asigure succesul unui desant asupra fortărețelor genoveze din nordul Mării Negre, și, în succesiune, apariția unor capete de pod otomane în peninsulă, au fost factori și calcule de care hanul crâmlean a ținut seamă.

Mai mult, se pare că Haci Giray a înclinat spre adversarii anatolieni și pontici ai lui Mehmed Cuceritorul. După relatarea florentinului Benedetto Dei, „Marele tătar de la Tana” intrase într-o vastă coaliție, care aduna alături de Uzun Hassan și pe „domnul din Kastamonu și Sinope” (emirul Isfendiyar), căpetenia din Georgia și orașul Caffa⁴⁴. Probabil expresia „gram tartero della Tanna”, utilizată de cronicarul contemporan, se referă la hanul Haci Giray. Această supoziție este întărită de un privilegiu (*yarlık*) de imunitate (*soyurgal*) acordat de hanul crâmlean, în martie 1453, unui negustor otoman, care punctează geografic aria de manifestare a puterii emitentului: beneficiarul era scutit de plata unor taxe și de efectuarea unor servicii în Kırk Yer, Kırk Yedi Yer, Kırım, Caffa, Kerçi, Taman (Matrega), Copa și în *Kıpçak*⁴⁵.

⁴⁴ Benedetto Dei, *La Cronica dall'anno 1400 all'anno 1500*, ed. Roberto Barducci, 1984, p.156: „il sire di Chastamina e di Sinopi, lo quale è quello ch'è și grandissimo richo e quello che à la chava de reama ed è chostui e chollegato chol lohotenente de la Giorgiania la quale è d'Usonghasa, e leghato e chollegato chol gram tartero della Tanna, e leghato e chollegato cho'la citta di Chaffa, che ne Signori li Gienovesi”.

⁴⁵ A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı*, doc.4, p.62-80, fotocopie la p.173-184; *Le Khanat de Crimée dans les Archives de Topkapı*, ed. A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Deseive, Ch.

Contradicția de interese cu otomanii a avut impact asupra cursului politicii vestice a hanului din Crimeea. Conexiunea dintre apariția tensiunii din sud și promovarea relaxării spre apus este probată de atitudinea conciliantă a lui Hacı Giray, chiar în anul 1461, față de regele Poloniei. În luna septembrie, hanul crâmlean a acordat lui Cazimir, în calitatea acestuia de mare cneaz al Lituaniei, un *yarlık* (privilegiu diplomatic) prin care a confirmat drepturile regelui asupra unui șir de așezări lituaniene⁴⁶. Actul hanal reactualiza, într-o conjunctură modificată, *yarlık*-ul remis în anul 1397 de hanul Toktamîș lui Vitold, cneazul Lituaniei⁴⁷. Privilegiul diplomatic avea o dublă semnificație politică, deoarece, pe de o parte, Cazimir recunoștea ca legitime pretențiile hanatului din Crimeea asupra Rusiei kievene și, implicit, pe Hacı Giray ca succesori legal al Hoardei de Aur, și, pe de altă parte, hanul crâmlean accepta poziția regelui de domn îndreptățit al Lituaniei, ceea ce practic însemna tăierea suportului tătar către cnejii lituanieni (ortodocși), care oscilau între Polonia catolică și Moscova ortodoxă. Privilegiul din 1461 era favorabil Poloniei, deoarece asigura securitatea hotarului sudic, în zona dintre Nipru și Nistru, segment intrat sub dominația Lituaniei⁴⁸, și, totodată, confirma stăpânirea lui Cazimir asupra Marelui Novgorod, aflat însă, din 1449, în sfera de influență a marelui cneaz din Moscova⁴⁹.

Între hanul din Crimeea și regele Poloniei s-a încheiat și un tratat cu clauze ofensive și defensive. Acordul bilateral, al cărui text nu s-a conservat, fiind însă menționat în surse documentare ulterioare, cuprindea, printre

Lemercier-Quelquejay, Paris, La Haye, 1978, p.33-35, fotocopie la p.36-37. Editorii au omis în traducerea franceză toponimul *kıpçak*, care apare la începutul rândului 43. Succesiunea corectă a rândurilor din *soyurgal* a fost restabilită de W. Hinz, *Zwei Steuerbefreiungs-Urkunden*, în vol. *Documenta Islamica Inedita*, ed. J. W. Fück, Berlin, 1952, p.215.

⁴⁶ Stanislas Sestrenczewicz de Bohusz, *Histoire de la Tauride*, I, Brunswick, 1800, p.207; L. Kolankowski, *Problem Krymu w dziejach jagiellońskich*, în „Kwartalnik Historyczny”, 49, 1935, p.289.

⁴⁷ A. Prochaska, *Z Witoldowych dziejów I.Układ Witolda z Tochtamyszem*, în „Przegląd Historyczny”, XV, 1912, p.259-264.

⁴⁸ M. Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe-XVe siècles: Czarnigrad, la „Cité noire” de l'embouchure du Dniestr*, în vol. *Passé turco-tatar. Présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986, p.99-122.

⁴⁹ B. N. Flori, *Orda i gosudarstva Vostočnoi Evropî v serednime XV veka*, în „Slaviane i ih sosedi”, X, 2001, p.192.

altele, și ajutorul militar reciproc după formula de alianță: dușmanul hanului era și dușmanul regelui, iar dușmanul regelui era și dușmanul hanului⁵⁰.

Apropierea dintre hanatul din Crimeea și Polonia a permis Caffei, în anul 1462 – desigur, cu acordul lui Hacı Giray – să intre sub vasalitatea lui Cazimir, supunere prin care negustorii genovezi sperau să obțină o legătură terestră sigură cu patria mamă și chiar să primească, prin intervenția influenței regelui, „*auxilia et favores*” din partea hanului crâmlean.

Modificarea poziției lui Hacı Giray față de otomani era cunoscută și în Europa centrală. În atmosfera congresului de la Mantova, care urma să pună în mișcare o cruciadă antiotomană, în toamna anului 1460, împăratul Frederic III a recomandat papei Pius II să-i atragă pe tătari în coaliție prin intermediul regelui Cazimir. În misiva din 4 octombrie, se preciza că „Tartari”-i de la hotarele Poloniei – apreciați ca „nemahomedani” (*die nicht machmetisch*) – puteau fi utili creștinătății⁵¹. În a doua parte a anului 1465, curtea hanului din Kırk Yer a primit vizita diplomatului Ludovico de Bologna, patriarh de Antiohia⁵². Acest sol occidental întreprinsese anterior, în anii 1459-1460, o solie la Uzun Hassan pentru a coordona revolta statelor creștine și musulmane din Anatolia orientală cu ofensiva statelor de la hotarul apusean al otomanilor, revenind în Europa, cu emisari răsăriteni, pe traseul Trapezunt-Caffa⁵³. Ludovico de Bologna a reapărut în Crimeea, însărcinat de papa Paul II și împăratul Frederic III cu misiunea de a-l determina pe Hacı Giray să pornească, împreună cu regele Poloniei, războiul contra turcilor.

⁵⁰ În 1480, la Vilna, solul lui Mengli Giray, Hacı Baba s-a angajat să păstreze „frăția și înțelegerea” așa cum „șarul Acigirei <Hacı Giray> trăise în frăție și înțelegere cu marele rege al Poloniei și mare cneaz al Lituaniei”. Emisarul tătar a depus în numele hanului jurământul: „iar cine va fi inamic șarului <hanului>, acela va fi inamicul și marelui rege iar cine va fi inamic marelui rege, acela și șarului îi va fi inamic”: *Sbornik Muhanov*, Sankt Peterburg, 1860, doc.23, p.24-25 (cu data 1479, echivalată eronat cu *indiction 13*).

⁵¹ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, IV, București, 1914, p.185.

⁵² Periplul lui Ludovico de Bologna în Polonia și hanatul din Crimeea este descris în I. Długossi, *Historiae*, II, ed. 1712, col.356-357.

⁵³ A. Bryer, *Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461*, în „Bedi Kartlisa”, XIX-XX, 1965, p.178-198. Pentru misiuni precedente în Orientul musulman, v. A. B. Severi, *Nuovi documenti su f. Lodovico da Bologna, al secolo Lodovico Severi, Nunzio apostolico in Oriente (1455-1457)*, în „Archivum Franciscanum Historicum”, 69, 1976, p.3-22.

Contactele hanului din Crimeea cu lumea creștină, în special cu state adversare otomanilor, au determinat reacția suveranului din Istanbul. Mehmed II, urmărind două obiective complementare – limitarea ascensiunii hanatului din Crimeea, care se profila ca adversar nordic, și blocarea coridorului de legătură între tătarii din nordul Pontului și turcomanii din Confederația Ak Koyunlu, conduși de Uzun Hassan – a deschis o relație diplomatică directă cu unul dintre dușmanii lui Haci Giray, hanul Mahmud. Mahmud, înfrânt de Haci Giray în cursul unei campanii de jaf în teritoriile aparținând marelui cneaz al Moscovei (vara 1465)⁵⁴, a pierdut tronul din Saray în favoarea fratelui competitor, Ahmed, și a fost nevoit să migreze cu hoardele fidele spre gurile Volgăi, unde a fondat un hanat separat. Politica lui Mehmed Cuceritorul de a susține pe adversarii adversarilor săi a găsit ecou la Astrahan, cu atât mai mult cu cât hanul local căuta, la rândul său, un partener puternic pentru a-și menține dominația în acest segment din steпа tătară. La inițiativa otomană de a obține colaborarea hanului Mahmud, pentru a contrabalansa puterea lui Haci Giray, hanul din Astrahan a răspuns printr-o solie, condusă de solul (*elçi*) Haci Ahmed, îndreptată spre curtea lui Mehmed Cuceritorul. În misiva (*biti*) adresată sultanului la 10 aprilie 1466, Mahmud reamintea vechea prietenie dintre părinții lor, cu schimburi de soli și cu circulația liberă a negustorilor, și își exprima dorința continuării acestei tradiții și credința că „din această zi înainte va crește prietenia dintre noi”⁵⁵. Totodată, informa că nu a putut trimite anterior pe solul său, deoarece a avut multe probleme de rezolvat, care însă în prezent erau lămurite.

⁵⁴ *Nikonovskaja letopis*, în **PSRL**, XII, Sankt Peterburg, 1901, p.116; *Tipografskaja letopis*, în **PSRL**, XXIV, p.186: „Când a venit țarul Mahmud pe pământul rus cu hoarda sa, și a jefuit la Don [...] a fost atacat de țarul Azigirei și au început să se lupte între ei”. Finalul acestor confruntări a fost consemnat de sursele diplomatice genoveze. Autoritățile din Caffa au informat pe protectori: „*de felicibus progressibus serenissimi domini agicharei imperatoris tartarorum*” – A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, tom. VII, parte I, 1871, doc.DCLXXVIII, p.368-374. *Massaria* din Caffa a înregistrat, sub data de 7 septembrie 1465, cheltuieli pentru o misiune de felicitare la hanul Haci Giray – G. G. Musso, *Il tramonto di Caffa genovese*, în vol. *Miscellanea di storia ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966, p.317, n.6. Pentru genovezi, hanul din Crimeea devenise „*il vero imperatorem tartarorum*” – A. Vigna, *op.cit.*, doc.DCLVIII, p.335-341.

⁵⁵ A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı*, doc.2, p.37-47, fotocopie la p.167-170.

Politica pasivă a lui Haci Giray în direcția gurilor Dunării⁵⁶ – zonă în care erau implicate interesele Moldovei, Poloniei, Ungariei, Țării Românești și ale Imperiului Otoman –, determinată în bună măsură de orientarea efortului militar, prioritar, asupra rivalilor din Hoarda Mare, ca și de încordarea relației cu Poarta, a creat pentru Ștefan un cadru regional prielnic pentru a dobândi, în anul 1465, cetatea Chilieii. Pe direcția consolidării legăturilor pacifice ale domnului Moldovei cu hanul din Crimeea, un pas important l-a constituit căsătoria lui Ștefan, în anul 1463, cu Evdochia, sora lui Simeon Olekovic. Cneazul din Kiev deținea un rol-cheie în legăturile dintre Polonia și hanatul din Crimeea și se bucura de un tratament particular din partea hanului Haci Giray⁵⁷.

Jocul pragmatic al lui Ștefan între hanatul din Crimeea și Poartă a fost remarcat și de adversarul voievodului moldovean. Matia Corvin a reclamat, în aprilie 1468, la dregătorii regelui Cazimir duplicitatea lui Ștefan cel Mare: „cunoaștem după propria sa mărturisire că se consideră a fi supusul nostru. Dacă vă măgulește și pe voi, o face după obiceiul său; la fel acționează cu tătarii și cu turcii (*nam et Tartaris et Turcis itidem se exhibet*), deoarece, între atâția domni, viclenia sa să-i poată rămâne nepedepsită multă vreme”⁵⁸.

Prin dispariția lui Haci Giray, în august 1466, Moldova a pierdut un partener politic capabil să țină în frâu hoardele tătare seminomade, pentru care organizarea de incursiuni de pradă în teritoriile creștine constituia un mod de viață cotidian, care le asigura securitatea socială (alimentația) și ascensiunea în ierarhia tribală. Datorită rolului, îndeplinit cu succes de Haci Giray, de parapet al Poloniei contra invaziilor și jafurilor tătare, cronicarul Jan Długosz i-a dedicat un panegiric cu proiectarea unei imagini de suveran

⁵⁶ Știrea din Laonic Chalcocondil (*Expuneri istorice*, ed. V. Grecu, București, 1958, p.90) că sciii lui „Ațicheri” „au mers până la Istru și trecând chiar peste Istru au năvălit prădând o bună parte din Tracia” este o ficțiune. Cronicarul bizantin a confundat uneori pe tătarii conduși de Haci Giray (cu sediul statal în Crimeea) cu grupul de tătari refugiați în Imperiul Otoman, în jurul anului 1395, sub conducerea lui Aktau. Ultimii sunt denumiți tot „sciii lui Ațicherei”, adică prin numele hanului contemporan, din nordul Mării Negre.

⁵⁷ F. Koneczny, *Rzekomo koalicja Litwy z Tatarami przewko Moskwie r 1480*, în „Ateneum Wileńskie”, I, 1923, 3-4, p.393.

⁵⁸ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, doc.5, p.4-5.

mahomedan tolerant, liberal, amabil, civilizată etc., care rămâne un unicat în literatura medievală creștină⁵⁹.

Timpe de aproape doi ani, puterea în hanatul din Crimeea a fost disputată între numeroșii fii ai lui Haci Giray⁶⁰. Dintre aceștia, au reușit să se impună Nurdevlet și Mengli Giray. Nu cunoaștem amănuntele luptelor dintre cei doi competitori, dar este posibil ca pretendenții să fi condus împreună sau în zone separate din Crimeea. La 16 august 1467/15 muharrem 872 H., Mengli Giray a emis, din capitala Kırk Yer, un *yarlık* de imunitate (*tarkhan*) lui Haci beğ⁶¹. Din aceeași localitate, la mijlocul lunii septembrie același an, Nurdevlet, care se intitula „*Magnus Imperator Thartarorum*”, încheia cu regele Cazimir, după sosirea în Crimeea a solului

⁵⁹ I. Długossi, *Historiae*, II, ed. 1712, col.396-397: „*Circa medietatem Mensis Augusti Tartarorum Imperator Eczigeri ablumptus est, & ut nonnulli ferunt, a suis venenatus, Qui sub omni tempore sui Imperii, pacem optimam cum Regno Polonia, & terris Prussie custodivit & tenuit: humanus, civilisque & bene agendi cupidus. Qui & suis potentiis Christianos contra Turcum, dummodo Casimirus Poloniae Rex id sibi imperasset, enixius se invaturum obtulerat, & Tartaros a praedis & rapinis abstrahens, agros colere, mechanicas artes agere, & elaborato, aut mercat coevivere. In Polonos, qui frequentur apud illam agebant militiam, quod enixius in certaminibus, pro eo susceptis, operam suam pro victoria navassent, & in omnes Christianos vide cunque ad se venientes, & in suo commorantes imperio, adeo humanus, civilis, & liberalis, ut nequaquam barbaro homini, & in ritibus Mahumeticu educato, quamuis nihil attinet mores natione perpendu, convenire videbatur, maiori Christianorum, quam suo damno extinctus est*”.

⁶⁰ Numărul urmașilor lui Haci Giray nu se cunoaște cu precizie. În cronică *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak* (Istoria Deşt-i Kıpçak-ului), redactată de Ridvan Paşazade (A. Zajaczkowski, *La Chronique des Steppes Kiptchak. Tevārīh-i Deşt Qıpçak du XVIIe siècle (Ms. Istanbul, Topkapı Sarayı B. 29)*, Warszawa, 1966, p.32), se relatează că „cei 12 fii ai defunctului, așezați în diferite locuri, lipsiți de protecția unei rude influente, au căzut în patima obșinerii puterii și lupta între ei a crescut în măsura în care fiecare, cu oșteni, lupta contra celuilalt” (*on iki yer her oğlu ve sultanata mustehak nice namdar akrabası olmağın kendusi fevt olduktan sonra her biri saltanat arzusuna düşmek ile bir biriline asker çekub gitikçe kavga kabardı...*); în cronică *Şecere-i Türk* (Genealogia turcilor), de Abu ul-Gazi Bahadır Han (*Histoire de mongol et des tatars*, par Aboul-ghâzi Bêhâdour Khan, ed. Le Baron Desmaisons, I (text otoman), St.-Petersbourg, 1871, p.178; II (traducere), 1877, p.187) sunt identificați opt fii, în succesiunea: Devletyar, Nurdevlet Han, Haydar Han, Kutlukzaman, Keldiş (Kildiș), Mengli Giray Han, Yamgurç și Öztimur.

⁶¹ Abdullah oğlu Hasan, *Birinci Mengli Girey Han yarlığı*, în „*Türkiyat Mecmuası*”, IV, 1934, p.99-109; M. A. Usmanov, *Jalovannie akti Cucieva ulusa XIV-XVI vv.*, Kazan, 1979, doc.6, p.32-33. Actul redactat de Kadi-ul Muhamed beğ, scribul hafız Ahmed și mevlana Bayram Şah avea valabilitate doar în orașele din interior (*içki kentleri*).

polon Albert Borovski, un tratat bilateral de „pace” și „concordie”⁶². Nurdevlet, deși a reînnoit în 1468 *yarlık*-ul lui Hacı Giray pentru stăpânirea marelui cnezat al Lituaniei⁶³, nu a izbutit să păstreze puterea în hanatul din Crimeea. În același an, Mengli Giray, probabil cu sprijinul lui Mamak, șeful clanului Șirin, și al autorităților genoveze din Caffa, a preluat întreaga cârmuire în hanat.

Cauzele insuccesului lui Nurdevlet nu sunt cunoscute. Cronicarul Ibn Kemal, primul analist otoman care oferă informații asupra luptelor intestinale din Crimeea, fiind și cel mai apropiat temporal de evenimentele din ultima treime a secolului XV, a notat laconic, dar metaforic, printr-un joc de cuvinte: „lumina <*nur*> statului <*devlet*> lui Nurdevlet nefiind puternică, nu a reușit să rezolve problema”⁶⁴. Probabil Mengli Giray a ajuns la un compromis cu Mamak, conducătorul Campaniei⁶⁵. Șefii clanului Șirin – al căror bunic, Rektimur, obținuse de la Toktamîș un privilegiu (*yarlık*) care le asigura un rol politic special și domenii în Crimeea și care dețineau în peninsulă orașul fortificat Kirim și controlul asupra zonei adiacente – au jucat în hanatul din Crimeea un rol similar celui deținut de Mamai și Edigü în Hoarda de Aur⁶⁶. Temându-se de pierderea pozițiilor familiei în Crimeea, prin implantarea în regiune a bazelor otomane, Mamak a susținut politica de independență a hanului față de Poarta otomană.

Mengli Giray a deschis raporturi excepționale cu Caffa, a îngăduit ca genovezii să-l țină în custodie pe fostul han Nurdevlet și a acceptat chiar diminuarea tributului⁶⁷. Accentuarea dependenței hanului de Caffa a avut impact asupra raporturilor moldo-crâmlene. Pentru rezolvarea cazului fostului consul de Caffa, Gregorio de Reza, jefuit în Moldova pe drumul terestru de revenire la Genova, cafezii l-au amenințat pe voievodul Ștefan

⁶² *Codicis epistolaris*, ed. J. Szujski, II, doc.CCXIII, p.240-241. Actul a fost emis: *Ex Kijrcher 1467 die 17 septembris anno Saracenorum 872 mensis Japher*.

⁶³ B. Spuler, *Die Goldene Horde*, p.174.

⁶⁴ Ibn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, ed. Ș. Turan, Ankara, 1991, p.389; „*Nûr-Devlet'ün devleti nûr gür olmağın işi başa varmadi*”.

⁶⁵ Sursele genoveze indică un acord între Mamak și „noul han” încă din noiembrie 1467, fără a preciza însă numele acestuia – A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „*Atti*”, tom. VII, parte II, fasc. II, 1872, doc.DCCLXXVI, p.489-496: „*compositione mamachi et aliorum procerum cum novo imperatore*”.

⁶⁶ H. Inalcık, *Power Relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature*, în vol. *Passé turco-tatar*, p.179.

⁶⁷ A. Vigna, *Codice diplomatico*, doc.DCCCXXI, p.560-565.

cu un război organizat de Caffa împreună cu „lo imperador nostro de Tartari”⁶⁸. Conflictul s-a stins momentan prin mijloace diplomatice – probabil prin intervenția solilor tătari la Suceava –, deoarece dinspre sud s-a profilat un pericol major, care a reunit laolaltă pe dezbinății de pe fațada nordică a Mării Negre.

În 1468, flota otomană a devenit din nou activă în Pont, dar operațiunile ei s-au limitat în părțile orientale, în special în zona Trapezuntului, pentru a bloca tentativele lui Uzun Hassan de a captura acest port sau de a obține o ieșire la Marea Neagră, prin care ar fi putut stabili o legătură directă cu adversarii creștini și musulmani ai otomanilor. În cursul acestei campanii, au fost lovite și stabilimentele genoveze așezate pe malul estic al Mării Negre. În sezonul următor, Mehmed Cuceritorul și-a îndreptat flota asupra unor obiective nordice: Crimeea și litoralul pontic al Moldovei. La începutul lunii iunie 1469, au circulat știri despre intenția unui atac maritim otoman asupra Cetății Albe⁶⁹. Nu știm dacă pe litoralul Moldovei au navigat corăbiile otomane, dar este cert că au acostat, în luna iulie, în apropiere de Caffa. Detașamentele otomane debarcate au reușit să obțină pradă și robi, dar acțiunile lor terestre au fost limitate de intervenția militară a tătarilor lui Mengli Giray. În cursul acestor lupte, prima coliziune dintre tătarii crâmleni și otomani, invadatorii au capturat un *nöker/nökör*⁷⁰ al hanului.

Tensiunea profundă dintre Mengli Giray și Mehmed Cuceritorul transpare limpede în protestul redactat de hanul crâmlen la 25 octombrie 1469. În mesajul (*biti*) adresat sultanului – a cărui titulatură este mult mai elaborată decât cea din scrisoarea lui Mahmud din 1469 –, denumit „fratele meu” (*karındaşım*), ceea ce în diplomația orientală marca un statut de egalitate, hanul tătar a reclamat incendierea de otomani a două orașe crimeene și capturarea *nöker*-ului său, cerând restituirea prizonierilor din Caffa. Mengli Giray motiva demersul de despăgubire prin faptul că orașul

⁶⁸ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, București, 1897, p.42-45, cu data 8 ianuarie 1468; document redatat 15 august 1468 de G. G. Musso, *Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa Centro-Orientale nell'ultimo Medio Evo*, în „Rivista Storica Italiana”, LXXXIII, 1971, fasc. I, p.136.

⁶⁹ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p.46.

⁷⁰ *Nöker*-ii constituiau un grup militar de elită, format din devotații hanului, fideli care îl însoțeau permanent și erau capabili de a-și sacrifica viața în serviciul hanului – A. Caferoğlu, *Türk tarihinde „Nöker” ve Nöker-zadeler muessesesi*, în vol. IV. *Türk Tarih Kongresi. 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 1952, p.251-261; J. Nemeth, *Wanderungen des mongolischen Wortes Nökür*, *Genosse*, în „Acta Orientalia”, 3, 1953, p.1-23.

Caffa era tributar sultanului (*haraçgüzar*), dar și conac (*konak*) al hanului și că orice pagubă adusă Caffei este considerată ca una provocată hanului (*Kefeğe bulgan ziyān hemen bizge bulgan kibi turur*). Solia crimeeană care a purtat mesajul către sultan a fost condusă de un membru marcant al aristocrației tătare, mevlana Bayram Şah, un fidel al hanului Mengli Giray⁷¹.

Trimiterea unui emisar considerat ca sfânt de musulmani (*mevlana*), forma diplomatică a scrisorii, cu un *inscriptio* (*elkab*) deosebit de elogios și protocolar (atributele sultanului sunt inserate pe cinci rânduri), nementiunea originii cengishanide a emitentului și însuși tonul umil de adresare – hanul se prosterna smerit în fața sultanului (*sizge özüüm surdum*), cu precizarea că „o faptă rea întreprinsă contra dumneavoastră nu va face plăcere inimii noastre” (*siznin tarafızga yamanlık kulsalar biznin könlümüzge yahşı kelmez*) – sunt indicii care ne permit să credem că Mengli Giray era înclinat spre colaborare cu Mehmed Cuceritorul.

Misiunea lui Bayram Şah a rezolvat doar incidentul, dar între cele două forțe islamice din Marea Neagră nu s-a ajuns la încheierea unui acord politico-militar, deoarece Mengli Giray a condiționat, probabil, oferta de cooperare militară de recunoașterea de către sultan a dominației unice a hanatului din Crimeea asupra Caffei. Propunerea tătară era inacceptabilă pentru Mehmed Cuceritorul. Prins pe alte fronturi, mai importante, suveranul din Istanbul a renunțat la tactica loviturilor directe asupra Caffei, care trezeau reacția hanului, și a recurs, în politica nordică, la o soluție care se dovedise eficientă în alte zone, și anume de a dobândi mai întâi un ferment de dizolvare a coeziunii interne a hanatului crâmlean. Un solvent imediat a fost găsit în rândul dinastiei girayide. La sfârșitul lunii aprilie 1470, conducerea Caffei era avertizată asupra posibilității ca tătarii aflați în custodia lor – fostul han Nurdevlet și frații – să evadeze și, pe cale maritimă, să ajungă la Istanbul pentru a-l incita pe sultan să cucerească regiunea⁷². În proiectele de organizare a preluării lui Nurdevlet, otomanii au creat o rețea în care erau implicați și mari negustori din Caffa, conectați prin afaceri cu marile centre comerciale otomane⁷³.

⁷¹ A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı*, doc.5, p.81-86, fotocopie la p.185-187; *Le Khanat*, p.41-44.

⁷² A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, tom. VII, parte I, fasc. III, 1874, doc.DCCCCIV, p.674-676.

⁷³ Negustorul Jacobo de Grimaldis intrase în 1468 în corespondență cu fostul han Nurdevlet – mesaje capturate de Mengli Giray – prin care „*exhortantes ipsum ut Matrecam*

Posibilitatea repetării atacului maritim otoman asupra coloniilor genoveze din nordul Mării Negre și a așezării stabile a otomanilor în peninsula crimeeană l-a cuplat mai strâns pe hanul Mengli Giray de autoritatea tutelară a Caffei. Într-un mesaj din aprilie 1470, adresat de protectori cârmuitorului tătar, se menționa „grandissima caritate et affectione” manifestată de han față de Caffa, inclusiv oferta tătară de a proteja orașul de alți inamici. Rezidenții din Caffa îl considerau pe han ca un „padre e superiore”⁷⁴.

Încordarea raporturilor dintre Mengli Giray și Mehmed Cuceritorul face puțin plauzibilă ipoteza că tătarii crâmleni ar fi atacat Moldova, în 1469 sau în 1470, la instigația Porții otomane. Hanul din Crimeea acționa pe fațada septentrională a Pontului cu totul independent de voința sultanului din Istanbul. Absența unei incursiuni tătare, cu atingerea în succesiune a unor centre din hotarele Poloniei și apoi din Moldova, în anul 1470, este validată de o epistolă semnată de Jan Długosz. La 28 octombrie 1470, din Cracovia, canonicul polon a efectuat, pentru corespondentul său, o amplă trecere în revistă a tuturor marilor evenimente diplomatice și militare, interne și internaționale, întâmplate până la această dată. Expertiza politică viza evenimentele din Boemia, capturarea de otomani a fortăreței Negroponte și consecințele victoriei lor navale asupra flotei venețiene, schimburile diplomatice dintre Cazimir și împăratul Frederic III, operațiile militare ale regelui Matia în Moravia. De asemenea, destinatarul era informat că regele polon a rezolvat problemele din „Russia”, cu „valacho” și că a revenit în patrie, urmând să convoace dieta la Pyotrkov, la data sfinților Simion și „Judae”⁷⁵. Este greu de crezut că un episod deosebit de grav, din 1470, precum o invazie tătară urmată de victorii creștine, similară celei descrise în *Analele* sale, ar fi putut scăpa atenției lui Jan Długosz.

Prima incursiune a tătarilor crâmleni în sudul marelui cnezat al Lituaniei și în nord-estul Moldovei s-a produs în primăvara anului 1471, mai

accedat”: A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, 1872, doc.DCCCXXI, p.560-565. Despre legătura lui Jacobo de Grimaldis cu piața otomană suntem informați din scrisoarea lui Antonio di Torriglia – al cărui frate, Niccolò, era activ la Caffa – emisă din Pera, la sfârșitul anului 1469, în care aviza despre revenirea lui Jacobo de Grimaldis, împreună cu fiul său, „pro partibus Bursie”: A. Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati in Pera e Mitilene*, vol. I, *Pera 1408-1490*, Genova, 1982, doc.74, p.174-177.

⁷⁴ A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, 1874, doc.DCCCXI, p.671-672.

⁷⁵ *Codicis epistolaris*, ed. J. Szujski, II, doc.CCXVI, p.243-246.

precis în cursul lunii martie. Detaliile campaniei sunt expuse într-un raport al conducerii Caffei, emis la 18 mai 1471. Tătarii au pătruns în Moldova până la Siret, au jefuit târgul și alte așezări, capturând un mare număr de vite și circa 1.000 de robi. Raportul conexează momentul agresiunii tătare cu timpul în care voievodul Moldovei era încheștat în luptă cu Radu cel Frumos, voievodul Țării Românești⁷⁶, confruntare încheiată la 7 martie 1471, prin bătălia de la Soci. Darea de seamă geneveză descrie și reacția părților vătămate: moldovenii au trecut la ofensivă și au atacat periferia hanatului crâmlean⁷⁷.

Existența unor elemente comune, atât în raportul genevez din mai 1471, cât și în cronicile moldovene și polone, în modul de descriere al campaniei tătare, cu specificarea unui dublu atac tătar (Moldova și sudul Lituaniei), urmat de o contraofensivă moldoveană, permit concluzia că cele două grupe de izvoare se referă la același unic eveniment, datat cert de sursa documentară ca petrecut în primăvara anului 1471.

Care au fost motivațiile dublului atac crâmlean asupra Moldovei și Poloniei ?

Un răspuns parțial la această chestiune îl găsim în escaladarea de către Ștefan cel Mare a boicotului comercial aplicat Caffei și în plasarea definitivă a lui Mengli Giray ca protector al orașului genevez⁷⁸, postură care aducea hanului venituri stabile și substanțiale. Continuarea de către Ștefan a

⁷⁶ A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, 1874, doc.DCCCCLXXXI, p.774: „*Exercitus tartarorum qui ivit ut diximus cum alijs ad cursiandum in velachia stephani vaiuode rediuit et damnificauit in partibus cereti depredato ipso cazale et alijs vilagijs, ita quod asseritur condussisse magnam sommam bestiaminum diuersarum qualitatum, animas masculas et feminas captiuas conducerunt circa mille. Qui dominus stephanus et cum alijs multis dominis est in magnis guerris cum domino radulo vaiuoda alterius velachie domino. Propterea affirmamus ut nostri ad istas venturi euitant paexium dicti domini stephani, quia certum est cum extremo periculo pertransirent...*”; document analizat de V. Vasiliu, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Étienne le Grand*, în **RHSEE**, VIII, 1931, 7-9, p.188-191.

⁷⁷ A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, 1874, doc. cit., p.783: „*Campania tamen non est bene secura quia illi tartari qui dischurerunt velachiam etiam in rusiam dampnum fecerunt, ob quibus dampnis velachi et ruteni damnificati turbationem in confinibus tartarie*”.

⁷⁸ La Genova, la începutul anului 1471, se știa că orașul Caffa beneficia de fidelitatea lui: „*dei gratia dominum imperatorum tartarorum*” – *ibidem*, doc.DCCCCLXII, p.742-743. La 26 aprilie 1471, protectorii din Genova s-au adresat direct lui Mengli Giray, i-au mulțumit pentru afecțiunea dovedită față de Caffa și l-au asigurat de devoțiunea cafezilor „*verso la segnoria vestra*” – *ibidem*, doc.DCCCCLXV, p.767-768.

politicii represive față de negustorii genezezi pentru a dezvolta comerțul de tranzit prin porturile Cetatea Albă și Chilia și nerezolvarea pe cale amiabilă a masivelor daune materiale provocate comercianților din Caffa care tranzitau Moldova au condus la transformarea hanului din Crimeea în adversar al voievodului moldovean. În ianuarie 1471, „protectorii” din Genova permiteau conducerii Caffei, în cazul eșuării tratativelor cu Ștefan, să obțină compensațiile dorite prin „brachio et favore ill. domini imperatoris tartarorum”⁷⁹.

Presiunea unui resort economic poate fi acceptată în cazul Moldovei drept pârgă care a declanșat invazia tătarilor crâmleni. Această logică în jocul cauză-efect nu poate fi aplicată în speța relațiilor dintre hanatul din Crimeea și regatul polono-lituanian decât dacă rămânem cantonați la perceperea tătarilor drept triburi nomade trăitoare doar din pradă și incapabili de a concepe, la nivel statal, o politică internațională coerentă.

Geneza conflictului dintre hanatul din Crimeea și Polonia are o explicație particulară în modificarea radicală a atitudinii lui Mengli Giray față de Cazimir, prin afirmarea deschisă a dreptului legitim al hanatului crâmlean, ca stat succesoral al Hoardei de Aur, de a stăpâni Rusia kieveană. Mengli Giray a tăiat tradiția inaugurată de Toktamîș și continuată chiar de părintele și de fratele său, Haci Giray și Nurdevlet, de a acorda regelui Poloniei un *yarlık* (privilegiu diplomatic) de recunoaștere a dominației regale asupra unor regiuni din marele cnezat al Lituaniei. Gestul diplomatic al hanului a venit, probabil, în întâmpinarea doleanțelor unor cneji lituanieni ortodocși nemulțumiți de direcția politicii externe, de politica confesională și de tendințele centralizatoare promovate de rege, dar cu siguranță a fost perceput de Cazimir la parametrii săi reali, ca o amenințare fățișă a securității hotarului meridional al regatului⁸⁰.

Pulverizarea surprinzătoare a alianței cu tătarii crâmleni, care în vremea lui Haci Giray asiguraseră paza frontierelor regatului spre lumea tătară, l-a determinat pe Cazimir, în compensație, să obțină o aliniere mai strânsă a Moldovei la politica Poloniei. La scurtă vreme după preluarea întregii puteri în hanat de către Mengli Giray, între Moldova și Polonia s-a parafat un acord

⁷⁹ *Ibidem*, doc.DCCCCXXXV, p.729-734.

⁸⁰ În dieta de la Pyotrkov, de la începutul anului 1470, Cazimir a cerut subsidii pentru trupele cantonate în „Russia”, cu motivația că acest teritoriu reprezintă un mijloc de apărare eficace și perfect în fața tătarilor – J. Długosi, *Historiae*, II, ed. 1712, col.459.

politic, apreciat ca apăsător pentru Ștefan⁸¹. În actul emis la Suceava de domnul Moldovei, la 28 iulie 1468, era înscrisă clauza prin care regele polon se angaja să păzească hotarele principatului „de toate părțile și de toate neamurile de pe lume: de turci și de tătari și de unguri, cu un cuvânt de păgâni și de creștini...”⁸². „Tătarii” din această prevedere, arătați ca posibili inamici, nu mai erau cei din Hoarda Mare – indicați, tot generic, în tratatul moldo-polon din martie 1462 – ci cei aflați sub obediența hanului din Crimeea.

Pretențiile lui Mengli Giray de dominație asupra Mankerman-ului (Kiev) și a zonei adiacente de pe cursul mijlociu al fluviului Özü (Nipru) au prins consistență după eliminarea lui Nurdevlet. O cronică târzie, redactată de Seyyid Mehmed Riza pe baza tradiției orale tătare, intitulată *Cele șapte planete în informațiile despre regii tătari*, include știrea că arealul în care sălășluiau clanurile lui Nurdevlet era dispus pe malurile Niprului (Özü)⁸³. Informația este confirmată de un document genovez din iulie 1471, dată la care fostul han, aflat în paza Caffei, era denumit cu titulatura de „prinț al Rusiei și al Kievului” (*Soltani Rossie et Cheldis*)⁸⁴. Prin etnonimul și toponimul *rus/urus*, tătarii identificau în general etniile slave și în particular pe ruteni, adică pe locuitorii din cnezatul de Kiev. Tătarii au preluat și au utilizat denumiri care circulau în Europa, inclusiv echivalența rus = ruteni = cnezatul de Kiev⁸⁵, numind însă centrul politic de pe Nipru cu termenul propriu Mankerman (Cetatea Mare). Faptul că, în primăvara anului 1471, Mengli Giray a urmărit să aplice o lovitură asupra Kievului este indicat în documentul genovez, citat anterior, din 18 mai 1471, care notează că tătarii au provocat pagube în „Rusia” și că, în replică, „ruteni”, alături de moldoveni, au jefuit în hotarele hanatului din Crimeea.

Pentru realizarea aspirațiilor sale, care vizau nu numai Polonia, dar și Hoarda Mare, Mengli Giray a inaugurat în politica externă a hanatului din Crimeea o direcție nouă, de cooperare cu marele cnezat al Moscovei, orientare care a fost constantă și funcțională aproape o jumătate de secol. Premisele apropierii dintre Mengli Giray și Ivan III au fost create de Haci

⁸¹ Șerban Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în **RdI**, 28, 1975, 1, p.21.

⁸² I. Bogdan, *Documentele*, II, doc.CXXXV, p.300-304.

⁸³ Mohamed Riza, *Esseb üs-seyyar fi ahbar müllük tatar*, ed. A. K. Kazimbeğ, Kazan, 1832, p.74.

⁸⁴ A. Vigna, *Codice diplomatico*, în „Atti”, 1874, doc.DCCCCLXXXIX, p.801.

⁸⁵ O. Pritsak, *The Origin of the Name Rūs/Rus’*, în vol. *Passé turco-tatar*, p.45-65.

Giray, care, prin biruirea lui Mahmud, în 1465, a salvat Moscova de o invazie și de un adversar incomod⁸⁶. Existența unor inamici comuni, Polonia și Hoarda Mare, a netezit calea spre un parteneriat politic și militar între Mengli Giray și Ivan III. Cneazul Moscovei dorea să profite de ruptura dintre hanatul din Crimeea și Polonia pentru a redobândi Novgorodul⁸⁷ cu sprijinul tătarilor, ceea ce putea legitima noua achiziție.

În vara anului 1468, o ambasadă moscovită s-a aflat în Crimeea⁸⁸. Nu cunoaștem conținutul acestor prime negocieri, dar este posibil ca inițiativa lui Ivan III să-l fi încurajat pe Mengli Giray în adoptarea unei poziții ostile față de Cazimir. Un impuls în aceeași direcție a primit hanul și din partea clanului Șirin. Această ipoteză este validată de faptul că membrii acestei puternice familii, care practic împărțeau puterea cu hanul, aveau înclinații promoscovite iar Eminek, fratele lui Mamak, se aflase pentru o vreme în slujba marelui cneaz al Moscovei. Evenimentele din 1471 ne permit să credem că a existat o coordonare între hanatul din Crimeea și cneazul din Moscova.

Raidul tătar asupra Poloniei și Moldovei a fost organizat după decesul cneazului din Kiev, Simeon Olekovič – fostul cumnat al lui Ștefan – și după eșecul misiunii conduse de fratele său, Mihail Olekovič, de a pune stăpânire, în numele regelui polon, pe Novgorod. Tentativa polonă s-a produs în perioada în care Ivan III era angajat în est în operațiunea de subordonare a hanatului din Kazan⁸⁹. În absența lui Mihail Olekovič, Cazimir l-a instalat la Kiev ca guvernator pe Martin Gasztold, polon de rit catolic, numire ce a provocat revolta cnejilor lituanieni și ruteni de rit ortodox⁹⁰.

Conflictele interne din marele ducat al Lituaniei și pregătirea unei campanii moscovite contra Novgorodului au creat, pentru hanul din Crimeea, un mediu regional prielnic pentru organizarea unei incursiuni

⁸⁶ Nu s-au păstrat informații certe asupra relațiilor lui Haci Giray cu Moscova. În „Cronica Kazanului”, izvor de la mijlocul secolului XVI, se povestește despre alianța și prietenia lui Haci Giray cu predecesori ai lui Ivan III – *Historie vom Zartum Kasan (Kasaner Chronist)*, ed. F. Kämpfer, Graz, Wien, Köln, 1969, p.55.

⁸⁷ Încă din secolul XIV, suveranii Hoardei de Aur au acordat dinastiei din Moscova, prin *yarlık*-uri, protectoratul asupra Novgorodului – O. Pritsak, *Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of View*, în „Slavic Review”, 26, 1967, 4, p.580.

⁸⁸ *Massaria* din Caffa a înregistrat, în iunie 1468, cheltuieli „pro exemio ambasciatori Rusie” – G. G. Musso, *Nuove ricerche*, p.133.

⁸⁹ *Ustiujžkij letopisnij svod (Arhangelogorodskij letopiset)*, ed. K. N. Serbinoj, Moscova-Leningrad, 1950, p.88.

⁹⁰ J. Długosi, *Historiae*, vol. II, ed. 1712, col.462.

rapide în hotarele Poloniei și Moldovei. Avertizat de invazie, Ștefan a avut răgazul pregătirii unor ambuscade prin care i-a înfrânt pe tătari și a reușit să captureze doi dintre conducătorii lor, pe Eminek și Hacike, frații lui Mamak. Primul, închis în fortăreața din Cetatea Albă, a reușit să evadeze în primăvara anului 1473⁹¹, iar cel de-al doilea a rămas în captivitate până în primăvara anului 1476, când domnul moldovean l-a eliberat pentru a-l opune conducerii instalate de Mehmed în fruntea hanatului din Crimeea, în vara anului 1475.

După 1471, deși animozitățile dintre Moldova și Caffa s-au menținut, Mengli Giray nu a mai intervenit militar în hotarele moldovene. Ascensiunea rapidă a Hoardei Mari sub conducerea lui Ahmed, constituirea unei alianțe între Polonia și Hoarda Mare⁹², care putea fi orientată asupra hanatului din Crimeea și menținerea antagonismului cu Poarta au fost factori care l-au determinat pe Mengli Giray să acționeze în direcția relaxării relațiilor cu Ștefan cel Mare. Destabilizarea Moldovei, al cărei principe se orientase ferm în lupta antiotomană, devenise un obiectiv contrar intereselor strategice ale hanului din Crimeea.

STEPHEN THE GREAT'S RELATIONS WITH THE KHANATE OF CRIMEA. A CONTROVERSIAL ISSUE: THE FIRST TATAR INCURSION IN MOLDAVIA

An analysis is made of the relations between Moldavia and the Khanate of Crimea. The author believes that the Tatar attack placed by historians in different years: 1468, 1469 or 1470, was undertaken in the spring of 1471. The first invasion was not organized by the Tatars of the Great Horde, but by the Crimean Tatars led by Mengli Giray.

⁹¹ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p.50-51.

⁹² La scurtă vreme după invazia crâmlenilor, Cazimir a inițiat tratative diplomatice cu hanul Ahmed. După izvoarele ruse, solia polonă l-a incitat pe Ahmed contra Moscovei – *Simeonovskaja letopis*, în **PSRL**, XVIII, Sankt Peterburg, 1913, p.235. În 1472, Hoarda Mare a atacat orașul Alecsin, pătrunzând în teritoriul moscovit dinspre hotarele marelui cnezat al Lituaniei.

ȘTEFAN CEL MARE ȘI DOBROGEA DE NORD ÎN VREMEA MARELUI RĂZBOI CU IMPERIUL OTOMAN

La aproape un secol și jumătate distanță între ele, două descrieri ale Dobrogei sunt surprinzător de asemănătoare. La 1330 sau 1331, Muhammed bin Abd Allah bin Ibrahim Abu Abd Allah, altminteri pentru urmași *Ibn Battuta*, străbătea de la nord spre sud ținutul dunăreano-pontic: „am ajuns în orașul numit Baba-Saltîq [...]; se zice că acest Saltîq era un contemplativ sau un prooroc, dar se mai spun despre el și lucruri pe care le condamnă religia; orașul Baba-Saltîq este cel mai depărtat oraș care aparține turcilor; între acest oraș și începutul imperiului grecilor sunt 18 zile de mers printr-un pustiu, cu totul lipsit de locuitori; din aceste 18 zile, mergi opt fără să găsești apă; prin urmare, te îndestulezi cu apă pentru acest răstimp și ea [apa] este dusă cu carele în burdufuri mari și mici; am intrat în acest deșert în anotimpul friguros, nu am avut nevoie așadar de multă apă [...]; ne-am făcut pregătirile la Baba-Saltîq pentru ca să străbatem deșertul [...]; am intrat în pustiu în mijlocul [lunii] du'l-ka'de [15 august – 9 septembrie]; mersesem 19 zile de când ne despărțisem de sultan [Özbeq-han] până la intrarea în pustiu și ne odihnisem cinci zile; am mers prin acest pustiu timp de 18 zile dimineața și seara; totul ne-a mers numai bine, slavă lui Allah; după acest timp, am ajuns la cetatea Mahtuly [Ahtopol/Mancopol – *n.n.*] unde începe împărăția grecească”¹.

În primăvara anului 1476, însoțind marea armată a lui Mehmed II în campania sa împotriva Moldovei, vicentinul Giovanni Maria Angiolello, vistiernicul sultanului, a străbătut și descris drumul de la Constantinopol la Dunăre: „la sfârșitul lui martie 1476, sultanul plecă din Constantinopol cu întreaga sa curte [...]; am mers întins câteva zile și am ajuns la Varna, castel așezat lângă țărmul Mării Negre [...] ; ridicându-se tabăra și urmând drumul pe nisipul sau țărmul Mării Negre, am avut parte acolo de mari încercări și lipsuri: mai întâi, din cauza faptului că nu se întâlnesc nici sate, nici locuințe,

¹ *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. Maria Holban, București, 1968, p.5.

de la castelul de la Varna înainte, timp de două zile, iar de acolo până la Dunăre, timp de opt zile și mai mult, nu vezi țipenie de om și locurile sunt sălbătice, fără urmă de apă de băut, de care am dus mare lipsă, deoarece timp de mai multe zile n-am avut altă apă decât aceea a mării; din această cauză, făceam gropi în nisip pe lângă țărmul mării și din această apă beam și noi și astfel am avut ce bea, căci altă apă nu se putea găsi; de asemenea, în această pustietate care se numește Abrosit [= Dobrogea], au fost asaltați de o mulțime de lăcuste mari, de o culoare schimbătoare, bătând în cenușiu și roșu, urmată de o așa mare puzderie, că nici nu este cu putință să creadă cineva care nu le-a văzut [...]; când am ajuns la o zi depărtare de un braț al Dunării, tabăra a făcut între zi și noapte două popasuri, astfel că, la puțin timp, după-amiază, am și pornit pentru a scăpa de urgența lăcustelor și ca să ajungem la apă dulce [...]; când am ajuns la albia cea mare a Dunării mari, ne-am oprit trei zile pentru a lega împreună un mare număr de bărci ce veneau de la Vidin și de la Silistra, după cum se poruncise”². Desigur, popasul situat la două zile de castelul Varnei, ca și acelea aflate la o zi depărtare de un braț al Dunării, pot presupune, eventual, așezări pe care memoria vicentinului nostru să nu le fi reținut, dar esențial este aspectul general de *no man’s land* al litoralului pontic de la nord de Varna. De altfel, binecunoscuta *Ordo Portae* a lui Jacoppo de Promontorio de Campis, din chiar vremea războiului pontic al lui Ștefan cel Mare, nu detaliază vreo organizare otomană a Dobrogei la nord de linia Varna-Silistra³. Abia în intervalul de la începutul deceniului al doilea al secolului XVI și înainte de 1526, Donado da Lezze, în a sa *Ordine della Corte del Gran Turco*, enumeră în rândul sangeacatelor din Rumelia, pe locul al treilea, sangeacatul de Malgara sau Chiersaluch (Kurk-Kilise, după identificarea lui Ion Ursu), care „se întinde la marea cea mare și are un istm lung care ține două zile și ceva și care se cheamă deșertul De Brozie [Dobrogea] și înainte de a se intra în pustiu, pe malul mării celei mari, se află un ținut numit Varna, [...] apoi se găsește Malgara [identificată de I. Ursu drept Mangalia – *n.n.*], care este o cetate lângă un munte și dincolo de acest munte se intră în sangeacatul de Silistra”⁴. Remarcabil însă, în descrierea celui de-al patrulea sangeacat, acela de Silistra – „care merge până la Dunăre

² *Ibidem*, p.134-135.

³ Fr. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo de Promontorio de Campis über den Osmanen Staat um 1475*, München, 1957.

⁴ Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu, București, 1909, p.155-156.

(și cetatea Silistrei este zidită pe Dunăre), departe de marea cea mare la 15 mile, unde este și vadul prin care trece Dunărea, și are multe orașe; acest sangeacat ține 60 de mile pe Dunăre până la Vidin” – același Donado da Lezze face să fie cuprinse și cetățile Chilia și Cetatea Albă („sotto questo sangiacato é Licostomo et Moncastro”)⁵.

Este astfel evidentă o dihotomie a teritoriului actualei Dobroge în organizarea administrativă otomană a secolului XVI, care confirmă sugestiile lui Gheorghe Brătianu, întemeiate pe observația existenței toponimului Gura Dobrogei⁶, coincidând, surprinzător, cu limita dintre anticele teritorii ale cetăților Histria și Tomis sau cu trecerea de la stepa central-dobrogeană către zona deluroasă, împădurită în Evul Mediu, a istmului ponto-danubian.

Includerea istoriei Moldovei lui Ștefan cel Mare în desfășurările universale ale evenimentelor trebuie să aibă în vedere și frontiera Dunării maritime, pentru care organizarea Dobrogei de nord, politico-administrativă și mai ales militară, este de primă importanță. Dacă evoluția frontierei sud-vestice cu Țara Românească a făcut obiectul unei minuțioase cercetări⁷, aceea a Dobrogei de nord este încă abia la început.

Sau, dimpotrivă, este de mult încheiată, datorită concluziilor avansate încă din 1944 de către P. P. Panaitescu, în monografia sa, *Mircea cel Bătrân*. Cu toate modificările de datare ale campaniei sultanale împotriva Țării Românești, de la 1417 la 1419-1420, totuși pierderea Dobrogei, după al doilea deceniu al secolului XV, a devenit o adevărată axiomă a istoriografiei oficiale românești.

Există, însă, din domeniul patrimoniului maritim, o mărturie contrarie acestei concluzii. Este vorba despre descrierea portului Mangaliei – confirmată și de cercetările arheologice submarine – făcută de Wallerand de Wawrin și consemnată în cronica sa, port în care navele cruciate burgundo-papale și venețiene au ancorat în anul 1445⁸. Or, popasul la Mangalia al unei flote cruciate este incompatibil cu stăpânirea otomană a acestei părți a Dobrogei.

⁵ *Ibidem*, p.156.

⁶ Gheorghe I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p.81.

⁷ Sergiu Iosipescu, *Vrancea, Putna și Basarabia. Contribuții la evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV*, în *Închinare lui Petre Ț. Năsturel la 80 de ani*, Brăila, 2003, p.205-224.

⁸ *Călători străini despre Țările Române*, cit., p.82.

Desigur, reconstituirea evoluției organizării administrativ-politice otomane pe istmul ponto-danubian este atributul turcologilor, dar credem că includerea în discuție a unor cercetări arheologice la Ienisala și Babadag nu poate fi decât binevenită.

Cetatea Ienisala se află la extremitatea nord-estică a unui promontoriu stâncos care domină trecerea din lacul Babadag în complexul lagunar Razelm-Sinoe. Pe acest promontoriu, așezări și necropole s-au concentrat din preistorie și antichitate, până în epoca modernă. Satul actual pare a fi rezultatul unei colonizări de după pacea de la Adrianopol (1829).

Locuirea preistorică a fost pusă în evidență chiar și pe dealul cetății medievale Ienisala, prin vestigiile culturii hallstattiene Babadag.

Antichitatea este reprezentată de castrul roman – astăzi aproape cu totul distrus –, aflat chiar la gura lacului Babadag și unde, probabil, se construiseră un dig și un pod pe drumul circum-halmyrian. De la începutul Evului Mediu datează cetatea romano-bizantină, situată la extremitatea nordică a satului modern și care nu a făcut decât obiectul unor descoperiri întâmplătoare, îndeosebi monetare.

Emergența cetății medievale Ienisala se suprapune evoluției interne din secolele XIII-XIV, provenită desigur și din colonizarea türccică (selguqidă) timpurie, iar după momentul ilustrat de fortificație, necropolele din secolele XV-XVII fac legătura cu locuirea modernă.

Situl istoric și în special cetatea au fost reperate în primul rând de Karl Peters, binecunoscutul geolog și explorator al Pontului Occidental, imediat după războiul Crimeii (1853-1856). Schița apărută în cartea sa este prima reprezentare figurativă a cetății. O reluare a cercetării s-a produs abia în Dobrogea românească, după războiul de la 1877-1878, o prezentare timpurie fiind făcută de M. Ionescu-Dobrogianu, în cunoscuta sa lucrare consacrată provinciei trans-dunărene și maritime (1901), unde include și fotografia cetății din ultimul deceniu al secolului XIX.

Primele săpături arheologice s-au efectuat în anii 1938-1939 de către Grigore Avachian, dar vicisitudinile războiului au determinat împrăștierea și chiar pierderea materialului arheologic, a notițelor de șantier și a planurilor rezultate. Fac excepții câteva fotografii comunicate nouă odinioară de regretata Silvia Baraschi. Campaniile au fost reluate în anii 1963-1964 de către Ion Barnea și I. T. Dragomir, ducând la descoperirea și cercetarea celei de-a doua incinte fortificate, care închide o suprafață de peste 10.000 m.p. În timpul cercetărilor, au fost identificate urmele unor locuințe, atât în interiorul

incintei, cât și pe platoul dinspre nord și est, din păcate, atunci, imposibil de reconstituit.

În 1976, propunerea de restaurare a cetății a determinat noi cercetări arheologice, efectuate, de această dată, de un colectiv format din Silvia Baraschi și Gh. Cantacuzino. Silvia Baraschi va continua cercetările, cu intermitențe, timp de 10 ani, majoritatea informațiilor rămânând, însă, în stadiul notițelor de șantier.

Astfel, locuirea hallstattiană de pe dealul Gras a fost suprapusă direct de locuirea medievală, lipsind orice nivel intermediar din epocile romană și romano-bizantină, chiar dacă sporadic au apărut câteva materiale ceramice din aceste perioade.

Nivelul de locuire medieval, datat după materialul descoperit la sfârșitul secolului XIII – începutul secolului XIV, este tăiat de fundația zidurilor. Nivelului de locuire al castelului îi corespunde o placă de mortar surprinsă, sporadic, perimetral, deasupra acesteia aflându-se un nivel de locuire datat larg în secolele XIV-XVI. Această placă, socotită nivel de călcare al locuitorilor cetății, este suprapusă de un strat cu aspect de nivelare, datat cu o monedă din timpul lui Mehmed I (1413-1421). Ultimul strat, parțial decapat, aparține secolului XV și începutului celui următor. Cercetările de până acum au scos la iveală, atât în interiorul castelului, cât și în exteriorul acestuia, două locuințe hallstattiene și 12 locuințe medievale, dintre care două aparțin sigur nivelului anterior ridicării zidurilor.

Inventarul monetar acoperă o perioadă de timp îndelungată, de la epoca romană, reprezentată de patru exemplare, până în secolul XVIII, de când datează o monedă franceză. În acest larg interval de timp, secolul XIV se detașează net prin șase monede genovezo-tătare, o monedă tătărească de bronz, emisă de Abd-Ullah între 1362 și 1369, în centrul de la Orheiul Vechi, o monedă de bronz emisă de Hoarda de Aur, un dinar de argint de la Vladislav I Vlaicu, șapte ducați de argint emiși în timpul lui Mircea cel Bătrân, un gros de argint de la Petru I Mușatinul, două monede turcești, dintre care una de la Baiazid I, o monedă de bronz bulgărească, cinci monede turcești. Secolul XV este ilustrat de un dinar de argint emis în a doua parte a domniei lui Mircea cel Bătrân și de o jumătate de gros de la Alexandru cel Bun.

Cercetările arheologice desfășurate între anii 1991 și 1999, necesare pentru proiectul de conservare-restaurare, au îmbogățit considerabil informațiile asupra cetății.

Turnul cel mare răspunde măcar parțial definiției lui Viollet-le-Duc referitoare la donjon, care comandă apărarea castelului și posedă o ieșire

„particulară” spre exterior. Proximitatea porții și posibilitatea atingerii rapide a acesteia pe drumul de strajă și scări subliniază, și în cazul turnului mare poligonal de la Ienisala, caracterul său de donjon. Deși, de obicei, donjoanele serveau ca locuință familiei senioriale doar în caz de primejdie extremă, altfel fiind depozite de arme, provizii, tezaur și arhivă, totuși caracterul implantării senioriale de la Ienisala putea prilejui o locuire de durată chiar și în vremuri normale.

Săpăturile arheologice au relevat faptul că parterul era împărțit de un zid de piatră lat de 0,75 m, păstrat pe o înălțime de 3-4 asize, tencuit în straturi succesive, cu mortar din var și mult praf de cărămidă, în două încăperi: un îngust culoar care adăpostea o scară de piatră și o magazie de provizii. Funcțiunea acesteia a putut fi demonstrată atât prin resturile de cereale carbonizate (mei) descoperite pe podea, cât și prin atenta captușire cu cărămidă și tencuire a pereților cu același tip de mortar hidrofug, tocmai spre asigurarea condițiilor de conservare a proviziilor necesare în caz de asediu. Cu o suprafață de cca 4,5 m.p. și o înălțime de măcar 2 m, depozitul putea conține cca 9 m.c. de cereale, cantitate suficientă chiar și pentru o rezistență îndelungată. O analogie se poate stabili cu situația de la parterul turnurilor de la Cetatea Albă, unde săpăturile lui Grigore Avachian au aflat resturi din proviziile de cereale pentru panificație ale ultimului asediu. Accesul la acest depozit pare să se fi făcut atât de pe culoarul scării – pentru aprovizionarea sa cu cereale – cât și, desigur, printr-o trapă amenajată în podeaua catului superior.

Curățirea depunerilor masive din singura clădire de piatră păstrată în interiorul incintei, alipită zidului sud-estic al acesteia, a pus în evidență îngrijita tencuire interioară, cu multe straturi de mortar hidrofug, și prezența în centrul podelei a unui bazinet circular din cărămizi, cu diametrul de 70 cm. Bazinetul este format din două inele concentrice, cel de jos înalt de 0,15 m, cel de sus de 0,10 m, buza acestuia fiind la nivelul pavajului de cărămidă din interiorul construcției. Este astfel vorba, fără nici un dubiu, de o cisternă care asigura nevoile și rezerva de apă a cetății, bazinetul central fiind folosit pentru adunarea și curățarea periodică a reziduurilor.

Turnul 2, pe plan patrulater, a căpătat – grație cercetărilor arheologice și de parament întreprinse în anii 1991 și 1993 – o atribuire apropiată prin descoperirea, în straturile de dărâmatură și de depunere din încăperea sa de la parter, a mai multor proiectile de catapultă, în număr de 12, cu circumferința variind între 35 cm, 27 cm și 88 cm, toate din calcar poros. Fiind singurul turn unde aceste proiectile s-au găsit în cantitate mare, se poate afirma cu suficientă probabilitate că pe platforma superioară a turnului, desigur din

lemn, se afla instalată acea mașină de război, tocmai pe turnul care comanda odinioară drumul de acces pentru care în cetate. Cercetarea arheologică a turnului 2 a arătat că la al doilea cat (nivel) exista un acces în turn cu șicană. Intrarea nu se făcea direct, ci printr-un culoar în formă de „L”, la care se ajungea printr-o scară de lemn adosată zidului interior și care avea probabil legătură cu drumul de strajă al cetății.

Faptul că pe acest turn ar fi putut fi amplasată și ar fi funcționat catapulta pare explicabil, deoarece în acest loc se făcea joncțiunea incintei exterioare cu castelul.

Abstracție făcând de transformarea reliefului zonei de către cariera de piatră modernă, se poate presupune că tot aici se afla poarta incintei exterioare, a cărei apărare era întărită de efectul loviturilor catapultei.

Studierea paramentului interior al turnului 4 a permis evidențierea, în dreapta ferestrei de tragere, a banchetei de piatră amenajată pentru repaosul luptătorului aflat de strajă. În curțina adiacentă spre est de turnul 4, studiul de parament a pus în evidență existența unei poterne – poartă secretă.

Necesitățile proiectului de restaurare și de punere în valoare a cetății au impus redescoperirea, sau uneori cercetarea de nou, a incintei exterioare cu turnurile aferente. Cu această ocazie, au fost precizate mai în detaliu contururile turnurilor și contraforturilor, precum și modalitățile de acces către acestea dinspre interiorul incintei. Fundațiile turnului 1 exterior, foarte prost conservate, se reduc la una sau cel mult două asize de piatră, fondate direct pe stâncă. Constructorii cetății au dovedit abilitate în specularea celor mai mici denivelări sau asperități ale terenului, utilizându-le în scopul consolidării masivelor de zidărie.

În porțiunea dinspre extremitatea sud-estică a incintei exterioare, grosimea zidului se situează în jur de 1 m. Tehnica de construcție este aceea obișnuită la întreaga fortificație, cu paramentul din piatră având măcar fața exterioară lucrată și emplectonul din pietre înecate în mortar.

Dezvelirea în continuare a incintei exterioare a pus în lumină succesiunea de cortine și turnuri (unele pline), armonice/simetrice celor ale castelului. Trebuie subliniat faptul că, față de contrafortul trapezoidal de la castel, simetricul său este un turn, probabil plin, pe plan triunghiular măcar în fundații. Lângă ultimul turn păstrat, spre nord-vest, al incintei exterioare, s-a descoperit o poternă asemănătoare celei din preajma turnului 1. Evidențierea a două poterne în zidul păstrat al incintei exterioare face plauzibilă existența unor accese similare în cortinele corespunzătoare ale castelului.

În cadrul descoperirilor ceramice de la Ienisala, în rândul ceramicii smălțuite, o deosebită valoare pentru interpretările istorice o are ceramica smălțuită cu monograme. După descoperirile de până acum, ele apar numai în căușul interior al cupelor sau bolurilor de mici dimensiuni. Monogramele cele mai frecvente sunt Δ, ΔHM, MHX și K, a căror semnificație este lesnicios de stabilit pentru al doilea și al treilea, fiind vorba de prescurtarea numelor Demetrios și Mihail. S-a presupus⁹ că monogramele ar fi ale numelor meșterilor olari. Fiind vorba, însă, de o ceramică de lux, apariția numelui meșterului în căușul bolului folosit la mesele senioriale pare dificil de acceptat.

Descoperiri de boluri similare cu monograma K s-au făcut în săpăturile de la Cetatea Albă (Grigore Avachian, 1926) și cu Δ, ΔHM, MHX în acelea de la Caliacra și în investigațiile submarine din jurul promontoriului aceleiași cetăți.

Fragmentele ceramice amintite se încadrează unei categorii bine-cunoscute grație cercetărilor mai vechi ale lui David Talbot-Rice, iar la noi ale lui Barbu Slătineanu și Grigore Avachian, tocmai pe temeiul sondajelor și săpăturilor arheologice de la Cetatea Albă și Ienisala. Acum aproape 20 de ani, Alexander Kuzev ordona materialul descoperit la Varna analizându-l în comparație cu piesele descoperite la Constantinopol, Thesalonica, Milet, Sozopol, Mesembria, Cavarna, Caliacra, Provadia, Sumen, Silistra, Ienisala, Cetatea Albă, Caffa, Chersones. Grație și unor datări stratigrafice, ale lui Ioan Galabov la Mesembria, din vremea domniei țarului Ivan Alexandru (1331-1370), și la Varna chiar cu o monedă de la Baiazid I Ildârâm (1389-1402), vasele ceramice glazurate cu monograme bizantine pot fi datate în secolul XIV, cu precădere din a doua jumătate a veacului.

Rezultatele stratigrafice ale cercetărilor arheologice au plasat în secolul XIV nivelul de locuire medievală contemporan constructorilor cetății. Fragmentele ceramicii provinciale bizantine smălțuite își află analogii cu cele descoperite în cetatea de la Păcuiul lui Soare și datate acolo până la finele secolului XIV. La acest element esențial de datare se adaugă consistența descoperirilor monetare din a doua jumătate a secolului XIV și începutul celui următor.

Restrângerea anchetei asupra acestei etape istorice și asupra zonei lacului Babadag evidențiază dintru început intensă și variată locuire a malului

⁹ *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p.390.

sudic, precum și poziția prielnică a dealului Gras pentru a comanda accesul naval la liman. La 7 km de Babadag, cetatea de la Ienisala reprezintă, desigur în forme specifice, evoluția seniorială, emergența castelului dominant, vămuitor al unui punct de trecere obligatoriu spre târgul de desfacere al produselor zonei centrale dobrogene.

Prezența, în materialul ceramic descoperit, a porțiunii unei farfurii smălțuite cu tamghaua hanilor de la Sarai, ca și descoperirea, în campania anului 1991, a câtorva fragmente de cupe din pastă cărămie, decorate cu un brâu cu dese caneluri oblice incizate – ceramică specific mongolă crimeeană – aici, la Ienisala, întrerupte de câte o cruce, trebuie coroborată cu mărturia călătorului prin Dobrogea și compilatorului analelor lituane, Stanislaw Sarnicki. Potrivit acestuia, după înfrângerea celor trei emiri mongoli, Hocebiei, Kutlubuga și Dimitrie, la Apele Albastre, în 1362-1363, o parte dintre tătari s-a retras cu „ducii” lor „*ultra Tyram, ad Dobrucenses usque campos, a quibus Orda Dobrociorum vocata est*”. Menționarea, în cunoscutul privilegiu angevin pentru negustorii brașoveni, din 22 iunie 1368, a lui „*Demetrius, princeps Tartarorum*” – domn prin țara căruia comerțul transilvan se conexa cu cel genovez pontic – circumscrie mai strict chestiunea. Procesul de emergență seniorială, al cărui produs monumental a fost cetatea Ienisala, este exogen: instalarea în zonă a seniorului Dimitrie. Căci, după 1363, pe aceste meleaguri va fi ajuns *el*, și nu ceilalți „duci”, a căror amintire pare să se fi conservat în vechiul nume al portului de la limanul Bugului (Hagibeq = Hocebiei) sau al lacului basarabean Cătlăbuga. Dar elementul hotărâtor este moneda de aramă descoperită în cetatea de la Ienisala, cu sigla DMT-er pe avers și cu crucea pe revers. Modalitățile circulației monedei mărunte de aramă, precum aceasta, indică proximitatea emitentului.

După una dintre primele cronicile universale otomane, opera lui Sukrullah bin Sehab-ed-din Ahmed, născut la 1388, cetatea nord-dobrogeană se numea Ieni-Sale. Pasajul din cronică sună astfel: „[Mehmed I Celebi] a pornit de la reședința sa din Brusa spre Rumelia, cu gândul de a purta război. El s-a îndreptat spre necredinciosul din Țara Românească (Eflak) cel cu gânduri rele. În partea aceea, se aflau trei cetăți, care, din pricina ghiaurilor cei fără de minte, fuseseră ruinate. El a făcut ca toate trei să înflorească. Una se numea Isaccea (Sakci), a doua Ieni-Sale, iar a treia se numea Giurgiu

(Iorkova)”¹⁰. Cum, refugiat în târgul de la Orheiul Vechi, marele han al Hoardei de Aur, Abd Ullah, a bătut în intervalul 1362-1369 monede cu legenda Ienghi Sehr (= Orașul Nou), noua sa capitală, principele din cetatea ce domina Razelmul a numit în chip similar reședința sa, Ieni-Sale. Acesta, și nu altul, a fost numele cetății. Etapa istorică a construirii ei corespunde încetării consemnărilor cartografice ale realităților pontice, împrejurare ce implica absența numelui fortificației în hărțile nautice italiene.

La capătul unei prime etape de cercetări arheologice (1994), considerasem că sfârșitul funcționării cetății coincidea cel mai probabil cu marele asalt otoman la Dunărea de Jos și în Pontul Stâng, de la 1419-1420.

Următoarele informații referitoare la Ienisala proveneau abia din secolul XVII. Vestitul călător turc Evlija Celebi consemnează, în trecerea sa pe acolo, la 1652, „cetatea Yeni-Sale, care este înaltă și așezată pe un deal pietros, dar în ea trăiesc numai ciobanii cu oile”¹¹. Astfel, la mijlocul secolului XVII, cetatea Ienisale nu mai prezenta vreo importanță militară în sistemul fortificațiilor otomane ponto-danubiene, într-o vreme când acesta se compunea din fortificațiile de la Silistra, Hârșova, Brăila, Tulcea, Chilia și cele nistrene – Cetatea Albă și Tighina –, care apărau teritoriul ocupat de imperiu.

O adevărată revelație au reprezentat-o noile cercetări arheologice din anii 1997-1999.

De-a lungul curtinei de sud-vest, prăbușită cu timpul în râpa de la baza sa, săpătura arheologică a pus în evidență urmele locuințelor aparținând garnizoanei cetății. Încăperile adosate curtinei aveau lungimea zidurilor de cca 4,65 m și intrarea frontală. Peste temelia formată dintr-un rând de pietre legate cu mortar, având grosimea între 0,50 și 0,65 m, se ridicau locuințe din chirpici și nuiiele, acoperite cu stuf. Pe podeaua de lut, uneori în mai multe straturi, ceea ce indică o folosință îndelungată, nu s-au găsit decât puține fragmente de lemn ars și cenușă, fapt ce ne îndeamnă să presupunem existența unor schelete ușoare de lemn pentru susținerea acoperișului. Distrugerea locuințelor este atestată de prezența urmelor de tencuială de var arsă și de transformarea prin calcinare a pietrelor în var. Momentului distrugerii îi corespunde și descoperirea în prima locuință, aflată la aproximativ 5,5 m

¹⁰ *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, I, ed. M. Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p.32.

¹¹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, ed. Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p.391.

distanță de turnul de poartă, într-un strat de cenușă ce suprapunea o podeluire albicioasă, a unei ghiulele de piatră și a unei piese din bronz (coif ?), turtită de pietrele căzute peste ea. Inventarul arheologic al locuințelor cuprinde ceramică, monede, inele, obiecte casnice, greutăți pentru plasele de pescuit, fragmente de zale, vârfuri de săgeți.

Identificarea monedelor și cercetările stratigrafice au dovedit că ne aflăm în fața unei noi etape de funcționare a cetății, corespunzătoare marelui război pontic purtat de Ștefan cel Mare. Cele patru monede de argint sunt *akce*-le ale sultanului Mehmed II, bătute la Serez și Edirne. Interpretarea situației arheologice este evidentă: locuințele garnizoanei cetății Ienisala au fost distruse în timpul domniei acestui sultan, deci anterior anului 1481. Un fragment din cronică lui Jan Długosz, reluat astfel de Ioachim Bielski, pare să ofere o soluție chestiunii puse de descoperirile de la Ienisala. Sub anul 1477, *Kronika Polska* menționează: „Ștefan, voievodul moldovenesc [...], nemulțumindu-se însă numai cu aceasta, a ars unele ținuturi turcești și a luat niște ocne de sare care aduceau turcilor mari venituri”¹². Ținuturile turcești limitrofe Moldovei lui Ștefan cel Mare nu puteau fi, la această dată, decât pe litoralul vest-pontic, iar „ocnele de sare” trebuie să fie salinele marine, așa cum existau dintotdeauna în preajma anticei Histrie (lacul Tuzla). Încercarea lui Mehmed II de a da o primă organizare nordului dobrogean pare să fi fost anulată de intervenția militară a forțelor domnului Moldovei.

În pofida aparențelor, *turbeaua* – mausoleul și cenotaful – lui Sari Saltuq Baba din Babadag reprezintă unul dintre monumentele istorice de prim rang din Dobrogea, a cărui valoare este conferită nu atât de calitatea arhitecturală, cât de aceea, excepțională, a *situs*-ului istorico-arheologic.

Începuturile Babadagului stau sub semnul unei istorii aproape legendare, datorată lui Yazicioglu ‘Ali, descendentul unei familii de scribi de la cumpăna secolelor XIV-XV, el însuși fiind secretarul sultanilor Mehmed I Çelebi (1413-1421) și Murad II (1421-1444, 1444-1451). Alături de contactul direct cu realitățile danubiano-pontice și românești ale vremii sale, Yazicioglu ‘Ali, folosind însemnări și legende mai vechi, a redactat, la îndemnul ultimului său patron imperial, o cronică a turcilor selgucizi¹³.

¹² G. I. Năstase, *Istoria moldovenească din Kronika polska a lui Bielski*, în **CI**, I, 1925, p.125.

¹³ *Tarih-i al-i Selguc sau Selgucnamé*.

După partea a treia a cronicii, intitulată *Rum selğuqlu'lari (Selguqizii din Rum/Anatolia)*, invazia mongolă în Anatolia a provocat refugiarea în Bizanțul restaurat al împăratului Mihail VIII Paleolog (1258-1283) a sultanului selguqid de Rum, Izzed'din Qeyqaus II, și a partizanilor acestuia. După așezarea lor în preajma Constantinopolului, refugiații au solicitat un loc de așezare („yurt”) pentru ei și alți turci selguqizi anatolieni, dornici să fugă de sub stăpânirea mongolă. Textul cronicii, esențial pentru înțelegerea chestiunii în discuție, sună astfel: „Basileul le-a acordat acestora ca loc de patrie țara Dobrogei [*Dobrage ilini*], care avea locuri bune, potrivite pentru creșterea vitelor, climă bună și locuri bune de vânat. Sub pretextul iernării, aceștia au descins la Iznik și după scurt timp au trecut din Uskudar multe familii turcești. Împreună cu aceștia a trecut și răposatul Sari Saltiq. Mult timp, în țara Dobrogei erau două, trei orașe musulmane și un număr de 30 sau 40 de cete ale familiilor turcești”¹⁴.

După ce – urmând pe sultanul Izzed'din Qeyqaus, adăpostit de hanul Hoardei de Aur, Berqe – o parte din selguqizii din Dobrogea trecuseră în Crimeea, după moartea acestuia, în 1280, ei s-au întors înapoi: „Și așa, ei <selguqizii> au fost duși iarăși pe uscat în patria lor, în țara Dobrogei”¹⁵. Aici s-a afirmat și de aici s-a întins faima lui Sari Saltiq, socotit de Yazicioglu'Ali „cel mai distins printre cei pioși, [...] un căutător de adevăr”¹⁶.

Urmașii coloniștilor selguqizi din Dobrogea au avut însă o evoluție aparte: potrivit aceluiași cronicar „neamul acelora care au rămas în Rumeli după moartea lui Sari Saltiq s-au lepădat de credința lor <musulmană> și, devenind creștini, au dispărut”¹⁷.

După cercetările lui Ghiorghii Balascef (1930) și mai ales ale marelui orientalist Paul Wittek¹⁸, în această mențiune cronică trebuie văzută originea găgăuzilor, turci creștini din Dobrogea și Macedonia. Chiar dacă problema este astăzi ceva mai complicată decât ar rezulta din exegeza textului lui Yazicioglu'Ali, totuși cercetările lingvistice ale lui Tadeusz Kowalski au

¹⁴ M. Guboglu, *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale și centrale, 1263-1683*, București, 1977, p.33.

¹⁵ *Ibidem*, p.40.

¹⁶ *Ibidem*, p.44.

¹⁷ *Ibidem*, p.46-47.

¹⁸ Paul Wittek, *Iaziji-oghlu'Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, XIV, 1952, 3, p.362-368.

depistat în Dobrogea mai multe straturi ale limbilor turcice, corespunzătoare și acestei colonizări din a doua jumătate a secolului XIII.

Eroul colonizării turcice este, fără îndoială, Sari Saltuq sau Sari Saltuq Dede (Taica Saltuq cel Galben), după apelativul ce-i dă un istoric și poet oficial al Porții otomane de la finele secolului XVI – Seyyid Loqman, autorul unei *Oguzname*.

Faima osmană a lui Sari Saltuq trebuie să fi fost cu totul excepțională, de vreme ce personajul pătrunde de timpuriu în legendă; în a doua jumătate a secolului XV, Ebu ‘l-Hayr rumi, Gem ‘ulem (teolog) din anturajul cunoscutului pretendent la tronul sultanilor, putea alcătui o culegere *Saltuqname* (*Cartea lui Saltuq*). Alături de partea consacrată *Minunilor lui Saltuq* (*Saltuq-un Kerametleri*), eposul popular a voit să asocieze lui Sari Saltuq și pe cunoscutul înțelept Nastratin Hoge, ceea ce ar localiza în Dobrogea celei de-a doua jumătăți a secolului XIII și o parte din întâmplările pilduitoare ale acestuia din urmă¹⁹.

Conturarea mai precisă a realităților geografice nord-dobrogene în sursele otomane s-a produs abia în a doua jumătate a secolului XV, odată cu treptata expansiune pontică a imperiului sultanilor și se datorează mai întâi fostului müderris (dascăl) la Bursa, Mehmed Nesri, trăitor în vremea sultanilor Murad II, Mehmed II, Baiazid II și Selim I, deci din prima jumătate a secolului XV și până în primul pătrar al celui următor. Faptul că în anul 1481 – când a murit sultanul Mehmed II „Cuceritorul” – Mehmed Nesri se afla în cortul marelui vizir, denotă poziția la care se înălțase și, implicit, valoarea informațiilor cronicii sale, mai ales a părților memorialistice. Astfel, *Povestirea cuceririi Chiliei și Akkermanului* (Cetatea Albă) de către oastea condusă de sultanul Baiazid II are ca epilog reînțoarcerea forțelor otomane victorioase: „la 22 Regeb 889 <15 august 1484>, în ziua de sâmbătă <recte marți>, pornind de la Akkerman și mergând pe câmpie prin ținutul Chiliei, au trecut Dunărea teferi și sănătoși pe lângă mormântul <tus> lui Sari-Saltuq-Baba; pe la sfârșitul lui Saban <24 august – 21 septembrie>, s-au îndreptat cu noroc la Adrianopol”²⁰.

Astfel, din vara târzie a anului 1484, datează prima mențiune expresă a mormântului – „tus” – lui Sari Saltuq Baba Dede. Acest mormânt se afla nu departe după trecerea Dunării din ținutul Chiliei în Dobrogea. Mai mult, după

¹⁹ M. Guboglu, *op.cit.*, p.61.

²⁰ *Cronici turcești privind Țările Române*, cit., p.132 (subl. ns.).

relatarea lui Mehmed Nesri, se constată o întrerupere a marșului forțelor sultanului Baiazid II, întrerupere ce se poate plasa aproximativ în intervalul de la sfârșitul lunii august până la începutul celei de-a doua jumătăți a lui septembrie 1484.

Întâmplător, evenimentele petrecute în acest interval se pot reconstitui pe temeiul însemnărilor de călătorie ale lui Evlija Celebi (1611-1684). Printr-o coincidență, unul dintre protectorii călătorului otoman, la mijlocul secolului XVII, Kenan pașa, fost vali de Ozü (Oçakov), rezidase o vreme la Babadag. Cu preocupări literare, eminent caligraf, el adunase o seamă de legende și extrase despre Sari Saltuq, între care amintita *Saltuqname*, precum și din opera lui Yazicioglu. *Menahib*-ul (biografia hagiografică) lui Sari Saltuq, datorat acestuia din urmă, a furnizat lui Evlija Celebi informația primară, completată, desigur, cu mărturiile localnicilor, culese și în toamna târzie a anului 1652, când se afla la Babadag, al cărui *voievodaliq* îi fusese conferit. Potrivit acestor știri, Evlija Celebi consemna, în a sa *Seyahatname* (*Cartea de călătorii*), că atunci „când <Baiazid II> a pornit la cucerirea cetăților Chilia și Cetatea Albă și a sosit la Babadag, atunci unii dintre cei demni de încredere, venind la el, i s-au plâns astfel: <<Padișahul nostru, aici se află un mausoleu strălucitor cu numele de Sari Saltuq; dar cei care îl reneagă, aruncând peste el gunoi și bălării, au făcut să dispară mormântul său cel venerat>>”. Suplica locuitorilor din Babadag, asociată miraculoasei apariții a lui Sari Saltuq în visul lui Baiazid II, vestindu-i cucerirea cetăților Moldovei pontice, și-a făcut efectul: „Într-adevăr – continuă Evlija Celebi –, Baiazid han, cucerind, fără lupte, cetățile Cetatea Albă și Chilia și devenind cuceritorul tronului lui Salsal și al <cetății> Kamer ul-Kamer, a venit victorios la Babadag. Atunci, el, petrecând o iarnă acolo, a făcut rânduială în cele patru părți ale sale și, refăcând orașul Babadag, a dăruit toate construcțiile de binefacere și toate veniturile de acolo ca vacufuri pentru Baba-Sultan. Acum, Babadagul este hass pentru Baba-Sultan”²¹. Fundația este confirmată de două documente, din anii 1667 și 1669²². Este interesant că Evlija Celebi adaugă numelor și cognomenelor lui Sari Saltuq, titulatura de „sultan” și o identitate civilă „ilustrul Mehmed Buhari”²³.

²¹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p.394-395.

²² „Arșiv kilazuvn”, I, Istanbul, 1938, p.52.

²³ *Călători străini despre Țările Române*, cit., p.748.

Mormântul său a devenit un frecventat loc de pelerinaj, la care s-au perindat apoi sultanii Suleyman Magnificul (1538), Osman II (1620), Mehmed IV (1672) și Mahmud I (1737).

În 1997 și 1998, s-au desfășurat cercetările arheologice la turbeaua lui Sari Saltuq, cercetări reclamate de necesitățile imediate ale proiectului de restaurare a monumentului istoric.

Turbeaua se află la poalele unui bot de deal care a determinat, de altfel, și curbura drumului carosabil, vârful curbei îndreptându-se spre o viroagă prin care curge apa de la un puternic izvor ce se varsă în albia pârâului Tabana. Izvorul se află vis-à-vis de mormânt, aproape pe același ax longitudinal cu acesta, sursă de apă firească asociată ritualurilor mahomedane. La poalele dealului, acoperită în mare parte de vie, este îngropată parțial turbeaua. O contribuție la topografia actuală a sitului îi aparține lui Evlija Celebi, care începe enumerarea și descrierea geamiilor din Babadag cu „Ulu-Djami [Geamia cea Mare], care, fiind lipită de lăcașul lui Saltuq-Baba, este o ctitorie plăcută și o geamie frumoasă, cu neputință de descris”²⁴.

Cercetarea de parament a construcției actuale a pus în evidență existența, pe laturile de vest și de nord, a unor deschideri zidite.

Săpăturile arheologice din jurul turbelei au scos la iveală cele mai vechi construcții și amenajări din acest sit, aflate la adâncimi de 1,10 m – 0,70 m, ziduri din piatră fasonată ale unor clădiri și pavaje cu dale mari de piatră, constituind prima fază de funcționare a unui lăcaș de cult. La adâncimi de 0,30 m până la 0,10 m față de solul actual, au apărut noi amenajări din piatră, corespunzând, și prin materialul ceramic, etapei secolelor XVII-XVIII. Corelate cu cercetările arheologice întreprinse la medreseaua de lângă geamia lui Gazi Ali pașa din centrul orașului, se constată contemporaneitatea acestora și, totodată, distrugerea lor în cursul ultimei mari confruntări ruso-otomane, din anii 1828-1829, când Dobrogea a fost devastată.

Dacă în săpăturile de la medresă a putut fi surprins și un nivel de locuire bizantină (secolele XI-XII), în cazul celor de la turbé, primul nivel arheologic corespunde sfârșitului secolului XV. Astfel că dispunem astăzi de o primă dovadă a începutului amenajării urbane otomane în nordul Dobrogei. Ea confirmă remarcă precisă, dar în mod ciudat ignorată, a lui Evlija Celebi, care, la capătul descrierii operei constructive la Babadag a cuceritorului Chilie și

²⁴ *Ibidem*, p.392.

Cetății Albe, încheia: „A fost clădită de Baiazid-Veli, când a cucerit aceste ținuturi”²⁵.

Concluzie ce se impune și la capătul acestei prime abordări a situației Dobrogei de nord în vremea domniei lui Ștefan cel Mare. Partea de nord a istmului ponto-danubian a stat în conexiune cu Delta Dunării și cu Moldova pontică, amenajarea politico-militară și administrativă otomană datând de-abia după cucerirea, în 1484, a Chilieii și Cetății Albe.

THE NORTH DOBRUDJA IN THE TIME OF STEPHEN THE GREAT

The paper delivers with an unknown aspect of the geopolitical position of Moldavia during the reign of Stephen the Great, the situation of Dobrudja, especially the North of this region.

The relatings of Ibn Battuta from 1330 or 1331 and Giovanni Maria Angioiello, servant of sultan Mehmed IInd in the time of his expedition against Moldavia (the summer of 1476), are very similarly, describing Dobrudja as a desert land, without people, villages and water.

Another contemporary source, *Ordo Portae* by Jacoppo de Promontorio de Campis (Fr. Babinger edition) doesn't include Dobrudja in the Ottoman administrative organisation. Only at the beginning of the XVIth century Donado da Lezze in *Historia Turchesca* (I. Ursu, 1909 edition) mentioned the *sanğaq* of Malgara or Chiersaluch in which is incorporated also „the desert De Brozie” [Dobrudja] and the *sanğaq* of Silistra which includes the towns Chilia/Kili and Cetatea Albă/Akkerman.

Regarding this matter of facts it's evident necessary to introduce the dates of archaeological medieval research on the castle of Enisala and in the borough of Babadag (Raluca and Sergiu Iosipescu, 1991-1999).

Founded after the middle of the XIVth century as capital of a North-East Dobrudjan principality, Yenısala played a notable part in the competition between Stephen the Great forces and the Ottomans for the North of Dobrudja, proved by the archaeological finding of Mehmed IInd silver coins in the burned barracks of the Yenısala castle. This finding can be in relation with the mention of Polish chronicle (Ioachim Bielski) about the extended domination of Stephen the Great over maritime Danube, i.e. North Dobrudja (1477).

In Babadag the archaeological research discovered the underground remains of the first Sari Saltuq Baba tomb (*turbé*) connected with the Ulu-Djami, the great mosque built by sultan Baiezyd IInd after his campaign and conquest of Moldavian harbours Chilia and Cetatea Albă. The archaeological finding confirmed the local tradition conserved in Evlija Celebi relation (middle of the XVIIth century) concerning Ulu-Djami „built by Bayezid-Veli, when he conquered this country”.

The North of Dobrudja was connected with Danubian Delta and pontic Moldavia under Stephen the Great and the beginning of Ottoman administration dated only after the conquest of Chilia and Cetatea Albă by Bayezid IInd (1484).

²⁵ *Ibidem*.

Fig. 1. Dobrogea de nord din *Harta fizic , politic și a căilor de comunicații a Dobrogei*, Constanța, 1900

Fig. 2. Castelul Ienisala, vedere de ansamblu (*foto Gr. Avachian, 1939*)

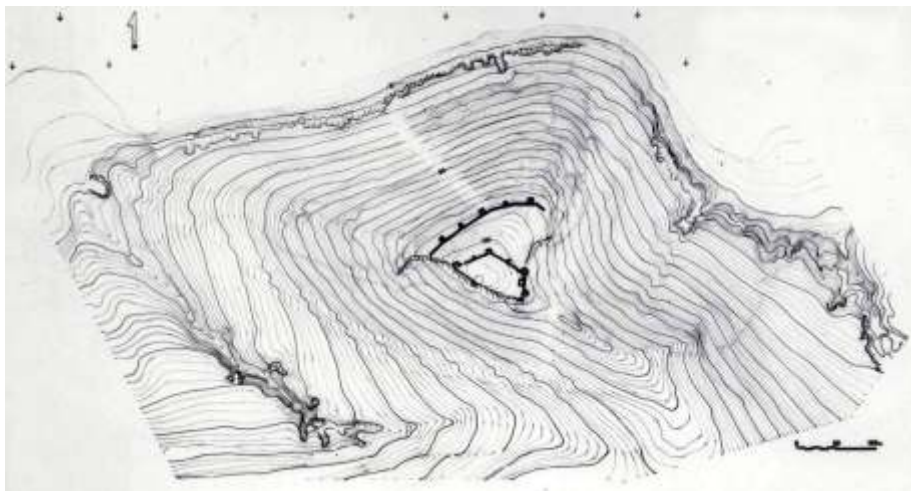

Fig. 3. Restitu ia fotografiei aeriene a sitului medieval Ienisala

Fig. 4. Pozi ia dominant a castelului Ienisala; vedere spre Babadag
(foto Raluca i Sergiu Iosipescu)

Fig. 5. Detaliu al ultimului nivel
al donjonului castelului Ienisala
(foto Raluca i Sergiu Iosipescu)

Fig. 6. Detaliu al podelei cisternei
(foto Raluca și Sergiu Iosipescu)

Fig. 7. Funda iile uneia dintre
locuin ele garnizoanei, a doua
jum tate a secolului XIV
(foto Raluca și Sergiu Iosipescu)

Fig. 8. Funda iile uneia dintre locuin ele garnizoanei,
distrus în jurul anului 1476
(foto Raluca i Sergiu Iosipescu)

Fig. 9 a, b. Aspri de la Mehmed II, descoperi i pe podeaua
locuin elor garnizoanei

Fig. 10. Vârfuri de sge i i cataram descoperite în aceea i locuin
(foto Raluca i Sergiu Iosipescu)

Fig. 11. Vedere general a turbei lui Sari Saltuq Baba din Babadag
(foto Raluca i Sergiu Iosipescu)

Fig. 12. Stâlpul de la mormântul
lui Ibrahim Celebi, fiul lui Hagi
Mehmed Ali (1646)

Fig. 13. Col ul unei construc ii
din secolul XVIII
(foto Raluca i Sergiu Iosipescu)

Fig. 14 a, b. Funda ii din vremea lui Baiazid II
(foto Raluca și Sergiu Iosipescu)

O CRONICĂ NEȘTIUTĂ A MOLDOVEI SUB ȘTEFAN CEL MARE ȘI O HARTĂ FRANCEZĂ A MĂRII NEGRE DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XVI

Între manuscrisele spaniole ale Bibliotecii Naționale de la Paris, sub numărul 349, fost 446, se află o istorie fără început și fără sfârșit a Imperiului Otoman. După Alfred Morel-Fatio, autorul catalogului manuscriselor spaniole și portugheze din Biblioteca Națională, *Istoria turcilor*, scrisă pe 340 foi de hârtie de 305 mm x 210 mm, incompletă la final, datează din secolul XVI¹ și provine din depozitul de manuscrise al abației Saint-Germain-des-Près, trecut Bibliotecii Naționale de la Paris prin decizia Comitetului Instrucțiunii Publice din 23 aprilie 1795. La celebra abăție, manuscrisele spaniole ajunseseră, prin mai multe donații, din bibliotecile arhiepiscopului de Cambrai, d'Estrée (mort la 1718), a cancelarului Séguier, dăruită la 1731 de nepotul său, Henri-Charles du Cambout de Coislin, episcop de Metz, a cardinalului de Gesvres, donată la 1736, a lui Achille de Harlay, dăruită la 1755 de uzufructuarul averii acestuia, *garde-des-sceaux* Chauvelin². O însemnare de la fila întâi – „este libro es del S(eñ)or D(on) Antonio Grãña Nieto D(omi)ni Ș(eño)” – pare să indice pe ultimul posesor spaniol al manuscrisului, ajuns poate în Franța în vremea războiului de succesiune la tronul Spaniei, la începutul secolului XVIII.

Legat în piele de vițel, cu motive florale imprimate, mâncat de carii, manuscrisul începe cu *Capítulo primero de las opiniones que se scriben de la origen de los elios turcos...* (f.lr) și se termină la capitolul 249, intitulat *Come el gran turco cerca la ciudad de biena e no lo pudo ganar*, cu cuvintele „et siendo benido el ano de mill et quinientos et veinte et nnebe come el tenga un ynferral deseo de destruir la Xpiandad vino in Ungria con”. La legat, începutul a fost tăiat, iar de la sfârșit au fost rupte circa douăzeci de file, după cum arată rămășițele acestora aflate la cotor.

¹ Alfred Morel-Fatio, *Catalogue des manuscrits espagnols et portugais / Bibliothèque Nationale. Département des Manuscrits /*, Paris, 1892, p.136, sub nr.446.

² Bibliothèque Nationale, Paris, ms. no.349, f.X.

După o trecere rapidă în revistă a evenimentelor din cea mai mare parte a secolului XIV, manuscrisul insistă asupra Cruciadei de la Nicopole (ff.XII-XXV), fără a menționa totuși pe români. Aceștia apar în domniile sultanilor Mehmed I și Murad II (ff.XXXV-XLIII). O parte importantă este consacrată lui Mehmed II (ff.XLIII-CXLVI), finalul cronicii, prima treime a veacului XVI, devenind mult mai amănunțit cu relatarea ultimelor confruntări otomano-venete. Aceasta a și determinat pe Alfred Morel-Fatio să atribuie, în catalogul său de la 1892, manuscrisul secolului XVI.

În chip firesc, într-o astfel de istorie a otomanilor, nu puteau lipsi Ștefan cel Mare și țara sa. Prima lor apariție este în capitoulul 86, *Como Amag basa enbio al Gran Turco desde Cafa trezientos cautibos en un nabio et como los elios cautibos mataron todos los turcos quelos le esaban y ellos se salvaron a tierra de xpianos* (Cum Ahmed pașa a trimis de la Cafa Marelui Turc trei sute de prizonieri pe o navă și cum acei prizonieri au ucis pe toți turcii care erau și ei s-au salvat pe pământurile creștinilor). Este cunoscutul episod cu cei trei sute de tineri, trimiși de la Caffa la Istanbul, care s-au revoltat și, punând stăpânire pe navă, au debarcat în Moldova. Istoria spaniolă a otomanilor precizează că acei tineri și tinere erau italieni și unguri și genovezi și din multe alte părți, iar pe navă fusese încărcat „ceea ce era mai bun din prada de la Caffa” (*con todo lo mejor del despoio que en Cafa se avia a viso* – f.CXIr). Prin răzvrătirea lor, tinerii au pus mâna pe navă, o „fustă”, luând direcția Moncastro, „care cetate era a contelui Ștefan, numit de turci Carabogdan, care pe acea vreme domnea peste o mare parte a Valahiei” (*la qual ciudad hera del conde Estefano llamado por los Turcos Carabodan que en aquel t(em)po señorana una gran parte dele Balachia* – f.CXIr). Este important de subliniat sensul dat aici termenului de *Valahia* și faptul că principele Ștefan domnea peste o mare parte a acesteia, situație conformă realităților momentului.

Odată ajunși în fața Cetății Albe, ei au trimis o barcă la țarm pentru a negocia cu principele, propunându-i să-i dea două părți din pradă, pentru a-i lăsa pe tineri să plece spre Polonia, Ungaria, Italia, Genova, fiecare după plac. Ceea ce s-a și întâmplat, principele neacceptând să facă altfel decât ceea ce convenise cu acei flăcăi creștini (*contrataron con el que le darian las dos partes dela ropa con que les dexase y su viaje et no consentiese que nadie fuese tias ellos y teniendolo el elio conde por bien a aquellos mancebos xpianos le dieron a un mucho mas delo que con el avian contratado y ellos se fueron la buelta de Polonia, y desenbarcando en ella que daron los mas en aquel reyno et otros se pasaron a Ungria y otros a Italia y otros a Genoua*

*cada uno donde mas de plugo – f.CXI^r-CXI^v)*³. Refuzului principelui de a da nava, averea și prizonierii ceruți de ambasada sultanului – sub cuvânt că porturile și țările sale sunt libere pentru oricine, deopotrivă pentru cei ce solicită azilul, fiecare putând pleca unde-i place – i se atribuie decizia lui Mehmed II de a trimite pe Suleiman pașa cu oastea contra Moldovei.

Campaniei din iarna 1474-1475 i se consacră capitolul 87: *Como el Gran Turco enbio a suleiman basa con un grueso exercito contra el conde Estefano Carabodan y fueron los Turcos desbaratados*. Efectivele oastei conduse de Suleiman, beilerbeiul Rumeliei, sunt evaluate la 30.000 de călăreți, mulți infanteriști și chiar o parte din curtea sultanului – *Suleiman bassa belerbey dele Rromania con treinta mille cavallos et mucha gente de pie et ansi mesmo fueron con el la parte de la corte del Señor*. După trecerea Dunării, vestea înaintării otomanilor a determinat pe principe să ia măsurile de apărare, punându-și în ordine oastea și alegând o trecătoare, la 20 de mile (evidentă eroare pentru 200 de mile !) depărtare de Cetatea Albă, a pus de s-au tăiat copaci și s-a barat drumul. Când capul oastei otomane a ajuns dincolo de jumătatea trecătorii, a atacat oastea princiară, condusă de însuși domnul și, dintr-o latură, de pe coastele trecătorii, țărani pedestri, obligând astfel inamicul să încerce să se îndrepte prin altă trecătoare, păzită și aceea de oamenii domnești (*henida la nueva al Carabodan como los Turcos le benian a destruirde, el hizo toda la probision que pudo para defenderse dellos et metiendo se en horden su gente los espero en un paso a veinte millas [sic !] de Moncastro et hizo cortar muchos arboles y echar los en el camino y el se puso contro dala gente que traya por toda aquellaes trechura el exercito de los turcos començo a pasar y siendo ya del otro cabo mas de la mytas del el conde vino a las manos con los turco et los hizo volber puestos en huida et come tornasen por lo cetrecho de aquel paso baxaron muchos peones de las sieras que a las lados estauan et mataron gran numero de turcos y los hizo voluer presto y entre tanto por otro paso que alli cerca estaua muy fuerte et qui ansi estaua guardado con poca gente paso el conde Estefano Carabodan – f.CXII^r). Înfrântă în această cumplită încleștare – prima fază din ziua de marți, 10 ianuarie 1475, a bătăliei de la Podul Înalt-Vaslui – oastea otomană a început o retragere dezordonată spre Dunăre, urmărită de oastea principelui Ștefan,*

³ Comparația cu celelalte izvoare și istoriografia afacerii la Ștefan Andreescu, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p.127-137, 150-151.

pierzând, după arătarea istoriei spaniole, circa 40.000 de oameni. Cu greu însuși Suleiman pașa s-a salvat într-o barcă peste Dunăre⁴.

Înfrângerea forțelor beilerbeiului său în Moldova a convins pe Mehmed II de necesitatea unei campanii sultanale, al cărei obiectiv a fost, totuși, ascuns o vreme, lăsând să planeze incertitudinea dacă nu se va îndrepta spre Belgrad, unde forțele ungare cuceriseră o fortăreață, amenințând și atacând de aici ținutul otoman al cetății Semendriei.

La sfârșitul lui martie, Mehmed II a plecat din Constantinopol, îndreptându-se spre câmpia din preajma Adrianopolului, unde a rămas 40 de zile, trecând în revistă trupele care soseau, scoțând caii la ierbat și pregătind proviziile pentru campanie: *El Gran Turco estubo cerca de quarenta dias recogienso el exercito que de muchas partes benia y a via alli al de rredor muchos herbajes et lugares de donde hera traydo ynfinito bastimento para el real echa tus al aprobision necesaria para el camino et que riendose y a el Gran Turco partir misit bas hermano de Asmiral bassa el quel fue muerto e nel en fratres que hera sangiaco dela Morea enbio al Señor Macometo fasta cien personas que avia tornado de los enemigos y a un quelos mezquinos heran hombres de labor et de guerra; el Gran Turco los mando descabecar lo qual yncontinente fue echo luego (f.CXIIIv).*

În altă zi, sosiseră în tabără 200 de ieniceri, scăpați din cetățuia Șabac, cucerită de forțele ungare; aceștia au motivat capitularea cetății, între altele, și prin presiunea a 400 de greci, fii de creștini, aflați în interior (*porque avia dentro quatrocientos griegos hijos de xpianos que demandaban partido et teniam gran rrazon de demandallo porque a una guaya non tenian – f.CXIIIr*). Mai mult: au arătat că, fiind ucis căpitanul cetății de o lovitură de tun, conducerea a fost luată de unul dintre greci, care a predat fortăreața regelui Ungariei (*el capitan que en la fortaleza estaua mas que hera muerte de un tiro di artilleria et se avia alcado por căpitan unos delos griegos que avia sido qui en mas priesa avia dado quela fortaleza se entregase al rey de Ungria – f.CXIIIr*). Fără a ține seama de motivele invocate de ieniceri și nici de asigurările lor pentru o viitoare slujbă credincioasă, Mehmed II a poruncit executarea lor.

⁴ Spre compararea izvoarelor și reconstituirilor campaniei, v. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ediția a II-a, București, 1966, p.127-132; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.80-95; N. Iorga, *Istoria românilor*, ediția a II-a, vol.IV, București, 1996, p.127-133; Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p.106-121; N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p.117-137.

Cu o armată de 150.000 de oameni, sultanul a pornit din tabăra de la Adrianopol prin „Cuynole” și peste munții Balcani la Aytos, de unde, în patru zile, s-a ajuns la cetatea Varnei, „de antici numită Dionysopolis”, evidentă confuzie cu Balcicul. Armata otomană a trecut pe lângă vechiul loc de bătălie de la Varna, unde Murad II a înfrânt și ucis pe regele Vladislav al Ungariei și unde se mai puteau vedea atât urmele taberelor întărite ale inamicilor, cât și o movilă de oase ale celor uciși în bătălie (*et pasaron en el mesmo campo donde Amurat Gran Turco abia desbaratado et muerto el rey Ladislao de Ungria segund elio es arriba y a un estonces separescian grandes señales de donde los campos avian estado fortificados et a si mesmo avia alli un montezillo de huesos de hombres en aquella batalla avian muerto* – f.CXIIIv).

De la Varna s-a mers 12 zile în condiții grele, negăsindu-se altă apă dulce decât aceea transportată de armată și ținutul fiind pustiit de lăcuste: *El Gran Turco fue des de alli en doze jornadas a donde ne se podia allar aqua dulce et ansi bebian del acque hera sal obre alli cargo, tanta cavaletta della que destruyeron los panes, que en España llaman lăgosta, que hubiera de destruir el real* (f.CXIIIv). Invazia lăcustelor a continuat atunci prin Polonia și țările germane până în Italia (f.CXVr).

După trecerea Dunării, armata lui Mehmed II a avut de străbătut ținuturi depopulate și cu totul arse din ordinul „contelui” Ștefan, trupele invadatoare fiind acoperite de praful negru al cenușii purtate de vânt. Sultanul dăduse ordine severe pentru menținerea ordinii și el însuși era mereu pe cal pentru siguranța marșului.

Împreună cu armata otomană erau și forțele principelui Țării Românești, aflat în grațiile sultanului. O mie dintre soldații săi efectuau lucrările de pionieri sau geniști ale armatei otomane ziua, în vreme ce alți trei mii salahoreau ziua iar noaptea reveneau în tabăra otomană (*Vino en favor del Gran Turco en aquella jornada Bassiaua [Basarab] señor de la Balachia Baxa con doze mill xpianos basallos suyos los quales pasavan de su parte et hazian de contino sur real muy fuerte porche el Valachio traya para lleo mill gastadores que son asadoneros y el Gran Turco le dio otros tres mill que hazian la obra que hera menester de dia et volbian de noche al real de Gran Turco* – f.CXVv).

Un nou capitol, 89, înfățișează lupta de la Pârâul Alb (Războieni): *Como el Gran Turco llego donde el conde Estefano Carabodan estaua y le conbatio en un bosque y le entro par fuerca y el se escapo*. După primele măsuri de pustiire voluntară a teritoriului și de adăpostire spre Polonia a populației

necombatante, principele aprovizionase toate forțele și fortificațiile sale, retrăgându-se apoi de la șes, cu 20.000 de oameni aleși, într-o pădure din zona muntoasă. Aici se afla o mică, dar foarte tare înălțime, pe care a mai și întărit-o de jur împrejur cu pari, argilă și piatră mărunță, câteva piese de artilerie fiind plasate în punctele trebuincioase; în cavitățile dintre stâncile cuprinse în fortificație se puteau adăposti și odihni ostașii principelui care nu erau de gardă (*Sabida por el conde Estefano Carabodan la benida del Gran Turco el destruyo la tierra segund arriba es elio y enbiando ala parte de Polonia la gente que no hera para pelear y poniendo buen rrecado en todas sus fuerças y fortalezas el se rretiro delo llano con veinte mill hombres escogidos et se subio a una sierra donde avia un montezillo pequeno mucho fuerte el qual el enfortalezia mas poniendo algunas peñas enbiadad a donde hera menester y con barro y piedra menuda lo hizieron tado al derredor como un rreparo tria pleno y puso algunas pieças de artilleria fuerte algunas cuebas en quelos del campo del Carabodan tenian sus bastimentos y asi mesmo los que no tenian la guarda podrian dormir en ellas en encubierto – f.CXV).*

Îndreptându-se spre Suceava, armata otomană petrecuse noaptea la circa o milă și jumătate de pădurea unde se afla oastea Moldovei. La orele nouă, după ce mâncaseră, forțele române au atacat și au pus în derută avangarda otomană condusă de Suleiman pașa, beilerbeiul Rumeliei, și, înaintând în tabăra otomană până la drapele, au luptat aici îndelung, cu înverșunare. Afluirea a tot mai multe trupe otomane a silit pe principele Ștefan să ordone retragerea și să porceadă la apărarea cu bravură a fortificației din pădure – a „estacadei” sale – cu focuri de artilerie, cu proiectile de piatră: *la hora de nona el conde Estefano Carabodan salio de su estaqada et topo junto a su estancia la guarda del real turquesco et dio en ellos de tal manera que Suleiman basa no basto a tener la gente que no se pudiesen en huida et fueron los del conde matando en ellos fasta metellos por los pabellones del campo luego que Suleiman basa fue desbaratado y entrado en el real recogio alguna gente de cauallo lo mas presto que pudo et con ella volbio hazer resistencia al Carabodan et ansi le topa en una calle del real y pelearon mucho rrato con grande enemiga mas come siempre sobre benia gente de los turcos fue forçado al conde Estefano rretirar se a su fortifica do bosco a donde se defendra valentissimamente y hera tanto el dano que en los turcos hazia con el artilleria et con muchas piedras que por fuerca los hazia tenerse a fuera (f.CXVI).*

Intervenția personală a lui Mehmed II, cu ienicerii săi, a făcut posibil ca forțele otomane să poată depăși în cele din urmă cursul de apă și să ia cu asalt

întăriturile românești. Noaptea lăsându-se și oamenii căzând chiar la doi-trei pași de sultan, acesta a ordonat regruparea forțelor și, având în vedere pierderile de circa 12.000 de ostași, intervalul de până dimineață a fost trecut sub strictă pază. Abia a treia zi, după lupta care a durat din zori și până la prânz, folosindu-se artileria care a distrus întăriturile, oastea lui Ștefan a putut fi silită să părăsească adăposturile ce le mai păstrase. În bătălie căzuseră circa 200 dintre moldoveni și fuseseră prinși încă mai mult de atâția, dintre care cei mai mulți erau originari din ținutul Cetății Albe (*El Gran Turco proba a dar galope a su cauallo por esforcar la gente de acaualto suya et asi mesmo la ynfanteria que yba un poco delante et asi llegarones forcada ñiente a los reparos procurando con mucha priesa de entrar por ellos mas como la noche sobre vino el Gran Turco mando a tener arrecoger la gente la qual fue luego asi fecho que dando muertos muchos turcos que en los unos y en los otros aquel dia fueron cerca de doze mill. Buelto el señor Macometo a su real hizo hazerto dala noche buena guardia a los que aquel dia no avian mucho trauajado. Pasados tres dias el Gran Turco mando hazer la sesqua dia que heran menester para combatir ellos que toy al alua del dia salio a dar la vatalla por anco parte resabio se mucho dano en la gente turquesca mas ala hora de medio dia que ya el artilleria de fuera a via jugado muy gran rrato comencaron de caher algunos rreparos y entrar la gente de los turcos por ellos de manera que fue necesario al conde Estefano ponerse en huída et fueron muertos de los suyos cerca de dozientos y presos mas de otros tantos, de los quales la major parte del los heran naturales de la comarca de Moncastro – f.CXVIIv-CXVIIIr). Explicația numărului mic de morți între oamenii principelui stătea, potrivit cronicii, atât în desimea și înălțimea copacilor pădurii, cât și în cunoașterea terenului de către cei care se retrăgeau (*Hera el bosco tan çerrado et alto que avia en el mucha escuridad con aquello et con la espereza della terra no so pudo tomar mucha de la gente que huya... – f.CXVIIr*).*

Au urmat, după devastarea târgului Sucevei, zece zile de asediu nereușit al cetății, ai cărei apărători s-au luptat cu curaj, provocând daune mari inamicului, cu tunurile (f.CXVIIv).

Capitolul 90 încheie campania armatei otomane din anul 1476: *Como el Gran Turco se rretiro de sobre la fortaleza de Barzaua yendo la via de Constantinopla supode tres fortalezas que et rey de Ungria avia fecho et se termino de yr luego aderriballas*. În fața rezistenței cetății Suceava și a foametei, sultanul a decis retragerea, făcută însă mult spre vest, pentru a nu

mai merge pe malul mării (*el Gran Turco volbio per otro camino del quel antes llebana y tomando la buelta de la mar Major – f.CXVIIIr*)⁵.

Manuscrisul spaniol reia istoria moldo-otomană cu prilejul campaniei sultanului Baiazid II contra Chiliei și Cetății Albe din 1484⁶.

Capitolul 136 se intitulează *Como Bayazit Gran Turco fue contra el conde Estefano y legano las ciuidades de Licostomo et Moncastro* și, în preambulul său, se face un rezumat al ultimelor raporturi între principatul românesc est-carpatic și Imperiul Otoman. Capturarea tezaurului trimis de la Caffa și rezistența vitejească făcută cu bună artă militară de forțele principelui Moldovei armatei lui Mehmed II erau considerate de sultan drept un adevărat ultraj („desacato”): *In el capitulo LXXXVI et LXXXVII desta cronica se hizo rrelacion como a causa de aver acogido en su tierra al conde Estefano Carabodan los trezientos mocos que Amag bas enbiaua desde Capha a Macometo Gran Turco et ello señor le mobio guerra por esso, en la qual el conde Estafano se defendio balentisimamente con buena guerreria*. Sultanul Baiazid a trimis un ambasador la curtea Moldovei, solicitând principelui, vasalul său, plata tributului datorat de câțiva ani, așa cum fusese plătit tatălui său (*enbiade un enbaxador suyo para quele pagase el feudo o tributo que de algunos anos ley era debido a si come se solia dar al Gran Turco Macometo su padre – f.CLXXIV*). Desconsiderarea de către principe a ambasadei otomane a fost pretextul declanșării campaniei otomane contra Moldovei.

A fost pregătită o puternică flotă – *poderosa armada, por la mar* – și o însemnată armată terestră, cu care Baiazid II a pornit în persoană: „Au plecat din cetatea Constantinoplei, luând-o pe malul mării celei mari și flota tot pe acolo și după multe zile Baiazid sultan a trecut Dunărea cu toată armata sa și și-a pus tabăra sub cetatea Licostomo care este așezată pe malul acelei mării mari și pe de altă parte trece un braț al Dunării care o înconjoară ...” (*Se partio de la ciudad de Constantinopla llevando la buelta del mar mayor y el armada ansi mesmo et despues de muchos dias Bayasit sultan*

⁵ V. izvoarele și comentariul campaniei (autor: Manole Neagoe) în vol. *Războieni. 500 de ani de la campania din 1476*, București, 1977.

⁶ Campania sultanului Baiazid II pentru cucerirea Chiliei și Cetății Albe a fost reconstituită exemplar, grație și însemnatului aport de surse otomane, de regretatul profesor Nicoară Beldiceanu în doctoratul său de la München (1955); pe temeiul acestei teze inedite, a publicat studiile *La campagne ottomane de 1484, ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în **RER**, Paris, V-VI, 1960, p.61-80 și *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în **SOIF**, XXIII, 1964, p.36-90.

*paso el Danubio con todo su exercito et metio el su la ribera del elio mar Mayor y par la otra parte pasa un rramo del Danubio que alli cerca... – f.CLXXIIr). Asediată pe apă și pe uscat șapte luni – confuzie cu numărul de zile ale asediului – în fața epuizării proviziilor și munițiilor, a imposibilității principelui Moldovei de a-i veni în ajutor, cetatea a capitulat, cu condiția ca populația să rămână să trăiască în bunurile sale, plătind sultanului aceleași dări pe care le dăduse și principelui (*acordaron de rrendersi al Gran Turco sacando por partido que bibiesen en sue haciendas y pagasen al elio señor lo mesmo que pagaban a Carabodan – f.CLXXIIr).**

Expediția a urmat pe malul Mării Negre până la cetatea Moncastro, situată la o sută de mile de Licostomo, forțele otomane trecând și marele fluviu, confundat cu Borystene (Nipru). După o rezistență de două „luni”, „luând exemplu de la ce făcuse cetatea Licostomo, s-a supus cu aceleași condiții” (*mas tomando exemplo delo que la civida de Licostomo avia fecho rrenderoñ se con el mesmo partido – f.CLXXIIr).* După cucerirea cetății Moncastro, sultanul Baiazid a vestit că locuitorii ținutului, atunci depopulat, care s-ar întoarce până la o vreme, vor beneficia de aceleași condiții precum cei din Licostomo și Moncastro (*Ganado Moncastro el Gran Turco Bayazit hizo saber par todos el llano dele tierra la qual estaua despoblada que todos los que se volbiensen a sus lugares dentro cierto termino que el los rresalia con el mesmo partido de Licostomo et Moncastro – f.CLXXIIr).*

Capitolul cronicii spaniole referitor la cucerirea otomană a cetăților pontice ale Moldovei se încheie cu un excurs despre locuitorii din ținuturile Licostomei și Cetății Albe, „armeni în număr destul de mare și trăitori în credința creștină, având patriarhul lor și Aquesea Probinaci [sic !] este țara lor de origine” (*armenios son asaz gran numero et biben en la fede xpiana y tienon su patriarca y es llamada Aquesea Probinaci la tierra de oregena).* Dintre acești armeni, cea mai mare parte urmaseră pe seniorul lor, principele Moldovei, în munți (*la mayor parte de los armenios sequedo con su señor el Carabodan en las sierras – f.CLXXIIr-CLXXIIv).* Cu toate acestea, unii s-au întors la casele lor în termenul fixat, iar sultanul, pentru bunăstarea ținuturilor, le-a acordat aceleași condiții pentru ca să nu se depopuleze ținutul (*el mesmo partido que alos primeros por no despoblar la tierra – f.CLXXIIv).* Cronica include apoi un excurs despre exodul armenilor anatolieni, provocat de invazia forțelor lui Timur-Lenk, despre îmbarcarea lor la Trebizonda și stabilirea lor la Licostomo și Moncastro (f.CLXXIIv).

Și de aici cronica spaniolă urmează: „Astfel au început să le locuiască acolo și erau acele pământuri ale acelu contes Ștefan Carabogdan. Și locurile

acestea de frunte au fost cucerite de Marele Turc Baiazid și astăzi sunt stăpânite de nepot⁷. Locuitorii ținutului plătesc mereu tributul deopotrivă domnului tătarilor și de asemeni casei contelui Ștefan și au aceeași supunere către toți aceștia și nu ar putea trăi în alt chip, pentru că oricare dintre acești trei stăpâni i-ar putea distruge și de aceea, atunci când Baiazid sultanul a cucerit acele cetăți, acelea de la Licostomo și Moncastro, a consimțit ca locuitorii să recunoască stăpânirea tuturor celor trei, deoarece altminteri ar fi trebuit să dispună de 50.000 de oameni pentru a apăra ținutul de tătari și de Carabogdan și chiar niciodată nu l-ar fi cucerit, dacă pe acele vremuri nu ar fi fost mult război între tătari din cauza a doi frați, fiecare voind să fie stăpân, și din această pricină contele Ștefan nu s-a putut sluji cu meșteșug de nici unul dintre ei, pentru a veni în ajutorul cetăților sale înainte ca Marele Turc să le cucerească” (*Ansi comencaron de abitare nellas et a unquellas elias terras heran del elio conde Estefano Carabodan y los lugares principales fueron ganados por el Gran Turco Bayazit et oz som del seniorio del nieta. La gente della terra sienpre paga tambien tributo al senior tartaro et ansi mesmo a la casa del conde Estefano et a todos ellos tan y gual obediencia et no podria bibir de otra manera porque qual qui er destos tres señores le puede destruir et portando quando Bayasit sultan gano las ciudades sus elas de Licostomo et Moncastro consentio que la gente della tierra rreconosciese seniorio a todos tres porque de otra manera el vbiera de dexar an quenta mill honbres para defender la tierra de los tartaros et del Carabodan et aun nunca el la conquistara sin a quel t(ien)po no vbiera mucha guerra entre los tartaros a causa de dos germanos que cada uno dellos queria ser señor et portando el conde Estefano no pudo sero corrido de ninguno dellos para socorrer el sue cividades antes que el Gran Turco las ganera – f.CLXXIIIr).*

Aici, spre finele secolului XVI, se încheie în filele manuscrisului spaniol mențiunile despre Ștefan cel Mare.

Investigațiile în bogatul fond de manuscrise al Bibliotecii Naționale de la Paris nu vor înceta să fie răsplătite cu noi descoperiri ale unor surse pentru istoria românilor și deopotrivă pentru conexiunile, deseori surprinzătoare, ale ținuturilor carpato-dunăreano-pontice cu evenimente, ideologii și oameni de sub alte orizonturi.

⁷ Acesta este Suleiman Kanunî, Magnificul (1520-1566), fiul lui Selim I, născut în 1494.

Biblioteca Națională franceză adăpostește o bună parte din vechea *Bibliothèque du Roi*, în care s-au adunat, din domnie în domnie, cărțile și manuscrisele multora dintre suveranii Franței. Din fosta bibliotecă a lui Ludovic XII, „le père du peuple”, rege de la 1498 la 1515, am avut fericirea să găsim, la Departamentul Manuscriselor, un atlas (ms. latin 4850), pe foi de hârtie fină lipite pe tăblițe de lemn (240 mm x 150 mm x 4 mm), al țărmurilor atlantice ale Franței și al bazinului mediteranean⁸. Interesul regelui Ludovic XII pentru geografie ar putea fi rezultatul unei curiozități obișnuite în era descoperirii atâtor noi lumi și al cartografierii lor, dar orientarea sa spre Mediterana întregă pare să aibă o suplimentară semnificație. Cunoscut pentru războaiele sale italiene, regele, sub influența tinerei și inteligentei sale soții, Anne de Bretagne⁹, a conceput asocierea Franței la proiectul de cruciadă contra turcilor, elaborat și negociat la cumpăna secolelor XV-XVI de Sfântul Scaun și de regii Ungariei și Poloniei, proiect devenit o necesitate de prim ordin pentru Veneția, atacată de otomani în posesiunile sale peloponeziace, la Coron și Modon, în anii 1499-1502.

Ștefan cel Mare și sfetnicii săi, atenți la orice desfășurare politico-militară europeană interferându-se creșterii puterii otomane, nu puteau pierde prilejul pregătirii unei noi cruciade. Semnificativă pentru buna informare europeană a Curții princiare de la Suceava este fragmentul final al soliei lui Ștefan cel Mare către marele cneaz al Moscovei, la 1498: „Ioan Ștefan voievod ne-a mai poruncit să-ți vorbim: toți craii și toți domnii creștini câți sunt și toate părțile Apusului și toate țările Italiei se unesc și se găsesc și ar dori să meargă împotriva păgânilor; ar fi bine să ai și tu pace cu creștinii și să te scoli împreună cu toți domnii creștini împotriva păgânătății”¹⁰. Negocierile principelui român din 1499 cu Polonia și Ungaria sunt relevante pentru angajarea Moldovei în proiectul de cruciadă¹¹.

⁸ După *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae*, pars tertia, tomus IV, Parisiis, Ed Typographia regia, 1744, sub no. IVMDCCCL: „*Codex Membraneus qui continentur tabulae geographicae ad usum Ludovici XII. delineatae. Is codex decimo sexto saeculo exaratus videtur*” (subl. n.).

⁹ Anne (1477-1514), ultima ducesă a Bretoniei, soția regelui Franței Carol VIII și apoi a lui Ludovic XII; al său „livre d’heures”, cu splendide miniaturi, dovedește un gust artistic deosebit. A susținut, împreună cu consilierii săi, participarea la această cruciadă a Franței.

¹⁰ Ion Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.409-411; subl. ns.

¹¹ *Ibidem*, p.415-446.

Or, în chip minunat, atlasul regelui Franței conține și o planșă a bazinului Mării Negre. Cruciada, animată de regina Anne de Bretagne și de consilierii săi bretoni, și în care navelor încercaților marinari ai ducatului li se rezerva un loc deloc neglijabil, avea în vedere și Marea cea Mare.

Harta Mării Negre din atlasul regelui Ludovic XII face parte din seria marilor realizări ale cartografiei venețiene, contururile țărmurilor, forma generală a bazinului pontic atingând perfecțiunea, în vremuri în care hărțile acestei părți a lumii involuaseră evident¹². Pe vechiul litoral pontic românesc se înșiruie, de-a lungul unor țărmuri cu locuri de ancoraj marcate, localitățile și hidronimele Castrici, Cavarna, Caliacra, Lasilucio, Pangalia, Costanza, Zanauarda, Grosea, Stravico, San Giorgi, Solina, Aspera, Licostoma, Farconare, Mauro Castro. Colorate sunt insulele Fidonisi, azi Insula Șerpilor, ostrovul dintre gurile Solina și Aspera și, în amonte, nenumit, un ostrov pe *flumen Vecina*. Alături de numeroase alte marcaje și denumiri hidrografice, nu lipsesc, în Crimeea, Calamita și Cembaro.

Firele nevăzute ale gândului legau, astfel, Moldova pontică de Curtea Franței lui Ludovic XII într-o speranță de cruciadă „*in Turcos*”, cruciadă pe care nici Ștefan cel Mare, nici Anne de Bretagne n-au mai apucat să o vadă. Au rămas doar scrisorile princiare și reușita hartă nautică pontică.

Cu gândul Cruciadei va fi adormit și marele principe al Moldovei iar harta Mării celei Mari ilustrează viziunea sa cuprinzătoare spre orizonturile deplinei libertăți.

Excerptele din cronica spaniolă a turcilor referitoare la istoria Moldovei sub Ștefan cel Mare, înfățișate aici, oferă fapte și interpretări noi față de vestita *Historia Turchesca* atribuită lui Donado da Lezze, pe care, altminteri, o parafrizează sau o traduce îndeustul de exact. Aceste pasagii se datorează, desigur, interesului special al compilatorului spaniol, care a păstrat astfel în cronica sa părți omise de copiii manuscriselor de la Biblioteca Națională din Paris și din Arhivele Ministerului Afacerilor Străine al Franței, folosite de Ioan Ursu pentru ediția sa¹³.

¹² Pentru plasarea hărții în cadrul evoluției cartografice a litoralului vest-pontic, cf. N. Grămadă, *La Scythia Minore nelle carte nautiche del medio evo. Contributione alla topografia storica della Dobrogea*, în „Ephemeris Dacoromana”, IV, 1930, p.212-256.

¹³ Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu, București, 1909. Remarc faptul că manuscrisul italian de la Biblioteca Națională din Paris are aceeași proveniență ca și acel spaniol din fosta bibliotecă a mănăstirii Saint-Germain-des-Près (*ibidem*, p.V).

Depășirea de către cronica spaniolă a limitei superioare, anul 1514, cu care se încheie manuscrisele italiene de la Biblioteca Națională și Arhivele Ministerului Afacerilor Străine de la Paris¹⁴, ca și continuarea până la asediul Vienei de către otomani, în 1529, modifică o serie din concluziile lui Ioan Ursu și, probabil, în primul rând atribuirea *Historiei Turchesca* lui (sau numai lui) Donado da Lezze, dispărut în 1526¹⁵.

Este foarte probabil că informația însăși care a stat la temelia pasagiilor citate se datorează, în mare parte, unor surse armenesti, lesne de marcat prin sublinierea rolului armenilor în istoria politică și militară a Moldovei. Cu toate contribuțiile lui N. Iorga¹⁶ și ale lui H. Dj. Siruni¹⁷, o istorie critică a armenilor din România rămâne o datorie a istoriei și arheologiei armenizante. În lipsa acestor cercetări, anevoie se va putea face o apreciere a contribuției armenesti la istoriografia referitoare la români.

Cât privește știrile despre istoria Moldovei sub Ștefan cel Mare, cuprinse în cronica spaniolă a turcilor, ele confirmă, nuanțează, completează și uneori înnoiesc pe de-a-ntregul sursele reconstituirii evenimentelor politico-militare în anii supremi ai confruntării româno-otomane, 1474-1476 și 1484. Cronica spaniolă pare să confirme și *sulhnameaua* sultanului Mehmed II pentru Moldova din 1479¹⁸: altfel nu s-ar explica cererea tributului de către Baiazid II la începutul domniei sale. De un interes cu totul deosebit este precizarea din urmă, a statutului special al ținuturilor Chilie și Cetății Albe, care se lăsa întrucâtva presupusă și prin drepturile păstrate de principii Moldovei asupra pescăriilor din lacurile de la Dunărea maritimă¹⁹.

Strânse laolaltă, aceste pasagii spaniole scrise pe timpul domniei marelui sultan Suleiman Kanunî se constituie într-o adevărată cronică neștiută a domniei lui Ștefan cel Mare.

¹⁴ *Ibidem*, p.V-VI.

¹⁵ *Ibidem*, p.XXV.

¹⁶ Cf. N. Iorga, *Scrieri istorice despre armeni*, București, 1999, îndeosebi p.66-229.

¹⁷ Dintre multele contribuții ale lui H. Dj. Siruni în legătură cu acest subiect, v. cu deosebire „Țara voievodului Ștefan” I. Armenii în Basarbia. II. Cetatea Albă, centru armenesc. III. Un ceaslov armenesc din Cetatea Albă (1460), în „Ani”, 1941, p.427-449.

¹⁸ Aurel Decei, *Tratatul de pace – Sulhname – încheiat între sultanul Mehmet al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479*, în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p.118-139.

¹⁹ N. Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în **REI**, XXVI, 1968, 2, p.215-262; idem, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre les 1484 et 1520*, în **BSOAS**, Londra, XXV, 1, 1982.

AN UNKNOWN CHRONICLE OF MOLDAVIA UNDER STEPHEN THE GREAT AND A FRENCH MAP OF THE BLACK SEA FROM THE BEGINNING OF THE XVITH CENTURY

Between the Spanish manuscripts of the National Library in Paris the author had found under no.349 a 340 files Turkish History (1300-1529), dating from the first half of the XVIth century, originary belonging to the ancient library of Saint-Germain-des-Près monastery, disbanded during the French Revolution.

The manuscript is a Spanish version of so-called *Historia Turchesca* (1300-1514), known primarily by Italians manuscripts no.1238 from the National Library in Paris and no.2 from the French Archives des Affaires Étrangères-Turquie, attributed to Donado da Lezze and published (Bucharest, 1909) by the Romanian scholar Ioan Ursu. The Spanish version contains important developments, inexistent in the Italian manuscripts regarding also the reign of Stephen the Great prince of Moldavia (1457-1504).

The first development presents the fate of a Italian ship charged with finest rapine and 300 young men (Italians, Hungarians etc.) from the sack of Caffa (summer 1475), directed to the Porte and especially to Mehmed IInd but turned by the Christian youngs to Moncastro/Cetatea Albă, the maritime harbour of Moldavia. After negociations a third of the burden of this ship was offered by the young men to Stephen the Great but the fact provoked the Great Turk personally.

The second and third fragments present the Turkish campaigns of 1475 and 1476 in Moldavia, the last one led by Mehmed IInd himself. The new and unknown details permit a more comprehensive restitution of the campaigns and battles.

The last development is about the great Turkish and Mongolian campaign of July-August 1484 against the Moldavian maritime fortresses of Lycostomo/Chilia and Cetatea Albă. Apart from the battles details important is the statute of the domains and populations of Chilia and Cetatea Albă after the Ottoman conquest, obliged to pay taxes also to the Moldavian prince.

The author presumes: 1) that these particular informations are due to some Armenian sources – a strong Cilician Armenian community lived in Moldavia from the XIVth century; 2) the archetype of the *Historia Turchesca* was more extensive than the manuscript published by Ioan Ursu under the name of Donado da Lezze, and the Spanish translation conserves some parts of this archetype and also a continuation of events from 1514 to 1529.

The history of the reign of Stephen the Great is completed by a source concerning the attempt of a Crusade around the Turkish-Venician war for Coron and Modon (1499-1502). An Atlas manuscript (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. latin no. 4850) belonged to Louis XIIth king of France has also a good Black Sea map indicated between the towns and cities the harbours of Lycostomo and Moncastro, respectively Chilia/Kili and Cetatea Albă/Akkerman.

Fig. 1. Harta Mării Negre din Atlasul regelui Franței Ludovic XII - manuscris latin nr.4850 de la Biblioteca Națională din Paris, f. 7v-8r

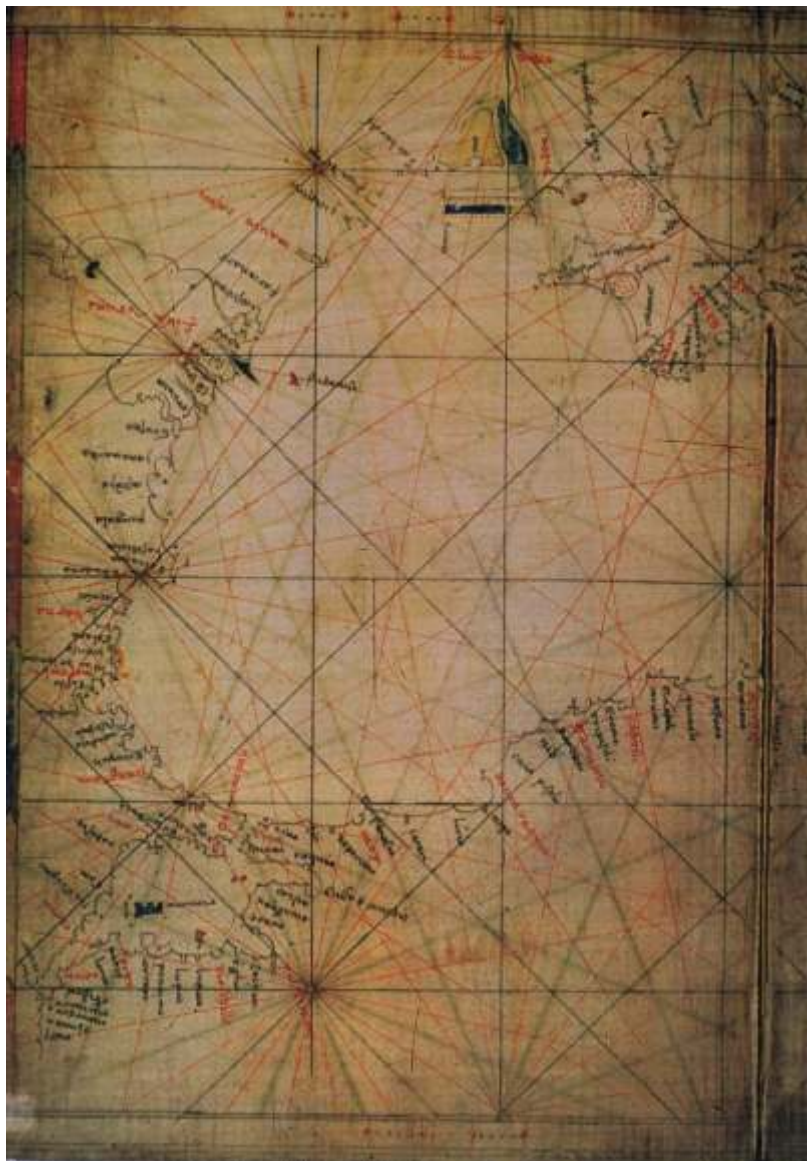

Fig. 2. Detaliu din aceea i hart : rmul vest-pontic

DE L'INTRONISATION DU MÉTROPOLITE THÉOCTISTE IER AU SACRE D'ÉTIENNE LE GRAND

L'attitude des Roumains envers le Concile de Florence a attiré constamment l'intérêt de l'historiographie roumaine¹. Nous avons déjà distingué dans une étude précédente² une première étape d'opposition aux décisions du Concile en Moldavie sous le règne d'Étienne II, qui se rallia entre 1442 et 1447 à la position de son beau-frère³ valaque Vlad Dracul

¹ C. Auner, *La Moldavie au Concile de Florence*, in **EO**, VII, 1904, p.321-328; VIII, 1905, p.5-12, 72-77, 129-137 (*Moldova la soborul din Florența*, Bucarest, 1915); M. Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle*, in **ARBSSH**, XIII, 1927, p.129-159; P. Ș. Năsturel, *Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența*, in **MO**, XI, 1959, 9-12, p.643-648 (*Quelques observations sur l'Union de Florence et la Moldavie*, in **SOF**, XVIII, 1959, 1, p.84-89); P. Chihaiia, *În legătură cu absența delegației Țării Românești la Conciliul de la Ferrara-Florența (1438-1439)*, in **GB**, XXXVII, 1978, 1-2, p.155-165; E. Popescu, *Compléments et rectifications à l'histoire de l'Église de Moldavie à la première moitié du XVe siècle*, dans idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucarest, 1994; D. Barbu, *La Valachie et le Concile de Bâle*, dans idem, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Age*, Bucarest, 1998, p.143-158; M. Diaconescu, *Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie*, in „Mediaevalia Transylvanica”, Satu-Mare, I, 1997, 1-2, p.29-62; A. A. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui. Studii*, Cluj-Napoca, 1999, p.77-127: chap. *Sinodul de la Florența și urmările lui în regatul Ungariei și în Transilvania*.

² Dan Ioan Mureșan, *Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, in **SUBB**, *Historia*, XLIV, 1999, 1-2, p.3-57.

³ Au chap. 4 de *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928, p.84-92, *Vlad Dracul și Moldova de la 1435-1446...*, I. Minea décrit les alliances qui auraient existé entre Vlad Dracul et Iliăș d'un côté et Basarab II et Étienne II, de l'autre. Or il postule l'alliance entre Iliăș et Vlad Dracul à travers la sœur du premier, ce qui le fait bousculer complètement toutes les loyautés politiques de l'époque. Basarab II avait épousé la *filie* d'Iliăș (I. Minea, *Informațiile românești ale cronicarului Jan Długosz*, Iași, 1926, p.37; avec les explications de C. A. Stoide, *Basarab al II-lea (1442-1444)*, in **AIPI**, XVII, 1980, p.279-302, ici, p.295-296 et n.127), tandis que Vlad Dracul épousa en secondes noces la *sœur* d'Étienne II, qui était seulement demi-sœur d'Iliăș – V. Ciocâltan, *Între Sultan și Împărat: Vlad Dracul în 1438*, in **RI**, XXIX, 1976, 11, p.1777). Laonicos Chalcocondyle, *Expuneri istorice*, éd.

(1436-1442, 1444-1447). C'est l'intervention du gouverneur général de Hongrie, Jean Hunyadi, entre novembre 1447 et février 1448, qui a écarté ces deux princes dissidents. A présent, nous nous attachons à éclaircir les conditions de l'intronisation du métropolite Théoctiste à Suceava.

Consacré par le patriarche unioniste Grégoire III Mammè (1443-1451, patriarche unioniste en exil à Rome jusqu'à 1459) et installé par un *prostagma* impérial de Jean VIII Paléologue (1425-1448) émis en novembre 1447, le métropolite Joachim de Moldavie devait assister impuissant à la succession sanglante au trône du pays entre 1447-1451, d'autant plus que tous ces princes (Roman II, Pierre II, Alexandre II, Bogdan II) avaient théoriquement des sympathies catholiques, car soutenus soit par Jean Hunyadi, soit par le roi Casimir IV de Pologne. Le métropolite avait fait des efforts pour attirer les Moldaves à l'Union florentine. Une lettre du cardinal Zbigniew Olesnicki (m. 1455) au pape informe que „le vénérable père et seigneur Joachim, évêque de Suceava en Moldavie [...] avait essayé avec courage de faire mettre dans la voie de l'orthodoxie catholique les peuples confiés à sa direction, en les assurant que c'était pour eux une nécessité de salut de rester fidèles à l'Union convenue au concile œcuménique de Florence entre les Eglises latine et grecque, et qu'ils devaient reconnaître comme tribunal unique celui du successeur de Pierre, qui est en même temps vicair de Jésus-Christ...”⁴.

Dans les sources, Théoctiste Ier semble surgir un peu *ex nihilo*. C'est à deux reprises que Démétrius Cantemir y fait référence dans la *Descriptio Moldaviae* (début XVIIIe siècle)⁵. Ces occurrences nous fournissent deux

V. Grecu, Bucarest, 1958, p.158, dit que Dan (i.e. Basarab II) s'était apparenté au prince de la Bogdanie Noire (Moldavie), qui lui prêta main forte dans sa guerre contre Vlad Dracul (vers 1444), tandis que Dlugosz (Ilie Minea, *Informațiile*, p.91) nous renseigne sur la collaboration d'Étienne II et de Vlad Dracul face à la révolte de Pierre en 1445. Ce dernier geste attira sur Vlad la colère de Jean Hunyadi, colère qui allait lui être fatale.

⁴ M. Lascaris, *op.cit.*, p.132.

⁵ Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Bucarest, 1973, p.350: „Depuis la fondation du siège métropolitain en Moldavie et jusqu'au Concile de Florence, les métropolitains moldaves étaient ordonnés par le patriarche de Constantinople. Le métropolite contemporain participa lui-aussi à ce concile, mais il était un homme simple et peu versé dans les Saintes Ecritures, de sorte qu'il fut trompé par les promesses du pape (dont il aurait reçu le septième siège et d'autres dignités) et il signa tous les décrets mensongers et trompeurs de ce concile, même si les émissaires d'Alexandre le Bon qui étaient avec lui ont protesté pour l'empêcher d'y souscrire. Après la fin du concile, il n'a plus osé rentrer en

renseignements principaux: Théoctiste, le diacre d'origine bulgare de Marc d'Ephèse, le chef du parti anti-unioniste, aurait été envoyé par celui-ci à l'archevêque d'Ohrid, pour y être consacré en tant que métropolite de Moldavie. Ces données ont posé constamment problème aux historiens roumains, qui auraient préféré voir dans le métropolite d'Étienne le Grand un indigène, et même un membre de la dynastie princière du pays vêtu de l'habit monacal. A une exception près⁶, le rejet de son origine bulgare a aussi entraîné l'abandon de l'idée qu'il aurait été le diacre de Marc d'Ephèse⁷, affirmation qui renvoyait vers ses relations avec les milieux anti-unionistes de Constantinople. Il faut revenir sur ces renseignements de Cantemir avec la méthode constructive de Gh. Brătianu, qui prône pour la synthèse entre le contenu de la tradition historique et les acquis de l'esprit critique moderne⁸.

Si l'on confronte la tradition aux informations de l'historiographie médiévale moldave du XVe– XVIe siècles (les rédactions des *Annales* de

Moldavie; Marc, l'archevêque d'Ephèse, envoya comme métropolite en Moldavie son archidiacre, Bulgare de naissance, très apprécié pour sa piété et son orthodoxie; ensuite, puisque le patriarche de Constantinople était passé dans le camp des adversaires, il l'envoya auprès du patriarche d'Ohrid, pour que celui-ci l'ordonne". *Ibidem*, p.370: „Avant le Concile de Florence, les Moldaves écrivaient avec des lettres latines, comme tous les peuples dont la langue dérive de l'ancienne langue romaine. Après que le métropolite de Moldavie, comme nous l'avons déjà évoqué, fut allé à ce concile et y est passa du côté des Latins, son successeur, Théoctiste, le diacre de Marc d'Ephèse, Bulgare d'origine, afin d'éradiquer complètement le ferment des Latins de l'Église moldave, et pour éliminer toute occasion qui aurait permis aux jeunes de lire les sophismes des Latins, incita le prince Alexandre le Bon non seulement à exiler de son pays les hétérodoxes, mais aussi à expurger les lettres latines de tous les écrits et les livres et à les remplacer par les lettres slavonnes; mais il s'est fait, par ce zèle très grand et inopportun, le premier artisan de la barbarie dont la Moldavie souffre aujourd'hui...”.

⁶ P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Rome, 1986, p.183, n.25: l'auteur attire l'attention sur le fait que le monastère bulgare de Zographou est le premier à bénéficier, à partir de 1466, de la générosité d'Étienne le Grand. Il voit là, à juste titre, une nouvelle indication de l'origine bulgare du métropolite Théoctiste Ier.

⁷ Șt. S. Gorovei, *Moldova lui Vasile Lupu și arhiepiscopia de Ohrida*, in **AHAI**, XXXI, 1994, p.114, attaque frontalement la question, en soulignant que huit ans séparent la mort de Marc d'Ephèse (1445) et le sacre de Théoctiste à Peć (1453), d'où on déduit que l'auteur ne donne aucun crédit à la filiation spirituelle entre les deux personnages.

⁸ Gh. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Bucarest, 1980, ch. *Valoarea tradiției ca izvor istoric*, p.9-48.

Putna et de la *Chronique moldo-polonaise*⁹), on remarque deux différences. Premièrement, il n'est pas question du „patriarche” d'Ohrid, mais du *patriarche serbe* Nicodème. Titulaire du siège de Peć, qui portait officiellement ce titre à l'initiative du tsar Étienne Dušan (1346) et seulement de façon officieuse après l'accord avec l'Église de Constantinople (1375). En revanche, les titulaires de l'Église d'Ohrid n'avaient que le titre d'archevêques.

Il est impossible d'hésiter sur l'identité de ce patriarche serbe, car on sait désormais qu'un archevêque homonyme d'Ohrid n'a jamais existé. La confusion reposait sur la mauvaise transcription de l'inscription de l'Église de Tous les Saints de Lešani (près d'Ohrid), de 1451/1452, faite par un historien russe du XIXe siècle, V. Grigorović. Celui-ci a restitué le nom de l'archevêque d'Ohrid de l'époque, dont se conservaient les seules trois premières lettres, *Nik...*, par „Nicodème”. L'historien bulgare J. Trifonov a conclu que les deux ecclésiastiques étaient une et même personne, croyant ainsi expliquer la disparition du Patriarcat de Peć après 1459: celui-ci aurait purement et simplement été absorbé à l'archevêché d'Ohrid par une union personnelle. L'historien grec M. Lascaris a combattu cette théorie, rappelant que l'inscription de Grigorović était la seule source qui parlait d'un „Nicodème d'Ohrid”, un assez mince témoignage¹⁰. La charade a été enfin résolue par l'historien serbe G. Subotić¹¹. Reprenant les sources, il a

⁹ P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, Bucarest, 1959, p.49, 61, 178: Alexandre voïévode, le fils d'Iliș voïévode, régna 4 ans. Durant son époque l'empereur grec et le patriarche de Tsarigrad et beaucoup de métropolitains se rassemblèrent au concile de Florence, auprès du pape de l'Ancienne Rome, et ils furent trompés par les Latins, et une grande partie d'entre eux rentrèrent, barbe coupée. Et durant cette période fut consacré Seigneur Théoctiste comme métropolitain par le patriarche serbe Nicodème (*Les Annales de Putna I*, achevées autour de 1561); Régna Alexandre, le fils d'Iliș voïévode, 4 ans. Durant son règne fut béni Sa Sainteté le Seigneur Théoctiste comme métropolitain par le patriarche Nicodème du Pays serbe, aux jours du bien-croyant despote Georges (*Les Annales de Putna II*, achevées vers la fin du XVIe siècle); Ensuite fut prince Alexandre, le fils d'Iliș, 4 ans. Pendant son règne commencèrent (à être ordonnés) les évêques et les métropolitains par le patriarche Nicodème du Pays serbe, sous le roi Jurij despote (*La Chronique moldavo-polonaise*, écrite en 1564). Voir aussi M. Cazacu, *La littérature slavo-roumaine au Moyen Age (XVe-XVIIe siècles)*, in „Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon”, Paris, IV, 1997, p.83-103.

¹⁰ *Ibidem*, p.153-157.

¹¹ G. Subotić, *Pecki patrijarh i ohridski arhiepiscop Nikodim*, in **ZRVI**, XXI, 1982, p.13-236.

réaffirmé la certitude de l'existence du patriarche Nicodème de Peć, tout en relevant l'inanité des données sur un archevêque homonyme d'Ohrid. Il a prouvé que dès le début il s'agissait d'une lecture erronée de l'inscription de Lešani. Restituée d'une manière rigoureuse, elle parle en effet de l'archevêque *Nicolas*, évoqué d'ailleurs dans la *Vie de Nifon II*, ainsi que par une autre inscription de l'Église de la Vierge du village de Veleštovo (1450/1451). Le pontificat de Nicolas d'Ohrid aurait duré jusqu'après la chute de Constantinople, quand lui succède Zacharia, le maître spirituel du futur patriarche Niphon II¹². Ainsi ressort à la lumière cet archevêque d'Ohrid, leader de la résistance au Concile de Florence dans les Balkans pendant la déstructuration de la hiérarchie grecque. L'Église de Justiniana Prima n'hésitait donc pas à profiter de la perte d'autorité du Patriarcat œcuménique pour élargir les frontières de sa juridiction.

En revanche, on peut affirmer, sans doute aucun, que le métropolite Théoctiste fut sacré en Serbie, et non à Ohrid, pendant le règne du despote Georges Branković (1427-1439, 1444-1456), par le patriarche Nicodème (ca 1445 - ca 1453)¹³. L'origine bulgare du candidat rapportée par la tradition peut s'expliquer par le milieu d'où provenait Théoctiste. On considère d'habitude le métropolite Damien de Moldavie (ca 1437- ca 1445) comme étant Grec. Il provenait en réalité de „la maison et de la famille” du patriarche œcuménique Joseph II (1416-1437)¹⁴. Celui-ci était bien d'origine bulgare, fils de l'ancien tsar Jean Étienne (1330-1331) réfugié à

¹² *La Vie du patriarche Niphon II*, œuvre écrite vers 1520 par le *prôtos* Gabriel du Mont-Athos; G. Mihăilă, D. Zamfirescu, *Literatura română veche (1402-1647)*, I, Bucarest, 1969, p.68-69, rapporte que l'archevêché d'Ohrid a également été absent du Concile: „le bienheureux et grand Nicolas, le patriarche de Justiniana Prima, de tous les Bulgares, des Serbes et d'Albanie et d'autres contrées, qui fut invité de Tsarigrade par le gouverneur de la cité de Linardie, dans le pays d'Ohrid, à la Grande Justiniana. Car à cette époque toutes les contrées, les cités et les villages ont refusé la juridiction de Constantinople, en raison du huitième concile, que les Latins aux esprits vains voulurent faire à Florence. Par conséquent, toutes les Églises orthodoxes étaient sous la juridiction de la Grande Église de Justiniana Prima, qui se trouve dans le pays d'Ohrid”.

¹³ M. Lascaris, *op.cit.*, p.134-139.

¹⁴ Au Concile de Florence, le patriarche Joseph avait rappelé à Damien de Moldavie, Ignace de Târnovo et Joasaph d'Amasée qu'ils étaient „de ma Maison et de ma Famille” – V. Laurent (éd.), *Les mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Église Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, Paris, 1971, p.450 [IX, 17].

Constantinople¹⁵. Il en résulte que le patriarche faisait référence à l'importante colonie bulgare byzantinisée de Constantinople, bien intégrée dans la vie de l'Empire. Théoctiste a pu en réalité commencer sa carrière justement comme diacre dans l'entourage de Damien. Ensuite, Damien quitta la Moldavie pour participer dans le cadre de l'organisation anti-unioniste, la *Hiéra Synaxis*, aux réunions du palais de Xylalas (août-novembre 1445), convoquées par Jean VIII et le patriarche Grégoire. Là, Georges Scholarios et Sylvestre Syropoulos avaient disputé au cours de quinze rencontres théologiques avec les cardinaux Lapacci et Condulmer. A la fin, Damien avait déclaré avec les autres anti-unionistes qu'ils ne pouvaient pas accepter l'Union dans les termes du Concile de Florence¹⁶. C'est juste avant cet événement que Damien put rencontrer Marc Eugénikos lors de ses derniers jours¹⁷.

Dans la tentative de circonscrire le moment de cet acte important, observons qu'une réaction orthodoxe en Moldavie n'était pas concevable tant que le royaume de Hongrie continuait à contrôler cette principauté, et tant que l'existence même de la Grande Église de Constantinople était mise en cause par la sévérité du blocus, du siège et de la conquête ottomane.

Les spécialistes s'accordent à présent pour dire que la seule source crédible sur la cérémonie de restauration du Patriarcat après la conquête ottomane est la relation contemporaine de Michel Critobule d'Imbros, le chroniqueur officiel grec du sultan Mehmed II. Les autres chroniqueurs byzantins contemporains de la Chute (Sphrantzès, Doukas, Chalcocondyle) n'en parlent nullement. Et si les relations du XVIe siècle (l'*Ekthesis chronica*, l'*Histoire patriarcale*, l'*Histoire politique* et le *Chronicon maius* de Pseudo-Sphrantzès) s'y attardent avec force détails, c'est qu'elles transforment et donnent ampleur à cet épisode, pour en faire le moment

¹⁵ V. Laurent, *Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II* († 1439), in **REB**, XII, 1955, p.131-134; I. Dujčev, *A propos de la biographie de Joseph II, Patriarche de Constantinople*, in **REB**, XIX, 1961, p.333-339 („Medioevo bizantino-slavo”, I, Rome, 1965, p.447-454).

¹⁶ L. Petit, X. A. Sidéridès, M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennadios Scholarios*, III, Paris, 1930, p.171-174: document mal daté nov. 1452; J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1961, p.326-329; J. Darrouzès, *Regestes*, I/7, N. 3396, août-novembre 1445.

¹⁷ Marc Eugénikos décéda le 23 juin 1445 (J. Gill, *The Year of the Death of Marc Eugenicus*, in **BZ**, LII, 1959, p.23-31).

fondateur où, par la grâce du Conquérant, la liberté, les privilèges et la juridiction absolue sur tous les fidèles orthodoxes de l'Empire auraient été octroyés au Patriarcat œcuménique.

Les Ottomans étaient naturellement hostiles à la propagation de l'Union dans les territoires qu'ils contrôlaient. Cette attitude explique d'ailleurs l'absence au Concile des représentants de l'archevêché d'Ohrid, le siège orthodoxe le plus important qu'ils dominaient, lequel profita de l'éclipse de l'autorité du Patriarcat œcuménique pour grignoter sa zone de juridiction avec l'accord tacite des Ottomans¹⁸. Ainsi, le moine athonite Macaire, nommé métropolite de Serrès, en région occupée par les Turcs, par l'empereur Jean VIII et le patriarche Grégoire (1447), se confronta à la vive opposition de ses fidèles. Il démissionna, mais ne fut admis dans son monastère qu'après une profession de foi abjurant le Concile de Florence¹⁹.

Critobule affirme que durant le premier séjour de Mehmed II à Constantinople – la deuxième moitié de l'année 1453, dédiée aux premières mesures de repeuplement et reconstruction de la Ville – le sultan commença à rechercher parmi les Grecs réduits en esclavage le moine Gennadios Scholarios. Il aurait eu déjà vent de la position du chef du parti anti-unioniste. En effet, Mehmed II avait expliqué à ses soldats, timorés par la possibilité d'une riposte de l'Occident au siège de Constantinople, que la dispute religieuse des Grecs et des Latins était si profonde que toute coopération était compromise. Le stratège de génie qu'il était avait su utiliser cette conjoncture pour occuper rapidement Constantinople, en un peu plus d'un mois. La grande flotte vénéto-papale qui cinglait vers la ville assiégée était à peine arrivée en mer Egée que la nouvelle de la chute commença à se répandre à travers le monde.

Enfin, le moine Georges fut retrouvé. On sait que plusieurs archontes grecs, bien placés à la Porte – Thomas Katabolènos, le secrétaire grec du

¹⁸ A. Matkovski, *Odnosite pomegu Ohridskata arhipiskopija i osmanskata deržava* (*Les relations entre l'archevêché d'Ohrid et l'État ottoman*), in „Glasnik na institut za nacional'nata istorija”, XVI, 1972, 2, p.112-116; nous remercions pour cette référence notre collègue Victor Alexandrov (Budapest).

¹⁹ V. Laurent, *La métropole de Serrès contre le Concile de Florence*, in **REB**, XVII, 1959, p.195-200: „Je crois en la sainte et consubstantielle Trinité, en un seul Dieu, Père engendré, Fils engendré et Esprit procédant du Père mais non du Fils comme l'enseigne l'Église des Latins. Je rejette le concile de Florence et tout ce que s'y est fait, comme aussi l'ensemble des dogmes latins que rejette l'Église d'Orient”.

sultan, Démétrios Apokaukos Kyritzès et Nikolaos Isidoros, y avaient mis leurs efforts et leur argent. Ils le rachetèrent et le présentèrent à Mehmed II. Le „basileus” – parle Critobule du sultan – impressionné par les qualités du personnage, eut de longues discussions avec lui et „l’honora en le comblant de présents de valeur et le promut finalement patriarche et archiprêtre des Chrétiens, avec beaucoup d’honneurs et de privilèges nécessaires”; et il lui octroya entre autres nombreux faveurs, le gouvernement de l’Église et le pouvoir et l’autorité, qui n’étaient en rien moindres que ce qu’il [le patriarche] tenait auparavant de la part des empereurs [...]. Et ainsi, de par la volonté de Dieu, „l’empereur restitua aux Chrétiens l’Église, avec beaucoup de biens”²⁰. C’est donc grâce au soutien absolu du sultan, incité par les serviteurs grecs qui l’entouraient, que Scholarios devint en quelques mois d’un simple esclave le premier patriarche de Constantinople sous domination ottomane. Ces archontes attachés à l’État ottoman allaient revendiquer plus tard leur contribution comme argument pour exercer un contrôle strict sur les affaires de la Grande Église²¹. Bien que cérémonie de nomination eût lieu le 6 janvier 1454, il semble que Scholarios exerçait déjà *de facto* les prérogatives de patriarche durant les derniers mois de 1453, en attendant la convocation d’un synode susceptible de donner une sanction ecclésiastique canonique au choix du sultan.

Neuf jours après son intronisation, aux négociations de paix avec Venise, le représentant de Mehmed II demanda au nom du sultan que „les droits et la juridiction du patriarche grec de Constantinople sur les sujets grecs de la Seigneurie restent ce qu’ils étaient au temps de l’empereur” (15 janvier 1454)²². Le sultan prenait donc très au sérieux son statut de protecteur des privilèges du Patriarcat, en se présentant officiellement en défenseur de la foi des Orthodoxes vivant dans les territoires des États catholiques. La demande voulait mettre fin à la politique de la Sérénissime de faire accepter l’Union de Florence dans ses possessions en Orient.

Le temps était aux anti-unionistes d’envoyer de par le monde orthodoxe des agents qui incitant à la résistance et à la révolte contre

²⁰ Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed la II-lea. Anii 1451-1467*, éd. V. Greu, Bucarest, 1963, p.173-175 (II, 1-3).

²¹ Elizabeth A. Zachariadou, *Les notables laïcs et le Patriarcat œcuménique après la chute de Constantinople*, in „Turcica”, XXX, 1998, p.119-134, ici, p.120-121.

²² F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, III (1431-1463), Paris, 1961, no.2956, p.195.

l'Union des Églises. Ainsi une révolte éclata à Rethimno, en Crète, dirigée par Sèphès Vlastos (1453). L'enquête des autorités vénitiennes y révéla le rôle incendiaire du clergé grec. Toute ordination de prêtres fut en conséquence bloquée pour cinq ans, et les prêtres orthodoxes qui venaient de l'extérieur furent expulsés²³. En 1458 on chassait de l'île un hiérodiaque venu de Constantinople qui, bravant les décisions précédentes, incitait le peuple contre l'Union, et commémorait le nom du patriarche de Constantinople, au lieu de celui du pape²⁴. Vers le nord du monde orthodoxe, la même année 1458, le pape Pie II demanda au roi de Pologne que tous les agents du métropolite Jonas de Moscou fussent arrêtés, ainsi que tout intrus arrivant de la part du „pseudo-patriarche et chef profane de Constantinople, institué par le tyran turc”, afin d'éviter que ces agents ne parviennent jusqu'à Moscou²⁵. Ces exemples montrent que des actions en provenance de Constantinople pouvaient atteindre d'un bout à l'autre le monde orthodoxe. Dans ce contexte, un métropolite dépêché en Moldavie par les anti-unionistes de Constantinople n'est pas une exception, mais s'encadre manifestement dans un mouvement contemporain de larges proportions.

Le pontificat de Gennadios ne dura pas plus de deux ans²⁶. En proie aux jeux d'influence des divers groupes de pressions musulmans et chrétiens, mais au bon gré du sultan, pas moins de neuf patriarches se succédèrent en douze reprises sous le règne du Conquérant. Cependant, le

²³ Idem, *Délibérations des Assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, II (1364-1463), Paris-La Haye, 1971, nos.1498-1500, p.201-203 (13 novembre 1454). Considérant que les clercs étaient les principaux coupables (*quia fabricaverunt literas falsas Imperatoris et alia multa mala praticaverunt et hujusmodi papates conservatores secte Grecorum fuerunt semper magna causa malorum in illa insula*). N'y voyons pas une guerre religieuse (T. E. Detorakis, *History of Crete*, Iraklion, 1994, p.171-173: la révolte de Sephes Vlastos (1453-1454). La répression fut limitée, touchant 29 laïques, 8 prêtres et deux moines. Les prêtres loyaux à Venise, ainsi qu'un nombre de nobles et citoyens restés fidèles furent remerciés par la Seigneurie qui leur accorda une exemption d'impôt et d'autres avantages.

²⁴ F. Thiriet, *op.cit.*, no.1536, p.214.

²⁵ A. Prochaska, *Nieznane dokumenta do unji Florenckiej w Polsce*, in „Atheneum Wileńskie”, I, 1923, p.72-73; O. Halecki, *op.cit.*, p.88.

²⁶ M. H. Blanchet, *Georges Gennadios Scholarios a-t-il été trois fois patriarche de Constantinople ?*, in „Byzantion”, LXXI, 2001, 1, p.60-72; T. Laitila, *Infidel Orthodox ? Patriarch Gennadios II (1454-1456) and the Making of the Ecumenical Patriarchate in the Context of Sultan Mehmed's Policy*, in „Byzantium and the North. Acta Byzantina Fennica”, Helsinki, IV, 1988-1989, p.51-76.

sultan avait l'intérêt de garder la pérennité de l'institution, tout en se l'asservissant complètement à travers la division des chrétiens orthodoxes. C'était pour s'attirer la fidélité de ses sujets, pour les couper de tout attachement à l'Occident, dans le cadre de sa politique de restauration impériale de la ville de Constantinople, que le sultan Mehmed II décida de faire appel aux divers leaders du parti anti-unioniste. Il ne s'était pas trompé: ceux-ci se s'étaient montrés après 1439 les ennemis les plus redoutables de tout rapprochement avec l'Église romaine, en s'opposant à la proclamation officielle de l'Union dans la capitale, et en développant une idéologie défaitiste qui voyait dans la victoire inéluctable des Ottomans une punition divine pour les péchés des Byzantins, censés l'accepter afin de renfoncer leur identité religieuse en train d'être trafiquée au profit d'un Occident latin pourri et décadent. Ainsi le sultan posait en continuateur légitime des *basileis* – c'est d'ailleurs le titre que lui prodigue Critobule – pour attirer les Orthodoxes dans un grandiose projet impérial de lutte commune contre la domination latine sur le littoral grec et en mer Egée, débouchant sur une invasion en Italie et la conquête finale de Rome.

En Moldavie, en revanche, le pouvoir politique protégé par deux royaumes „apostoliques” devait tout faire pour rendre effective l'Union. A une époque où Jean Hunyadi renforçait les effectifs militaires de Kilia, à la veille de l'attaque ottomane sur Constantinople, son emprise sur la Moldavie était plus grande que jamais²⁷. Hunyadi demandait, par l'intermédiaire du roi Ladislas V, à l'inquisiteur Jean de Capistran de fonder „à Kilia, au confins de la Moldavie” un monastère franciscain (6 mars 1453)²⁸. Cette base devait servir à la diffusion de l'Union florentine. Alexandre II dut prêter en secret à Hunyadi un serment de fidélité, avec ses

²⁷ Fr. Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi)*, in „Byzantinoslavica”, XXX, 1969, p.119-126: Il voulait envoyer par Kilia troupes à la rescousse de Constantinople. Il demandait la possession byzantine de Messembrie à titre de fief personnel (automne 1452). Les autorités impériales acceptèrent cette demande seulement après le commencement du siège. Hunyadi, en attente, avait dépêché à Kilia un de ses hommes de confiance, Stoïca Gizdavić, qui assura un transport d'armes de Transylvanie vers le corps expéditionnaire qui se rassemblait *pro conservatione civitatis nostre Kilia*.

²⁸ DRH, D, I, p.433-435, no.317; Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p.41 et XV, p.78; Fr. Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului*, in „Studii”, XVIII, 1965, p.619-638, ici, p.630-631.

boyards et tout le pays. Le prince moldave était obligé de s'engager dans la direction unioniste soutenue par le croisé roumain de Transylvanie.

La Moldavie fut parmi les premiers pays à apprendre la nouvelle de la conquête de Constantinople (29 mai 1453). Le métropolite Joachim appela ses fidèles à se montrer charitables envers les réfugiés grecs²⁹. P. Ș. Năsturel a souligné qu'une telle encyclique, achevée sur une bénédiction pastorale, ne saurait être émise que par un prélat en fonction. Ainsi, Joachim se trouvait encore sur le siège de Suceava. Dans ces conditions, il est difficile d'imaginer le succès d'un mouvement anti-unioniste. Tout au contraire, Alexandre II confirmait une ancienne donation de son père Iliăș à l'église métropolitaine de Suceava (31 mai 1453)³⁰.

Ainsi il est impossible de prendre au pied de la lettre les chroniques moldaves du XVIe siècle qui indiquent le règne d'Alexandre II pour l'époque de la consécration du métropolite Théoctiste par le patriarche serbe Nicodème. Cette indication est à prendre moins dans un sens causal que comme repère chronologique. En effet, après Pierre II les règnes furent bien courts et enchevêtrés: Pierre II (1448-1449), Alexandre II (1449) 1er règne, Bogdan II (1449-1451), Pierre III Aaron (1451-1452), Alexandre II (1452-1454) 2ème règne, Pierre III Aaron (1454-1455), Alexandre II (1455) 3ème règne, Pierre Aaron (1455-1457), enfin Étienne III le Grand (1457-1504). Tout autant d'occasions pour les chroniqueurs du XVIe siècle de se tromper. Ils ne distinguaient plus les trois règnes successifs d'Alexandre II. On voit mal le fils d'Iliăș, ancien champion de l'Union avec Rome, vassal de Jean Hunyadi, patronnant l'avènement d'un métropolite anti-florentin. Les *Annales* de Putna sont donc à interpréter comme faisant référence à la

²⁹ P. Ș. Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească*, in **MO**, XI, 1959, p.45-73, ici, p.59: „Vous savez tous que, de par la volonté de Dieu, la malheureuse cité de Constantin fut conquise et ses demeures divines pillées; que ses en vérité redoutables sacrements, fruit des souffrances du Christ, furent, hélas !, jetés par terre et foulés aux pieds. Sachez que tous les chrétiens de la Ville sont certains morts par le glaive, certains éparpillés aux quatre vents, exposés aux insultes, opprimés, opprésés, égarés dans la solitude, dans les forêts, s'abritant dans les cavernes et les trous de la terre, ou souffrant sur la mer. Et il y en a qui auront une mort désolante [référence probable à la captivité]. Ô, comment as-Tu permis chose pareille, Seigneur Christ ? Comment as-Tu accepté un tel forfait de la part des méchants ?”.

³⁰ **DRH**, A, II, no.31, p.42.

consécration de Théoctiste en Serbie à un moment se plaçant entre le premier et le troisième règne d'Alexandre³¹.

Malgré la crise de l'autorité du Patriarcat dans la Péninsule balkanique, les canons de l'Église orientale devaient être respectés: seuls les patriarches étaient en droit de nommer un métropolitain. C'était ici d'ailleurs l'enjeu majeur du titre de „patriarche” assumé au XIVe siècle par l'archevêque serbe de Peć. Avec son élévation en rang, tous les évêchés serbes devinrent des métropoles, et le nouveau patriarche utilisa ses prérogatives en remplaçant en Macédoine certains métropolitains grecs. On se rappelle l'accusation jetée par le Patriarcat à l'époque de la dispute avec la Moldavie au sujet du titulaire de la métropole: Joseph „Mușat” était qualifié de *serbepiskopos*. Or, ironie de l'Histoire, ce qui au XIVe siècle était une gêne, devint au milieu du XVe siècle une chance pour les anti-unionistes, qui trouvaient dans l'Église serbe – opposée à l'Union – un appui important.

La politique religieuse de Branković fut d'une rare sinuosité. Plutôt sceptique qu'hostile au mouvement unioniste en 1438, dès que l'année suivante les Ottomans anéantirent son pays, il se rendit en Hongrie pour chercher de l'aide à la restauration du despotat serbe. Grâce au succès de la campagne de 1443-1444, Murad II lui restitua une grande partie de la Serbie. Désormais le despote crut pouvoir conserver ces acquis en boycottant par tous les moyens les croisades de 1444 et 1448, contribuant décisivement à leur dénouement désastreux. Il n'hésita même pas à emprisonner Hunyadi après la défaite de Kossovopolje. Lorsqu'en 1451 une paix fut conclue entre les deux hommes à travers les fiançailles du cadet de Hunyadi, Matthias, avec la petite-fille du despote, Elisabeth de Cilly, condition fut mise qu'elle conserve le rite orthodoxe, ayant aussi le droit de s'entourer de prêtres orthodoxes³². Ainsi apparut Jean de Caffa, évêque orthodoxe d'origine grecque, sur les domaines de Hunyadi³³. Cela restait dans les cadres de l'Union florentine, qui avait reconnu l'égalité des deux rites. Le pape Nicolas V pouvait même affirmer dans une bulle du 24

³¹ P. Ș. Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească*, p.50-55.

³² M. Diaconescu, *op.cit.*, p.38, n.36.

³³ *Ibidem*, p.40-41, G. Hoffman, *Papst Kalixt III*, p.233-234: les Roumains (Jean de Caffa) et les Serbes (Georges Branković); P. Ș. Năsturel, *Un évêque de Caffa et un autre qui ne le fut pas ou une confusion: Jacques Camporea, évêque de Caffa et Jean de Caffa, évêque des Roumains*, in „Revue du Moyen Age latin”, V, 1949, p.138-140.

octobre 1453 que Georges Branković, „notre fils bien-aimé”, avait adopté avec son peuple l'accord d'Union des Églises, bénéficiant de la protection papale sur la Serbie. Le pape l'encourageait à continuer la lutte contre les infidèles. Il constatait toutefois que „certains” avaient détruit les icônes et profané les églises des sujets du despote serbe, actes condamnés, en menaçant d'excommunication ceux qui les perpétraient à nouveau³⁴. Branković est ainsi attesté en communion avec le Saint Siège vers la fin de l'année 1453. *Or, pour que le patriarche de Peć pût consacrer un métropolitain anti-unioniste sur le siège de Suceava, la consommation de la rupture des Serbes devait en bonne logique précéder le mouvement anti-unioniste en Moldavie.*

Sauf que la rupture était déjà en train de se produire. Une lettre de Jean de Capistran au nouveau pape Calixte III rapporta le résultat de son enquête sur la sincérité de l'Union ecclésiastique de l'Église serbe (4 juillet 1455). Il constatait qu'en réalité ceux censés être ses promoteurs en étaient les ennemis jurés. Il considéra que Nicolas V avait été désinformé sur l'état véritable de l'Église serbe. Capistran dénonça Branković, considéré comme un „*Romanae ecclesiae inimicus*”, pour avoir fait rebaptiser sa petite-fille Elisabeth de Cilly selon le rite orthodoxe, et il demandait le retour de celle-ci au rite latin. Il brossa ensuite toute une fresque de l'Église serbe pour révéler le caractère anti-unioniste de son activité. Une lecture en creux de ce document biaisé dévoile une Église serbe en expansion, entreprenant la construction de neuf monastères sur les fiefs du despote en Hongrie, véritables centres de résistance à l'Union. Leurs moines se dédiaient ouvertement du *Filioque* et du Purgatoire. En Serbie, sous peine d'emprisonnement, les fidèles catholiques étaient obligés de se faire rebaptiser. L'Église serbe concurrençait également l'Église romaine dans l'activité missionnaire parmi les bogomiles de Bosnie. Elle possédait aussi une forte conscience de soi, manifestée dans l'affirmation que c'était Rome qui s'était séparée de l'Église orthodoxe, et était donc „schismatique”: partant, la messe, les prières et les coutumes romaines, y compris les

³⁴ G. Hofmann, *Epistolae pontificiae ad Concilium florentinum spectantes*, Pars III, Rome, 1946, n.306, p.144; M. Spremić, *op.cit.*, p.163-164 : *Ceterum cum dispotus ipse cum suis amplectatur et teneat formam fidei, que in sacro ycumenico concilio Florentino ad Occidentali et Orientali ecclesia, que ibi convenit, diffinita est... ut alios ritus seu ceremonias sequantur aut teneat quam huc usque tenuerit, ritum Grecum sequendo, sicut etiam prefatum concilium ordinavit ac statuit.*

indulgences, y étaient traitées avec dédain. Pour les Serbes, leur patriarche de Peć était „leur pape”³⁵.

Ainsi le protecteur des orthodoxes du royaume hongrois était démasqué comme un faux adhérent à l’Union. En 1455, l’inquisiteur franciscain élaborait un nouveau plan pour imposer les décisions du Concile de Florence en Hongrie méridionale, Transylvanie, Moldavie, Valachie et Serbie. Des conversions en masse des paysans serfs eurent lieu en Transylvanie et en Partium. En appelant les églises des Roumains et des Serbes „*sinagogas sathane eorum scismaticorum*”, Capistran demandait aux nobles transylvains d’y mettre le feu et d’en chasser les prêtres qui n’acceptaient pas l’Union (6 janvier 1456). Pour donner un exemple, il écarta des domaines de Jean Hunyadi l’évêque Jean de Caffa, qui fut arrêté dans un monastère franciscain de Buda³⁶. Cette radicalisation du discours est à mettre en rapport avec l’attaque sur Belgrade que préparait Mehmed II.

Il devenait toujours plus difficile pour Branković de maintenir l’équilibre entre le marteau islamique et l’enclume catholique³⁷. Une fois maître de Constantinople, Mehmed II fit du despotat serbe son objectif principal, en l’envahissant en 1454 et 1455³⁸. Le despote se réfugia à nouveau en Hongrie et demanda de l’aide. Pour en finir avec son double jeu, Capistran lui demanda à la Diète de Raab d’accepter l’Union, et le despote de lui rétorquer que s’il changeait sa foi, son peuple le prendrait pour un vieux fou³⁹. En revanche, le sultan sut lui imposer une paix onéreuse: Branković perdit le sud du pays, avec les villes de Peć, résidence historique du patriarche serbe, et la région minière de Novo Brdo. Les luttes intestines

³⁵ G. Hofmann (éd.), *Epistolae pontificiae*, III, p.142-143; E. Fermendzin, *op.cit.*, no.CMLIV, p.224-226.

³⁶ M. Diaconescu, *op.cit.*, p.41-45.

³⁷ M. Spremić, *La Serbie entre les Turcs, les Grecs et les Latins au XVe siècle*, in „Byzantinische Forschungen”, XI, 1987, p.433-443, ici, p.436.

³⁸ Elizabeth A. Zachariadou, *The First Serbian Campaigns of Mehmed II (1454-1455)*, in „Annali dell’Istituto Orientale di Napoli”, N. S., XIV (Scritti in onore di Laura Veccia Vaglieri), Naples, 1964, p.837-840 (eadem, *Romania and the Turks (c. 1300 - c. 1500)*, Variorum Reprints, London, 1985, XIII).

³⁹ J. Ferluga, *Partis et courants politiques dans les cours balkaniques vers le milieu du XVe siècle*, in „Byzantinische Forschungen”, XI, 1987, p.315-346, ici, p.322.

après la mort du despote (1456) rendirent facile l'occupation définitive de la capitale de Smederevo par les Turcs (20 juin 1459)⁴⁰.

Les renversements de 1453-1455 attiraient donc inexorablement la Serbie dans l'orbite ottomane. Ce contexte permettait la reprise des relations entre Georges Branković et les anti-unionistes de Constantinople. Aussitôt après la restauration du Patriarcat, le nouveau patriarche Gennadios Scholarios entra en correspondance avec le despote serbe⁴¹. Parmi les réponses de Scholarios aux questions canoniques et théologiques du despote, l'une portait sur la possibilité d'un transfert du siège ecclésiastique en cas de nécessité. Le patriarche donna son avis positif, fondé sur l'exemple du métropolite de Kiev qui siégeait à Moscou en raison de l'occupation latine, et du patriarche œcuménique qui avait jadis résidé à Nicée. Le despote avait donc l'accord du patriarche œcuménique pour le transfert du siège du patriarche serbe Nicodème de Peć à Smederevo, en raison des guerres de 1454-1455. Ainsi, l'intervention du Patriarcat serbe, qui nomma un métropolite en Moldavie, territoire se trouvant historiquement sous la juridiction du Patriarcat œcuménique, n'avait produit aucun conflit entre les deux Églises.

Deux faits nous interpellent donc dans cette affaire. Aucune réaction du Patriarcat n'est attestée à ce qu'au XIVe siècle avait été considérée comme une ingérence illégitime et avait engendré schisme et excommunication. Tout au contraire, la correspondance entre Scholarios et Branković dévoile des relations parfaitement cordiales. Ensuite, la métropole de Moldavie, loin de continuer ses rapports avec l'Église serbe, revient sans bruit dans le giron du Patriarcat œcuménique. Deux conclusions s'imposent. Premièrement, la consécration de Théoctiste en Serbie n'a pas été faite à l'insu de l'Église de Constantinople. On peut supposer une sorte de convention tacite réalisée entre les milieux anti-unionistes de Serbie et de

⁴⁰ J. Fine, *A Tale of Three Fortresses: Controversies Surrounding the Turkish Conquest of Smederevo, of an Unnamed Fortress at the Junction of Sava and Bosna, and of Bobovac*, dans T. S. Miller, J. Nesbitt (éds.), *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S. J.*, Washington D.C., 1995, p.181-196.

⁴¹ E. Dobschutz, *Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien*, in „Archiv für slavische Philologie”, XXVII, 1905, p.246-257; L. Petit, X. Siderides, M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennadios Scholarios*, IV, Paris, 1935, p.207-211; C. G. Pitsakis, *Canonica byzantino-serbica minora. I. Le trisépiscopat: une „perversion” serbe ?*, dans N. Oikonomides (éd.), *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athènes, 1996, p.267-281, ici, p.279-280.

Constantinople. Et si finalement ce fut le patriarche serbe, et non le patriarche grec qui consacra le métropolitain, une deuxième conclusion en découle. Cette décision commune a dû être prise durant la deuxième moitié de 1453, lorsque Gennadios Scholarios était en train de réorganiser le Patriarcat, bien que pas encore élu par le synode canoniquement constitué. Rappelons qu'il était depuis quelques années le leader incontesté des anti-unionistes⁴². Sans pouvoirs canoniques pour le moment, il a dû déléguer cette charge au patriarche serbe qui agissait déjà – comme le découvrit Jean Capistran en 1455 – contre l'Union des Églises. On sait que le despote Georges Branković, en tant que vassal de Mehmed II, avait contribué avec des effectifs militaires à l'armée qui avait assiégé Constantinople. Pour s'impliquer ensuite activement par ses agents dans l'action de rachat et libération des esclaves grecs de guerre. Cette présence des Serbes dans les rangs de l'armée conquérante rend tout à fait possible un contact entre le despote et le futur patriarche vers la fin de l'année 1453.

La Pologne s'impliqua entre 1454-1466 dans une longue guerre contre l'Ordre teutonique, basculant ainsi de la mer Noire vers la mer Baltique. Dans cette mouvance, la pression catholique sur les sujets orthodoxes de Pologne et de Lituanie s'affaiblit. Pour s'assurer la paix interne et le concours des orthodoxes, Casimir IV avait reconnu en 1451 l'anti-unioniste Jonas de Moscou comme métropolitain légitime de ses sujets ruthènes, dont la juridiction s'étalait maintenant jusqu'aux confins de la Moldavie⁴³. L'accord avait été négocié par Syméon, le fils du duc Alexandre de Kiev, cousin du roi, mais de confession orthodoxe et marié à la sœur du grand-duc Basile II de Moscou⁴⁴.

A la même époque, Alexandre II de Moldavie dut racheter la paix (vers fin 1453), versant un premier tribut à l'Empire ottoman, forcé par l'entente conclue entre 1453-1454 entre la Pologne et l'Empire ottoman⁴⁵.

⁴² En 1452, bien qu'il était encore simple moine et *didascale katholikos*, l'Église ultraquiste de Prague écrivait le 29 septembre 1452 à l'empereur Constantin Paléologue, et *au patriarche Gennadios*. Les rumeurs le donnaient déjà comme le futur patriarche (M. Paulová, *L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople*, in „Byzantinoslavica”, XIV, Prague, 1953, p.158-225, ici, p.216).

⁴³ O. Halecki, *op.cit.*, p.76-77.

⁴⁴ *Ibidem*, p.96-97.

⁴⁵ M. Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, in **RER**, XVI, 1981, p.36-39.

Alexandre II dut cependant faire face entre août 1454-mars 1455 à Pierre Aaron, qui avait peut-être les faveurs du sultan, car une flotte ottomane frappa Cetatea Albă, ville fidèle à Alexandre II (été 1454). Enfin, en mars 1455, Pierre Aaron était maître du pays et Alexandre disparut empoisonné par ses boyards. L'emprise exercée par la Hongrie se relâchait, ce qui privait la direction unioniste de l'Église moldave de son support extérieur et ouvrait la Moldavie aux influences anti-unionistes du Patriarcat œcuménique.

Ainsi la situation favorable à l'Union en Moldavie avait-elle brusquement changé en 1454: ni à l'extérieur ni à l'intérieur du pays le métropolite Joachim ne trouvait plus un support politique capable pour contenir la résistance à l'Union. Tant qu'Alexandre II et Pierre Aaron guerroyaient au sud du pays, le métropolite Joachim ne pouvait plus compter sur le soutien de l'autorité politique. Dans ces conditions, Théoctiste, revenant de Serbie, put tenter un coup de force contre le métropolite uni. Il semble qu'un soulèvement populaire chassa l'ancien métropolite dépourvu de tout support. La lettre du cardinal Zbigniew Olesnicki dévoile le dénouement des tribulations de Joachim.

„[...] après avoir été chassé de son siège, [il] a décidé de se rendre auprès de Votre Sainteté [le pape] en même temps que ceux qui, ayant suivi les exhortations de sa doctrine, professent la norme de la vraie foi [...]. *Beaucoup de gens par le fait de leur méchanceté ne purent supporter ce sage avis [d'accepter l'Union de Florence] et rejetèrent ledit évêque comme un déplorable ennemi de leur rite.* Lorsqu'il se retirait de son siège, je l'ai accueilli aussi longtemps qu'il l'a voulu”⁴⁶.

Le fait que Théoctiste organisa la révolte qui refoula Joachim en Pologne *durant* la crise politique de 1454, rend compte non seulement de l'indépendance, mais aussi de l'influence qu'il exerça ultérieurement sur le pouvoir politique⁴⁷. Il sut survivre à deux changements de règne: en 1454,

⁴⁶ M. Lascaris, *op.cit.*, p.132.

⁴⁷ On a expliqué l'influence du métropolite par un hypothétique accord à ce que Pierre, dont le surnom Aaron indiquerait un ancien moine, défroqué afin de monter sur le trône (L. Șimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reusenii, 15 octombrie 1451*, in *AIPIA*, XIX, 1982 p.194 sq). Cette chaîne de supposition sans fondement avait été réfutée déjà en 1946 (J. Bromberg, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, in „Byzantina Metabyzantina. A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies”, I, New York, 1946, p.65-74), mais continue à avoir cours dans l'historiographie roumaine. Rien ne permet de supposer une étape monacale dans la vie de Pierre Aron. Il n'était en tout cas pas le caloyer moldave de Cetatea Albă qui visita

lorsque Alexandre II fut remplacé par Pierre Aaron, et en 1457, lorsque ce dernier fut expulsé du pouvoir par Étienne III. Sans dette politique envers l'un des deux princes, il ne fut pas obligé d'en suivre en exil un, par crainte des foudres du rival qui venait de prendre sa place. Tout au contraire, à chaque fois les nouveaux princes recherchaient auprès du métropolite le signe suprême de la légitimité: le couronnement et l'onction.

Le 7 juin 1455 Théoctiste apparaît pour la première fois dans les sources internes du pays, comme membre du conseil de Pierre Aaron⁴⁸, où il prend la première place tout au long de ce règne⁴⁹. Les deux avaient besoin l'un de l'autre: Théoctiste – d'un prince qui pouvait instaurer l'ordre et protéger l'Église moldave contre une éventuelle intervention de l'extérieur; Pierre Aaron – de la légitimation offerte par un couronnement officé par le métropolite du pays⁵⁰. Un pareil rapprochement devait se fonder sur l'observation par Pierre Aaron de l'orientation anti-unioniste représentée par Théoctiste.

L'avènement de Théoctiste est un épisode-clé dans l'essor des états politiques de Moldavie, et parmi eux, de l'Église comme état ou ordre politique. Sous Pierre Aaron l'ordre ecclésiastique, représenté par le métropolite, entre dans la structure de l'Assemblée du pays. Pour trancher sur les rapports avec l'Empire ottoman qui venait de triompher du despotat de Serbie et dirigeait son armée pour assiéger Belgrade (4-22 juillet 1456), Pierre Aaron convoqua à la cour de Vaslui (5 juin 1456) „les seigneurs du Conseil princier”, „premièrement notre métropolite le seigneur (*kyr*) Théoctiste et tous les seigneurs, des plus grands aux plus petits”. C'est encore une Assemblée restreinte, avec seulement le métropolite et 53 boyards. La place saillante du métropolite montre que la question religieuse restait en filigrane après l'expulsion du métropolite Joachim. Durant les

Constantinople en 1434, car celui-ci était le *protôpapas* Constantin le Grec. En réalité, un métropolite confronté à un moine défroqué et assassin de son frère, lui aurait appliqué immédiatement l'excommunication.

⁴⁸ DRH, A, II, no.47, p.66-67.

⁴⁹ *Ibidem*, no.48 (le 2 juillet 1455), p.67-69; no.49 (le 15 août), p.69-71; no.50 (le 20 août), p.71-73; no.51 (le 23 août), p.73-74; no.52 (le 29 août), p.74-76; no.53 (le 12 décembre), p.76-77; no.54 (le 20 décembre), p.78-79; no.56 (le 18 février 1456), p.81-83; no.59 (le 8 juin), p.88-89; no.60 (le 13 juin), p.89-91; no.61 (le 30 juin), p.91-93.

⁵⁰ Idée suggérée déjà par Șt. S. Gorovei, dans le compte-rendu au livre d'A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, Bucarest, 1983, publié dans *AI*, XXI, 1984, p.552-554.

discussions, il pouvait souligner que tant dans l'Empire ottoman (par l'acte de 1454) qu'en Pologne (par l'acte de 1451), la direction anti-unioniste était protégée, tandis qu'en Hongrie, l'inquisiteur Jean de Capistran poursuivait systématiquement les adversaires de l'Union. Les représentants de Moldavie décidèrent de racheter la paix en échange d'un tribut, faisant ainsi entrer la Moldavie dans le cadre de l'alliance de l'Empire ottoman avec la Pologne⁵¹.

Mais Jean Hunyadi remporta sa dernière victoire contre le sultan Mehmed II sous les murailles de Belgrade (21-22 juillet 1456). Toute contre-offensive générale fut cependant entravée par la peste qui frappa mortellement l'un après l'autre Hunyadi (11 août) et Capistran (23 octobre), suivis bientôt par le despote Georges Branković (26 décembre). Le Danube ne resta pas moins jusqu'en 1521 la frontière politique entre la Chrétienté et l'Islam.

En quelques années, une nouvelle génération de souverains prit le devant de la scène politique des États chrétiens du Sud-Est européen: le prince Vlad l'Empaleur (1448, 1456-1462, 1476) en Valachie, le prince Étienne III le Grand (1457-1504) en Moldavie, et le roi Matthias Corvin (1458-1490) en Hongrie. Ayant passé ensemble une partie de leur jeunesse auprès de Jean Hunyadi, ils héritèrent de tous les grands problèmes de la génération précédente: *l'avancée ottomane*, dont ils furent parmi les plus grands opposants, et *l'Union des Églises*. A tour de rôle alliés ou adversaires, leurs relations marquèrent décisivement la deuxième moitié du XVe siècle.

Quant à la confession du prince Vlad III, on sait qu'il était au début de son deuxième règne, en *legitimo matrimonio* avec la sœur ou une cousine de Mathias Corvin⁵². Par conséquent, il était déjà devenu un fidèle de l'Église

⁵¹ DRH, A, II, no.58, p.85-87; Ș. Papacostea, *La Moldavie, État tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, in RRH, XIII, 1974, 3, p. 445-460 (idem, *Evol Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, Bucarest, 2001, p.109-126); Șt. S. Gorovei, *Moldova în Casa Păcii: pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, in AIIAI, XVII, 1980, p.629-667.

⁵² Le mariage n'a pas eu lieu pendant les dix ans passés en captivité à Buda, comme le dit *l'Histoire du prince Dracula*, car déjà le 4 mars 1462, Pierre de Thomasii indique que Vlad *ha tolto una soa parente* [de Matthias – n. n.] *per moglie* (apud N. Stoicescu, *op.cit.*, p.89, n.18). A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades IV*, Leipzig, 1771, p.544, précise que le mariage était légitime (*cui mulierem, suam quoque consanguineam, legitimo matrimonio conjugarat*). L'enjeu du terme était de taille. Auparavant, la princesse

romaine, ce qu'il avoue en plusieurs lettres⁵³. Etant donné que Vlad fut aussi un fondateur de monastères orthodoxes en Valachie⁵⁴, la conclusion s'impose qu'il était plutôt catholique de rite byzantin. Provenant du même milieu unioniste patronné par Jean Hunyadi, et recouvrant le trône moldave grâce au secours de Vlad III, Étienne III pouvait avoir au début un certain penchant unioniste. Cependant, son règne marque un tournant radical. Il renonça en avril 1459 à la suzeraineté hongroise et s'inséra dans le bloc polono-ottoman⁵⁵. Pourquoi ce changement d'attitude ? Sans doute, l'influence du métropolite de Moldavie fut-elle décisive.

La raison de la rupture survenue entre Théoctiste et Pierre Aaron est aussi la raison du rapprochement entre le métropolite et le jeune Étienne. En effet, les sources franciscaines parlent d'une conversion secrète du prince moldave Pierre Aaron au catholicisme vers 1455⁵⁶. Vers 1456 l'humaniste grec Démétrios Chalkokondyles, parent du patriarche uni Grégoire III Mammè, visita Suceava, en qualité d'émissaire du pape Calixte III, dans le cadre de l'action plus ample du franciscain Lodovico de Bologne, le nonce apostolique pour l'Orient (1455-1457), voyageur infatigable à Trébizonde,

lituanienne Ryngala eut un bref mariage avec le prince moldave Alexandre le Bon. En demandant au pape le divorce en 1421, elle invoqua en premier lieu la disparité de culte entre elle et son époux (C. Rezachevici, *Ringala-Ana. Un episod dinastic în relațiile moldo-polono-lituanienne în vremea lui Alexandru cel Bun*, in **RdI**, XXXV, 1982, p.917-923). D'autant plus dans le contexte tendu du moment, un mariage légitime ne pouvait être contracté, du point de vue de l'Église romaine, qu'entre catholiques. La position radicale à ce niveau de Jean de Capistran sur l'appartenance confessionnelle de la petite-fille de Georges Branković, Elisabeth de Cilly, la fiancée du jeune Matthias Corvin, en apporte un témoignage éloquent.

⁵³ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1: dans le traité de paix avec la Hongrie du 6 septembre 1456, Vlad vante les efforts de ses ancêtres *in deffensione ortodoxe fidei cattolice* – no.LXXIX, p.45; à la ville de Brașov: *propter Deum et fidelitatem catolice fidei*, le 14 février 1457 – no.LXXXII, p.47 etc.

⁵⁴ Selon la tradition, il est le fondateur de l'église conventuelle de Snagov, du monastère de Comana, ainsi que donateur au monastère de Cozia: Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Bucarest, 1991, p.371-375.

⁵⁵ Ș. Papacostea, *op.cit.*, p.124-125.

⁵⁶ Fr. Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei*, p.631, n.54; voir L. Waddingus, *Annales minorum*, 3ème éd., tome XII, Quarrachi, 1932, p.160 (1452), 301 (1455), 365 (1456); aussi J. Hofer, *Johannes von Capestrano*, Innsbruck, 1936, p.609.

en Ibérie, en Crimée, en Russie, en Georgie au sultan Uzun Hassan pour une nouvelle croisade anti-ottomane⁵⁷.

Or la défection de Pierre Aaron remettait justement en question l'accord tacite entre le prince et le métropolite de 1454. Théoctiste l'abandonna dès que le jeune prince Étienne souleva des prétentions au trône en envahissant le sud du pays (automne 1456). En effet, le métropolite n'apparaît plus dans le conseil princier de Pierre III⁵⁸. La donation d'Étienne III à la métropole de Roman (le 12 avril 1458) a permis d'établir que la bataille décisive entre Étienne le Grand et son rival n'a pas eu lieu, comme on le pensait, au nord du pays, à proximité de la capitale de Suceava, mais bien au sud, aux alentours de Roman, dans la localité de Doljești sur la rivière de Siret, sur les propriétés de la famille Direptate⁵⁹. Théoctiste n'a donc pas attendu passivement la fin de la course au pouvoir: quittant la capitale, Suceava, il s'est rendu dans le sud pour accueillir Étienne. Après la bataille de Doljești, les états du pays se rassemblèrent, dans une formule élargie, pour l'élection du nouveau prince (Pâques, 17 avril 1457)⁶⁰. Grégoire Ureche dans les *Annales du Pays de Moldavie* présente ainsi l'événement:

„*Quand le pays se rassembla à Direptate. Alors Étienne convoqua les boyards du pays des plus grands aux plus petits et le commun des courtisans, de pair avec le métropolite Théoctiste et moult caloyers, à l'endroit qui est nommé Direptate. Et il les a questionnés: est-ce qu'ils veulent tous qu'il soit leur prince ? Et ils ont tous acclamé d'une seule voix: „Que Dieu accorde moult ans à ton règne !”.* Et ainsi tous le proclamèrent leur seigneur (*domnu*) et le métropolite Théoctiste l'oignit pour le règne. Et

⁵⁷ M. Cazacu, *Les parents byzantins et ottomans de l'historien Laonikos Chalkokondyles (c. 1423 – c. 1470)*, in „Turcica”, XVI, 1984, p.95-114; ici, p.97-98, n.22; l'auteur identifie pourtant cette ville de *Sauromatas Scythas* avec la capitale de la Valachie, Târgoviște. Pour l'identification avec Suceava, voir Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, dans M. Berza (éd), *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Bucarest, 1964, p.155, n.1.

⁵⁸ La dernière mention est du 30 juin 1456: DRH, A, II, no.61, p.91-93.

⁵⁹ DRH, A, II, no.70, p.104; sur la localisation exacte de la bataille de Doljești et de Direptate, nous faisons nôtre le point de vue exprimé par Maria Magdalena Székely, *Pe Siret, pe tină, la Doljești*, in AIIAI, XXXI, 1994, p.503-516.

⁶⁰ Selon l'appréciation de C. Cîhodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna și Roșcani*, in AIIAI, XIX, 1982, p.626-629.

d'ici Étienne voïévode prit l'étendard du pays de Moldavie et s'en alla au trône de Suceava"⁶¹.

Nicolae Iorga a souligné l'importance particulière du sacre d'avril 1457, comme „la première ascension sur le trône sous des formes ecclésiastiques byzantines, comme si à Suceava, après la disparition de l'empereur chrétien du monde oriental, se reprenaient solennellement ses traditions sacrées”⁶². Théoctiste pouvait utiliser un formulaire de couronnement d'inspiration byzantine: la formule d'acceptation d'Étienne comme prince par l'Assemblée („Que Dieu accorde moult ans à ton règne!”) est une réminiscence du *Polichronion* byzantin. Cette onction est d'ailleurs la première dont les sources moldaves font mention. Même si une possible onction de Pierre Aaron a été ultérieurement effacée des chroniques moldaves, c'est toujours Théoctiste Ier qui est l'initiateur de cette tradition d'origine byzantine.

On a montré à juste titre que le sacre proprement dit était un événement trop spécial pour avoir eu lieu en pleine campagne⁶³. Il se déroula dans une église, en l'occurrence celle du village de Direptate⁶⁴. A l'époque, l'empereur byzantin Constantin XI n'avait pas été couronné et sacré, et son titre impérial ne fut jamais reconnu sans réserves, en raison de son soutien à l'Union des Églises⁶⁵. En revanche, le sacre apposée par le métropolite anti-unioniste sur le front d'Étienne le Grand servit comme point de départ à la tradition des appellations impériales des princes moldaves.

⁶¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, éd. P. P. Panaitescu, Bucarest, 1955, p.83; cette narration, bien que du XVIIe siècle, est confirmée par les *Annales slavonnes du monastère de Putna*, dans leurs deux rédactions, datant du début du XVIe siècle: Et ensuite se rassemblèrent le métropolite Théoctiste avec tout le pays (*vāsio zemlia*) et l'oignirent pour le règne, [dans un endroit] sur les rives du Siret, qui s'appelle Direptate jusqu'à présent” (P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p.44, 49, 56, 61).

⁶² N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, Bucarest, 1996, p.90.

⁶³ Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare ales domn în aprilie 1457 ? Un vechi scenariu istoric: de la tradiția imaginară la realitate*, in **AIIAI**, XXIX, 1992, p.19-33.

⁶⁴ Pour Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.516: l'église du village de Cozmești; pour C. Rezachevici, *op.cit.*, p.29-32: l'église du village de Direptate dans le nord du pays. Nous penchons pour la première éventualité.

⁶⁵ M. Kordoses, *The Question of Constantine Palaiologos' Coronation*, dans R. Beaton, Charlotte Roueché (eds.), *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to D. M. Nicol*, Variorum, London, 1993, p.137-141.

Soucieux de rendre effective l'Union malgré le défi de la conquête ottomane, le pape Calliste III (1455-1458) demanda en septembre 1457 au clergé de toutes les Églises orthodoxes de faire mention dans leurs offices du nom du pape et de l'Église romaine, en vertu des décisions du Concile de Florence. Il insista aussi pour que le *Filioque* fût inclus dans le Symbole de foi⁶⁶. Pour l'application de ses injonctions, il avait envoyé en mai 1457 le franciscain Jacob de Marchia, inquisiteur plénipotentiaire en Hongrie et en Bohême, pour qui le pape demandait le concours de l'archevêque d'Esztergom⁶⁷.

Au début 1458, l'avènement de Matthias Corvin à la tête du royaume hongrois réjouit le pape, voyant dans le nouveau roi un possible champion de la croisade contre les Turcs⁶⁸. Evoquant en termes superlatifs le modèle de son père Jean Hunyadi, il essaya de convaincre Matthias et la noblesse hongroise que le temps était venu pour une action destinée à libérer de non seulement Constantinople, mais aussi Jérusalem⁶⁹.

Ce nouveau rebondissement de l'Union se répercuta sur la Hongrie et la Pologne. En effet, conseillé par le nouveau patriarche unioniste Isidore et le cardinal Bessarion, le pape essaya de renverser l'involution de l'Union en Hongrie et en Pologne. Le 16 janvier 1458, il désigna à la tête de l'évêché de Halicz le moine basilien Macaire⁷⁰. Sa zone de juridiction comprenait non seulement les Ruthènes de Pologne, mais aussi „*illis qui secundum ritum graecorum vivut*” dans les diocèses d'Oradea, de Transylvanie et de Zagreb, „*iuxta decretum Concilii ycumenici*”, donc les Roumains, les Ruthènes et les Serbes de Hongrie⁷¹. Elargissant cette décision, le pape décida de diviser la métropole russe en deux: une „Russie Supérieure” qui demeurait dans la sphère d'influence de Moscou, et que le pragmatisme imposait d'abandonner provisoirement entre les mains du métropolite Jonas,

⁶⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, no.LXXI, p.82-84.

⁶⁷ *Ibidem*, no.LXXIV-LXXV, p.86-87. Après la révolte de Bobâlna (1437-1438), Jacob de Marchia revint en Italie, d'où le pape Eugène IV l'envoya pour l'imposition de l'union en Chypre (Maria Holban (éd.), *Călători străini despre Țările Române*, I, Bucarest, 1968, p.67-68).

⁶⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, no.LXXXII-LXXXIII, p.95-99.

⁶⁹ *Ibidem*, no.LXXXIV-LXXXIX, p.100-109.

⁷⁰ A. Prochaska, *Nieznane dokumenta do unji Florenckiej w Polsce*, in „Atheneum Wileńskie”, I, 1923, p.64-65; O. Halecki, *op.cit.*, p.84.

⁷¹ A. A. Rusu, *Ioan de Hunedoara*, p.100.

et une „Russie Inférieure”, à l’intérieur des frontières polono-lituanienues, où il ordonna comme métropolitain de Kiev un ancien collaborateur d’Isidore, Grégoire Bougarine (21 juillet 1458)⁷². Son successeur au trône de Rome Pie II (Æneas Silvio Piccolomini, 1458-1464), le jour même de son intronisation (3 septembre 1458), réglementa le statut du nouveau métropolitain uni de Kiev, l’encourageant dans sa mission, demandant à tous ses fidèles de reconnaître son autorité et de rejeter celle du métropolitain Jonas, sollicitant enfin le concours du roi Casimir IV. C’est dans ce contexte que le pape informa le roi de Pologne du projet du „le pseudo-patriarche et chef profane de Constantinople, institué par le tyran turc” de consacrer à Kiev un métropolitain „de sang hostile et de la nation infidèle des Turcs”. Le pape demandait au roi de s’opposer à toute tentative de ce genre, et de confirmer en revanche le métropolitain unioniste⁷³.

Le patriarche concerné était le successeur de Scholarios, Isidore II Xanthopoulos (1456-1462). L’envoi d’un métropolitain anti-unioniste à Kiev était chose impossible sans le concours de Théoctiste, le métropolitain anti-unioniste qui réapparaissait alors à Suceava, à la tête du conseil princier d’Étienne III (13 février 1458)⁷⁴. C’est l’époque où Étienne guerroyait contre la Pologne pour faire reconnaître son avènement. Voici donc un témoignage indirect de certains contacts du Patriarcat avec la métropole moldave au début du règne d’Étienne le Grand.

Quant à la Valachie, il faut attendre pour cela 1461. Au début de son règne, Vlad III fut obligé de s’encadrer dans les limites du traité de paix de 1451, qui avait consacré la Valachie comme pays autonome placé sous la double suzeraineté de la Hongrie et de l’Empire ottoman. Il se déplaça par deux fois à Istanbul pour apporter le tribut⁷⁵. C’est justement lors de son deuxième règne que l’évêque grec Jean de Caffa – envoyé par Jean de

⁷² O. Halecki, *op.cit.*, p.85-86; G. Hoffman, *Papst Kalixt III. und die Frage der Kircheneinheit im Osten*, in *Miscellanea Giovanni Mercati*, III, Vatican, 1946, p.209-237, ici, p.227-229.

⁷³ A. Prochaska, *op.cit.*, p.72-73; O. Halecki, *op.cit.*, p.88.

⁷⁴ DRH, A, II, no.67, p.98-100. On ne saurait spéculer sur un malentendu entre Théoctiste et Étienne dans la première année de son règne sur motif de la date assez tardive de l’apparition du métropolitain dans le Conseil du prince. Or, l’explication est simple: tous les documents d’Étienne sont émis en province, à Piatra et Bacău, pendant que Théoctiste résidait à Suceava.

⁷⁵ Information du Janissaire serbe, Constantin Mihailović d’Ostrovica, *Călători străini despre Țările Române*, I, p.126.

Capistran à Rome, où il avait abjuré les erreurs des „schismatiques” et reconnu l'autorité papale – revint en Valachie, confirmé dans son statut d'évêque, et réussit à convertir 10.000 Roumains et Slaves⁷⁶. Les sources orthodoxes portent un jugement très critique sur la conversion de ce prince pour s'emparer du trône valaque avec l'aide du roi hongrois⁷⁷.

En 1461, Thomas Katabolènos tenta de s'emparer par la ruse de Vlad de Valachie. Ce personnage était remarquable: secrétaire de grec de Mehmed II, il avait joué un rôle capital dans la restauration du Patriarcat de Constantinople. Ensuite il s'était affirmé en négociant à tour de rôle la reddition du despote Démétrios en Péloponnèse et de l'empereur David de Trébizonde, contribuant à l'expansion sans effusion de sang de l'Empire de son maître. Voici qui essaya de s'emparer de Vlad III. Sauf que, sentant le danger, le prince valaque réussit lui-même à capturer et à empaler l'émissaire du sultan. En retour de ses mérites, après sa mort épouvantable, on fit pour Katabolènos un grand office de commémoration au Patriarcat⁷⁸. Force nous est de conclure que son action est aussi l'indice d'une première tentative du Patriarcat de Constantinople, déjouée par Vlad l'Empaleur, de reprendre pied au nord du Danube.

En revanche, le voyageur et chroniqueur ottoman Evlia Çelebi (XVIIe siècle), muezzin à la mosquée Aya Sofya d'Istanbul et bon connaisseur des Pays roumains, parle d'une intervention d'un patriarche orthodoxe auprès de Mehmed II pour obtenir la libération d'un prince valaque – que le patriarche désigne comme „son frère” – lequel se trouvait dans les geôles du sultan. En

⁷⁶ M. Diaconescu, *op.cit.*, p.44; G. Hoffman, *Papst Kalixt III. und die Frage der Kircheneinheit im Osten*, p.209-237, ici, p.233-234.

⁷⁷ L'*Histoire du prince Dracula*, écrite en Russie par l'ex-ambassadeur d'Ivan III à la cour de Matthias Corvin, Fiodor Kuritsyn: *Cronicile slavo-române*, p.205, 212; M. Cazacu, *L'Histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)*, Genève, 1996, p.202-203. „Dracula aime davantage les douceurs de ce monde passager que celles de la vie éternelle et sans fin, et il abjura l'orthodoxie et renia la vérité, il abandonna la lumière et accepta les ténèbres. Hélas, il n'a pas pu endurer les misères temporaires de la prison et il s'est préparé les souffrances sans fin et il a quitté notre foi orthodoxe et a accepté l'hérésie latine. Le roi non seulement lui donna le voievodat du pays de Munténie, mais encore sa propre sœur pour épouse. Il en eut deux fils et il vécut encore peu de temps après, environ dix ans, et finit ainsi dans cette hérésie”. A noter qu'en réalité Vlad était déjà marié avec la parente de Matthias lors de son deuxième règne.

⁷⁸ Chr. G. Patrinoles, *Ὁ Θεόδοτος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδέϊας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Athènes, 1966, p.72-78, 120-121; voir aussi **PLP**, 11407.

effet, ce patriarche obtint que ce prince fût à nouveau intronisé en Valachie⁷⁹. Čelebi croyait savoir que c'était depuis l'époque du Conquérant que „les beys de Valachie étaient nommés par la grâce, la parole et la protection des patriarches d'Istanbul". Cette information ne s'applique qu'à Radu le Bel⁸⁰. Vérifions la chronologie: la campagne en Valachie du sultan Mehmed II s'est déroulée entre avril et juillet 1462⁸¹. Le sultan avait investi Radu de la dignité princière avant le début de l'expédition. Or entre l'hiver 1456 et 31 mars 1462, la fonction de patriarche était assumée par Isidore II. Le 1er avril, Isidore fut enseveli et à sa place monta sur le trône patriarcal Sophroniôs (1462-1464), l'ancien grand ecclésiarque Sylvestre Syropoulos qui nous a légué la version anti-unioniste des événements du Concile de Florence⁸². Qui plus est, Radu est le premier prince valaque à porter dans ses documents le titre de „*sacré du myron de Dieu (mirom Božiem pomazan'ii)*”⁸³. Connaissant que la confection du *saint myron* était le monopole absolu du Patriarcat œcuménique, il faut accepter qu'avant le départ de l'armée ottomane vers la Valachie, le patriarche Isidore dut officier pour Radu une certaine cérémonie de sacre, bien que sa forme nous reste inconnue. C'est l'événement dont le souvenir s'est ensuite conservé dans la tradition enregistrée par Evlya Čelebi. Le retour de la métropole de Hongrovalachie sous la juridiction du Patriarcat de Constantinople est donc à situer sous le règne de Radu le Bel. C'est à partir de 1464 que les noms des métropolitites de Valachie nous sont à nouveau connus, après une interruption d'un demi-siècle. Sans doute, le synaxaire n'a conservé que les noms des métropolitites qui reçurent la bénédiction du Patriarcat, tout en omettant la série de prélats qui durant ce demi-siècle ont été soit unis à

⁷⁹ Evlya Čelebi, *Seyâhatnâme*, dans *Călători străini despre Țările Române*, VI, éd. Mustafa Ali Mehmet, Bucarest, 1976, p.711-712.

⁸⁰ Evlya Čelebi y confond Vlad II Dracul, qui avait vraiment connu les prisons du sultan, et ses fils Vlad III qui s'est effectivement soulevé contre le sultan ottoman et Radu qui fut très influent à l'époque à la cour ottomane. Il n'en reste pas moins que la médiation du patriarche ne saurait faire référence qu'à Radu lui-même. Lorsque Vlad III occupa en 1448 le trône avec l'aide des Ottomans, Constantinople était toujours byzantine, tandis qu'avant son deuxième règne il devint catholique en Hongrie.

⁸¹ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinenchroniken, 2. Teil. Historischer Kommentar*, Vienne, 1977, p.501: les chroniques 63 / 19, 69 / 49, 70 / 25.

⁸² V. Laurent, *Les premiers patriarches*, p.250, n.82.

⁸³ DRH, B, I, no.124, p.209-213.

Rome soit, si anti-unionistes, ralliés sous la juridiction de l'archevêque Nicolas d'Ohrid.

Pie II échoua dans ses appels à la croisade adressés aux princes chrétiens. Il ne put réconcilier ni la Pologne avec l'Ordre teutonique, ni Matthias Corvin avec l'empereur Frédéric III. De sorte qu'en 1464, presque personne n'arriva à Ancône où Pie II attendait le rassemblement de l'armée croisée⁸⁴. A l'exception de Matthias, le seul souverain qui combattit le sultan devant la ville de Jajce (Bosnie)⁸⁵.

Matthias Corvin continua à entretenir la propagation de l'Union en Hongrie. L'évêque Macaire de Halicz obtint un appel du pape aux archevêques du royaume, qui devaient veiller à ce que l'évêque de Transylvanie restitue à son collègue de rite grec les propriétés et l'argent dont il l'avait dépossédé (1466)⁸⁶. Avec l'accord de l'autorité royale, se dressait alors la cathédrale du diocèse uni à Rome, dans le village roumain de Feleac, à la périphérie de la ville de Cluj, une église de caractère gothique accentué, pour laquelle avaient travaillé les meilleurs atelier du voïévodat⁸⁷. En 1468, le roi Matthias confirmait les anciens privilèges de la commune roumaine de Feleac, en le dispensant de verser payer la cinquantaine que les Roumains devaient normalement aux caisses de la royauté⁸⁸. L'autorité royale intervint en 1469, par le voïévode Jean Pongracz de Transylvanie, pour ordonner au maire de Hermanstadt (Sibiu) d'assurer la collecte de la dîme que les prêtres roumains devaient à leur évêque de droit, *Macarius episcopus Galiciensis*. Macaire bénéficiait donc du soutien du primat de Hongrie, le diocèse de Sibiu relevant directement d'Esztergom⁸⁹.

C'est dire qu'il y avait une volonté politique de promouvoir l'Union. Le Franciscain Michel Székely, plaidant pour la conversion par les nobles catholiques de leurs serfs „schismatiques”, détecta dans la dîme un obstacle

⁸⁴ B. Weber, G. Reynaud, *Croisade d'hier et Djihad d'aujourd'hui*, Paris, 1989, p.294-306.

⁸⁵ P. Engel, *op.cit.*, p.229-301. Il est intéressant que Pierre Aaron, accueilli auprès de Matthias Corvin, prit part à la bataille de Jajce: Victor Eskenasy, *O precizare a politiciii externe a Țării Românești în vremea lui Radu cel Frumos*, in **RdI**, XXX, 1977, 9, p.1667.

⁸⁶ M. Diaconescu, *op.cit.*, p.49.

⁸⁷ A. A. Rusu, *op.cit.*, p.100-106, avec la critiques des interprétations antérieures sur le problème de l'évêché de Feleac; M. Diaconescu, *op.cit.*, p.49-51.

⁸⁸ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, no.CLXVI, p.185.

⁸⁹ A. A. Rusu, *op.cit.*, p.101.

majeur pour l'Union. Il plaidait pour leur exemption provisoire de cette obligation⁹⁰. Mais pour le royaume, en pénurie chronique d'argent, l'Union assurait une nouvelle source de revenus. En imposant la dîme, réservée aux catholiques, les autorités tiraient la conclusion pratique de l'assimilation des croyants de rite byzantin à celle de membres à part entière de l'Église romaine. En 1468, par décret royal, Matthias Corvin ordonnait à l'ensemble des „schismatiques” de Transylvanie qui se trouvaient sur les terres des „chrétiens” (catholiques) de verser la dîme au chapitre d'Alba Iulia. Les voïévodes de Transylvanie étaient même autorisés à le prélever de force⁹¹. Une telle imposition pouvait difficilement invoquer la croisade, Matthias ayant conclu un armistice avec l'Empire ottoman entre 1468-1473, abandonnant Venise pour lutter contre le roi uthmanien Georges de Podžebrod⁹². Le concours accordé par l'autorité royale à l'évêque Macaire de Halicz en Transylvanie est contemporain de cette imposition des orthodoxes à la dîme. L'élargissement de cette contribution réservée aux fidèles de l'Église romaine devient la marque d'une politique aux visées unionistes. Il est dès lors possible d'établir un *terminus ante quem* du soutien de la royauté hongroise pour les décisions du Concile de Florence. En 1481, un autre décret du roi Matthias exemptait les mêmes schismatiques de toute obligation envers l'Église romaine⁹³. Michel Székely n'avait pas été écouté, et les mesures unionistes avaient produit le contraire: la résistance des orthodoxes, sourde en Transylvanie, ouverte en Moldavie, mena à la reconnaissance tacite de l'échec de cette politique.

Lorsque en Hongrie l'Union connaissait ce rebondissement, en Moldavie s'entérinait la tendance contraire. Les Franciscains, affirmés comme agents de l'Union, furent expulsés du pays, à l'initiative du métropolite Théocliste (1462). L'épisode est révélateur. Le baptême d'une femme exorcisée par les franciscains provoqua une dispute avec le clergé orthodoxe (*calugeri*), le métropolite intervenant auprès du voïévode pour trancher sur cette action qui jetait le doute sur la valeur des sacrements orthodoxes. Peu diplomates, les franciscains déclarèrent au prince Étienne que *si, inquit, nos in isto regno non fuissetus, vos diu a Turcis captivi*

⁹⁰ M. Diaconescu, *op.cit.*, p.44-45.

⁹¹ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, no.CLXII, p.182.

⁹² Ileana Căzan, Matia Corvin, *Asigurarea frontierei dunărene și armistițiul turco-ungar din 1468*, in **RI**, 1992, 7-8, p.769-782.

⁹³ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, Bucarest, 1967, p.56.

fuissetis ducti et perivissetis. Celui-ci ordonna alors l'expulsion des franciscains, en relevant le défi (*Ego videbo si sine vobis Deus a Turcis nos defendat, volo ego quod vos omnes sine mora de regno meo exeatis*)⁹⁴.

Chassant ces religieux venant de Transylvanie, la Moldavie défia directement la Hongrie. Le 2 mars 1462, d'Étienne signa un traité de paix avec Casimir IV⁹⁵. L'hommage princier était garanti par les signatures du métropolite Théoctiste de Moldavie, „avec tous les boyards moldaves, avec les spirituels et les laïcs, riches et pauvres et avec tous les conseillers de notre prince”, „vieillards et jeunes, de pair avec tout le pays (*usim pospolstvom*)”⁹⁶.

L'amélioration des rapports avec la Pologne ouvrit à Étienne des relations privilégiées avec les milieux anti-unionistes du grand-duché de Lituanie. La noblesse lituanienne, en partie orthodoxe, avait essayé par deux reprises d'élire Syméon Olelkovici (1455-1470) en tant que grand-duc de Lituanie (1456 et 1461), mais le roi Casimir IV s'était catégoriquement opposé. Syméon était d'ailleurs le grand ré-fondateur de la Laure Pečerskaja, élevant cette vénérable citadelle du monachisme russe de la ruine où l'avait laissée l'invasion mongole du XIIIe siècle. Son orientation politique et religieuse faisait de lui le chef de la résistance anti-florentine dans l'État polono-lituanien⁹⁷. Ce fut sûrement la raison pour laquelle Étienne III de Moldavie épousa „Evdokia l'orthodoxe, la sœur de Siméon le tsar de Kiev” (5 juillet 1463)⁹⁸. Après la disparition de l'Empire byzantin et de la Serbie, Syméon Olelkovici était le plus influent personnage politique

⁹⁴ Cf la *Chronica minorum* de Transylvanie, au Musée Batthyaneum d'Alba Iulia, publiée premièrement par J. Mačurek, *Husitství v rumunských zemích*, in „Časopis matice moravské”, LI, 1927, p.64, n.2; reprise par en 1468. M. Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international...*, p. 43, avec un commentaire pertinent.

⁹⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, Bucarest, 1913, no.CXXIX, p.282-288.

⁹⁶ *Ibidem*, no.CXXX, p.288-291; Hurmuzaki, *Documente*, II/2, no.CXXXV, p.46.

⁹⁷ O. Halecki, *op.cit.*, p.96; D. P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, in **ARMSI**, série III, t. XXII, mem. 26, Bucarest, 1940, p.21-22; V. Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, dans le recueil *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Bucarest, 1956, p.169-202, ici, p.81-188.

⁹⁸ *Cronicile slavo-române*, p.7, 16; 56, 61: *sestra Semena car' ot Kiev*. La fresque de Iași, qui représente la première épouse d'Étienne, contient la même indication sur son origine impériale (N. Iorga, *Portretele doamnelor române*, Bucarest, 1937, fig.5).

parmi les anti-unionistes. Sa tentative de devenir grand-duc de Lituanie, l'État le plus étendu de l'Europe orientale, pouvait entretenir certains rêves de reconquête de Constantinople. Le mariage d'Étienne III avec Evdokia de Kiev, inspiré peut-être par Théoctiste, champion de l'approchement entre la Moldavie et la Pologne, réaffirma donc la position anti-unioniste du prince moldave.

Deux blocs politico-militaires se confrontaient dans la région: les Turcs, les Moldaves et les Polonais d'un côté, les Hongrois et les Valaques d'un autre. Étienne collabora avec le sultan Mehmed II, en essayant contre de récupérer Kilia (perdue par la Moldavie en 1448) de Vlad III. Mais l'attaque échoua et le prince fut blessé (22 juin 1462). La reprise de l'attaque trois ans plus tard eut plus de succès, Étienne occupant par surprise Kilia (23-25 janvier 1465). Ce succès donna lieu à des manifestations religieuses particulières⁹⁹, alors que rien de similaire n'avait eu lieu après la restitution de la forteresse de Hotin (1463). L'enthousiasme du clergé moldave semble avoir été stimulé plutôt par une victoire qui immobilisait l'activité du monastère franciscain¹⁰⁰.

Si en mai 1467, le roi Matthias préparait une expédition en Serbie contre le sultan¹⁰¹, la direction de l'attaque fut déviée vers l'Est. Les états transylvains – encouragés aussi par Étienne de Moldavie – se dressèrent contre la politique autoritaire et la fiscalité du roi. Sa réaction rapide pacifia sans coup férir la Transylvanie (août-novembre 1467)¹⁰². De Brașov, l'armée hongroise traversa à la fin de l'automne 1467 les Carpates. L'intention de Matthias était claire: il amenait avec lui le prince Pierre Aaron, pour remplacer Étienne III. Grâce à la surprise – la Dame Evdokia venait aussi de mourir (4 septembre 1467)¹⁰³ – les villes de Troțuș, de Roman et de Neamț furent occupées et réduites en ruines. Matthias campa ses troupes dans la ville de Baia avant l'offensive finale sur Suceava. C'est

⁹⁹ *Cronicile slavo-române*, p.56-62: Étienne „a demandé à ses métropolitains et évêques et à tous les prêtres de remercier à Dieu, et de faire à cet effet des actions de grâce envers Lui. L'an 6974 (1466), le 10 juillet, débuta la construction, avec la miséricorde de Dieu, du saint monastère de la Très Sainte Mère de Dieu, à Putna”.

¹⁰⁰ C. Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, Bucarest, 1982.

¹⁰¹ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, no.CIX, p.62-63.

¹⁰² K. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, in **SUBB**, *Historia*, 1972, 2, p.1-30.

¹⁰³ Date inscrite sur sa pierre funéraire: M. Berza (coord.), *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Bucarest, 1958, p.247.

ici qu'Étienne lui stoppa son avance par une attaque de nuit (le 14/15 décembre). Bien que l'armée hongroise réussit finalement à serrer ses rangs et tenir tête à l'attaque du fait de la trahison de certains boyards moldaves, la blessure du roi, les pertes de l'armée et l'hiver difficile firent échouer cette tentative de soumettre la Moldavie¹⁰⁴.

Notons la part de la hiérarchie de l'Église catholique de Hongrie dans l'expédition moldave. Une lettre de décembre 1467 parle de Jean VIII Beckenszläger, évêque catholique d'Oradea et comte de Bihor, parti en campagne à la tête d'un corps armé. Tandis que les deux primats de l'Église hongroise, les archevêques d'Esztergom et de Kalocsa, avec l'évêque Janus Pannonius de Pécs, suivaient attentivement de la cour royale d'Oradea le déroulement de la campagne¹⁰⁵. Les opérations militaires prirent d'ailleurs une teinte confessionnelle, les mercenaires de Matthias Corvin s'attaquant aux églises orthodoxes¹⁰⁶. Parmi les églises détruites par l'armée hongroise – la métropole de Roman, centre de résistance anti-unioniste depuis le règne d'Étienne II. L'intolérance de l'époque de Jean de Capistran, embrasait maintenant la Moldavie. Les prélats de l'Église de Hongrie envisageaient peut-être en 1467 la restauration à Suceava d'un hiérarque unioniste. Justement entre 1466-1469 agissait en Transylvanie l'évêque uni Macaire de Halicz, activement soutenu par l'archevêque d'Esztergom. Le prince Pierre Aron, converti par les franciscains, accompagnait Matthias Corvin dans l'expédition moldave. Son échec marqua la victoire de la réaction moldave.

¹⁰⁴ Voir l'analyse remarquable de cette campagne, avec discussion critique de la bibliographie, d'E. C. Antoche, *L'expédition du roi de Hongrie, Mathias Corvin en Moldavie (1467)*, in „Revue internationale d'histoire militaire”, LXXXIII, Vincennes, 2003.

¹⁰⁵ A. A. Rusu, *O sursă maghiară despre lupta de la Baia*, in **AIIAI**, XXIII-2, 1986, p.713-717.

¹⁰⁶ Comme le montre Étienne le Grand dans la lettre au roi de Pologne: P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, série III, t. XV, mem. 2, Bucarest, 1934, p.65-66; N. Iorga, *La lettre d'Étienne le Grand prince de Moldavie sur la bataille de Baia*, in **RHSEE**, XI, 1934, 1-3, p.248-253; Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: la campagne de Matthias Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une source inédite*, in **RRH**, VIII, 1969, 6, p.967-979 (*Evul Mediu românesc*, p.93-196): „Dès qu'ils [les Hongrois] eurent envahi à Troțuș, outre la montagne, ils pillèrent et détruisirent et brûlèrent cruellement, mettant le feu aux cités, aux villes, massacrant les enfants, *profanant les saintes églises* et perpétrant beaucoup d'autres forfaits, qui non seulement ne peuvent pas être racontés, mais étaient tellement inconcevables que les païens mêmes, ni Turcs, ni Tatares, ne les feraient pas de nos jours”.

Ce mouvement, dirigé par le Théoctiste Ier qui s'était rallié le prince Étienne, s'opposa avec succès à tout renversement de l'extérieur l'état des choses dans l'Église moldave.

Victorieux dans cette épreuve, Étienne renouvela de Suceava l'hommage à Casimir IV, demandant la protection contre les Turcs, les Tatares et les Hongrois (28 juillet 1468). La promesse de fidélité du prince moldave était à nouveau renforcée par „notre père spirituel le métropolite et tout le clergé et tous nos boyards, les vieux et les jeunes, avec tous nos fidèles conseillers moldaves, tous nos sujets et tout le peuple de notre pays roumain (*usim' pospolstvom' Voloskoi zemli*)”¹⁰⁷. Ainsi, la Moldavie s'assurait l'appui de la Pologne, alors en conflit ouvert avec Matthias Corvin pour la couronne de Bohême. A l'appel d'Étienne, les prélats et les nobles polonais protestèrent contre l'invasion de Matthias en Moldavie et contre les destructions provoquées par l'armée hongroise, en l'avertissant contre toute autre tentative de frapper le vassal de Casimir IV¹⁰⁸.

Le soutien offert à la Moldavie par la Pologne correspondait à la nouvelle politique confessionnelle de Casimir IV. Concédant aux velléités de la noblesse lituanienne partisane de Syméon Olelkovici, Casimir IV avait entamé en 1466 – profitant de ses bonnes relations avec l'Empire ottoman – des négociations avec le Patriarcat de Constantinople en vue de la reconnaissance du métropolite Grégoire de Kiev. D'autant plus qu'après la disparition des patriarches grecs unis: Grégoire Mammè (†1455), Isidore (†1463) et Bessarion (†1472), ce titre échut à des prélats de rite latin. Les Ruthènes ne sauraient renoncer à la bénédiction de la Grande Église. Faute de l'assistance de la hiérarchie catholique polonaise, la résistance des Ruthènes autour du duc de Kiev était telle que Grégoire Bougarine dut rechercher sa légitimité auprès du Patriarcat de Constantinople. Casimir IV – tout en se résignant à l'insuccès de l'Union – ne voulait pas moins avoir une métropole relevant d'un patriarche lointain plutôt que du métropolite de Moscou.

Adversaire farouche de l'Union, le patriarche Marc Xylocaravis (début 1466-automne 1466) rejeta la demande de ce métropolite consacré par son concurrent unioniste de Rome¹⁰⁹. Diplomate plus fin, son successeur

¹⁰⁷ I. Bogdan, *op.cit.*, no.CXXXV, p.300-304.

¹⁰⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, no.CLXXI, p.188-189.

¹⁰⁹ L. Petit, *Déposition du patriarche Marc Xylocaravi*, in „Revue de l'Orient chrétien”, VIII, Paris, 1903, p.144-149; V. Laurent, *Les premiers patriarches de*

Denys Ier (fin 1466-fin 1471) – disciple de Marc d’Ephèse et confesseur de la sultane Mara Branković¹¹⁰ – saisit l’occasion de récupérer cette „Russie inférieure” appartenant à la couronne des Jagellons. En 1469, Grégoire renonçait à l’Union avec Rome et revenait sous l’autorité du patriarche de Constantinople, qui lui envoya sa bénédiction¹¹¹. De ce fait, les résultats de l’unionisme en Pologne-Lituanie furent anéantis. En revanche, le conflit avec le grand-duché de Moscovie gravissait un nouveau degré, car le Patriarcat œcuménique s’en revenait sur un territoire auquel le métropolite de Moscou prétendait depuis 1451. Ainsi Denys Ier déclara les métropolitains de Moscou schismatiques, car ils se faisaient introniser sans son approbation et sa bénédiction (1469). L’année suivante, le grand-duc Ivan III, patron du métropolite dissident, déclara aux habitants de Novgorod qu’il tenait à son tour le patriarche œcuménique pour „dégradé et privé de tout droit sur nous”¹¹².

Voici paradoxalement le Patriarcat de Constantinople jouant la carte de la Pologne, et non de la Russie. Ce choix était possible à la faveur de bonnes relations établies entre l’Empire ottoman et la Pologne. Le retour de l’autorité du Patriarcat sur le métropolite de Kiev consacrait l’existence *de facto* de deux métropoles russes. La première – à Kiev et dans le cadre de la Pologne-Lituanie, constituée en 1458 par acte papal, mais revenue en 1469 sous l’obédience directe de la Grande Église. La deuxième – à Moscou, autocéphale et doublement en rupture, tant avec Rome qu’avec Constantinople. Un conflit majeur surgit entre les deux lorsque le grand-duc Ivan III occupa et annexa la République de Novgorod entre 1471-1478, sous prétexte de „trahison de l’orthodoxie”. En fait, l’archevêque de cette ville avait seulement été reconnu par le métropolite de Kiev, et non par celui de

Constantinople sous domination turque (1454-1476), in **REB**, XXVI, 1968, p.229-273, ici, p.254-255.

¹¹⁰ *Ibidem*, p.255-257.

¹¹¹ O. Halecki, *op.cit.*, p.97; Ia. S. Lur’e (Luria), *Dve istorii Rusi XV veka, rannie i pozdnie, nezavisim’e i ofițial’n’e letopisi ob obrazovanii Moskovskogo gosudarstva*, Sankt Petersburg-Paris, 1994, („Collection historique de l’Institut d’études slaves”, t. XXXV), p.138-143.

¹¹² E. Denisoff, *Aux origines de l’Église russe autocéphale*, in **RES**, XXIII, 1947, p.66-88, ici, p.73, citant E. Golubinskij, *История Русской Церкви*, II/1, Moscou, 1900, p.511.

Moscou. L'accusation d'Ivan III relevait ainsi du simple prétexte, car Kiev avait rétabli ses rapports canoniques avec le Patriarcat¹¹³.

Cela explique l'activité de Macaire de Halicz en Transylvanie, qui coïncide avec cette période de dialogue entre Constantinople et Kiev (1466-1469). Bien que suffragant de Grégoire de Kiev, il refusait de reconnaître l'abandon de l'Union par son métropolite. En raison de quoi, il quitta la Pologne pour la Hongrie, royaume qui demeurait ferme dans le sillage du Concile de Florence. Saisissant également la différence essentielle dans la politique confessionnelle des deux États catholiques, le métropolite de Moldavie et son prince avaient décidé d'équilibrer la pression de l'un par le poids de l'autre. Cela explique la présence constante de Théoctiste aux côtés du prince moldave dans toutes les actes d'allégeance à Casimir IV. Il est plausible que dans les discussions entre la métropole de Kiev et le Patriarcat de Constantinople, l'Église moldave ait joué un rôle d'intermédiaire.

C'est à la même époque que se déroula l'édification du monastère de Putna (du 4 juin 1466 au 3 septembre 1469). La consécration fut retardée par l'invasion tatar en Pologne et Moldavie (fin de l'été 1469), invasion que les deux pays alliés repoussèrent ensemble¹¹⁴. Les chroniques de Putna mettent en rapport la défaite des Tatars et la consécration du monastère¹¹⁵. Mais pourquoi cet événement n'eut-il lieu ni le 15 août, ni le 8 septembre, les fêtes les plus importantes de la Vierge, vocable de Putna ? Selon le calendrier orthodoxe, le 3 septembre est justement la fête de saint Théoctiste, le patron du métropolite de Moldavie. Par cet acte de courtoisie, le prince exprimait toute sa considération pour son père spirituel. Putna devenait le symbole de alliance établie entre eux au début du règne. A sa mort en 1478, le métropolite fut enterré dans ce monastère voué à devenir nécropole princière.

¹¹³ V. Vodoff, *Un pamphlet anti-latin à Novgorod au XVe siècle ?*, in **RES**, LXX, 2, 1998, p.299-307.

¹¹⁴ Al. I. Gonța, *Românii și Hoarda de Aur*, Munich, 1983.

¹¹⁵ *Cronicile slavo-române*, p.45, 50; p.57, 62: „L'an 6978 (1470), le 20 août, les Tatares envahirent et Étienne voïévode combattit contre eux dans la clairière de Lipniți à côté de Dniestr. Et il les a poursuivis en leur arrachant tout leur butin. Retournant victorieux, il vint consacrer le monastère de la Très-Sainte Mère de Dieu, avec la miséricorde de Dieu, par la main de sa Sainteté le métropolite, kyr Théoctiste et de l'évêque Taraise avec les higoumènes de tous les monastères. Et ainsi participèrent en tout à l'office et à la liturgie 64 prélats, prêtres et diacres, le 3 septembre, sous l'archimandrite Joasaph”.

On a considéré, sur un raisonnement par analogie, que les relations entre le Patriarcat et la métropole de Moldavie auraient été, à l'instar de l'Église russe, complètement rompues à l'époque du pontificat de Théoctiste I^{er}¹¹⁶. Vitalien Laurent a cependant expliqué qu'une telle évolution des événements était impossible. Si ce métropolite avait dû se faire ordonner à Peć – en raison de la situation confuse de la Grande Église – par la suite, „la reconnaissance du Patriarcat œcuménique fut certainement sollicitée et accordée, sans quoi le statut de l'Église moldave eût été anti-canonique et il y eût schisme. En réalité, Théoctiste, reconnu par l'Église byzantine, dut manœuvrer pour en éluder la tutelle qui, juridiquement, resta entière et joua au moins son plein effet dans la nomination ou la confirmation de ses successeurs. Il n'en fut pas autrement pour l'Église russe jusqu'à la création du Patriarcat; l'agrément de Constantinople fut requis après chaque promotion ou élection”¹¹⁷. Notons, pour radicaliser cette thèse, que tout au long de notre recherche, nous n'avons pas trouvé les preuves que Théoctiste aurait tenté d'éviter la juridiction du Patriarcat. L'autocéphalie de la métropole moldave est un anachronisme pour cette époque. Un certain degré d'autonomie – manifesté dans le choix de métropolitains d'origine moldave et dans l'intervention de ce processus canonique des princes de Moldavie – venait de la faiblesse interne du Patriarcat de Constantinople. Ne pouvant plus exercer la même surveillance qu'au XIVe siècle, il laissait les métropolitains gérer sans entraves leurs affaires, pourvu qu'ils sollicitent toujours sa bénédiction et reconnaissent sa juridiction.

Des documents byzantins et ottomans renforcent les remarques critiques de Vitalien Laurent. Dans la série byzantine, le premier est le manuel de formulaires diplomatiques utilisé dans la chancellerie du Patriarcat de Constantinople, l'*Ekthesis néa*. Deux nouveaux paragraphes y apparaissent dans la deuxième moitié du XVe siècle, renfermant des

¹¹⁶ A. Cerna-Rădulescu, V. Câmpineanu, *Ștefan cel Mare și Rusia*, in „Ortodoxia”, 1949, 1, p.211-237. Cet article sur commande se faisait l'écho de la rencontre des patriarches des Églises orthodoxes rassemblés sous l'égide de leur collègue de Moscou (1948) pour fêter le cinquantième centenaire de l'autocéphalie russe. Ce fut l'occasion de plusieurs prises de position dures contre le Patriarcat œcuménique, le seul à échapper alors à l'influence soviétique, ainsi que d'une réaffirmation du mythe Moscou, troisième Rome.

¹¹⁷ V. Laurent, compte-rendu de l'article sus-cité dans **BZ**, XLIII, 1950, p.458-459.

formules d'adresse au prince et à la princesse de Moldavie (§ 63 et § 64¹¹⁸). Cela implique l'existence d'une correspondance officielle entre le Patriarcat et le prince régnant Étienne III et la princesse Marie de Moldavie, correspondance malheureusement perdue. Également, une *notitia episcopatum* datant des alentours de 1500, inclut la *Mountoblachia* (*Oungroblachia*) et la *Bougdania* parmi les métropoles relevant du Patriarcat¹¹⁹.

Souvent ces listes ecclésiastiques sont remises en question, car elles peuvent relever soit du domaine de l'idéal, soit faire mention de métropoles honorifiques, *in partibus*. Les sources ottomanes viennent alors les compléter et préciser. Il s'agit des plus anciens *berâts* octroyés par les sultans aux patriarches de Constantinople qui nous sont parvenus: à savoir le *berât* conféré par Bayezid II à Symeon Ier (1483)¹²⁰ et celui accordé par Süleyman le Magnifique à Jérémie Ier (1525)¹²¹. Le but de ces documents était très pragmatique, ils n'incluaient que les métropolitains que le Patriarcat dominait effectivement, au point d'en être une sources de bénéfices ecclésiastiques. Ainsi le document de 1483 concédait-il au patriarche la prérogative de destituer et de nommer les fonctionnaires ecclésiastiques d'une longue liste de provinces. A la fin apparaissent: Chio, Karpathos, Rhodes, *Eflâk*, *Bogdan*, Rus, Caffa, Kherson et Azov. Quant au *berât* de

¹¹⁸ J. Darrouzès, *Ekthesis Nea. Un manuel des pittakia byzantin du XIVe siècle*, in **REB**, XXVII, 1969, p.5-165, ici, p.61-62. Chap. 63: „Au voïévode: Votre Excellence, très brillant grand voïévode de toute Moldovalachie, Io Étienne voïévode, je prie Dieu qu'Il donne à votre excellente seigneurie (*authentia*) moult ans, santé parfaite et exempte de toute tristesse, à la fois avec tout autre chose bonne et salvatrice. Et pour finir: Que moult soient vos ans !”; p.62, Chap. 64: „A la princesse: Votre Excellence, très brillante grande princesse, femme du seigneur de toute la Moldovalachie, princesse Marie, je prie Dieu...” (les mêmes termes qu'avant).

¹¹⁹ Cette *Notitia* publiée par H. Gelzer, est analysée par P. Konortas, *Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat de Constantinople et l'administration ottomane de 1453 à 1600 (d'après les documents grecs et ottomans)*, thèse du 3e cycle à l'Univ. de Paris I (dir. Hélène Ahrweiler), 1985, p.494-497.

¹²⁰ G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar*, Thessalonique, 1995, p.1-34 (texte arabe), 35-38 (trad. allemande), 48-65 (commentaire).

¹²¹ E. A. Zachariadou, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)* (*Ten Turkish Documents Concerning the Great Church*), Athènes, 1996, p.74-177 (trad. gr), 177-179 (texte ottom.); P. Konortas, *op.cit.*, p.56-460, donne une trad. fr. et (p.491-497) une analyse de la liste de métropoles.

1525, il traite à part des métropoles qui ne se trouvaient pas à l'intérieur de l'Empire ottoman, en y ajoutant aussi des précisions importantes: „S'il y avait besoin de désignation de métropolitains ou d'évêques dans les pays de Chio, de l'île de Crète, de Rhodes, de Valachie, de Moldavie et de Russie, ils étaient désignés de mon siège impérial: après avoir versé leurs dons au Trésor, l'administration donnait suite à leur affaire et, enfin, le patriarche qui réside à Istanbul leur accordait sa permission d'exercer leurs fonctions". Les deux *berâts* faisaient la précision que le patriarche conservait sur toutes ces métropoles la même autorité que ses prédécesseurs.

On ne saurait contester la teneur de ces documents sur le fait que la métropole de Moscou, bien qu'elle y apparaisse, ne reconnaissait plus en fait l'autorité des patriarches. Cette observation ne relativise en rien la valeur de ces documents, et on peut encore moins considérer le statut de la métropole de Moscou pour expliquer par analogie celui des métropoles roumaines. Car en réalité, sous le terme de *Rus* il faut sous-entendre la métropole de Kiev, revenue effectivement sous la coupe du Patriarcat en 1469. On sait que les métropolitains de Kiev Jonas II (1502-1507) et Joseph II Soltan (1507-1522) – promu par le grand-duc de Lituanie et le collège épiscopal des évêques ruthènes – demandèrent et reçurent la bénédiction du patriarche Pacôme I^{er}¹²². C'est dans le même type de rapports avec le Patriarcat que s'encadrèrent les métropoles de Moldavie et de Valachie après la crise produite par le Concile de Florence.

On a mesuré dans cette étude la possibilité d'une intervention en Moldavie des anti-unionistes de Constantinople, à travers l'Église serbe, vers 1453-1454. On a analysé ensuite la poussée unioniste en Hongrie et Transylvanie à l'époque de Jean Hunyadi et de Matthias Corvin, en montrant ses rapports de cause à l'effet avec la résistance anti-unioniste en Moldavie. Par là on a mis en relief l'importance exceptionnelle du métropolitain Théoctiste, personnage qui explique justement la continuité entre le règne de Pierre Aron et celui d'Étienne III, autrement inintelligible étant donné l'inimitié profonde entre ces deux princes.

¹²² B. A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge (Mass.), 1998, p.65 et n.17, p.330: dans la lettre de confirmation de Jonas, publiée dans *Russkii feodal'nyi arkhiv*, III, no.22, p.638-639, le patriarche exhorte la hiérarchie Ruthène à protéger les fidèles orthodoxes de l'influence des *latinskikh čelovekov*.

Cela nous permettra d'analyser plus tard les raisons de la rupture avec cette politique après 1473, lorsque la Moldavie se rallie à la grande alliance forgée par le pape Sixte VI et Venise contre l'Empire ottoman. Malgré son parti-pris anti-unioniste, le métropolite n'hésita pas à soutenir la décision prise à cet instant par Étienne le Grand¹²³. Aussi sera analysée la politique inaugurée par Théoctiste et soutenue par Étienne, visant la constitution de l'un puissant ordre ecclésiastique dans le système des états politico-sociaux de Moldavie. La construction massive d'édifices de culte, l'élargissement de l'assise économique de l'Église, le développement de la culture et de l'art ecclésiastique que l'on constate sous le règne d'Étienne le Grand visaient à la consolidation de l'ordre des *oratores*, en tant qu'intermédiaires entre Dieu d'un côté et le prince et son État de l'autre. La clef de voûte fut l'introduction à grande échelle du droit byzantin, canonique et civil, en Moldavie, par le biais de la Grande *Pravila*, la version slavonne du *Syntagma alphabétique* de Matthieu Blastarès. La réforme générale de l'État qui traverse le règne entier d'Étienne le Grand (1457-1504) et influencera pour un siècle la constitution de la Moldavie réclame d'être investiguée à la lumière du document normatif qui a effectivement constitué son fondement.

¹²³ *Cronicile slavo-române*, p.8-9, 17-18.

PĂTRĂUȚI ȘI AREZZO: O COMPARAȚIE ȘI CONSECINȚELE EI

Marele istoric al artei bizantine André Grabar a închinat odinioară un studiu al său temei „cruciadelor din Europa răsăriteană”, așa cum sunt ele reflectate în arta din această zonă. Iar această investigație pornea de la examinarea unei vaste scene pictate în interiorul bisericii de la Pătrăuți, ctitorie din anul 1487 a lui Ștefan cel Mare¹. Era vorba în scena cu pricina, care se întinde pe toată lărgimea peretelui de vest al pronaosului bisericii, de reprezentarea „unui grup de sfinți cavaleri care defilează în fața spectatorului, într-o procesiune gravă și solemnă”.

Călărețul din fruntea grupului este „un înger cu aripile desfăcute”. Inscripția care-l însoțește ne lămurește că este Arhanghelul Mihail. Să lăsăm, însă, în continuare pe André Grabar să descrie scena: „Urcat pe un frumos cal alb, Mihail pare să-și invite tovarășii să-l urmeze, întorcându-se către cavalerul care se aține îndărătul lui, călărind pe un cal de culoare portocalie. Inscripția ni-l desemnează drept Constantin cel Mare. De altminteri, se zăresc coroana și dalmatica împăratului roman și trăsăturile familiare ale marelui erou creștin. La o oarecare distanță, în spatele lui Constantin, înaintează doi sfinți războinici adolescenți, în chip nobil purtați de caii lor, alb și roz. Sunt sfinții taxiarhi bizantini, Gheorghe și Dimitrie; primul ține în vârful lungii sale lăncii un fanion stacojiu. În sfârșit, o ceată de oșteni ai cavaleriei cerești urmează, în rânduri strânse, căpetenia încoronată și pe strategii săi. Se recunosc cei doi Teodor cu chipuri identice; sfinții Procopie, Mercurie, Nestor, Artemie, Evstratie, mai dificil de identificat, trebuie să fie printre cei care îi înconjoară”².

În fața și deasupra întregului grup strălucește o cruce albă. Ea explică, așa cum a subliniat André Grabar, semnificația scenei în ansamblul ei: împăratul Constantin „pleacă pentru bătălia care va aduce biruința credinței

¹ Pisania cu data 13 iunie 1487 în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p.60-61.

² A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1930, p.19.

creștine; arhanghelul se întoarce pentru a-i arăta *semnul* apărut în cer; sfinții războinici îl urmează și apără oastea sa”³.

Deosebit de însemnată este observația lui André Grabar potrivit căreia imaginea de la Pătrăuți nu este prescrisă de nici o *Erminie*. Și, de asemenea, nu se mai găsește în nici un ciclu de fresce ortodoxe. Faptul că biserica însăși are hramul „Cinstitei Cruci”, iar în tabloul votiv din naos Sfântul Împărat Constantin este intercesorul care-l prezintă lui Iisus Hristos pe domnul Moldovei și familia lui are negreșit o strânsă legătură cu scena descrisă mai sus. Potrivit aceluiași André Grabar, înălțarea unei biserici închinată Sfintei Cruci de către Ștefan – „acest șef prezumtiv al unei cruciade” – însemna „în chip vădit un omagiu pentru simbolul care i-a inspirat toată activitatea sa războinică”⁴.

O singură greșeală a făptuit André Grabar și anume atunci când a presupus că Pătrăuți ar fi singurul edificiu religios din epocă având acest hram⁵. Or, biserica de la Volovăț, începută de Ștefan în anul 1500, are hramul „Înălțării Cinstitei și de Viață Dătătoarei Cruci”. Iar construcția ei s-a isprăvit în ziua de 14 septembrie 1502, adică în chiar ziua când se celebrează, în fiecare an, sărbătoarea Înălțării Sfintei Cruci⁶.

Mai de curând, s-a atras atenția asupra unui alt element care pune în lumină atenția specială acordată de Ștefan vodă simbolului reprezentat de Sfânta Cruce: cea de a doua lui căsătorie, cu prințesa Maria de Mangop, a fost oficiată în ziua de 14 septembrie (1471 sau 1472), ceea ce, într-adevăr, sugerează că în mintea voievodului această însoțire cu o descendentă a împăraților bizantini era menită, în perspectivă, să pregătească revanșa biruitoare a creștinătății răsăritene pentru tragedia din 1453⁷.

³ *Ibidem*, p.20.

⁴ *Ibidem*, p.21.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Repertoriul*, p.182-183. Este sigur că la Pătrăuți hramul este identic celui de la Volovăț, deoarece un *Tetraevanghel*, copiat din porunca Doamnei Maria și isprăvit la 30 septembrie 1493 „cu truda” lui Toader diac, a fost dăruit celui dintâi lăcaș, unde este „casa Înălțării Cinstitei Cruci a lui Dumnezeu” (*ibidem*, p.403). De altminteri, numai în spațiul catolic există două sărbători: *Inventio Crucis*, la 3 mai și *Exaltatio Crucis*, la 14 septembrie. Am făcut aceste precizări fiindcă în inscripția de la Pătrăuți se spune doar că biserica este închinată „Cinstitei Cruci”.

⁷ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în *SMIM*, XVI, 1998, p.53-54.

Dar dacă în ziua de 14 septembrie în biserică se citește *Acatistul Sfintei Cruci*, cavalcada zugrăvită – foarte probabil chiar în anul 1487⁸ – în interiorul bisericii de la Pătrăuți trimite la un alt text. Acesta este *Panegiricul împăraților Constantin și Elena*, întocmit de patriarhul Eftimie al Târnovei în veacul XIV. Or, cea mai veche copie slavo-română a manuscrisului *Panegiricului* datează din anul 1474 și este opera călugărului Iacov de la mănăstirea Putna. În însemnarea lui, datată 20 mai 1474, ieromonahul Iacov precizează că a scris „acest sbornic” – în care este inclus și *Panegiricul* – din porunca lui Ștefan voievod „pentru mănăstirea sa de la Putna”. Și, fapt deosebit de semnificativ, Iacov a eliminat, în copia lui, un pasaj ce se găsea către sfârșitul textului lui Eftimie al Târnovei și în care acesta se adresa direct țarului bulgar Ivan Șișman. Ceea ce înseamnă, așa cum a remarcat Emil Turdeanu, pe temeiul examinării altor copii, mai târziu, ale *Panegiricului*, că lectura era destinată auzului unui prinț român. Descoperirea ulterioară a manuscrisului lui Iacov de la Putna nu a mai lăsat loc pentru nici un fel de îndoială: acest prinț era Ștefan cel Mare⁹ !

În textul *Panegiricului*, așa cum a ajuns el în Moldova lui Ștefan, miracolul viziunii Sfintei Cruci se repetă de nu mai puțin *de trei ori* și numai în legătură cu bătălii purtate de împăratul Constantin. Astfel, putem citi mai întâi, cu privire la apariția ce a precedat victoria contra lui Maxențiu, de la podul Milvius de peste Tibru: „Mergând el <Constantin> cu oastea pe un câmp și chemând în gând ajutorul lui Dumnezeu, i se ivi un semn dumnezeiesc, la ceasurile amiezii, aruncând raze mai luminoase decât ale soarelui, arătându-se în formă de cruce din stele și poruncindu-i cu slove latinești: *Cu acesta vei învinge, Constantine*”¹⁰. A doua oară, Constantin a avut aceeași viziune cu ocazia cuceririi miraculoase de la „barbari” a cetății

⁸ Am adoptat datarea propusă de Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare (Culegere de studii)*, îngrijit de M. Berza, București, 1964, p.447.

⁹ G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european (Studii și texte)*, București, 1979, p.260-261 și 263-264. Andrei Pippidi a relevat paralelismul dintre modelul de comportare din opera lui Eftimie și unele gesturi ale lui Ștefan, ceea ce vădește clar că el a căutat să imite pe Constantin (*Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, ediție revăzută și adăugită, București, 2001, p.102-103).

¹⁰ G. Mihăilă, *op.cit.*, p.237 și 339. În noaptea următoare, lui Constantin i-a apărut în vis Iisus Hristos, care i-a poruncit să pună semnul crucii în fruntea oștilor sale. Astfel, îl va birui nu numai pe Maxențiu, ci și pe toți ceilalți vrăjmași ai săi.

Bizanțului: „Venind seara și lăsându-se noaptea, împăratul era în nedumerire și ridică ochii la cer și văzu o inscripție, scrisă cu litere astfel: *Cheamă-mă în ziua tristeții tale, și te voi izbăvi, și mă vei proslăvi*. Mirându-se de aceasta, împăratul nu înțelegea ce va fi oare aceasta. Uitându-se iarăși, a doua oară, văzu o cruce de stele stând pe cer și o inscripție, glăsuind astfel: *Cu acest semn vei pierde pe toți vrăjmașii tăi*”¹¹. În sfârșit, cu prilejul evocării biruinței lui Constantin împotriva „sciților” – de fapt, goșilor – de la Dunăre, ne întâlnim pentru ultima oară cu o evocare a viziunii crucii: „Și îndată împăratul a ajuns repede la fluviul Dunărea și, făcând peste el un pod de piatră, a supus pe sciți, după ce preacinstitul semn al crucii i se ivise pe cer, ca și mai înainte”¹².

S-a arătat și demonstrat că sursa principală a lui Eftimie al Târnovei a fost o scriere bizantină, *Istoria bisericească* a lui Nichifor Calist Xanthopoulos (cca. 1256-1317), fost preot la biserica Sf. Sofia din Constantinopol pe vremea împăratului Andronic II. Aici, de fapt, în această scriere, miracolul viziunii crucii este multiplicat de trei ori¹³... Dar pe noi ne interesează, firește, numai receptarea din Moldova, care a dus la nașterea admirabilei scene de la Pătrăuți. Or, împrejurarea înmulțirii miracolului viziunii crucii în *Panegiricul* copiat și adaptat de către ieromonahul Iacov la mănăstirea Putna ne îndeamnă să vedem în scena de la Pătrăuți nu o trimitere la o bătălie anume, cum a fost cea de la podul Milvius, din 28 octombrie 312, ci o *compoziție cu sens generic și cu o mare încărcătură simbolică*¹⁴.

*

Într-un scurt eseu, intitulat *Arezzo și Pătrăuți*, Răzvan Theodorescu încerca, acum un sfert de secol, o comparație la prima vedere extrem de

¹¹ *Ibidem*, p.240 și 346.

¹² *Ibidem*, p.241 și 347.

¹³ *Ibidem*, p.230.

¹⁴ Sorin Ulea, din contră, crede că în fresca de la Pătrăuți „este vorba [...] de transpunerea iconografică a faimoasei legende povestită de Eusebiu în *Vita Constantini*, după care Constantin, pornit la luptă pentru apărarea creștinătății, ar fi văzut, în drumul său spre Roma, deasupra soarelui în asfințit, o cruce luminoasă însoțită de cuvintele: *Τότῳ βίκα (Învinge prin aceasta)*” (*Istoria artelor plastice în România*, sub îngrijirea acad. George Oprescu, I, București, 1968, p.354); aceeași părere și la Virgil Vătășianu, *Pictura murală din nordul Moldovei*, București, 1974, p.19.

riscantă între scena Cavalcadei de la Pătrăuți și ciclul legendei Sfintei Cruci, zugrăvit în jurul anului 1460 în capela principală – a altarului – din biserica San Francesco din Arezzo, în Toscana. Autorul acestui vestit ciclu de fresce a fost pictorul renașcentist Piero della Francesca. Pentru Răzvan Theodorescu, opera de la Arezzo este o expresie a impactului mental pe care căderea Constantinopolului l-a avut asupra Occidentului, aducând din nou în strictă actualitate ideea unei cruciade, menite să înlăture pentru totdeauna pericolul Islamului. Dar, deși scena de la Pătrăuți este „îndeaproape înrudită tematic” cu câteva dintre cele zugrăvite la Arezzo, totuși „frescele din capela micului oraș italian și zugrăvelile din narthexul monumentului moldovenesc țin fiecare, stilistic, de lumea lor, cele dintâi aparținând orizontului umanist al Renașterii, celelalte viziunii medievale a Răsăritului bizantin, și nici un alt raport, istoric sau de istoria artei, nu se poate face între ele. Le leagă, totuși – dincolo de vecinătatea cronologică – o aceeași atmosferă politică, o mentalitate întrucâtva aceeași, într-o lume încă foarte medievală care, la sud de Alpi și la răsărit de Carpați, nutrea în același al cincisprezecelea veac aceeași dorință a îndepărtării pericolului comun și a recăștigării, pentru Europa, a minunatului oraș-simbol de pe Bosfor”¹⁵.

După ce am văzut frescele lui Piero della Francesca de la Arezzo, dar și după ce am parcurs o sumă de studii mai noi întreprinse asupra lor – cu precădere excepționala exegeză a istoricului italian Carlo Ginzburg – am realizat că este posibilă stabilirea unei legături mai strânse între cele două opere iconografice, în pofida faptului că stilistic, într-adevăr, aparțin unor lumi diferite. Pe de altă parte, chipul în care, în unele dintre scenele zugrăvite în biserica franciscanilor, „un lucru este arătat printr-un altul” ne va îngădui să medităm din nou asupra semnificației unor imagini extrem de controversate din Moldova, dar nu din vremea lui Ștefan, ci a fiului său, Petru Rareș, cum ar fi scena *Asemiului Constantinopolului*.

Tot ceea ce se știe cu siguranță asupra datării frescelor din capela principală a bisericii San Francesco din Arezzo este că ele erau isprăvite în anul 1466. Lucrul la ele a început în anul 1447, dar de către un alt pictor, Bicci di Lorenzo. Acesta, însă, îmbolnăvinduse grav, Francesco Bacci – autorul comenzii – l-a înlocuit, probabil în anul 1452, prin Piero della Francesca. De asemenea, mai trebuie spus că nu se știe dacă tema legendei

¹⁵ Eseul lui Răzvan Theodorescu, apărut mai întâi în revista „Viața Studențească”, a fost reluat în vol. *Istoria văzută de aproape*, București, 1980, p.80-83.

Adevăratei Cruci a fost dictată de la bun început lui Bicci di Lorenzo și, deci, a fost preluată odată cu comanda de către Piero della Francesca sau a apărut, dimpotrivă, numai în clipa în care acesta din urmă a început să lucreze la Arezzo¹⁶.

Tema legendei Adevăratei Cruci, inspirată de versiunea din celebra *Legenda Aurea* a arhiepiscopului genovez Iacopo da Varagine (Vareze) – scriere hagiografică cu o largă răspândire la sfârșitul evului de mijloc – a fost în chip tradițional cultivată în mediul franciscan. Astfel, ciclul de la Arezzo a fost precedat de alte trei asemenea cicluri de fresce, dintre care două au fost pictate în biserici franciscane: la basilica Santa Croce din Florența de către Agnolo Gaddi (1388-1393) și la basilica San Francesco din Volterra de către Cenni di Francesco (către 1410). În treacăt fie spus, iconografia lui Cenni, la Volterra, nu face decât să copieze pe cea a lui Agnolo Gaddi¹⁷. Numai că, așa cum se va vedea, la Arezzo iconografia de la Santa Croce din Florența este urmată doar până la un anumit punct, după care programul lui Piero della Francesca prezintă modificări foarte semnificative.

Ciclul legendei Crucii de la Arezzo este îndeobște asociat cu preocuparea dominantă din Italia vremii pentru pericolul otoman. Faptul prea bine cunoscut este acela că în anul 1459 papa Pius al II-lea a reunit Congresul de la Mantova tocmai spre a discuta posibilitatea unei noi cruciade, menite să elibereze „a doua Romă” și să-i izgonească pe turci din Europa. Totuși, pe bună dreptate a fost formulată următoarea observație: „Să afirmi că frescele lui Piero au fost un apel la cruciadă este excesiv, căci ce ar fi putut Arezzo contra lui Mehmet II?”. O eventuală explicație, mai veche, a accentelor antiotomane ar fi aceea că „interesul evident al lui Piero pentru problemele orientale a putut să-l incite să colaboreze la întreprinderea pontificală”¹⁸.

Fără a mai zăbovi vom spune că cea mai prețioasă contribuție din ultimul sfert de secol la înțelegerea operei iconografice de la Arezzo o datorăm istoricului Carlo Ginzburg și că, în cele ce urmează, vom extrage

¹⁶ Carlo Ginzburg, *Enquête sur Piero della Francesca (Le „Baptême”, le cycle d'Arezzo, la „Flagellation” d'Urbino)*, trad. de Monique Aymard, Paris, 1983, 166 p. + 94 il. alb-negru (ediția originală, în limba italiană, a apărut la Torino, în 1981).

¹⁷ *Ibidem*, p.49.

¹⁸ Vezi Paul Warzée, *Les maîtres italiens au XVe siècle (1420-1500)*, Skira, 1973, p.46 (*La grande histoire de la peinture*, vol. III).

aproape exclusiv din această lucrare o serie de repere, care în final ne vor îngădui să stabilim, totuși, un raport istoric cu fresca de la Pătrăuți, pe care Răzvan Theodorescu nu l-a crezut posibil.

Meritul principal al lui Carlo Ginzburg este acela de a fi demonstrat convingător că în spatele modificării programului iconografic de la Arezzo *se află o impunătoare personalitate a lumii bizantine și anume cardinalul Bessarion (Visarion)*. Cum se știe, Bessarion a făcut parte din delegația bizantină la Conciliul de la Ferrara-Florența, el fiind unul dintre adepții hotărâți ai unirii Bisericii catolice și ortodoxă. A plecat îndărăt spre Constantinopol, împreună cu delegația bizantină, pe calea mării, pe la mijlocul toamnei anului 1439, mai exact la 19 octombrie, ajungând acolo abia la 1 februarie 1440. A fost numit cardinal la 18 decembrie 1439, iar la 4 ianuarie anul următor a primit titlul *in absentia*. După părerea, plauzibilă, a lui Carlo Ginzburg, cel ce i-a dus vestea în capitala bizantină a fost nimeni altul decât Giovanni Bacci, cel care, după dispariția tatălui său, Francesco, în martie 1459, a preluat sarcina continuării lucrărilor din biserica San Francesco din Arezzo. Într-adevăr, o scurtă notă biografică, redactată către mijlocul secolului XVII, îl indică pe Giovanni Bacci drept „cleric al Camerei apostolice, *nunțiu pe lângă împărat*, jurisconsult foarte celebru” [subl. ns.]. Or, mențiunea că a fost și „nunțiu pe lângă împărat” își găsește explicația dacă se admite că în 1440 el a îndeplinit misiunea pomenită, din porunca papei Eugeniu IV¹⁹.

Din unghi de vedere diferit, această interpretare este susținută prin analiza unei alte opere a lui Piero della Francesca, *Biciuirea lui Hristos*, aflată la Urbino, în care, în primul plan, un personaj îmbrăcat într-un somptuos mantou de brocart pare a fi identificabil cu Giovanni Bacci, în chiar momentul în care a înmănat însemnele de cardinal lui Bessarion, reprezentat deci și el pe același panou²⁰. În cazul operei acum discutate avem de-a face, de fapt, cu abordarea, în cadrul aceleiași unități picturale, a unor niveluri de realitate diferite – procedeu de multe ori folosit în secolul XV – realitatea cotidiană sau oricum contemporană fiind figurată în prim plan, iar *cealaltă*, realitatea supranaturală sau, altfel spus, istoria sacră, în plan secund, în fundal²¹.

¹⁹ Carlo Ginzburg, *op.cit.*, p.95-97.

²⁰ *Ibidem*, p.80 și 90-95.

²¹ *Ibidem*, p.81, 82 și 97.

Alte elemente desprinse din analiza tabloului menționat au sugerat că el conține o aluzie la Congresul de la Mantova și au îndemnat la presupunerea că a fost pictat la Roma, „între toamna 1458 și toamna 1459”. Mai mult, se pare că atunci, mai precis la sfârșitul lui 1458 sau în primele luni ale lui 1459, a avut loc o întâlnire între Bessarion, Giovanni Bacci și Piero della Francesca, întâlnire care a dus la schimbarea programului iconografic de la Arezzo²². Trebuie adăugat numaidecât că, începând din 10 septembrie 1458, Bessarion a fost numit protector al Ordinului franciscan, ceea ce transformă într-un lucru cât se poate de firesc intervenția lui în decorarea capelei principale din biserica San Francesco²³.

În sfârșit, un ultim fapt ce mai trebuie menționat înainte de a ne ocupa direct de frescele lui Piero della Francesca: în anul 1451 a fost adusă în Italia de către Grigorie Melissenos (Mammas), patriarh uniat al Constantinopolului, o cutie – o răcliță – frumos decorată, cu o relicvă a Adevăratei Cruci. Din pricina căderii Constantinopolului, cutia cu pricina a rămas definitiv în Italia, iar Grigorie, cu puțin înainte de moartea sa, care s-a petrecut în preajma zilei de 20 aprilie 1459, a lăsat moștenire prețioasa relicvă lui Bessarion. Cum fragmentul din Adevărata Cruce provenea de la împăratul Ioan VIII Paleologul, care-l dăruise patriarhului Grigorie, confesorul său, aceasta ar explica introducerea portretului împăratului bizantin în ciclul de la Arezzo. Cu atât mai mult cu cât Bessarion fusese legat din tinerețe de Ioan VIII, alături de care venise la Florența în 1438 pentru înfăptuirea unirii Bisericilor și pentru dobândirea mult așteptatului ajutor menit să salveze de la pieire Bizanțul²⁴.

Să vedem acum, pe scurt, conținutul legendei Adevăratei Cruci, așa cum apare ea în versiunea lui Iacopo da Varagine (secolul XIII) și cum a fost rezumată de Carlo Ginzburg. În ajunul morții sale, Adam își aduce aminte că Arhanghelul Mihail i-a făgăduit un ulei miraculos, care îi va salva viața. Îl trimite pe fiul său, Set, la porțile Raiului, dar acesta nu obține de la arhanghel decât o mlădiță din care va țâșni uleiul mântuirii. Aceasta, însă, numai după cinci mii și cinci sute de ani. Set a revenit lângă tatăl său și l-a găsit mort. Atunci i-a plantat mlădița pe mormânt. Din ea a răsărit un arbore,

²² *Ibidem*, p.86-87 și 99.

²³ Vezi *Dizionario biografico degli italiani*, IX, Roma, 1967, p.688 (articolul închinat lui Bessarion, extrem de amănunțit, este semnat de L. Labowsky); C. Ginzburg, *op.cit.*, p.57.

²⁴ C. Ginzburg, *op.cit.*, p.57-58.

pe care Solomon a încercat în zadar să-l folosească la construcția Templului: de fiecare dată când era tăiat lemnul, se dovedea ori prea mare, ori prea mic. S-a renunțat, deci, la el și a fost aruncat drept punte peste râul Siloe. Regina din Saba, când se duce la Solomon, zărește lemnul și are o vedenie. De aceea, în loc să traverseze puntea, ea a îngenunchiat în fața ei. Apoi, i-a spus în chip profetic lui Solomon că de la acest lemn va veni sfârșitul regatului iudeilor. Spre a împiedica împlinirea profeției, Solomon a pus să fie îngropat adânc în pământ. Dar lemnul a ieșit la iveală și din el a fost făcută crucea pe care a fost răstignit Hristos. Trei sute de ani mai târziu, în ajunul bătăliei de la podul Milvius împotriva lui Maxențiu, Constantin are și el o vedenie: îi apare un înger, care îl îndeamnă să lupte sub semnul Crucii. Așa a biruit Constantin și a devenit împărat al Romei; apoi s-a convertit și și-a trimis mama, Elena, la Ierusalim, să caute lemnul Adevăratei Cruci. Acolo, singura persoană care știa unde se găsește era evreul Iuda. Cum, însă, nu a vrut să vorbească, împărăteasa a pus să fie aruncat într-o fântână secată. Șapte zile mai târziu, scos din fântână, Iuda a mărturisit că mult dorita Cruce este îngropată sub templul închinat zeiței Venus. Elena a pus să fie dărâmat templul și așa au fost scoase la lumină cele trei cruci din momentul Răstignirii lui Iisus. Adevărata Cruce a fost identificată printre ele abia când, la atingerea cu un tânăr mort, acesta a înviat. Împărăteasa Elena a readus-o în chip solemn în Ierusalim. După alte trei sute de ani, relicva a fost furată de „regele” persan Chosroe, care a așezat-o pe un altar, printre alte simboluri idolatre. Heraclius, împăratul Răsăritului, îl biruie însă pe Chosroe și pune să fie descăpățânat. Vine la Ierusalim cu mare fast, dar găsește porțile cetății ferecate. Acestea se vor deschide numai atunci când, ascultând de îndemnul unui înger, Heraclius se va hotărî să imite umila intrare a lui Hristos în Ierusalim. Așa a revenit relicva Adevăratei Cruci la Sfântul Mormânt.

La Iacopo da Varagine, această povestire este împărțită în două, în funcție de calendarul liturgic. Secțiunea din legendă cuprinsă între moartea lui Adam și readucerea relicvei la Ierusalim de către împărăteasa Elena corespunde zilei de 3 mai, când este, la catolici, sărbătoarea Aflării Sfintei Cruci, în vreme ce restul povestirii este pus în legătură cu cealaltă sărbătoare, a Înălțării Sfintei Cruci, din 14 septembrie²⁵.

²⁵ Vezi Jacques de Voragine, *La légende dorée*, trad. de J.-B. M. Roze, I, Paris, 1967, p.341-350 și II, p.192-198; Iacopo da Varazze, *Legenda Aurea*, a cura di Alessandro

Față de iconografia tradițională a ciclului legendei Adevăratei Cruci, noutățile apar în frescele de la Arezzo începând cu registrul median și în zona inferioară. Scenele care vădesc acest lucru sunt: 1. scena *Vizitei reginei din Saba la Solomon*, care nu a mai figurat anterior în reprezentările picturale ale legendei Sfintei Cruci; 2. transformarea *Visului lui Heraclius* din fresca lui Agnolo Gaddi din basilica Santa Croce în *Visul lui Constantin*; 3. scena *Victoriei lui Constantin asupra lui Maxențiu*, care nu apare în fresca de la Florența; 4. reprezentarea lui Constantin, în scena *Victoriei*, cu trăsăturile împăratului Ioan VIII Paleologul²⁶.

Este evidentă, în ciclul de la Arezzo, intenția de a scoate în relief figura lui Constantin, ceea ce, pe bună dreptate, a îndemnat la a vedea în acest efort o aluzie la tema cruciadei. Iar, pe de altă parte, Constantin Marinescu a atras atenția, încă din 1957, că, în realitate, Piero della Francesca l-a zugrăvit pe împăratul Ioan VIII Paleologul *de două ori*, căci și în scena *Visului lui Constantin* figura penultimului împărat al Bizanțului poate fi cu ușurință recunoscută²⁷. Meritul lui Constantin Marinescu este, însă, mult mai mare în ceea ce privește stabilirea *originii* modificărilor programului iconografic de la Arezzo. Într-adevăr, cu alt prilej el a susținut ferm că avem de-a face aici cu o înrâurire bizantină. Și a indicat drept dovadă a faptului că legenda Crucii era fixată în lumea Bizanțului, din punct de vedere iconografic, încă din secolul IX, codicele grec 510 de la Bibliothèque Nationale din Paris²⁸. Manuscrisul respectiv, databil în 879 sau în răstimpul 880-886, cuprinde la un moment dat – fără nici o legătură cu textul ! – un grup de trei miniaturi: visul lui Constantin, bătălia de la podul Milvius și găsirea Sf. Cruci de către împărăteasa Elena²⁹. Așadar, după cum a observat Constantin Marinescu, în Bizanț aceste teme iconografice erau fixate „multe secole înainte de epoca lui Piero della Francesca”...

e Lucetta Brovalone, Torino, 1995, p.380-388 (Cap. LXVIII: *L'invenzione della Santa Croce*) și p.750-756 (Cap. CXXXVII: *L'esaltazione della Santa Croce*); C. Ginzburg, *op.cit.*, p.49-51; vezi și Peter and Linda Murray, *The Oxford Companion to Christian Art and Architecture*, Oxford, New York, 1996, p.545-546.

²⁶ C. Ginzburg, *op.cit.*, p.53-54.

²⁷ *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1957, p.32.

²⁸ Constantin Marinescu, *Echos byzantins dans l'oeuvre de Piero della Francesca*, în „Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France”, 1958, p.194.

²⁹ Vezi Kurt Weitzmann, *Byzantine Book Illumination and Ivories*, Variorum Reprints, Londra, 1980, IV, p.87, 126-128 și 134.

Faptul că împăratul Constantin *nu apare deloc* în ciclul zugrăvit de Agnolo Gaddi în basilica Santa Croce din Florența și, în schimb, la Arezzo există o preocupare vădită pentru a-l pune chiar în „vedetă”, ne convinge că în picturile lui Piero della Francesca este prezent – dincolo de preocuparea pentru ilustrarea textelor din *Legenda Aurea* a lui Iacopo da Varagine – și programul iconografic bizantin, care, într-adevăr, era centrat mai ales pe figura lui Constantin. Ni se pare cât se poate de firesc să apreciem, în aceste condiții, că modificarea de accent este rezultatul legăturii strânse pe care a avut-o fostul mitropolit de Niceea, Bessarion, începând din 1458-1459, cu faza a doua a efectuării lucrărilor de zugrăvire din capela Bacci de la Arezzo. Pe de altă parte, avem astfel fixate reperele fundamentale care stabilesc legătura între frescele de la Arezzo și Pătrăuți.

Cele două scene majore de la Arezzo, menite să rețină de îndată atenția privitorului, atât prin dimensiunile excepționale, cât și prin faptul că au fost plasate la înălțimea unui stat de om, sunt cele de pe pereții laterali, în registrul inferior: în stânga a fost pictată înfrângerea și decapitarea lui Chosroe, iar în dreapta biruința lui Constantin împotriva lui Maxențiu. Mesajul transmis de aceste picturi poate fi lesne decriptat dacă privim stindardele. Vedem astfel, în prima scenă amintită, în partea dreaptă, lângă tronul lui Chosroe, stindardul ... otoman, cu semilună, înclinat spre pământ. Tot în aceeași zonă se zărește stindardul maur sfâșiat și, alături, pe stindardul negru cu vârful lăncii retezat, se întrevede un scorpion, simbol al ereziei și al lipsei de religiozitate. Dimpotrivă, către mijlocul imaginii putem admira flamura cruciată – cruce albă în câmp roșu – împreună cu stindardul pontifical – leul rampant al papei Paul II, ales la 30 august 1464 – și cu cel al Imperiului Romano-German. Iar între aceste ultime două stindarde se întrezăresc crinii angevini în câmp azuriu. Oricine, deci, își poate da seama că ne găsim în fața unui manifest pentru cruciadă, menită să elibereze creștinătatea răsăriteană³⁰. Cât despre cealaltă imagine, de pe peretele opus, care reprezintă bătălia de la podul Milvius, practic asistăm la fuga lui

³⁰ Cf. André Chastel, *L'Italie et Byzance*, édition établie par Christiane Lorgnes-Lapouge, Paris, 1999, p.262-263, pentru care leul ar fi „peut-être l'emblème de Bohême ou des Flandres. Dans un cas c'est une référence à l'Europe centrale, dans l'autre au grand-duché de Bourgogne”. Pe de altă parte, A. Chastel susține că stindardul cu cruce albă pe fond roșu este „le nouvel étendard de la France”. Iar emblema de pe stindardul din extremitatea stângă a scenei, reprezentând o lebădă sau un alcion (pasăre fabuloasă), ar fi a ordinului cavaleresc înființat de Frederic de Hohenzollern în anul 1440.

Maxențiu și a oștenilor lui, după încheierea confruntării. Pe steagurile combatanților sunt figurați *dragonul* și *capul de maur*. Suntem prin urmare împinși să înțelegem că ceea ce vedem în fața ochilor noștri este, pe de o parte, sfârșitul păgânismului, iar pe de alta, cruciada – dorită de toți – pentru eliberarea de „sarazini”.

*

Să revenim acum în Moldova, dar de astă dată în Moldova lui Petru Rareș, și având în minte cele de mai sus, să meditam din nou la semnificația vestitei scene a *Asediului Constantinopolului*, zugrăvită pe pereții exteriori, foarte „la vedere”, adică la înălțimea omului și, în general, lângă intrarea în biserici. Se știe că această imagine ilustrează cea dintâi strofă, strofa introductivă, a *Imnului Acatist*. De asemenea, în chip tradițional, această imagine reprezintă asediul Constantinopolului de către perși, în anul 626, care, potrivit legendei, a fost respins mulțumită intervenției miraculoase a Maicii Domnului. Numai că în picturile din Moldova apar inovații care dau de gândit: asediatorii sunt îmbrăcați turcește și folosesc pentru asediu ... tunuri ! Doar la biserica de la Arbure, zugrăvită în 1541, în scena cu pricina nu mai sunt reprezentați turci și nu mai figurează nici tunuri. În plus, inscripția de deasupra imaginii precizează, parcă pentru a nu mai lăsa loc pentru nici o îndoială, că avem de-a face cu asediul Constantinopolului de către perși, din anul 626.

Chipul în care, la Arezzo, au fost „actualizate” scenele cu biruințele lui Constantin și lui Heraclius ne îndeamnă să împărtășim punctul de vedere al lui Sorin Ulea cu privire la semnificația atribuită scenei *Asediului* de pe fațadele bisericilor moldovenești: departe de a fi vorba de un „anacronism” sau, dimpotrivă, de ilustrarea căderii din 1453, adaptarea produsă aici a avut un alt tâlc, ea sugerând că așa precum odinioară Fecioara i-a ajutat pe bizantini să-i înfrângă și să-i îndepărteze pe perși, tot așa acum ea poate să-i sprijine pe moldoveni întru zdrobirea păgânilor turci³¹. Dintre toate interpretările propuse până acum, după părerea noastră aceasta rămâne cea mai plauzibilă³². Tot Sorin Ulea a mai făcut, pe de altă parte, și remarca

³¹ Sorin Ulea, *L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave* (I), în **RRH**, II, 1963, 1, p.41-47.

³² Cea mai nouă interpretare aparține lui Sorin Dumitrescu, *Chivotele lui Petru Rareș și modelul lor ceresc (o investigație artistică a bisericilor-chivot din nordul*

potrivit căreia în scena *Asediului* cetatea înconjurată și atacată atât pe mare cât și pe uscat are, de fapt, o dublă identitate: ea este, într-adevăr, Constantinopolul, dar este în același timp și Suceava și, prin extensie, întreaga Moldovă³³. Îi dăm și de astă dată dreptate, căci în frescele lui Piero della Francesca, mai exact în scena *Descoperirii și încercării Adevăratei Cruci*, s-a observat că imaginea Ierusalimului este de fapt cea a ... orașului Arezzo³⁴ !

Foarte interesante sunt circumstanțele în care a reapărut, în pictura moldovenească, scena *Cavalcadei împăratului Constantin*. Sorin Ulea a descoperit această scenă pe zidul apusean al pronaosului bisericii de la Arbure. Datorită împrejurărilor politice, mai exact a reconcilierii lui Petru Rareș cu turcii, care i-a îngăduit să reocupe scaunul domnesc în anul 1541, scena *Asediului Constantinopolului* de pe pereții exteriori ai bisericii de la Arbure și-a recăpătat – așa cum am amintit de altfel mai sus – semnificația inițială. Potrivit lui Sorin Ulea, „spre a accentua că nu este vorba decât de o schimbare impusă de formă pentru necesitățile momentului și că ideea antiotomană continua să trăiască”, artistul de la Arbure a readus, însă, în actualitate *Cavalcada împăratului Constantin*. Numai că a pictat-o în interiorul lăcașului, deci în chip mai discret³⁵.

Dar, pe de altă parte, cercetările mai noi au stabilit că Ștefan cel Mare a încheiat ceea ce s-ar putea numi pacea sa *definitivă* cu Imperiul Otoman în anul 1486, mai precis în luna aprilie a aceluși an³⁶. Iar construcția și

Moldovei), București, 2001, p.78-80 și 168-169: „prototipul la care trimite [scena *Asediului*] nu este, însă, cum s-a crezut, asediul perșilor lui Cosroes, și nici luarea Constantinopolului, așa cum s-ar putea crede, ci figurarea lucrării Proniei în istorie”.

³³ Sorin Ulea, *op.cit.*, p.57.

³⁴ Un ghid recent al orașului Arezzo publică un detaliu din scena *Descoperirea și încercarea Adevăratei Cruci*, cu următoarea explicație: „La leggenda della Vera Croce: particolare della veduta di Arezzo e del ritrovamento della Croce”. Într-adevăr, privind cu atenție, ne dăm seama că avem în fața ochilor cetatea medievală toscană, căci ea s-a conservat foarte bine până astăzi și poate fi ușor confruntată cu imaginea pictată de Piero della Francesca.

³⁵ Sorin Ulea, *L'origine*, p.49-50 și 61. După altă părere, pictura din interiorul bisericii de la Arbure ar data din 1503-1504 sau, mai larg, din interiorul 1503-1511 (Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure*. I. *Pictura interioară*, în **AIIAI**, XII, 1975, p.35-55; Răzvan Theodorescu, Ion Solcanu și Tereza Sinigalia, *Artă și civilizație în timpul lui Ștefan cel Mare*, [București], 2004, p.71).

³⁶ Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în „Bulletin of the

zugrăvirea bisericii de la Pătrăuți, cu faimoasa sa scenă, datează din anul următor. Paralelismul situațiilor de la Arbure și Pătrăuți ni se pare, în aceste condiții, evident: în ambele cazuri, scena Cavalcadei apare într-un anumit context istoric, ceea ce presupune că a fost investită cu o semnificație identică. Din planul concret, al realităților probabile într-un răstimp mai lung sau mai scurt, ideea cruciadei, care a prezidat geneza acestei imagini, pare să fi trecut prin ea într-un spațiu atemporal, al nădejdlor puse într-un viitor imposibil de prevăzut.

PĂTRĂUȚI AND AREZZO: A COMPARISON AND ITS CONSEQUENCES

Not far from Suceava, the residence city of the Moldavian princes, in 1487 was built and depicted by the order of Stephen the Great the small church of Pătrăuți monastery. On the western wall of the narthex we can see a large scene representing the Vision of the Holy Cross by the Emperor Constantine, one of the most impressive frescoes of the medieval romanian art.

On the other hand, around 1460 in Tuscany, at Arezzo, Piero della Francesca depicted in the church of San Francesco his famous Legend of the Holy Cross. The significance of the two works is similar, being connected with the idea of the crusade against the Ottomans.

But the most interesting thing is that behind the program conceived by Piero della Francesca there was the suggestions of a very prominent personality of the Byzantine world, cardinal Bessarion, former metropolitan of Nicea.

School of Oriental and African Studies”, XLV-1, 1982, p.51-52; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în **RRH**, XXII, 1983, 3, p.235.

Fig. 1. Cavalcada Sfintei Cruci din pronaosul bisericii de la P tr u i

Fig. 2. Visul împăratului Constantin.
Fresc din biserica San Francesco din Arezzo

Fig. 3. B t lia dintre Heraclius i Cosroe

Fig. 4. Cetatea Ierusalimului. Detaliu din scena *Aflarea Sfintei Cruci* (Arezzo)

Fig. 5. Stindardul cu semiluna. Detaliu din scena *Bătălia dintre Heraclius și Cosroe* (Arezzo)

GESTA DEI PER STEPHANUM VOIEVODAM

Gândul de a vorbi despre faptele lui Ștefan cel Mare ca fiind împlinirea unei misiuni încredințate de Sus sălășluiește de mai multă vreme în cugetul meu. I-l datorez lui N. Iorga, a cărui carte despre sfântul nostru strămoș, scrisă în 1904, pentru precedenta prăznuire seculară, a luminat începuturile muncii mele pe tărâmul cercetărilor istorice, fiind retipărită în 1966, când s-au împlinit cinci veacuri de la punerea pietrei fundamentale a mănăstirii Putna. „Într-însul găsise poporul românesc cea mai curată și mai deplină icoană a sufletului său: cinstit și harnic, răbdător fără să uite și viteaz fără cruzime, strașnic în mânie și senin în iertare, răspicat și cu măsură în grai, gospodar și iubitor al lucrurilor frumoase, fără nici o trufie în faptele sale, care i se par că vin printr-însul de aiurea și *de mai sus*”¹. Titlul pe care Guibert de Nogent l-a dat scrierii sale despre prima Cruciadă s-a alăturat de la sine acestui gând. Curajul de a-l parafraza cu referire la domnul Moldovei mi l-a dat Î. P. S. Pimen, Arhiepiscopul Sucevei și al Rădăuților, care, în cuvântul de învățătură rostit la Putna în Duminica a V-a din Post, a vorbit despre *lucrarea lui Dumnezeu prin Ștefan voievod*. Un îndemn anume l-am primit chiar aici, în obștea Sfintei Mănăstiri Putna.

Ideea aceasta, că Ștefan voievod împlinea, prin faptele sale, însăși voința lui Dumnezeu, se întrevede, de altfel, și sub pana celui care a redactat așa-numitul Letopiseț anonim sau de la Bistrița, într-un loc – mai învăluit, într-altul – mai de-a dreptul. Astfel, povestind bătălia de la Baia, cronicarul scrie șase cuvinte care par greu de tradus în limba română: **БЫСТЪ СЪМЫСЛЪ БОЖИИ СЪ СТЕФАНА ВОЕВОДА**². Literal, aceasta se traduce prin „a fost gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod”; ediția datorată lui P. P. Panaitescu dă traducerea „s-a împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod”³. Cele două letopisețe numite *de la Putna* arată că și compilatorii din vechime s-au

¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, București, 1966, p.214 (subl. mea).

² *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.7.

³ *Ibidem*, p.16.

lovit de această formulă și, părându-li-se neclară, au încercat să o interpreteze; astfel, în Putna I găsim „Ștefan voievod a luat pe Dumnezeu în ajutor”⁴, în timp ce în Putna II citim „a fost gândul lui Ștefan voievod”⁵.

A doua oară, însă, cronicarul lui Ștefan – și iată că va trebui redeschisă și discuția cu privire la autorul Letopisețului anonim, la data și locul scrierii acestuia – spune că după lupta de la Vaslui a fost „veselie între oameni și la toate domniile dimprejur și la toți creștinii dreptcredincioși, căci a biruit Domnul limbile păgâne cu mâna robului său, a lui Io Ștefan voievod”⁶:
**ПОВѢДИ ГОСПОДЬ ПОГАНСКЫЯ ЯЗЫКЫ РЪКОЖ РАБА СВОЕГО ІУ
 СТЕФАНА ВОЕВОДА**⁷.

De data aceasta, redactorii letopisețelor putnene nu s-au mai încurcat cu formulări neinteligibile pentru ei: episodul Vaslui 1475 e redat sec, în câteva rânduri. Însă această formulă, „a biruit Domnul [...] cu mâna [...] lui Io Ștefan voievod” – prin care o înțelegem mai bine și pe cea anterioară, despre împlinirea gândului lui Dumnezeu cu (= prin) Ștefan voievod – nu este altceva decât exprimarea aceleiași idei care se află și în titlul lui Guibert de Nogent: deci – *Gesta Dei per Stephanum voievodam*.

Tot ceea ce Ștefan voievod a săvârșit mai glorios – fie împotriva „limbilor păgâne”, fie împotriva unora dintre creștini, când se întâmpla ca aceștia (unguri, munteni sau poloni) să-i fie „mai rău decât păgânii” – se află descris (în întinderi diferite) în șapte capitole ale cronicii, cu referire la biruințele de la Chilia (1465), Baia (1467), Soci (1471), Vodna⁸ (1473), Vaslui (1475), Râmnic (1481) și Cozmin (1497). În fiecare dintre aceste descrieri sunt elemente care exprimă convingerea profundă că biruințele îi erau dăruite de Dumnezeu, dar în fiecare dintre ele există și elemente deosebitoare. S-ar putea spune, e drept, că deosebirile se datorează cronicarului, care, urmând modele ilustre, a mai adăugat sau a mai suprimat detalii, pentru a crea un anumit echilibru. Nu sunt înclinat să subscriu o asemenea presupunere, întrucât

⁴ *Ibidem*, p.49.

⁵ *Ibidem*, p.62.

⁶ *Ibidem*, p.18.

⁷ *Ibidem*, p.9.

⁸ Am adoptat identificarea propusă de P. P. Panaitescu (*Ștefan cel Mare și orașul București*, în „Studii”, XII, 1959, 5, p.10-14), diferită de cea propusă anterior de C. Cihodaru (*Observații pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467-1474*, în *SCȘI, Istorie*, VIII, 1957, 1, p.22-28).

detaliile respective sunt *elemente de ceremonial* iar cronicarul se vădește foarte atent la descrierea lor; mai degrabă aş spune că prezența sau absența lor reprezintă un indicator al însemnătății pe care monarhul însuși o acorda uneia sau alteia dintre acele biruințe. Există, însă, o deosebire majoră care privește ultima mare victorie, cea din 1497.

În ianuarie 1465, după ce a cucerit cetatea Chilia, „a intrat Ștefan voievod în cetate, cu voia lui Dumnezeu. Și a rămas acolo trei zile, veselindu-se și laudând pe Dumnezeu și împăciuire pe oamenii din cetate. [...] Și apoi s-a întors cu toată oastea sa în cetatea sa de scaun a Sucevii. Și așa a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților, să mulțumească lui Dumnezeu pentru ce i-a fost lui dăruit de Dumnezeu cel Prea Înalt, Savaoth, care se odihnește pe heruvimi”⁹. Elementul cel mai important îl constituie, aici, rugăciunile de mulțumire. Domnul *a poruncit* – **повелѣ** – aceste rugăciuni, nu a îndemnat (sau învățat) pentru înălțarea lor, și ele au trebuit înălțate în absolut toate lăcașurile sfinte din țară, de la cele două mitropolii (Suceava și Roman), până la bisericile unde slujeau „toți preoții”. Rânduiala excepțională poruncită de Ștefan e de înțeles, dacă avem în vedere importanța nu mai puțin excepțională pe care a avut-o redobândirea Chilieii în realizarea proiectelor politice și militare ale domnului Moldovei.

Aproape trei ani mai târziu, în decembrie 1467, are loc confruntarea cu regele Matias, când «s-a împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod și a năvălit noaptea asupra ungurilor la Baia. Și i-a dat Dumnezeu în mâinile lui Ștefan voievod și ale oștii lui [...] și n-a fost cum s-au gândit ei, ci a fost precum era voia lui Dumnezeu, Părintele Atotțiitorul. Pentru că zice: „Să nu se laude prea înțelepții cu înțelepciunea lor și să nu se laude puternicii cu puterea lor, să nu se laude bogații cu bogăția lor”. Și într-alt loc iar zice: „Precum au căzut cei puternici și neputincioșii s-au încins cu putere, astfel să pricepem că războaiele nu se biruiesc cu ajutor de la nimeni, ci [numai] de la Domnul Dumnezeu puterilor»¹⁰. Veselie nu a fost – și înțelegem de ce lipsește o asemenea mențiune: în cursul luptei, nu numai că domnul a cunoscut „necredința” unora dintre colaboratori și el însuși „a căzut în mâinile dușmanilor săi”¹¹, dar asupra familiei domnești se așternuse doliul,

⁹ *Cronicile slavo-române*, p.7 (text slav) și 16 (text românesc); p.62 (Putna II). „Domnul Savaot, Cel ce șade pe heruvimi” – I Regi, 4,4; II Regi, 6,2; Ps.98,1.

¹⁰ *Cronicile slavo-române*, p.7-8 (text slav) și 16 (traducerea).

¹¹ *Ibidem*, p.29 (Cronica moldo-germană).

prin moartea doamnei Evdochia (25 noiembrie 1467). Comentariul cronicarului se înțelege altfel când știm că domnul Moldovei a trebuit să aplice pedeapsa capitală unui număr însemnat de boieri¹² și că biruința însăși a fost pe muche de cuțit¹³, astfel încât cu dreptate s-a putut vedea, în felul cum s-a încheiat lupta, că prin aceasta „s-a împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod”. Parafrazările unor psalmi¹⁴ (introduse cu expresiile „pentru că zice” și „într-alt loc iar zice”) au aceeași menire: în toate celelalte cazuri lipsesc. *Citim, printre rânduri, că moldovenii, „neputincioși” la început, „s-au încins cu putere”, au biruit numai cu ajutorul de Sus și în acest fel „s-a împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod”. Biruința lui Ștefan fusese „gândul lui Dumnezeu”.*

Peste înfrângerea lui Radu cel Frumos în lupta de la Soci (martie 1471), cronicarul pare a trece mai ușor: „Și a biruit Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu și cu ajutorul puternicului Savaoth Dumnezeu”¹⁵. Ceea ce urmează, însă, arată grozăvia care s-a petrecut atunci în Țara Românească. Tăierea tuturor prizonierilor de război – între care „mulți viteji” și toți boierii munteni aflați pe câmpul de luptă (cu două excepții) – apare ca un exces nejustificat. Iar dacă citim acest capitol în succesiunea evenimentelor care au marcat anul 1471, nu putem îndepărta impresia că anonimul cronicar vrea să sugereze tocmai acest lucru și nemulțumirea Celui de Sus: anul a început cu tăierea celor trei boieri, între care unul era chiar cumnatul domnului, la Vaslui (15 sau 16 ianuarie 1471) iar la 29 august, în ziua Tăierii Capului Sântului Ioan Botezătorul, **ВИСТ ТРЖС ВЕЛЕН ТОГДА ПО ВЪСЕН ВЪСЕЛЕНЪИ ВЪ ВРѢМА ВЪНЕГДА СЪДЪШЕ ЦАРЬ НА УБАД**, adică „a fost cutremur mare atunci

¹² Șerban Papacostea, *Un episod al rivalității polono-ungare în secolul al XV-lea*, în idem, *Eyul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p.199.

¹³ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Baia, 1467*, în „Europa XXI”, XI-XII (2002-2003), p.41-56, cu toată bibliografia.

¹⁴ Observația aparține profesorului G. Mihăilă – *Literatura română veche (1402-1647)*, ed. G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, I, București, 1969, p.41, n.16. Nu am putut, însă, identifica Psalmii indicați de d-sa ca fiind cei parafrazați („Ps.49, vers.7,11, și Ps.18, vers.40”).

¹⁵ *Cronicile slavo-române*, p.8 (text slav) și 17 (traducerea).

peste toată lumea, în vremea când ședea împăratul la masă”¹⁶. Cutremurul – universal, „ecumenic”¹⁷ – era un semn de muștrare¹⁸.

În urma acestor întâmplări, se vede că domnul a rânduit altfel de ceremonii pentru celebrarea victoriilor sale. După campania în Muntenia, din noiembrie 1473 – campanie începută prin împărțirea steagurilor la Milcov în ziua de 8 noiembrie, a Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril – „s-a întors la cetatea sa de scaun a Sucevii. Și atunci mitropolitul, cu tot clerul bisericesc, i-au făcut o întâmpinare minunată și frumoasă, dar mai ales proslăvind pe Dumnezeu pentru toate câte dăruise robului său, lui Ștefan voievod. Și atunci a făcut acolo mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi”¹⁹.

Prin raportare la descrierile precedente, se vede că „scenariul” este, acum, altul. Întoarcerea la Suceava a prilejuit „o întâmpinare minunată și frumoasă”, care nu este altceva decât o „entrée royale”²⁰, prima de acest fel cunoscută – în stadiul actual – între manifestările Puterii suverane în istoria Moldovei medievale. Celebrare preponderent (sau exclusiv) religioasă²¹, ea a fost urmată de un „mare ospăț” (ГОСТЕВА ВЕЛІА). Dacă ținem seama de cronologia evenimentelor, trebuie să acceptăm că acest ospăț a avut loc în jurul zilei Sfântului Nicolae: Ștefan a luat cetatea Bucureștilor la 24 noiembrie²², a mai

¹⁶ *Ibidem*. Aici, ca și în alte locuri din textele noastre vechi, am tradus ЦАРЬ prin singurul echivalent existent în limba română: împărat.

¹⁷ Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat (SMIM, XVI, 1998)*, reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.569.

¹⁸ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „Semne și minuni” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală (SMIM, XVI, 1998)*, reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.69-70.

¹⁹ *Cronicile slavo-române*, p.8 (text slav) și 17 (traducerea).

²⁰ Pentru acest element de ceremonial, v. Bernard Guenée, F. Lehoux, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968; Lawrence M. Bryant, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Age*, în „Annales ESC”, 1986, 3, p.513-542; idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986; Ralph E. Giesey, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „Annales ESC”, 1986, 3, p.588-591. V. și Michael Wintroub, *L'ordre du rituel et l'ordre des choses: l'entrée royale d'Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS”, an.56, 2001, 2, p.479-505.

²¹ Cf. Liviu Pilat, *Modelul constantinian și imaginarii epocii lui Ștefan cel Mare*, în acest volum.

²² *Cronicile slavo-române*, p.17 (Letopisețul anonim): „a rămas acolo trei zile veselindu-se”; după *Cronica moldo-germană*, în aceste zile „și-a rânduit oastea” (*ibidem*, p.31).

urmat o înfruntare la 28 noiembrie, iar după două zile a pornit pe drumul de întoarcere²³. La 9 decembrie era la Suceava²⁴.

„Scenariul” acesta este amplificat cu prilejul victoriei de la Vaslui. Iată ce spune cronicarul: «... a biruit atunci Ștefan voievod cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul lui Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu cel Viu, care s-a născut din Preacurata Fecioară spre mântuirea noastră. Și le-a dat Dumnezeu pe acele limbi necredincioase în ascuțișul săbiei [...]. Și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruințe în cetatea sa de scaun a Sucevii și i-au ieșit în întâmpinare mitropolii și preoții, purtând Sfânta Evanghelie în mâini și slujind și lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la cel Prea Înalt și binecuvântând pe împărat [Благословѣще царѣ]: „Să trăiască împăratul [Да живет царь]”. Și a fost atunci veselie între oameni și la toate domniile dimprejur și la toți creștinii dreptcredincioși, căci a biruit Domnul limbile păgâne cu mâna robului său, a lui Io Ștefan voievod. Și însuși Ștefan voievod a făcut atunci mare ospăț mitropoliiților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic. Și a dăruit atunci multe daruri întregii lui oștiri și lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost »²⁵.

În acest punct, Jan Długosz – analistul polon a cărui admirație pentru domnul Moldovei e bine cunoscută și, uneori, controversată – adaugă unele detalii prețioase: „Nu s-a îngâmfat Ștefan în urma acestei biruințe, ci a postit 40 de zile cu apă și pâine. Și a dat poruncă în țara întreagă să nu cuteze cineva să-i atribuie lui acea biruință, ci numai lui Dumnezeu, cu toate că știau toți că învingerea din ziua aceea numai lui i se datorește. Toată oastea lui s-a îmbogățit din prada luată de la turci: aur, argint, purpură, cai și scule scumpe. [...] Pe mai mulți țărani i-a făcut boieri”²⁶.

Avem, de data aceasta, un ceremonial deosebit. Intrarea monarhului în cetatea sa de scaun prilejuiește o întâmpinare fastuoasă, biruitorul fiind

²³ *Ibidem*, p.31 (Cronica moldo-germană).

²⁴ DRH, A. Moldova, II, volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p.294-295, nr.196.

²⁵ *Cronicile slavo-române*, p.9 (text slav) și 18 (traducerea).

²⁶ *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.164. În cronică lituaniană se află o descriere oarecum diferită: „neîndurând această biruință, a poruncit în toată țara sa ca, sub aspră pedeapsă, nimeni să nu-i atribuie lui această biruință, ci Domnului Dumnezeu Însuși. Apoi, patru zile întregi a postit, rugându-se și mulțumind Domnului Dumnezeu pentru o astfel de biruință asupra păgânilor” (*ibidem*, p.227).

aclamat cu cuvintele „Trăiască împăratul !”. În cronica lui Grigore Ureche²⁷, acest pasaj capătă interpretarea adecvată, contestată de unii dintre contemporanii noștri: „s-au întorsu la scaunul său, la Suceava, cu mare pohvală și biruință de la însuși Dumnezeu de Sus, ieșindu-i înaintea mitropolitul și cu toți preoții, aducându Sfânta Evanghelie și cinstita cruce în mâinile sale, *ca înaintea unui împăratu* și biruitoriu de limbi păgâne, de l-au blagoslovit”²⁸. Dar nu numai ca un împărat s-a întors principele și a fost primit în cetatea sa de scaun, ci și „ca un purtător de biruință” – **ІАКО ПОБѢДОНОСЕЦ**. El devine, atunci, nu numai *imago Dei*, imagine a lui Dumnezeu prin calitatea sa de monarh uns, ci este identificat cu unul dintre sfinții lui Dumnezeu, și anume cu Sfântul Gheorghe, singurul împodobit cu atributul de **ПОБѢДОНОСЕЦ**, purtător de biruință. Încă din 1957, P. P. Panaitescu observa: «Ștefan este pentru cronicar **побідоносец**, termen bisericesc dat sfinților luptători, s-ar putea traduce cu „sfânt purtător de biruințe pentru credință”»²⁹. Pentru toată creștinătatea, Sfântul Gheorghe era protectorul luptei cruciate și a fost chiar pictat ca un cruciat³⁰; sub numele

²⁷ Mai bine zis, în scrierea pe care continuăm să o numim așa – cf. concluziile profesorului N. A. Ursu, expuse în studiul *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă, opera lui Simion Dascălul*, în **AIIAI**, XXVI/1, 1989, p.363-379 (I) și **AIIIX**, XXVI, 1990, p.73-101 (II); reluat în idem, *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p.22-93.

²⁸ Cf. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p.102 (subl. mea).

²⁹ P. P. Panaitescu, *Cultura feudală*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec.XIV-XVII)*, București, 1957, p.524-525; reluat în idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, ed. Silvia Panaitescu și Dan Zamfirescu, București, 1971, p.73. V., în același sens, și Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p.67 (ediția revăzută și adăugită, București, 2001, p.101; rămâne, însă, de precizat că „purtător de biruință” nu este și Sfântul Dimitrie – care are numai atributul de „izvorător de mir” – iar „pe steagurile sub care se lupta oastea lui Ștefan” nu a figurat decât imaginea „purtătorului de biruință”: nu se cunoaște nici un steag cu chipul Sfântului Dimitrie; în lucrarea la care se face trimitere în notă – G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p.145-147 – nu este vorba nici despre cei doi sfinți „purtători de biruință”, nici despre steagurile cu chipurile lor); Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.578, n.58. V. și Maria Magdalena Székely, *Ștefan cel Mare și sfârșitul lumii*, în **SMIM**, XXI, 2003, p.276.

³⁰ Pe la 1460, la Praga (Tudor Teoteoi, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii*, în vol. *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului. Culegere de studii*, îngrijită de Eugen Stănescu, București, 1971, p.104).

său, un ordin cavaleresc a fost întemeiat în 1467 de împăratul Frederic III, al cărui fiu, împăratul Maximilian I, și-a comandat un portret înfățișându-l sub chipul sfântului. Nimic mai firesc decât ca domnul Moldovei, biruitor asupra „balaurului” păgân, să fie văzut ca un alt Sfânt Gheorghe; venerația sa pentru Marele Mucenic Purtător de Biruință – al cărui cult a fost instituit, se pare, prin strădaniile împăratului Constantin cel Mare – este, de altminteri, bine documentată³¹ și nu mai stăruie asupra ei.

Amănuntele raportate de Długosz nuancează și amplifică imaginea transmisă de cronicarul lui Ștefan. Putem presupune că postul aspru pe care și l-a impus (și care, odată încheiat, a fost de fapt continuat cu acela al Paștilor !) a succedat marelui ospăț oferit „mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic” și împărțirii darurilor (de fapt, a prăzii capturate în luptă). Că domnul va fi „dat poruncă în țara întreagă să nu cuteze cineva să-i atribuie lui acea biruință, ci numai lui Dumnezeu” – așa cum după redobândirea Chilieii „a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților, să mulțumească lui Dumnezeu” – este pe deplin verosimil. Anonimul moldovean omite, însă, din descrierea grandioasei ceremonii, secvența definită de Długosz prin propoziția: „Pe mai mulți țărani i-a făcut boieri”. Nu e locul a intra, aici, în discutarea controversatei chestiuni de istorie socială privind țărănimea în Moldova medievală; mă mărginesc a spune că, judecând prin analogie cu cazurile povestite de cronicarul moldovean pentru anii 1481 și 1497 (asupra cărora voi reveni la locurile cuvenite), avem de-a face, de fapt, cu instituirea vitejilor. Or, întrucât textele dau, pentru *viteaz*, echivalența *Ritter*, este clar că nu poate fi vorba de înnobilarea țăranilor – „liberi” sau șerbi – ci de crearea unei categorii speciale de „cavaleri” ridicăți din chiar rândurile boierimii³².

³¹ Cf. Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p.74-75. Pentru venerația la nivel popular, v. N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, ed. Alexandru Chiriacescu, II, București, 1974, p.191-202. V și Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III. *Iconographie des Saints*, II. G-O, Paris, 1958, p.571-579.

³² Opinia lui N. Iorga (1910): «**Vitejii, a căror situație era aceeași ca a unor „equites aulae” sau „milites curiae”, erau 3000 în veacul al XVI-lea; în luptele lui Ștefan cel Mare ei sunt strălucita cavalerie boierească, nimicită numai la 1476, în lupta de la Valea Albă, pentru a fi apoi făcută din nou**» (N. Iorga, *Istoria armatei românești*, ed. N. Gheran și V. Iova, București, 1970, p.36; subl. mea). Anterior, I. Bogdan, *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul XV*, în **ARMSI**, s. II, t. XXX, 1908, p.403-406 (folosind, însă, indistinct cuvintele „țărani” și „țărănime” pentru a

În bătălia de la Râmnic, dată în ziua Sfântului Mucenic Procopie (8 iulie 1481), „a biruit iarăși Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile Preacuratei Maicii lui Dumnezeu și ale tuturor sfinților și cu rugăciunea Sfântului și Slăvitului Mare Mucenic Procopie. [...] Și domnul Ștefan voievod de acolo s-a întors ca un purtător de biruințe cu toată oastea sa și cu toți boierii săi în cetatea sa de scaun a Sucevii. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și întregii lui oștiri. Și a instituit atunci mulți viteji și a dăruit atunci multe daruri și îmbrăcăminte scumpe boierilor săi și vitejilor și întregii lui oștiri. Și pe toți, după vrednicie, i-a slobozit, pe fiecare la ale sale și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu pentru cele ce au fost, pentru că de la Dumnezeu au fost cele întâmplare”³³. În raport cu evenimentele similare din anii anteriori, un element pare a lipsi – intrarea triumfală, care ar fi, însă, de presupus din precizarea că principele „s-a întors ca un purtător de biruințe”, precum și din însăși menționarea marelui ospăț oferit „mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și întregii lui oștiri”; în schimb un altul apare acum pentru prima dată: domnul – înfățișat tot ca „ca un purtător de biruințe” – a dat un cuvânt de învățătură oștenilor care se porneau spre casele lor încărcate de daruri.

În fine, ajungem la ultimul mare război purtat de Ștefan: cel cu polonii din Codrii Cozminului. Istorisirea întâmplărilor din vara și toamna anului 1497 ocupă, în cronică, locul cel mai întins dintre descrierile faptelor domnului. Cu adevărat, acest război a fost foarte important, mai cu seamă prin consecințele sale. Și totuși, ceea ce se petrece după victorie nu mai corespunde scenariului cunoscut din evenimentele anterioare.

desemna categoria din care se ridicau vitejii), mai apoi, Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea* (1947), ed. Petre Otu, București, 2003, p.73-74. Această problemă merită o cercetare aparte, pornind de la poziția socială și economică a primilor viteji din Moldova medievală; în măsura cunoștințelor mele, ei (Costea Viteazul, Dragoș Viteazul, Ioaniș Viteazul) apar, în adevăr, mai degrabă ca mari seniori, stăpânitori ai unor domenii întinse, strămoși ai unor neamuri însemnate. V., deocamdată, A. Cazacu, *Vitejii*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, p.194-197; Dan A. Lăzărescu, N. Stoicescu, în *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p.504-505. De asemenea, contribuțiile mai vechi ale lui N. A. Constantinescu, *Formarea „vitejilor” la români în Evul Mediu*, București, 1942, și *Chestiunea celei mai vechi organizații ostășești la români – vitejii și arimani*, în **RI**, XXXI, 1945, p.87-97 (mai ales p.92-95).

³³ *Cronicile slavo-române*, p.10 (text slav) și 19 (traducerea).

După multe eforturi pentru a preîntâmpina lupta, pentru a îndepărta conflictul, devine evident inevitabilul: trupele polone au intrat în țară. „Deci s-a mâniat Ștefan voievod și a gonit pe urma lor cu oștenii săi și cu două mii de turci. Și i-a ajuns la marginea făgetului Cozminului. Și a luat în ajutor pe Dumnezeu cel Prea Înalt și i-a lovit, joi, luna lui octombrie 26. Și din mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile Preacuratei Maicii Domnului și cu rugăciunea Sfântului și Slăvitului Mare Mucenic și Izvorător de Mir Dimitrie, a biruit atunci domnul Ștefan voievod și i-a bătut”. Apare a doua oaste, are loc atacul vornicului Boldur și se câștigă a doua biruință: „Și duminică, octombrie 29, au bătut și acea oaste, din mila lui Dumnezeu și cu norocul domnului Ștefan voievod”. A doua zi, regele e respins din nou la Cernăuți și trece Prutul înapoi. „Iar însuși domnul Ștefan voievod a slobozit toată oastea sa, pe fiecare la ale sale și așa a poruncit tuturor vitejilor și boierilor săi să se adune în ziua Sfântului Nicolae în târgul numit Hârlău. Deci s-au adunat toți în acea zi. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț tuturor boierilor săi, de la mare până la mic și atunci a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe, fiecare după vrednicia sa. Și i-a slobozit la ale lor și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu cel Prea Înalt pentru cele ce le-au fost dăruite, pentru că toate biruințele sunt de la Dumnezeu”³⁴.

Așezând alte surse alături de această relatare, înțelegem de ce domnul victorios nu a procedat întocmai ca după bătălia de la Râmnic, oferind ospățul și împărțind darurile imediat după încheierea luptei: *înainte de a sărbători victoria, Ștefan a făcut un adevărat pelerinaj*. La 8 noiembrie, într-o zi de miercuri, a mers la Tazlău, unde s-a sfințit biserica închinată Nașterii Maicii Domnului, a cărei zidire începuse încă de la 4 iulie 1496, când mai trăia fiul său, Alexandru³⁵; se poate admite că sfințirea fusese inițial rânduită pentru ziua de 8 septembrie (zi de vineri, în acel an), fixată prin însuși hramul bisericii, dar a trebuit amânată, întrucât chiar în acele zile se făcea adunarea oștilor la Roman, domnul însuși plecând într-acolo duminică, 27 august³⁶. Iar pentru slujba de sfințire s-a ales, până la urmă, prima mare sărbătoare de după câștigarea războiului: ziua prăznuirii

³⁴ *Ibidem*, p.12 (text slav) și 21-22 (traducerea).

³⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, red. M. Berza, București, 1958, p.146.

³⁶ *Cronicile slavo-române*, p.20: „Iar însuși domnul Ștefan voievod, când a fost luna august 27, duminică, el a ieșit din Suceava către oastea sa, la Târgul Romanului”.

Arhanghelilor Mihail și Gavril. Este, de altminteri, bine stabilită devoțiunea marelui domn față de Arhanghelul Mihail³⁷, voievodul oștirilor cerești, patron al slujbei militare dar și simbol al „puterii regale ca și al puterii sacerdotale”³⁸. În 1473, când a pornit războiul împotriva lui Radu cel Frumos, în „luna noiembrie 8, luni, a împărțit Ștefan voievod oastei sale steaguri la Milcov”³⁹. Sfântului Arhanghel Mihail i-a închinat biserica de la Valea Albă (Războieni), sfințită chiar la 8 noiembrie, două decenii după lupta de acolo.

Ceremoniei de la Tazlău i-a urmat aceea de la Neamțu, unde sfințirea noului lăcaș – „cea mai importantă, ca dimensiuni, dintre construcțiile sale religioase”⁴⁰ – a avut loc marți, 14 noiembrie. Această dată figurează în pisanie ca fiind cea când „s-a sfârșit” zidirea⁴¹. Din fericire, avem însă mărturia unui martor (se poate spune *ocular*), grămăticul Dimitrie, care a povestit întâmplarea 15 ani mai târziu: „În vremea aceea când s-a zidit această sfântă biserică, din darul și cu porunca de Hristos iubitorului domn al Țării Moldovei, Ioan Ștefan voievod, în aceeași vreme a venit și Albert, craiul leșesc, cu multă putere [...]. Iar Ștefan voievod a mers împotriva lui, tare, cu ostașii săi, și l-a bătut la Cozmin în anul 7005 [...], în ziua Sfântului Dimitrie. Și după aceea s-a întors din război și a sfințit această biserică, în același an, luna noiembrie 14”⁴². Însemnarea grămăticului Dimitrie – unul

³⁷ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p.74.

³⁸ René Guénon, *Regele lumii*, trad. Roxana Cristian și Florin Mihăilescu, București, 1994, p.30. V. și *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, III. Band, Herder, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1971, col.256-266.

³⁹ *Cronicile slavo-române*, p.17.

⁴⁰ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p.147.

⁴¹ *Ibidem*, p.148.

⁴² Însemnarea grămăticului Dimitrie a fost publicată de Episcopul Melchisedec (întâi în **RIAF**, II, 1884, I, p.140, apoi în *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice*, București, 1885, p.2-3), de N. Iorga (*Contribuții la istoria Bisericii noastre*, în **ARMSI**, s. II, t. XXXIV, 1911-1912, p.459-460), de Emil Lăzărescu (*Trei manuscrise moldovenești de la Muzeul de Artă al R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.560) și de Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconiță, Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, p.20-21. V. și Diacon Ioan Ivan, Preot Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p.45. Diferitele traduceri ale însemnării sunt, în linii mari, identice, susceptibile însă de interpretări; am dat o traducere care mi se pare că respectă mai fidel mesajul autorului ei. Însemnarea grămăticului Dimitrie este, cum s-a

dintre cei care au „trudit la zidirea” bisericii și, deci, au asistat și la sfințirea ei – atestă prezența domnului, la Neamțu, în ziua când s-a sfințit noul lăcaș; pe de altă parte, se vede că data arătată de pisanie ca fiind a încheierii lucrărilor nu este alta decât cea a sfințirii. Pe această concluzie mă bizui când afirm că Ștefan a trebuit să fie de față și la ceremonia de la Tazlău, la 8 noiembrie 1497.

Mi se pare indiscutabil că în legătură cu aceste evenimente stă chipul cu totul neobișnuit în care începe pisania bisericii de la Neamțu, unde formularul comun este precedat de o invocare *directă* a Divinității: „Doamne Hristoase, primește casa aceasta, pe care am zidit-o cu ajutorul Tău, întru slava și cinstea Sfintei și Slăvitei Tale Înălțări de la pământ la cer; și Tu, Stăpâne, acoperă-ne cu mila Ta, de acum și până în veac”⁴³.

Din câte pisanii puse de Ștefan cel Mare se cunosc până acum, aceasta este singura concepută astfel încât să înceapă cu rugăciunea ctitorului. E drept că mai sunt încă două pisanii „atipice” (dacă se poate spune așa), dar ele nu încep cu o rugăciune, ci cu evocarea evenimentului întru comemorarea căruia s-a ridicat respectiva biserică; astfel, pisania bisericii distruse de la Milișăuți (Bădeuți) începe cu evocarea biruinței de la Râmnic (8 iulie 1481)⁴⁴ iar cea a bisericii de la Războieni începe cu evocarea luptei de la Pârâul Alb (26 iulie 1476)⁴⁵; ambele pisanii sunt considerate veritabile pagini de cronică⁴⁶, scrise din porunca domnului creator de memorie istorică⁴⁷. Acest început atipic este rarisim și în ceea ce privește însemnările dedicatorii ale manuscriselor: l-am identificat într-un singur caz, la

observat, o adevărată *pagină de cronică* (Emil Lăzărescu, *op.cit.*, p.561, n.1) și ea va trebui să-și afle locul într-o viitoare culegere de „cronici mici”. Pentru manuscrisul din 1512 – Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în **RER**, IX-X, 1965, p.124-125; reproducere anastatică (nr.7) în idem, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p.188-189.

⁴³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p.148.

⁴⁴ *Ibidem*, p.57-58.

⁴⁵ *Ibidem*, p.143.

⁴⁶ Cf. I. C. Chițimia, *Ștefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în idem, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.212-213 și 217 (despre „constatarea unui stil istoriografic inscripțional, în fraze scurte, de limpezimea și poezia pietrelor”); v. și G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, p.146-147.

⁴⁷ Maria Magdalena Székely, „Dixit waywoda”, în **AIIIX**, XXIX, 1992; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.115.

Tetraevanghelul dăruit de Ștefan, în 1490, mănăstirii Voroneț⁴⁸ și ajuns ulterior în stăpânirea mănăstirii Putna, unde, în 1610, a fost legat cu cheltuiala ieromonahului Teofan⁴⁹, un egumen încă necunoscut⁵⁰ al ctitoriei lui Ștefan cel Mare.

Dacă pentru Tazlău se alesese ziua prăznuirii Sfinților Arhangheli, la Neamțu sfințirea s-a făcut în ultima zi dinaintea Postului Crăciunului: la 14 noiembrie este Lăsatul secului pentru Postul Crăciunului.

Această constatare ne obligă să reflectăm mai strâns asupra semnificației pe care a putut să o aibă însăși convocarea domnească pentru „ziua Sfântului Nicolae în târgul numit Hârlău”. Cronicarul spune că „acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț tuturor boierilor săi, de la mare până la mic și atunci a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe, fiecare după vrednicia sa”. Însă trebuie să observăm că „marele ospăț” s-a făcut în post – chiar dacă într-o zi cu dezlegare la pește ! – și mai cu seamă în imediata apropiere a sorocului de 40 de zile de la luptele hotărâtoare din Codrii Cozminului, din 26 și 29 octombrie: acest soroc cădea între 5 și 8 decembrie. Văzând astfel lucrurile, cred că trebuie să acceptăm că „ospățul” programat de principe a fost, de fapt, pomenirea celor căzuți pe câmpul de luptă. Acest parastas principele l-a precedat de sfințirea celor două biserici – între care una era a maicii bisericilor din Moldova.

Mai trebuie adăugat că domniile vechi ai Moldovei au arătat în mod constant mare evlavie către Sfântul Nicolae; biserica în care, la Rădăuți, dorm somnul de veci primii principii ai Moldovei e închinată acestui sfânt; Ștefan însuși a înălțat, cu acest hram, nu mai puțin de trei biserici (la Iași, Dorohoi și Botoșani-Popăuți) și a refăcut-o

⁴⁸ Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997, p.75-76; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p.401, nr.151. Manuscrisul se află la Muzeul Istoric din Moscova – cf. Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p.140, nr.724.

⁴⁹ Emil Turdeanu, *op.cit.*, p.76-77. Pentru a afirma prezența *Tetraevanghelului* între cărțile de la Putna, egumenul Teofan folosește formula „din a mea dreaptă stăpânire”, împrumutată din documentele de proprietate ! Amănuntul poate să fie grăitor pentru originea socială a egumenului.

⁵⁰ *Ibidem*, p.77. Cf. Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p.118; Ierodiacon Teofilact Ciobăcă, *Contribuții la istoria Mănăstirii Putna. Egumenii*, în „Teologie și Viață”, 2, 1992, 8-10, p.103: locul lui Teofan pare a fi între egumenul Ghervasie (atestat la 1585) și egumenul Agafton (atestat la 11 ianuarie 1613). Șirul egumenilor Putnei rămâne încă un domeniu de cercetare amănunțită.

pe aceea a strămoșilor săi din Poiana Siretului (Probota), unde i se odihneau părinții⁵¹. Lucrul este explicabil⁵²: fără să fie sfânt militar, Sfântul Nicolae era socotit un ocrotitor al luptei creștinilor împotriva musulmanilor, calitate adăugată aceleia, bine știute, de combatant al ereziilor, eliberat din închisoare de împăratul Constantin cel Mare⁵³.

Citind în paralel descrierea acestor ceremonialuri – și în special a acelor care au urmat biruințelor de la Vaslui, Râmnic și Codrii Cozminului – deosebirea este frapantă: în cazul din urmă, nici primire triumfală, nici aclamarea ca „purtător de biruințe”, ci numai un „mare ospăț”, care a fost, de fapt, praznicul de 40 de zile pentru cei căzuți în luptă, și acesta precedat de sfințirea a două biserici. Distribuția recompenselor și instituirea vitejilor au rămas ca părți ale ceremonialului militar.

Explicația acestei deosebiri nu o putem citi în cronici, dar cred că o putem discerne din evenimentele anilor 1481-1497. În acest interval, se plasează momentul 1486, când politica războinică face loc politicii așa-zicând culturale: începe marea campanie constructivă, de pe urma căreia pământul Moldovei s-a acoperit repede cu multe lăcașuri de închinăciune. Șirul acestora începe în 1487, cu biserica de la Pătrăuți, al cărei hram arată că domnul nu încetase a se considera în stare de război cu dușmanii săi, chiar dacă în 1486 (toamna⁵⁴ sau primăvara⁵⁵)

⁵¹ În această privință, împărtășesc punctul de vedere formulat în 1971 de D. Constantinescu (*Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea voievod ?*, în *Carpica*”, IV, 1971, p.315-322) și argumentat apoi de arheologii Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna (*O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: Mănăstirea Probota*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 24, 1977, p.205-230; v. mai ales p.215-217 și 228).

⁵² Se poate adăuga și ctitoria marelui logofăt Ioan Tăutu de la Bălinești (1499). Și în secolul XVI se închină Sfântului Nicolae ctitorii importante (Râșca, Suceava, Aroneanu) – cf. Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001.

⁵³ Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești* (II), în **SCIA**, Seria *Artă plastică*, 19, 1972, 1, p.48.

⁵⁴ N. Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, în „Revue des Études Islamiques”, 2/1969, p.244-245 (încheierea păcii în octombrie 1486 fusese constatată de regretatul Nicoară Beldiceanu încă din teza sa de doctorat – *Die Feldzug Bajezid's II. gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486* – rămasă, însă, inedită); Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*. *Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în **AIIAI**, XVII, 1980, p.643-645, 666-667; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în **RdI**, 35, 1982, 7 (reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.496-515; v. și nota de la p.614).

⁵⁵ Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul Otoman (1486)*, în „Revista Arhivelor”, 2/1983, p.124 („Momentul propriu-zis al încheierii oficiale a păcii credem că a fost în aprilie 1486”). Ipoteza avansată în

acceptase formula definitivă a păcii cu Poarta, devenind plătitor de haraci (*haraçgîzar*).

Ceea ce a precedat încheierea acestei păci merită o reflecție mai adâncă, în spiritul mentalității acelei vremi.

Ploaia de sânge din vara anului 1483⁵⁶, arderea Putnei în primăvara anului 1484⁵⁷, pierderea cetăților în vara aceluiași an 1484⁵⁸ nu au putut fi interpretate de Ștefan cel Mare decât într-un singur sens: Domnul își întorsese fața de la el, arătându-i că nu se mai afla pe drumul cel bun. Speranțele pe care le putea aduce restabilirea relațiilor bune cu Polonia, prin jurământul de la Colomeea, au fost umbrite de un eveniment petrecut simultan și încă neclar: ocuparea țării de trupele otomane conduse de Ali pașa, beilerbeii Rumeliei. Nu se știe dacă în acele împrejurări Ștefan nu a pierdut, cumva, pentru scurtă vreme, controlul asupra țării, așa cum spun cronicile otomane. Avem, de altminteri, o mărturie sigură cu privire la gravitatea deosebită a situației din Moldova în toamna anului 1485: când a plecat de lângă regele Cazimir, Ștefan a primit un însemnat ajutor militar, constând în 3000 de mercenari, cehi, germani și poloni, a căror comandă generală o avea panul Jan Karnkowski⁵⁹. Lupta, câștigată, de la Cătlăbuga, în noiembrie 1485⁶⁰ – când „a biruit Ștefan voievod, din mila lui

această lucrare – și în versiunea ei franceză: idem, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în **RRH**, XXII, 1983, 3, p.235 – a devenit, ulterior, la același autor, certitudine absolută, dispensându-l de citarea celeilalte opinii: idem, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p.153. Problema merită să fie reluată.

⁵⁶ *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române*, p.35. Pentru dată – Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, p.82. Păstrează datarea din cronică.

⁵⁷ *Cronicile slavo-române*, p.51 (Putna I) și 64 (Putna II). Pentru dată, Ștefan Andreescu, *Data primului incendiu de la Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 1-2, p.15-22 și Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*

⁵⁸ Pentru acest eveniment, relatat de toate cronicile, cf. N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în **RER**, V-VI, 1957-1958, Paris, 1960, p.67-77; idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Bayezid II*, în „*Südost-Forschungen*”, XXX, 1964, p.36-90.

⁵⁹ Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, în **RIR**, V-VI, 1935-1936, p.66, n.3

⁶⁰ Grupul de letopisețe Putna dau data de 16 noiembrie 1485 (*Cronicile slavo-române*, p.51, 64, 72); letopisețul „anonim” dă luna decembrie 1485 (*ibidem*, p.19), în timp ce cronică moldo-polonă dă data de 16 septembrie 1485 (*ibidem*, p.181). Cea din urmă este

Dumnezeu”⁶¹ – nu a însemnat și restabilirea definitivă a situației în favoarea sa. O dovedește faptul că, după această victorie, cancelaria domnească nu-și reia activitatea, întreruptă încă din primăvara anului 1484 și va trebui să mai treacă încă 10 sau 11 luni până să se producă această reluare.

În aceste împrejurări, are loc lupta de la Șcheia, la 6 martie 1486. Letopisețele din grupul Putna menționează, sec, amănuntul că, în timpul luptei, domnul a căzut de pe cal, dar „Dumnezeu l-a păzit” și a reușit să taie capul adversarului care jinduia tronul, Hroiote⁶². Cronica anonimă omite cu totul acest amănunt. În schimb, el se află povestit mai pe larg în cronică moldo-germană, din a cărei relatare se vede că Ștefan nu a fost biruitor pe câmpul de bătaie. „Atunci a bătut Petru Hronoda pe Ștefan voievod și a câștigat lupta și Ștefan voievod a căzut de pe cal și a zăcut printre morți de dimineață până la prânz. Atunci a venit călare un boier, cu numele Purice, care a recunoscut pe Ștefan voievod. Atunci a scos pe voievod de acolo, de și-a adunat oastea lui și a trimis la Petru voievod pe un boier anume Pântece, care s-a supus lui Petru voievod și l-a scos afară din bătălie, după ce l-a convins că de acum câștigase bătălia. Și cu ceata lui au tăiat capul lui Petru voievod și au adus capul lui Ștefan voievod. Astfel a rămas Ștefan voievod stăpân în țară cu ajutorul lui Dumnezeu”⁶³.

Pasajul acesta merită toată atenția, din multe puncte de vedere. El arată, cu toată claritatea, că în acea zi de luni, 6 martie 1486, Ștefan a fost învins⁶⁴ de pretendentul Petru (poreclit Hroiote, adică slăbănogul sau

cu totul imposibilă: la 15 și la 16 septembrie abia se redactau actele scrise (cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.370-378), în urma ceremoniei depunerii jurământului, la 12 septembrie [Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în *AI*, XX, 1983; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.444]; nu rămâne decât fie 16 noiembrie, fie 16 decembrie. De altminteri, letopisețul anonim arată că la 19 septembrie 1485 – deci în absența domnului din țară – „au venit turcii cu Hruet până la Suceava și au ars și târgul [...], luni. Și marți s-au întors prădând și arzând țara” (*Cronicile slavo-române*, p.19).

⁶¹ *Cronicile slavo-române*, p.10 (text slav) și 19 (traducerea).

⁶² Pretendentul era adus de o însemnată oaste otomană; după letopisețul lui Grigore Ureche, ar fi fost și oaste ungiurească, însă această informație nici nu este verificată prin alte surse, nici nu pare plauzibilă pentru contextul evenimentului.

⁶³ *Cronicile slavo-române*, p.36.

⁶⁴ Aprecierea luptei de la Șcheia este simptomatic de variată în istoriografia română a ultimelor decenii. Pentru unii istorici, a fost o victorie netă și simplă a moldovenilor (Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p.199); pentru alții, „lupta a fost grea

șchiopul⁶⁵), care, în partea a doua a relatării, are deja titlul de voievod ! Este limpede că, fără credința, devotamentul, prezența de spirit și ingeniozitatea celor doi boieri – Purice și Pântece, amândoi identificabili între personajele vremii⁶⁶ – Ștefan cel Mare și-ar fi încheiat atunci, acolo, și domnia, și viața.

Întâmplarea de la Șcheia nu a fost cunoscută în istoriografia Moldovei medievale în tot dramatismul ei. Grigore Ureche pare să fi avut la îndemână o sursă suplimentară, de vreme ce adaugă știrilor luate din vechile cronici precizarea: „însă cu mare primejdie lui Ștefan vodă, că s-au pornit cu calul jos, puțin de n-au încăput în mâinile vrăjmașului său”⁶⁷. Este, de asemenea,

iar voievodul, căzut de pe cal, și-a riscat viața în învălmășeală” (Al. Gh. Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*, București, 1982, p.175-176); o interpretare mai realistă a admis că, într-o primă ciocnire, oastea lui Ștefan a fost înfrântă, dar s-a simțit nevoia precizării că „relatarea ... este confuză” (N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p.218). O prezentare conformă cu datele izvorului se află la Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p.227-229; însă restul interpretării pe care o oferă acest istoric, despre „o adevărată revoltă a boierimii moldovenești împotriva lui Ștefan” (p.230) în primăvara anului 1486, nu poate fi admisă: nici un izvor nu amintește vreo defecțiune (cum se întâmplă în alte cazuri).

⁶⁵ Numele acesta, redat în izvoare sub forme diferite, a fost interpretat în felurite chipuri, prevalând în final opinia lui N. Iorga, anume că ar fi vorba de un fiu al lui Petru Aron (*Istoria românilor*, IV, București, 1937, p.216; ediția a doua, îngrijită de Stela Cheptea și Vasile Neamțu, București, 1996, p.159). Această opinie s-a încetățenit (cf. C. Cihodaru, în **SCȘI**, *Istorie*, VII, 1956, 1, p.182; recenzie la o lucrare a lui Barbu T. Cămpina). În realitate, este o poreclă derivată din cuvântul slav *hrom*, care înseamnă *șchiop, paralytic, slăbănog*. N. Iorga a revenit în acest sens asupra explicației date în 1937, un an mai târziu (cf. **RI**, XXIV, 1938, p.325), dar noua precizare nu a mai fost luată în seamă. V. și Ștefan S. Gorovei, *O explicație care nu s-a dat*, în **AIIAI**, XV, 1978, p.528 și idem, *Din nou Hronotă: epilog*, în **AIIAI**, XVI, 1979, p.537.

⁶⁶ Pentru Purice – v. mai jos. Pântece făcea parte dintr-o familie însemnată, cu stăpâniri în ținuturile Suceava și Bârlad, binecunoscută documentelor vremii (cf. M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p.381-384), reprezentată și în sfatul domnesc (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec.XIV-XVI*, București, 1971, p.281-282). În chiar acești ani ai domniei lui Ștefan cel Mare, sunt atestați frații Giurcă și Petriman Pântece, fiii lui Oană Pântece, și verii lor primari, Danciul, Toader, Ion și Vlașin, fiii lui Giulea Pântece (cf. **DRH**, A. Moldova, III, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p.36-37, nr.21 și p.338-339, nr.186). Unul dintre ei a putut fi autorul ingenioasei stratageme de la Șcheia. O vară primară a acestora – Marușca, fiica lui Giurgiu Pântece – este răstrăbunica lui Grigore Ureche (Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, în „Anuar de Lingvistică și Istorie Literară”, XXIV, Iași, 1973, p.112-113).

⁶⁷ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p.108 (subl. mea).

posibil să avem aici un prim ecou al tradiției pe care, un veac mai târziu, Ion Neculce o va culege și o va insera între celebrele sale *cuvinte*, alterată însă prin introducerea unei legende genealogice, menită să lege de salvatorul domnului Moldovei neamul strălucit al Movileștilor⁶⁸. *Cuvântul* lui Neculce, menționând un Purice aprodul⁶⁹ ca salvator al lui Ștefan, avea să fie confirmat abia în veacul XX, prin descoperirea cronicii moldo-germane, care dă același nume al „boierului călare”, *Purytz*, foarte probabil viitorul spătar Purice, atestat ca atare la 1491⁷⁰ și devenit, ulterior, pârcălab de Hotin (1493-1494); această confirmare a determinat pe Const. C. Giurescu să includă respectivul *cuvânt* între „tradițiile al căror cuprins este adevărat de documente contemporane sau dintr-o epocă foarte apropiată”⁷¹. Tradiția, însă, nu este una „populară”: „poporul”, în înțelesul de azi al cuvântului, nu avea nimic de-a face cu orele de primejdie petrecute de domn pe câmpul de luptă. Păstrătoarea acestei tradiții a fost, fără îndoială, familia boierilor moldoveni Purice, care a existat până în veacul XVIII, cu proprietăți în ținutul Neamțului⁷²; unii dintre membrii acestei familii au îndeplinit slujbe

⁶⁸ Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempele, București, 1982, p.166-167.

⁶⁹ Devenit eroul unui poem (de tinerețe) al lui Costache Negruzzi – cf. Laetitia Turdeanu-Cartojan, *Modelele poemului „Aprodul Purice” de Constantin Negruzzi*, în **RER**, V-VI, 1957-1958, Paris, 1960, p.78-94; retipărit în vol. Emil Turdeanu, Laetitia Turdeanu-Cartojan, *Studii și articole literare*, ed. Mircea Angheliescu, București, 1995, p.184-199.

⁷⁰ **DRH**, III, p.182-184, nr.91.

⁷¹ Const. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în vol. *Studii de folclor și literatură*, București, 1967, p.449; comentariul la p.450-451. V. și Matei Cazacu, *A existat aprodul Purice ?*, în „Magazin Istoric”, IV, 1970, 4, p.69.

⁷² Ștefan S. Gorovei, „*Din Purice – Movilă*” și „*Barnovschi-Moghilă*”. *Două explicații (nu numai) genealogice*, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 3-4, p.328-330. Un Gligoraș Purice clucer este menționat la 1724 în legătură cu satul Peletiuți (C. A. Stoide, *Documente din ținutul Neamț. Secolele XVI-XVIII*, extras din „Anuarul Liceului «Petru Rareș»”, Piatra Neamț, 1936-1940, p.10). La aceeași vreme, clucerul Gligorie Purice avea, tot la ținutul Neamțului, ocină în satul Galbeni, trecută în stăpânirea pitarului Ilie ca despăgubire pentru un Țigan vândut la 1721-1722; după această dată, clucerul Purice a plecat în Țara Românească (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVI, București, 1909, p.327; și p.315-316: clucerul Gligorie Purice menționat ca martor la 15 mai 1722 și la 20 mai 1723); documentul din 1739 (*ibidem*, p.327) menționează pe frații clucerului precum și „niamul lui Purice”. V. și mai jos, n.74.

la Curtea domnească, spre sfârșitul veacului XVII⁷³, apoi în aceeași vreme cu Neculce⁷⁴, precum și în generația fiilor acestuia⁷⁵. Țineau la numele lor, după cum dovedește faptul că l-au perpetuat chiar și printr-o verigă feminină⁷⁶; preluarea unei tradiții istorice dintr-un asemenea mediu familial apare ca deplin plauzibilă, fiind acceptată, de altminteri, și în cazul altor *cuvinte* ale lui Neculce⁷⁷.

Însă ceea ce reprezintă, într-un alt plan, punctul central al relației din cronica moldo-germană este faptul că domnul Moldovei „a zăcut printre morți de dimineață până la prânz”, când Purice l-a salvat. Explicația istoricește admisibilă trebuie să țină seama de data luptei – la 6 martie începuse probabil dezghețul și pământul era moale – dar și de armura pe care, desigur, o purta Ștefan cel Mare. Fapta boierului Purice are un precedent ilustru: în bătălia de la Bouvines (27 iulie 1214), regele Franței, Filip August, a avut același accident și a fost salvat în același chip de nobilul

⁷³ Vasile Purice, vornic dinspre doamna la 1698-1700: Ștefan S. Gorovei, *op.cit.*, p.328; Sorin Iftimi, *Curtea doamnei (I). Dregători și slujitori ai doamnelor Moldovei*, în **AIX**, XXXII, 1995, p.439.

⁷⁴ De pildă, Costache Purice, mare căpitan de ținutul Tecuci (1741, 1742), între „boierii zloțași” de la acel ținut, în aceeași vreme cu Neculce – cf. Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, V, Iași, 2001, p.38 (nr.52), 46 (nr.71), 125 (nr.223), 156 (nr.287); v. și *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, II (Moldova), București, 1966, p.240 și n.2. Căpitanul Costache Purice era fiul clucerului Gligorie (Gligoraș) Purice (v. mai sus, n.72); pleaseră toți, inclusiv fratele clucerului – postelnicul Ion Purice – în Țara Românească, unde Costache a slujit lui Nicolae vodă Mavrocordat (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVI, p.322-323, document din 1733).

⁷⁵ Ștefan S. Gorovei, *op.cit.*, p.329.

⁷⁶ *Ibidem*, p.328-329, n.12. Popa Purice (1596, 1604) este tatăl lui Simion Purice (1607, 1617), a cărui fiică, Salomia, a fost mama altui Simion Purice (1677, 1680), atestat ca frate al lui Vasile Purice (Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, II, București, 1888, p.527: document din 17 martie 1680). Această trecere printr-o verigă feminină indică, de multe ori, tendința de a conserva numele de familie, ca parte importantă a unui patrimoniu; cazul familiei Arbure este cel mai interesant: Sever Zotta, *Semi-mileniul unui document de la Alexandru cel Bun și al satelor Bănila moldovenească și Igeștii din Bucovina*, în „**Ioan Neculce**. Buletinul Muzeului Municipal Iași”, 7, 1928, p.311-312; Maria Magdalena Székely, *Obârșia lui Luca Arbure. O ipoteză*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, 1998, p.427.

⁷⁷ Cf. Mircea Ciobotaru, *De la Vilnești la Movila lui Burcel. Observații onomastice și istorice*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 1-2, p.143-149. Cazul tradițiilor despre logofătul Tăutu l-am menționat în studiul citat (*supra*, n.72), p.327, n.4.

Tristan Dieudonné d'Estaing; răsplata a fost, desigur, alta, conformă obiceiurilor și mentalităților de acolo: familia d'Estaing a primit dreptul de a purta stema regilor Franței (scutul albastru „semănat” cu flori de crin de aur) cu „chef”-ul în întregime de aur. Însă regele Filip August nu „a zăcut printre morți de dimineață până la prânz”, precum domnul Moldovei. Numai surpriza, haosul și confuzia create pe câmpul de luptă de succesul neașteptat al lui Hroiote ar putea explica această întâmplare.

Trebuie, deci, să înțelegem că Ștefan rămăsese singur, că nici unul dintre slujitorii săi nu se mai afla în jurul lui sau lângă el în momentul când a căzut de pe cal⁷⁸. Înțelegem că, în vălmășagul luptei, nimeni nu a mai observat, o vreme, absența domnului, fiecare crezând, probabil, că se va fi pus deja la adăpost în vreun fel. Credincioșii săi s-au alarmat numai după câteva ore, când bătălia era pierdută și, foarte probabil, Hroiote fusese deja aclamat de ai săi ca domn, devenind *Petru voievod*. Abia atunci când și vigilența învingătorului a scăzut, un boier și-a luat inima în dinți și s-a dus să-l caute printre morți. Ștefan l-ar fi putut întâmpina pe bietul Purice cu cuvintele auzite de femei în dimineața Învierii: „De ce căutați pe Cel viu între cei morți ?”⁷⁹.

A fost, probabil, împrejurarea cea mai dramatică din viața sfântului nostru strămoș. Cele câteva ore petrecute printre cadavrele oștenilor – credincioșii săi, dar și credincioșii adversarului său – au trebuit să fie un răstimp de cumplită frământare sufletească: pentru păcatele sale, pierdea țara strămoșilor săi. Spusese el însuși, în mesajul trimis Veneției la 1477 prin unchiul soției sale, Ioan Tzamlakon, că înfrângerea din anul anterior exprimase „voia lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pentru păcatele mele”⁸⁰. Pentru cineva care gândea și simțea ca el, întâmplările din ultimii ani nu puteau fi decât semne. Înțelesul lor i se înfățișa acum: era sfârșitul.

Știm din multe alte cazuri, știm și din experiența propriei noastre vieți, că la ceasuri de mare cumpănă se fac legăminte strașnice. Amintesc doar întâmplarea din septembrie 1538, așa cum o povestește Petru vodă Rareș

⁷⁸ Pare de neînțeles cum a putut fi interpretat acest episod atât de dramatic drept un ... șiretlic: „Rămânând singur printre dușmani, Ștefan s-a prefăcut mort pentru a nu cădea prizonier” (N. Grigoraș, *op.cit.*, p.218; subl. mea).

⁷⁹ Luca, 24,5.

⁸⁰ G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.101.

într-un document din 1546⁸¹: „Atunci, văzând că nu pot sta împotriva lor [a turcilor care ocupaseră țara – *n. mea*], am părăsit oștirile și, fugind, am ajuns la mănăstirea Bistrița și am intrat în biserică și am căzut jos în fața chipurilor sfintelor icoane și am plâns mult. Și cu mine, cu lacrimi fierbinți, au plâns egumenul mănăstirii⁸² și tot soborul. Și am făgăduit lui Hristos Dumnezeu și Maicii Sale Preacurate că, dacă mă voi întoarce la scaunul împărăției mele⁸³, din temelie voi înnoi și voi zidi această sfântă biserică a Adormirii Preacuratei Născătoare de Dumnezeu”⁸⁴. Nu interesează aici rolul efectiv al lui Petru vodă Rareș în refacerea, consolidarea și împodobirea Bistriței⁸⁵, ci numai tipul de reacție într-o împrejurare deosebit de gravă. Cu cât mai gravă fusese aceea în care s-a găsit Ștefan cel Mare în dimineața zilei de luni, 6 martie 1486 ?!

⁸¹ *Moldova în epoca feudalismului*, I, ed. P. Gh. Dmitriev, D. M. Dragnev, E. M. Russev, P. V. Sovetov, Chișinău, 1961, nr.20, p.50-54. Cunoscut inițial numai într-o traducere veche, documentul a fost socotit „îndoielnic după conținut” (**DIR**, A. Moldova, XVI/1, p.610), însă identificarea originalului, în arhivele din Chișinău, a spulberat îndoielile – v., în acest sens, observațiile lui L. Șimanschi, *Autenticitatea și datarea unor acte publicate în „Documente privind istoria României”*, în **AIIAI**, I, 1964, p.92-93.

⁸² Un act din 1541 (data de lună și zi lipsește), scris „înaintea tuturor monahilor cititori de carte și a monahilor proști” din Bistrița, dă numele egumenului Serapion (**DIR**, cit., nr.365, p.403); predecesorul său pare să fi fost Filotei iar unul anterior – ieromonahul Partenie (ambii menționați în același document).

⁸³ *Moldova în epoca feudalismului*, p.51: **НА СТОЛ ЦАРСТВІЮ МОЕГО**.

⁸⁴ *Ibidem*, p.51 (textul slav) și 53 (traducerea). Am redat traducerea cu ușoare îndreptări.

⁸⁵ Principele spune el însuși, în același document: „am înnoit și din temelie am zidit și am împrejmuit pe dinafară și pe dinăuntru am înfrumusețat împărăteasca biserică (**ЦАРСКИН ХРАМ**) a Adormirii Preacinstitei Născătoare de Dumnezeu din mănăstirea Bistrița” – *ibidem*; traducerea e defectuoasă, după cum a observat și Marina Sabados, *Sur un portrait votif inédit de Bistrița-Neamț*, în **RESEE**, XXX, 1992, 1-2, p.92, n.9. Este de remarcat că acest document folosește terminologia imperială de două ori – un substantiv pentru a desemna domnia lui Rareș și un adjectiv pentru a caracteriza ctitoria lui Alexandru cel Bun. Amintesc, în acest context, că în pisană Probotei (1530) Rareș însuși numește domnia sa „stăpânire împărătească” – ... **ДРЪЖАВНОМ(Ъ) ЦАРСТВЕЪ** ... – iar în inscripția pusă de Petru Vartic în altarul bisericii Sf. Paraschiva din Hârlău aceeași domnie este desemnată cu un termen din aceeași familie de cuvinte: **ВЪ ЦАРСТВІН Г(О)СП(ОДИН)Ъ НАШ(Ъ)** (cf. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p.56 și II, București, 1908, p.291). Nu mi se pare că asemenea mențiuni ar intra în categoria „reperelor pentru o istorie imposibilă” și nici nu cred că s-ar putea vedea în ele reminiscențe ale unor lecturi de texte bisericesti ...

E o întrebare care se poate pune și pe care trebuie să ne-o punem, indiferent dacă acceptăm sau nu explicațiile psihologice în istorie: nu cumva întreaga schimbare pe care ne-o înfățișează anul 1486 este urmarea unei schimbări în cugetul principelui care „a zăcut printre morți de dimineată până la prânz” ? Singur în fața cerului întins deasupra sa, înconjurat de leșuri însângerate, fără să întrevadă posibilitatea salvării (poate el însuși rănit), nu va fi făcut Ștefan un legământ, în chipul pe care îl va ilustra fiul său o jumătate de veac mai târziu ?

În anii care au urmat, în cei 18 ani cât a mai stăpânit în Moldova, a ridicat biserici și mănăstiri, le-a dăruit cărți, veșminte și odoare și le-a înzestrat cu averi însemnate. A mulțumit în felul acesta Domnului pentru biruințele, ca și pentru înfrângerile de până atunci, pentru salvarea sa miraculoasă pe care a înțeles-o, fără nici o îndoială, tot ca o manifestare a milei și a harului de Sus.

O asemenea schimbare în cugetul domnului poate să explice nu numai îndreptarea atenției și a energiei sale în direcția construirii lăcașurilor de închinăciune, dar și chipul deosebit în care s-a comportat după victoria din Codrii Cozminului, suprimând ceremonia primirii „ca un purtător de biruință”, amânând 40 de zile ospățul tradițional oferit oastei, împărțirea darurilor și instituirea vitejilor și dând întâietate sfințirii bisericii de la Tazlău și aceleia de la Neamțu.

După 1486, construirea lăcașurilor de închinare urmează un ritm care ar putea fi caracterizat drept febril: ca și cum ar fi vrut să recupereze puțină sa activitate de până atunci în acest domeniu, Ștefan dispune ridicarea a câte două biserici – uneori poate chiar trei – în același an. Șirul deschis de biserica de la Pătrăuți, în 1487, se va încheia în 1503, prin începerea zidirii bisericii de la Reuseni, pe locul unde în 1451 fusese tăiat părintele său, Bogdan II.

După o neobișnuit de lungă întrerupere, cancelaria princiară și-a reluat activitatea. În stadiul actual al cunoștințelor, primul document emis după această întrerupere datează din 14 septembrie 1486⁸⁶. Se poate să fie o întâmplare. Dar, deopotrivă, se poate ca domnul să fi hotărât *această zi anume* pentru reluarea unei activități care reflecta starea de normalitate, acordând acestui moment o semnificație deosebită. În mod curent, monarhii

⁸⁶ DRH, II, p.405-407, nr.264. Conținutul documentului nu indică o semnificație aparte: prin el se întărește o cumpărătură „boierilor noștri credincioși”, frații Duma și Pătru Brudur. Nu se știe, însă, mare lucru despre neamul Brudur și despre relațiile sale cu Ștefan sau cu familia sa. O cercetare specială asupra acestui neam ar fi de dorit.

medievali alegeau, pentru unele fapte ale lor, zile mari, de însemnătate deosebită pentru creștinătate și cazurile cunoscute sunt numeroase, de la Carol cel Mare, care și-a rânduit încoronarea ca împărat în ziua Crăciunului din anul 800, până la Mihail VIII Paleologul, care a așteptat vreo trei săptămâni la porțile Constantinopolului eliberat de sub stăpânirea latină pentru a-și face intrarea triumfală acolo la 15 august (1261), în ziua când se prăznuiește Adormirea Maicii Domnului⁸⁷. Chiar și pentru orbirea tânărului basileu legitim, Mihail VIII a ales tot o zi mare, cea a Crăciunului.

Ștefan însuși era – lucrul e deja dovedit⁸⁸ – foarte atent la rânduirea anumitor fapte sau acțiuni în raport cu zilele de sărbătoare creștină. Până și pentru acțiunile militare căuta și găsea posibilitatea unei asemenea rânduirii, când inițiativa îi aparținea: lupta de la Râmnic a dat-o în ziua Sfântului Procopie; lupta de la Cozmin – în ziua Sfântului Dimitrie; distribuirea steagurilor la începutul campaniei din Muntenia s-a făcut de ziua Sfântului Arhanghel Mihail.

Se mai poate adăuga o dovadă a legăturii strânse pe care Ștefan o puneă între faptele de natură militară și trăirile duhovnicești. În ruinele cetății Suceava, s-au găsit resturile a două mari pisanii cu stema țării și cu cea a domnului (stema dinastică), așezate pe ziduri la 1477 și c.1492. Ambele au fost datate la mari sărbători creștine: la 8 septembrie și, respectiv, la 14 septembrie⁸⁹.

Este, de asemenea, dovedit că Ștefan cel Mare avea mare evlavie pentru sărbătoarea Înălțării Sfintei Cruci – însăși căsătoria cu Maria Asanina Paleologhina (Maria de Mangop) s-a săvârșit, în modul cel mai simbolic cu putință, în această zi. Nu ar fi, deci, nimic de mirare ca Ștefan să fi ales tot

⁸⁷ Cf. Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.581-582.

⁸⁸ Cf. Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „Semne și minuni” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, cit.

⁸⁹ Pentru pisania din 1477 – cf. Mircea D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **SCIV**, 24, 1973, 2, p.323-329 (foto – fig.1); pentru pisania din c.1492 – cf. C. Bălan și Șt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **BMI**, XXXIX, 1970, 1, p.58-61, cu desen (fig.3) în p.59. Cu privire la datarea acesteia din urmă – Ștefan S. Gorovei, *Les armoiries de la Moldavie et de ses princes règnants (XIVe–XVIe siècles)*, în *Recueil du 11e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique, Liège, 29 mai – 2 juin 1972*, Braga (Portugal), 1973, p.269; în versiunea românească a acestui text – *Stema Moldovei și a voievozilor ei (secolele XIV–XVI)*, în „**HERB**. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2, p.19-20, n.28.

această zi ca să dea semnul pentru reluarea vieții normale la Curte⁹⁰. A doua zi, chiar, vineri, 15 septembrie⁹¹, s-au inaugurat curțile de la Hârslău⁹² – act de asemenea încărcat de semnificații simbolice, asupra cărora nu se poate stăruia aici⁹³.

La explicațiile care s-au dat acestui moment de cotitură marcat de „anul crucial 1486”⁹⁴ – an greu și pentru dinastie: sora domnului, Maria (văduva portarului Șendrea), a murit exact la trei săptămâni după lupta de la Șcheia, la 27 martie 1486, „luni după Paști”⁹⁵ – se adaugă aceasta de acum. Ea se împletește (și se va împleti în continuare, în evoluția viitoare a cercetărilor) cu alte lămuriri, privind îndeosebi semnificația și consecințele schimbării⁹⁶. Interpretarea propusă pentru minunata scenă de la Pătrăuți

⁹⁰ Ipoteza aceasta va fi confirmată sau infirmată în cazul aflării unor documente din anul 1486. Dintre documentele azi cunoscute, unul și-a pierdut data, putând fi plasat – după componența sfatului domnesc – în intervalul septembrie 1486 – octombrie 1491 (DRH, II, p.403-405, nr.263), dar primul termen a fost fixat tocmai în funcție de actul din 14 septembrie 1486 !

⁹¹ Asupra acestei succesiuni de date – Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în AIX, XXIX, 1992, p.64; Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.582, n.74.

⁹² *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p.234. Pisania arată că lucrările (de refacere, desigur) au început în același an 1486 (data de lună nu a mai putut fi citită). Este, deci, evident, că în intervalul când documentele de cancelarie lipsesc – marcând „un fapt tulburător, rămas nelămurit” (Dumitru Nastase, *op.cit.*) – activitățile practice, impuse de necesitățile vieții curente, nu s-au oprit; doar reluarea feței văzute a fost amânată. Reamintesc și aici acest comentariu al bizantinistului francez André Guillou pe marginea definiției lui Georges Pérec „**Gouverner, c'est être vu**”: „Les actes comptent, certes, mais encore plus la symbolique qu'ils créent et donc l'image qu'ils donnent du pouvoir. Le message est certes essentiel ici, mais autant la façon dont il est perçu. Pour l'historien du passé les obstacles sur le chemin du décodage sont donc redoutables, car il ne peut saisir qu'une source écrite ou non, sans jamais connaître l'image que le récepteur a reçue. La médiatisation est ici l'unique ou presque unique signe de l'imaginaire vécu” (Prefața la cartea lui Boško Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Age serbe*, Roma, 1995, p.VII).

⁹³ Un studiu special asupra acestei chestiuni pregătește d-l Dumitru Nastase.

⁹⁴ Expresia aparține d-lui Ștefan Andreescu, „*Cronica lui Ștefan cel Mare*”: *înțelesurile unei întreruperi*, în „Revista de Istorie și Teorie Literară”, XXXI, 1983, 4; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.252.

⁹⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p.256.

⁹⁶ V., de pildă, explicația care s-a dat pentru întreruperea cronicii „anonime” în anii 1486-1497 – Ștefan Andreescu, *op.cit.*, p.249-251.

sugerează ideea că Ștefan cel Mare începea să pregătească Moldova pentru a aștepta pogorârea Ierusalimului Ceresc; pământul țării trebuia curățat de atâta sânge care se vărsase; la rugăciunile prin cuvinte, se adăugau rugăciunile prin imagini, de pe zidurile bisericilor. Principele pornea, astfel, o amplă acțiune de sacralizare a pământului țării, care, prin aceasta, devenea un spațiu sacru⁹⁷.

Lucrarea lui Dumnezeu prin Ștefan voievod se vădea acum, în felul acesta, în toată strălucirea. În planul politic, izbânda cea mare a fost tratatul încheiat în iulie 1499 la Hârlău⁹⁸, prin care legământul de cruciadă era pecetluit de Ștefan. *La patru decenii după tratatul de la Overcăuți*⁹⁹, *regatele catolice acceptau că pacea din zonă era în mâinile domnului Moldovei*¹⁰⁰.

Cum ar fi spus cronicarul, se împlinea gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod.

Aprilie 2004

GESTA DEI PER STEPHANUM VOIEVODAM

Les chroniques écrites au temps d'Étienne le Grand racontent avec beaucoup de détails la manière dont on a fêté quelques-unes des victoires du prince; surtout celles remportées à Kilia (1465), Vodna (1473), Vaslui (1475) et Râmnic (1481) ont donné lieu à des fêtes grandioses. Quant à la victoire de Cozmin (1497), les chroniques marquent une différence évidente. En 1465, 1473, 1475 et 1481 on a organisé, pour l'accueil du prince dans sa capitale, des cérémonies spéciales: on a, dans ces cas, des véritables „entrées

⁹⁷ Cf. Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod, cit. V și Maria Magdalena Székely, „*Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia Mielului*”. *Cădelnița domnească de la Putna și semnificația ei*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p.421-432.

⁹⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.417-441.

⁹⁹ Pentru numele corect al localității unde s-a încheiat tratatul din 4 aprilie 1459 – cf. D. Agache, *O localitate regăsită: „Overc[hel]ăuți”*, în **AIHAI**, XXV/1, 1988, p.499-506.

¹⁰⁰ Ideea fusese exprimată explicit de regele Vladislav al Ungariei într-o solie trimisă fratelui său, regele Ioan Albert al Poloniei, în 1498: „în mâinile acestui voievod se află toată temeliea și toată puterea păcii și a liniștii între aceste două ilustre regate” – Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului (Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001; reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în istorie*, p.487.

royales”; en 1475, après l’éclatante victoire de Vaslui sur les Turcs, le prince fut même accueilli par ses sujets, à Suceava, avec l’acclamation „Vive l’empereur !”. Chaque fois, ces cérémonies précédaient les grands festins offerts par le prince à ses guerriers, festins suivis, eux-mêmes, par la distribution des dons (le butin !) et de la qualité de chevaliers aux sujets qui avaient vaillamment combattu.

Toutefois, la grande victoire remportée en 1497 à Cozmin – où, le 26 octobre (la Saint Démètre !), la grande armée du roi Jean Albert de Pologne fut anéantie – n’a pas donné lieu à des fêtes semblables: pas d’entrée royale, pas d’accueil somptueux dans la capitale, pas de cérémonies religieuses ou militaires; après la bataille, le prince donne à ses guerriers un étrange rendez-vous pour la Saint Nicolas à Hârlău, tandis que lui-même entreprend un véritable pèlerinage, pour assister à la consécration d’abord (le 8 novembre – la Saint Michel !) d’une nouvelle fondation princière, le monastère de Tazlău, et puis (le 14 novembre – le jour du début du jeûne d’avant Noël !) d’une nouvelle église pour le vieux couvent de Neamtz. Le 6 décembre, à Hârlău, le prince offre le festin habituel, suivi de nouvelles élévations à la chevalerie. Mais la date de ce festin prouve que le prince pensait, plutôt, à une commémoration (après 40 jours) de ses guerriers morts à Cozmin.

Pour expliquer ce changement d’attitude, l’auteur croit qu’il faut considérer une expérience étrange, vécue par Étienne le Grand le 6 mars 1486, quand il dut faire face à un prétendant à la couronne, soutenu par les Turcs et, semble-t-il, par les Hongrois aussi. Lors de cette bataille, le prince moldave avait été desarçonné et dut rester quelques heures parmi les morts, pendant que son adversaire remportait la victoire et prenait le titre de *voievode*. Le prince Étienne fut miraculeusement sauvé, grâce à un de ses fidèles chevaliers, qui eut l’idée de le chercher parmi les cadavres. Un stratagème, imaginé par un autre chevalier, renversa la situation et le prétendant perdit sa tête, tandis qu’Étienne garda la couronne. Le temps passé parmi les morts – sans aucun espoir d’être sauvé, mais avec la perspective de perdre le trône et même la vie – et puis le renversement spectaculaire de la situation ont été considérés par Étienne le Grand, sans aucun doute, comme le résultat de l’intervention divine: après une terrible leçon d’humilité, Dieu lui restituait la vie et la couronne.

A partir de 1486, le prince Étienne change la direction de sa politique, accepte la paix avec l’Empire ottoman et commence à bâtir des églises (une, voire deux par an !) partout dans son pays. Fut-ce un vœu, pour remercier Dieu, de cette manière, de l’avoir sauvé ?

Le prince considérait (et son chroniqueur exprime nettement cette conviction) que les victoires appartenaient à Dieu, qui lui permettait de les remporter; chaque fois, il n’était que l’instrument de la pensée divine, l’homme par la main duquel devaient être réalisés les projets divins. Par conséquent, l’expérience vécue le 6 mars 1486 et les événements tragiques qui l’avaient précédée, en 1484-1485, étaient destinés à lui signaler le mécontentement de Dieu. L’équilibre une fois rétabli, le prince regagne la grâce de Dieu et, jusqu’à sa mort, il ne cesse pas à lui témoigner, en toute humilité, sa gratitude et sa confiance.

LE RÈGNE D'ÉTIENNE LE GRAND ET LA SUCCESSION: UNE PERSPECTIVE IDÉOLOGIQUE

Le règne d'Étienne le Grand, voïévode et maître de la Moldavie (1457-1504), occupe une place particulière dans l'histoire de la *domnia* moldave. Étienne, en s'emparant du pouvoir en 1457, met fin à près de vingt-cinq ans de succession anarchique, depuis la mort de son grand-père Alexandre le Bon (1400-1432). À l'évidence, le règne d'Étienne le Grand contraste avec celui de ses prédécesseurs, tant par sa durée exceptionnelle (47 ans) que par ses conséquences, puisqu'il assura à ses fils et petits-fils une succession peu contestée au moins jusqu'en 1538.

La succession sur le trône moldave fut l'enjeu, entre 1433 et 1457 d'une lutte sans concession entre les différents prétendants issus d'Alexandre le Bon, qui cherchaient le soutien des autres États autour de la Moldavie (la Pologne, la Hongrie et la Valachie). Mais, naturellement, le recours à la force s'effectuait dans un cadre dynastique, si bien que ces deux facteurs – la légitimité héréditaire et les soutiens politiques et militaires, ceux des principaux boyards dans le pays ou exilés, comme ceux des princes voisins – contribuent simultanément à la succession sur le trône princier.

L'avènement d'Étienne en 1457 n'échappe pas à la règle, et par conséquent, nous ne présenterons pas ici les détails de la prise du pouvoir. En revanche, nous croyons que la dévolution du trône ne peut être saisie dans toute sa globalité sans prendre en compte les représentations mentales que les contemporains et les successeurs avaient à son sujet.

S'agissant du règne d'Étienne le Grand, dont nous avons rappelé l'importance exceptionnelle, le problème qui se pose est double. Il importe en effet en premier lieu de cerner la conception du prince, ou de son entourage, au sujet des projets dynastiques et de la préparation de sa propre succession. Toutefois, la succession est une notion complexe; au-delà du seul trône princier de la Moldavie, le prince, comme tout souverain chrétien,

se situait dans le cadre d'une succession spirituelle, qui justement donnait à sa fonction toute sa légitimité¹.

Dans cette perspective, notre étude portera à la fois sur les conceptions sur l'hérédité et la succession au trône sous Étienne le Grand que sur l'héritage politique et idéologique du grand voïevode: la représentation de la succession des princes a-t-elle été modifiée après le règne ?

Les sources les plus utiles – mais sans exclusive – dans cette réflexion sont les chroniques moldaves, dont la rédaction a justement commencé sous Étienne le Grand. Mais si nous sommes convaincus de la pertinence d'une telle problématique, nous sommes aussi conscients que, faute de nouvelles sources, de telles recherches, aujourd'hui comme demain, sont souvent condamnées à de nouvelles interprétations, à des comparaisons, et à l'analyse la plus juste possible des idées politiques du règne.

I. L'héritage: le trône de la Moldavie.

Le système de succession des princes roumains reposait dans une large mesure sur l'hérédité, même si d'autres facteurs avaient également une incidence certaine². La revendication du trône héréditaire apparaît à travers plusieurs termes. Ainsi, le terme slave «*ocina*» – qui évoque, significativement, la propriété alleutière, mentionné dans un traité conclu entre Étienne et le roi de Pologne le 12 juillet 1499³. L'hérédité princière, première source de légitimité successorale, s'exprime particulièrement dans les sources rédigées en latin avec le titre de *heres* (ou *haeres*). En revanche,

¹ Voir, par exemple, ce passage concernant les *basileis*, dans G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le césaropapisme byzantin*, Paris, 1996, p.70: „On succède à un roi ou à un empereur, et la pratique successorale la plus ordinaire et la plus sûre est alors, sans doute, la transmission héréditaire; mais on lui succède *dans* un rôle et une fonction, *dans* une série où l'on est appelé par Dieu”.

² C'est le fameux système „héréditaire-électif”, décrit par Cantemir et théorisé en tant que tel par l'historiographie. Cette conception est d'ailleurs discutable, mais nous n'aborderons pas cette question ici. Voir par ailleurs, notre étude *La signification de l'élection du prince régnant dans les provinces roumaines de Valachie et de Moldavie (XVe – XVIIe siècles)*, in *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Cădea, Paul Cernovodeanu și Gheroghe Lazăr, Brăila, 2003, p.285-298, avec des indications bibliographiques sur le sujet.

³ Étienne obtenait l'assurance de pouvoir se réfugier en Pologne en cas de danger, où il serait aidé pour reprendre l'héritage paternel. I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucarest, 1913, doc.178, p.431. Le texte est publié dans les deux versions originales, slave et latine. Dans le texte latin, p.438, „*patriam nostram*”.

ce titre n'apparaît pas dans les actes de donation internes en slavon, où il ne serait d'aucune utilité: sa présence dans les actes latins, destinés à des villes et principautés voisines de la Moldavie⁴, indique bien la revendication de la légitimité, à l'encontre des éventuels prétendants qui ne manquaient pas de trouver refuge dans ces mêmes territoires.

Un autre titre doit être pris en compte dans la revendication de la légitimité: celui de *voïévode*. Il n'était pas, rappelons-le, un titre souverain, pas plus dans les Pays Roumains que dans les pays voisins, mais une dignité personnelle, qui s'effaçait dans les rapports avec les sujets devant le titre plus imprécis, mais autrement plus significatif de *gospodar* (seigneur)⁵. Cette dignité a été conférée aux fils du prince régnant, mais rien ne prouve dans la plupart des cas que cette élévation impliquât une association au trône. En revanche, il apportait bien des garanties pour une succession dynastique. Ainsi, les quelques documents internes conservés du règne de Bogdan II (1449-1451) comprennent parmi les témoins la mention d'Étienne voïévode, déjà promu à cette dignité du vivant de son père.

C'est donc un prince conscient de sa légitimité héréditaire qui parvient à occuper le trône, en chassant par la force le voïévode Pierre Aron en 1457. L'idée d'une succession dynastique apparaît principalement dans deux types de sources: les diplômes internes et les traités conclus avec le roi de Pologne, suzerain de la principauté moldave. Dans les deux cas, l'acte de donation ou de confirmation des privilèges, ou respectivement le serment de fidélité, le prince assure la continuité de la pratique des prédécesseurs.

La formule la plus courante, recopiée sous les différents princes dans les privilèges concédés aux monastères du pays, était la mention de la mémoire (*pomenire*) des „parents et prédécesseurs”, „saintement défunts” – cette dernière formule se rapportant *a priori* à l'acte de fondation lui-même.

Certains voïévodes défunts sont cependant mentionnés explicitement dans les actes d'Étienne le Grand: Alexandre le Bon, le grand-père et l'ancêtre des différentes branches rivales des *Mușatini*, ainsi que les oncles du voïévode, Élias Ier et Étienne II, et bien évidemment son père, Bogdan II. On ne trouve pas naturellement de mention des adversaires de son père,

⁴ Dans une lettre d'Étienne le Grand à la ville de Brașov (17 décembre 1487), on trouve la titulature suivante: „*Johannes Stephanus woyewoda, Dei Gracia dominus heresque terre Moldavie*” (*ibidem*, doc.168, p.379).

⁵ Voir à ce sujet notre étude, *Remarques sur la signification du titre souverain dans les Principautés Roumaines*”, in *SMIM*, XIX, 2001, p.67-77.

d'Alexandre II (mort en 1455) ni, dans les actes plus tardifs, de Pierre Aron (mort en 1470), l'ennemi mortel de la famille d'Étienne. Par ailleurs, Étienne alla plus loin que ses prédécesseurs dans son identification à la dynastie. Il fit restaurer la nécropole des premiers voïévodes à Rădăuți et prépara celle de sa famille dans sa nouvelle fondation de Putna. Cette dernière, distincte de la sépulture des prédécesseurs – sauf Alexandre le Bon, qui reposait dans sa fondation de Bistrița – apparaît comme la fondation d'un prince en charge d'un héritage revendiqué et assumant à ce titre l'autorité souveraine.

Deux autres aspects se rapportent à cet attachement au lignage: les alliances matrimoniales⁶ et la préparation par Étienne de sa propre succession. Les mariages d'Étienne le Grand reflètent ses choix, de nature à conforter le prestige de sa dynastie, et par conséquent de sa propre progéniture. Certes, les alliances furent en premier lieu des choix stratégiques: un prince russo-lithuanien – par Eudocie de Kiev, cela étant conforté par le mariage entre la fille d'Étienne et celle du fils du grand-prince moscovite. Une alliance avec Mangoup, ce qui traduisait l'intérêt particulier d'Étienne pour l'espace pontique et enfin une alliance avec la Valachie, à bien des égards l'État le plus proche de la Moldavie et qu'Étienne n'eut de cesse de tenter de contrôler entre 1473 et 1481.

Mais, à l'évidence, ces alliances ne sont pas simplement circonstanciées. En effet, elles assuraient aux héritiers d'Étienne qui devaient en être issus un prestige d'une autre nature. Les deux premiers États avec lesquels Étienne s'est lié sont, d'une manière tout à fait significative, porteurs d'une tradition „impériale” – si l'on définit ici ce *tsarstvo* comme une souveraineté orthodoxe, dans la continuité de la *basileia* byzantine. Dans le premier cas, la principauté de Kiev évoquait un passé révolu, celui de la Rus', qui conservait un prestige particulier dans l'espace russe⁷, compte tenu de l'ancienneté de la christianisation et des liens avec Byzance.

⁶ Pour une vue d'ensemble du problème sous la dynastie des Mușatini: Ștefan S. Gorovei, *Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV-XVI)*, in *România în istoria universală*, II,1, Iași, 1987, p.685-697.

⁷ La bibliographie est très importante sur ce sujet. Pour une première approche, voir N. V. Riasanovsky, *Histoire de la Russie des origines à 1984*, Paris, 1987, p.111. Sur les fondements idéologiques de la principauté de Kiev et leurs prolongements dans l'État moscovite: F. Dvornik, *Les Slaves. Histoire et civilisation de l'Antiquité aux débuts de*

Dans le second cas, il est clair qu'au-delà du sort de ces dynastes grecs de Mangoup, les liens avec les familles liées aux anciens *basileis* et aux despotes serbes étaient privilégiés; il suffit pour s'en convaincre d'observer le voile funéraire de la princesse Marie, conservée dans le monastère de Putna⁸.

Quant aux princes valaques, ils avaient aussi acquis, depuis la seconde moitié du XIVe siècle, un prestige „impérial”, ne serait-ce que par leur patronage actif des monastères hagiorites⁹. Nous laisserons cela de côté, puisque les sources moldaves sont muettes à ce sujet et qu'il n'était pas question de reconnaître à la Valachie une quelconque prééminence. En revanche, les Basarab représentaient une dynastie illustre dans cet espace. La chronique moldo-allemande insiste sur l'appartenance de l'ultime épouse d'Étienne à un „lignage élevé”¹⁰. Maria Voichița présentait en effet une ascendance double, celle des voïévodes valaques Basarab par son père, et des despotes serbes par sa mère.

Ces alliances matrimoniales sont inséparables des questions de succession, même si elles ne se limitent pas à de tels enjeux. Les fils d'Étienne devenaient cependant des héritiers de plusieurs lignages, dont le prestige pouvait légitimement les distinguer des ultimes rejetons des lignages rivaux.

l'époque contemporaine, Paris, 1970, p.721-736. Voir aussi l'article suggestif de Dumitru Nastase: „La succession khazare” dans *l'idéologie souveraine des princes de Kiev*, in *The Legacy of Saints Cyril and Methodus to Kiev and Moscow*, in *Proceedings of the International Congress of the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity*, 26-28 November 1988, Thessalonique, 1992, p.359-364.

⁸ Sur cette broderie, et le contexte de sa réalisation: I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV*, in *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, sous la direction de M. Berza, Bucarest, 1964, p.479-539. Voir aussi la reproduction de cette broderie dans *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sous la coordination de M. Berza, Bucarest, 1958, p.288-290.

⁹ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et ses premiers contacts avec la principauté de Valachie*, in „Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, I, Bucarest, 1963, 1-2, p.31-38. Voir aussi la thèse du même auteur: *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, collection *Orientalia Christiana Analecta*, Rome, 1986, *passim*.

¹⁰ *Cronica moldo-germană*, in *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, Bucarest, 1959, p.31.

Les noms et les titres portés par les fils d'Étienne donnent aussi des indications au sujet des projets de succession auxquels songeaient le prince moldave. La *sanctio* des actes des princes roumains comprenait une formule demandant aux successeurs de maintenir les privilèges obtenus par les bénéficiaires du diplôme. Cette formule, tout à fait commune, mentionne globalement les successeurs. Dans la première moitié du XVe siècle, figuraient parmi les successeurs éventuels les fils mais aussi les frères du voïévode, ceux-ci étant parfois cités en premier, comme lors du *condominium* dynastique de 1436-1442. Sous Étienne le Grand, la formule de succession ne mentionne plus que les seuls fils – et d'une manière plus vague „ceux qui sont issus du lignage”. L'abandon de la référence aux frères est définitive¹¹. La durée exceptionnelle du règne d'Étienne – près de 47 ans – a sans doute consolidé la succession héréditaire directe en Moldavie.

Au cours du règne d'Étienne, ses fils furent aussi associés à la garantie des diplômes en tant que témoins, cités dans la majeure partie des actes après leur père mais avant les principaux boyards moldaves. L'aîné, Alexandre, est cité ainsi entre 1464 et l'année de sa mort en 1496. Il n'est jamais mentionné comme voïévode dans les actes conservés, bien qu'il apparaisse avec ce titre dans d'autres sources¹². Cependant, au cours de l'histoire des Principautés Roumaines, le titre de voïévode n'a pas toujours permis de distinguer l'héritier du trône, puisque la primogéniture n'était pas de mise.

Les fils d'Étienne s'étaient vus attribuer des noms de la dynastie moldave. L'aîné prit le nom d'Alexandre, comme son illustre arrière-grand-père, Alexandre le Bon. La fidélité à la mémoire des anciens princes s'exprime bien par l'adoption de prénoms princiers, comme le suggère le passage de la *Chronique anonyme* qui relate sa mort¹³. Le cas de Bogdan, le dernier fils légitime d'Étienne, est particulièrement intéressant. Ce jeune prince est mentionné dans les actes internes le plus souvent sous le double nom de Bogdan-Vlad, entre 1479 et 1497. Ce double nom est un cas

¹¹ Le dernier document en ce sens serait un acte d'Alexandre II, le 12 juin 1453 – DRH, A, Moldova, II, doc.32, p.44.

¹² Voir par exemple la mention de la mort d'„Alexandre voïévode”, dans la *Chronique anonyme du Pays moldave*, in *Cronicile slavo-române*, p.20.

¹³ *Ibidem*, p.20: „L'an 7004 (1496), le 26 juillet, un mardi, est décédé le serviteur de Dieu Alexandre voïévode, le fils d'Étienne voïévode, qui a été enseveli près de son arrière-grand-père, Alexandre voïévode, au monastère de Bistrița”.

exceptionnel en Moldavie. Vlad est un prénom dynastique particulièrement répandu chez les Basarab. Le prince Bogdan-Vlad portait donc deux noms qui sont autant de références dynastiques, par son père et par sa mère¹⁴.

Pierre et Élie étaient d'autres noms dynastiques déjà portés par d'anciens voïévodes, tout comme Bogdan, le père d'Étienne. Bogdan-Vlad, second fils d'Étienne à porter le premier nom – un autre Bogdan, fils de Maria de Mangoup, est cité entre 1473 et 1479 – abandonne son double nom en 1498, au moment où il reçoit le titre de voïévode dans les actes de son père¹⁵. On sait par diverses sources que les princes changeaient de nom lors de l'avènement, en prenant un „nom de pouvoir”. Certes, Bogdan ne régnait pas encore, mais son nom fut désormais associé au titre de voïévode parce qu'il était devenu, en tant qu'ultime fils légitime, l'héritier de son père.

La succession, nous l'avons dit, ne peut se limiter aux seules questions des droits au trône. Plusieurs indices concordent pour montrer qu'Étienne le Grand a consciemment assumé les tâches qui incombait à un souverain orthodoxe dans la tradition byzantine. Il en va ainsi de la protection de l'Église – et en particulier de Zographou, l'ancien monastère des tsars bulgares¹⁶ –, mais aussi par la réception, bien connue, d'un héritage littéraire et de traditions politiques incontestables: nous ne citerons, à titre d'exemple, que la réception du droit impérial byzantin, telle la compilation (*Syntagma*) de Mathieu Blastares.

C'est dans cette perspective qu'il faut placer les attitudes impériales d'Étienne le Grand. Nous ne revenons pas sur les mentions qui font état, en particulier dans la *Chronique anonyme*, contemporaine du prince, du titre de „tsar”, mais de ce même usage étendu à l'ensemble des prédécesseurs depuis Alexandre le Bon¹⁷. Replacée dans le contexte des alliances matrimoniales contractées, la politique d'Étienne semble tout à fait

¹⁴ Voir Constantin Burac, *Bogdan-Vlad urmaşul lui Ştefan cel Mare*, in **AIPI**, XXV-1, 1988, p.247-252. Cependant, on ne peut pas prétendre que ce nom marquait clairement une revendication dynastique pour le trône valaque.

¹⁵ Le premier acte conservé et publié dans **DRH**, A, Moldova, III, date du 24 septembre 1498 (nr.230, p.408-409).

¹⁶ Stoica Nicolaescu, *Din daniile lui Ştefan cel Mare făcute Mănăstirii Zografu de la Sfântul Munte Athos*, Bucarest, 1938. Une réactualisation dans Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains...*, passim.

¹⁷ L'expression „Moldavstii carie” se trouve dans la *Chronique anonyme*, in *Cronicile slavo-române*, p.7.

conséquente: l'alliance avec des dynasties porteuses, dans une mesure plus ou moins grande, d'une légitimité impériale (byzantine ou serbe), et l'emploi dans la chronique du Pays moldave du terme d'„empire” pour les désigner.

C'est ce modèle politique, transmis par l'historiographie médiévale, qui devait être imité par certains successeurs, en particulier son fils Pierre Rareș (1527-1538 et 1541-1546). Si à certains égards Étienne le Grand constitue un modèle fondateur dans les chroniques moldaves, il n'en est pas moins vrai que le prince a aussi cherché à intégrer son règne dans la tradition historique du pays. La chronique de son règne est ainsi précédée par une liste des anciens voïévodes du pays.

II. La succession des princes moldaves après Étienne le Grand

Les chroniques constituent les principales sources enregistrant l'évolution des conceptions au sujet de la succession des princes. Celle-ci n'a jamais fait l'objet de normes précises, de droit positif, mais plutôt d'usages (l'hérédité) plus ou moins compliqués par les interventions extérieures. Les chroniques rédigées sous Étienne le Grand et ses premiers successeurs ont fixé le modèle de la transmission du trône dans un cadre dynastique¹⁸. En effet, il est remarquable que les principales étapes de l'avènement du prince apparaissent dans la chronique du règne d'Étienne; d'autre part, dans les chroniques suivantes, le règne est considéré incontestablement comme la source originelle de la légitimité dynastique.

S'il n'est malheureusement pas possible de dater avec certitude le début de l'onction des princes à l'avènement, en revanche le premier cas mentionné explicitement est celui d'Étienne le Grand en 1457, dans les différentes versions de la *Chronique de Putna*¹⁹. Nous n'avons pas de raison

¹⁸ Il est significatif à ce propos que la continuité historiographique s'achève après 1574, c'est-à-dire après l'avènement de Pierre le Boiteux, un voïévode issu des lignages valaques.

¹⁹ La version la plus complète est celle de la *Chronique de Putna II*, in *Cronicile slavo-române*, p.61: „Mais après cela s'est assemblé tout le pays avec le très saint métropolitain monseigneur Téocliste et avec l'aide de Dieu, il l'a oint pour la *domnia* (*na gospodstvo*), sur le Siret, où se nomme ce lieu Dereptate jusqu'à aujourd'hui”.

de remettre en cause l'authenticité du récit, même s'il faut bien remarquer son imprécision²⁰.

L'élection d'Étienne le Grand par le Pays – c'est-à-dire les grands dignitaires et les milices fidèles au nouveau prince – en 1457 est également la première election mentionnée dans une chronique moldave. Nous ne discuterons pas ici de sa forme réelle, qui se limita probablement à une cérémonie de confirmation par le Pays²¹. La *Première chronique de Putna* rapporte ces faits assez vaguement²², et visiblement amplifiés par la chronique du XVIIe siècle attribuée à Grégoire Ureche²³. Dans ce dernier cas, nous avons affaire à une reconstitution, fondée sur des éléments du cérémonial du XVIIe siècle; ce récit prend une importance capitale dans la chronique d'Ureche, qui consacre une grande place à la dynastie „stéphanienne”. L'élection reconstituée prend ainsi tout son sens, en créant un lien entre le pays et la dynastie d'Étienne.

Nous n'avons pas la preuve d'une „élection” de Bogdan III en 1504; l'évêque Macaire et les autres chroniqueurs du XVIe siècle ne la mentionnent pas; mais ce silence des sources n'implique pas pour autant l'absence de toute assemblée de confirmation, au cours de laquelle les boyards reconnaissaient la légitimité du prince – ce qui est bien le sens originel de l'élection – et lui rendaient l'hommage. À ce sujet, la chronique d'Ureche se montre plutôt imprécise, se contentant d'affirmer que Bogdan parvint au pouvoir „avec la volonté de tous les habitants du pays”²⁴, ce qui peut très bien indiquer une répétition du cérémonial de 1457: devant les boyards et les milices assemblées, le prince a été une première fois acclamé, avant d'être oint à l'église. Cependant, un témoignage contemporain, celui du médecin Leonardo de Massari, rapporte qu'Étienne dut, dans les derniers

²⁰ L'onction se déroulait en général dans les églises des villes de résidence princière, comme Suceava ou Hârlău. Certes, il est concevable que cette onction se soit déroulée dans la hâte, Étienne étant engagé dans une lutte pour le pouvoir. Néanmoins, une onction dans une église de village suscite le doute.

²¹ Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare „ales” domn în aprilie 1457 ?*, in *AIPIA*, XXIX, 1992, p.19-33.

²² *Chronique de Putna I*, in *Cronicile slavo-române*, p.49.

²³ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, éd. P. P. Panaitescu, Bucarest, rééd. 1958, p.91.

²⁴ *Ibidem*, p.135.

jours précédant sa mort, imposer la succession de son fils à quelques boyards récalcitrants²⁵.

Cette version n'est pas incompatible avec la tenue d'une assemblée „élective”, dont le but était, non pas le choix du prince, mais plutôt – après l'élimination des quelques opposants – la confirmation de ses droits héréditaires. L'élection est mentionnée explicitement pour certains princes du XVIe siècle (Élias et Étienne Rareș, Alexandre Lăpușneanu). Cela ne signifie nullement son absence sous les premiers successeurs d'Étienne le Grand²⁶. En revanche, tant l'onction (Macaire, 1517) que l'élection (Macaire, 1546), qui étaient, nous l'avons vu, attachées au règne d'Étienne le Grand, ne sont pas clairement mentionnées sous ses premiers successeurs, comme si la légitimation dynastique revendiquée dans les chroniques avait été suffisante.

En effet, c'est sur ces bases idéologiques que se développe dans les chroniques du XVIe siècle l'idée de la „Bonne Lignée”. Celle-ci est la succession des princes fidèles à la vraie foi et par conséquent à l'Alliance avec Dieu. Dans le cadre de l'Alliance davidique, la succession peut être dynastique tant que les princes marchent dans les pas de Dieu. Mais l'idée de Bonne Lignée ne coïncide pas toujours avec la succession héréditaire: elle désigne tour à tour plusieurs lignages, issus de la descendance d'Étienne le Grand, mais souvent hostiles les uns envers les autres.

Dans la chronique de Macaire, Bogdan III l'Aveugle (1504-1517) bénéficie de la renommée de son père Étienne²⁷. Macaire fait d'Étienne le Jeune le premier prince oint dans sa chronique: „Et il a laissé le pouvoir (*tsarstviiia*) à son fils, Étienne voïévode le Jeune, celui-ci ayant alors 9 ans, et il a reçu la bénédiction de l'onction par la main du très saint métropolitain monseigneur Téoctiste, dans la cité très glorieuse de Suceava”²⁸. La légitimité conférée par l'onction du métropolitain apparaît encore plus clairement lorsque Macaire raconte la mort de Téoctiste, survenue en 1528:

²⁵ Ce témoignage de Leonardo de Massari, daté du 21 août 1504, est publié dans Hurmuzaki, *Documente*, VIII, doc.50, p.40-41. Étienne le Grand se serait présenté dans un champs devant ses boyards, avec de grandes menaces, et aurait imposé aux boyards un serment de fidélité à son fils Bogdan.

²⁶ Selon Grégoire Ureche, Pierre Rareș fut lui aussi „élu” en 1527.

²⁷ Macaire, in *Cronicile slavo-române*, p.91.

²⁸ *Ibidem*, p.92.

„est décédé dans le Seigneur, à un âge avancé, celui qui oignait les empereurs et le précepteur de la Moldavie, le métropolite monseigneur Téoctiste”²⁹. Alors que, dans la chronique du Pays moldave, Étienne le Grand est le premier prince oint de Dieu, la Bonne Lignée qui en découle repose d’abord sur l’entente entre la *domnia* et les hiérarques défendant la vraie foi, pour le salut de la Moldavie.

Toutefois, l’élément dynastique incontestable demeure le sang princier, issu d’Étienne le Grand et transmis aux rejetons princiers, qu’ils soient légitimes ou non. Par deux fois au XVIe siècle, un changement de prince (et de lignage) survient grâce à l’apparition d’un prétendant caché, qui a reçu la grâce de Dieu (Macaire, pour Pierre Rareș en 1527 et Euthyme, pour Alexandre Lăpușeanu en 1552). L’image du prétendant caché indique que Dieu choisit seul le fils de prince qui reçoit implicitement les mêmes charismes que son père et devient ainsi apte à régner. Le sang princier, issu d’Étienne le Grand, est ainsi porteur des vertus du lignage.

Au-delà de la légitimation de quelques règnes, la récurrence de la „lumière cachée sous le boisseau” au XVIe siècle nous semble accréditer l’idée qu’il existait une „Bonne Lignée” en Moldavie, qui se définissait aussi par le sang, et surtout par son rapport avec les grands hiérarques orthodoxes. Certes, le thème ne fait pas l’objet d’un développement aussi remarquable que dans le cas de la „Sainte Lignée” serbe³⁰, même s’il n’est pas exclu qu’il s’en inspire³¹. Pourtant, le thème existe, y compris dans l’iconographie moldave, avec l’arbre de Jessé³², qui illustre la Bonne Lignée

²⁹ *Ibidem*, p.95.

³⁰ Sur ce sujet: Boško Bojović, *Stefan Nemanja-Saint Siméon et l’idéologie de l’État dans les hagiobiographies dynastiques du Moyen Age serbe. Une hagiographie dynastique médioserbe inédit: Vie de Saint Siméon-Stefan Nemanja par Nikon le hiérosolymitain*, thèse de doctorat, Paris I, 1990.

³¹ Sur les modèles serbes en Moldavie: M. Cazacu, A. Dumitrescu, *Culte dynastique et images votives en Moldavie au XVe siècle. Importance des modèles serbes*, in „Cahiers balkaniques”, 15, 1990, p.13-102. Les auteurs identifient plusieurs sources d’origine serbe, littéraires et iconographiques, dans la culture moldave. Sur l’influence serbe dans les Pays Roumains: I. R. Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIème siècle*, in **RESEE**, I, 1963, 3-4, p.377-419; idem, *Les Vies des rois et archevêques serbes et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1557*, in **RESEE**, IV, 1966, 3-4, p.393-412. Rappelons que Pierre Rareș avait épousé Hélène Brancović, une fille du despote serbe Jean.

³² Sur la signification dynastique de l’arbre de Jessé et sa place dans l’iconographie moldave: Sorin Ulea, *L’origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave*, in **RRH**, I, 1963, p.57-59.

du Christ, modèle pour ceux qui, imitant les bons et anciens souverains, sont en quelque sorte leurs successeurs spirituels.

La succession des bons princes dans les chroniques moldaves est donc au total, tout autant spirituelle qu'héréditaire. Le sang princier n'est pas suffisant pour appartenir à la Bonne Lignée. En 1574, l'avènement de Pierre le Boiteux, appartenant à un lignage de voïévodes valaques, clôt un chapitre de la succession moldave. Le chroniqueur Azarié ne s'en émeut guère, Pierre „le Bon” étant lui aussi „un homme de bon lignage”³³. Le prestige du trône moldave n'est aucunement diminué, le prince étant issu d'un „bon lignage”, le petit-fils de Mihnea, le voïévode valaque³⁴, le fils de Mircea voïévode³⁵. Il suffit que le prince, tout de même de sang princier, soit porteur des vertus qui firent défaut aux derniers princes, et surtout qu'il se montre prêt à restaurer l'orthodoxie, bafouée par le prince Jean.

La chronique d'Ureche au XVIIe siècle fait également preuve d'un certain attachement à l'idée dynastique pour les successeurs d'Étienne le Grand: tous accèdent au trône dans des conditions qui évoquent une succession dynastique, sinon héréditaire. À la mort d'Étienne, son fils Bogdan III, qui hérite de nombreuses qualités paternelles³⁶, devient naturellement le préféré du Pays³⁷. Cette association de la Bonne Lignée et du choix du Pays existait déjà dans les chroniques moldaves du XVIe siècle, mais elle prend plus d'ampleur au XVIIe siècle.

La chronique d'Ureche s'attache avant tout à souligner la continuité dynastique et à mettre en avant un modèle qui n'appartient plus à la théologie politique, mais qui repose sur la défense du pays et les qualités militaires. En 1527, Pierre Rareș, fils illégitime d'Étienne le Grand, monta sur le trône, après le décès de son neveu Étienne le Jeune. Mais

³³ Azarié, in *Cronicile slavo-române*, p.151.

³⁴ Mihnea le Méchant (1508-1510), père de Mircea le Prétendant qui ne put régner en Valachie.

³⁵ Azarié, *loc.cit.*, p.150.

³⁶ Ainsi, son fils Bogdan III possède les mêmes qualités: „Ensuite, après sa mort, son fils aussi, Bogdan voïévode, prit sa suite, pour les faits de bravoure, *comme il arrive que d'un bon arbre, sorte un bon fruit*” (Grégoire Ureche, *op.cit.*, p.120).

³⁷ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.135: „Après la mort d'Étienne voïévode, *avec la volonté de tous les habitants du Pays*, est demeuré seigneur son fils Bogdan voïévode, peu éloigné de la nature de son père, car les années n'ont pas été suffisantes, mais il avait entrepris de grandes choses”.

l'interruption de la succession héréditaire ne pose pas de problème au chroniqueur du XVIIe siècle, qui précise que le choix du Pays a en fait entériné une cooptation dynastique, le neveu „légitime” désignant son oncle qui ne l'est pas³⁸. Les chroniques du XVIe siècle ne soufflent mot de cette „désignation”, et nous voyons l'auteur bien embarrassé pour préciser la source de l'information: les dires du voïévode moribond ne sont connus que grâce à deux intermédiaires ! Quelle que soit l'authenticité de cet épisode³⁹, il servait bien dans la chronique le principe de la continuité dynastique, en montrant que celle-ci se poursuivait par cooptation.

La succession de 1552 est un autre épisode marquant dans la construction d'une tradition historique dynastique. Alexandre Lăpușneanu, fils illégitime de Bogdan III, s'empare du pouvoir du voïévode Joldea, que des boyards du pays venaient d'élire. La chronique d'Ureche cherche à gommer la rupture; malgré le règne négatif d'Étienne Rareș, elle condamne l'assassinat du voïévode légitime. Celui-ci laissait aussi une sœur, Roxane, fille de Pierre Rareș et d'Hélène Brancović, elle même issue d'un lignage de despotes serbes. C'est par elle que se fait le lien dynastique dans la chronique, car Alexandre dépêche vite quelques soldats pour empêcher un mariage imminent entre Joldea et la princesse⁴⁰. L'empressement du voïévode Alexandre pourrait bien s'expliquer – dans la conception de l'auteur – comme la volonté d'empêcher une double légitimation de Joldea, par l'élection des boyards, puis par son rattachement à la dynastie d'Étienne le Grand. On voit bien en tout cas que l'idée dynastique prime sur l'élection: Alexandre vainqueur n'a aucun mal à se faire confirmer par „l'élection” du Pays, et il épouse même, en 1556, la princesse Roxane, légitimant ainsi son accès au trône. Ce mariage a en quelque sorte la même fonction que la cooptation de Pierre Rareș par son neveu: assurer une transmission en douceur du pouvoir entre les différentes branches de la dynastie d'Étienne le Grand.

Dans une chronologie de la succession des princes moldaves, rédigée en vers en 1686, le métropolite Dosithée commente ainsi cet épisode: „Et sa sœur Roxane, *pour ne pas que s'éteigne le lignage*, prit [comme époux]

³⁸ *Ibidem*, p.147-148.

³⁹ L'identification du métropolite mentionné a été faite par Petre Ș. Năsturel, *Întregiri la istoria lui Petru Rareș*, 1. *O mărturie despre originea domnească a lui Petru Rareș*, in **RI**, VIII, 1997, 7-8, p.497-502.

⁴⁰ Euthyme, in *Cronicile slavo-române*, p.170.

Alexandre, que l'on appelle Lăpușneanu"⁴¹. En épousant Roxane, Alexandre pouvait transmettre à son fils Bogdan les qualités de ses deux grands-pères, Bogdan III et Pierre Rareș. Les deux branches de la dynastie „stéphanienne” se trouvaient ainsi réunifiées.

Le règne d'Étienne le Grand est donc attaché à plusieurs innovations en ce qui concerne la conception de la succession. Sous le règne du voïévode, le rattachement du prince à l'ensemble de ses prédécesseurs – comme en témoigne la chronique du pays – a atteint un degré inconnu avant lui, qui dépasse le thème de l'hérédité et de la légitimité acquise par les descendants de son illustre grand-père. Cette idée d'une lignée de l'ensemble des voïévodes devait aussi alimenter les conceptions de la „Bonne Lignée” au XVIe siècle, dans un contexte d'affirmation du courant traditionaliste orthodoxe – qui s'exprime avec force dans les chroniques et dans la peinture extérieure. Aux yeux des chroniqueurs du XVIIe siècle, la dynastie „stéphanienne” devenait une véritable référence, plutôt reconfortante dans une période marquée par une plus grande instabilité politique et davantage d'interventions ottomanes.

Dépassant le cadre d'un héritage dynastique, le règne d'Étienne, qui se situe peu de temps après la chute de Constantinople, s'inscrivait aussi dans une succession spirituelle et idéologique, comme en témoignent ses alliances matrimoniales. Ce modèle devait être poursuivi au XVIe siècle par certains successeurs (Pierre Rareș et Alexandre Lăpușneanu, et leur mariage avec des descendantes des despotes serbes).

Enfin, l'onction et l'élection – sous la forme que nous avons rappelée – sont attachées également au règne d'Étienne. Nous observons naturellement une amplification du discours à leur sujet – dès les années 1520-1540, avec la chronique de l'évêque Macaire – et davantage encore au XVIIe siècle. N'est-ce pas là une indication sur le temps nécessaire pour qu'une innovation idéologique devienne un véritable modèle pour les successeurs, puis une référence „nationale” ? Car les chroniques, n'en doutons pas, sont avant tout des œuvres de „mémoire” qui ont contribué à la construction progressive d'une tradition historique „nationale”.

⁴¹ Dosoftei (métropolitain de Moldavie), *Cronologia domnilor Moldovei*, éd. Dan Simonescu, dans *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII-XVIII)*, Bucarest, 1967, p.51.

MODELUL CONSTANTINIAN ȘI IMAGINARUL EPOCII LUI ȘTEFAN CEL MARE

Figura împăratului Constantin cel Mare ocupă un loc important în cadrul imaginarului medieval. Fiind considerat întemeietorul împărăției creștine, numit *imago Dei* și cel „deopotrivă cu Apostolii”, primul împărat creștin a fost privit ca principală sursă de legitimare a puterii și ca principe creștin ideal. Spre deosebire de Biserica apuseană, unde Constantin a fost oarecum marginalizat prin deposedarea de atributele puterii în favoarea autorității pontificale, materializată prin celebrul fals *Donatio Constantini*, Biserica răsăriteană a dezvoltat un amplu cult al Sfinților Împărați Constantin și Elena, modelul constantinian fiind extrem de popular în lumea slavo-bizantină. Constantin va deveni un model pentru împărații bizantini: vor fi numeroși cei care își vor alege numele său ca nume imperial, pentru ei înșiși sau pentru fiii lor, iar alții vor primi apelativul de „nou Constantin”. Asociat cu mama sa, Elena, celebră pentru descoperirea la Ierusalim a Adevăratei Cruci, el va fi și un fel de garant al ortodoxiei imperiale¹.

În cele ce urmează, îmi propun să urmăresc în ce măsură modelul constantinian și-a pus amprenta asupra monarhiei ștefaniene. Fac precizarea că aspectele pe care voi încerca să le evidențiez, în continuare, sunt, în primul rând, de ordin cultural și nu urmăresc o corelare cu acțiunile politice după principiul cauză-efect, deși există o anumită întrepătrundere, pentru că nu putem vorbi de o separație între laic și religios pentru perioada lui Ștefan cel Mare. O altă problemă, pe care o propun discuției, este legată de maniera în care acest model cultural a slujit ca mijloc de legitimare a puterii și impactul său asupra imaginarului social, pentru că, așa cum observa Bronislaw Baczko, problema legitimării puterii se află în cadrul imaginarului social, aici se găsesc reprezentările fundamentale ale legitimității, toate societățile inventând și imaginând legitimitatea pe care

¹ *Moyen Age. Chrétienté et Islam*, coord. Christian Heck, Paris, 1996, p.49. Vezi și Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996, p.141-167.

ele o acordă puterii². Privind acest model cultural – preluat de elite și difuzat spre marea masă – prin prisma imaginarului social, încerc să mă apropiez cât mai mult de cadrul mental al epocii, din care nu poate fi exclus ansamblul factologic și interpretările la care el este expus. Aceasta presupune un demers structural, desfășurat pe trei nivele: lumea socială a formelor politice inspiratoare de forme culturale, lumea imaginarului unde societatea proiectează realitățile și insatisfacțiile sale și, între cele două, mediația formelor și temelor artistice³.

„Și tu să-ți fii următoriu lui Constantin cel blagocestiv și cu dânsul să te sature de binele cel vecinic, căroră să fie noao tuturor întru nemerire cu bun darul și cu iubirea de oameni al Domnului nostru Iisus Hristos, că cu dânsul Părintelui împreună cu Duhul Sfânt, mărire și ținere, cinste și închinăciune întru netrecuții vecilor, amin”⁴. Cu acest îndemn își încheia patriarhul Eftimie de Târnovo panegiricul dedicat Sfinților Constantin și Elena. Însă, așa cum observa G. Mihăilă, lucrarea patriarhului bulgar, închinată patronilor imperiali ai creștinismului din secolul IV, nu este doar o simplă operă hagiografică, meritul principal al lui Eftimie fiind punerea în circulație, pentru mediul cultural slavon, a unei istorii a lui Constantin cel Mare, care a devenit modelul monarhilor creștini și, nu în ultimul rând, al domnilor români, dintre care cei mai iluștri sunt Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab și Constantin Brâncoveanu⁵.

Însă, departe de a fi o simplă istorie, proliferarea modelului constantinian reprezintă reflexia atitudinii negative a mediilor ortodoxe din Bizanț și din Balcani față de politica pro-occidentală a unora dintre basileii. Potrivit acestora, fidelitatea față de ortodoxie fusese abandonată de basileii bizantini, care s-au arătat incapabili de a îndeplini misiunea lor pe pământ,

² Bronislaw Baczkko, *Les imaginaires sociaux*, Paris, 1984, p.33.

³ Evelyne Patlagean, *L'histoire de l'imaginaire*, în *La Nouvelle Histoire*, sub direcția lui Jacques Le Goff, Paris, 1988, p.313.

⁴ G. Mihăilă, *Tradiția literară constantiniană, de la Eusebiu al Cezareei la Nichifor Calist Xanthopoulos, Eftimie al Târnovei și domnii Țărilor Române*, în idem, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p.379. Autorul publică, pe lângă un studiu amănunțit privind izvoarele și circulația *Panegiricului* redactat de Eftimie de Târnovo, și două texte: cel mai vechi text slavon păstrat în Moldova și o traducere românească. Pentru a nu crea confuzii, în continuare, vom cita *Panegiricul*, atunci când trimiterea se face la text și G. Mihăilă, *Tradiția*, atunci când trimiterea se face la studiu.

⁵ G. Mihăilă, *Tradiția*, p.259; Alexandru Duțu, *Constantin le Grand dans l'imaginaire de la cour de Constantin Brâncoveanu*, în **RESEE**, XXVII, 1989, 1-2, p.27.

constând în difuzarea versiunii ortodoxe a creștinismului și păstrarea purității dogmei. În acest context, Eftimie de Târnovo opune împăratului de la Constantinopol figura lui Constantin cel Mare, ale cărui calități de prim suveran creștin sunt universal recunoscute. Continuând această direcție, discipolul său, Grigore Țamblac, relevă prin scrierile sale dorința de a demonstra că basileul bizantin nu este cu nimic superior celorlalți suverani ortodocși⁶, altfel spus, conform gândirii isihaste de la cumpăna secolelor XIV-XV, că *toți suveranii ortodocși sunt împărați ai pământului*⁷.

În studiul său dedicat legitimării puterii princiare în hagiografiile slavo-bizantine, Petre Guran se oprește și el asupra importanței pe care prototipul constantinian o are în lumea slavo-bizantină, evidențiind o altă componentă a *Panegiricului* lui Eftimie, cea a apărării creștinătății în fața pericolului otoman⁸. Într-adevăr, lucrarea, dedicată țarului Ivan Șișman, căruia i se adresează și îndemnul citat mai sus, înfățișă modelul conducătorului creștin ideal, de care avea nevoie țaratul bulgar, a cărui existență era amenințată de expansiunea otomană.

Cea mai veche copie moldovenească păstrată a *Panegiricului* este cea cuprinsă în zbornicul copiat de ieromonahul Iacov, la Putna, în 1474, din porunca lui Ștefan cel Mare. Însă, principala problemă nu este legată de pătrunderea acestui text în mediul cultural moldovenesc, ci de modul în care el era folosit. Păstrarea acestui text într-un zbornic bisericesc ar putea crea impresia că el are o valoare strict religioasă, circulând și fiind cunoscut doar în mediul bisericesc, nefiind familiar și mediului laic. Prezența unui fragment din *Panegiric* în cadrul *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab denotă importanța figurii lui Constantin în conturarea portretului ideal al principelui creștin. Dar, spre deosebire de *Învățături*, care reprezintă o operă parenetică menită să-i confere domnului muntean un loc aparte în contextul cultural al lumii post-bizantine⁹, am putea crede că *Panegiricul* copiat din porunca lui

⁶ Ilka Petkova, *Grégoire Camblak: l'idée de l'unité orthodoxe*, în „Études Balkaniques”, 1996, 3-4, p.106-108.

⁷ Daniel Barbu, *Monde byzantin ou monde orthodoxe ?*, în **RESEE**, XXVII, 1989, 3, p.267.

⁸ Petre Guran, *La légitimation du pouvoir princier dans les hagiographies slavo-byzantines (XIe – XVIe siècles)*, în „Archæus”, IV, 2000, 1-2, p.259.

⁹ Matei Cazacu, *La place des „Enseignements du prince Neagoe Basarab à son file Theodosie” dans l'histoire des idées politiques*, în **RER**, XIX-XX (1995-1996), 2000, p.217-226.

Ștefan cel Mare nu poate fi o „oglină” a acestuia, de vreme ce el este dedicat țarului Ioan Șișman, iar legătura cu Ștefan nu se face în nici un fel, el neconstituind altceva decât un simplu text liturgic. Totuși, există un anumit aspect care particularizează copiile moldovenești ale *Panegiricului*. Emil Turdeanu și, ulterior, G. Mihăilă au observat o lacună comună pe care o prezintă aceste texte: lipsa pasajului în care apărea numele lui Ioan Șișman, omisiune care nu este deloc un rezultat al hazardului¹⁰. Operând această extracție, copistul moldovean nu doar că anula destinația conferită de Eftimie, dar și conferea lucrării un caracter general, opera putând fi oglinda oricărui principe creștin.

Datorită acestui ultim aspect, putem considera că *Panegiricul* a putut sluji drept „oglină” și lui Ștefan cel Mare, chiar dacă nu este vorba de o lucrare care să cuprindă o serie de principii normative, ci doar reflectă idealitatea unui model transcendent. Modelul reprezentat de Sfântul Împărat întrunea cel mai bine calitățile monarhului creștin ideal și nu putea să nu-l fascineze. Însă, cel mai veridic și tranșant răspuns în această chestiune este dat de măsura în care trăsăturile imaginii prezentate de „oglină” se regăsesc la principele care urmează acest model. Făcând o paralelă între modelul constantinian și practica politică pe care o dezvăluie letopisețele moldovenești, Andrei Pippidi atrăgea atenția asupra faptului că nu poate exista nici un fel de îndoială asupra legăturilor complexe între inițiativa culturală, imitația la nivelul formal al clișeelelor și transpunerea în viață a unui mare exemplu istoric¹¹.

Însă, pentru a putea înțelege mai bine aceste legături și complexitatea lor, se cuvin făcute câteva precizări. Între istoricii literari români există o amplă polemică referitoare la apartenența sau non-apartenența textelor istoriografice slavone la literatura română. Dacă pentru partizanii non-apartenenței limba este argumentul irefutabil, pentru cealaltă tabără, originea etnică a autorului, conținutul și orientarea operei, precum și publicul receptor constituie argumente hotărâtoare¹². Problema are însă și o altă fațetă, neexplorată de istoricii literari, și care ține de sensibilitatea

¹⁰ Emil Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947, p.104 (apud G. Mihăilă, *Tradiția*, p.264).

¹¹ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ediție revăzută și adăugită, București, 2001, p.208, n.17 și p.102-104.

¹² Vezi G. Mihăilă, *Între Orient și Occident. Studii de cultură și literatură română în secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, București, 1999, p.9-62.

culturală a omului medieval. Termenul *literatură* are, în Evul Mediu, o cu totul altă semnificație decât cea modernă. Termenii folosiți pentru a descrie ceea ce noi numim *activitate literară* trimit la o competență, cea a scrisului, la o știință, cea pe care o furnizează textele și, în cele din urmă, la un statut social, acela al clericului opus laicului, sau, spre sfârșitul Evului Mediu, acela al literatului opus „omului simplu”¹³. Constatarea este valabilă și pentru literatura în limba slavonă, termenii folosiți provenind fie din substantivul „literă” (*slova*), fie din verbul „a scrie” (*pisati*). Importanța pe care o are scrisul derivă din autoritatea pe care acesta o deține, care își are rădăcinile în Scriptură. În ziua Judecării de Apoi, „se va aduce cartea scrisă în care este cuprins totul”¹⁴. „Cărțile cele mari se vor deschide, din ele se vor citi faptele oamenilor”¹⁵, ne informează un text apocrif copiat în Moldova, în veacul XV.

Ținând seama de această apropiere a scrisului de sfera sacrului, se impune un alt mod de a privi cronică lui Ștefan cel Mare, văzută nu doar ca o sursă conținând date și fapte istorice, puse în valoare de critica istorică, ci și ca un sistem de simboluri, care nu pot fi reliefate decât printr-o abordare hermeneutică. De altfel, această cronică este, prin însăși existența ei, un simbol, un simbol al puterii, care legitimează și poate crea solidarități afective. Aceasta pentru că o putere întemeiată în primul rând pe forță nu se consacră decât prin transpoziție, prin producerea de imagini, prin manipularea de simboluri și prin organizarea lor într-un cadru ceremonial¹⁶. Fără a fi prea bogată în detalii, cronică permite relevarea unor mecanisme social-psihologice, de natură simbolică și comunicațională, pe care le oferă spectrul politic al epocii lui Ștefan cel Mare. S-a observat că această cronică a fost elaborată în mai multe etape, redactarea fiind determinată, de fiecare dată, de evenimente care au avut o rezonanță deosebită în conștiința vremii¹⁷.

¹³ Michel Zink, *Literatură / Literaturi*, în *Dicționar tematic al Evului Mediu occidental*, coordonatori Jacques Le Goff și Jean Claude Schmitt, Iași, 2002, p.400.

¹⁴ *Ibidem*, p.401.

¹⁵ Ecaterina Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XV-lea*, București, 1939, p.81.

¹⁶ G. Balandier, *Scena puterii*, trad. Sanda Fărcaș, Oradea, 2000, p.18.

¹⁷ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.238-244.

Această constatare ar fi suficientă pentru a reliefa dimensiunea propagandistică a cronicii, însă ea este completată prin asocierea cu modelele monarhice sacre. Pavel Chihăia a observat folosirea modelului davidian prin inserarea în cronică a celor doi psalmi, după descrierea luptei de la Baia¹⁸. Într-adevăr, pentru prima etapă a elaborării cronicii (1468-1469), ralierea la modelul davidian este cât se poate de explicită. Fragmentul care evocă cucerirea Chilie se încheie cu următorul pasaj: „Și așa a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților, să mulțumească lui Dumnezeu pentru ce i-a fost lui dăruit de Dumnezeu cel Prea Înalt, Savaoth, care se odihnește pe heruvimi”¹⁹. Acest pasaj exprimă atât influența vetero-testamentară, cât și dimensiunea de *rex et sacerdos* a monarhului biblic. Este, astfel, evident că, în gândirea simbolică, cuceritorul Chilie și învingătorul de la Baia este privit ca un nou David. Faptul este ilustrat și de identificarea ulterioară în iconografie a regelui David cu Ștefan cel Mare²⁰. Ralierea, pentru această perioadă, la modelul davidian ilustrează foarte bine traducerea simbolică a raporturilor politice și spectacularizarea ideologiei. La 1468, domnul Moldovei ieșise victorios din confruntarea cu puternicul său vecin, regele maghiar, fapt imposibil dacă nu s-ar fi „împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod”²¹. Susținătorilor, ca și potențialilor oponenți, li se atrăgea atenția că „precum au căzut cei puternici și neputincioșii s-au încins cu putere, astfel să pricepem că războaiele nu se biruiesc cu ajutor de la nimeni, ci de la Domnul Dumnezeu puterilor”²². David îl învinsese încă o dată pe Goliat iar moldovenii trebuiau să se bucure de acest lucru.

Celei de-a doua etape de elaborare a cronicii, între 1473 și 1476, îi corespunde un nou model monarhic, modelul constantinian. Aceasta nu înseamnă deloc abandonarea modelului anterior, ci este rezultatul unui proces evolutiv care reclamă adaptarea limbajului simbolic la noul context politic. Pe de o parte, împăratul Constantin, cel care a asigurat izbânda

¹⁸ Pavel Chihăia, *Modele răsăritene și modele voievodale în Țara Românească*, în „Glasul Bisericii”, XXXV, 1976, 1-2, p.159.

¹⁹ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.16.

²⁰ D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p.603.

²¹ *Cronicile slavo-române*, p.16.

²² *Ibidem*.

adevărata credințe, a acceptat epitetul de „nou David”, prezentându-se ca moștenitor al regalității biblice²³, fapt care explică de ce Ștefan, la fel ca mulți alți monarhi, putea fi considerat un „nou David” dar și un „nou Constantin”²⁴. Pe de altă parte, contextul politic din 1473²⁵ nu mai era același cu cel din 1468. Acest fapt explică de ce simbolurile, ca și comportamentul uman, se schimbă, uneori cu o rapiditate uimitoare, iar aceste schimbări depind foarte mult de evenimente²⁶. În noiembrie 1473, după cucerirea Țării Românești și izgonirea lui Radu cel Frumos, Ștefan se afla într-o cu totul altă postură, iar cel mai potrivit model pentru această situație era cel al primului împărat creștin. Putem observa, în acest caz, felul în care puterea manipulează simbolurile și le organizează într-un cadru ceremonial, pentru că întoarcerea din Țara Românească deschide seria intrărilor „imperiale” ale lui Ștefan cel Mare. Astfel, după trei zile de veselie petrecute în cetatea Dâmboviței, Ștefan se întoarce la Suceava. „Și atunci mitropolitul cu tot clerul bisericesc i-au făcut o întâmpinare minunată și frumoasă, dar mai ales proslăvind pe Dumnezeu pentru câte dăruise robului său, Ștefan voievod”²⁷. Prima intrare imperială este deosebit de importantă în plan simbolic pentru că ea consacră recucerirea unui teritoriu creștin din sistemul politic și militar otoman, reintegrează acest teritoriu unui imperiu creștin. Intrarea imperială semnifică, în acest caz, „venirea împărăției creștine”, o redimensionare a spațiului creștinătății²⁸. Aspectul de cruciadă al campaniei din 1473 este ilustrat și de prezența excesului de zel, specific mișcărilor cruciate, și anume masacrarea necreștinilor: „și a luat cu dânsul

²³ Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, trad. Andrei Niculescu, București, 1998, p.272; „Mare e Domnul nostru și mare e tăria lui și a înțelepciunii lui număr nu iaste, căci ridică cornul mântuirii noastre, pentru noul Davidul, Constantin, și ne-au mântuit pe noi de vrăjmașii noștri și înșelăciunea au perit și legea a înflorit și au plinit tot pământul cu blagoceștiia” (*Panegiricul*, p.360).

²⁴ D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.605.

²⁵ Ștefan S. Gorovei, *1473 – un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p.388-393.

²⁶ David J. Kertzer, *Ritual, politică și putere*, trad. Sultana Avram și Teodor Fleșeru, București, 2002, p.193.

²⁷ *Cronicile slavo-române*, p.17.

²⁸ Doru Radosav, *Arătarea împăratului: intrările imperiale în Transilvania și Banat (secolele XVIII-XIX)*, Cluj, 2002, p.22.

pe mulți țigani, care erau acolo și a pus să fie spintecați mulți țigani, așa încât sângele curgea din castel afară și a dat foc castelului”²⁹.

Așa cum s-a observat, în iunie 1473, Ștefan cel Mare se intitulează pentru prima dată *țar*³⁰, iar atitudinea sa vădit antiotomană implică un nou tip de ceremonial, fapt ilustrat și de intrarea „imperială” din 1475, de după victoria de la Vaslui. Andrei Pippidi a observat legătura dintre această intrare și primirea triumfală a lui Constantin la Roma, după bătălia de la Pons Milvius, fapt ce ar arăta nu numai acordul între acțiunile marelui domn și modelul său imperial, dar și adoptarea unor clișee de către istoriografia slavonă din mănăstirile Moldovei³¹. Însă aceste clișee atestă existența unui dispozitiv destinat producerii de efecte³², care au ca scop exaltarea monarhiei și a misiunii acesteia, fapt ce se realizează prin elemente de natură simbolică. O analiză comparată a celor două fragmente de text ne permite evidențierea acestor elemente.

Intrarea lui Constantin în Roma este descrisă astfel:

„Și adunându-se multe noroade râmlenești, cu bucurie mare așteptară și cu mare mărire întră întru împărăteasca Romă. Și fură cete în multe feliuri întru întâmpinarea lui eșind, boiarii și svednici, blagorodnici maicele, fecioare, preoți, călugări și călugărițe, cu ochi luminați și cu suflete curate, pre dânsul priimiră și purtătorului de biruință crucii și împăratului, căci s-au mântuit din munca cea ficleană a lui Maxentie”³³.

Și iată cum este descrisă intrarea lui Ștefan cel Mare în Suceava:

„Și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruințe în cetatea sa de scaun a Sucevii și i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții purtând Sfânta Evanghelie în mâini și slujind și lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la cel Prea Înalt și binecuvântând pe țar: « Să trăiască țarul »”³⁴.

²⁹ *Cronicile slavo-române*, p.32.

³⁰ Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943, p.121.

³¹ Andrei Pippidi, *Tradiția*, p.103.

³² G. Balandier, *Scena puterii*, p.16.

³³ *Panegiricul*, p.340-341.

³⁴ *Cronicile slavo-române*, p.18.

Așa cum se poate obseva, asemănarea este cât se poate de evidentă, însă există câteva nuanțe care fac deosebirea. Dacă împăratul Constantin este întâmpinat de „noroadele râmlenești”, observăm că, în cazul intrării lui Ștefan, principalii actanți sunt clericii; or, acest fapt transformă ceremonia într-un act liturgic. Desigur, nu ne putem decât imagina grandioasa întâlnire între cortegiul militar și cel clerical, pe un fundal sonor asigurat de glasul clopotelor, aspectul de „veritabilă liturghie civilă”³⁵ în care puterea se pune progresiv în scenă. Or, această participare a Bisericii este deosebit de importantă datorită faptului că clericii moldoveni erau cei mai în măsură să opereze identificarea între Sfântul Constantin și „noul Constantin” și să asigure translația acestui mesaj către mediile populare prin mijloacele de informare culturală specifice Bisericii. Pe de altă parte, așa cum arăta Ernst Kantorowicz, intrările imperiale care sunt însoțite de aclamațiile *Vivat rex* sau *Trăiască împăratul* nu sunt altceva decât resurgente ale „corpului mistic” al regelui³⁶. S-a observat că fiecare intrare regală sau imperială multiplică și reactivează momentul biblic al intrării lui Iisus în Ierusalim, iar echivalența deductivă dintre o intrare imperială și o victorie împotriva necreștinilor nu se poate face decât sub patronajul simbolic al lui Hristos ca *rex invictus*³⁷, sau, cum spune cronica lui Ștefan cel Mare, „cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul lui Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu cel viu, care s-a născut din Preacurata Fecioară spre mântuirea noastră”³⁸.

Dacă facem o comparație între sărbătorirea victoriei de la Chilia din 1465 și cea din 1475, diferența este foarte mare și nu ține doar de amploarea ceremonialului. Dacă prima dată „noul David”, ca ipostază a celui considerat „împărat și prooroc”³⁹, „a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților, să mulțumească lui Dumnezeu”, începând cu 1473 inițiativa aparține clerului. Aceasta și pentru că raporturile „noului Constantin” cu clerul trebuiau să se identifice cu acele ale sfântului omonim: „Tu de la Dumnezeu ești pus episcop. Socotind urmarea cuvântului, cele ce oblăduiești, toate le vezi că sunt de la Dumnezeu ție

³⁵ G. Balandier, *op.cit.*, p.37.

³⁶ E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton, 1997, p.219-220 (apud Doru Radosav, *op.cit.*, p.64).

³⁷ Doru Radosav, *op.cit.*, p.23-24.

³⁸ *Cronicile slavo-române*, p.18.

³⁹ D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p.605.

poruncite și cât ți-e puterea, cu blagocistie să petreci viața, și acelor cununi și cinstei arhierilor, fără de îndoială vei lua”⁴⁰. Acest fapt poate fi sesizat în plan concret, pentru că, așa cum arăta Leon Șimanschi⁴¹, începând din 1470, actele de cancelarie invocă, în unele situații, credința mitropoliților și, într-un singur caz, pe cea a egumenilor din principalele mănăstiri ale țării.

Elementul principal care face legătura între „noul Constantin” și Sfântul Împărat este epitetul „purtător de biruință”. S-a observat că acest titlu este specific sfinților militari Gheorghe și Dimitrie⁴², însă, fără a exclude acest model, identificarea trebuie făcută în acest caz și cu împăratul Constantin, pentru că el este cel care „pretutindinea și despre toți biruire au luat, de la toți biruitoriu să chema”⁴³. Identificarea cu modelul constantinian este confirmată și de modul similar în care este prezentat ecoul victoriei creștine, ca și dărnicia monarhului:

„Iar cei di pren înprejur limbi și până la ochii să bucurară și toată prietenia către el să arătară și cu ale lui nume să înfrumusețară. Iar el, deschizând toate vistieriile împărătești, săracilor și mișeilor acelea împărți și bisericile dumnezești pretudindenea începu a ponovi, și le dăruia cu moșii îndestulate și le îmbogăția cel de Dumnezeu trimis stăpânitoriu, a căruia cuvânt cu fapta urma”⁴⁴.

„Și a fost atunci veselie între oameni și la toate domniile dimprejur și la toți creștinii dreptcredincioși, căci a biruit Domnul limbile păgâne cu mâna robului său, Io Ștefan voievod. Și însuși Ștefan voievod a făcut atunci mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic. Și a dăruit atunci multe daruri întregii lui oștiri și laudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost”⁴⁵.

⁴⁰ Panegiricul, p.368.

⁴¹ Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 și 1473: program de guvernare și conjuncturi politice*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p.374. Vezi și Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în **RdI**, 35, 1982, 5-6, p.591-592.

⁴² Andrei Pippidi, *Tradiția*, p.101.

⁴³ Panegiricul, p.341.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Cronicile slavo-române*, p.18.

Eșecul din 1476 avea să aducă o nouă întrerupere a cronicii. Ea va fi însă reluată în 1481, atunci când începe a treia fază a întocmirii cronicii oficiale, fază căreia îi corespunde intervalul 1481-1486⁴⁶. Asistăm acum la o reîntoarcere a „purtătorului de birunțe” care își face o nouă intrare „imperială” în Suceava:

„Și domnul Ștefan voievod de acolo s-a întors ca un purtător de biruințe cu toată oastea sa și cu toți boierii săi în cetatea sa de scaun a Sucevii. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și întregii lui oștiri. Și a instituit atunci mulți viteji și a dăruit atunci multe daruri și îmbrăcăminte scumpe boierilor săi și vitejilor și întregii lui oștiri. Și pe toți după vrednicie i-a slobozit pe fiecare la ale sale și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu pentru cele ce au fost, pentru că de la Dumnezeu au fost cele întâmplare”⁴⁷.

Spre deosebire de intrările anterioare, în acest caz, apare un element de noutate, care parcă vrea să sugereze faptul că domnul Moldovei devenise mai înțelept iar supușii se puteau acum împărtași din înțelepciunea sa. De fapt, este vorba de o nouă asociere cu modelul constantinian prin raportarea la sfaturile pe care împăratul Constantin le-a adresat oștenilor săi:

„Când să întâmpla întru războaie, să cădea să iasă afară din tabără la loc curat, și cei dintâi întru liniște să să învețe și așa, ca cum dintru rost, cu dinadinsul să trimită către Dumnezeu rugăciune și pre acela mai decât toate să-l știe pre Dumnezeu și întru toate făcătorul de bine, și în sus să ridice mâinile către Dumnezeu și să grăiască într-acesta chip: Pre tine însuși, Domnul Dumnezeu te știm împărat și împărat te cunoaștem și ajutoriu te mărturisim, și de la tine cele de biruință am luat, și cu tine am biruit pre vrăjmașii cei tari, și de la tine începerile cele bune, bunătate cunoaștem, spre tine și în veacul cel fiitoriu nădăjduim, ai tăi robi suntem toți. Al nostru împărat întru zilele cele delungate și de biruință ne rugăm să ne păzăști pre noi acestea”⁴⁸.

⁴⁶ Ștefan Andreescu, „Cronica lui Ștefan cel Mare”: înțelesurile unei întreruperi, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie, p.249.

⁴⁷ Cronicile slavo-române, p.19.

⁴⁸ Panegiricul, p.367.

Dacă intrările anterioare puteau fi considerate niște „veritabile liturghii civile”, aceasta pare a fi mai degrabă o „liturghie militară”. La fel stau lucrurile și în cazul următorului moment, care a contribuit la o nouă reluare a cronicii, victoria asupra polonilor din 1497. Potrivit textului cronicii, clerul moldovenesc pare să fi lipsit de la sărbătorirea victoriei, prim-planul fiind deținut de oșteni:

„Iar însuși domnul Ștefan voievod a slobozit toată oastea sa, pe fiecare la ale sale și așa a poruncit tuturor vitejilor și boierilor săi să se adune în ziua Sfântului Nicolae în târgul numit Hârlău. Deci s-au adunat toți în acea zi. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț tuturor boierilor săi, de la mare până la mic și atunci a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe, fiecare după vrednicia sa. Și i-a slobozit la ale lor și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu cel Prea Înalt pentru cele ce le-au fost dăruite, pentru că toate biruințele sunt de la Dumnezeu”⁴⁹.

Este greu de spus de ce victoria din Codrii Cosminului nu a fost sărbătorită la fel ca cele anterioare. Ar putea fi invocate multe motive, mergând de la cele ce țin de starea de sănătate a domnului și până la faptul că această victorie, spre deosebire de cele anterioare, fusese una împotriva creștinilor. Totuși, aspectul „liturgic” nu a fost cu totul omis, clericilor oferindu-li-se posibilitatea de a sărbători victoria într-un cadru neobișnuit și anume, sfințirea noii biserici a mănăstirii Neamț. O însemnare de pe un *Tetraevanghel*, copiat în 1512, ne informează că, după victoria obținută împotriva polonilor, Ștefan „s-a întors de la război și a sfințit biserica aceasta, în același an, luna noiembrie 14”⁵⁰. Desigur, nu trebuie să considerăm că la Hârlău nu au fost prezenți și clerici, însă, sărbătorirea victoriei la mai bine de o lună după eveniment, a avut darul de a imprima un caracter preponderent laic. Însă, chiar și în acest caz, asocierea cu modelul constantinian este făcută prin îndemnul la rugăciune pe care domnul îl adresează oștirii sale.

⁴⁹ *Cronicile slavo-române*, p.21-22.

⁵⁰ Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise de la Muzeul de Artă al R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, volum îngrijit de M. Berza, București, 1964, p.560.

Datorită faptului că sărbătoarea constituie un instrument al puterii prin intermediul căreia se efectuează transpoziția dramatică a evenimentelor istorice⁵¹, folosirea modelului constantinian are un important rol propagandistic. Acest aspect nu s-a bucurat de atenția istoricilor, însă se pare că Ștefan cel Mare cunoștea destul de bine importanța propagandei, chiar dacă, pentru acea vreme, nu exista nici termenul care definea această activitate. Nu putem să nu facem o legătură între fazele de redactare a cronicii, ceremoniile descrise de aceasta și asocierea, în cadrul lor, a figurii domnului Moldovei cu marile modele monarhice și acele „scrisori de biruință”, a căror existență a fost semnalată de P. P. Panaitescu. Acesta a observat faptul că au existat mai multe relații istorice, pierdute astăzi, redactate în cancelaria de la Suceava și destinate informării țărilor străine asupra biruințelor moldovenești⁵². Este vorba de o operă istorico-diplomatică, cu un vădit caracter propagandistic, din care nu mai posedăm decât o parte, în special scrisoarea despre izbânda de la Baia și cea de după victoria de la Vaslui. La fel ca Matia Corvin, sau alți principii contemporani, Ștefan cel Mare era interesat de sporirea popularității sale pe această cale, care de multe ori se dovedea a fi mai puternică decât înșeși faptele.

Însă propaganda era folosită și în interiorul țării. Imitarea unui important model monarhic, cum este cel reprezentat de primul împărat creștin, prin raportarea la faptele și acțiunile acestuia, aveau darul de a expune o viziune politică circumscrisă unei importante structuri mentale, timpul creștin. Asociat frecvent cu Sfântul Constantin, Ștefan cel Mare împrumută din calitățile acestuia, apropiindu-se tot mai mult de principele creștin ideal, devenind, pentru unii cronicari, un adevărat cruciat care luptă împotriva păgânătății⁵³. Dar astfel de calități pătrund și în imaginarul colectiv, conturându-se astfel o imagine a lui Ștefan cel Mare foarte apropiată de cea a modelului său. Această pătrundere a fost înlesnită și de iconografia vremii. Astfel, în pronaosul bisericii Arbure, pe peretele vestic, vom găsi două scene inspirate de *Panegiricul* lui Eftimie. Prima este legată de viziunea împăratului Constantin înaintea bătăliei de la Pons Milvius iar cea de-a doua reprezintă episodul descoperirii Adevăratei Cruci de către împărăteasa Elena. În prima scenă, Constantin, reprezentat în fruntea

⁵¹ G. Balandier, *Scena puterii*, p.36.

⁵² P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, în **SCȘI, Istorie**, XI, 1960, 2, p.201.

⁵³ *Ibidem*, p.223.

oștenilor săi, vede pe cer un scut luminos, în interiorul căruia se află o mână care ține o cruce cu două brațe. Mai mult, în tabloul votiv al bisericii de la Pătrăuți, mijlocitor al domnului este însuși Sfântul Constantin, model al unui ideal moral monarhic, a cărui sfințenie se împlinește domnind, sfințenie care se imită, nu se transmite⁵⁴. Prezența lui Constantin cel Mare, în această scenă, ca mijlocitor, se întemeiază pe sfințenia sa, specializată în a exprima o relație cu puterea⁵⁵; iar elementul comun, care exprimă unicitatea puterii și legătura dintre cele trei personaje, este Sfânta Cruce. În aceste condiții, asocierea celor trei personaje exprimă, pe de o parte, rolul atribuit lui Ștefan cel Mare în cadrul planului divin iar, pe de altă parte, medierea pe care el o poate exercita pentru poporul său și chiar pentru întreaga creștinătate.

Acest fapt este ilustrat și de maniera în care imaginea voievodului moldovean a fost percepută peste veacuri. Dacă facem o comparație între portretul literar pe care patriarhul Eftimie i-l face lui Constantin⁵⁶ și modul în care Grigore Ureche îl immortalizează pe Ștefan cel Mare⁵⁷, nu ne-am aștepta să găsim prea multe similitudini între o lucrare hagiografică, scrisă la sfârșitul veacului XIV, și cronică a unui cărturar umanist, de la mijlocul veacului XVII. Și totuși, vom găsi o serie de trăsături comune, atât de ordin

⁵⁴ Petre Guran, *Reprezentări iconografice: semnificația nimbului*, în „Sud-Estul și contextul european”, IX, 1998, p.138, n.23.

⁵⁵ *Ibidem*, p.133.

⁵⁶ „Și acestea de la Dumnezeu era dăruite întru firea lui: cu bărbăția întru toate luminat, întărit cu sufletul, ascuțit la cuget, adânc cu înțelepciunea cuvântului, întru judecăți drept, întru darea milosteniei gata, la față frumos, întru războaie bărbat, spre varvari mare, întru războaie nebiruit, în lege tare și neclătit, la căutătură frumos și vederos, la față bucuos, la măsura trupului mijlociu, la grumaz gros era, la față chipeș, părul capului era rar, de barbă nu prea lipsit, la ochi frumos, tuturor plăcut, lin, smeren, bine apropiat tuturor, foarte milostiv, judecătoriu drept, smerit, cu cele din lăuntru bun, iubitoriu de oameni” (*Panegiricul*, p.374).

⁵⁷ „Fost-au acest Ștefan vodă om nu mare de stat, mândios și grabnic de a vărsa sânge nevinovat; de multe ori la ospetă, omorâia fără giudețu. Iară de alt fel, era om întreg la fire, nepregetuitoriu și lucrul său îl știa a-l apăra și unde nu gândiai, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era greul, însuș nevoia de să vâraia, ca vădzindu-l ai săi, să nu îndărăpteză, și pentru aceia rar războiu de nu izbândia și unde îl biruia alții, nu pierdea nădejdea, că știindu-se căzut gios, să ridica deasupra biruitorului. După moartea lui, până astăzi îi dzic Sfetii Ștefan vodă, nu pentru suflet, că este în mâna lui Dumnedzău, că el încă au fostu om păcătos, ce pentru lucrurile vitejiei lui, carele nime den domni nice mai nainte, nice după dânsul n-au agiunsu” (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p.111).

fizic, cât și de natură morală. Același aspect îl putem sesiza și dacă analizăm dimensiunea mesianică a celor două personaje. Există unele legende care au conservat, într-o formă populară, imaginea mesianismului ștefanian⁵⁸, caracterul mesianic fiind cel mai bine pus în evidență de una dintre cele mai răspândite forme de manifestare, legendele care se țin în jurul morții unor monarhi: este vorba de tema regelui adormit, răspândită atât în Occident, cât și în lumea musulmană⁵⁹. Analizând aceste legende, observăm că ne aflăm în fața unui mit, cel al învierii lui Ștefan cel Mare⁶⁰, similar mitului monarhului nemuritor. Însă, într-o ipostază identică este prezentat și împăratul Constantin, „cel dintâi împărat al nostru”, care stă cu oastea lui sub pământ, așteptându-și sorocul și norocul pentru a ieși la lumină⁶¹.

Desigur, ceea ce a păstrat memoria colectivă, prin intermediul legendelor, poate părea insuficient, pentru că acestea au suferit pierderi și completări de-a lungul timpului sau chiar metamorfozări complete, însă ele atestă răspândirea unui model cultural la o scară mult mai largă decât ar putea-o sugera circulația unei lucrări în manuscris. Aceasta, pentru că atât Ștefan cel Mare, cât și împăratul Constantin sunt prezentați de tradiția folclorică în posturi asemănătoare, fapt care trădează influența modelului. Astfel, într-o legendă, care nu are nimic de-a face cu Moldova sau cu Ștefan cel Mare, apare o stranie asociere de nume, ca și cum întreaga istorie a umanității ar gravita în jurul lor, un prim și un ultim împărat, ale căror personalități anulează intervalul cronologic care îi separă: „înainte de Ștefan au fost împărat Constantin”⁶².

⁵⁸ Ștefan cel Mare și Sfânt. *Portret în legendă*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.48.

⁵⁹ Jacques Le Goff, *Le roi dans l'Occident médiéval: caractères originaux*, în *Kings and Kingship in Medieval Europe*, ed. by Anne J. Duggan, Londra, 1993, p.26-27.

⁶⁰ Vasile Lovinescu a analizat mitul celei de-a doua veniri a lui Ștefan cel Mare, racordându-l la simbolistica universală a fenomenului; el considera chiar că există și o reprezentare iconografică a acestui fapt, anume o icoană de la jumătatea secolului XVII, provenită din biserica cetății Neamț, în care ar fi reprezentați Arhanghelul Mihail și Ștefan cel Mare (Vasile Lovinescu, *Monarhul ascuns*, ediția a II-a, Iași, 1999, p.35-50).

⁶¹ Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p.445.

⁶² Elena Niculiță-Voronca, *Datinile și credințele poporului român, adunate și așezate în ordine mitologică*, ed. Victor Durnea, II, Iași, 1998, p.107.

LE MODÈLE CONSTANTINIEN ET L'IMAGINAIRE DE L'ÉPOQUE D'ÉTIENNE LE GRAND

Le modèle constantinien a été très répandu dans le monde byzantino-slave. Cette étude met en lumière les références au prototype constantinien dans la littérature et l'art de l'époque d'Étienne le Grand, les fonctions complexes et multiples qui reviennent de l'imaginaire dans la vie collective, et notamment dans l'exercice du pouvoir. Le *Panégirique* des saints Constantin et Hélène, écrit par Euthyme, patriarche de Târnovo, et proposé comme modèle au tsar bulgare Ivan Šišman, s'inscrit dans un effort général de résistance aux envahisseurs turques. Mais, comme l'a démontré Émile Turdeanu, le copiste moldave y a laissé son empreinte originale, en écartant le passage qui contient le nom du souverain bulgare, de sorte que le panégirique a été diffusé en Moldavie sans cette allusion. Sans doute, l'omission n'est pas due au hasard: son auteur pensa, peut-être, que dans le milieu roumain le nom du tsar bulgare aurait pu introduire un anachronisme et il essaya de ménager la susceptibilité du prince roumain. La seconde partie de la présente analyse concerne les rapports entre le texte de la chronique d'Étienne le Grand et le *Panégirique*.

Cette analyse met en évidence l'influence de la pensée politique hésychaste, ainsi que l'influence du texte d'Euthyme sur l'imaginaire politique moldave. On peut remarquer que le pouvoir politique s'entoure de représentations symboliques et que pour lui le domaine de l'imaginaire et du symbolique est un lieu stratégique d'une importance capitale.

COMERT, ALIANȚE ȘI ACȚIUNE MILITARĂ ÎN POLITICA LUI ȘTEFAN CEL MARE LA ÎNCEPUTURILE DOMNIEI (1457-1462)

Când Ștefan s-a înscăunat în domnie, în aprilie 1457, situația internațională a Moldovei era fundamental determinată de înfruntarea, devenită tradițională, dintre Ungaria și Polonia pentru suzeranitate asupra țării, factori la care se adăuga, cu rol încă subsidiar, tendința noilor stăpâni ai strâmtorilor Mării Negre, turcii otomani, de a instaura dominația lor efectivă asupra ansamblului bazinului pontic. Însăși preluarea puterii de către noul domn a fost un moment al alternanței de succese și insuccese ale rivalității dintre cele două mari regate catolice vecine, în efortul lor de a-și asigura controlul asupra țării de la răsărit de Munții Carpați, alcătuită cu un secol mai înainte, într-o conjunctură internațională dominată tot de înfruntarea ungaro-polonă.

În centrul rivalității ungaro-polone pentru Moldova se afla legătura cu Marea Neagră prin teritoriul țării. Transformată de negustorii genovezi în zonă de legătură nemijlocită între Mediterana și interiorul continentului asiatic, sursă a produselor orientale căutate cu febrilitate în Occidentul Europei și a unor fabuloase profituri, Marea Neagră a devenit, firește, un loc de atracție irezistibilă și pentru țările din Europa Centrală, îndeosebi de la mijlocul secolului XIV, când genovezii au preluat controlul direct asupra principalelor centre comerciale și strategice de pe țărmul ei nordic și nord-vestic, inclusiv asupra gurilor Dunării. Din aceste centre acaparate de negustorii genovezi s-au dezvoltat două mari drumuri comerciale spre Europa Centrală, cu puncte de joncțiune între itinerariul continental și cel maritim: cel dintâi la Licostomo-Chilia, cel de-al doilea la Cetatea Albă (Maurocastrum, Moncastro). Importanța excepțională a acestor drumuri, ca surse de avuție și putere, se măsoară cel mai bine nu atât prin documentele de natură economică pe care le-au transmis, cât mai ales prin intensitatea și longevitatea înfruntărilor politice și militare dintre concurenții la dominarea lor. Două mari puteri în expansiune spre răsărit (Ungaria și Polonia), două state românești alcătuite în spațiul de legătură între aceste regate și Marea Neagră (Țara Românească și Moldova), două drumuri continentale care

mijloceau această legătură și două porturi maritime la locul de întâlnire dintre mare și țărâm – Licostomo-Chilia și Cetatea Albă (Maurocastrum) – au dominat vreme de mai bine de un secol relațiile internaționale în vastul teritoriu cuprins între Europa Centrală și bazinul pontic. Corelația drum-stat, chiar dacă nu a fost factorul decisiv al genezei statului în cazul istoriei românești, cum a afirmat prin amplificare Nicolae Iorga, a fost, neîndoielnic, realitatea dominantă a cadrului său internațional și a politicii sale externe din vremea „întemeierilor” și până la instaurarea definitivă a hegemoniei otomane, așadar între a doua jumătate a secolului XIV și prima jumătate a secolului XVI¹.

Exploatarea vamală a drumurilor comerciale internaționale, adevărate artere purtătoare de aur, a provocat pretutindeni în lumea medievală aprigi rivalități între puterile care își disputau controlul asupra lor. Manifestările politice și militare ale acestor rivalități au constituit deseori factorul declanșator al conflictelor înverșunate care au opus unele celorlalte puterile vremii. O istorie a raporturilor dintre comerțul internațional și relațiile internaționale în Evul Mediu, cercetare care neîndoielnic va spori considerabil înțelegerea realităților vremii, rămâne încă de întreprins. Constatarea e valabilă și în cazul drumurilor comerciale continentale care, pornite din Europa Centrală, din Extremul Orient și din Mediterana, se întâlneau în Marea Neagră, după ce Bizanțul a pierdut controlul asupra strâmtorilor Dardanele și Bosfor și până când puterea otomană, instalată la Constantinopol, a pus capăt acestui înfloritor sistem de schimburi internaționale pentru a-l exploata în exclusivitate.

Din secolul XIII și mai evident din secolul XIV, regatul ungar și cel polon și-au manifestat tendința de expansiune spre Marea Neagră, prin spațiul extracarpatic spre Dunărea de Jos și spre limanul Nistrului. În cadru instituționalizat, legătura comercială a Ungariei cu Marea Neagră a apărut la mijlocul secolului XIV în forma privilegiilor acordate orașului Brașov, centrul și beneficiarul principal al drumului continental al cărui punct terminus pe țărmul mării se afla la Licostomo-Chilia; legătura Poloniei cu marea s-a realizat câteva decenii mai târziu, prin mijlocirea Moldovei, de-a lungul drumului al cărui punct de sosire era la Cetatea Albă. Și într-un port,

¹ Pentru bogata bibliografie a problemei, v. Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, ediția a doua, revăzută, traducere de Mihaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, București, 1999.

și în celălalt, intermediarii principali, furnizorii mărfurilor orientale, erau negustorii genovezi, puternic instalați în toate centrele de seamă ale bazinului nord- și vest-pontic. Vasalitatea Țării Românești, respectiv a Moldovei, a fost formula de drept internațional care a asigurat celor două regate debușeul la bazinul pontic.

Distribuția legăturii cu Marea Neagră prin cele două drumuri părea destinată să satisfacă interesele celor două regate și ale celor două state românești aflate în legături cu ele. Dar avantajele imense dobândite din circulația mărfurilor pe aceste drumuri și, nu mai puțin, conflictele politice multiple în Europa Centrală, care opuneau unul altuia cele două regate catolice, au deschis o aprigă luptă pentru controlul ambelor drumuri de către Ungaria și, mai ales în secolul XV, de către Polonia și Moldova, hotărâte să preia și controlul gurilor Dunării, prin centrul de la Licostomo-Chilia care le domina.

Înscăunarea lui Ștefan a readus Moldova în aria de hegemonie a Ungariei; nu pentru mult timp, însă. Treptat, tânărul domn s-a desprins din legătura cu forțele care îl sprijiniseră să preia conducerea Moldovei – Ungaria și Țara Românească, „cealaltă Valahie” pentru a cita anticipativ propria sa formulă – și s-a apropiat de Polonia, integrându-se astfel în direcția de politică externă urmată de predecesorul și adversarul său². Schimbarea de front nu a fost nici imediată, nici lipsită de asperități.

Apropierea s-a produs după o fază inițială de antagonism, marcat prin ostilități de graniță. Declanșate de Ștefan, ostilitățile au urmărit înlăturarea primejdiei pe care o constituia prezența la frontieră a domnului izgonit, Petru Aron, piedică în calea reglementării raporturilor cu Polonia. Intenția noului domn de a realiza un acord cu vecinul din nord se întrevede indirect în inițiativa sa de a-l câștiga pe marele boier emigrat în Polonia, logofătul Mihul, exponent tradițional al direcției polonofile în Moldova. Încă din septembrie 1457, câteva luni doar după înscăunare, Ștefan i-a trimis un mesaj prin care îi vestea intenția sa de a-i restitui domeniile confiscate în cazul în care va reveni în țară, „îndată ce ne vei face slujba cu care te-am însărcinat”³. Abia după eșecul acestei inițiative, domnul a trecut la represalii pentru a obține pe această cale rezultatul urmărit, care nu s-a lăsat mult timp

² Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p.140-143.

³ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.257-259.

așteptat. Evoluția situației din Ungaria, alegerea lui Matia Corvin la succesiunea coroanei Sfântului Ștefan, complicațiile interne și internaționale ale acestei evoluții, l-au determinat pe regele Cazimir al Poloniei să renunțe la ostilitatea față de Ștefan și să accepte demersurile inițiale ale acestuia. Întâlnirea dintre inițiativa timpurie a noului domn al Moldovei și evoluția ulterioară a politicii regatului polon s-a aflat la originea primului acord moldo-polon din vremea domniei lui Ștefan.

În această fază timpurie a domniei lui Ștefan, apropierea moldo-polonă s-a realizat în două etape, anume în 1459 și în 1462. Deosebirea dintre cele două etape ale reconcilierii și dintre actele care le-au consemnat e considerabilă. La 4 aprilie 1459, Ștefan a încheiat cu regele Cazimir pace și alianță negociată prin intermediul voievozilor Rusiei și Podoliei. Acordul prevedea încetarea, de o parte și de cealaltă, a ostilităților; Ștefan se angaja să nu recunoască alt suzeran decât pe regele Poloniei, să-i dea ajutor armat împotriva păgânilor, să-i lase în stăpânire cetatea Hotinului ocupată în anii precedenți, nu însă și târgul, să confirme dreptul negustorilor din regat de a circula liber în și prin Moldova, să restituie boierilor pribegi, aderenți ai lui Petru Aron, bunurile lor din țară. În schimb, domnul a obținut îndepărtarea de la frontieră, până la o anumită distanță, a fostului domn Petru Aron, nu însă și alungarea lui din regat, și promisiunea de sprijin și apărare din partea regelui, potrivit vechilor legături. Convenția urma să fie definitivată cu prilejul călătoriei regelui în teritoriile sale ruse. Se impune constatarea că Ștefan nu se angaja prin acest act să-l sprijine militar pe rege decât împotriva „păgânilor”, nu și a Ungariei și că, dimpotrivă, regele își păstra dreptul de a se sluji eventual de adversarul lui Ștefan, Petru Aron, menținut în regat. Acordul cuprinde, așadar, echivocuri indicatoare ale limitelor înțelegerii.

Un nou context internațional a prilejuit consolidarea și lărgirea cooperării moldo-polone. În iarna anului 1461-1462, Vlad Țepeș, domnul Țării Românești, a atacat pozițiile otomane de pe linia Dunării, în vreme ce sultanul se afla angajat într-o campanie în Asia Mică. Sprijinit la nivel declarativ de Matia Corvin, Vlad Țepeș a pus în pericol dispozitivul militar turcesc la Dunărea de Jos, „fluviu al destinului” pentru Imperiul Otoman în Europa, potrivit caracterizării lui Franz Babinger⁴. Hotărât să înlăture primejdia gravă de la frontiera europeană a imperiului său, sultanul și-a

⁴ Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p.85-96.

pregătit cu grijă, din punct de vedere nu numai militar dar și diplomatic, campania de restabilire a controlului la Dunărea de Jos. Conflagrația declanșată de acțiunea lui Vlad Țepeș și perspectiva unui conflict generalizat în regiune au maturizat convergențele de interese și liniile de antagonism în spațiul ponto-danubian. Evoluția cea mai însemnată în această privință a fost acordul turco-polon din 1461-1462, care nu a lăsat urme scrise, dar care nu era ignorat de contemporani⁵. Polonia s-a angajat, așadar, într-o direcție ostilă regatului ungar și aliatului său, Vlad Țepeș. Noul tratat moldo-polon din 2 martie 1462 s-a înscris în șirul acordurilor regionale care au lăsat gurile Dunării și nordul Mării Negre, anume Caffa, în sfera de influență polonă.

Pe lângă reafirmarea, subliniată mult mai riguros decât în înțelegerea din 1459, a raportului feudo-vasalic dintre Ștefan și regele Cazimir – ajutorul vasalic urma să fie prestat împotriva *tuturor* adversarilor – noul tratat conține o clauză pe cât de vagă în formulare, pe atât de grea de implicații și consecințe. Anume, Ștefan se angaja să nu înstrăineze nici unul dintre teritoriile care aparțin Moldovei și chiar să le recupereze pe cele înstrăinate sub predecesorii săi⁶. Aluzia discretă la teritoriile înstrăinate se referă neîndoielnic în primul rând la Chilia, cum au presupus, cu drept cuvânt, cei mai mulți dintre istoricii care s-au ocupat de aceste împrejurări; evoluția evenimentelor în lunile următoare impune cu certitudine această concluzie. Probabil însă, cu același prilej și sub același titlu de recuperare, Hotinul a reintrat în stăpânirea Moldovei: în aprilie 1464, în sfatul domnesc apare între boierii domnului Goian de la Hotin⁷. Constatarea conduce la ipoteza potrivit căreia Ștefan, în schimbul adevizării la acordul polono-otoman, a obținut retrocedarea Hotinului. Ceea ce pare a sugera că inițiativa noului acord a aparținut regelui Poloniei și că domnul Moldovei a știut să impună generalizarea principiului recuperării teritoriilor anterior înstrăinate din trupul țării.

Alinierile diplomatice s-au manifestat curând în sfera acțiunilor militare. Cooperarea moldo-polonă inițiată de acordul din 1459 a atras, cel mai târziu în anul următor, animozități între Vlad Țepeș și Ștefan. În

⁵ Marian Malowist, *Kaffa – kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Warszawa, 1947, p.174.

⁶ Ioan Bogdan, *op.cit.*, p.287.

⁷ *Ibidem*, I, p.78-79; cf. Ioan Ursu, *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei, de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925, p.36-39.

octombrie 1460, domnul Țării Românești a solicitat sprijinul sașilor în eventualitatea unui atac din partea turcilor sau a Moldovei⁸. Motivele imediate ale conflictului rămân necunoscute, dar e sigur că cele două țări românești se aflau încă de la această dată în grupări de interese opuse. În 1461, Ștefan a întreprins o incursiune armată în ținutul secuiesc, unde se refugiase Petru Aron, după ce a înțeles că șansele sale de revenire pe tron erau compromise în Polonia. Dar aceste hărțuiri nu erau decât preliminariile marii înfruntări din 1462, când liniile de cooperare și antagonism au devenit evidente.

În iunie 1462, în vreme ce oastea otomană înainta spre Țara Românească sub comanda sultanului Mehmed II, hotărât să-l pedepsească pe Vlad Țepeș, voievodul rebel, o flotă turcă a asediat, fără succes însă, Chilia, unde se afla o garnizoană ungară, instalată în cetate din vremea lui Iancu de Hunedoara. Concomitent, dacă nu chiar coordonat, Ștefan a încercat să ia cu asalt cetatea⁹. Flota turcă a înaintat în amonte pe Dunăre până la Brăila, centru comercial înfloritor, supus de turci cu acest prilej unei distrugerii de proporții. Dubla acțiune asupra Chilie și Brăilei a avut, pe lângă țelul strategic pe care și l-a propus sultanul, o rațiune economică majoră. Constatarea ne conduce la mai buna înțelegere a intereselor comerciale în aria ponto-danubiană și a conflictelor cărora le-au dat naștere.

Accesul la comerțul pontic și exploatarea cât mai intensivă a profiturilor rezultate de pe urma acestuia, efortul de a procura cantități cât mai mari de produse orientale pentru a le redistribui pe piețele Europei Centrale și chiar apusene și, în sens invers, pentru a îndruma spre spațiile răsăritene produsele meșteșugului european, postavul în primul rând, s-au aflat la originea unor aspre rivalități între puterile regiunii. Una dintre manifestările principale ale acestei concurențe a fost rivalitatea polono-ungară în spațiul est-european, înfruntările diplomatice, dar adesea și militare, între cele două puteri pentru dominația teritoriilor care deschideau accesul direct la comerțul oriental, mai exact la legătura cu genovezii din bazinul nord- și nord-vest pontic, mijlocitorii principali ai schimburilor euro-asiatice, sau măcar legătura prin interpuși cu lumea Orientului. Înfruntarea a devenit evidentă din a doua jumătate a secolului XIV, când

⁸ Nicolae Stoicescu, *op.cit.*, p.60.

⁹ *Ibidem*, p.62-64, unde sunt discutate opiniile istoricilor cu privire la sensul acțiunii militare a lui Ștefan la Chilia în 1462.

regele Ungariei, Ludovic de Anjou, devenit și rege al Poloniei din 1370 până la încetarea sa din viață, în 1382, a desprins cnezatele Halici și Volhinia, care asigurau accesul continental la spațiul nord-pontic – *via terrestris* – de sub autoritatea Coroanei polone pentru a le anexa la Coroana ungară. Replica polonă nu avea să întârzie mult timp. În 1387, după ce regele Wladyslaw Jagiello a readus cnezatele ruse apusene sub autoritatea sa, el a stabilit raporturi de suzeranitate-vasalitate cu domnul Moldovei, Petru I, acord în urma căruia avea să capete amploare maximă schimbul de produse cu Crimeea genoveză prin Cetatea Albă, pe calea care a fost numită *via valahica* sau *moldavica*, itinerar mult mai sigur decât cel prin spațiul Hoardei de Aur, *via tartarica*. Zadarnice au fost, pe termen lung, eforturile succesului lui Ludovic de Anjou, Sigismund I de Luxemburg, de a recupera Moldova și cnezatele ruse apusene. Atât Moldova cât și Halici-Volhinia au gravitat esențial în aria de hegemonie a Coroanei polone. Aceasta, la rândul ei, a manifestat tendințe exclusiviste în raport cu Ungaria în problema comerțului răsăritean și a căilor de acces spre acesta încă din primul deceniu al secolului XV.

Exclusivismul polon în raport cu Ungaria, în domeniul comerțului oriental, s-a manifestat la gurile Dunării și a avut implicații numeroase și profunde asupra poziției internaționale a statelor românești. Între 1411 și 1412, Licostomo-Chilia, poziție controlată până atunci de genovezii pontici, a intrat în stăpânirea Moldovei lui Alexandru cel Bun în urma unei acțiuni despre care nu se poate afirma cu certitudine decât că a fost îndeplinită cu acordul, dacă nu chiar, probabil, din inițiativa Poloniei¹⁰.

Drumul comercial care lega așezarea genoveză de la Licostomo-Chilia cu Europa Centrală pe linia Dunării prin Brăila-Brașov a fost instituționalizat în 1368, printr-un acord realizat între Ludovic de Anjou, regele Ungariei, și Vladislav-Vlaicu, domnul Țării Românești, care a asigurat pe termen îndelungat un rol de căpetenie în relațiile comerciale ale regiunii. Pentru politica Ungariei în secolele XIV și XV, libertatea de navigație între Dunăre și mare, libertate asigurată de dominația genoveză la Licostomo-Chilia, s-a vădit a fi de importanță capitală. De unde și fermitatea manifestată de exponenții succesivi ai regatului în apărarea

¹⁰ Șerban Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în **AIIAI**, XXII, 1985, 1, p.33-34; pentru ansamblul evoluției politice a pozițiilor pontice ale Țării Românești și Moldovei, v. Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899.

dreptului de a folosi această cale de comunicație cu Marea Neagră, libertate de la sine înțeleasă atâta timp cât genovezii au controlat Licostomo-Chilia, dar și ulterior apărată și, când s-a dovedit necesar, recâștigată, prin negocieri sau chiar cu forța armelor. E ceea ce explică în mare măsură vicisitudinile numeroase ale problemei Chilieii în secolul XV, doar în parte reconstituite de investigațiile istoricilor¹¹.

Acapararea Chilieii de către Moldova lui Alexandru cel Bun a răspuns unui dublu scop, comercial și politic. Sub raport comercial, devierea traficului gurilor Dunării spre Liov prin Moldova însemna un considerabil spor de avantaje materiale, posibilitatea de a furniza mărfuri orientale unor piețe mai numeroase din Europa Centrală. Avantajul se vedește cu toată claritatea în proiectul ulterior, conceput în 1438 de cercurile conducătoare de la Praga, de a activa, pe baza cooperării cu Polonia, linia comercială Caffa-Chilia-Boemia, pentru a se putea dispensa de intermediarii germani, nedoriți pentru cehi. O asemenea evoluție periclită însă grav interesele economice ale Ungariei care, pentru a evita pericole de acest fel, dar desigur și din interese strategice, a introdus o garnizoană la Chilia, în 1448. Din punct de vedere polon, controlul Moldovei asupra Chilieii prezenta și avantajul de a constitui un element de negociere în cadrul contenciosului politic general polono-ungar, cum a fost cazul reglementării de ansamblu a acestui contencios, realizată la Lublau în 1412.

Acțiunea lui Ștefan la Chilia, în 1462, s-a desfășurat pe această linie de interese contradictorii între Ungaria și Polonia, la care se adăuga, neîndoielnic, și câștigul așteptat din sporirea traficului comercial prin teritoriul propriu. Prin tratatul solemn încheiat cu reprezentanții regelui Cazimir al Poloniei, la 2 martie 1462, Moldova se angajase să redobândească controlul asupra unei poziții de cel mai mare interes pentru ea însăși, ca și pentru aliatul polon. Când a atacat Chilia în 1462, fără succes de altminteri, operațiune reluată cu succes în 1465, Ștefan a reeditat acțiunea reușită a bunicului său Alexandru în urmă cu jumătate de secol. Ambele acțiuni au constituit momente însemnate ale rivalității dintre drumul Brăilei și drumul moldovenesc, itinerarii comerciale care serveau interesele Țării Românești și ale Moldovei, iar în spatele celor două state românești,

¹¹ V. mai recent, în această privință, Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001 (studiile consacrate Chilieii); Virgil Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare (1412-1420)*, în **RdI**, 35, 1982, 10, p.1090-1100 și 11, p.1191-1203.

interesele celor două puteri suzerane, regatele ungar și polon. Sisteme de interese rivale și uneori contradictorii, care au constituit o componentă esențială a sistemului de relații internaționale a regiunii până în vremea instaurării definitive a dominației otomane în Marea Neagră.

De la Chilia, al cărei asediu l-a abandonat, brațul naval al ofensivei otomane declanșate de Mehmed II împotriva lui Vlad Țepeș s-a îndreptat spre Brăila, „oraș al dacilor – spune bizantinul Laonic Chalcocondil – în care fac un comerț mai mare decât în toate orașele țării”¹². Desigur, acțiunea flotei otomane, care a pârjolit toate așezările de pe malul românesc al Dunării, a fost o replică la acțiunea similară a lui Vlad Țepeș din lunile precedente. E neîndoielnic însă că, împreună cu acțiunea prealabilă la Chilia, arderea Brăilei era destinată să lovească linia comercială care lega Ungaria cu Marea Neagră prin Țara Românească, „drumul Brăilei”. Parte integrantă majoră a acestui sistem de interese comerciale și nod însemnat al acestui drum, Caffa s-a opus acțiunii lui Ștefan la Chilia, „la intrarea în aceste două Valahii”, și a invocat intervenția regelui Poloniei pentru a-l opri pe domnul Moldovei înainte de a se angaja în această direcție¹³. Drumul Brăilei, arteră vitală pentru prosperitatea beneficiarilor ei, genovezii din Caffa, Țara Românească și Ungaria, se apăra cu îndârjire, acum ca și în trecut, împotriva loviturilor venite din partea drumului concurent moldovenesc.

Situația pusă în lumină de evenimentele anului 1462 nu a fost decât una dintre manifestările cele mai izbitoare ale rivalităților celor două drumuri comerciale, rivalități bogate în vicisitudini politice și militare, doar în parte integrate în cunoașterea istorică a secolului XV. Ștefan însuși avea să reia, nu peste mult timp, efortul eșuat în 1462. Trei ani mai târziu, tot în temeiul alianței cu Polonia, el a ocupat Chilia. Probabil în temeiul acordului turco-polon din 1462, Înalta Poartă s-a abținut să reacționeze la acest act de ostilitate față de unul dintre vasalii ei, Radu cel Frumos, care i-a succedat la tron fratelui său, Vlad Țepeș, și s-a mulțumit, potrivit unei interpretări, cu un spor de haraci de o mie de galbeni din partea lui Ștefan. Desigur, în această moderație se poate surprinde și satisfacția sultanului de a vedea înlăturată prezența militară a Ungariei la Chilia și, nu mai puțin, de a fi contribuit măcar pasiv la degradarea legăturilor comerciale ale adversarului său de pe

¹² Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în românește de Vasile Grecu, București, 1958, p.285.

¹³ Nicolae Stoicescu, *op.cit.*, p.61-62.

tronul Ungariei. După alți câțiva ani, în 1470, Ștefan, angajat într-un război de poziții teritoriale și de interese comerciale cu Radu cel Frumos, a preluat pe seama sa lovitura împotriva liniei comerciale a Brăilei. În acest an, domnul Moldovei a întreprins în țara vecină o campanie viguroasă, în cursul căreia „a ars Brăila și alte ținuturi” ale adversarului său. Un document emis de Ștefan în 1473 amintește de împrejurările „când m-am războit domnia mea și am tăiat și am ars Flocii și Ialovnița”¹⁴. Inițiativele lui Ștefan din 1465 și din 1470 au asigurat împlinirea maximă a programului drumului moldovenesc împotriva rivalului său tradițional, drumul Brăila-Brașov. Nu pentru mult timp, însă; ofensiva otomană în nordul Mării Negre în deceniile al optulea și al nouălea ale secolului XV avea să pună capăt în chip nedorit acestei rivalități între puterile care au dominat timp de mai bine de un secol legăturile comerciale ale bazinului pontic cu Europa Centrală.

Pierderea pozițiilor pontice ale Moldovei în 1484 avea să deschidă un nou capitol în evoluția politicii lui Ștefan în domeniul comerțului internațional, evoluție care impune o cercetare specială.

LES DÉBUTS DU RÈGNE D'ÉTIENNE LE GRAND. COMMERCE, ALLIANCES ET ACTIONS MILITAIRES (1457-1462)

Le cadre géopolitique de la Principauté Moldave au cours du premier siècle de son existence a été dominé par la rivalité qui opposait la Hongrie et la Pologne pour le contrôle de la grande route commerciale moldave qui reliait la Mer Noire avec l'Europe Centrale.

Instauré au pouvoir avec le concours de la Hongrie et de la Valachie, Étienne le Grand ne tarda pas longtemps à ramener son pays à son alliance traditionnelle avec la Pologne, alliance dont le liant principal était justement l'exploitation en commun de la route commerciale Maurocastrum (Moncastro) – Lvov (Lemberg).

Lorsque, en 1462, un accord fut conclu entre la Pologne et l'Empire Ottoman, accord qui laissait au royaume des Jagellons le contrôle du bassin septentrional de la Mer Noire, Étienne considéra que le moment était venu de s'emparer de la forteresse de Licostomo (Chilia) qui contrôlait la navigation entre le Danube et la mer, position qui était la clef d'une autre grande route commerciale, celle nommément qui traversait la Valachie et la Transylvanie pour aboutir en Europe Centrale.

Echouée en 1462, la tentative fut reprise en 1465, avec succès cette fois-ci. Succès qui envenima les rapports entre la Moldavie et la Valachie et qui fut à l'origine d'une véritable guerre commerciale entre les deux pays.

¹⁴ Asupra acestor împrejurări, manifestare a războiului comercial dintre cele două țări, v. lucrarea esențială a lui Mihai Costăchescu, *Arderea târgului Flocii și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935.

PRELUAREA PICTURII EXTERIOARE BIZANTINE ÎN MOLDOVA ÎN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Problema picturii exterioare moldovenești este, fără doar și poate, una dintre cele mai de seamă din istoria artei și culturii românești. Nu are rost să amintesc, fie și pe scurt, felurimea de lucrări ce le-au închinat și le mai închină picturii exterioare atâția cercetători și învățați români și străini. Scopul lucrării de față este altul: doar de a însemna, pe răbojul înaintașilor, noi creștături făcute din imboldul citirilor noastre, alegând astfel anumite date ce nu fuseseră luate în seamă îndeostul până acum sau care au scăpat altor cercetători.

Sunt chiar 30 de ani de când neuitatul bizantinolog francez Paul Gautier a tipărit o cuvântare de laudă alcătuită de vestitul cărturar și om politic bizantin Mihail Psellos întru cinstirea răposatului său dascăl, Nicolae, ctitorul și egumenul mănăstirii Maicii Domnului „Izvorul cel Frumos”, de pe Muntele Olimp din Bitinia (Asia Mică)¹. Textul are un preț deosebit, în ochii mei, pentru cunoașterea vechimii picturii exterioare bizantine și a părților din Împărăția de Răsărit de unde a putut porni, precum se va vedea mai la vale.

Nicolae se născuse pe la 965 și s-a călugărit la Constantinopol la vestita mănăstire Studios. A dobândit nume mare de pe urma *Omiliilor* sale. După 986, îl întâlnim pustnic pe Muntele Olimp din Bitinia, unde, în urma unei vedenii, a întemeiat o mănăstire închinată Maicii Domnului, căreia i s-a spus *Izvorul cel Frumos*. În anii 1043-1054, bătrânul monah se duse la ruda sa, împăratul Constantin Monomahul. Curând după aceea, cel târziu în 1054, a adormit întru Domnul. În acel an, cărturarul Ioan Xifilin se trase la mănăstirea acestui Nicolae, unde, un an mai târziu, avea să-l găsească și prietenul lui, Constantin Psellos, călugărit acum sub numele Mihail. După o ședere de câteva luni petrecută acolo împreună, cei doi prieteni s-au înapoiat

¹ P. Gautier, *Éloge funèbre de Nicolas de la Belle Source par Michel Psellos, moine à l'Olympe*, în „Byzantina”, VI, 1974, p.11-69.

la Constantinopol. *Lauda Cuviosului Nicolae* a fost scrisă de Psellos către luna februarie 1055.

Iată, din cuprinsul ei, crâmpeliul care, cum se va vedea, aduce o însemnată mărturie asupra picturii exterioare bizantine, ce o socot a fi obârșia celei românești. Psellos, în vreo 20 de rânduri, amintește de zugrăvelile „scrise afară” la intrarea bisericii. După descrierea sfântului lăcaș, iată ce ne spune cărturarul în limba lui cea prea încâlcită de retor bizantin:

„Întrucât el [Nicolae] cunoștea nepăsarea unora [dintre ucenicii lui] pentru citit, iar altora nici măcar știința de carte, el făcuse, *înaintea intrării*, imagini ce închipuiau învățătura cărților prin trăsăturile virtuții. Aici, unul pe loc se lasă de lume; un altul alege să îngrijească de străini; un al treilea îndeplinește porunca de a fi ascultător; unul cade sub lovituri, iar un altul întinde mâna către cel lovit, ridicându-l când încă zăcea pe jos. Altul mai este înfățișat cu ceea ce face rând pe rând. Întâi de toate, icoanele smereniei și dragostei [de aproapele] fură așezate pentru a se copleși nepăsarea. Iar eu – spune Psellos – zi de zi întâlneam acolo chipuri, încât cu foarte mare plăcere îmi simt sufletul desfătat și vorbesc cu plăcere către Icoana Judecării [de Apoi]: îl sărut pe bătrânul înfățișat într-însa, ca și cum eu sunt acela căruia i se întinde mâna, și cel lovit pe care ridică [unul] și căruia i se scoate săgeata din rană. În adevăr, mie îmi place foarte mult siguranța închipuirilor, întocmai ca aceea a cuvintelor. Câte se întâmplă să aibă parte de o trăsătură ascetică, îmi sporesc și mai mult setea, și privirea îmi este tare plăcută: ascetul stând în peșteră, un altul împletind coșuri și făcând o funie, unul ce se încovoiază și privește cu ochii minții și unul încă rezemat pe o cârjă pricâjită și alții făcând care mai de care în fel și chip. Acestea sunt închipuirile virtuții, moravurile cele mai firești, felul de a fi al omului la bătrânețe, o povățuire pe tăcute. Datorită lor – adaugă Psellos – îmi este dat mie să mă bucur de aceste bunătăți”.

Lăsăm istoricilor de artă grija să caute răsunetul acestor teme în iconografia ce s-a păstrat din pictura bizantină și post-bizantină din întreaga Ortodoxie europeană și asiatică. Ceea ce, însă, ne privește aici este lunga mărturie de netăgăduit a lui Psellos că, vreo mie de ani în urmă, ființau biserici împodobite pe dinafară cu scene ascetice menite a învăța, ca dintr-o carte de zidire sufletească, pe cei care nu citeau, fie din lene, fie din neștiință. Este mărturia rostului adânc al picturii bisericești de pretutindeni și de totdeauna.

Desigur, pe vremea lui Psellos nu erau încă biserici zugrăvite afară pe de-a-ntregul. El însuși spune răspicat că acele închipuiri se vedeau la intrarea bisericii așezământului în care el se nevoia, Mănăstirea Izvorul cel Frumos (... εικόνας πεποίηκε πρὸ τῆς εἰσόδου μορφούσας τὰς χαρακτῆρας τῆς ἀρετῆς)². Nu trebuie uitat că, la începutul ori la mijlocul veacului XI, se scurseseră două veacuri de când, la 11 martie 843, apărătorii icoanelor, iconodulii, îi învinseseră pe iconoclaști. În aceeași zi, drumurile toate ale Constantinoplei vuiau, iar bucuria biruitorilor răsuna până și sub bolta Sfintei Sofia. Nu întâmplător, mai târziu, biserica *Izvorul cel Frumos* din Olimpul Bitiniei era împodobită cu zugrăveli. Ajunge să știm că în amintita zi din anul 843, care a fost cea dintâi sărbătorire a Duminicii Ortodoxiei, veniseră la Constantinopol, valuri-valuri, monahi sosiți tocmai de prin mănăstirile Bitiniei. Din Bitinia unde, mai târziu, avea să se clădească Izvorul cel Frumos al călugărului Nicolae ! Poate acolo, în Bitinia, s-o fi născut pictura exterioară. Noi nu știm, însă, și pesemne nu se va ști niciodată cu siguranță. Temele înșirate de Psellos nu se prea potrivesc cu cele ce suntem obișnuiți a le privi pe bisericile noastre românești acoperite cu zugrăveli. Pe atunci, această modă nouă desigur că își căuta drumul și tematica. Acestea se vor fi încheiat însă la Constantinopol, în *Vizantia* cum se spune în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, orașul unde se adunau toate bogățiile și minunățiile împărăției, de acolo roind treptat și în Balcani, și pe urmă și la noi.

Avem dovada sigură că, în adevăr, la Constantinopol se aflau asemenea biserici. Iată ce scrie solul spaniol Ruy Gonzalez de Clavijo. Trimis la Tamerlan de către regele Henric III al Castiliei și Leonului, Clavijo a poposit la Constantinopol la 1402. Colindând orașul, el a fost izbit de măreția mănăstirii Maicii Domnului Peribleptos. Biserica, înconjurată cu fel de fel de copaci, era o clădire – spune el – „împodobită cu totul pe dinafară cu scene și chipuri de tot felul, bogat și artistic lucrate, din aur, lazur și alte culori”. Bizantinologul R. Janin scrie: „această podoabă exterioară a bisericii trebuie notată, căci arareori urme se mai găsesc pe alte biserici bizantine din Constantinopol”³. De fapt, nicăieri în cartea lui de 600 de pagini nu am mai dat peste o astfel de mărturie.

² *Ibidem*, p.60, rd.761-762.

³ *Les églises et les monastères de Constantinople*, Paris, 1953, p.229, n.4.

Pildei lăsate de solul spaniol îi vom adăuga alte câteva, din literatura bizantină, ca și din Macedonia istorică și din Peloponez. Astfel, neuitatul nostru dascăl, profesorul Vasile Grecu, a scris despre înrâuriri sârbești asupra vechii iconografii moldovenești, amintind de cumplita împresurare a Țarigradului (626), când Maica Domnului i-a pus pe fugă pe avari și pe perși. Tema a fost adăugată Imnului Acatist alcătuit de Roman Melodul, formând a 25-a scenă din iconografia imnului, înfățișând tocmai prăpădul vrăjmașilor bizantinilor.

Socotim cu cale să dăm la lumină o știre istorică ce va îmbogăți iconografia împresurării Constantinopolei de la 626. Un poet care a trăit acele zile, Gheorghie din Pisidia, a lăsat istoria în versuri a mării primejdii ce a apăsât orașul când năvălitorii avari, perși, slavi și alții au încercat să pătrundă în cetatea împărătească, împăratul Heraclie războindu-se atunci în Asia. Poema începe astfel:

„Dacă dintre zugravi careva voiește să arate trofeele războiului, să așeze în frunte pe Cea care fără sămânță a născut [Fecioara Maria] și numai pe Ea, și să-I scrie icoana, căci totdeauna Ea singură știe să învingă firea, întâi prin felul în care a născut, al doilea prin război”⁴.

Gheorghe din Pisidia era diacon și hartofilax al Sfintei Sofia și a fost martor al cumplitei împresurări a Constantinopolei. Poema lui e socotită de bizantinologi ca având valoare istorică. Datorită acestor versuri, necunoscute de istoricii de artă, vedem cum actualitatea istorică îi însuflețea pe scriitori, dar nu mai puțin și pe artiști. Pe aceștia îi îndemna poetul să zugrăvească faptele mari săvârșite la 626. Astfel de picturi istorice împodobeau palatele împăraților și ale înalților dregători bizantini (dovezi ne aduc Ioan Kinnamos și Nichita Honiatul). Nimic nu ne împiedică a crede că pe atunci ele se răsfrângeau și asupra bisericilor: arta lumească și cea bisericească mergeau adesea mână în mână.

Scena împresurării din anul 626 apare în Macedonia istorică la biserica Sfântul Petru de la Lacul Prespei, precum și la Ohrida. La fel, se întâlnește în România, dar numai la Arbore, scena fiind schimbată la celelalte biserici din Moldova de miazănoapte, drept răsunset al cuceririi turcești din 1453. Dar, pe când picturile din Macedonia sunt din veacul XIV și înfățișează tema necontaminată și neanacronică, în Moldova scena a 25-a

⁴ *Georgii Pisidae expeditio persica, bellum avaricum, Heraklias*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1836, p.47.

este o bogată istorisire a împresurării Orașului împărătesc de către cuceritorul lui, sultanul Mehmed II.

Pot însemna aici, fie și în treacăt, că pe o miniatură turcească din veacul XVI, din care eu nu cunosc decât un crâmpel, se înfățișează împresurarea Constantinopolului din 1453⁵. Ca și la noi, se văd ienicerii și tunurile ! Așadar, mă întreb dacă o miniatură de acest fel nu a mânat gândirea și penelul zugravului moldovean care cel dintâi a potrivit vechea temă după răsunetul mai nou al cuceririi Țarigradului ! Vreun voievod să fi privit astfel de miniatură turcească și să-și fi dat seama de folosul ce l-ar trage în lupta lui cu necredincioșii ?

În ceea ce privește Macedonia grecească, am văzut în 1969, în orașul Castoria, picturi exterioare tot pe peretele de intrare al bisericii Mavriotissa, înălțată în fața lacului Castoriei, unde se înfățișează chipuri de împărați bizantini, dar și scene religioase. Acele zugrăveli sunt, de asemenea, din veacul XIII. Așadar, acel colț din Macedonia istorică – Castoria, Prespa și Ohrida nu sunt prea îndepărtate între ele – a cunoscut pictura exterioară cel târziu în acea vreme. Și la cronicarul Cruciadei a patra, Villehardouin, este vorba de niște picturi exterioare, nu însă în legătură cu biserici, ci cu porți ale Constantinopolei sau alte clădiri. De asemenea, la Mistra, în Peloponez, apar urme de pictură exterioară. Și până și în Rusia, la începutul veacului XVI, se cunosc picturi la intrarea bisericii mănăstirii de la Iezerul Alb, lângă lacul Ladoga.

Stând așa lucrurile, se poate pune întrebarea: când și unde a apărut la români pictura exterioară ?

Sorin Ullea, căruia îi datorăm bogate și migăloase cercetări în această privință, are credința, împărtășită de mulți cunoscători cu greutate ai vechii arte moldovenești, că sub Rareș, încă din 1530, s-a ivit această pictură⁶. Cronologia lui Ullea a început, încă de câțiva ani, a se clătina. În 1968 și

⁵ Dintr-o miniatură păstrată în manuscrisul *Hünername* din veacul XVI, de la Topkapi Sarayı din Istanbul, publicată în A. Ducellier et alii, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, [s.a.], p.412.

⁶ S. Ullea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești*, în **SCIA**, X, 1963, 1, p.57-91 (I) și XIX, 1972, seria „Artă plastică”, 1, p.37-54 (II); idem, *L'origine et la signification de la peinture extérieure moldave*, în **RRH**, I, 1963, p.29-71; idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, în **RRH**, XXIII, 1984, 4, p.287-291; idem, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie*, în **SCIA**, XXXII, 1985, p.14-43.

1972, Dumitru Nastase menționa urmele de culoare ce le descoperise la Dobrovăț, spunând răspicat că „... această schimbare este inițiată la Volovăț”, la biserica ctitorită de Ștefan cel Mare și fiul său, Bogdan, între 1500 și 1502⁷.

Pe de altă parte, Ion I. Solcanu – bizuindu-se pe cercetările arheologilor Lia și Adrian Bătrîna la Probota veche I și II (rezultatele lor apărând în 1977), ca și pe lucrările lui D. Nastase – a amintit, de asemenea, încă din 1981, că biserica cea veche de la Probota, ctitoria lui Ștefan cel Mare, fusese împodobită pe dinafară cu zugrăveli înainte de 1500⁸. Tot Ion I. Solcanu mai înșiruie alte biserici din Moldova care, după mărturiile unor călători străini, purtau și ele altădată picturi exterioare. Astfel, rusul Trifon Korobeinikov a văzut la Iași, în 1593, biserica Sfântul Nicolae purtând picturi exterioare. Mărturia lui o întărește și Paul de Alep, către sfârșitul domniei lui Vasile Lupu: la Vaslui, arhidiaconul sirian și-a însemnat unele amănunte despre iconografia exterioară a bisericii Sf. Ioan, despre care spusese același lucru în 1636 și un însoțitor al solului polon Jerzy Krasinski. D-l Solcanu mai amintește de picturi exterioare la Neamț și încă la o seamă de biserici pe care nu are rost să le înșir acum.

D-l Dumitru Nastase a arătat anul trecut că biserica logofătului Ion Tăutu de la Bălinești (1499) a fost îmbrăcată în pictură și pe dinăuntru, și pe dinafară⁹. Boierul desigur că nu își putea îngădui o asemenea inovație, și deci el s-a luat după pilda domnului său, în zilele căruia și-a înălțat ctitoria. În privința aceasta, nu mă pot lipsi să amintesc răspicatul mărturie ce ne-a lăsat-o Ion Neculce. În cuvântul al IV-lea din *O samă de cuvinte*, cronicarul însemnează că, la ridicarea Putnei, Ștefan cel Mare „așia au fost făcut mănăstirea de frumoasă, tot cu aur poleită, zugrăvala mai mult aur decât zugrăvală, și pre dinlăuntru și pre dinafară...”¹⁰. Datorită lui Neculce se păstrează, astfel, dovada de netăgăduit că pictura exterioară moldovenească coboară până la domnia lui Ștefan cel Mare, necum a fiului său, Petru Rareș.

⁷ D. Nastase, *Ideea imperială la români și evoluția ei în raport cu vechea artă românească*, Atena, 1972; idem, *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în **SCIA**, seria „Arta plastică”, XLIII, 1996, p.3-18.

⁸ **AIIAI**, XVIII, 1981, p.167-181.

⁹ D. Nastase, *Pictura exterioară a bisericii din Bălinești și ferecătura Tetraevangelului de la Feleac*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p.473-477.

¹⁰ Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, p.163.

Săpăturile arheologice ale răposatului Nicolae Pușcașu au scos, de altfel, la iveală la Putna urme de tencuială zugrăvită.

Dorim să adăugăm și noi o nouă mărturie cu privire la vechimea picturii exterioare moldovenești, una apriată, credem, deoarece chezaș ne stă însuși mitropolitul cărturar Dosoftei al Moldovei. Trăind în veacul XVII, el se afla mult mai aproape decât noi de vremea lui Rareș și a lui Ștefan cel Mare. Aceasta i-a dat puțința să cunoască izvoare care după el au pierit, precum și anumite predanii din gura bătrânilor. În cronica în versuri căreia i se spune *Domnii Țării Moldovei*, iată ce scrie Dosoftei despre Ștefan cel Bun, fiul lui Bogdan vodă :

„Prin ținuturi prin toate se văd ale lui semne,
Mănăstiri și beserici ce-au fapt fără lene.
Că nu numai prin sate și pre la orașe,
Ce și prin munț și-n codri lui Hristos sălașe
Ce-au făcut *zugrăvite de dau strălucoare*,
Să-i trăiască-n bun nume pomana subt soare”¹¹.

Mitropolitul avea multă știință de carte și cu bucurie de cărturar răscolea prin vechile izvoare. Astfel și-a luat cu el în Polonia arhiva mitropoliei sale. Și adesea el citea pisaniile sfințelor lăcașuri ce le colinda, cercetându-și clerul și credincioșii, potrivit datoriei ierarhilor. Deci el cunoștea și acele însemnări săpate în piatră sau scrise pe zugrăvelile sfinte, și vedea adevărindu-se cele ce le mai știa din alte izvoare, care acum nouă ne lipsesc. Or, în ochii lui, Ștefan cel Mare și-a câștigat slavă nu numai prin războaiele lui biruitoare, de care amintește în două versuri, dar și prin mănăstirile și bisericile ridicate peste tot în țara sa. Dosoftei știa prea bine că voievodul a înălțat biserici și mănăstiri nu doar la țară și la orașe, dar și prin toate colțurile Moldovei, adică „prin munț și-n codri”, făcându-le „zugrăvite de dau strălucoare”, adică strălucire, locului înconjurător. Aici nu poate fi vorba de cărămizi și discuri smălțuite, îndătinate încă din veacul XIV. „Strălucoarea” bisericilor lui Ștefan de prin codri, sate și târguri, firește, nu venea de la zugrăvelile dinlăuntrul lor, ci din cele care le împodobeau pe dinafară. Socotim, deci, de bună spusa lui Dosoftei că Ștefan cel Mare a împodobit biserici de-ale sale cu picturi pe dinafară. Mărturia lui se adaugă celor lăsate de călători sau descoperite în vremea noastră de arheologi și istorici de artă.

¹¹ Dosoftei, *Domnii Țării Moldovei*, ed. N. A. Ursu, p.5, versurile 43-48.

S-ar putea, însă, să ni se spună că în Moldova toate sunt puse pe seama lui Ștefan: cutare pod, cutare năruitură, cutare biserică, tot ce e vechi și a rămas scump amintirii poporului. Și că deci și Dosoftei, tot așa, a pus pe seama vestitului domn înfăptuiri de-ale altora. Dar iată de ce nu credem așa ceva.

La versurile 61-66, cronica mitropolitului, vorbind despre Petru Rareș, spune următoarele anume despre ctitoriile lui:

„I-i Pobrata sălașul unde odihnește,
 Cu doamna sa Elena, de să pomenește,
 C-au fapt biserici multe, di-ntreg și-nnoite
 La țară și la munte mari mănăstiri svinte”¹².

Prin urmare, Dosoftei cunoștea faptul, bine adevărat de istoria artei moldovenești, că Rareș a ridicat mai multe lăcașuri sfinte, pe unele înnoindu-le sau înlocuindu-le, cum tocmai s-a întâmplat la Probota. Dar Probota pe vremea lui Dosoftei avea desigur picturile sale exterioare în mult mai bună stare decât urmele spălăcite ce le-am văzut cândva, acum 40 de ani. Dar de „strălucoarea” zugrăvelilor lui Rareș, care fără doar și poate sunt culmea artei vechi a Moldovei, ierarhul nostru nici nu amintește. Prin urmare, socotim că tăcerea lui este încă o dovadă că pentru moldoveni această inovație era pusă pe seama lui Ștefan, și după tradiție, și după izvoare sigure.

Desigur că pe la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare biserica ce avea să-i fie lăcaș de veci și-a primit această falnică podoabă, care le-a plăcut atât de mult și lui Neculce și lui Dosoftei, minunându-l pe cel din urmă, împreună cu alte ctitorii ale lui Ștefan, pentru „strălucoarea” lor ce însuflețea privirile închinătorilor. Așadar, teoria, așa spune oficială, că pictura exterioară moldovenească pornește de la Petru Rareș se înlătură. Rămân însă rezultatele lui Sorin Ullea în alte privințe, ca ideologia și desăvârșirea programului iconografic, de o măreție fără seamăn pe vremea aceluia voievod. Comorile ce se mai află în păstrarea călugărilor putneni se pot înțelege mai adânc știindu-se că și biserica lor a fost altădată „scrisă” cu aceeași migală, precum au fost lucrate odăjdiile și manuscrisele ce au dus peste hotare faima și numele sfintei lor mănăstiri.

De unde a venit în Țara Moldovei această inovație ? Greu de dat un răspuns. M-aș gândi – ipoteză de lucru – la vremea, mie neclară însă, în care

¹² *Ibidem*, p.5, versurile 63-66.

Alexandru, fiul lui Ștefan, a stat sau ar fi stat la Constantinopol, unde se spune că s-ar fi căsătorit cu o constantinopolitană. Ștefan S. Gorovei a renunțat de curând la identificarea pe care o propusese odinioară, cu Maria Asanina Paleologhina, aceasta fiind, de fapt, Maria de Mangop, precum dovedesc, fără doar și poate, monogramele brodate în două colțuri ale acoperământului ei de mormânt de la Putna. Că doamna lui Alexandru a fost de fel din Țarigrad și că se chema Maria și dânsa, sunt lucruri ce le primim de bune, dar era dintr-un alt neam, încă nedebuit. Ne amintim, însă, că la Vaslui era o biserică zugrăvită și pe dinafară, după cum au văzut-o Krasinski și Paul din Alep. Or, Vasluiul nu e departe de Bacău, unde își avea curtea Alexandru vodă, fiul lui Ștefan. Deci o mică legătură s-ar întrezări poate, care să ne dea de gândit că acel Alexandru, cândva ostatic la Poartă, ar mai fi apucat să vadă la Constantinopol biserici purtând încă podoaba lor zugrăvită pe afară.

Dar ne putem întreba, de asemenea, dacă nu au fost astfel de biserici și în Țara Românească, fiind vecină cu Serbia. Din nenorocire, războaiele, cutremurele, calitatea slabă a zidurilor nu ne-au mai lăsat aproape nimic din ctitoriile domnești sau boierești înălțate în veacul XV. Muntenia, care își primea de la patriarhul și împăratul Constantinopolului mitropoliiții greci, și care era țară bogată, avea de unde plăti asemenea zugrăvi, îndeosebi sub Mircea cel Bătrân. Și tocmai de curând, prietenul nostru, d-l Dumitru Nastase, ne-a comunicat lucrarea unui cercetător grec, Dionysopoulos, care a dovedit că biserica mănăstirii Cutlumuș de la Muntele Athos mai păstrează chipurile zugrăvite pe dinafară, a doi voievozi munteni. Unul este însuși Mircea (cel Bătrân), al doilea – Neagoe (Basarab), precum scrie lângă capetele lor ! Greu îmi vine să cred că acești doi domni ai Țării Românești nu vor fi pus zugrăvi să le nemurească și lor cinstitele fețe măcar pe zidul de afară al vreuneia dintre ctitoriile lor din țară. Muntenia ar fi, astfel, o verigă firească între lumea balcanică și Moldova.

Ne rămâne, însă, și ipoteza ostăticiei lui Alexandru vodă. Precum la Sf. Gheorghe din Hârlău s-a îngropat zugravul Gheorghie din Tricala (Tesalia), mort la 1530, tot așa vor fi venit de prin lumea Balcanilor alți zugrăvi și sub Ștefan cel Mare, poate chiar și din Constantinopol, unde nu mai aveau ce lucra, răsădind la noi și arta împodobirii bisericilor cu iconografie exterioară.

Oricum a fost, această artă stă, pentru noi, între Bitinia veacului XI, Macedonia celui de-al XIII-lea și biserica Peribleptos de la Constantinopol din 1402. Bineînțeles că au mai fost alte verigi. Dar fiindcă Islamul a

osândit, prin Proorocul lui, orice înfățișare a celor dumnezeiești și sfinte și a celor omenești, se înțelege că cuceritorii Țarigradului au nimicuit tot ce le jignea credința, începând cu asemenea picturi când le ieșeau înainte. Au scăpat cu greu doar unele picturi așezate înlăuntrul unor bisericiuțe sau paraclise, iar altele, ca mozaicurile de la Kahrie Geami sau însăși Sfânta Sofia, fiind acoperite cu var gros, de sub care abia vremea noastră a început a scoate la iveală anumite părți. Poate, cândva, în orașul de scaun al foștilor împărați creștini, arheologii vor da peste alte urme, dintre care unele cu picturi exterioare.

L'ADOPTION DE LA PEINTURE EXTÉRIEURE BYZANTINE EN MOLDAVIE SOUS ÉTIENNE LE GRAND

Notre communication regroupe plusieurs preuves et indices attestant l'existence de peinture extérieure religieuse dans le domaine byzantin: un témoignage de Michel Psellos (1055), de l'Espagnol Clavijo (1402), puis des restes de fresque du XIVe siècle dans la Macédoine historique. Déjà Georges de Pisidie, au lendemain du siège de Constantinople de 626, fait allusion à l'éventualité d'une représentation en peinture de cet événement.

Sorin Ullea attribue au prince Pierre Rareș de Moldavie cette décoration peinte. D. Nastase a déjà attiré l'attention sur des vestiges subsistant sur l'église princière de Dobrovăț (1503-1504) et sur celle de Bălinești fondée par un grand boyard (1499). L'archéologie confirme l'affirmation du chroniqueur Ion Neculce (XVIIe siècle) qu'à Putna, où repose Étienne le Grand, l'église était revêtue de fresques à l'extérieur comme à l'intérieur. Une chronique en vers du grand lettré moldave du XVIIe siècle, le métropolite Dosoftei, souligne l'éclat que donnent au paysage les fondations d'Étienne le Grand, mais il ne dit rien de tel à propos de celles de Pierre Rareș. Des voyageurs étrangers du XVIe et XVIIe siècle citent aussi ce genre de peinture à Vaslui et à Jassy.

On en trouve même au Mont-Athos: des portraits de voïévodes valaques à Kutlumus (recherches incontournables de Nikos Dionysopoulos). Il y avait jadis à l'extérieur de l'église de Zographou la représentation d'Étienne le Grand (selon le *Proskynêtation* de Jean Comnène Molibdos).

Indices et témoignages suffisent à démontrer que la peinture extérieure moldave est apparue sous Étienne le Grand. L'auteur formule l'hypothèse que la présence d'un fils d'Étienne le Grand, Alexandre, à la Porte ottomane, où il était otage, a pu faciliter ce transfert artistique.

SOARTA MARII CNEAGHINE ELENA, FIICA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Îndeobște, căsătoriile dinastice din Evul Mediu constituiau o etapă finală a tratatelor de pace între părți aflate în conflict sau încununarea unui tratat de asistență reciprocă împotriva unei terțe părți. În 1480, diplomația rusă a dobândit un mare succes în direcția de sud-vest, o dată cu începerea tratatelor active cu domnul Moldovei, Ștefan cel Mare, care și-a trimis solul la Moscova. Atât Ungaria cât și Moldova se confruntau, la vremea aceea, cu expansiunea crescândă a Imperiului Otoman și a Poloniei, așa încât aveau nevoie de marele cneaz al Moscovei ca aliat de nădejde. Rolul Rusiei în politica Europei de răsărit, în a doua jumătate și la sfârșitul secolului XV, începea să devină tot mai însemnat.

Cronicile rusești consemnează că, în 1482, „marele cneaz [Ivan III – n. a.] i-a cerut lui Ștefan, domnul valah, să o dea în căsătorie pe fiica lui Ștefan, Olena, fiului său, și Andrei Pleșceev și Ivan Zinovievici s-au dus după ea, dar regele [Poloniei] nu a vrut să-i lase să treacă”¹. Opoziția regelui polon a pricinuit nemulțumirea cârmuitorilor de la Moscova, care au cerut ajutorul hanului Crimeii, Mengli Ghirai. Incursiunea acestuia în Polonia l-a silit pe rege să respecte uzanțele internaționale.

Tratativele pentru căsătorie au fost încununate de succes și Elena a plecat spre Moscova în 1483: „...Elena Voloșanca, fiica domnului Ștefan, s-a căsătorit cu Ivan, fiul marelui cneaz, înainte de Crăciun și Andrei și Petru Mihailovici Pleșceev s-au dus s-o aducă prin teritoriile regelui [Poloniei], și regele i-a trimis pe drum daruri de la Novgorodețul lituan”². De data aceasta, regele Poloniei, care învățase din experiența precedentă, n-a mai pus nici o piedică în calea solilor ruși. Alte cronici sunt mai laconice în descrierea evenimentului: „Marele cneaz Ivan, fiul marelui cneaz Ivan, s-a căsătorit în luna ianuarie a aceleiași ierni și Elena, fiica lui Ștefan, domnul valah, i-a fost dată în căsătorie”³.

¹ Cronica de la Lvov, în *Русские летописи* (RL), IV, Ryazan, 1999, p.452.

² *Ibidem*, p.452-453.

³ Cronica Ermolinskaya, în RL, VII, Ryazan, 2000, p.244.

Este necesar de observat că, pe de o parte, Elena Voloșanca era vară primară cu Sofia, soția cneazului de Tver Mihail Borisovici (**Anexele 1, 2**), Sofia fiind, în același timp, cumnată cu Ivan III, marele cneaz al Moscovei și că, pe de altă parte, Elena era vară de-a doua cu Ivan cel Tânăr (**Anexa 3**).

Dimitrie, fiul lui Ivan cel Tânăr și al Elenei, s-a născut în octombrie 1483. În cronicile rusești s-a însemnat: „Dimitrie, fiul Elenei Voloșanca, i s-a născut marelui cneaz Ivan Ivanovici la 10 octombrie, în același an”⁴. Apoi, până în 1490, Elena și fiul său nu mai apar în cronici. Există, în schimb, câteva consemnări despre contacte diplomatice între cârmuitorul Moscovei și Ștefan cel Mare, ilustrând o dezvoltare activă a relațiilor de alianță între cele două țări.

În 1490, Ivan cel Tânăr a murit, la vârsta de 32 de ani. Cronicile au consacrat multe pagini tristului eveniment din familia marelui cneaz: „Ivan Ivanovici, marele cneaz a toată Rusia, fiu al cneaghinei Maria, fiica marelui cneaz Boris Alexandrovici, a murit la 8 ceasuri ale amiezii, în 7 martie, duminică, și a fost îngropat în catedrala Arhanghelul Mihail, la Moscova, unde zac toți strămoșii săi”⁵. Boala tânărului cneaz și încercările de a-l vindeca sunt chestiuni de un interes special. Cu puțin timp înainte de eveniment, la Moscova venise doctorul Leon. El făcea parte din marele grup de specialiști angajați în Italia spre a ocupa felurite slujbe în Rusia. Grupul – cuprinzând arhitecți, armurieri, giuvaergii etc. – era însoțit de Andrei, fratele mării cneaghine Sofia Paleolog. Cronicile consemnează că Ivan cel Tânăr suferea de gută (artrită) sau „camciug la picioare” (după numele rusesc al bolii). Străinul „doctor evreu, maestrul Leon” a promis să-l vindece pe cneazul Ivan. Dacă avea să dea greș, era gata să plătească, pentru sănătatea fiului marelui cneaz, cu propria sa viață: „...dacă nu reușesc, porunciți să fiu trimis la moarte”⁶.

Ivan III a hotărât începerea tratamentului. Doctorul Leon i-a dat lui Ivan cel Tânăr să bea un medicament și i-a pus pe trup vase de sticlă, în care a turnat apă fierbinte. Cneazul a început să se simtă din ce în ce mai rău și a murit. „Iar marele cneaz a poruncit să-l prindă pe acel doctor, maestrul Leon, și l-a trimis la moarte prin decapitare, la 40 de zile după fiul său.

⁴ *Ibidem.*

⁵ Cronica de la Lvov, p.459.

⁶ *Ibidem.*

Execuția a avut loc la 22 aprilie”⁷. Nereușita l-a costat scump pe doctorul Leon.

Moartea lui Ivan cel Tânăr a stârnit suspiciuni și nedumerire. Este aproape imposibil să mori de gută la o vârstă atât de tânără. Tratându-l pe cneaz, Leon i-a aplicat, de fapt, metode tradiționale, cunoscute medicilor ruși (încălzirea articulației inflamate a piciorului). I-a mai dat și să înghită ceva medicamente (**Fig. 1**). Enciclopediile de medicină precum și numeroase dicționare atrag atenția asupra asemănării dintre gută și otrăvirea cu plumb. Ținând seama de complexitatea situației dinastice din familia marelui cneaz Ivan III, nu se poate exclude posibilitatea ca moștenitorul său să fi fost otrăvit. Vasile, al doilea fiu al lui Ivan III, rezultat din cea de-a doua căsătorie, cu marea cneaghină Sofia Paleolog, era în mod sigur interesat de succesiune, fiind sprijinit de mama sa. Evenimentele care au urmat în istoria Rusiei – puternic marcată de lupta crâncenă între cele două partide de la curtea Moscovei (a Elenei Voloșanca și a Sofiei Paleolog) – susțin presupunerea noastră.

Potrivit cronicilor, la început, după moartea lui Ivan cel Tânăr, cursul evenimentelor a fost destul de liniștit. În 1492, cronicarul îi enumeră pe toți „actorii principali” ai poveștii noastre, descriind felul în care familia marelui cneaz Ivan III s-a mutat într-un nou palat provizoriu, la Kremlin: „...și marele cneaz a părăsit vechea sa curte [...], însoțit de marea cneaghină Sofia și de copii și de nora sa, marea cneaghină Elena și de cneazul Dimitrie, nepotul său”⁸. Cronicile conțin, de asemenea, mențiuni despre schimbul de solii dintre cei doi suverani – Ivan III și Ștefan. Asemenea consemnări au în vedere anii 1493, 1494 și 1497⁹.

Partida Elenei Voloșanca și a fiului său, Dimitrie – strâns legată de înalții dregători moscoviți, care se distingeau prin ideile lor așa-zis eretice – s-a consolidat mai cu seamă până în 1497. Mulți aristocrați de la curte erau legați de cnezatul de Tver, al cărui moștenitor de drept era, după moartea tatălui său, Dimitrie. Este necesar de precizat că, la moartea lui Ivan cel Tânăr, Dimitrie fusese ocolit și Tverul trecuse la Vasile, celălalt fiu al lui Ivan III.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p.462.

⁹ *Ibidem*, p.463, 466, 472.

În februarie 1498, pentru a se asigura succesiunea la tron pe linia întâiului născut – Ivan cel Tânăr (branza ereditară majoră) – Dimitrie a fost încoronat la Moscova. A fost proclamat mare cneaz al Moscovei și a toată Rusia și a fost investit cu căciula și sfintele barme ale Monomahului. Ceremonia s-a desfășurat în Catedrala Adormirii Maicii Domnului. Este, însă, cât se poate de limpede că rolul marelui cneaz adolescent nu era decât foarte modest (**Fig. 2 a, b**).

Colecțiile Muzeului Istoric de Stat (Moscova) păstrează o dveră, remarcabil monument de broderie decorativă, care conține scena ieșirii solemne a lui Ivan III și a întregii sale familii, în Duminica Floriilor (8 aprilie 1498), după încoronarea lui Dimitrie. Este una dintre primele ilustrări ale vieții laice din Rusia medievală. După părerea unor specialiști, broderia a fost realizată din porunca Elenei Voloșanca, în atelierul ei. Dvera constituie o mărturie pentru victoria Elenei și a fiului său. Diaconul purtând icoana Maicii Domnului Hodighitria se află în centrul compoziției. Figurile lui Ivan III (cu nimb în jurul capului), a cneazului Vasile (un tânăr cu barbă neagră) și a lui Dimitrie (un adolescent cu mâinile încrucișate) se află în stânga, sub o umbrelă de soare. Elena Voloșanca, cea care a poruncit brodarea dverei este, fără discuție, reprezentată printre femeile din spatele grupului cnejilor moscoviți (**Fig. 3**).

Pretențiile de a accede la putere ale lui Dimitrie au crescut sub autoritatea mamei sale și a susținătorilor ei. Dar, din acest motiv, influența tânărului cneaz și asociat la tron avea să scadă curând. Iminența crizei dinastice era deja evidentă la mijlocul anului 1499. Situația internă din Rusia s-a agravat în acel an, din pricina căderii în dizgrație a unui mare grup de aristocrați cu simpatii lituaniene și care erau în legătură cu Elena Voloșanca. În aceeași perioadă, la granițele de sud-vest, amenințarea otomană crescuse. Deși Ștefan cel Mare rămăsese un aliat al Rusiei, el nu și-a asumat o acțiune efectivă: după ce suferise o înfrângere serioasă din partea turcilor în 1476, Ștefan se văzuse silit să-și recunoască dependența față de Imperiul Otoman.

Există informații potrivit cărora Elena ar fi sprijinit un grup de eretici de la Moscova, dintre care unii aveau să fie executați prin decapitare. Iosif de Voloțk, o proeminentă figură a Bisericii din acea vreme, cita cuvintele lui Ivan III, într-unul din mesajele sale: „Și Ivan Maximov mi-a iudaizat nora. Și eu voi trimite personal [servitori] în toate părțile, să-i găsească pe eretici

și să-i stârpească”¹⁰. Complicarea situației la curtea Moscovei a pricinuit degradarea relațiilor cu Ștefan cel Mare. Astfel, în 1500, solia rusă care se întorcea după tratativele de la Neapole și Veneția, a fost reținută în Moldova; avea să se întoarcă în Rusia abia în 1504.

În conflictul dintre Rusia și Lituania, de la începutul secolului XVI, Ștefan cel Mare și-a păstrat neutralitatea. El a așteptat să vadă cum se vor desfășura evenimentele, din pricina poziției nesigure a fiicei sale la curtea cneazului Moscovei, Ivan III. Aceasta a afectat relațiile lui Ivan III cu Elena Voloșanca și cu fiul ei, Dimitrie. Nemulțumirile s-au acumulat și au pricinuit căderea în dizgrație a cneaghinei Elena și a lui Dimitrie, în 1502: „Marele cneaz Ivan a aruncat în dizgrație pe nepotul său, Dimitrie, și pe mama sa, Elena, la 11 aprilie, în aceeași primăvară și a poruncit să nu mai fie pomeniți la ectenii și la litii și să fie închiși”¹¹.

Marea cnejie a fost încredințată lui Vasile, fiul Sofiei Paleolog. Elena Voloșanca a rămas în temniță până la sfârșitul zilelor ei. A murit după trei ani (în 1505): „Marea cneaghină Elena Voloșanca, soția marelui cneaz Ivan Ivanovici, a murit la 18 ianuarie, duminică, și a fost îngropată în Catedrala Înălțării din Moscova”¹².

Elena Voloșanca a fost înmormântată în Catedrala Înălțării din Kremlin, în necropola familiei marilor cneji. Era un obicei ca toți cnejii și toate cneaghinele care mureau în dizgrație să fie înmormântați aproape de zidul nordic al catedralei, adică în partea mai puțin onorabilă a necropolei. Același obicei s-a păstrat și în Catedrala Arhanghelul Mihail din Kremlin. Locul de îngropare al Elenei Voloșanca din Catedrala Înălțării a rămas necunoscut. În planul necropolei, publicat la sfârșitul secolului XIX de arhiepiscopul A. Pșeniciniov (**Fig. 4**), nu este marcat mormântul cneaghinei. Căutarea lui este îngreunată și de faptul că tradiția sculptării unor epitafuri pe pietrele de mormânt apare în Rusia abia la începutul secolului XVI.

Soarta necropolei cnejilor ruși a fost tragică. În 1929, sovieticii au decis să demoleze mănăstirile Înălțării și Ciudov (a Minunilor) din Kremlin și să construiască o școală militară. Numai devotamentul angajaților muzeului a salvat mormintele din Catedrala Înălțării. Sarcofage de piatră

¹⁰ Mesajul lui Iosif de Voloțk, Moscova-Leningrad, 1959, p.173.

¹¹ Cronica de la Lvov, p.483.

¹² *Ibidem*, p.486.

albă, cu osemintele aristocratelor din Evul Mediu rusesc (necropola a fost folosită pentru mai mult de trei secole – din 1407 până în 1731) au fost scoase și mutate într-o încăpere subterană din apropierea Catedralei Arhanghelul Mihail de la Kremlin. Sarcofagul de piatră albă cu osemintele cneaghinei Elena este unul dintre acelea anonime, fără inscripții și fără capac. Numai informații indirecte ne îngăduie să facem o identificare preliminară a locului de înmormântare a cneaghinei Elena. Una dintre mărturiile indirecte este mențiunea din cronică despre înmormântarea ultimei mari cneaghine, Elena Glinskaia (a doua soție a lui Vasile III), care a murit în 1538: „Marea cneaghină Elena a murit la 3 aprilie și a fost îngropată în Catedrala Înălțării Domnului nostru Iisus Hristos, lângă marea cneaghină Sofia a marelui cneaz Ivan Vasilievici”¹³. Potrivit cronologiei înmormântărilor, lângă Sofia Paleolog (moartă în 1503) ar fi trebuit să fie înmormântată cneaghina Elena (moartă în 1505); cronica atestă, astfel, indirect, că mormântul Elenei se afla în altă parte a necropolei. În 1909, cu prilejul montării în Catedrala Înălțării a unei conducte de încălzire, s-a descoperit, pe direcția acesteia, un grup de șapte morminte, scoase la lumină în 1929, la dezafectarea necropolei. Ele erau situate în colțul bisericii, lângă trecerea spre nava nordică. În șase sarcofage se aflau osemintele unor femei din familia căzută în dizgrație a cnejilor Staritski (a doua jumătate a secolului XVI). Există temeieri pentru a socoti că cel de-al șaptelea mormânt conține rămășițele cneaghinei Elena, prima reprezentantă a familiei marilor cneji moartă în temniță. Atât sarcofagul, cât și osemintele cneaghinei Elena sunt distruse de vreme (**Fig. 5**).

Cneazul Dimitrie, fiul lui Ivan cel Tânăr, nu avea să supraviețuiască mult timp mamei sale. El a murit în temniță în 1509: „Dimitrie Ivanovici, marele cneaz a toată Rusia a murit în nevoi și în temniță la 14 februarie și trupul său a fost îngropat în Catedrala Arhanghelul Mihail din Moscova, lângă tatăl său, marele cneaz Ivan Ivanovici”¹⁴ (**Fig. 6**). Astăzi, îi putem vedea mormântul în partea de sud a catedralei, care a fost folosită ca gropniță a dinastiei domnitoare de la Moscova (**Fig. 7**). O placă de piatră albă, prinsă pe capătul dinspre vest al monumentului, conține epitaful: „Marele cneaz Dimitrie Ivanovici, nepotul marelui cneaz Ivan Vasilievici a toată Rusia, a murit la 14 februarie, în anul 7012”. O placă mare, cu o

¹³ Cronica Voskresenskaya, în **RL**, III, Ryazan, 1998, p.387.

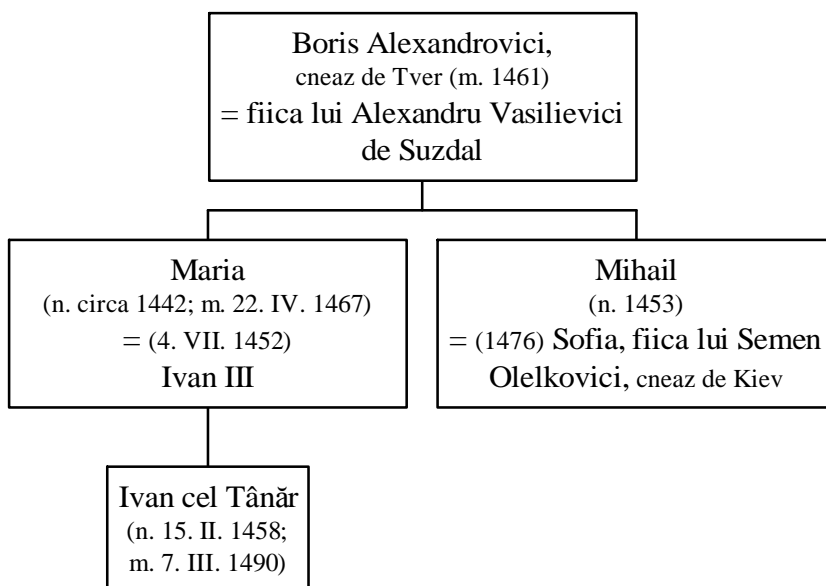
¹⁴ Cronica de la Lvov, p.494.

inscripție, decorează monumentul pe partea lui de nord: „Ce dulceață din această viață rămâne ferită de mizeria pământului ? Ce glorie de pe pământ rămâne neclintită și neschimbătoare ?” (Sf. Ioan Damaschinul).

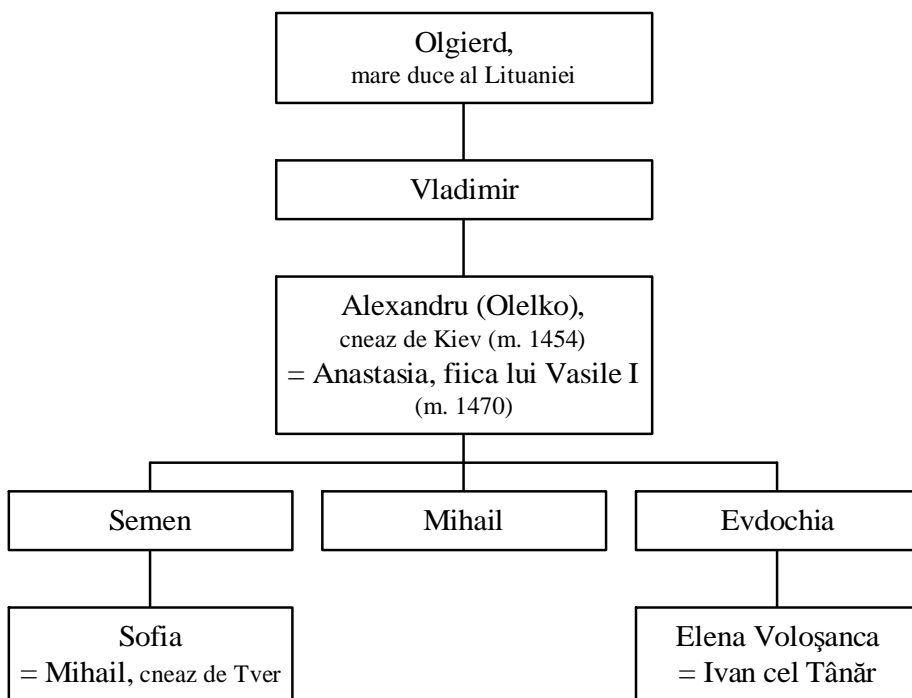
Astfel, brașna majoră a familiei lui Ivan III s-a stins. După moartea lui Ivan III, puterea în statul moscovit a fost transferată urmașilor din linia cneazului Vasile, fiul Sofiei Paleolog. Marea cneaghină Elena și fiul său, Dimitrie, nu i-au putut supraviețui prea mult lui Ștefan cel Mare, domnul Moldovei. Astăzi, numai mormântul cneazului Dimitrie din Catedrala Arhanghelul Mihail din Kremlin reamintește evenimentele care au avut loc la sfârșitul secolului XV și la începutul secolului XVI și care au legat două dinastii medievale europene – a Moscovei și a Moldovei.

(Traducere din limba engleză de Maria Magdalena Székely)

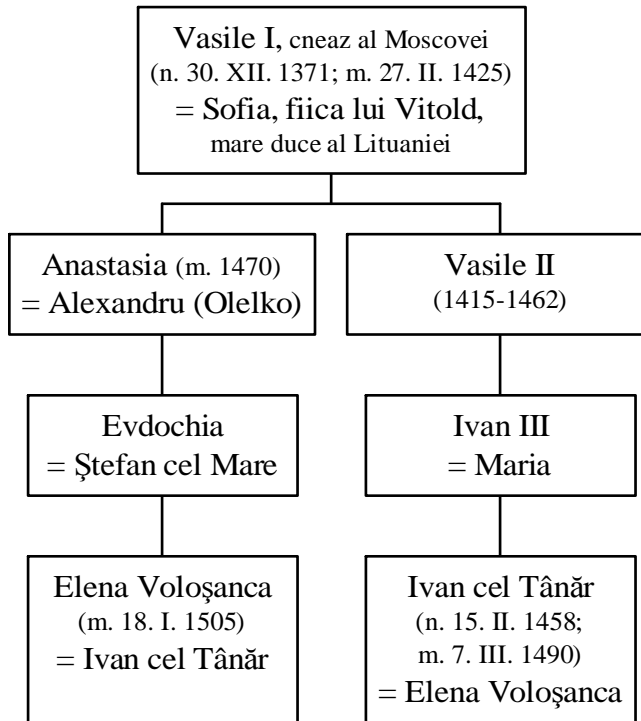
Anexa 1

Anexa 2

Anexa 3

DESTINY OF GREAT PRINCESS ELENA, DAUGHTER OF STEPHAN III THE GREAT

In 1480 Russian diplomacy started active negotiations with Moldavian Prince Stephan III who designated his ambassador to Moscow. In 1482 the Great Prince Ivan III asked Stephan to marry Stephan's daughter, Elena to his son, Ivan the Young. The marriage negotiations were successful and Elena moved to Moscow in 1483. Dmitry, son of Ivan the Young and Elena Stephanovna, was born in October 1483. In 1490 Ivan the Young died from gout (arthritis) in the age of 32 and he was lied in Archangel Michael Cathedral in Moscow. The death of Ivan arouses suspicions and perplexity. It is almost impossible to die from gout in such young age. Considering complexity of dynastic situation in the family of the Great Prince Ivan III, one cannot exclude that his heir was poisoned. Vasily, the second son of Ivan III from his second marriage with Greek Princess Sofia Paleologue, was certainly interested in the succession.

The party of Elena of Valakhia and her son Dmitry closely linked with high Moscow bureaucracy. Many court nobles were connected with Tver Princedom, whose direct heir was Dmitry the Grandson after his father death. It is necessary to note that Tver was transferred to Vasily, other son of Ivan III after death of Ivan the Young bypassing Dmitry the Grandson. In February 1498, to ensure succession of the throne in the line of elder son Ivan the Young (elder hereditary branch), Dmitry the Grandson was crowned in Moscow. Collections of the State Historical Museum (Moscow) contain a shroud with a picture of solemn appearance of Ivan III and his entire family on Palm Sunday (April 8, 1498) after coronation of Dmitry the Grandson. The needlework was performed, in opinion of some researchers, by order of Elena of Valakhia in her workshop. Figures of Ivan III (with nimbus around his head), Prince Vasily (young black-beard man) and Dmitry the Grandson (teenager with folded arms) are on the left under sun umbrella. Elena of Valakhia, who ordered the shroud, is undoubtedly painted among women behind the group of Moscow princes.

The domestic situation in Russia became aggravated in 1499 due to a disgrace of big group of nobles who were Lithuanian-mind and connected with Elena of Valakhia. Displeasure accumulated and caused disgrace of Princes Elena and Dmitry in 1502. Great princedom was granted to Vasily, son of Sofia Paleologue. Elena of Valakhia stayed in prison till her dying day (January 18, 1505). She was buried in Ascension Cathedral of the Kremlin in the shrine of great princedom family. There was a tradition that all princes and princesses who died in disgrace were buried near the northern wall of the cathedral, i.e. in less honorable part of the necropolis. The burial place of Elena of Valakhia in Ascension Cathedral remained unknown. Search of Princess Elena tomb is also complicated by the fact that the tradition to apply epitaphs on stone sarcophagi appeared in Russia only in early XVI century. The destiny of Russian princedom shrine was tragic. In 1929 Soviet government decided to demolish Ascension and Tchudov (Miracle) Monasteries in the Kremlin and to build a military school. Only dedication of employees of the Museum saved burials of Ascension Cathedral. White-stone sarcophagi were extracted and moved into underground chamber near Archangel Michael Cathedral in the Kremlin. The white-stone coffin with bones of Princess Elena is in the group of nameless ones without inscriptions or tops. The group of seven burials was found in 1909 in the corner of the shrine, near passage to northern chapel. The bones of women from disgraced family of Princes Staritsky (2nd half of XVI century) were in six sarcophagi. There is a good reason to consider that the seventh burial contains bones of Princess Elena, the first representative of Great Prince family who died in a prison. Both sarcophagus of Princess Elena and her bones are damaged by time.

Prince Dmitry, son of Ivan the Young, could not outlive her mother for long. He died in prison in 1509, on February 14 and his body was laid in Archangel Michael Cathedral, near his father. Today we can see the burial in south part of the Cathedral which was used as a shrine of Moscow ruling dynasty.

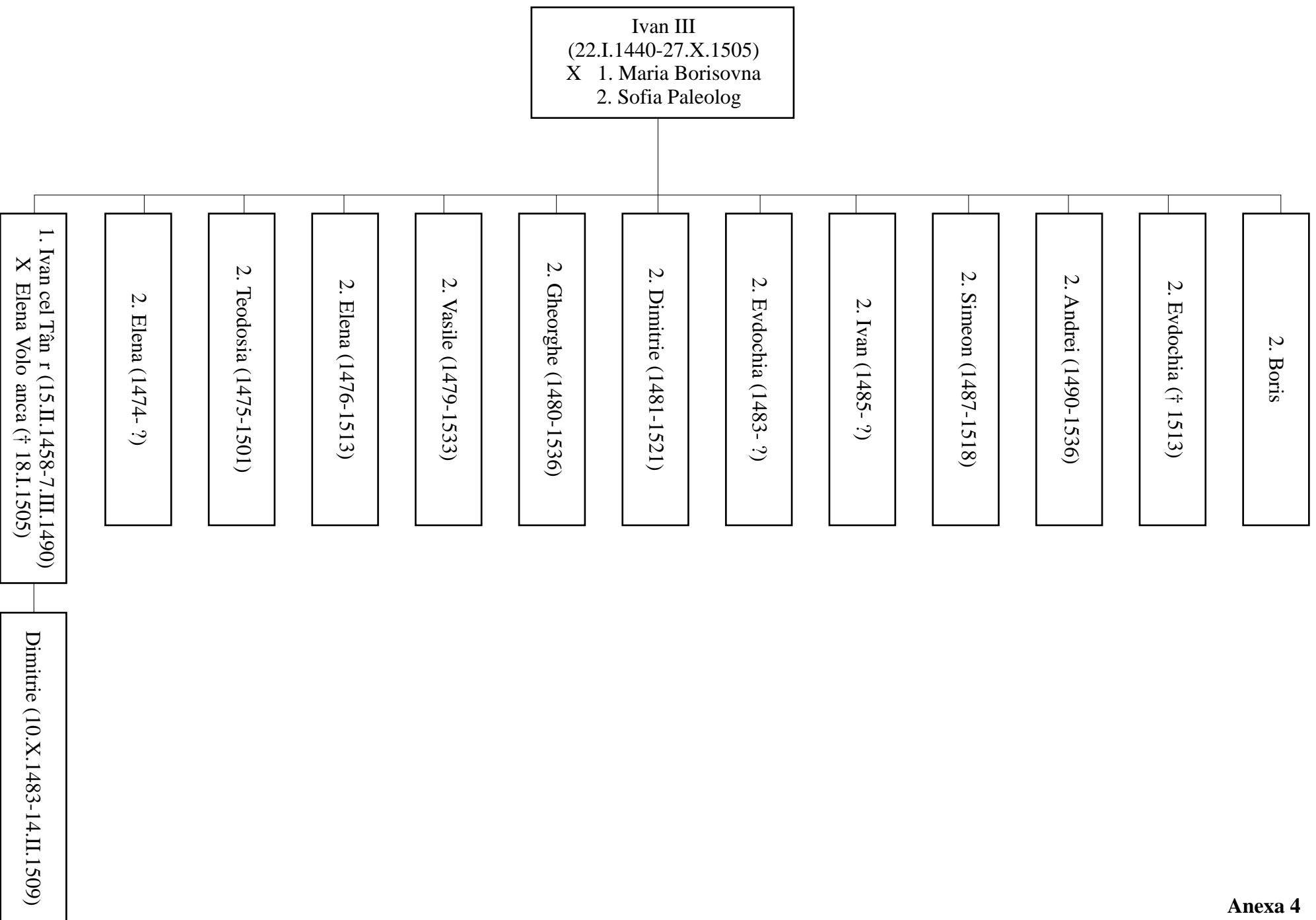

Fig. 1. Îngrijirea lui Ivan cel Tân r. Miniatur
(a doua jum tate a secolului XVI)

Fig. 2 a, b. Încoronarea lui Dimitrie. Miniaturi (a doua jum tate a secolului XVI)

Fig. 3. Dver brodat (1498)

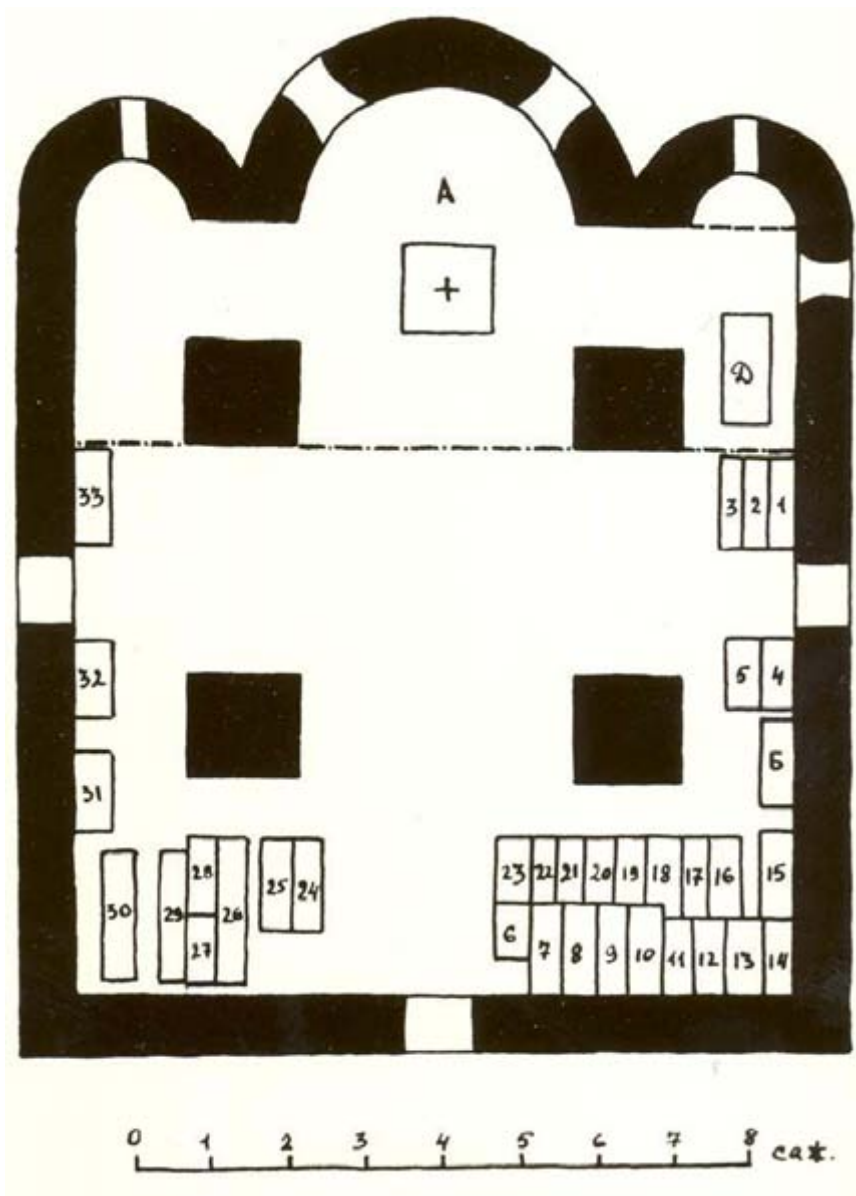

Fig. 4. Planul necropolei din Catedrala În Trei (Kremlin), cu presupusul loc de înmormântare al Elenei Volonca

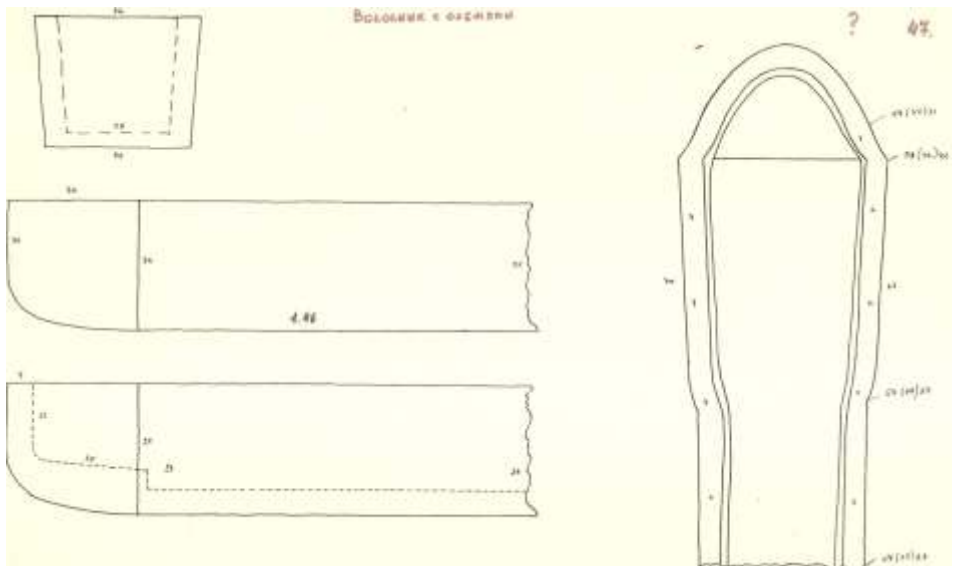

Fig. 5. Sarcofagul Elenei Volo anca. Piatr alb .
Imagine de ansamblu i sec iune

Fig. 6. Catedrala Arhanghelul Mihail (Kremlin).
Mormântul lui Dimitrie

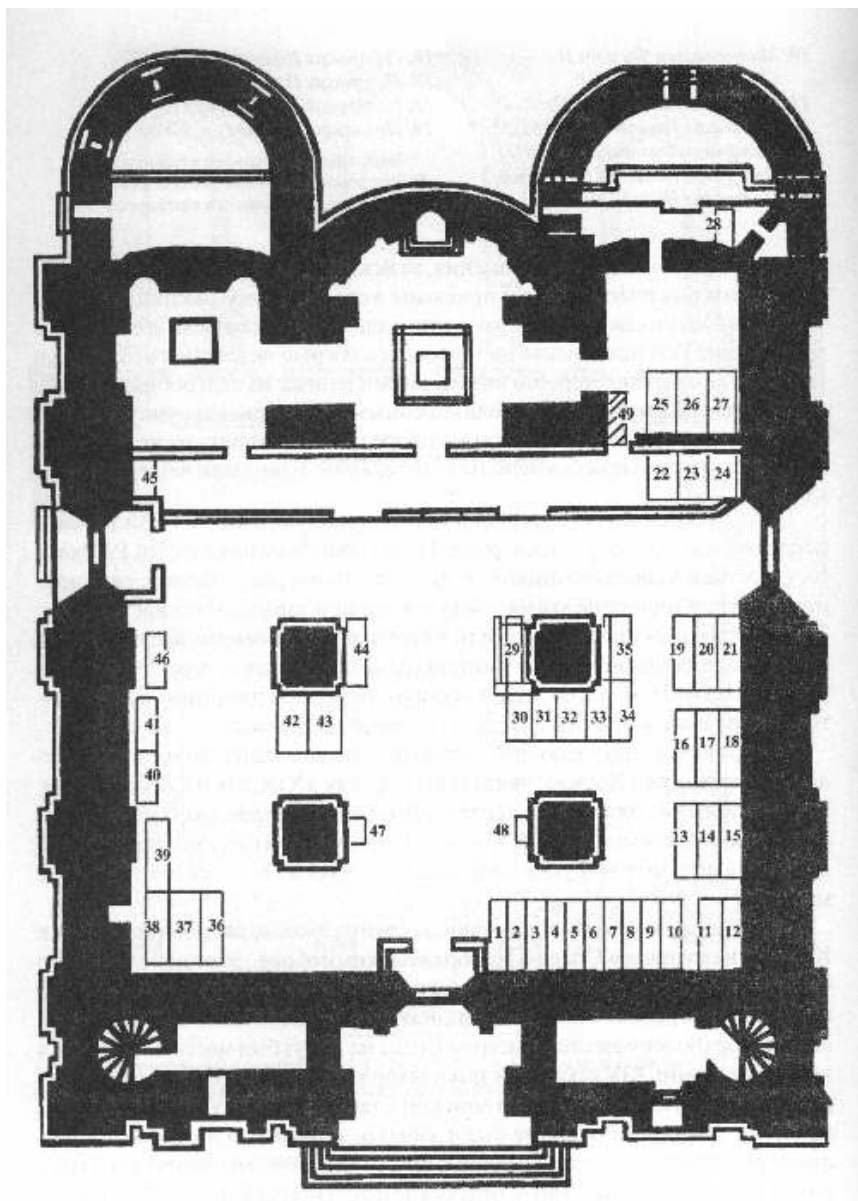

Fig. 7. Planul necropolei din Catedrala Arhanghelul Mihail
(la nr. 13: mormântul lui Dimitrie)

Fig. 8. Planul Kremlinului

FILIGRANELE MANUSCRISELOR ȘTEFANIENE. CONSERVARE MUZEALĂ

Studiul unor manuscrise de secol XV-XVI, așa cum sunt cele aflate în biblioteca veche a Mănăstirii Putna, este un privilegiu pentru orice specialist care îndrăznește să le atingă filele, să le răsfoiască și să le deslușească conținutul. Totuși, dacă aceste mari valori istorice și bibliofile pot aduce informații deosebit de prețioase despre epoca în care au fost copiate, răsfoirea lor, chiar și ocazională, le poate aduce mari prejudicii în ceea ce privește starea lor de conservare ca obiecte de patrimoniu național¹.

Din nefericire, în România există numeroase depozite de carte veche, ca și alte genuri de bunuri de patrimoniu, care necesită intervenții urgente, dată fiind starea lor precară de conservare, dar numărul mic de specialiști în astfel de intervenții, precum și volumul mare de muncă și costurile mari reduc drastic posibilitățile de salvare a acestor valori.

Și pentru că subiectul acestei lucrări privește în primul rând prelevarea filigranelor din manuscrisele copiate la Putna în timpul lui Ștefan cel Mare și Sfânt, trebuie să subliniez faptul că studiul acestora este una dintre cele mai dure intervenții care se pot face în timpul analizării lor. Așezarea filelor în contralumină, fotografierea pe masă de sticlă cu lumină dedesubt, copierea pe hârtie de calc sau alte metode de prelevare a filigranelor duc la tensionarea puternică a legăturii de carte veche, care, cel mai adesea, are sforile rupte și putrede, cleiul degradat, filele sfâșiate în zona cotorului. Este nu numai indicat, dar chiar necesar ca aceste prelevări să fie făcute doar de specialiști în conservarea și restaurarea cărților și documentelor vechi. De asemenea, în condiții legale, ar fi indicată realizarea unor copii ale manuscriselor, prin fotografierea pagină cu pagină, astfel încât să rezervăm și altor categorii de specialiști posibilitatea de a le studia.

Hârtia veche a fost prelucrată pentru prima dată în China (sec. II î. Hr.). Inventatorul metodei este considerat Tsai Lun, probabil caligraf de

¹ M. Geba, *Conservarea cărților și documentelor vechi*, în volumul V, *Conservarea și restaurarea patrimoniului național*, Iași, 2003, p.22.

profesie. Cu mici modificări care au dus la îmbunătățirea calității, procedeul inventat de Tsai Lun s-a menținut, ca principiu, aproape 2.000 de ani, până în 1799, când a apărut în Franța procedeul industrial de fabricare a hârtiei.

Metoda producerii manuale a hârtiei se baza pe destrămarea până la fibre a hainelor vechi, confecționate din mătase naturală (mai târziu și din materiale celulozice, cum ar fi bumbacul sau inul) și transformarea lor într-o „pastă de hârtie”, care se păstra umedă în vane speciale. Din această pastă se extrăgea, cu ajutorul unei site speciale, cu ramă de lemn, o cantitate de fibre care se repartiza pe toată suprafața sitei. Pasta se usca la umbră, lăsată pe site, obținându-se coala de hârtie din care se croiau ulterior paginile destinate scrisului. Pentru a spori rezistența hârtiei, fibrele se încleiau cu gume vegetale sau clei animal. Forma și profilul siteilor se imprimau pe suprafața hârtiei obținute, numite fiind „linii de apă”. Sitele erau confecționate din fire metalice de grosimi diferite, așezate la distanțe foarte mici și din fire textile bine întinse pe rame.

Calitatea diferită a hârtiei provenite de la diverși producători a făcut necesară adoptarea unei metode de identificare a sursei de fabricație; așa s-a născut filigranul.

Filigranul este o imagine imprimată în grosimea hârtiei fabricate printr-un procedeu manual, care arată, de obicei, cine a fost producătorul hârtiei respective sau unde a fost produsă. Imaginea putea reprezenta: emblema sau monograma caselor sau firmelor care comercializau hârtia; blazonul beneficiarului, atunci când era vorba de comenzi speciale; stema unor localități; simboluri ale breslelor meșteșugărești care se ocupau cu manufacturarea hârtiei. Folosirea filigranelor reprezentând emblema producătorului sau blazonul comanditarului a condus și la eliminarea posibilităților de contrafacere a manuscriselor.

Începând din secolul XIII, când apar primele filigrane, execuția acestor imagini a devenit, în scurt timp, o adevărată artă. Se cunosc două metode de obținere a filigranelor la hârtia veche:

- confecționarea, din fire metalice, a unor machete de dimensiunile și forma filigranelor, care erau atașate siteilor pentru hârtie; aceste machete erau, de obicei, modelate dintr-un singur fir metalic pentru întreaga imagine, întrucât nu era cunoscut procedeul sudării, iar lipirea cu alte aliaje metalice era dificilă la dimensiuni atât de mici; pe această machetă, fibrele de hârtie se așezau în grosime mai mică decât pe restul colii, astfel încât lumina trecea diferit prin zona filigranului;

- imprimarea filigranelor pe hârtia încă udă, cu un clișeu gravat în lemn, care se presa pe hârtie după ce, în prealabil, era udată cu o soluție în care se amesteca și un mic procent de ulei.

Dacă liniile obținute prin folosirea sitelor erau numite „linii de apă”, filigranelor li s-a spus „semne de apă”.

Filigranele manuscriselor ștefaniene. Posibile semnificații. Cel mai frecvent filigran întâlnit în manuscrisele slavone copiate în Mănăstirea Putna este „capul de bour”, aflat aici în 12 variante. Mai întâlnim și alte modele de filigrane, totalizând un număr de 63, cu tot cu filigranele menționate anterior. „Capul de bour” inserat pe hârtia manuscriselor ștefaniene nu apare menționat în lucrarea *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1292 jusqu'en 1600* (Paris, 1927, 4 volume). Deși autorul dicționarului, C. M. Briquet, prezintă la pozițiile 14348-15330 toate filigranele „cap de bour” identificate de el și precizează că hârtia marcată astfel apare în Elveția, Franța, Italia și Germania, de la 1420 până la 1500, filigranele de la Putna nu se regăsesc în dicționar; lipsesc, de asemenea, și cele 13 variante de filigrane „cap de bour” din manuscrisele ștefaniene păstrate în Biblioteca Academiei Române. Se poate presupune că aceste filigrane ar fi fost comandate producătorului și că ar fi putut avea o anumită semnificație pentru comanditar².

Deci, *hârtia pe care au fost copiate manuscrisele de la Putna avea filigrane specifice, fiind folosită doar în Moldova*. Din acest motiv nu i-au fost probabil accesibile lui Briquet.

„Capul de bour” apare în desen însoțit de diferite simboluri, cum ar fi coroana regală, crucea, monograma lui Iisus Hristos, toiagul lui Moise cu șarpele. Acestea au conotații creștine, în concordanță cu textul caligrafiat pe hârtia respectivă. Bunăoară, coroana regală desenată în cinci colțuri este așezată în partea inferioară a botului bourului, răsturnată. Coroana, simbol al regalității, reprezintă puterea pământească. Imaginea coroanei, așezată răsturnat, sub botul bourului, care, la rândul său, este dominat de crucea din vârful toiagului, sugerează atotguvernarea divină³ (*Minei* pe aprilie, din secolele XV-XVI).

² Paulin Popescu, *Mărcile de hârtie filigranate pe manuscrisele slavone de la Mănăstirea Putna*, în **BOR**, 1962, 9-10, p.938.

³ Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri*, I, București, 2002, p.55.

Cel mai sintetic model pare a fi cel al bourului care duce pe cap un toiag terminat cu o cruce, pe care se află încolăcit un șarpe.

Există cu siguranță aici o legătură între una dintre profețiile *Vechiului Testament* (șarpele de aramă ridicat de Moise în deșert, care este prefigurarea Mântuitorului crucificat) și biruința prin cruce a vieții asupra morții, cruce care este explicit desenată la capătul toiagului, în loc de semnul „tau” cu care se termina toiagul patriarhului. Șarpele de aramă purtat de Moise în pustiu este una dintre cele mai cunoscute prefigurări ale Răstignirii, dar și Învierii într-o viață veșnică. *Sfânta Scriptură* ne-o arată în *Vechiul Testament*: „8. Iar Domnul a zis către Moise: *Fă-ți un șarpe de aramă și-l pune pe un stâlp; și de va mușca șarpele pe vreun om, tot cel mușcat care se va uita la el va trăi*. 9. Și a făcut Moise un șarpe de aramă și l-a pus pe un stâlp; și când un șarpe mușca vreun om, acesta privea la șarpele cel de aramă și trăia”⁴. Legat de această profeție, apare în *Noul Testament*, în *Evanghelia după Ioan*, și confirmarea ei: „14. Și după cum Moise a înălțat șarpele în pustie, așa trebuie să se înalțe și Fiul Omului. 15. Ca tot cel ce crede în El să nu piară, ci să aibă viață veșnică”⁵. De aici legătura firească dintre simbolul toiagului purtat de Moise și crucea din *Evangelii*.

Dar posibilitățile de interpretare ale celui mai interesant filigran din manuscrisele putnene nu se opresc aici.

Bourul este simbolul principal din stema Moldovei lui Ștefan, dar și simbolul Sfântului Evanghelist Luca (denumit cu sinonimul taur), un simbol al jertfei care apare atât în *Vechiul*⁶, cât și în *Noul Testament*, așa cum am precizat deja. Poate fi, oare, capul de bour inserat în acest filigran un simbol al jertfei, reprezentându-L pe însuși Hristos ? Este doar figura centrală a stemei Moldovei ? Sau și una și alta, într-o teandrică alcătuire, cu trimiteri la situația de hotar de jertfă a Europei medievale de secol XV, care nu era altceva decât Țara Moldovei voievodului Ștefan cel Mare și Sfânt ?

Conservarea colecției de carte veche de la Mănăstirea Putna.

Conceptul de conservare, din punct de vedere muzeal, este un termen complex, atât prin activitățile concrete pe care le implică, cât și prin consecințele sale.

⁴ *Numeri*, 21, 8-9.

⁵ *Evanghelia după Ioan*, 3, 14-15.

⁶ *Ieșirea*, 32, 4: „Luându-i din mâinile lor, i-a turnat în tipar și a făcut din ei un vițel turnat și l-a cioplit cu dalta. Iar ei au zis: Iată, Israele, dumnezeul tău, care te-a scos din țara Egiptului”.

Conservarea bunurilor culturale presupune păstrarea tuturor informațiilor pe care acestea le pot transmite în timp, legate de tehnicile artistice folosite la realizarea lor, de informațiile istorice, sociale, de tipul materialelor folosite etc. Din acest punct de vedere, „bunul cultural ni se relevă în multiple ipostaze, mărturisind nu numai munca și talentul investit în crearea lui, dar și diverse semnificații sociale”⁷. Păstrarea tuturor acestor informații se face prin păstrarea caracteristicilor fizico-chimice, dimensionale ale obiectelor de patrimoniu cultural. În cazul cărților din colecțiile Putnei, aceste caracteristici au fost modificate în timp, mai mult sau mai puțin, de factori cum ar fi: umiditatea, uscăciunea, temperaturile extreme, praful excesiv, modificările chimice ale hârtiei, cernelurilor și culorilor din miniaturi, deteriorările aduse de folosirea sau depozitarea necorespunzătoare și vandalismele. Hârtia folosită în manuscrisele de la Putna este fragilă în special în zona filigranelor, acolo unde grosimea ei este mai mică decât pe restul filei. Odată cu trecerea timpului, procesele fizico-chimice de îmbătrânire a hârtiei au determinat o rupere a fibrelor de hârtie pe conturul filigranelor, astfel încât acestea riscă să se decupeze din cadrul filei. Toate aceste deteriorări, la care se adaugă și aciditatea accentuată a hârtiei, nu se pot elimina decât cu ajutorul unor proceduri speciale, care intră în sarcina conservatorilor și a restauratorilor. În concluzie, studiul filigranelor afectează filele cărților vechi încă și mai mult decât studiul textului sau al miniaturilor. Ca și în cazul textului, este de preferat fotografierea în contralumină a tuturor modelelor de filigrane pentru a fi puse la îndemâna specialiștilor. Restaurarea filigranelor tăiate din pagină înseamnă suprapunerea peste zona acestora a unui văl de fibre exotice (*kozo*), care este aplicat cu un adeziv celulozic. Acest lucru duce, fără dubiu, la scăderea lizibilității filigranelor.

Restaurarea cărților – un meșteșug devenit știință⁸. Departe de a fi o meserie modernă, restaurarea este sistematizată astăzi după anumite principii, în trecut doar intuite de cei care încercau să repare anumite obiecte de patrimoniu. Nu încerc să înfățișez aici o istorie a activităților de restaurare practicate în trecut în mănăstiri; însă trebuie remarcat faptul că există numeroase exemple de cărți care au fost „înnoite” de călugării din Putna, de exemplu, probabil ei înșiși caligrafi în școala de aici. *Psaltirea cea*

⁷ Ioan Opreș, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, București, 1986, p.164.

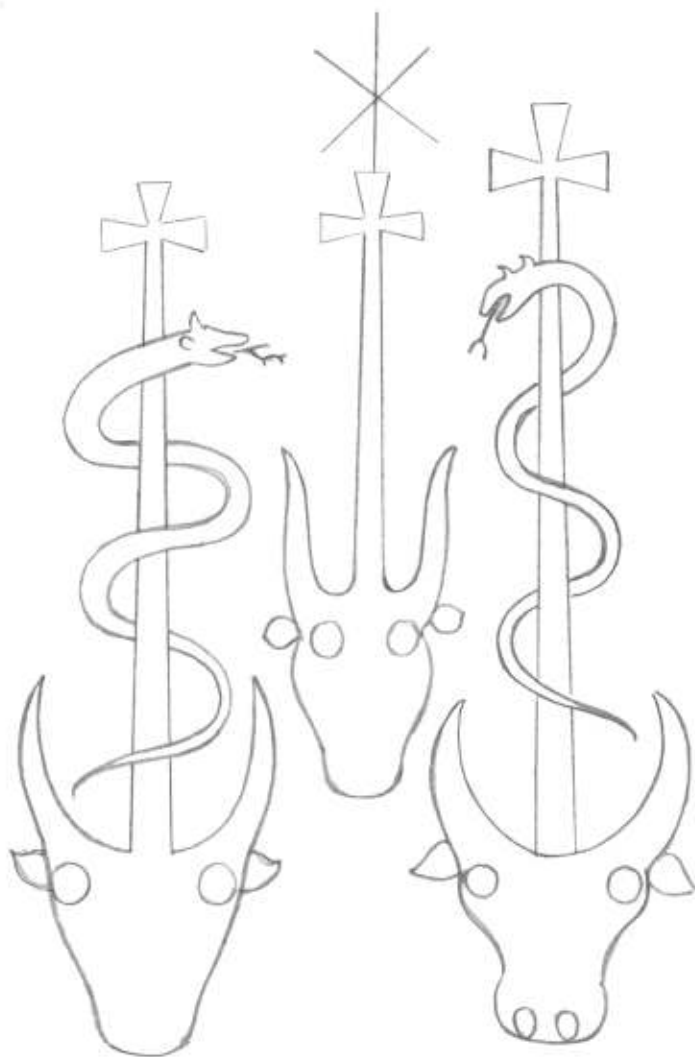
⁸ Mihaela Puiu, *Restaurarea cărților de cult – un meșteșug devenit știință*, în „Candela Moldovei”, 9, 2001, p.12.

mare, Triodul-Penticostar, Mineiul pe octombrie, Zbornicul lui Iacov și alte manuscrise au fost, la un moment dat, desfăcute filă cu filă și completate cu hârtie nouă la partea dinspre cotorul cărții. Apoi s-a procedat la refacerea legăturii și atașarea copertilor vechi sau a unora complet noi (*Tetraevanghel* din secolele XV-XVI, reparat în secolul XVII și cu coperta veche înlocuită cu o copertă cu gravuri în stil baroc). Refacerea fasciculelor de carte veche a fost efectuată prin suprapunere pe o distanță de doar 1 mm cel mai adesea, mergând uneori până la 2-3 mm. În restaurarea modernă, aceeași operație se efectuează pe o lățime de 1,5-2 mm. Aceste intervenții au afectat forma filigranelor, în sensul că a dispărut o parte din desen prin îndepărtarea hârtiei de la mijlocul filelor. Dacă aceste filigrane se repetă și pe alte pagini netăiate, atunci restaurarea empirică făcută cu 150-200 de ani în urmă a fost cu atât mai benefică, pentru că nu s-au mai pierdut filele cărții care erau rupte până atunci. Pentru ca *Ceaslovul* de la 1493 să poată fi legat din nou, *a fost folosit un fragment din coala de pergament a unui act sau a unei alte cărți*.

Pe de altă parte, nici conservarea nu a fost lăsată la întâmplare. Starea actuală de conservare a manuscriselor vechi, bună sau precară, este rezultatul direct al grijii cu care vechii monahi au încercat să le protejeze. Cum au procedat – este încă greu de precizat, dar este cert că aceste cărți au beneficiat de un microclimat asemănător cu acela asigurat astăzi, în muzee, cu aparatură modernă, sofisticată. Se spune despre manuscrisele Putnei că ar fi fost depozitate în racla în care au fost aduse la Suceava moaștele Sfântului Ioan cel Nou. Alte cărți au fost păstrate în tainițe practicate în zidărie, în miezul zidurilor. Oricum, cred că acei călugări care asigurau păstrarea unor asemenea obiecte nu erau străini de unele cunoștințe privind variațiile de microclimat în anumite medii. Astăzi, nu mai avem asemenea informații și, ca atare, suntem nevoiți să folosim aparatură foarte scumpă și cu costuri ridicate de exploatare și de întreținere. Cu atât mai mult este necesară o colaborare între diferite categorii de specialiști – pe de o parte, arheologii și, pe de altă parte, conservatorii și restauratorii – pentru a culege informații utile despre acest subiect.

MANUSCRIPTS FILIGREES FROM STEPHEN THE GREAT. CONSERVATION IN MUSEUM

The studying of old manuscripts must be do very carefully. It is recommended to study a copy of them instead the originals. The damages produced by the researchers who don't know how to do this are often bigger than the damages produced in four or five centuries period. The studying of filigrees is the most agresive action which can be done by a researcher who doesn't know a proper method to do this.

Filigrane cu capul de bour
din manuscrise de la Mⁿ stirea Putna

ITINERARIILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Studiile dedicate itinerariilor domnești constituie o raritate în peisajul istoriografic românesc, fapt absolut surprinzător. Deși importanța și utilitatea lor pentru înțelegerea corectă a unor evenimente politice a fost sesizată în repetate rânduri, demersurile de acest gen continuă să se lase așteptate. Semnalăm, totuși, două studii de referință, cel al lui Adrian Andrei Rusu¹ și cel al Mariei Magdalena Székely², care susțin afirmația anterioară și, totodată, reliefează faptul că aceste studii nu sunt numai apanajul pozitivismului, aplicațiile lor fiind diverse. De asemenea, pentru domnia lui Ștefan cel Mare avem studiul generalului Radu Rosetti, care a întocmit un tabel general al datelor la care domnul s-a aflat în diferite localități, folosind informația existentă la nivelul anului 1934³.

Itinerariile nu reprezintă o lectură istorică, ele reprezintă, în primul rând, un instrument de lucru. Cu ajutorul lor se poate verifica exactitatea unor anumite informații istorice, autenticitatea unor documente, sau pot fi datate topic documente în care nu se specifică locul emiterii⁴. Dar, mai mult, „din sfera politicului pe care îl serveau primordial și căruia păreau să-i aparțină în exclusivitate, itinerariile validează efortul reconstituirii prin ceea ce oferă suplimentar, ca bază de referință și interpretare. Cu ele investigăm administrația, economicul, viața religioasă, istoria locală, aceea a arhitecturii, mentalitățile și, desigur, multe altele”⁵. Făurirea unor asemenea instrumente de lucru, în condițiile în care istoriografia românească acuză neconținut penuria surselor documentare, rămâne o necesitate de prim ordin.

Reconstituirea itinerariilor se face pe baza mai multor categorii de surse documentare, însă absolut toate fac parte din categoria izvoarelor

¹ Adrian Andrei Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în **AIIX**, XXVII, 1990, p.171-185.

² Maria Magdalena Székely, *Itinerarii domnești: Petru Rareș*, în **AIIX**, XXVIII, 1991, p.285-299.

³ General Radu Rosetti, *O mică întregire la istoria lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, t. XVI, mem. 4, p.45-58.

⁴ Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.286.

⁵ Adrian Andrei Rusu, *op.cit.*, p.179.

scrise. O primă categorie de izvoare pentru reconstituirea itinerariilor lui Ștefan cel Mare o constituie cronicile, însă ponderea cea mai importantă este reprezentată de actele emise de cancelaria domnească, atât corespondența diplomatică, cât și documentele interne: întăriri, dani, judecări domnești, tranzacții funciare etc. Fiind vorba de acte oficiale, cele mai multe dintre ele purtând data și locul emiterii, actele de cancelarie constituie principalele puncte de reper în stabilirea itinerariilor. Totuși, dincolo de cantitatea insuficientă de documente păstrate, există și alte neajunsuri. Un prim fapt, care se observă cu ușurință, este numărul mic de urice emis în lunile de vară, ceea ce poate crea impresia că, pe durata întregului an, domnul a stat doar într-o anumită reședință. În schimb, atunci când avem un document extern sau o informație din cronică, această impresie dispare, pentru că îl găsim pe domn în alt loc decât ne-am fi așteptat. La conturarea unei asemenea impresii contribuie foarte mult și distribuția cronologică a masei documentare. Avem, astfel, cinci-șase documente emise în aceeași zi, serii de documente zilnice, iar de cealaltă parte – luni și chiar ani fără nici un document.

Trebuie să precizez că, în cadrul acestui studiu, am folosit și unele documente false. Rațiunea care a stat la baza acestei opțiuni a fost determinată de practica falsificatorilor de urice de a folosi ca modele documente autentice. Într-o asemenea situație, chiar dacă, din punct de vedere al conținutului, documentul nu are valoare istorică pentru perioada lui Ștefan cel Mare, în măsura în care el reproduce data și locul de emiterie, el dobândește valoare de sursă documentară. Însă, principala dificultate în folosirea acestor falsuri este dată de posibilitatea de a verifica veridicitatea datei și a locului. Desigur, acest lucru este posibil pentru documentele false care poartă aceeași dată și loc ca și documentele autentice păstrate, însă, în asemenea cazuri, falsul nu mai are nici o relevanță, decât pentru a ilustra consecvența falsificatorilor în respectarea modelului. Dar, în cazul documentelor false care nu își găsesc un corespondent, în ceea ce privește data și locul emiterii, printre documentele autentice, singura posibilitate de a verifica veridicitatea informației transmise este existența unei informații dintr-o altă sursă care să certifice prezența domnului în locul respectiv, la o dată cât mai apropiată de cea din document, fapt care, de multe ori, este imposibil. Tocmai de aceea, informațiile provenite din documente false au fost redată în *italice*.

Totuși, chiar și în ciuda acestor completări, nu vom putea avea niciodată un tablou al itinerariilor, însă acest aspect nu le diminuează în nici

un chip importanța. Chiar și o imagine parțială poate fi benefică pentru înțelegerea unor anumite realități, pentru că deplasările domnului prin țară reprezintă un mod de exercitare a puterii, o latură mai puțin cunoscută a actului de guvernare. Aceasta este strâns legată de caracterul itinerant al regalității medievale, iar aspectele care o însoțesc depășesc simpla exercitare a actului de justiție. Prezența principelui în mijlocul supușilor are un puternic impact asupra imaginarului colectiv, ea fiind asociată cu fertilitatea și bunăstarea⁶. Or, imaginea lui Ștefan cel Mare în folclorul românesc, prezentat ca justițiar, aducător de prosperitate și taumaturg⁷, se datorează, fără îndoială, și deplasărilor efectuate prin țară în cursul lungii sale domnii.

La o privire de ansamblu asupra itinerariilor lui Ștefan cel Mare, se observă existența a două trasee principale: Suceava – Hârlău – Iași – Vaslui – Bârlad și Suceava – Roman – Bacău. Analiza datelor nu pare să învedereze o anumită regularitate temporală pentru cele două trasee. Astfel, îl vom găsi pe domn la Vaslui sau Roman, atât iarna cât și vara, la date care diferă de la un an la altul. Alegerea celor două trasee pare a fi determinată de rațiuni de ordin politic și strategic. Primul dintre ele acoperă culoarul dintre Prut și Siret, iar al doilea – pe cel dintre Siret și Carpați. În plus, circulația între punctele centrale ale celor două trasee – Romanul, locul de adunare a oștirii, și Vasluiul, reședința marelui vornic – permite o concentrare rapidă a forțelor. Utilitatea lor iese foarte bine în evidență în momentele în care asupra țării planează un pericol extern. Astfel, în ianuarie 1474, solul polon Mihai Buczaczi îl găsește pe Ștefan „cu toată oastea sa, cu soția, cu fiul și cu fiica sa, stând la curtea de la Vaslui, care nu era apărată nici de natură și nici prin întărituri, veghind cu puternică împotrivire să nu năvălească turcii cu Radu în țara sa”⁸. La 26 august, domnul era încă la Vaslui, la 15 septembrie îl găsim la Roman, după care urmează campania în Țara Românească. În anul următor, în condițiile în care se aștepta riposta otomană de după victoria de la Vaslui, îl găsim pe domn, la 1 noiembrie 1475, la Roman, pentru ca, în februarie 1476, să se afle la Vaslui. Domnul va continua să străjuiască culoarul dintre Prut și Siret până în luna iulie,

⁶ Jean Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, trad. Andrei Niculescu, București, 1998, p.61-66.

⁷ Vezi *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în legendă*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003.

⁸ N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1915, p.15; reluat în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.163.

când se va retrage spre Roman, lăsând însă o parte a oștirii sale pe celălalt mal al Siretului⁹.

Călătoriile domnului prin țară nu erau legate doar de motive de natură politico-militară. Astfel, îl vom găsi pe domn prezent la sărbătorile prilejuite de hramul unei biserici sau la sfințirea ctitoriilor sale. Într-adevăr, dacă ne gândim ȳ faptul că ctitorirea unei biserici era un efort financiar impresionant și o realizare deosebită, este greu să ne imaginăm că domnul Moldovei putea lipsi de la un asemenea eveniment. Însă, dacă de cele mai multe ori, în sprijinul acestei afirmații nu stă decât pisană bisericii, avem în unele situații o confirmare a acestui fapt. O însemnare de pe un *Tetraevanghel*, copiat în 1512, ne informează că, după victoria obținută împotriva polonilor în Codrii Cosminului, Ștefan cel Mare „s-a întors de la război și a sfințit biserica aceasta, în același an, luna noiembrie 14”¹⁰. De asemenea, tot doar pe baza inscripțiilor, trebuie să acceptăm prezența domnului în anumite mănăstiri la funeraliile rudelor sale.

Chiar și cu aceste întregiri, itinerariile lui Ștefan cel Mare rămân incomplete, pentru că, așa cum observa și generalul Radu Rosetti, masa documentară nu acoperă decât parțial intervalul domniei lui Ștefan cel Mare. Sper, însă, ca prin acest studiu să fi pus la dispoziția specialiștilor un folositor instrument de lucru, pe a cărui bază să se poată desprinde observații și concluzii interesante.

⁹ *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. Maria Holban, București, 1968, p.142.

¹⁰ Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise de la Muzeul de Artă al R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, volum îngrijit de M. Berza, București, 1964, p.560.

1457

12 aprilie – Doljești¹ (lângă Roman)

8 septembrie – mănăstirea Bistrița²

13 septembrie – Bacău³

1458

13 februarie – Suceava⁴

13 martie – Suceava⁵

7 aprilie – Târgul de Jos (Roman)⁶

12 aprilie – Suceava⁷

12 iunie – Cotnari⁸

31 august – Târgul de Jos (Roman)⁹

5 septembrie – Suceava¹⁰

26 octombrie – Suceava¹¹

11 noiembrie – Suceava¹²

14 decembrie – Suceava¹³

1459

3 ianuarie – Suceava¹⁴

16 februarie – Suceava¹⁵

4 aprilie – Overcăuți¹⁶

19 aprilie – Suceava¹⁷

20 mai – Suceava¹⁸

12 iunie – Iași¹⁹

30 august – Suceava²⁰

3 septembrie – Suceava²¹

1460

12 ianuarie – Suceava²²

13 ianuarie – Suceava²³

¹ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.15.

² DRH, A, II, nr.65.

³ *Ibidem*, nr.66.

⁴ *Ibidem*, nr.67.

⁵ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol.II, București, 1913, p.263, nr.CXXV (în continuare: Bogdan, *Documente*).

⁶ DRH, cit., nr.69.

⁷ *Ibidem*, nr.70.

⁸ Informația provine dintr-un document emis la Suceava, pe 12 ianuarie 1460 (DRH, II, nr.89). Inițial, acest document a fost scris la Cotnari, la 12 iunie 1458, noua dată fiind aplicată după ștergerea celei inițiale (*ibidem*, p.128, nota editorului).

⁹ *Ibidem*, nr.74.

¹⁰ *Ibidem*, nr.76.

¹¹ *Ibidem*, nr.77.

¹² *Ibidem*, nr.78.

¹³ *Ibidem*, nr.79.

¹⁴ *Ibidem*, nr.81.

¹⁵ *Ibidem*, nr.83.

¹⁶ Bogdan, *Documente*, II, p.269, nr.CXXVI; Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p.127, nr.CVI (fără dată de zi și de lună). Pentru identificarea localității – D. Agache, *O localitate regăsită: Overc[hel]ăuți*, în *AIPI*, XXV/1, 1988, p.499-506.

¹⁷ Marius Diaconescu, Géza Érszegi, *Documenta, quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur (1417-1484)*, în „*Medievalia Transilvanica*”, II, 1998, 2, p.287, nr.5.

¹⁸ DRH, cit., nr.84.

¹⁹ *Ibidem*, nr.85.

²⁰ *Ibidem*, nr.86.

²¹ *Ibidem*, nr.87.

²² *Ibidem*, nr.89.

²³ *Ibidem*, nr.90.

13 aprilie – Suceava²⁴
 23 aprilie – Suceava²⁵
 1 iulie – Suceava²⁶
 3 iulie – Suceava²⁷
 27 noiembrie – Suceava²⁸
 5 decembrie – Bârlad²⁹

1461

21 februarie – Suceava³⁰
 după 5 iulie – campanie în
 Secuime³¹
 8 august – Suceava³²
 12 august – Suceava³³

1462

2 martie – Suceava³⁴
 22 aprilie – Suceava³⁵
 15 mai – Bacău³⁶
 22 iunie – Chilia³⁷
 20 august – Suceava³⁸
 septembrie – Suceava³⁹

15 septembrie – Suceava⁴⁰
 18 septembrie – Suceava⁴¹
 25 septembrie – Suceava⁴²
 5 octombrie – Suceava⁴³
 6 octombrie – Suceava⁴⁴
 8 octombrie – Suceava⁴⁵
 18 octombrie – Suceava⁴⁶
 3 decembrie – Suceava⁴⁷

1463

25 ianuarie – Iași⁴⁸
 15 aprilie – Suceava⁴⁹
 5 iulie – [Suceava]⁵⁰
 13 iulie – Suceava⁵¹

1464

28 aprilie – Suceava⁵²
 5 iunie – Vaslui⁵³
 11 iunie – Vaslui⁵⁴

²⁴ *Ibidem*, nr.92.
²⁵ *Ibidem*, nr.93.
²⁶ *Ibidem*, nr.94.
²⁷ Bogdan, *Documente*, II, p.276,
 nr.CXXVIII.

²⁸ DRH, cit., nr.96.
²⁹ *Ibidem*, nr.97.
³⁰ *Ibidem*, nr.98.
³¹ *Cronicile slavo-române*, p.15.
³² DRH, cit., nr.99.
³³ *Ibidem*, nr.100.
³⁴ Bogdan, *Documente*, II, p.285,
 nr.CXXIX; p.293, nr.CXXXI.

³⁵ DRH, cit., nr.103.
³⁶ *Ibidem*, nr.104.
³⁷ *Cronicile slavo-române*, p.16.
³⁸ DRH, cit., nr.106.

³⁹ M. Costăchescu, *Documente de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1948, p.14.

⁴⁰ DRH, cit., nr.107.

⁴¹ *Ibidem*, nr.108.

⁴² *Ibidem*, nr.109.

⁴³ *Ibidem*, nr.110.

⁴⁴ *Ibidem*, nr.111.

⁴⁵ *Ibidem*, nr.112.

⁴⁶ *Ibidem*, nr.V.

⁴⁷ *Ibidem*, nr.113.

⁴⁸ Bogdan, *Documente*, II, p.295,
 nr.CXXXII.

⁴⁹ DRH, cit., nr.115.

⁵⁰ *Cronicile slavo-române*, p.61:
 căsătoria cu Evdochia de Kiev.

⁵¹ DRH, cit., nr.117.

⁵² *Ibidem*, nr.119.

⁵³ *Ibidem*, nr.120.

⁵⁴ *Ibidem*, nr.121.

13 august – Suceava⁵⁵

12 septembrie – Suceava⁵⁶

2 noiembrie – Suceava⁵⁷

1465

23 ianuarie – Chilia (încercuirea cetății)⁵⁸

24 ianuarie – Chilia (asediul)⁵⁹

25 ianuarie – Chilia (cucerirea)⁶⁰

3 martie – Vaslui⁶¹

11 aprilie – Suceava⁶²

după 4 noiembrie – mănăstirea

Probota⁶³

13 decembrie – Suceava⁶⁴

1466

18 februarie – Suceava⁶⁵

13 martie – Suceava⁶⁶

10 mai – Suceava⁶⁷

9 iulie – Suceava⁶⁸

28 august – Suceava⁶⁹

15 septembrie – Suceava⁷⁰

⁵⁵ *Ibidem*, nr.122.

⁵⁶ *Ibidem*, nr.123.

⁵⁷ *Ibidem*, nr.124.

⁵⁸ *Cronicile slavo-române*, p.16.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ **DRH**, cit., nr.127.

⁶² *Ibidem*, nr.128.

⁶³ *Repertoriul*, p.246: funeraliile mamei sale, Maria-Oltea.

⁶⁴ **DRH**, cit., nr.129.

⁶⁵ *Ibidem*, nr.133.

⁶⁶ *Ibidem*, nr.134.

⁶⁷ *Ibidem*, nr.135.

⁶⁸ *Ibidem*, nr.138.

⁶⁹ *Ibidem*, nr.140.

8 decembrie – Târgul de Jos
(Roman)⁷¹

1467

1 ianuarie – Suceava⁷²

10 ianuarie – Suceava⁷³

3 februarie – Suceava⁷⁴

30 iunie – Bârlad⁷⁵

după 4 septembrie – Suceava⁷⁶

11 septembrie – Suceava⁷⁷

2 octombrie – Suceava⁷⁸

14 decembrie – lupta de la Baia⁷⁹

1468

1 ianuarie – Suceava⁸⁰

5 februarie – Suceava⁸¹

28 iunie – Suceava⁸²

12 septembrie – Suceava⁸³

24 septembrie – Suceava⁸⁴

2 octombrie – Suceava⁸⁵

⁷⁰ *Ibidem*, nr.141.

⁷¹ *Ibidem*, nr.142 și 143.

⁷² *Ibidem*, nr.144.

⁷³ *Ibidem*, nr.145.

⁷⁴ *Ibidem*, nr.146.

⁷⁵ *Ibidem*, nr.147.

⁷⁶ **DRH**, cit., nr.157.

⁷⁷ *Ibidem*, nr.148.

⁷⁸ *Ibidem*, nr.149.

⁷⁹ *Cronicile slavo-române*, p.16.

⁸⁰ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, t. XV, mem. 2, 1934, p.64.

⁸¹ **DRH**, cit., nr.151.

⁸² *Ibidem*, nr.152; Bogdan, *Documente*, II, p.303, nr.CXXXV.

⁸³ *Ibidem*, nr.153.

⁸⁴ *Ibidem*, nr.154.

⁸⁵ *Ibidem*, nr.155.

1469

- 9 februarie – Suceava⁸⁶
 12 februarie – Suceava⁸⁷
 5 iunie – Suceava⁸⁸
 6 iunie – Suceava⁸⁹
 20 august – Lipiți⁹⁰
 3 septembrie – mănăstirea Putna⁹¹
 20 octombrie – Iași⁹²

1470

- 8 februarie – Suceava⁹³
 27 februarie – Brăila⁹⁴
 1 aprilie – Suceava⁹⁵
 7 mai – Suceava⁹⁶
 28 mai – Suceava⁹⁷
 18 iulie – Suceava⁹⁸
 10 august – Târgul de Jos
 (Roman)⁹⁹
 13 septembrie – Suceava¹⁰⁰

⁸⁶ *Ibidem*, nr.156.

⁸⁷ Bogdan, *Documente*, II, p.309, nr.CXXXVII.

⁸⁸ DRH, cit., nr.158.

⁸⁹ *Ibidem*, nr.159.

⁹⁰ *Cronicile slavo-române*, p.50.

⁹¹ *Ibidem*. Întrucât data sfințirii mănăstirii Putna este încă subiect de controversă, o păstrăm, aici, deocamdată, pe aceea din cronică.

⁹² DRH, cit., nr.161.

⁹³ *Ibidem*, nr.162.

⁹⁴ *Cronicile slavo-române*, p.16.

⁹⁵ DRH, cit., nr.163 și 164.

⁹⁶ *Ibidem*, nr.165.

⁹⁷ *Ibidem*, nr.166.

⁹⁸ *Ibidem*, nr.168.

⁹⁹ *Ibidem*, nr.169.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XIV/1, p.41, nr.LXXXIX.

23 noiembrie – Suceava¹⁰¹

26 noiembrie – Suceava¹⁰²

14 decembrie – lupta de la Orbic¹⁰³

1471

- 16 ianuarie – Vaslui¹⁰⁴
 7 martie – Soci¹⁰⁵
 13 iulie – Vaslui¹⁰⁶
 13 august – Suceava¹⁰⁷
 15 august – mănăstirea Putna¹⁰⁸
 10 septembrie – Suceava¹⁰⁹
 13 septembrie – Suceava¹¹⁰
 24 octombrie – Suceava¹¹¹

1472

- 3 ianuarie – Suceava¹¹²
 17 ianuarie – Suceava¹¹³
 22 ianuarie – Suceava¹¹⁴
 25 ianuarie – Suceava¹¹⁵

¹⁰¹ DRH, cit., nr.XIII, XIV.

¹⁰² *Ibidem*, nr.XV.

¹⁰³ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, I, București, 2001, p.534.

¹⁰⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p.88.

¹⁰⁵ *Cronicile slavo-române*, p.17.

¹⁰⁶ Bogdan, *Documente*, II, p.313, nr.CXXXIX.

¹⁰⁷ DRH, cit., nr.173.

¹⁰⁸ *Ibidem*, nr.174.

¹⁰⁹ *Ibidem*, nr.175.

¹¹⁰ *Ibidem*, nr.176.

¹¹¹ *Ibidem*, nr.177.

¹¹² Bogdan, *Documente*, II, p.316, nr.CXL.

¹¹³ DRH, cit., nr.179.

¹¹⁴ *Ibidem*, nr.181.

¹¹⁵ *Ibidem*, nr.182.

2 martie – Suceava¹¹⁶
 25 aprilie – Suceava¹¹⁷
 1 iunie – Vaslui¹¹⁸
 5 iunie – Vaslui¹¹⁹
 19 august – Suceava¹²⁰
 29 august – [Suceava]¹²¹
 14 septembrie – Suceava¹²²

1473

8 ianuarie – Suceava¹²³
 7 mai – Suceava¹²⁴
 3 septembrie – Suceava¹²⁵
 13 septembrie – Suceava¹²⁶
 11 octombrie – Suceava¹²⁷
 14 octombrie – Suceava¹²⁸
 8 noiembrie – împarte steaguri la
 Milcov¹²⁹
 18-20 noiembrie – bătălia de pe
 pârâul Vodna¹³⁰
 23 noiembrie – împresurarea

¹¹⁶ *Ibidem*, nr.183.

¹¹⁷ *Ibidem*, nr.184.

¹¹⁸ *Ibidem*, nr.185.

¹¹⁹ *Ibidem*, nr.186.

¹²⁰ *Ibidem*, nr.187.

¹²¹ *Cronicile slavo-române*, p.17: „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când ședea țarul la masă”.

¹²² *Ibidem*: căsătoria cu Maria de Mangop.

¹²³ *DRH*, cit., nr.189.

¹²⁴ *Ibidem*, nr.190.

¹²⁵ *Ibidem*, nr.192.

¹²⁶ *Ibidem*, nr.193.

¹²⁷ *Ibidem*, nr.194.

¹²⁸ *Ibidem*, nr.195.

¹²⁹ *Cronicile slavo-române*, p.17.

¹³⁰ *Ibidem*.

cetății Dâmbovița¹³¹
 24 noiembrie – cucerirea cetății
 Dâmbovița¹³²
 9 decembrie – Suceava¹³³

1474

după 19 ianuarie – Vaslui¹³⁴
 26 august – Vaslui¹³⁵
 15 septembrie – Târgul de Jos
 (Roman)¹³⁶
 1 octombrie – cucerirea cetății
 Teleajen¹³⁷
 5 octombrie – lupta cu Țepeluș¹³⁸
 20 octombrie – lupta cu Basarab¹³⁹
 29 noiembrie – Vaslui¹⁴⁰

1475

10 ianuarie – Vaslui¹⁴¹
 25 ianuarie – Suceava¹⁴²
 după 19 februarie – Chilia¹⁴³

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *DRH*, cit., nr.196.

¹³⁴ N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, p.15; reluat în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p.163.

¹³⁵ *DRH*, cit., nr.198.

¹³⁶ Bogdan, *Documente*, II, p.317, nr.CXLI.

¹³⁷ *Cronicile slavo-române*, p.17.

¹³⁸ *Ibidem*, p.18.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ Bogdan, *Documente*, II, p.318, nr.CXLII.

¹⁴¹ *Cronicile slavo-române*, p.18.

¹⁴² Bogdan, *Documente*, II, p.319, nr.CXLIII.

¹⁴³ *Cronicile slavo-române*, p.33.

14 aprilie – Suceava¹⁴⁴
 17 aprilie – Târgul de Jos
 (Roman)¹⁴⁵
 25 aprilie – Suceava¹⁴⁶
 7 mai – Suceava¹⁴⁷
 5 iunie – Iași¹⁴⁸
 20 iunie – Iași¹⁴⁹
 10 iulie – Suceava¹⁵⁰
 12 iulie – Iași¹⁵¹
 1 noiembrie – Târgul de Jos
 (Roman)¹⁵²

1476

18 februarie – Vaslui¹⁵³
 22 mai – Iași¹⁵⁴
 5 iunie – Bârlad¹⁵⁵
 11 iunie – Valea Berheciului¹⁵⁶
 înainte de 24 iulie – Roman¹⁵⁷

¹⁴⁴ DRH, cit., nr.199.

¹⁴⁵ *Ibidem*, nr.200.

¹⁴⁶ *Ibidem*, nr.201.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr.202.

¹⁴⁸ *Ibidem*, nr.203.

¹⁴⁹ Bogdan, *Documente*, II, p.326,
nr.CXLIV.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p.329, nr.CXLV.

¹⁵¹ *Ibidem*, p.333, nr.CXLVI.

¹⁵² *Ibidem*, p.336, nr.CXLVII.

¹⁵³ I. Bogdan, *Documente moldovenești din secolele XV și XVI în arhivul Brașovului*, București, 1903, p.44, nr.XVII și nr.XVIII.

¹⁵⁴ DRH, cit., nr.206.

¹⁵⁵ Bogdan, *Documente*, II, p.340,
nr.CL.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p.341, nr.CLI.

¹⁵⁷ *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. Maria Holban, București, 1968, p.142.

înainte de 26 iulie – cetatea
 Neamțului¹⁵⁸

26 iulie – Pârâul Alb (Valea
 Albă)¹⁵⁹

1477

5 ianuarie – Hârlău¹⁶⁰

26 ianuarie – Hârlău¹⁶¹

după 19 decembrie – mănăstirea
 Putna¹⁶²

1478

11 februarie – Suceava¹⁶³

30 aprilie – Suceava¹⁶⁴

după 8 noiembrie – mănăstirea
 Putna¹⁶⁵

1479

22 ianuarie – Cetatea Nouă de la
 Târgul Romanului¹⁶⁶

4 martie – Suceava¹⁶⁷

9 martie – Suceava¹⁶⁸

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ *Cronicile slavo-române*, p.18.

¹⁶⁰ Bogdan, *Documente*, II, p.342, nr.CLII.

¹⁶¹ *Ibidem*, p.342, nr.CLIII.

¹⁶² *Repertoriul*, p.247: funeraliile
soției sale, Maria de Mangop.

¹⁶³ DRH, cit., nr.211.

¹⁶⁴ Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1991, p.416.

¹⁶⁵ *Repertoriul*, p.248: funeraliile
mitropolitului Teoctist, al cărui mormânt îl
împodobește.

¹⁶⁶ Bogdan, *Documente*, II, p.352, nr.CLV.

¹⁶⁷ DRH, cit., nr.212.

¹⁶⁸ *Ibidem*, nr.XX. Documentul este un
fals, însă pecetea este autentică, sustrasă,
probabil, de la modelul folosit.

20 aprilie – Suceava¹⁶⁹
 29 aprilie – Suceava¹⁷⁰
 7 mai – Suceava¹⁷¹
 14 mai – Suceava¹⁷²
 19 mai – Suceava¹⁷³
 24 mai – Suceava¹⁷⁴
 22 iunie – începe zidirea cetății
 Chilia¹⁷⁵
 16 iulie – sfârșirea lucrărilor la
 Chilia¹⁷⁶
 după 25 iulie – mănăstirea
 Putna¹⁷⁷
 11 august – Suceava¹⁷⁸
 30 august – Suceava¹⁷⁹
 20 septembrie – Suceava¹⁸⁰
 30 decembrie – Suceava¹⁸¹

1480

22 ianuarie – Suceava¹⁸²

¹⁶⁹ Bogdan, *Documente*, II, p.353, nr.CLVI.

¹⁷⁰ DRH, II, nr.213.

¹⁷¹ *Ibidem*, nr.214.

¹⁷² *Ibidem*, nr.216.

¹⁷³ *Ibidem*, nr.217.

¹⁷⁴ *Ibidem*, nr.218.

¹⁷⁵ *Cronicile slavo-române*, p.18.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ *Repertoriul*, p.254: pentru decesul lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, piatra de mormânt dă data de 27 iulie 1479, în vreme ce letopisețul dă 16 iunie 1479 (*Cronicile slavo-române*, p.51).

¹⁷⁸ DRH, cit., nr.219.

¹⁷⁹ *Ibidem*, nr.220.

¹⁸⁰ *Ibidem*, nr.221.

¹⁸¹ *Ibidem*, nr.222.

¹⁸² Bogdan, *Documente*, II, p.356, nr.CLVII.

25 ianuarie – Suceava¹⁸³
 27 mai – Suceava¹⁸⁴
 9 iulie – Hârlău¹⁸⁵
 29 august – Suceava¹⁸⁶
 11 septembrie – Suceava¹⁸⁷
 15 septembrie – Suceava¹⁸⁸
 17 septembrie – Suceava¹⁸⁹
 după 21 noiembrie – mănăstirea
 Putna¹⁹⁰

1481

1 februarie – Suceava¹⁹¹
 4 februarie – Roman¹⁹²
 7 martie – Suceava¹⁹³
 15 martie – Târgul de Jos
 (Roman)¹⁹⁴
 31 martie – Suceava¹⁹⁵
 20 aprilie – Suceava¹⁹⁶
 25 aprilie – Suceava¹⁹⁷
 8 iulie – Râmnic¹⁹⁸

¹⁸³ DRH, cit., nr.223.

¹⁸⁴ *Ibidem*, nr.226.

¹⁸⁵ Bogdan, *Documente*, II, p.356, nr.CLVIII.

¹⁸⁶ DRH, cit., nr.227.

¹⁸⁷ *Ibidem*, nr.228.

¹⁸⁸ *Ibidem*, nr.229.

¹⁸⁹ *Ibidem*, nr.230.

¹⁹⁰ *Repertoriul*, p.254: funeraliile lui Petru, fiul lui Ștefan cel Mare.

¹⁹¹ DRH, cit., nr.233.

¹⁹² Bogdan, *Documente*, II, p.360, nr.CLX.

¹⁹³ *Ibidem*, p.361, nr.CLXI.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p.362, nr.CLXII.

¹⁹⁵ DRH, cit., nr.235.

¹⁹⁶ *Ibidem*, nr.237.

¹⁹⁷ *Ibidem*, nr.238.

¹⁹⁸ *Cronicile slavo-române*, p.19.

23 august – Suceava¹⁹⁹
15 octombrie – Suceava²⁰⁰

1482

10 martie – cetatea Crăciuna²⁰¹
15 martie – Suceava²⁰²
15 aprilie – Suceava²⁰³
9 mai – Suceava²⁰⁴
17 iunie – Roman²⁰⁵

1483

17 februarie – Suceava²⁰⁶
12 aprilie – Suceava²⁰⁷
17 august – Suceava²⁰⁸
20 septembrie – Suceava²⁰⁹
23 septembrie – Suceava²¹⁰
17 octombrie – Suceava²¹¹

1484

13 mai – Suceava²¹²
14 mai – Suceava²¹³
29 mai – Suceava²¹⁴

¹⁹⁹ DRH, cit., nr.239.

²⁰⁰ *Ibidem*, nr.240 și 241.

²⁰¹ *Cronicile slavo-române*, p.19.

²⁰² DRH, cit., nr.243.

²⁰³ *Ibidem*, nr.244.

²⁰⁴ *Ibidem*, nr.245.

²⁰⁵ Bogdan, *Documente*, II, p.369,
nr.CLXV.

²⁰⁶ DRH, cit., nr.247.

²⁰⁷ *Ibidem*, nr.249.

²⁰⁸ *Ibidem*, nr.251.

²⁰⁹ *Ibidem*, nr.252.

²¹⁰ *Ibidem*, nr.253.

²¹¹ *Ibidem*, nr.254.

²¹² *Ibidem*, nr.257, 259 și 260.

²¹³ *Ibidem*, nr.261.

²¹⁴ *Ibidem*, nr.262.

3 iunie – începe zidirea cetății de la
Roman²¹⁵

11 august – încetarea lucrărilor la
cetatea Romanului²¹⁶

1485

8 iunie – Suceava²¹⁷

1 septembrie – pleacă la
Colomeea²¹⁸

12-16 septembrie – Colomeea²¹⁹
decembrie – Cătlăbuga²²⁰

1486

6 martie – Șcheia²²¹

27 martie – Dolhești²²²

14 septembrie – Suceava²²³

²¹⁵ *Cronicile slavo-române*, p.35.

²¹⁶ *Ibidem*.

²¹⁷ DRH, cit., nr.XXIV: documentul este un fals din Basarabia, însă unele elemente trădează fidelitate față de modelul folosit. În opinia editorilor, acest model ar fi un document din 1502, martie 1, fapt care anulează posibilitatea ca Ștefan cel Mare să se fi aflat la 8 iunie la Suceava.

²¹⁸ *Cronicile slavo-române*, p.19.

²¹⁹ Bogdan, *Documente*, II, p.372, nr.CLXVII. Vezi și Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea. Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în *AIIAI*, XX, 1983, p.257-267; reluat în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.439-457.

²²⁰ *Cronicile slavo-române*, p.19.

²²¹ *Ibidem*.

²²² *Repertoriul*, p.256: la această dată, este înmormântată Maria, sora lui Ștefan cel Mare și soția lui Șendrea.

²²³ DRH, cit., nr.264.

21 noiembrie – Suceava²²⁴

1487

12 ianuarie – Suceava²²⁵

13 ianuarie – Suceava²²⁶

5 martie – Suceava²²⁷

6 martie – Suceava²²⁸

8 martie – Suceava²²⁹

8 iunie – începe zidirea bisericii

Sfântul Procopie din

Milișăuți²³⁰

7 octombrie – Suceava²³¹

8 octombrie – Suceava²³²

9 octombrie – Suceava²³³

12 octombrie – Suceava²³⁴

1 noiembrie – Suceava²³⁵

13 noiembrie – Suceava²³⁶

17 decembrie – Huși²³⁷

1488

9 ianuarie – Suceava²³⁸

12 ianuarie – Suceava²³⁹

14 ianuarie – Suceava²⁴⁰

15 ianuarie – Suceava²⁴¹

29 februarie – Suceava²⁴²

1 martie – Suceava²⁴³

12 martie – Suceava²⁴⁴

15 martie – Suceava²⁴⁵

3 aprilie – Suceava²⁴⁶

5 aprilie – Suceava²⁴⁷

6 aprilie – Suceava²⁴⁸

20 aprilie – Suceava²⁴⁹

17 august – Suceava²⁵⁰

14 septembrie – sfințirea bisericii

Sf. Gheorghe de la Voroneț²⁵¹

15 octombrie – Suceava²⁵²

13 decembrie – Suceava²⁵³

1489

16 ianuarie – Suceava²⁵⁴

22 ianuarie – Suceava²⁵⁵

25 ianuarie – Suceava²⁵⁶

²²⁴ *Ibidem*, nr.265.

²²⁵ **DRH**, A, III, nr.3.

²²⁶ *Ibidem*, nr.4.

²²⁷ *Ibidem*, nr.6.

²²⁸ *Ibidem*, nr.7 și 8.

²²⁹ *Ibidem*, nr.10.

²³⁰ *Repertoriul*, p.47-48.

²³¹ **DRH**, cit., nr.11.

²³² *Ibidem*, nr.12.

²³³ *Ibidem*, nr.14 și 15.

²³⁴ *Ibidem*, nr.16.

²³⁵ *Ibidem*, nr.17 și 18.

²³⁶ *Ibidem*, nr.19.

²³⁷ Bogdan, *Documente*, II, p.379,

nr.CLXVIII.

²³⁸ **DRH**, cit., nr.24.

²³⁹ *Ibidem*, nr.25.

²⁴⁰ *Ibidem*, nr.26.

²⁴¹ *Ibidem*, nr.27.

²⁴² *Ibidem*, nr.29.

²⁴³ *Ibidem*, nr.30.

²⁴⁴ Virgil Cândea, *Mărturii*, I, p.416;

DRH, cit., nr.31, 32, 33, 34.

²⁴⁵ **DRH**, cit., nr.35.

²⁴⁶ *Ibidem*, nr.36.

²⁴⁷ *Ibidem*, nr.37.

²⁴⁸ *Ibidem*, nr.38.

²⁴⁹ *Ibidem*, nr.39.

²⁵⁰ *Ibidem*, nr.40.

²⁵¹ *Repertoriul*, p.77.

²⁵² **DRH**, cit., nr.42.

²⁵³ *Ibidem*, nr.43.

²⁵⁴ *Ibidem*, nr.45.

²⁵⁵ *Ibidem*, nr.47.

²⁵⁶ *Ibidem*, nr.49.

13 martie – Suceava²⁵⁷
 14 martie – Suceava²⁵⁸
 14 octombrie – Suceava²⁵⁹
 31 octombrie – Suceava²⁶⁰

1490

9 ianuarie – Suceava²⁶¹
 10 ianuarie – Suceava²⁶²
 14 ianuarie – Suceava²⁶³
 17 ianuarie – Suceava²⁶⁴
 18 ianuarie – Suceava²⁶⁵
 3 martie – Suceava²⁶⁶
 7 martie – Suceava²⁶⁷
 9 martie – Suceava²⁶⁸
 12 martie – Suceava²⁶⁹
 15 martie – Suceava²⁷⁰
 16 martie – Suceava²⁷¹
 17 martie – Suceava²⁷²
 14 octombrie – Suceava²⁷³
 26 noiembrie – Suceava²⁷⁴
 6 decembrie – Suceava²⁷⁵

1491

7 ianuarie – Suceava²⁷⁶
 16 ianuarie – Suceava²⁷⁷
 17 ianuarie – Suceava²⁷⁸
 26 februarie – Suceava²⁷⁹
 20 aprilie – Suceava²⁸⁰
 15 octombrie – Suceava²⁸¹
 16 octombrie – Suceava²⁸²
 27 octombrie – Suceava²⁸³
 31 octombrie – Suceava²⁸⁴
 2 noiembrie – Suceava²⁸⁵
 6 noiembrie – Suceava²⁸⁶

1492

17 martie – Suceava²⁸⁷
 10 august – sfințirea bisericii
 Sfântul Nicolae din Iași²⁸⁸
 10 octombrie – Suceava²⁸⁹
 28 octombrie – sfințirea bisericii
 Sfântul Gheorghe din Hârlău²⁹⁰
 24 noiembrie – Suceava²⁹¹

²⁵⁷ *Ibidem*, nr.50.

²⁵⁸ *Ibidem*, nr.51.

²⁵⁹ *Ibidem*, nr.54.

²⁶⁰ *Ibidem*, nr.55.

²⁶¹ *Ibidem*, nr.57, 58.

²⁶² *Ibidem*, nr.59.

²⁶³ *Ibidem*, nr.60.

²⁶⁴ *Ibidem*, nr.62.

²⁶⁵ *Ibidem*, nr.63.

²⁶⁶ *Ibidem*, nr.65.

²⁶⁷ *Ibidem*, nr.66.

²⁶⁸ *Ibidem*, nr.68.

²⁶⁹ *Ibidem*, nr.69.

²⁷⁰ *Ibidem*, nr.70, 71, 72, 73, 74.

²⁷¹ *Ibidem*, nr.75, 76, 77.

²⁷² *Ibidem*, nr.79.

²⁷³ *Ibidem*, nr.80.

²⁷⁴ *Ibidem*, nr.81, 82.

²⁷⁵ *Ibidem*, nr.83.

²⁷⁶ *Ibidem*, nr.84.

²⁷⁷ *Ibidem*, nr.86, 87, 88.

²⁷⁸ *Ibidem*, nr.89, 90.

²⁷⁹ *Ibidem*, nr.91.

²⁸⁰ *Ibidem*, nr.93.

²⁸¹ *Ibidem*, nr.96, 97, 98, 99, 100.

²⁸² *Ibidem*, nr.101.

²⁸³ *Ibidem*, nr.I.

²⁸⁴ *Ibidem*, nr.102.

²⁸⁵ *Ibidem*, nr.103, 104.

²⁸⁶ *Ibidem*, nr.105.

²⁸⁷ *Ibidem*, nr.108, 109, 110.

²⁸⁸ *Repertoriul*, p.108.

²⁸⁹ **DRH**, cit., nr.116.

²⁹⁰ *Repertoriul*, p.95.

²⁹¹ **DRH**, cit., nr.118.

1493

- 3 martie – Suceava²⁹²
 5 martie – Suceava²⁹³
 7 martie – Suceava²⁹⁴
 15 martie – Suceava²⁹⁵
 16 martie – Suceava²⁹⁶
 26 martie – Suceava²⁹⁷
 26 octombrie – Suceava²⁹⁸
 28 octombrie – Suceava²⁹⁹
 4 noiembrie – Suceava³⁰⁰

1494

- 25 februarie – Suceava³⁰¹
 27 februarie – Suceava³⁰²
 11 martie – Suceava³⁰³
 18 martie – Suceava³⁰⁴
 12 octombrie – sfințirea bisericii
 din Borzești³⁰⁵

1495

- 10 ianuarie – Vaslui³⁰⁶
 11 ianuarie – Vaslui³⁰⁷

- 12 ianuarie – [Vaslui]³⁰⁸
 15 ianuarie – Vaslui³⁰⁹
 16 ianuarie – [Vaslui]³¹⁰
 17 ianuarie – Vaslui³¹¹
 22 ianuarie – Vaslui³¹²
 23 ianuarie – [Vaslui]³¹³
 24 ianuarie – Vaslui³¹⁴
 3 februarie – Iași³¹⁵
 4 februarie – Iași³¹⁶
 5 februarie – Iași³¹⁷
 13 martie – Suceava³¹⁸
 15 martie – Suceava³¹⁹
 16 martie – Suceava³²⁰
 17 martie – Suceava³²¹
 18 martie – Suceava³²²
 19 martie – Suceava³²³
 18 octombrie – sfințirea bisericii
 Sfântul Nicolae din Dorohoi³²⁴

1496

- 24 ianuarie – Suceava³²⁵

²⁹² *Ibidem*, nr.120, 121.
²⁹³ *Ibidem*, nr.122, 123, 124.
²⁹⁴ *Ibidem*, nr.126, 127.
²⁹⁵ *Ibidem*, nr.128, 129, 130.
²⁹⁶ *Ibidem*, nr.133.
²⁹⁷ *Ibidem*, nr.134.
²⁹⁸ *Ibidem*, nr.136.
²⁹⁹ *Ibidem*, nr.137.
³⁰⁰ *Ibidem*, nr.138.
³⁰¹ *Ibidem*, nr.142.
³⁰² *Ibidem*, nr.143.
³⁰³ *Ibidem*, nr.145, 146.
³⁰⁴ *Ibidem*, nr.III.
³⁰⁵ *Repertoriul*, p.109.
³⁰⁶ **DRH**, cit., nr.153, 154.
³⁰⁷ *Ibidem*, nr.155, 156, 157, 158.

³⁰⁸ *Ibidem*, nr.159, 160, 161, 162, 163.
³⁰⁹ *Ibidem*, nr.164.
³¹⁰ *Ibidem*, nr.165, 166, 167.
³¹¹ *Ibidem*, nr.168.
³¹² *Ibidem*, nr.170, 171, 172.
³¹³ *Ibidem*, nr.173.
³¹⁴ *Ibidem*, nr.175.
³¹⁵ *Ibidem*, nr.177.
³¹⁶ *Ibidem*, nr.178.
³¹⁷ *Ibidem*, nr.179.
³¹⁸ *Ibidem*, nr.180, 181, 182, 183.
³¹⁹ *Ibidem*, nr.184, 185.
³²⁰ *Ibidem*, nr.186.
³²¹ *Ibidem*, nr.187, 188, 189.
³²² *Ibidem*, nr.190, 191, 192.
³²³ *Ibidem*, nr.193.
³²⁴ *Repertoriul*, p.114.
³²⁵ **DRH**, cit., nr.196.

25 ianuarie – Suceava³²⁶
 17 martie – *Piatra Neamț*³²⁷
 după 26 iulie – mănăstirea
 Bistrița³²⁸
 8 noiembrie – sfințirea bisericii
 Sf. Mihail din Războieni³²⁹

1497

3 ianuarie – Hârlău³³⁰
 20 ianuarie – Iași³³¹
 22 ianuarie – Iași³³²
 28 ianuarie – Iași³³³
 25 februarie – Vaslui³³⁴
 6 martie – Vaslui³³⁵
 8 martie – Vaslui³³⁶
 9 martie – Vaslui³³⁷
 10 martie – Vaslui³³⁸
 11 martie – Vaslui³³⁹
 13 martie – Vaslui³⁴⁰
 14 martie – Vaslui³⁴¹
 15 martie – Vaslui³⁴²

³²⁶ *Ibidem*, nr.198.

³²⁷ *Ibidem*, nr.IV.

³²⁸ *Cronicile slavo-române*, p.20:
 funeraliile fiului său, Alexandru.

³²⁹ *Repertoriul*, p.143.

³³⁰ **DRH**, cit., nr.201.

³³¹ *Ibidem*, nr.202.

³³² *Ibidem*, nr.204.

³³³ *Ibidem*, nr.205.

³³⁴ *Ibidem*, nr.206.

³³⁵ *Ibidem*, nr.207.

³³⁶ *Ibidem*, nr.208.

³³⁷ *Ibidem*, nr.209.

³³⁸ *Ibidem*, nr.210, 211.

³³⁹ *Ibidem*, nr.213.

³⁴⁰ *Ibidem*, nr.216.

³⁴¹ *Ibidem*, nr.217, 218.

³⁴² *Ibidem*, nr.219, 220, 221, 222.

16 martie – Vaslui³⁴³
 18 martie – Vaslui³⁴⁴
 19 martie – Vaslui³⁴⁵
 20 martie – Vaslui³⁴⁶
 27 august – pleacă din Suceava și
 se îndreaptă spre Roman³⁴⁷
 26 octombrie – bătălia din Codrii
 Cosminului³⁴⁸
 14 noiembrie – sfințirea bisericii
 Înălțarea Domnului din
 mănăstirea Neamț³⁴⁹
 6 decembrie – Hârlău³⁵⁰

1498

8 martie – Suceava³⁵¹
 20 mai – Hârlău³⁵²
 după 22 iunie – expediția din
 Polonia³⁵³
 13 septembrie – sfințirea
 paraclisului Sf. Ioan cel Nou de
 la mănăstirea Bistrița³⁵⁴
 24 septembrie – Suceava³⁵⁵
 11 noiembrie – sfințirea bisericii Sf.

³⁴³ *Ibidem*, nr.223.

³⁴⁴ *Ibidem*, nr.224.

³⁴⁵ *Ibidem*, nr.225.

³⁴⁶ *Ibidem*, nr.226, 227.

³⁴⁷ *Cronicile slavo-române*, p.20.

³⁴⁸ *Ibidem*.

³⁴⁹ *Repertoriul*, p.148.

³⁵⁰ *Cronicile slavo-române*, p.21.

³⁵¹ **DRH**, cit., nr.229.

³⁵² Bogdan, *Documente*, II, p.408,
 nr.CLXXV.

³⁵³ *Cronicile slavo-române*, p.22.

³⁵⁴ *Repertoriul*, p.155.

³⁵⁵ **DRH**, cit., nr.230.

Ioan din Piatra Neamț³⁵⁶

1499

15 august – Suceava³⁵⁷
 31 august – Suceava³⁵⁸
 12 iulie – Hârlău³⁵⁹
 14 septembrie – Suceava³⁶⁰
 15 septembrie – Suceava³⁶¹
 18 septembrie – [Suceava]³⁶²
 14 octombrie – Hârlău³⁶³
 15 octombrie – Hârlău³⁶⁴
 17 octombrie – Hârlău³⁶⁵
 20 octombrie – Hârlău³⁶⁶
 23 octombrie – Hârlău³⁶⁷
 26 octombrie – Hârlău³⁶⁸

1500

10 februarie – Suceava³⁶⁹
 17 martie – Iași³⁷⁰
 22 martie – Iași³⁷¹
 25 martie – Iași³⁷²

după 11 mai – mănăstirea Putna³⁷³

1501

14 decembrie – Suceava³⁷⁴

1502

17 februarie – Iași³⁷⁵
 1 martie – Vaslui³⁷⁶
 7 martie – Vaslui³⁷⁷
 10 martie – Vaslui³⁷⁸
 11 martie – [Vaslui]³⁷⁹
 13 martie – Vaslui³⁸⁰
 14 martie – Vaslui³⁸¹
 17 martie – Vaslui³⁸²
 aprilie – tabăra din Pocuția³⁸³
 2 iulie – Suceava³⁸⁴
 14 septembrie – sfințirea bisericii
 din Volovăi³⁸⁵
 17 noiembrie – Suceava³⁸⁶
 9 decembrie – Suceava³⁸⁷

³⁵⁶ *Repertoriul*, p.160.
³⁵⁷ **DRH**, cit., nr.234.
³⁵⁸ *Ibidem*, nr.235.
³⁵⁹ Bogdan, *Documente*, II, p.417,
 nr.CLXXVIII.
³⁶⁰ *Ibidem*, p.442, nr.CLXXIX.
³⁶¹ **DRH**, cit., nr.236.
³⁶² *Ibidem*, nr.237.
³⁶³ *Ibidem*, nr.239.
³⁶⁴ *Ibidem*, nr.240.
³⁶⁵ *Ibidem*, nr.241, 242.
³⁶⁶ *Ibidem*, nr.243, 244.
³⁶⁷ *Ibidem*, nr.246.
³⁶⁸ *Ibidem*, nr.247, 248.
³⁶⁹ *Ibidem*, nr.252.
³⁷⁰ *Ibidem*, nr.254.
³⁷¹ *Ibidem*, nr.256.
³⁷² *Ibidem*, nr.257.

³⁷³ *Cronicile slavo-române*, p.21:
 funeraliile Mariei-Despina, soacra
 domnului.
³⁷⁴ **DRH**, cit., nr.261.
³⁷⁵ *Ibidem*, nr.262, 263.
³⁷⁶ *Ibidem*, nr.265.
³⁷⁷ *Ibidem*, nr.266.
³⁷⁸ *Ibidem*, nr.268.
³⁷⁹ *Ibidem*, nr.270.
³⁸⁰ *Ibidem*, nr.271.
³⁸¹ *Ibidem*, nr.273, 274, 275, 276, 277.
³⁸² *Ibidem*, nr.278.
³⁸³ Bogdan, *Documente*, II, p.459,
 nr.CLXXXIII.
³⁸⁴ **DRH**, cit., nr.282.
³⁸⁵ *Repertoriul*, p.183.
³⁸⁶ **DRH**, cit., nr.283.
³⁸⁷ Bogdan, *Documente*, II, p.465,
 nr.CLXXXVI.

1503

2 februarie – Suceava³⁸⁸
 24 iulie – Neamț³⁸⁹
 26 august – Suceava³⁹⁰
 29 august – sfințirea bisericii de la
 mănăstirea Dobrovăț³⁹¹
 8 septembrie – Badeuți³⁹²
 13 septembrie – Badeuți³⁹³
 18 septembrie – Badeuți³⁹⁴
 30 septembrie – Suceava³⁹⁵
 începutul lunii octombrie –
 Suceava³⁹⁶
 7 octombrie – Suceava³⁹⁷
 11 octombrie – Suceava³⁹⁸
 15 octombrie – Suceava³⁹⁹

3-5 noiembrie – Cernăuți⁴⁰⁰

1504

2 iulie – moare la Suceava.

³⁸⁸ DRH, cit., nr.285.

³⁸⁹ Bogdan, *Documente*, II, p.467,
nr.CLXXXVII.

³⁹⁰ DRH, cit., nr.287, 288, 289.

³⁹¹ *Repertoriul*, p.190.

³⁹² DRH, cit., nr.290. Tot la 8 septembrie încep lucrările la biserica Tăierea Capului Sf. Ioan din Reuseni (*Repertoriul*, p.196). Dată fiind încărcătura sentimentală deosebită pe care o avea pentru Ștefan cel Mare această ctitorie, ca și ziua de sărbătoare aleasă pentru acest eveniment, am fi fost tentați să considerăm că domnul a fost prezent la Reuseni, însă acest document infirmă o astfel de ipoteză.

³⁹³ *Ibidem*, nr.291.

³⁹⁴ *Ibidem*, nr.292.

³⁹⁵ *Ibidem*, nr.293, 294.

³⁹⁶ Bogdan, *Documente*, II, p.469,
nr.CLXXXIX.

³⁹⁷ DRH, cit., nr.295.

³⁹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II/2,
p.39, nr.XLVII.

³⁹⁹ Bogdan, *Documente*, II, p.476,
nr.CXC.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, p.472, nr.CXCI.

O SOLIE DIN MOLDOVA LA VENEȚIA

A păstra legăturile cu Veneția a fost o nevoie de neînlăturat pentru Moldova lui Ștefan cel Mare și a rămas la fel încă o vreme și sub urmașii acestuia. Despre relațiile lui Ștefan cu Cetatea Sfântului Marcu s-a scris mult și mai toate informațiile, risipite în diverse contribuții timp de peste un veac, au fost reunite de curând în lucrările lui Eugen Denize¹. La acestea, ni se va îngădui să adăugăm o descoperire personală, pe care am comunicat-o și cu alt prilej, într-un studiu publicat într-o revistă prea puțin cunoscută în țară². Atunci, însă, dintr-o cauză oarecare, probabil tehnică, ilustrația esențială pentru argumentare n-a fost reprodusă, ceea ce ne obligă să reluăm aceeași demonstrație aici, adăugând un mănunchi de alte amănunte.

Raporturile cu Veneția, pentru care izvorul de căpetenie sunt dezbaterile Senatului³, care ascultase, în 1477, cererea de ajutor a lui Ioan Țamblac⁴, au lăsat urme și în textele unor contemporani venețieni, în primul rând în acele *Diarii* ale lui Marino Sanudo care, în ultimii ani ai domniei lui Ștefan, manifestă un interes deosebit pentru regiunea noastră: din 1499 până în 1504, 48 de pasaje din însemnările autorului, altele decât cele care consemnează știri despre Ungaria sau Polonia, așadar o medie de circa 10 informații pentru fiecare an⁵. Trimișii

¹ Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499-1503*, în „Revista de Istorie”, XII, 10, 1988, p.977-991; idem, *Veneția, Țările Române și ofensiva otomană după căderea Constantinopolului (1453-1479)*, în „Revista Istorică”, serie nouă, V, 11-12, 1994, p.1157-1181; idem, *Țările Române și Veneția. Relații politice 1441-1541. De la Iancu de Hunedoara la Petru Rareș*, București, 1995.

² Andrei Pippidi, *I Paesi Romeni e Venezia. Nuove testimonianze*, în „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, 1999, p.23-50.

³ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră (III)*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s.II, t.XXXVII, 1914-1915, p.1-76.

⁴ Reprodusă de Iorga, *loc.cit.* și, mai recent, în volumul îngrijit de Șerban Papacostea, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, București, 1984, p.289-291.

⁵ Walter Zele, *Aspetti delle legazioni ottomane nei Diarii di Marino Sanudo*, în „Studi veneziani”, XVIII, 1989, p.241-284.

domnului Moldovei veneau mai des decât înainte: o dată pe an în 1501 și 1502, de trei ori în 1503⁶.

O confirmare a frecvenței acestor solii și a curiozității pe care o trezeau este furnizată de o mărturie iconografică. Pictura a cărei semnificație am izbutit să o descifrăm este databilă spre sfârșitul veacului XVII. Nu e, din această pricină, mai puțin valoroasă ca argument istoric, căci ea dovedește existența unei tradiții care nu se stinsese după două veacuri. E vorba de un tablou anonim din colecția Muzeului Civic Correr, care, sub denumirea „Natale di Venezia” (corect: „I Natali di Venezia”, deci „Nașterea Veneției”, nu „Crăciun la Veneția”), a fost expus în anul 1995 în palatul Topkapı din Istanbul, în cadrul expoziției *Vedute di Venezia ed Istanbul attraverso i secoli*. Am avut atunci ocazia de a studia, pentru prima oară, această pictură (ulei pe pânză, de dimensiunile 1,68 x 2,31); am revăzut-o în 1998, în depozitul muzeului, unde era păstrată sub cota cl.I, 263, iar acum ea face parte din expoziția permanentă din sălile de la etaj. Descrierea din catalogul publicat cu prilejul expunerii în străinătate, corectă în detalii mai puțin relevante, comite o eroare în privința temei reprezentate, care ar fi „o reconstrucție fantastică a originii orașului de pe insulele lagunei”. Peisajul din partea superioară a pânzei cuprinde Piazzetta cu cele două coloane de pe țarm, Palatul Ducal, în dosul căruia se profilează cupolele bazilicii San Marco, campanilul și turnul Orologiului. Apar și Bucentaurul și, în prim plan, o defilare de personaje travestite ca pentru un bal costumat. Intenția pictorului n-a fost, însă, de a evidenția „fie fastul aristocrației, fie simplitatea straiului popular”⁷.

Îmbrăcămintea după moda vremii lui Ludovic XIV și perucile sugerează o dată apropiată de finele secolului XVII, confirmată de mențiunea patriarhului Veneției, Lorenzo Giustiniani, ca „Fericit”, deci

⁶ *Diarii*, III, coll.1467-1468, 25 februarie 1501: „Veneno do oratori e nontii di Stefano Carabodan non perho homeni da conto [...] et erano mal vestiti; stetano in piedi e per interprete parlò” etc. Cf. *ibidem*, IV, col.248: „Item, in questi zorni [sfârșit de martie 1502] hessendo venuto a Venecia uno orator de l’Olacho, zoè Stefano Carabodan, fo in calcio, per il principe, fato cavalier e vestito d’oro”. O scrisoare de la 8 decembrie 1502, în latinește, a fost adusă la Veneția de „uno nontio dil vayvoda di Moldavia” la 16 februarie 1503 (*ibidem*, IV, coll.734-735). Solia următoare a sosit în octombrie (*ibidem*, V, col.150), alta va fi primită la 21 decembrie (*ibidem*, col.579).

⁷ *Yuzuyillar Boyunca Venedik ve Istanbul Gorunumleri*, Istanbul, 1995, p.223-224, nr.75.

Înainte ca acest prelat să fie canonizat de către papa Alexandru VIII, în 1690. Personajele, care se înșiră ca într-o procesiune, pe trei registre, evocă diverse episoade din istoria Veneției. Costumele sunt acelea ale epocii respective, sau ale țării de origine, dacă sunt străine. Fiecare figură sau scenă își are identificarea înscrisă în spațiul rezervat pentru aceste inscripții, în partea inferioară a tabloului. De exemplu: „23. Andrea Dandolo, primo addottorato tra la nobiltà, fu poi Doge di anni 33”, sau: „35. Abito antico del Doge, con pelle d’ermellino in capo”. Un doge (41) și o dogaresă (50). Numerotarea avansează pe rândul de jos, de la stânga la dreapta. Într-un colț, în dreapta privitorului, o scenă a cărei importanță este vizibilă păstrează amintirea vizitei lui Henric III, în 1574, când părăsise Polonia ca să se întoarcă în Franța, ca succesor la tron al fratelui său. Tot pentru a scoate în relief primirea unor monarhi străini, care au fost oaspeții venețienilor, un grup de personaje încoronate, purtând numărul 66, este explicat astfel: „Nove imperatori capitati in Venetia: Lodovico, [...], Ottone Secondo, Federico Barbarossa, Federico Secondo, Alessio di Costantinopoli, [...], Carlo Quinto”. Numele ilizibile trebuie să fie ale lui Ioan V și Manuil II.

Grupul care ne-a atras atenția este situat între Caterina Cornaro, regina venețiană a Ciprului, și un turc, ușor de recunoscut după turban, despre care inscripția corespunzătoare zice: „Selin, Gran Signor, l’anno 151..., essendo Doge Leonardo Loredano, mandò la testa del Re Albiurbense, suo grande nemico”⁸. În stânga sultanului Selim este un

⁸ Walter Zele, *art.cit.*, p.277-278. Cf. *Diarii*, XXII, coll.454-455, 459-460, 462, 468, 470, 472, 477. Ceaușul a adus ca omagiu Signoriei capul împăiat al unui comandant persan, în august 1516. S-ar putea, însă, să fie o aluzie la evenimente din 1510-1511. „Albiurbense” înseamnă *din Cetatea Albă* și victoria comunicată venețienilor ar fi ocuparea Moldovei maritime de către Selim, în cursul luptei sale pentru tronul otoman. La aceste evenimente puțin cunoscute se referă două izvoare venețiene, pe care le adăugăm spicuirilor noastre. Leonardo Amaseo din Udine, în jurnalul pe care-l ținea, a notat, la 30 martie 1510, că dogele primise în ajun vești din Ungaria, potrivit cărora o oaste turcească ar fi năvălit în Țara Românească, luând-o întregă în stăpânire: „Adi 30 marzo [...] miser Jeronimo Bonaldi, che vigniva de casa del prinzipo, mi dise come ieri sera erino zonti letere di Ongaria, come lo exercito turchesco per forza de arme avano pigliato tutta la Valachia” (*Diarii udinesi dall’anno 1508 al 1541 di Leonardo e Gregorio Amaseo*, Venezia, 1884, p.153). O relatare mai completă și mai bine întemeiată a fost recent editată, odată cu alte rapoarte ale bailului Andrea Foscolo. În 1510, a avut loc o primă expediție otomană peste Dunăre, după care, în iarna 1511, Selim, venind de la Caffa, a ocupat Cetatea Albă ca mijloc de presiune asupra tatălui său, Baiazid, și a obținut ca apanaj sangeacatul Silistrei cu

patriarh ortodox de Constantinopol, cu toiag, rantie și o pălărie cu boruri largi (73).

Ordinea este cea cronologică, deci suntem pe la începutul secolului XVI. Se pot distinge trei figuri pe care căciulile, bărbile și veșmintele lungi, semi-orientale, le plasează în aria ruso-română, de stil bizantin. Alături, sunt reprezentați doi-trei gentilomi în costum occidental, dar și un musulman. Inscripția care corespundea numărului 69 este acum complet ștearsă. Ceea ce recenta restaurare a făcut să dispară se mai putea citi la Istanbul: „**Ambasciatori del Principe di Mol...**”. Având în vedere că în această compoziție, înțelesă ca un manifest propagandistic studiat, se perindă momente istorice care puteau fi amintite spre gloria Veneției, e limpede că referirea include în serie și una din ambasadele venite din Moldova. E posibil să fie aceea din 1506. La sosirea la Veneția, unul dintre cei trei soli murise pe drum, iar ceilalți doi, boierii Ieremia și Gheorghe, au rămas din februarie până în iunie. Erau găzduiți la San Lio, poate chiar în casa în care se află astăzi restaurantul „Marco Polo”, și Marino Sanudo îi menționează de patru ori în legătură cu unele ceremonii la care fuseseră invitați de către dogele Leonardo Loredano⁹.

alte porturi de pe malul drept al Dunării: „Illustrissimo Signor havea mandato exercito de 12 in 15 mila persone oltra el Danubio per reprimer li andamenti del vayvoda vlaccho [...]. Interim Selim bei, quale se atrovava in Capha, attendeva a restaurarse al meglio el podere cum intention poi de far quanto successe [...]. Nonobstante li tempi hyemali se levò de Capha al fin del mese di novembre cum persone circa 6 mila et vene a Moncastro al qual in camin per la asperità dei tempi mancharono persone assai. Zonto a Moncastro se fermò de li et mandò alla Porta richiedendo li fosse assegnato in Grecia luogo idoneo per sua residentia [...]. Li fo adonche concesso el sanzachato de Sylistria, Nicopoli et alcuni altri paesi circumstanti vicini a Constantinopoli per 6 in 7 zornate et li fo costituito intrata de ducati C mila al anno, al qual pagamento furono deputate le intrade de Capha et de li scale del Danubio” (Maria Pia Pedani-Fabris, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, Padova, 1996, p.15 și 23). Prima informație, cea consemnată la Udine, are desigur în vedere instalarea lui Vlad V cel Tânăr, cu ajutorul turcilor, în locul lui Mihnea cel Rău, ceea ce s-a petrecut în februarie 1510.

⁹ *Diarii*, VI, coll.290-291, 297, 341, 350; E. Denize, *op.cit.*, p.184-185. Identificarea cu această solie și nu cu alta, mai importantă, cum ar fi aceea a lui Țamblac, rămâne ipotetică. Patriarhul anonim reprezentat în același registru ar putea fi cardinalul Bessarion, dar el a trecut prin Veneția în 1461. De asemenea, prezența Caterinei Cornaro e semnalată în 1471, 1489, 1494 și 1497. Vezi Pietro Gradenigo, *Memorie del passaggio per lo Stato veneto di Principi et Soggetti esteri, 1347-1773*, la Biblioteca Nazionale Marciana, It.VII 164 (ms.7306).

Alți soli aveau să vină pe urmele lor: în 1518, ambasadorul „ducelui de Moldova” locuia la San Moise, „în spatele bisericii”¹⁰. Asemenea misiuni, care puteau fi încredințate și unui grec sau raguzan, agent diplomatic de profesie, nu aveau totdeauna un sens politic; adesea, scopul era de a cumpăra giuvaeruri, mătase, stofe țesute cu fir de aur și alte articole de lux, sau de a procura doctorii, „farmacie ovvero medicine”. În cel puțin trei cazuri, cunoaștem numele medicilor care au acceptat un contract care-i obliga să se stabilească la curtea domnului Moldovei¹¹. **Este posibil ca scena nr. 69 să aibă numai sensul de reper, cumulând amintirile mai multor solii venite din partea lui Ștefan cel Mare.**

Pentru a înțelege mai bine acest neașteptat ecou al diplomației moldovene și corelațiile sale, atât cu istoria Sud-Estului, cât și cu mediul venețian, pot servi și următoarele extrase din publicații italiene, mai vechi sau mai noi.

I. La 6 martie 1475, Senatul venețian transmite prin Antonio Diedo rezidentului său la Roma, Paolo Morosini, conținutul mesajului adus din Moldova de Paolo Ogniben. Era vorba de circulara adresată de Ștefan, la 25 ianuarie, marilor puteri occidentale cu privire la biruința împotriva turcilor, pe lângă care scrisoarea către venețieni adăuga și cererea de a i se acorda ajutorul unui medic¹². Purtătorii soliei urmau să-și continue călătoria pentru a-i duce și lui Sixt IV aceeași veste, Ogniben fiind unul dintre ei și celălalt, desigur, un moldovean. În drumul spre Roma, ei au trecut prin Florența. De aceea, la 10 martie 1475, conducerea acestui oraș îi recomanda reprezentantului său la Roma, Alamanno Rinuccini, să ia legătura cu trimișii lui Ștefan, pe care florentinii îi primiseră cu cinstea cuvenită: „Sono stati qui quelli due ambasciatori di Stefano Vaivoda, di che scrivesti essere a Vinegia, et habiamo facto loro careçe et honore [...]”

¹⁰ *Diarii*, XXVII, col.405. Vezi N. Iorga, *Venezia ed i paesi romeni del Danubio fino al 1600*, Venezia, 1915, p.297, despre solul lui Ștefan al Moldovei, Antonio Paicalas, și p.298, despre Girolamo Matievich, solul lui Neagoe, același care era numit „*illustris domini Basarab vaivodae Transalpinensis nuncius seu orator*” într-un document publicat de J. Schafarik, *Acta Archivii Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium*, II, Belgrad, 1862, p.619-620.

¹¹ N. Vătămanu, *Voievozi și medici de curte*, București, 1972, p.20-43.

¹² N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p.244, 257-259.

gli vedrai volentieri e farai loro ogni amorevole accoglienza e offerirai il favore che in nome nostro potessi dare loro in ogni cosa che tentassino, et cosi in facto farai in tutte le cose che sieno in loro honore et favore, dove la città non si habbi a obligare a spesa”¹³. Așadar, „magnificul” Lorenzo de Medici a fost informat despre lupta de la Vaslui și reacția sa a fost să răspundă cu complimente, dar fără cheltuială. De altfel, cinci ani mai târziu, la Florența își va face apariția primul sol al sultanului¹⁴.

II. Aceleași împrejurări sunt consemnate chiar de Marino Sanudo, în altă lucrare decât faimoasele *Diarii*, anume într-o colecție de biografii ale dogilor. Cronicarul venețian notează, în vremea dogelui Piero Mocenigo, „vestea bună de tot” despre înfrângerea turcilor din ianuarie 1475: „in questo mezo il Turcho, havendo exercito in Valachia, fu roto da Stephano Vayvoda, e fo optima nova”¹⁵. Doi ani mai târziu, când negociatorul lui Ștefan, Țamblac, s-a prezentat în fața Signoriei, urmând, tot așa, să ducă același mesaj și papei, Sanudo a înregistrat stipendiul cu care a fost răsplătit: „a di 19 mazo, fu preso dar a uno orator dil Vayvoda di Moldavia, va a Roma, ducati C”¹⁶.

Cunoscutul aventurier Ambrosio Contarini, călător prin Asia, însărcinat să trateze cu Uzun-Hassan, se întâlnește și el în însemnările lui Sanudo, pentru știrile pe care le-a adus despre Cetatea Albă, unde a fost în aprilie 1473. Pasajul a fost întrebuițat pentru a dovedi că Mankerman, nu „Akkerman”, este una din denumirile Kievului¹⁷. Potrivit acestei relatări, Ștefan se găsea atunci, la sfârșit de aprilie, la Cetatea Albă: „a di 30 vene a Beligraoch, castello bianco, dove era la stantia del Re. A di primo mazo introno in Chio over Magraman, la qual è ultra la Rosia dita, governata da uno Pan Martin pollacho catholico [...]. Dicta terra è a li confini di la Tartaria, dove capitano merchadanti con pellami portati di la

¹³ V. Makusev, *Monumenta historica Slavorum Meridionalium vicinorumque populorum*, Varșovia, 1874, p.534.

¹⁴ Giuseppe Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane con l'Oriente cristiano*, Firenze, 1879, p.XLII.

¹⁵ Marin Sanudo il Giovane, *Le Vite dei Dogi (1474-1494)*, ed. Angela Caracciolo Arico, I, Padova, 1989, p.12.

¹⁶ *Ibidem*, p.87.

¹⁷ Vezi și Ștefan Andreescu, *Cetatea Albă – „cheia Lituaniei” ?*, în **RI**, s. n., XIV, 2003, 5-6.

Rosia Alta, e con caravano passano in Caffa et a Moncastro, et spesse volte sono presi da' Tartari"¹⁸.

Despre Cetatea Albă, același cronicar a cules toate zvonurile care se concentrau la Veneția în preajma cuceririi porturilor Moldovei de către turci. Mai întâi, în iunie: „se judichava esso Signor [sultanul Baiazid II] volesse con lo exercito andar a Moncastro, terra fortissima dil Valacho, benche fusse occulto et celato dove el volesse andar, per voler ferir lo inimico a la sproveduta, come fanno essi Signori othomani”, deci pregătiri pentru un atac prin surprindere¹⁹. Apoi, amenințarea se precizează în iulie: „In questo mexe di luio, per lettere di Constantinopoli, se intese el Signor Turcho, con exercito di persone 120 milia et armata di velle 60, era andato in la Valachia per aver Moncastro, terra sopra il Danubio, di Stefano Valacho, et messe campo a Nicostomo”²⁰. Informațiile următoare se referă la o, altfel necunoscută, luptă, care a avut loc în cursul celor trei săptămâni care au trecut până la capitularea Cetății Albe. Această înfrângere a lui Ștefan a zădărnicit încercarea de a veni în ajutorul celor asediați; știrea nu poate fi pusă la îndoială, deoarece ea provine din scrisori ale bailului Bembo și ale secretarului Dario, aflați în acea vreme la Poartă²¹: „In questo tempo, per uno grippo venuto di Corphu con lettere di sier Pietro Bembo, quondam sier Lorenzo, Baylo nostro a Constantinopoli, et di Zuan Dario, secretario nostro, se intese como il signor Payseto Turcho, che andò nel paexe di Valacho di havia preso la terra fortissima chiamata Nicostomo et roto 25 m cavalli de' coradori di ditto Valacho, per il che li custodi et habitatori di Moncastro, vedendo la crudeltà dil Turcho fata a Nicostomo, li mandoe le chiave di ditta città et senza altra bataglia avè quel dominio”²². Informațiile privind numărul de corăbii și efectivele din tabăra otomană sunt reproduse de două ori, cu cifre contradictorii: „Moncastro Elicostomo [sic !] in Valachia fu preso da' Turchi, commanda di velle 55

¹⁸ Marino Sanudo, *op.cit.*, I, p.28.

¹⁹ *Ibidem*, II, p.437.

²⁰ *Ibidem*, p.447.

²¹ Cf. Ovidiu Cristea, *Acest domn de la Miazănoapte...*, București, 2004 (sub tipar), unde sunt editate rapoartele celor doi diplomați venețieni pentru această perioadă.

²² Marino Sanudo, *op.cit.*, II, p.472. Despre această luptă, vezi doar cronică lituaniană în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.228.

et exercito di 155 m combatitori”²³, sau, în altă parte: „E da saper, havendo scripto di sopra che'l Signor Turcho havia preso Moncastro – e fo di luio passato – havia in campo 300 m persone, et armata di velle 100, erra con lui l'Imperador di Tartari con XXX m cavalli, trovò in Moncastro (qual era di Stephano Carabodan, Valacho) anime XX m; poi Licostomo si rese dapoi bombardato assai, et in zorni 5 fece referar Licostomo Vechio, e con tal vitoria ritornò in Andrenopoli”²⁴.

III. Amănuntele de mai sus, atât de precise, nu se explică decât printr-o sursă de prima mână, pe care Sanudo a avut-o la dispoziție. Ea trebuie să fi fost aceeași din care alt cronicar venețian, Domenico Malipiero, a cules, la rândul său, aproape aceleași date și câteva altele în plus. El scrie despre evenimentele din 1484: „Quest'anno Baisito s'ha mosso da Constantinopoli per far l'impresa del Vaivoda Stefano, ha messo 100 vele in mar, tra galee e fuste cariche de munizion de ogni sorte, e ha in campagna 300.000 tra cavalli e pedoni, tra i quali ghe è 30.000 cavalli che l'imperador de Tartari ha mandà in so ajuto. Ai 20 de Giugno è giunto a Moncastro e'l primo giorno ha fato destender i paviglioni, e'l secondo ha fatto piantar le artiglierie da tre bande, e ha fatto principiar la bateria, la qual ha continuà giorno e notte; si che in termine de 10 giorni i muri è andai in terra. I ha anche atteso a impir i fossi che circonda il castello, nei quali ghe è 8 piè de aqua de ogni lato [...]. Quei de dentro, vedendo che era cosa impossibele a defenderse, a 3 di agosto i mando 5 de i so homeni principali a dar la terra al Signor Turco”²⁵. Confuzia pe care am constatat-o și într-unul din pasajele citate din Sanudo se repetă, ca și cum Chilia ar fi fost cucerită după Cetatea Albă, pe când, în realitate, ea a fost prima care a fost asediată și bombardată de artileria sultanului. Datele despre împărțirea robilor se referă însă la Cetatea Albă. Din populația luată în captivitate, 2.000 de oameni au fost predați hanului tătar, 1.000 distribuiți între ieniceri, 2.000 aleși pentru înrolarea cu forța în acest corp de elită, iar 2.000 de tinere au fost, jumătate din ele, trimise în haremul sultanului și celelalte vândute

²³ *Ibidem*, p.715.

²⁴ *Ibidem*, p.497.

²⁵ Domenico Malipiero, *Annali veneti*, în „Archivio storico italiano”, VII, 1, 1843, p.134; N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p.84-85.

ca sclave. „E sta trovà in quel castelo 20.000 anime, delle qual non fu lasso se no 200 famegie de pescatori. Poi andò all’impresa de Licostano et l’hebbe in 5 giorni; non mandò alcun di quel luogo a Constantinopoli, ma i messe tutti a refar Licostano Vechio, situà sopra uno scogio nel Danubio”. Intrarea turcilor în Cetatea Albă ar fi fost într-o vineri: de fapt, 5 august a fost joi. În anul următor, cronica lui Malipiero adaugă informația despre o escadră otomană trimisă la Chilia pentru a reface fortificația: „El Signor Turco ha al presente in mar 90 vele, et le manda nel paese de Licostano, per fabricar un castelo, et serar el passo a Poloni de andar in Valachia”²⁶.

IV. Tot în 1485 pare să fi avut loc, în primăvară, o încercare a lui Ștefan de a recupera una din cetățile pierdute cu un an înainte. Ambasadorul florentin la Napoli transmite vestea, venită din Albania, la 10 mai, fără a putea spune despre care din două era vorba, probabil fiindcă credea că e una singură cu două nume: „El Turcho, per quanto habbino costoro, prieme suo sforzo nel Mare Maggiore contro al Valacho, el quale pare habbi preso Cheli, o vero Monchastro, che’l Turco li tolse l’anno passato, e questo l’anno per via d’Albania per persona fidedegna”²⁷.

Dacă sondaje întâmplătoare au putut da rezultate ca acelea culese mai sus, cât de îmbelșugată ar fi recolta unei cercetări de echipă, întreprinsă în arhivele italiene, nu numai în cele principale, care n-au dat încă la iveală tot materialul referitor la acest subiect, ci și în cele provinciale ! Este, însă, o sarcină pentru o altă generație, mai norocoasă, dacă nu mai harnică.

²⁶ Domenico Malipiero, *op.cit.*, p.135. Povestirea confirmă precizarea propusă de Șerban Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în **RI**, s. n., VI, 1995, 11-12, p.911-915.

²⁷ *Fonti per la storia di Napoli aragonese, seconda serie. Corrispondenza degli ambasciatori fiorentini*, II, *Corrispondenza di Giovanni Lanfredini, 1485-1486*, ed. Elisabetta Scarton, Napoli, 2002, p.140.

UNE AMBASSADE DE MOLDAVIE À VENISE

Un bizarre tableau, conservé au Musée Correr de Venise, représente l'histoire de la Cité de Saint Marc depuis ses origines légendaires jusqu'à la fin du XVIIe siècle, sous la forme d'une série de scènes et de personnages. Un groupe identifié comme „Les ambassadeurs du Prince de Mol[davie]” évoque les missions envoyées à Venise par Étienne le Grand et par son fils et successeur, Bogdan III.

En outre, quelques extraits des chroniques vénitiennes, n'ayant jamais été signalés jusqu'à présent, se rapportent à la prise des châteaux-forts moldaves, Kilia et Cetatea Albă, par les Turcs, en 1484.

Na terea Veneiei (tablou anonim).
Detaliu: solii domnului Moldovei

CUVÂNT DE MULȚUMIRE

Dator este creștinul să-L slăvească pe Dumnezeu prin faptele lui. Dator este fiecare om să-și înmulțească talantul, darurile pe care le-a sădit Dumnezeu în el. Dator este istoricul să învețe pe oameni să descifreze „pașii lui Dumnezeu în istorie”.

Între multele manifestări închinare Voievodului, se numără și *Simpozionul* ale cărui mărturii sunt cuprinse în paginile acestei cărți. Alături de acestea, aducem oamenilor de știință invitați cuvânt de aleasă mulțumire pentru întâlnirea de suflet dintre ei și călugări, rodnică întru toți, căci, după cuvântul Sfântului Apostol Pavel, credința vine din auzire. Și multă nevoie este astăzi a șterge colbul de pe trecutul nostru de jertfă și credință!

Adânca dorință de cunoaștere a vieții Sfântului Ștefan, spre mai măreața lui slăvire, ne-a îndemnat să-i chemăm pe cei capabili să o scrie după măsura eroului și nu a epigonilor. Și ni s-a răspuns!

De Ștefan iubitorii istorici Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely nu s-au cruțat în apărarea memoriei Voievodului de prea-micii săi defăimători, fiind primii ce ne-au vestit: prezent!

Alături de ei au poposit în „mănăstirea lui cea iubită, care este la Putna”, cum spunea vechiul cronicar, talmăcitorii de acum, cei care din tainele veacurilor pot scoate hrană sufletească pentru ziua de azi. Cu sfială sfântă și cu recunoștință s-au apropiat cercetătorii de chipul Voievodului, cu inima curată, cu buna-cuviință românească.

Cheia de boltă și liantul comunicărilor va fi articolul *Gesta Dei per Stephanum voievodam*, mărturie clară a ceea ce titlul Simpozionului anunța: Ștefan ESTE cel Bun, cel Mare, cel Sfânt, Atlet al credinței creștine, cel întru care Dumnezeu a binevoit. Pentru această încurajare, pentru dezvelirea a încă unui fragment din strălucirea Măriei Sale, pentru bucuria împreună-simțirii, noi, cei care am fost rânduiți de Dumnezeu să fim astăzi de strajă la mormântul Voievodului, le mulțumim din inimă acestor împreună-lucrători ai Duhului întru ctitorirea chipului Sfântului în inimile creștinilor.

Pe acești truditori ai istoriei, pe smeriții apărători ai neamului nostru, care ni-l descoperă pe Ștefan cel Mare, precum Eminescu, drept „cetate a crucii și scut al creștinătății”, îi binecuvântăm și ne rugăm ca Slăvitul Voievod să le răsplătească dragostea și râvna, iar Bunul Dumnezeu să-i apere de necredința și „hiclenia” acestei lumi, călăuzindu-le pașii pe calea mântuirii.

Arhimandrit Melchisedec Velnic,
Starețul Mănăstirii Putna,
cu soborul.

ABREVIERI

AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași

AIIIX = Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași

ARBSH = Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique

ArhGen = Arhiva Genealogică

ARMSI = Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice

ARMSL = Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare

BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice

BMI = Buletinul Monumentelor Istorice

BOR = Biserica Ortodoxă Română

BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies

BZ = Byzantinische Zeitschrift

CI = Cercetări Istorice

DIR = Documente privind istoria României

DRH = Documenta Romaniae Historica

EO = Échos d'Orient

GB = Glasul Bisericii

MI = Magazin Istorice

MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei

MO = Mitropolia Olteniei

PLP = Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit

RA = Revista Arhivelor

REB = Revue des Études Byzantines

REI = Revue des Études Islamiques

RER = Revue des Études Roumaines

RES = Revue des Études Slaves

RESEE = Revue des Études Sud-Est Européennes

RHSEE = Revue Historique du Sud-Est Européen

RdI = Revista de Istorie

RI = Revista Istorică

RIAF = Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie

RIR = Revista Istorică Română

RMI = Revista Monumentelor Istorice

RRH = Revue Roumaine d'Histoire

SAI = Studii și Articole de Istorie

SCIA = Studii și Cercetări de Istoria Artei

SCIM = Studii și Cercetări de Istorie Medie

SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche

SCȘI = Studii și Cercetări Științifice, Iași

SMIM = Studii și Materiale de Istorie Medie

SOF = Südost Forschungen

SUBB = Studia Universitatis Babeș-Bolyai

ZRVI = Сборник Радова Византолошког Института

ЗООИД = Записки Одесского общества истории и древностей

ИТУАК = Известия Таврической ученой архивной комиссии

МАИЭТ = Материалы по археологии, истории, этнографии

Таврики

МАР = Материалы по археологии России

СПб = Sankt-Peterburg

SUMAR

CUVÂNT ÎNAINTE	7
PREFAȚĂ	9
VIRGIL CÂNDEA, <i>Comori de artă din vremea lui Ștefan cel Mare</i>	11
NICOLAE N. PUȘCAȘU (†), VOICA MARIA PUȘCAȘU, <i>Mormintele Putnei</i>	19
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, <i>Mănăstirea Putna – loc de memorie</i>	37
DUMITRU NASTASE, <i>Vulturii bicefali de la mănăstirea Putna</i>	71
ȘTEFAN S. GOROVEI, MARIA MAGDALENA SZÉKELY, <i>Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina</i>	81
CONSTANTIN REZACHEVICI, <i>Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava</i>	113
TATIANA YASHAEVA, <i>Chersonul și împrejurimile sale de la sfârșitul secolului XIV până în secolul XVI</i>	133
ALEXANDER GERTSEN, NADEZHDA GERTSEN, <i>Moldova și principatul Theodoro la 1475</i>	141
PR. IOAN MOLDOVEANU, <i>Sfântul Ștefan cel Mare, protector al Muntelui Athos</i>	157
FLORIN MARINESCU, NIKOLAOS MERTZIMEKIS, <i>Ștefan cel Mare și mănăstirea Zografu de la Muntele Athos</i>	179
OVIDIU CRISTEA, <i>Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene</i>	187
NAGY PIENARU, <i>Relațiile lui Ștefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova</i>	275
RALUCA IOSIPESCU, SERGIU IOSIPESCU, <i>Ștefan cel Mare și Dobrogea de nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman</i>	307

SERGIU IOSIPESCU, <i>O cronică neștiută a Moldovei sub Ștefan cel Mare și o hartă franceză a Mării Negre de la începutul secolului XVI</i>	323
DAN IOAN MUREȘAN, <i>De l'intronisation du métropolit</i> <i>Théoctiste Ier au sacre d'Étienne le Grand</i>	337
ȘTEFAN ANDREESCU, <i>Pătrăuți și Arezzo: o comparație și consecințele ei</i>	375
ȘTEFAN S. GOROVEI, <i>Gesta Dei per Stephanum Voievodam</i>	389
BENOÎT JOUDIOU, <i>Le règne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique</i>	415
LIVIU PILAT, <i>Modelul constantinian și imaginarul epocii lui Ștefan cel Mare</i>	429
Șerban Papacostea, <i>Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începuturile domniei (1457-1462)</i>	445
PETRE Ș. NĂSTUREL, <i>Preluarea picturii exterioare bizantine în Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare</i>	455
TATIANA PANOVA, <i>Soarta mării cneaghine Elena, fiica lui Ștefan cel Mare</i>	465
MIHAELA PUIU, <i>Filigranele manuscriselor ștefaniene. Conservare muzeală</i>	475
*	
LIVIU PILAT, <i>Itinerariile lui Ștefan cel Mare</i>	481
ANDREI PIPPIDI, <i>O solie din Moldova la Veneția</i>	499
*	
ABREVIERI	509
SUMAR	511

SAINT ÉTIENNE LE GRAND. CHRISTIANAE FIDEI ATHLETA

SOMMAIRE

AVANT-PROPOS.....	7
PRÉFACE	9
VIRGIL CÂNDEA, <i>Trésors artistiques du temps d'Étienne le Grand</i>	11
NICOLAE N. PUȘCAȘU (†), VOICA MARIA PUȘCAȘU, <i>The Graves of Putna</i> ..	19
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, <i>Le Monastère de Poutna – lieu de mémoire</i>	37
DUMITRU NASTASE, <i>Les aigles bicéphales du Monastère de Poutna</i>	71
ȘTEFAN S. GOROVEI, MARIA MAGDALENA SZÉKELY, <i>Les emblèmes impériaux de la princesse Maria Asanina Paléologhina</i>	81
CONSTANTIN REZACHEVICI, <i>The Family of Eudochia of Kiev. On the Discovery of Her Tombstone in Suceava</i>	113
TATIANA YASHAEVA, <i>Cherson und seine Umgebunge am Ende 14. – 16. Jh.</i>	133
ALEXANDER GERTSEN, NADEZHDA GERTSEN, <i>Moldavia and Theodoro Principality in 1475</i>	141
P. IOAN MOLDOVEANU, <i>Saint Étienne le Grand, protecteur du Mont Athos</i>	157
FLORIN MARINESCU, NIKOLAOS MERTZIMEKIS, <i>Étienne le Grand et le monastère Zographou du Mont Athos</i>	179
OVIDIU CRISTEA, <i>L'expédition du sultan Bajazet II contre la Moldavie (1484) dans les rapports vénitiens de Constantinople</i>	187
NAGY PIENARU, <i>Stephen the Great's Relations with the Khanate of Crimea. A Controversial Issue: The First Tatar Incursion in Moldavia</i>	275

RALUCA IOSIPESCU, SERGIU IOSIPESCU, <i>The North Dobrudja in the Time of Stephen the Great</i>	307
SERGIU IOSIPESCU, <i>An Unknown Chronicle of Moldavia under Stephen the Great and a French Map of the Black Sea from the Beginning of the XVIth Century</i>	323
DAN IOAN MUREȘAN, <i>De l'intronisation du métropolitaine Théoctiste Ier au sacre d'Étienne le Grand</i>	337
ȘTEFAN ANDREESCU, <i>Pătrăuți and Arezzo: A Comparison and Its Consequences</i>	375
ȘTEFAN S. GOROVEI, <i>Gesta Dei per Stephanum Voievodam</i>	389
BENOÎT JOUDIOU, <i>Le règne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique</i>	415
LIVIU PILAT, <i>Le modèle constantinien et l'imaginaire de l'époque d'Étienne le Grand</i>	429
ȘERBAN PAPACOSTEA, <i>Les débuts du règne d'Étienne le Grand. Commerce, alliances et actions militaires (1457-1462)</i>	445
PETRE Ș. NĂSTUREL, <i>L'adoption de la peinture extérieure byzantine en Moldavie sous Étienne le Grand</i>	455
TATIANA PANOVA, <i>Destiny of Great Princess Elena, Daughter of Stephen III the Great</i>	465
MIHAELA PUIU, <i>Manuscripts Filigrees from Stephen the Great. Conservation in Museum</i>	475
*	
LIVIU PILAT, <i>Les itinéraires d'Étienne le Grand</i>	481
ANDREI PIPPIDI, <i>Une ambassade de Moldavie à Venise</i>	499
*	
SIGLES.....	509
SOMMAIRE	511

Primirea corului de copii „Ai lui tefan noi o teni”
din satul Laura, comuna Vicovul de Sus, jude ul Suceava

edin a de deschidere a simpozionului

Imagini din timpul lucr rilor simpozionului

Imagini din timpul lucr rilor simpozionului

Imagini din timpul lucr rilor simpozionului

Imagini din timpul lucr rilor simpozionului

Imagini din timpul lucr rilor simpozionului

edin a de închidere a simpozionului

Imagini din timpul excursiilor de studii